

BOZÓKI ANDRÁS

GÖRDÜLŐ RENDSZERVÁLTÁS

Az értelmiség politikai szerepe Magyarországon
(1977–1994)

L'Harmattan Kiadó – Uránia Ismeretterjesztő Alapítvány
Budapest, 2019

TARTALOM

Rövidítések jegyzéke	11
Bevezetés	13
I. FEJEZET. AZ ÉRTELMSÉG POLITIKAI SZEREPE: ELMÉLETEK ÉS ÉRTELMEZÉSI KERETEK	25
1. Kik azok az értelmiségiek?	25
1.1. Fogalmi megközelítések	25
1.2. Klasszikus értelmiségelméletek	30
1.3. Az újosztály-elméletek	35
1.4. Modern értelmiségelméletek	39
2. Értelmiségiek és társadalmi mozgalmak	46
3. Értelmiség és politika Kelet- és Közép-Európában	50
II. FEJEZET. SZELEKTÍV ELNYOMÁS: CENZÚRA ÉS KOOPTÁCIÓ	59
1. A nyilvánosság szerkezete a késő Kádár-korszakban	59
1.1. A sajtóirányítás gyakorlata	59
1.2. A központi sajtóirányítás felbomlása	62
2. Kooptációs stratégiák: „értelmiségpolitika” az egypártrendszerben	71
2.1. Celebritások, híbérurak, bizalmasok és a holdudvar	73
2.2. Reformerek, civil csoportok, szimpatizánsok	75
III. FEJEZET. DISSZIDENS ÉRTELMSÉGIK: A KRITIKAI KÖZBESZÉD KULTÚRÁJA	81
1. Ellenzéki csoportok	81
1.1. A bomlás virágai	83
1.2. A szamizdat megjelenése	88
2. Az ellenzékiek viszonya a hatalomhoz és a társadalomhoz	94
3. A szamizdat lapok témái	100
3.1. Morális politika	100
3.2. A nemzeti kérdés és a nemzeti kisebbségek	102
3.3. Egyházak, békemozgalmak és szolgálatmegtagadók	105
3.4. Környezetvédelem	107
3.5. Kultúrkritika	108

4. A demokratikus ellenzék történelmi emlékezete	110
4.1. Az 1956-os forradalom, a megtorlás és a „közmegegyezés”	112
4.2. Az emlékezés aktusai	119
4.3. Az újrafelfedezett Közép-Európa	122
4.4. A tabuk megdőlnék: a kisebbségek helyzete	126
4.5. Gazdaságpolitikai alternatívák	129
4.6. A „normalitás” percepciója	131
4.7. Történelmi emlékezet	133
5. A Beszélő vitája a követendő ellenzéki stratégiáról	140
5.1. A jövő perspektívái	140
5.2. Politikai célok	142
5.3. A változás lehetséges útjai	143
5.4. A tervektől a cselekvésig	150
6. A disszidensek eszméi	154
6.1. hatalom humanizálása	154
6.2. Antipolitika	157
6.3. Engedetlenség	159
6.4. Civil társadalom	163
6.5. Emberi jogok	165
7. Politikai nyitás, hálózatepítés, mozgalom: az 1988-as év	167
7.1. A szervezkedés formái	167
7.2. A válság retorikája	175
IV. FEJEZET. TÁRGYALÁSOS FORRADALOM: AZ ELLENZÉK STRATÉGIÁJA	181
1. A rendszerváltás dinamikája	181
2. Reformértelmiségek és technokraták	184
3. Rendszerváltás tárgyalásos úton: az elitek megállapodása	196
4. Alkotmányozó értelmiségek: jogállami forradalom 1989-ben	201
4.1. Lengyel–magyar különbségek és párhuzamok	201
4.2. Modellváltástól rendszerváltásig	206
4.3. Alkotmányozás a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalásokon: a főbb vitakérdések	217
5. A népszavazástól a szabad választásokig	233
6. Az elképzelt demokrácia: politikai értékek és alapelvek	240
6.1. Szabadság és népszuverenitás	241
6.2. Képviselési demokrácia	242
6.3. Erőszakmentesség	243
6.4. Széles konszenzus	244
6.5. Vissza Európába!	247
7. Újraértékelt múlt: történelmi hivatkozások	249
7.1. A forradalmi hagyomány	249
7.2. Az intézményépítés hagyománya	250
7.3. Szakítás és új kezdet	252

V. FEJEZET. A TÖRVÉNYHOZÓK: POLITIZÁLÓ ÉRTELMISÉGIK ÉS ÉRTELMISÉGI POLITIKUSOK	259
1. Kik voltak, és mit akartak?	259
2. A történelmi pártok	265
2.1. A Független Kisgazdapárt	266
2.2. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt	270
2.3. A Magyar Néppárt	273
2.4. A Kereszténydemokrata Néppárt	275
2.5. A Bajcsy-Zsilinszky Endre Baráti Társaság	278
3. Az ellenzéki mozgalmakból kinőtt rendszerváltó szervezetek	280
3.1. A Magyar Demokrata Fórum	281
3.2. A Szabad Demokraták Szövetsége	292
3.3. Párhuzamos tendenciák	300
3.4. A Fiatal Demokraták Szövetsége	305
3.5. A Független Szakszervezetek Demokratikus Ligája	312
4. A „szakértők tömegpártja”: az MSZMP	316
5. A kooptációtól a versengésig	330
IV. FEJEZET. A DEMOKRÁCIA ÉRTELMEZŐI: AZ ÚJ MOZGALMI ÉRTELMISÉG	339
1. A politikába kerülő értelmiségek típusai	339
1.1. A hivatásossá váló politikusok	341
1.2. Küldetés, kötelességtudat, tépelődés: az értelmiségi politikusok	343
1.3. Gyors visszavonulók	347
2. Mozgalmi-értelmiségi politika a rendszerváltás után: a Demokratikus Charta	353
2.1. Véleményirányítók és „politokraták”	353
2.2. A Charta létrejöttének előzményei	358
2.3. A felhívástól a mozgalomig	362
2.4. A „szelíd erő”: a Charta akciói	369
2.5. A Charta hanyatlása	382
3. Kik voltak, mit akartak? A Demokratikus Charta résztvevői	387
VII. FEJEZET. GÖRDÜLŐ RENDSZERVÁLTÁS: AZ ELLENZÉKI ÉRTELMISÉG ÁTALAKULÁSA	401
1. Korszakok és szereplők	401
2. A gördülő rendszerváltás modellje	404
2.1. A teljes időszak (1977–1994) eseményei és résztvevői	404
2.2. A disszidens korszak (1977–1987)	413
2.3. A hálózatepítő korszak (1988)	418
2.4. A tárgyalásos szakasz (1989)	421
2.5. A parlamenti korszak (1990–1994)	426
2.6. Az új mozgalmi korszak (1991–1994)	429
3. A kontinuitás foka	433

4. Nemi és életkori változók	445
4.1. A nemek megoszlása	445
4.2. Életkori megoszlás	446
5. A foglalkozások megoszlása	448
5.1. A teljes időszak (1977–1994)	449
5.2. A disszidens korszak (1977–1987)	453
5.3. A hálózatóépítő időszak (1988)	455
5.4. A tárgyalásos korszak (1989)	458
5.5. A parlamenti korszak (1990–1994)	460
5.6. Az új mozgalmi korszak (1991–1994) – és ami utána jött	462
Következtetések	467
Hivatkozások	477
Interjúk	513
Köszönetnyilvánítás	519
Névmutató	521

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

BAL	Baloldali Alternatíva Egyesülés
BZSBT	Bajcsy-Zsilinszky Endre Baráti Társaság
EKA	Ellenzéki Kerekasztal
Csemadok	Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kultúregyesülete
DC	Demokratikus Charta
DE	Demokratikus Ellenzék
Demisz	Demokratikus Ifjúsági Szövetség
Fidesz	Fiatal Demokraták Szövetsége
FKGP	Független Kisgazdapárt
FÜGE	Független Gondolkodók Egyesülete
HNF	Hazafias Népfront
JAK	József Attila Kör
KDNP	Kereszténydemokrata Néppárt
KGST	Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa
KISZ	Kommunista Ifjúsági Szövetség
KMT	Központi Munkástanács
MDF	Magyar Demokrata Fórum
MKP	Magyarországi Kommunista Párt
MNP	Magyar Néppárt
MOP	Magyar Október Párt
MSZDP	Magyarországi Szociáldemokrata Párt
MSZMP	Magyar Szocialista Munkáspárt
MSZOSZ	Magyar Szakszervezetek Országos Szövetsége
MSZP	Magyar Szocialista Párt
MTI	Magyar Távirati Iroda
MÜK	Magyar Újságírók Közössége
MÚOSZ	Magyar Újságírók Országos Szövetsége
NDK	Német Demokratikus Köztársaság
NDSZ	Nemzeti Demokrata Szövetség
NKA	Nemzeti Kerekasztal
NSZK	Német Szövetségi Köztársaság
SZDSZ	Szabad Demokraták Szövetsége

SZETA	Szegényeket Támogató Alap
SZIMA	Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia
SZOT	Szakszervezetek Országos Tanácsa
TDDSZ	Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezete
TIB	Történelmi Igazságtétel Bizottsága
ÚMF	Új Márciusi Front

BEVEZETÉS

Ez a könyv azt vizsgálja, hogy kik voltak és mit akartak a magyar rendszerváltás legaktívabb résztvevői, és milyen szerepet játszott a demokratikus átalakulásban az ellenzéki értelmiség. A demokratikus politikai tagoltság kialakulását abból kiindulva közelítem meg, hogy annak létrejötte nemcsak történetileg determinált mélyáramlatokhoz, hanem bizonyos töréspontokhoz, fordulópontokhoz köthető. Bizonyos történelmi pillanatok meghatározó befolyást gyakorolnak a politikai erők megszerveződésére és a politikai rendszerek átalakulására. Ezek a ritka pillanatok generációkat formálnak.

A stabilitás évtizedei után, a gyors változások korában – amikor az addig megismert szabályok hirtelen viszonylagossá válnak, majd eltűnnek – új társadalmi szereplők lépnek színre. Ezek a szereplők eleinte abból a körből jönnek, amelynek tagjai mindaddig kívül álltak a rendszeren, így kellő morális tőkével rendelkeznek a változás elindításához. Egy poszttotalitárius rendszerben – mint amilyen a késő Kádár-korszak államszocializmusa volt – nagyon kevés szereplő állhatott a rendszeren kívül. Elsősorban azok tartoztak közéjük, akiket korábbi „renitens” viselkedésük miatt állásukból eltávolítottak, de akik nemcsak az államtól, hanem az állam árnyékában létező egyéb forrásokból is biztosítani tudták megélhetésüket. Amint azt a nemzetközi elitkutatások kimutatták, ilyen szereplők lehetnek radikális változások idején az értelmiségiek. Nem ők teremtik meg a változás lehetőségét, de ők azok, akik ennek esélyét legkorábban veszik észre. Forradalmi időszakokban mozgékonyabb, kozmopolitább társadalmi szereplők kerülnek előtérbe – mert a változás kivitelezéséhez új eszmékre, víziókra és cselekvésformákra van szükség –, míg a forradalom utáni időszakokban jellemzően visszatérnek a társadalomba beágyazottabb, a hierarchiát belülről ismerő szereplők, akik a rendszert rutinszerűen működtetik.

Ilyen kivételes pillanat volt Magyarországon az 1987–1990 között lezajlott rendszerváltás, amely radikálisan megváltoztatta a magyar politikát és a társadalom életét. E kötetben nem célom a rendszerváltás történetének feldolgozása, hiszen erről már Ripp Zoltán (2006) alapvető monográfiája mellett számos tudományos munka született.¹ Ugyancsak nem célom a demokratikus ellenzék történetének

¹ Lásd például Bába (2015); Bihari (1990, 1992); Bozóki (1993, 1995, 2000a, 2000b, 2002); Bozóki–Körösné-Schöpflin (1992); Bozóki et al. (1999, 2000); Bruszt (1990, 1995); Bruszt–Stark (1995); Király–Bozóki (1995); Kis

részletes bemutatása, amelyről Csizmadia Ervin (1995) írt átfogó monográfiát, és amely téma egyes aspektusaival többen is foglalkoztak.² Céлом viszont annak ábrázolása, hogy miként változtak meg a szereplők és stratégiák a rendszerváltás előtt, alatt és közvetlenül utána. Könyvem nemcsak a szűken vett politikai rendszerváltás éveit vizsgálja, hanem azokat a folyamatokat, amelyek az azt megelőző évtizedben ide vezettek, illetve azt a rövid mozgalmi korszakot, amely a rendszerváltást követő éveket jellemezte. Az 1977-től 1994-ig tartó teljes időszakot – de ezen belül különösen az 1980-as évek elejétől az 1990-es évek elejéig tartó évtizedet – olyan korszaknak tekintem, amelyet a politizáló értelmiség szokatlanul erős befolyása jellemezett.

Miért épp az értelmiségiek kerültek közel a politika formálásának lehetőségéhez a hanyatló Kádár-korszak idején? Vajon a fenti időszakokban ugyanazok az aktivisták voltak-e folyamatosan kulcsszerepben, vagy periódusonként váltották egymást? Mik voltak az ellenzéki megszólalás lehetőségei az első és második nyilvánosságban, hogyan különült el, majd olvadt össze a kettő? Milyen volt az ellenzéki értelmiségi csoportok közötti munkamegosztás? Hogyan változtak az ellenzéki értelmiségiek gondolkodását formáló eszmék ebben a korszakban? Milyen szabályszerűségek mutathatók ki az értelmiségiek politikai aktivizálódásában olyan esetben, amikor a rendszerváltás nem forradalmi úton, hanem erőszakmentes, demokratikus átalakulással valósult meg? Mint kutatásomból kiderül, e korszakban jelentős személyi átrendeződések történtek az ellenzéki értelmiségben: a disszidensektől a kerekasztal-tárgyalások résztvevőin át az új parlament összetételéig és a rendszerváltás utáni mozgalmak résztvevői köréig jellemző volt az ellenzéki szereplők cirkulációja. Már itt, könyvem bevezetőjében érdemes megemlíteni kutatásaim egyik eredményét, amely szerint a vizsgált időszak egyes periódusai között jóval nagyobb volt az ellenzéki értelmiségi csoportok összetételének változása, mint folytonossága.

A magyar rendszerváltás nem forradalmi módon, de forradalmi eredménnyel zárult, amelyben nemcsak a politikai szerkezet változott meg, hanem a gazdasági rendszer, sőt a politikai formula (Mosca 1939), vagyis az új rendnek a társadalomról, a történelemtől és a kulturális kontextusról alkotott képe is. Ezzel együtt, az átalakulást már akkor sem nevezték forradalomnak, sokkal inkább keretek között tartott, a tömegek időleges mobilizációjára és demobilizációjára egyszerre építő, a béke, a legalitás és az erőszakmentesség szempontjait nagyra értékelő demokratikus átmenetnek. Ezek az átalakulások (*transitions*) a legalitás és legitimitás kérdésén túl is számos tekintetben különböznek a klasszikus forradalmaktól (Skocpol 1979; Kis 2000; Arató 2000a, 2000b), de mégsem alaptalan ezeket Hannah Arendt

(1995, 1999, 2013, 2014); Kulcsár (1994); Lengyel (1989); Linz–Stepan (1996); Romsics (2003); Schiemann (2005); Schmidt–Tóth (1998); Szalai (1997); Szelényi (1992); Tőkés (1996, 1998); Zsille (1991).

² Lásd például Bozóki (1988, 1992b, 2003a, 2007, 2010, 2016, 2017); Csizmadia (1991, 2001, 2015); Falk (2003, 2011); Gagy (2018); Körösné (1987, 1992); Laczó (2015); Renwick (2006); Schöpflin (1979); Szabó Máté (1993a, 1993b, 2006, 2008); Tamás (1993, 1999).

(1963) nyomán „új kezdetként” értelmezni. Arendt szerint a politikai forradalmak három szakasza különíthető el: az első az autoritás elvesztése, a második a felszabadulás élménye, harmadik pedig az új kezdet, vagyis a szabadság megalapozása. Az utolsó szakasz kiemelkedő politikai és jogi aktusa az alkotmányozás, amely lezárja a forradalmi folyamatot, egyszersmind új kezdet szimbóluma. Ahogy a szabadság kiterjesztése nélkül, úgy az új kezdet széles, társadalmi átélése és tudatosítása nélkül sem létezhet forradalom. Ez a változás azonban – ellentétben a klasszikus forradalmakkal – nem a „nép” forradalma, hanem az állampolgároké. Nem társadalmi, hanem politikai forradalom. Az 1989-es demokratikus átmenetek az elért eredményeket tekintve forradalmiak voltak, de a változás folyamatát és a benne résztvevők helyzetdefinícióját tekintve többnyire mégsem nevezhetők annak.³ A változás eredménye forradalmi lett, de a változás módja általában nem volt az. Melyek a főbb különbségek?

Először: miközben a forradalmak a hatalmi központon kívülről és alulról indulnak el, az átmenetek ennél bonyolultabb kölcsönhatást jelentenek az elit és az eliten kívüli erők között. Az átmenetek egyik megkülönböztető jegye, hogy egyidejűleg indulnak a hatalmi centrumhoz képest belülről és kívülről, valamint a társadalomban egyaránt az elit felől és alulról (Huntington 1991).

Másodszor: míg a forradalmak többsége erőszakos, vagy az erőszak alkalmazásával fenyeget, a demokratikus átmenetek jellemzően erőszakmentes változások, amelyekben a résztvevők tudatosan törekednek az erőszak elkerülésére (Linz–Stepan 1996).

Harmadszor: miközben a forradalmak általában felosztják a társadalmat a régi és az új rendszer híveire, a demokratikus átmenetek helyet kínálnak a résztvevők különböző típusai számára. Az átmenetek folyamataiban általában mind a leköszönő tekintélyuralmi blokk (reformerek és keményvonalasok), mind pedig a helyére lépő ellenzéki tömörülés (mérsékelték és radikálisok) képviselői politikailag megosztottak (Przeworski 1991; Stepan 1997; Colomer 2000).

Negyedszer: miközben a forradalmak a társadalom mozgósításán alapulnak (vagy legalábbis megkísérlik a nép mozgósítását), a demokratikus átmenet időszakában párhuzamosan léteznek a mozgósító és a demobilizációs folyamatok (O'Donnell–Schmitter 1986; Staniszkis 1991).

Ötödször: míg a forradalmak általában leváltják az elitet, vagy legalábbis minél teljesebb elitcserére törekszenek, a demokratikus átmenetek inkább az elitek képlekeny átszerveződését hozzák magukkal, de nem hoznak azonnal radikális elítváltást (Dogan–Higley 1998; Stark–Bruszt 1998). Az átmenetekben az elítváltás folyamata eltérő tempóban és különböző módon valósul meg a politikai, a gazdasági és a kulturális szférában (Eyal et al. 1997, 1998).

E különbségek megnehezítik, hogy a demokratikus átmeneteket átfogó történelmi változást előidéző folyamatokként értékeljük. Igencsak jellemzően, sokan

³ Az 1989-es fordulat értelmezéseiről lásd Arató (2000a: 1–41).

elégedetlenek voltak az erőszakmentes átmenet eredményeivel a fordulat után, és újabb, „igazi” rendszerváltást követeltek. A rendszerváltás utáni rendszerrel kapcsolatos frusztrációk sokáig a rendszerváltás folyamatával kapcsolatos kritikaként jelentkeztek, nem pedig az új rendszer kritikájaként. Pedig, ha stílusában és folyamatában az átmenet inkább a reformokra hasonlít is, eredményeit tekintve közelebb áll a forradalom fogalmához. A reformerek meg akarják menteni a rendszert, az átmenet hívei túl kívánnak lépni rajta. Ha a reform sikeres, a rendszer marad; de ha az átmenet sikeres, a rendszer megváltozik.

Miközben a reformokat és forradalmakat analitikus szempontból külön kell választani, a valóságban e folyamatok nagyon összetettek lehetnek: az egyik eredhet a másiktól, átfolyhatnak egymásba, és kölcsönösen erősíthetik is egymást. Forradalmi helyzetek (Tilly 1978), ha nem vezetnek forradalomhoz, megnyithatják az utat a reformok előtt. Vagy fordítva, a reformok radikalizálódása forradalmi helyzetet hozhat létre. A sikeres reformok adott helyzetben jelenthetik a forradalom első, előkészítő szakaszát, de a sikertelen reformok is vezethetnek forradalmakhoz, ha provokálják a társadalmat. Az is előfordul, hogy a levert forradalmak utólagos „fájdalomdíja” a reform. (Ez utóbbi következett be Magyarországon az 1960-as években.) A demokratikus átmenetre készült ellenzéki stratégiák általában a megelőző történelmi események tapasztalatain alapulnak (Michnik 1978, 1987).

Az ellenzéki értelmiségi politizálás átmeneti dominanciája a késő Kádár-rendszerben nem a semmiből jött, összefüggött az 1956-os forradalom leverését követő kádári konszolidációs politikával, amely az értelmiség integrálásán keresztül igyekezett fenntartani a társadalmi békét és „legitimálni” a rendszert (Bozóki 1995). Az értelmiség nevesebb képviselői a rendszer „értelmiségpolitikája” révén privilegizált helyzetben voltak, ami lehetővé tette számukra a rendszeren belüli viszonylagos autonómiát. Másokat viszont marginalizált helyzetbe szorítottak, belőlük lettek a disszidensek, akik a demokratikus ellenzékét létrehozták. Mindez az 1980-as években a rezsim viszonylagos nyitottságával párosult, így nem véletlen, hogy volt, aki a kései Kádár-rendszert „diszkurzív diktatúráként” írta le (Csizmadia 2001). Ezt a viszonylagos rugalmasságot használták ki azok a filozófusok, szociológusok, történészek, szellemi szabadfoglalkozásúak, és más, kötetlen munkaidőben dolgozó értelmiségiek arra, hogy a rendszer radikális átalakításának igényét megfogalmazzák.

Magyarországon a politikai pluralizmus jelentős részben az értelmiségi csoportok köré szerveződő kulturális pluralizmusból nőtt ki. A korábbi évtizedektől eltérően az 1980-as években már csíraformában jelen voltak azok a politikai irányzatok, amelyek az évtized végén gyorsan kialakuló többpártrendszert formálták. A körök, klubok, civil kezdeményezések, a környezetvédő csoportok és békemozgalmak, az értelmiséget megosztó, lassan politikailag is artikulálódó kulturális-történelmi törésvonalak mind a válság felé sodródó, erjedésben lévő társadalom képét mutatták. Mindezt az idevonatkozó irodalom is dokumentálta.⁴ Az évtized

⁴ Lásd például Ács (1988); Csapody (1991); Diczházi (1988); Gombár (1983); Lengyel (1989, 1993); Szabó (1993a, 1993b).

legnagyobb részében azonban e kezdeményezések többsége még nem nyílt politikai konfrontációra, hanem a civil társadalom újraélesztésére irányult.

Az értelmiség rendszerváltásban betöltött szerepét vizsgálva valójában az „értelmiség hosszú évtizedéről” érdemes beszélnünk, hiszen a kritikai beszéd kultúrájának megjelenése és rohamos elterjedése jóval megelőzte a rendszerváltást, és néhány évig még a rendszerváltás után is fennmaradt. Az „értelmiség hosszú évtizede” a Charta ’77-tel való szolidaritási petíciótól (1977) a demokratikus ellenzék szamizdat orgánumainak létrejöttén (1981), a hálózatépítésen és pártosodáson (1988), a tárgyalásos rendszerváltáson (1989) és a parlamenti politizálás megindulásán (1990) át egészen a Demokratikus Charta politikai felíveléséig és hanyatlásáig (1991–1994) tartott.

Első megközelítésben az értelmiség hosszú évtizedén belül három nagyobb periódust különíthetünk el: 1. a disszidencia, 2. a professzionalizáció és 3. a rendszerváltás utáni új mozgalmi politika szakaszait. Az első periódus az alternatív nyilvánosság, az ellenzéki szerveződés, a hálózatépítés, a nagy tüntetések, a programalkotás és pártszervezés szakasza volt (1977–1988), amelynek első részében a disszidensek közvetítők voltak a hatalom és a társadalom között, majd ezek a csoportok demokratikus ellenzékké szerveződtek.

Az ellenzéki értelmiségi politizálás három nagy korszaka tehát így is leírható:

1. táblázat. Az ellenzéki értelmiségi politizálás jellege a rendszerváltás előtt, alatt és után

KORSZAK	1977–1988	1989–1990	1991–1994
A POLITIZÁLÁS JELLEGE	Disszidencia, hálózatépítés	Professzionalizáció	Új mozgalmi politika
ÉRTELMISÉGI SZEREP	Közvetítő / Morális	Törvényhozó / Alkotmányozó	Értelmező

Közelebbről megvizsgálva azonban kitűnik, hogy a disszidencia klasszikus korszakától már az 1988-as év is különbözik, amely az ellenzéki aktivitás tömegessé válását hozta magával és már ezzel is átmenetet jelentett a disszidencia és a többpárt-rendszerű politika korszakai között. A második nagyobb szakasz a politikusi professzionalizáció időszaka (1989–1990), amelyen belül ugyancsak elkülöníthető az 1989-es kerekasztal-tárgyalások időszaka – amelyet a békés átmenetre való törekvés és a leendő jogállam szabályainak megalkotása jellemez – és az 1990-ben meginduló demokratikus parlamenti politika időszaka. Ebben a középső korszakban az ellenzéki értelmiségi aktivitás fókuszában a törvényhozás, sőt az alkotmányozás állt. Végül az értelmiség hosszú évtizedének harmadik szakaszában a korábbi politikai szereplők egy része fokozatosan visszatért a pártpolitikából a szakmai életbe és a civil mozgalmakba. Azok, akik részt vettek az új mozgalmakban, a demokrácia alapértékeit próbálták megfogalmazni a mozgalmi szférában, és szem-

besíteni azokat a frissen létrejött többpártrendszer napi gyakorlatával (1991–1994). Az ellenzéki értelmiség a demokrácia újraértelmezésére tett kísérletet, amelynek tág, normatív kereteket szabott, és azzal szembesítette a létező demokrácia politikai pártjait.

Az 1994-es választásokat követően az értelmiségi politizálás korszaka lezárult. Az értelmiség többé nem volt képes olyan politikai befolyásra szert tenni, mint az 1970-es évek végétől az 1990-es évek elejéig tartó bő másfél évtizedben. A demokratikus konszolidáció idején az értelmiség vezető szerepét a hatalom rutinszerű működtetésének szakértői, a hivatásos politikusok és bürokraták vették át.

Ami a kutatási módszereket illeti, kezdettől fogva egyértelmű volt számomra, hogy ilyen komplex témát nem érdemes egyetlen módszerrel feldolgozni: a módszertani pluralizmus szellemében egyaránt szükség van a politikai szövegek kontextuális elemzésére, a politikai folyamatok politikatörténeti és szociológiai felvázolására, a résztvevőkkel készített interjúkra, életrajzaik tanulmányozására, valamint kvantitatív, statisztikai elemzésekre.

A weberi „megértő szociológia” klasszikus eljárását (Weber 1991, 1992) követve, az empirikus elemzésből kiindulva típusalkotásra, a változás dinamikájának lényegi összegzésére törekedtem. Ezt kiegészítettem a társadalomtudományokban alkalmazott biográfiai elemzési módszerrel, amelynek révén feltárom a résztvevők társadalmi háttérét, aktivitásának változását, foglalkozását, politikai értékeit és szerepfelfogásukat. A szereplők politikai stratégiáját a korabeli dokumentumokban megjelent írásos és szóbeli megnyilvánulásaik, elsősorban a szamizdat folyóiratokban közölt cikkeik alapján vizsgálom.

Könyvem empirikus kutatásokra támaszkodik, amelynek legfontosabb részét a rendszerváltás résztvevőivel készített, félig strukturált interjúk képezik. Ezek egyaránt foglalkoznak a szereplők életútjával és a rendszerváltás idején – elsősorban a kerekasztal-tárgyalásokon – kifejtett aktivitásával. Írásomban bőven idézek ezekből az interjúkból, abból a célból, hogy demonstráljam a rendszerváltás résztvevőinek sokféle motivációját, és bemutassam a résztvevők saját politikai szerepükre vonatkozó utólagos értelmezéseit. Noha könyvem tárgyát a disszidens, majd a tárgyalásokon részt vevő, végül pedig az új mozgalmi értelmiség politikai aktivitása képezi, elemzésemben felhasználom a letűnőben lévő hatalom képviselőivel készített interjúkat is. Ezek az interjúk szerves részét képezték az általam vezetett rendszerváltás-kutatásnak, amelyben hallgatóimmal és munkatársaimmal az Ellenzéki Kerekasztal (EKA), a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) és a Harmadik Oldal politikusait és tárgyaló delegátusait kérdeztük meg. Ebben felhasználtam az elitinterjúkra vonatkozó módszertani szakirodalmat (Kezar 2003; Lilleker 2003; Richards 1996). Mindezek mellett a kutatás fontos komponensét képezi az ellenzéki értelmiségiek által kiadott írásos dokumentumok (nyilatkozatok, cikkek, petíciós kampányok) és stratégiai viták elemzése.

Az ellenzéki résztvevők politikai aktivitását statisztikai módszerrel is vizsgáltam. Ennek keretei között a résztvevők aktivitásának és a rendszerváltás dinamikájának

pontosabb behatárolására nyílt lehetőség. Egyrészt arra, hogy az első nagy mozgalmi korszakon belül különbséget tehessek az 1987-ig tartó disszidens tevékenység és az 1988-at jellemző hálózatépítő, pártosodó, tüntetésekre épülő aktivizmus között. Ugyancsak fontos rögzíteni azt a politikai útelágazást, amely a rendszerváltás résztvevőinek életútját kísérte: 1990-től egy részük a parlamentben, a pártokban, a hatalmi politikában folytatta tevékenységét, más részük pedig a hivatásához való visszatérése mellett is aktív maradt a rendszerváltást követő, új mozgalmi politikában.

A feltárt adatok fényében a kiindulópontként használt három korszakot tovább differenciáltam. A statisztikai elemzésben az eltérő aktivitástípusok alapján öt korszak különböztethető meg: 1. a disszidencia, 2. a hálózatépítés, 3. a tárgyalás, 4. a parlamenti, valamint 5. az új mozgalmi politizálás szakaszai. Az aktivitást aszerint mérem, hogy ki milyen mértékben vett részt a rendszerváltáshoz kötődő, általam kiválasztott legfontosabb „eseményekben”. Idetartozik a részvétel a tiltakozó nyilatkozatok aláírásában, a repülő egyetemen, az egyes fontosabb szamizdat publikációkban, a pártalapításban, a kerekasztal-tárgyalásokon, valamint a rendszerváltás után a parlamenti politizálásban vagy az új, mozgalmi akciókban. Fontos szempont annak feltárása, hogy mekkora volt a személyi folytonosság és diszkontinuitás a különböző szakaszokban. Vajon ugyanazok a szereplők vettek-e részt az egyes politikai fázisokban, illetve mekkora volt a fluktuáció az egyes szakaszok között. Céлом annak feltárása, hogy a rendszerváltás előtt, alatt és után jelentkező ellenzéki politikai csoportosulások tagjai között mekkora volt a személyi átfedés. Meddig tartottak ki a disszidens értelmiségiek a politikában, és mikor váltotta fel többségüket a beáramló szakértelmiség? Milyen utak vezettek a disszidens értelmiségiektől a pártosodáson és a kerekasztal-tárgyalásokon át a parlamenti politikai szerepvállalásig vagy a közvetlen pártpolitikától visszavonuló, új mozgalmi politizálásig? Ebből a szempontból elemzésem fókuszában azok a csoportok állnak, amelyek az 1980-as években aktívan szembefordultak a Kádár-rendszerrel, és később az új politikai berendezkedés derékhadát alkották. Ami a kerekasztal-tárgyalásokat illeti, azokkal a pártokkal és szervezetekkel foglalkozom hangsúlyosabban, amelyeket az ellenzéki értelmiségi politizálás dominált. Ilyen volt elsősorban a Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ), a Magyar Demokrata Fórum (MDF), a Független Szakszervezetek Demokratikus Ligája (Liga) és a Fiatalkor Demokraták Szövetsége (Fidesz).

Végül, a fentiek mellett, de azzal egységben, könyvemben a kontextuális elemzés módszertanát követem (Rueschmeyer 2006; Tilly 2006; Tilly–Goodin 2006), vagyis az értelmiségi politikai csoportokat és szereplőket történeti-szociológiai beágyazottságukban vizsgálom. Az adott politikai kontextus bemutatásával kívánom ábrázolni a szereplők valódi mozgásterét és e mozgástér tágításának lehetőségeit. Az értelmiség politikai szerepvállalását a magyarországi politikai pluralizmus kialakulása főbb csomópontjai szerint, a formális intézményrendszer és az informális szerveződések kettős dimenziójában ábrázolom. Így együtt tárgyalom a hanyatló

államszocialista rendszer nyilvánosságra vonatkozó szabályait és eljárásait a születőben lévő ellenzéki szerveződések, demokratikus mozgalmak világával, a kerekasztal-tárgyalások főszereplőit a forradalmi jellegű politikai változással, majd a kilencvenes évek értelmiségi mozgalmi világát a rendszerváltást követő politikai strukturálódással. A demokratikus ellenzék megnyilvánulásai elsősorban a szamizdat folyóiratokban történtek, ezért ezt a korabeli cenzúra és sajtóirányítás kontextusában elemzem. Az Ellenzéki Kerekasztal és a Nemzeti Kerekasztal (NKA) tárgyalásainak értelmiségét a rendszerváltás politikai háttérben helyezem el. Végül a Demokratikus Charta értelmiségi mozgalmát az új demokrácia politikai ellentmondásai, paradoxonjai környezetében mutatom be.

Könyvem I. fejezetében az értelmiség politikai szerepének elméleti megközelítéseit vizsgálom a klasszikus és kortárs nemzetközi szakirodalom tükrében. Az értelmiségelméletek általános ismertetésén túl külön foglalkozom a klasszikus elméletekkel, az újosztály-elméletekkel és az utóbbi évtizedek kortárs megközelítéseivel. Mindezek alapján olyan értelmiségi szerepeket azonosítok, amelyeket a politikához való viszonyuk alapján rendezhetünk típusokba. Külön figyelmet fordítok arra az irodalomra, amely az értelmiség politikai aktivizálódásának, mozgalmi szerveződésének és lázadásának társadalmi előfeltételeit vizsgálja. Ezzel összefüggésben foglalkozom a közép-európai értelmiség politikai szerepvállalásának sajátosságaival.

Az II. fejezetben már a magyar politikai kontextust, pontosabban a késő Kádár-korszak egyes alapvonásait elemzem, amelyet a szelektív represszió fogalmával írok le. Az államszocialista rendszer felbomlását először a nyilvánosság szerkezetének változásán keresztül vizsgálom, vagyis azt, hogy hogyan jött létre a kettős nyilvánosság, és hogyan vált később egyre átjárhatóbbá a kettő között húzóódó, hivatalosan kijelölt határvonal. Ezzel kapcsolatban a kommunista párt változó értelmiségpolitikáját és e politikát formáló legfontosabb kommunista politikusok stratégiáját elemzem. A politikai pluralizálódás először kulturális metszetben, különféle értelmiségi vitákban jelentkezett, amelyek egymást részben átfedő csoportokban zajlottak, így ezek megértéséhez szükség volt a nyilvánosság különböző szintjeinek vizsgálatára.

A III. fejezetben a disszidensek belső vitáit, aktivitásának fordulópontjait, demokratikus ellenzékké szerveződésük stratégiáit elemzem a *Beszélő*, a *Hírmondó*, a *Demokrata* és az *Égtájak között* című szamizdat lapok alapján, és felvázolom e lapok eltérő karakterét az általuk tárgyalt témák alapján. Kitérek a disszidensek történelemszemléletének sajátosságaira és a rendszer hivatalos álláspontjával szemben megfogalmazott múltértelmezésük legfontosabb pontjaira. Ebben a fejezetben elemzem a *Beszélő* 1982–84-es vitáját is, amely a politikai helyzet értékelésével és a követendő ellenzéki stratégia lehetséges irányával foglalkozott. Foglalkozom a disszidensek fontosabb eszméivel, amelyek közül a hatalom humanizálása, az antipolitika, az engedetlenség, a civil társadalom és az emberi jogok koncepcióit elemzem. A fejezet végén kitérek a disszidens korszak lezárulására és a politikai aktivitás gyors és lát-

ványos kiszélesedésére, amely főként az 1988-as év felpezsdülő mozgalmi, hálózati építő, tüntető, pártosodó korszakát jellemezte.

A IV. fejezetben az 1989-es kerekasztal-tárgyalások történetét abból a szempontból dolgozom fel, hogy milyen álláspontok kristályosodtak ki az alkotmányozás során az Ellenzéki Kerekasztal tagszervezetei között, valamint a velük szemben álló állampárt soraiban. Ebben a fejezetben támaszkodom leginkább az elitelméletekre, pontosabban a rendszerváltás és az elitváltás közötti összefüggésekre rámutató elméletekre. A pártok személyi összetétele és az ott politizáló értelmiségiek tevékenysége alapján különbséget teszek értelmiségi pártok és történelmi pártok között. Az előbbi csoportba az MDF, az SZDSZ, a Fidesz és a Liga szervezeteit sorolom, amelyek jórészt az 1980-as évek ellenzéki mozgalmából nőttek ki. Ezeket egyaránt elválasztom a történelmi pártok és szervezetek képviselőinek attitűdjétől és politikai stratégiájától, valamint a hanyatló diktatórikus hatalom képviseletében megjelent MSZMP tárgyalóitól. Az 1990-es első szabad parlamenti választásokkal az értelmiségi csoportok számos alakja pártpolitikussá, parlamenti képviselővé vált, ám a többiek is aktívak maradtak a sajtóban és a politikai társadalomban.

Az V. fejezet politikai szociológiai elemzését adja a kerekasztal-tárgyalásokon részt vett pártoknak, különös tekintettel a pártdelegátusok személyes visszaemlékezéseire. Az interjúkból kirajzolódik, hogy összetételüket tekintve jelentős különbségek voltak az ún. történelmi pártok és a nyolcvanas évek társadalmi mozgalmából kinőtt pártok között. Előbbiek nem voltak értelmiségi szervezetek, hanem az 1948-ban „megszakított” történelem áldozataiból álltak, akiknek fiatal politikusként elinduló karrierjét derékba törte, életüket megnyomorította a kommunista hatalomátvétel, majd az azt követő hosszú egypárti uralom. Ők már csak idős emberekként kerülhettek ismét reflektorfénybe, miután a Kádár-rendszert alulról újra felkapaszkodva, különböző alkalmazotti vagy beosztott szakértelmiségi állásokban vésztették át. Velük szemben az 1980-as évek disszidens mozgalmából kinövő (SZDSZ, Liga) vagy az azokhoz lazábban kapcsolódó (Fidesz, MDF) szervezetek erősebb értelmiségi bázissal rendelkeztek, és mélyebb beágyazottságuk volt a rendszerváltás korának magyar társadalmában. Ezek a szervezetek voltak a tárgyalások motorjai és a békés átmenet sikeres forgatókönyvének szerzői és főszereplői. Ugyancsak ebben a fejezetben foglalkozom ellenpólusukkal, az MSZMP tárgyaló delegációjával, és feltárom annak többkomponensű (reformista, technokrata és pártértelmiségi) háttérét.

A VI. fejezetben a demokrácia közegében újraformálódó mozgalmi szférában megjelenő értelmiségiek szerepét vizsgálom. A sajtószabadság lehetőséget adott az új, demokratikus rendszer ellentmondásainak és az első szabadon választott kormány tevékenységének bírálatára. Egyes kutatók „politokráciának” (Konrád–Szelényi 1991, 1992) nevezték a politikusi és értelmiségi szerepeket váltogató, a szakmai határokon gyakran átjáró, jelentős politikai befolyással és kulturális tőkével rendelkező értelmiségi réteget. Ez a csoport alkotta kezdetben a reformerek csapatát, később az egyes pártok szakértői-tanácsadói holdudvarát, sőt, olykor a pártpolitika

ellen forduló mozgalom bázisát (Kovács 1990; Eyal et al. 1998). Ebben a fejezetben azokkal az „új mozgalmárokkal” foglalkozom, akik tiltakozó felhívásokat adtak ki és új kezdeményezéseket indítottak el a kormányoldalon felerősödő szélsőjobboldali tendenciákkal szemben. Ezek az értelmiségi csoportok 1991–1994 között át tudták hidalni a liberális és baloldali pártok között 1990-ben még mélyen húzódó szakadékokat, és az 1994-ben létrejövő új politikai koalíció erjesztőjévé váltak. Ennek kapcsán a reprezentáns új értelmiségi mozgalom, a Demokratikus Charta politikai szerepét elemzem interjúk, dokumentumok és a mozgalomra vonatkozó statisztikai adatok segítségével.

A VII. fejezetben kvantitatív módszerekkel összegzem az értelmiség hosszú évtizedének szereplői körét és aktivitásukat. Az ellenzéki eseményeket összegyűjtve, az azokban való részvétel alapján a korszak mind az öt szakaszból kiemelhető a legaktívabb szereplők köre. Az adatok elemzéséből a „gördülő rendszerváltás” képe bontakozik ki, ami azt jelenti, hogy nem ugyanaz a csoport vitte végig a rendszerváltást, mint amelyik disszidensként elkezdte. A magyar rendszerváltás jellegzetessége abban állt, hogy minden egyes periódust dominánsan más szereplők küzdöttek végig.

Mint fentebb említettem, a statisztikai elemzésben az ellenzéki aktorok tevékenységének jellege alapján tovább differenciáltam a kiinduló három korszakot. Az 1988-as mozgalmi év például számos tekintetben különbözik az 1977–1987 közötti disszidens aktivitástól, hiszen ezt az évet már nem a konspiráció és a második nyilvánosság világa, hanem a nagy tüntetések, hálózatépítések és pártalapítások jellemzik. Ezért 1988-at a statisztikai elemzés szempontjából külön „korszaknak” tekintem. Másrészt, a kerekasztal-tárgyalások után az utak a politikai aktivitás jellege szerint is szétváltak: az ellenzékiek legnagyobb része visszavonult, és akik tovább politizáltak, azok vagy a parlamenti utat választották (1990-től), vagy pedig csatlakoztak az új mozgalmi politikához (1991-től). Ezért az 1990 utáni korszakban két, egymást időben részben átfedő belső „időszakot” különíték el: a parlamenti és az új mozgalmi politika szakaszait.

Az így azonosított öt korszakban – a disszidens, a hálózatépítő, a tárgyalásos, a parlamenti és az új mozgalmi időszakban – minden egyes esetben nagy volt az újonnan beáramló szereplők aránya. Jellemzően egy időszakból csak a szereplők 20 százaléka maradt meg a következő szakaszra, és ez a „20 százalékos szabály” nagyjából az egész folyamatban érvényesült. A rendszerváltás tehát sokkal inkább hasonlított az ellenzéki értelmiségi csoportok „váltófutásához” – amelyben a többség átadja a stafétabotot a következő kör versenyzőinek –, mint egyetlen nagy rohamhoz, amelyet ugyanazok a szereplők visznek végig.

Mind az öt szakaszban megállapítottam a legaktívabb résztvevők csoportját (ez lett a *core* csoport), amelyet a kevésbé aktív résztvevők egészítettek ki. Ők együtt adták ki az összes résztvevő számát, amelyet a bő másfél évtizedes teljes korszak egészére, valamint annak egyes szakaszaira vonatkozóan is vizsgálók a hetedik fejezetben. Az alábbi táblázatban már most jelzem, hogy az elemzés mekkora körre

terjed ki, hogy az olvasó már a kötet elején képet kapjon a kutatás tárgyát képező értelmiségi csoport nagyságáról. Ezt a 2. táblázat foglalja össze.

2. táblázat. Az öt korszak legaktívabb (*core*) ellenzéki csoportjának és többi aktivistájának összesítése

IDŐSZAK NEVE	CORE CSOPORT	A TÖBBIEK	ÖSSZES RÉSZTVEVŐ
Disszidens	22	808	830
Hálózatépítő	15	654	669
Tárgyalásos	37	251	288
Parlamenti	18	278	296
Új mozgalmi	25	394	419
Összesen*	94	1943	2037

* Mivel az egyes időszakok résztvevői között átfedések vannak, az Összesen sorban található szám kisebb, mint ha a korszakok résztvevőinek számát automatikusan összeadtuk volna.

A táblázatból kitűnik, hogy az általam használt adatbázis alapján bő kétezer ember vett részt a rendszerváltás előtti, alatti és közvetlenül utáni politikai küzdelmekben. Bárhogyan is határozzuk meg az értelmiségi fogalmát – műveltség, iskolázottság, intézményes pozíció, a közéleti vitákban való részvétel, beleszólás az ország kérdéseibe, aktív részvétel a mozgalomban –, szembevetve, hogy e kritériumok legalább egyike alapján szinte mindannyian értelmiségiek voltak.

Noha könyvem az értelmiség többdimenziójú fogalma értelmezésével kezdődik, e kötetben nem célom kizárólagosan követni az értelmiségi fogalmának egyetlen bevett definícióját sem. Ennek az az oka, hogy az ellenzéki aktivitás évtizedes hullámszerűségében a résztvevőknek korszakonként más és más közéleti szerepet kellett eljátszaniuk, ezért adott történeti kontextusban a résztvevők más-más módon voltak értelmiségiek. Nem azt az eljárást követem tehát, hogy valamilyen előre rögzített szempont szerint meghatározom, hogy a résztvevők közül kik voltak az értelmiségiek, hanem azt vizsgálom, hogy kik vettek részt az ellenzéki politika bizonyos emblematis cselekményeiben. Voltak olyan helyzetek, amikor kétségkívül a tudás vagy az iskolázottság számított, a legtöbb vizsgált esetben azonban a közéleti kérdésekben való állásfoglalás és a mozgalmi jellegű tevékenység fontossága emelkedett ki. Nem önmagában az értelmiségi mivolt avatott valakit ellenzékivé, hanem sokszor épp fordítva, az ellenzéki aktivitás hozta létre az értelmiségiek kritikus tömegét. Ebben a csoportban benne vannak a disszidens értelmiségiek, a reformértelmiségiek, a mozgalmi értelmiségiek, a tárgyaló értelmiségiek, mindazon ellenzéki értelmiségiek, akik bekerültek az első szabadon választott parlamentbe, illetve azok, akik közvetlenül a rendszerváltás után az új mozgalmi politizálást választották. Az 1977-től 1994-ig terjedő korszak nagy ívet rajzol ki, amelyben a különböző értelmiségi csoportok – hol egymásba kapcsolódva, hol szétválva – folyamatosan mozgásban voltak, és jelentős mértékben hozzájárultak a demokrácia létrejöttéhez.

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a rendszerváltást mindössze kétezer ember „csinálta” volna. A szamizdatok olvasottsága, az újonnan megalakuló pártok tagsága, a Szabad Európa Rádió hallgatottsága és a tüntetéseken résztvevők száma ennél jóval nagyobb volt. Míg a fenti táblázatban összes résztvevőként említett 2037 fő képezte a széles értelemben vett rendszerváltó vagy ellenzéki értelmiséget, e csoport holdudvara ennél jóval tágabb körre, akár a tízszeresére, tehát körülbelül hússzezer főre becsülhető. A tüntetéseken való részvétel alapján pedig úgy tűnik, a holdudvar kisugárzása is hasonlóan jelentős volt, és a legkritikusabb pillanatokban mintegy 200 ezer embert sarkallt utcai politikai aktivitásra az 1980-as évek végén. A politikailag elszigetelt disszidensek rövid idő alatt kétszázszázreszt tömeget tudtak mozgósítani, amely a szabad választásokra többmilliósrá nőtt. Ezzel ellentétes irányú mozgás volt megfigyelhető az MSZMP tagságában: míg az időszak elején az állampárt még 800 ezer tagot számlált (ami családtagokkal együtt akár 2,5 milliós támogatottságot jelenthetett), ez a tömeg 1989 végére harmincezer főre olvadt, ami az első szabad választásokon csupán háromezer szavazatot hozott.

A forradalmi jellegű átalakulásokat általában a moralizáló beszédmód, az alkotmányos politika, a világnézeti küzdelmek, a történelemhez való viszony újraértelmezése – tehát összefoglalóan: a szimbolikus politika – dominálja. A forradalom utáni helyzetet pedig egyre inkább a fokozatosan visszatérő „nyugalmi politizálás”, a társadalmi béke elvárásaihoz való igazodás, az újraelosztás elveinek rögzítése és a közjó új elvek szerinti megvalósításának intézményesítése – tehát inkább a materiális politika – jellemzi. A szimbolikus politika azonban működő demokráciákban sem tűnik el, legfeljebb a szimbolikus vagy materiális politikák közötti ciklusváltás kontrasztja halványul el, a kettő közti kilengés nagysága lesz kisebb.

I. fejezet

AZ ÉRTELMIÉG POLITIKAI SZEREPE: ELMÉLETEK ÉS ÉRTELMEZÉSI KERETEK

1. KIK AZOK AZ ÉRTELMIÉGIK?

Történetileg az értelmiségi fogalma a felvilágosodással jelent meg, azt a társadalmi csoportot leírva, amelynek tagjai hisznek a racionális érvelés erejében, és vallásos hitük mellett – vagy azzal szemben – bizonyos ideologikusan igazolt életvezetési normákat követnek. Rendszeresen leveleznek egymással, aktívan részt vesznek a politikai és közéleti vitákban. Ez volt az a korszak, amikor a tömegsajtó elterjedésével a feudális jellegű, az udvari, ceremonális, arisztokratikus, reprezentatív nyilvánosságot felváltotta a korai kapitalista, szabadelvű, demokratikusabb nyilvánosság (Habermas 1972). A nyilvánosság szerkezetének 18–19. századi átalakulása nemcsak kedvezett a szabad értelmiségi felemelkedésének, de kölcsönhatásban volt vele.

Az értelmiségi fogalmának megjelenése összefügg a szekularizációval és az ideológia fogalmának elterjedésével is. Napóleon megvetően „ideológusoknak” nevezte azokat a művelt, közéleti embereket, akik a politikai eseményeket kommentálták és értelmezték, de közvetlen politikai szerepet nem vállaltak. A generációs szempont a 19. századi Oroszországban meghatározónak bizonyult: részint a reformista „apák” és a forradalmi „fiúk” nemzedéki vitáiban, részint az utánuk következő „nihilista”, populista és szocialista hullámokban (Walicki 1969, 1980; Brower 1975; Nahirny 1983). Maga az *intelligentsia* kifejezés is innen ered (Berlin 1978), bár a fogalom szinte ezzel egyidejűleg felbukkant Lengyelországban is. Később megjelent mindazokban a kelet-európai félperifériás társadalmakban, ahol a kapitalista fejlődés dilemmája a Nyugathoz való „felzárkózás” vagy az attól való „leszakadás” diskurzusában jelent meg. Nyugat-Európában a franciaországi Dreyfus-ügy világított rá először az értelmiség társadalmi közbeszédet formáló szerepére (Bell 1980). A magyar reformkorban humán értelmiségi fogalmazták meg először a haza és/vagy haladás dilemmáit.

1.1. Fogalmi megközelítések

Az értelmiség, mint befolyásos társadalmi szereplő meghatározásának számos megközelítése létezik. Van, amelyik a műveltségből, a közéleti aktivitás magas fokából, a társadalmi pozícióból, az eszmék termeléséből, a kontextustól független, konver-

tálható tudásból, a kritikai attitűdből vagy éppen a társadalomról folytatott diskurzusba való időnkénti intervenciókból vezeti le az értelmiségi vagy az értelmiségi szerep fogalmát. Miközben az értelmiségi fogalmának az egyik iskola szerint rögzített szociokulturális jellemzői vannak, a másik iskola szerint mindenki lehet értelmiségi, mert a társadalmi vitákban bárki részt vehet.

Legáltalánosabban az értelmiségi fogalma magában foglalja „a kultúra – tehát az ember szimbolikus világa – alkotóit, terjesztőit és alkalmazóit” (Lipset 1958: 311). Az értelmiségiek e feladatuk teljesítése során kulturális referenciákra támaszkodnak, amely azzal a „mellékhatással” is jár, hogy saját társadalmi szerepük igazolása érdekében a kultúrát ideológiaként használják. Az értelmiségi sokszor skizofrén társadalmi szereplő, akinek gondolkodásában ellentmondásban lehet a teleológiai megközelítésre való hajlandóság (*telos*) és a technikai racionalitásnak való megfelelés igénye (*techné*).

Társadalmi pozíciója szerint az értelmiségi olyan aktorként is felfogható, akinél folyamatos feszültség áll fenn az elithez tartozása és emancipatórikus szerepfelfogása között. E megközelítés szerint az értelmiségi olyan „civilizátor”, aki missziója szerint tanítani és „felemelni” kívánja a tömegeket, miközben műveltsége révén azoktól továbbra is elkülönül, sőt azok felett állónak tartja magát. Bauman (1992a) szerint az értelmiségi fogalma kettősségre épül, mert magában foglalja annak elentétét, a nem-értelmiségieket is.

Egy másik ismert meghatározás szerint az értelmiségi transzkontextuális – tehát konkrét helyzettől független, konvertálható – tudással rendelkező szereplő, akinek társadalmi helyzetét nem intézményes beágyazottsága, hanem kizárólag a tudása legitimálja (Konrád–Szelényi 1979, 1983). Nem a szaktudás vagy az intézményes beágyazottság avat valakit értelmiségivé, hanem épp a szaktudáson való túllépés és az intézményektől való elszakadás képessége.

Funkcionalista elemzők szerint az értelmiségiek társadalmi feladata a kultúra és a tudás termelése és terjesztése, egyszersmind a társadalom elkülönült alrendszerei közötti közvetítés, informális jellegű befolyás érvényesítése (Parsons 1967; Znaniecki 1968). Mindaddig, amíg az ellenkultúra fenyegetni látszik a fennálló társadalmi rendet, a politikai vagy gazdasági hatalom képviselői az értelmiségit politikailag veszélyesnek tartják és marginalizálni igyekeznek. De attól kezdve, hogy az ellenkultúrát a rendszer sikerrel integrálja, az értelmiségire úgy tekintenek, mint aki hasznosan járult hozzá a rendszer innovációjához és fennmaradásához.

Az értelmiségi fogalmába gyakran beépülő kettősség a társadalom széles tömegeitől való távolságtartás (és az ebből következő elidegenedettségszérzés) és a társadalmi részvétel, a közösségi feladatvállalás igénye. E kettősségből gyakran adódik feszültség, mert ezek a szerepelvárások legtöbbször ellentmondanak egymásnak. Vannak, akik a társadalmi folyamatoktól való hűvös távolságtartást tekintik az értelmiség erényének, míg mások a társadalmi érzékenységet, a politikai folyamatokba való aktív, szellemi bekapcsolódást tartják annak. Mások az értelmiségi fogalmát a *mainstream* kultúrával szembeni kritikai attitűdjükben ragadják meg.

Egyes nagy hatású elméletek szerint az értelmiség feladata a megfigyelés és elemzés, az el nem köteleződés, a „szabadon lebegés”, de nem a társadalom felett (vagy azon kívül) álló csoportként, hanem a társadalom szerves részeként. E körben egyaránt megtalálhatók a létező intézményi rendszertől távolságot tartó, független értelmiségiek (Merton 1957: 209) vagy „szabadon lebegő” értelmiségiek (Mannheim 1996: 179). Lehetnek ezek írók, művészek, tudósok, filozófusok, újságírók, vallási vagy politikai gondolkodók és más hasonló foglalkozási csoportok tagjai. Az értelmiségiek pozíciójuknál fogva igényt formálnak a diskurzus alakítóinak és terjesztőinek szerepére. A társadalmi viszonyok formálójaként aktívan részt vesznek a tudás értékének meghatározásában, amiért cserébe társadalmi elismerésre tarthatnak igényt. Ennélfogva az értelmiség olyan társadalmi csoport, amely a kulturális tőke birtokosaként kiváltságos helyet képes elfoglalni a társadalmi struktúrában.

Az értelmiség normatív, univerzalista alapállása (Benda 1955, 1997) és a társadalmi munkamegosztás által kikényszerített professzionalizálódás (Aron 1962) között gyakran keletkezik feszültség. A társadalmi differenciálódás megfosztja az értelmiséget régi, szabadon lebegő szerepétől, és a rendszer szempontjából az „udvari bolond” (Dahrendorf 1969) vagy a „celebritás” (Coser 1973) szerepét osztja rá. Ha az univerzalizmust vagy differenciálódást tekintjük az egyik dimenzióknak, a politikai vagy nem politikai beállítódást a másiknak, akkor az értelmiségieket négy csoportra oszthatjuk. Az univerzális/politikai kategóriába tartoznak a politikai próféták, globális vezetők és „misszionáriusok”, míg a differenciálódott/politikai kategóriába sorolhatjuk az értelmiségi politikai vezetőket, tanácsadókat, igazgatási szakembereket. Az univerzális / nem politikai csoportban említhetjük például a tanárokat, filozófusokat, papokat, lelkészeket, míg negyedikként a differenciálódott / nem politikai tartományban találjuk a professzionalizálódott szakértelmiségieket.

3. táblázat. Értelmiségi pozíciók az univerzális/partikuláris és politikai / nem politikai viszonyulás szerint

	UNIVERZÁLIS	PARTIKULÁRIS
POLITIKAI	ideológusok, próféták	politikai tanácsadók
NEM POLITIKAI	lelkészek, papok	szakértelmiségiek

Hasonló eredményre jutunk, ha az értelmiségi fogalmát a fennálló helyzet megőrzése vagy megváltoztatása, illetve a politikai vagy nem politikai tengelyek alapján differenciáljuk. Eszerint különbséget tehetünk a politikai térben mozgó, de a *status quo*t védelmező (szakértők, technokraták, propagandisták és a rendszer további lojális működtetői), másrészt a politikai változást akaró mozgalmi vezetők, a diszsidensek és a rendszerkritikus értelmiségiek csoportjai között. A *status quo* fennmaradását elősegítő szakemberek a rendszerben többnyire technikai, problémamegoldó, rutinjellegű feladatokat látnak el, míg a nem politikai beállítódású, de kreatív értelmiségiek a művészek, feltalálók és egyéb innovátorok egy-egy szakte-

rületen, a művészetben vagy tudományban nyújtanak kiemelkedőt. Az értelmiségiekről szóló irodalom egy része a rendszerrel kritikai vagy innovatív viszonyban álló szerepfelfogást tekinti értelmiségi magatartásformának (Gramsci 1971; Merton 1957; Confino 1973; Said 1994), más részük viszont a professzionális értelmiség kialakulását és a (demokratikus) rendszerbe való betagozódását tekinti természetesnek (Aron 1962; Dahrendorf 1969; Gagnon 1987; Hollander 1987) és az attól való eltérést deviánsnak.

Mindez természetesen attól is függ, hogy a politikai rendszer milyen jellegű. Demokratikus rendszerekben a pluralizmus és a társadalmi differenciálódás elvei érvényesülnek, így a politikai küzdelmek is a rendszer keretei között zajlanak (Lawrence–Döbler 1996; Lilla 2001). Nem demokratikus rendszerekben viszont a hatalmi kontroll rutinszerűen túlterjed a politikai intézményrendszer egészén, és így, bármilyen szokatlan, a mainstream mintákhoz nem illeszkedő művészi, tudományos vagy irodalmi megnyilvánulás is rendszerellenzéki magatartásként értelmeződhet. Sokan az értelmiségfogalom szerves részének tekintik a kreativitást, továbbá hangsúlyozzák, hogy az értelmiségiek feladata az innováció, a szofisztikált tudás és annak szimbolikus kifejezése. Mások a kritikára való hajlandóságot tartják a legfontosabbnak: szerintük az értelmiségieknek minden hatalomhoz normatív-etikai alapállásból, kritikailag kell viszonyulniuk. Végül megint mások értelmiséginek tekintik a politikai folyamatokhoz nem kritikailag viszonyuló szakértőket (speciális szaktudások birtokosait, beleértve a bürokratikus tudást) is. Mindezeket a megközelítéseket a következőkben részletesebben elemzem.

Az értelmiségi fogalmát angol nyelven két szóval is kifejezhetjük, de ezek a fogalmak történetileg változó jelentést hordoznak: az *intellectuals* és az *intelligentsia* fogalmait többnyire szabadon felcserélve, egymással szinonim módon használják. Míg az *intellectuals* a tevékenység humánjellegére, az *intelligentsia* pedig az értelmiségi technikai beállítódására és effajta társadalmi beágyazódására utal. Az *intellectuals* fogalma azt is kifejezheti, hogy az e körbe tartozó társadalmi szereplők rendkívül sokfélék, míg az *intelligentsia* szó utalhat zárt, küldetésstudatos csoportidentitásra (például a 19. századi orosz értelmiség esetében). A negyedik értelmezés szerint az *intelligentsia* fogalma a műveltségre utal, míg az *intellectuals* fogalma a műveltség mellett a társadalmi vitákban való aktív részvételre is. Végül az *intellectuals* fogalma kifejezheti azt, hogy ezek az aktorok általános-normatív szempontok szerint szólnak hozzá a világ kérdéseire, tehát generalisták, míg az *intelligentsia* képviselői specialisták, akikre inkább a szakértelmiségi (*professional*) kifejezés illik.

Vannak kutatók, akik az értelmiségi mivolttól elválaszthatatlannak tartják a műveltséget és a tudást, mások azonban úgy érvelnek, hogy nem egyszerűen a tudás, hanem a közéleti vitákban való aktív részvétel tesz valakit értelmiségivé. Az első álláspont hívei szerint a szellemi létforma az értelmiségi státusz elengedhetetlen kelléke. Ennek lényege a társadalmi legitimációját nem az intézményes beágyazottságából elnyerő, hanem önmagában megbecsült tudás, amely kizárólag a szellemnek elkötelezett (Benda 1955), vagy különböző társadalmi helyzetekre konvertál-

ható (Konrád–Szelényi 1979). A másik álláspont képviselői szerint viszont az értelmiségi létforma a társadalmi viszonyokhoz, így közvetve vagy közvetlenül a politikához kapcsolódik, ezért az értelmiségi definíció szerint nem is lehet más, mint kritikai aktor. Eszerint az értelmiségi fogalma elválaszthatatlan a közügyektől, és feltételezi a „magántudáson” vagy a pusztán szaktudáson való túllépés képességét (Gramsci 1971, Confino 1973).

Vannak, akik az erős morális elkötelezettséget és a személyes kvalitásokat hangsúlyozzák, és az értelmiségi szerepfelfogást a tradíciókból eredeztetik (Eisenstadt–Graubard 1972), vagy a vallásos meggyőződéshez hasonlítják (Hofstadter 1963; Shils 1972). Számosan egyetértenek velük abban, hogy az értelmiségi szerep morális tartalmú (Havel 1985, 1987, 1995b; Collini 1991; Flam 1994). Az értelmiségi esetében Said szerint olyan társadalmi szereplőről van szó, akinek az a missziója, hogy a közügyekben provokatív kérdéseket tegyen fel, és nyilvánosan feleljen a szavát a dogmákkal és ortodoxiával szemben, és legfontosabb dolga a hatalmon lévők szembesítése az igazsággal (Said 1994). Ebben a megközelítésben az értelmiségiek nem feltétlenül a társadalomhoz szólnak, hanem a hatalomhoz, de a társadalom érdekében, azok szószólóiként teszik ezt.

Szakmájukhoz és a közéleti kérdésekhez való viszonyuk szempontjából különbséget tehetünk a nyugati társadalmakra inkább jellemző professzionalizálódott értelmiségiek és az elsősorban a közéleti szerepre szocializálódott hagyományosabb értelmiségiek (*intellectuals* vagy tautologikusan: *public intellectuals*) között (Small 2002). A specializálódott értelmiségiek kevesebb dologhoz szólnak hozzá, de azokhoz mélyebben, a szaktudásukra alapozva, míg a klasszikus értelmiségiek több kérdést kommentálnak, és inkább az erkölcsi motiváció vezeti őket. Akik ez utóbbi szerepet tartják fontosabbnak, az értelmiségieket elsősorban „az eszmékről és értékekről folytatott közéleti viták kezdeményezőiként” határozzák meg (Jedlicki 1994: 104). Ennek szellemében többen úgy vélik, hogy arra a társadalomra, amelyet a professzionalizáció kizárólagossága határoz meg, hanyatlás vár (Bloom 1987; Jacoby 1987), mert normatív vonatkozási pontok nélkül elveszíti identitását.

A marxi értelmiségelmélet hívei szerint az értelmiségi hasznos küzdőtársa lehet a munkásosztálynak a burzsoázia ellen vívott harcában, hiszen az előbbinek eszmei iránymutatásra van szüksége a harc sikeréhez. Ezt a szerepet tölthetik be Marx szerint a filozófusok vagy a szocialista írók. Lenin már nem annyira a filozófiai vagy irodalmi szövegeknek, hanem a filmművészet által megteremtett képi világnak tulajdonított kiemelt jelentőséget a munkásság meggyőzésében és politikai mobilizálásában. Gramsci szerint az értelmiségiek akkor tudnak „organikusan” azonosulni a munkások felszabadításának ügyével, ha származásuk a munkássághoz köti őket (Gramsci 1971; Sassoon 1982). Egyes történeti periódusokban az értelmiség rendelkezett az „osztálytudat” vagy „rendi tudat” ismérveivel (Pipes 1961; Szelényi 1990a), de a modern, plurális társadalmakban inkább az értelmiség tagoltsága a jellemző (Gagnon 1987; Zald–McCarthy 1987). Voltak, akik a politikai hatalomhoz való viszonyuk alapján megkülönböztetik a hatalom legitimálásában

közreműködő értelmiségieket a „társadalomkritikát termelő és fogyasztó” értelmiségiektől (Hollander 1987, 1988).

1.2. Klasszikus értelmiségelméletek

Vajon mi az értelmiség igazi feladata? Az emberiség transzcendens, univerzális vonatkozásaira figyelni a szellem világában, és távol maradni a politika világától – vagy ellenkezőleg, a politika és az értelmiség hagyományos fogalmait kitágítva, aktívan részt venni a közügyek alakításában, a társadalmi mozgalmakban, a kulturális hegemoniáért folytatott harcban? Esetleg, harmadik opcióként, benne élni a társadalmi küzdelmekben, de nem elköteleződni egyik csoport mellett sem, hanem „szabadon lebegő értelmiségiként” értelmezni és szintetizálni azok törekvéseit?

Az itt következő oldalakon három klasszikus, és egymástól alapvetően különböző megközelítést mutatok be részletesebben. Julien Benda (1955) szerint az értelmiséginek – a szellem embereként – az egyetemes igazságot és nem a társadalomban felbukkanó partikuláris eszméket kell szolgálnia, Antonio Gramsci (1971) szerint viszont az igazságos és egyenlő társadalom megvalósítása érdekében a munkásosztály ügyét, míg Mannheim Károly (1936) szerint az értelmiségi feladata a különböző társadalmi csoportok motivációinak megértése és szintetizáló elemzése. Benda és Gramsci elmélete normatív, Mannheimé leíró, de szintén hordoz normatív következtetéseket.

Benda szerint a társadalom tagjai alapvetően kétfélék lehetnek, aszerint hogy milyen szenvedélyek irányítják őket, és milyen világban mozognak. A laikusokat materiális érdekek és evilági célok mozgatják, az írástudókat pedig szellemi kihívások, a transzcendentális igazság eszméi. Az értelmiségiek e második kategóriába tartoznak: ők a szellem emberei, a racionalisták, a vallások hívei és prédikálói, az irodalom elkötelezettjei, ők a filozófusok, a moralisták, a tudósok. Benda szerint az értelmiségi küldetése, hogy életét az igazság elfogulatlan keresésének szentelje, s ebben nem praktikus vagy politikai, hanem morális célok vezérlik. Az értelmiségiek nem úszhatnak együtt az árral, nem lehetnek rabjai evilági szenvedélyeknek, mert ők életüket a tudománynak, a művészeteknek vagy a filozófiai elmélkedésnek szentelték. Felmutatják az emberiség transzcendentális eszméit, amelyek nem a politika, hanem a szellem világából származnak, s megértésük nem a közvetlen érzékelésen, hanem a gondolati reflexión nyugszik.

Mindazonáltal Benda nem gondolta, hogy az értelmiségi ne vehetne részt a politika világában, feltéve, ha ott is eredeti missziója szerint az igazságért küzd, vagyis megőrzi autonómiáját és identitását (Kimball 1992). Például ha fellép a hazugság és az erőszak ellen, és a gyengék oldalára áll az erősekkel szemben. Az „írástudók árulása” Benda szerint akkor következik be, ha a politikában részt vevő értelmiségiek egy adott csoportidentitást a saját identitásuk fölé helyeznek, ha feladják autonómiájukat, és rabjai lesznek egy pártnak, egy politikai irányzatnak vagy egy

ideológiának. E ponton kilépnek az értelmiségi univerzalista, igazságkereső világból, és belépnek a politika megosztó, gyűlöletre és erőszakra épülő, partikuláris világába. Ezzel leértékelik önmagukat és eredeti hivatásukat, mert a politikai arénában már nem igazságkereső univerzalistaként, hanem a különböző csoportidentitásokat az igazság elé helyező állampolgárként viselkednek.

Benda szerint a politika világának szereplői realisták, aktivisták, materialisták, akiket a változtatás – de nem a gondolkodás – szenvedélye fűt. Isten és a szellem helyét náluk partikuláris fogalmak veszik át, olyanok, mint állam, nemzet vagy osztály. Kommunikációjuk beszűkült, realizmusuk nemcsak a politika, hanem az élet minden területére kiterjed, amelyet „új moralitásként” a politikai logika szerint értelmeznek. A nacionalizmus, a patriotizmus és az osztályérdekek képviselője szenvedélyeket szít, és átpolitizálja az életet. A realizmus győzelme megerősíti a hódítás szellemét, a vallás politikai használatát, a büszkeséget, a harci fegyelmet, az agressziót, és végső soron háborúhoz vezet. Benda szerint a realitás erkölcsé katonai erkölcs, amely a partikularizmust és a pragmatizmust emeli piedesztálra az egyetemes értékekkel szemben. Márpedig az írástudóknak éppen ezt kell elkerülniük, és hivatásuk szerint minden esetben az univerzális szempontokat kell képviselniük. Ha ezt nem teszik, és a tudományos megismerés helyett a megosztó politikai szenvedélyek vezetik őket alkotó munkájuk során, akkor „árulást” követnek el.

Benda pesszimista volt a modern kor erkölcsével kapcsolatban, amely a szellem embereit állampolgárokká konvertálja. Úgy vélte, a szellem emberei politikai játszmák részeseivé váltak, akik azt az államot és burzsoáziát dicsőítik, amelyektől függenek. A történelmi tudás helyét átvette a rövid távú emlékezet. Szerinte a civilizáció csak rövid és cseppet sem univerzális epizódja volt a történelemnek, a játszma a laikusok győzelmével ért véget.

Gramsci ezzel ellentétes álláspontot képviselt. Számára a politika nem egyszerűen instrumentális tevékenységforma, hanem az emberi cselekvés központi eleme. A társadalmat a politika konstituálja, s ebből következően a társadomelemzés elválaszthatatlan a politikai cselekvés elemzésétől. Marxista teoretikusként azt vallotta, hogy a fennálló rend elleni frontális támadás nem vezet eredményre, a fennálló rendszer társadalmi legitimációját nem lehet figyelmen kívül hagyni, és nem lehet a szocialista politikát az erőszakra építeni. Az élcsapat-jellegű párt és a munkások összefogása önmagában nem elégséges, mert a változáshoz szükség van az elkötelezett értelmiségiek támogatására. A rendszer megváltoztatásához a gazdasági és politikai fordulat önmagában kevés: ezeknek az alapvető kulturális átalakuláshoz kell kapcsolódniuk.

Mindezekből Gramsci szerint az következik, hogy a burzsoá rend ellen fellépő erőknél előbb a burzsoázia kulturális hegemoniájától kell megszabadulniuk, amelyet csak egy új hegemonia fokozatos kiépítésével lehet elérni. Az új hegemoniához tudatosan felépített, széles társadalmi koalícióra van szükség, amelyben a civil társadalom különböző csoportjainak egyaránt helyük van, így a munkásoknak, állami alkalmazottnak, sőt még egyes burzsoá elemeknek is. A rendszer legitimációjá-

nak dekonstrukciója nélkül nem lehetséges új hegemoniát kiépíteni. Az erőszak nem helyettesítheti a szellemi munkát, a forradalmi cselekvés széles körű meggyőzés és meggyőződés nélkül szükségszerűen kudarcba fullad. Gramsci az erőszakra hajló leninista módszerekkel szemben a meggyőzés stratégiáját ajánlotta, amelynek kulcscategóriái a civil társadalom, a morális és intellektuális reform és a kultúra elsődlegessége voltak. Gramsci szerint a forradalom nem egyetlen aktus, hanem hosszabb folyamat, ahol az értelmiségieknek kulcsszerepe van az új hegemonia megteremtésében.

Az értelmiségi pozíció azonban Gramsci számára nem lehet privilegizált társadalmi státusz. A politikától távol maradó, a tudomány és a művészet elefántcsonttornyába visszahúzódo értelmiségieket Gramsci tradicionális értelmiségieknek nevezte, és nem hitte, hogy rájuk támaszkodni lehetne a társadalom átalakításában. Úgy vélte, hogy nem az intézményes kvalifikáció, az egyetemi végzettség, az akadémiai tudás, a címek és fokozatok világa avat valakit értelmiségivé, hanem a társadalom politikai folyamataiban való reflexív és tudatos részvétel. Ehhez ugyanakkor nem kell professzionális forradalmárnak sem lenni egy élcsapat-jellegű pártban, mert az a másik véglet, amely nem a *status quo*, hanem a forradalom elitista koncepciója. Gramsci szerint az értelmiségi mivolt lényege nem régi vagy új szervezeti formákhoz és pozíciókhoz kötődik, hanem a civil társadalom tagjaként megvalósított politikai cselekvéshez. Ebben a felfogásban mindenki lehet értelmiségi, mert a mozgalmi folyamatban bárki képes – és nem csak a professzionális forradalmárok élcsapata – racionális elemzésre és mások meggyőzésére. Különösen fontos szerepet tulajdonított a tanítóknak, tanároknak és újságíróknak a kulturális változás megalapozásában, ha a felemelkedő új osztály érveit és értékeit képviselik.

Gramsci nem hitt a klasszikus, autonómiára épülő értelmiségi szerepfelfogásban, mert úgy tartotta, hogy az csak a fennálló viszonyokat konzerválja. Ezzel szemben úgy vélte, hogy a kulturális átalakuláshoz olyan értelmiségiekre van szükség, akik maguk is a feltörekvő osztály soraiból rekrutálódnak, és ezért „organikusan” kötődnek ahhoz az osztályhoz, amelyből jöttek. Az organikus értelmiségiek az alávett osztály nevében szólva, annak érdekeit képviselve átalakíthatják a civil társadalom domináns meggyőződéseit, és elérhetik az új hegemoniát, azaz a gyökeres társadalmi fordulat előfeltételének tekintett kulturális változást.

Az értelmiség Gramscinál nem új osztály, hanem vagy a hatalmon lévő osztály (burzsoázia), vagy pedig a hegemoniára törő osztály (munkásság) alá rendelt csoport, amely nem saját hangján beszél, hanem hangot ad az általa képviselt osztály álláspontjának. Nem saját érdekeit képviseli, hanem a haladás (vagy maradás) osztályszempontú ügyét. Gramsci azt sugallja, hogy semmilyen rendszerváltás nem képzelhető el az organikus értelmiség aktív hozzájárulása nélkül, amely egyaránt irányul a régi rendszer politikai formulájának⁵ lebontására és egy új legitim rend (új hegemonia) nyelvi, fogalmi rendszerének és tudáskészletének felépítésére.

⁵ A kifejezés Gaetano Moscatól származik.

Az új rendszerben az organikus értelmiségiek kulturális szervezői és közvetítői szerepet töltenek be a politikai vezetők és a civilek között, maguk is a civil társadalom tagjaiként, ami azt jelenti, hogy a munkásosztálynak nincs szüksége élcsapatra a hatalom megőrzéséhez.

A harmadik klasszikus értelmiségelmélet Mannheim Károly nevéhez fűződik, aki az értelmiség szerepét a hatalom újratermelésének szempontjából vizsgálta. Elfogadta Marx azon tételét, mely szerint az osztályhelyzet határozza meg az osztálytudatot és az ideológiát. Ennek megfelelően az uralkodó osztály olyan ideológiát képvisel, amely elzárja az utat a radikális társadalmi változás lehetőségétől. Ugyanakkor, ellentétben Marxszal, a proletariátust nem tekinti univerzális emancipatorikus értékek hordozójának, mert szerinte a munkásosztály ideológiája éppúgy osztályhelyzetéhez kötődik, mint a burzsoáziáé. A munkásosztály eszméinek létező kötöttsége abban jelentkezik, hogy ideológiája a társadalmi változást célozza.

Mannheim szerint egyedül az értelmiség van abban a helyzetben, hogy a társadalom egészének mozgásait megértse, és a benne megjelenő erővonalakról átfogó, holisztikus képet adjon. Az értelmiség ugyanis nem integrálódott egyetlen osztályba vagy politikai pártba, látásmódját nem határozza meg sem az osztálypozíciója, sem pedig egyetlen osztály érdeke. Mivel az értelmiségiek nem vesznek részt a fizikai jellegű termelőmunkában, többnyire patrónusra szorulnak, aki szponzorálja őket, s akiktől anyagilag függenek; ez lehet az állam vagy egy tehetős támogató. Külső finanszírozóval a hátuk mögött az értelmiségiek szabadidőre tesznek szert, amely lehetővé teszi számukra az alkotást, a társadalmi környezet megfigyelését. Mannheim megfogalmazása szerint „a társadalom egészére és dinamikus természetére vonatkozó kísérletező szemlélet és folyamatos érzékenység nem a társadalmi középén lévő osztály tagjainál fejlődik ki, hanem csak egy relatíve osztály nélküli rétegből, amely nem kötődik szorosan a társadalmi rendhez. [...] Ez a le nem horgonyzott, viszonylagosan osztály nélküli réteg nem más, mint – Alfred Weber terminológiáját használva – a »szabadon lebegő értelmiség«” (Mannheim 1936: 137–138). Az értelmiségi tevékenység nemcsak nem kötődik egyetlen társadalmi osztály érdekeihez sem, hanem sajátos társadalmi réteget jelenít meg, amelynek tagjai folyamatosan bővülő körből rekrutálódnak (uo. 139). Mindez felszabadítja az értelmiséget az osztályérdekek képviseletétől, és lehetővé teszi számára, hogy a folyamatokat érdek nélkül, önmagukban értelmezze. E csoport tagjai függetlenek más osztályoktól, és így képessé válnak arra, hogy összegezzék és kikristályosítsák a társadalmi élet minden aspektusát. Heterogén hátterük és „szabadon lebegő” helyzetük miatt az értelmiségiek sokféle szempontot képesek figyelembe venni, ezáltal képessé válnak arra, hogy a társadalmi valóságot semleges terminusokban írják le (uo. 140). Ennélfogva csak a „szabadon lebegő értelmiségiek” képesek a társadalom egészéről független, autonóm képet kialakítani.

De Mannheim szerint van egy alapvető szociológiai kötelék, amely az értelmiségieket egymással összekapcsolja és másoktól megkülönbözteti: a műveltség. Szerinte a közös oktatási-műveltségi háttér e rétegben olyan erős, hogy másodlagossá

teszi a köztük lévő származási, vagyoni, foglalkozási és jövedelmi különbségeket, és őket művelt embereként egyesíti. Az értelmiségiek közvetítők lehetnek a munkásosztály és a vállalkozói osztály között, mert mindkét antagonisztikus osztályhoz képesek lazán kapcsolódni; de megtehetik azt is, hogy mindkét osztálytól távol tartják magukat, és az értelmiségi hivatás normatív aspektusát képviselik. Ezzel együtt az értelmiséget Mannheim nem tekinti önálló társadalmi osztálynak, mert nem képes összehangolt társadalmi cselekvésre, nem alakít önálló pártot, amely kizárólag e réteg érdekeit képviselné. Habár az értelmiségiek különböző társadalmi osztályok között helyezkednek el, nem nevezhetők középosztálynak sem. Konkrét, politikai ügyekben az értelmiségiek nem tudnak olyan kohéziót teremteni, ami összehangolt osztálycselekvésüket megalapozná, amelyre a munkások képesek. Mannheim szerint hozzájuk képest az értelmiségiek csak értelmező, közvetítő szerepet játszhatnak. Ha a szociológus meg akarja érteni a társadalmat, egyik legfontosabb feladata a társadalomról alkotott tudásformák vizsgálata, vagyis a tudász-szociológia művelése (Mannheim 1952).

Mivel az értelmiségieknek Mannheim szerint nincs saját, közösen vallott ideológiája, nem meglepő, hogy a politikai életben a legkülönbözőbb pártokhoz csapódnak. Az értelmiség feladata ugyanis nem a társadalomtól független szellemi igazság képviselése – mint Benda gondolta –, hanem a társadalmi szintézis keresése. Az értelmiségiek ugyanis „nem az osztályok felett, hanem az osztályok között léteznek” (Mannheim 1956: 104). Mannheim meg volt győződve arról, hogy a társadalomban a szintézis lehetséges, mert minden szituációban létezhet egy „totális perspektíva”, amely magába foglalja az összes nézőpontot. Mint írta, az „egzakt” tudományokkal ellentétben a politikai szociológia problémája abban áll, hogy a politikáról alkotott tudás elválaszthatatlan a politikai létezésétől és az ahhoz kapcsolódó irracionális elemektől. Mivel a politika racionális és irracionális cselekvések sorozatából áll, a politikai tudásszociológiát Mannheim szerint csak a szabadon lebegő értelmiségiek tudják megbízhatóan művelni, mert megállapításaik nem érdekkötöttek, azaz nem kapcsolódnak egyetlen osztály érdekeihez sem.

Ezzel együtt Mannheim is érzékelte a modern társadalmakra jellemző tendenciát, hogy a piaci viszonyok átalakítják a társadalom szerkezetét, és a professzionalizáció révén (Aron 1956) az értelmiség is egzisztenciálisan függővé válhat. A professzionalizáció követelménye megfoszthatja az értelmiséget attól, hogy idejét önmaga ossza be, vagyis lehetősége legyen átfogó kérdésekkel foglalkozni. Ezáltal pedig elveszíti privilegizált társadalmi helyzetét, azaz leépíti értelmiségi mivoltát. Mannheim szerint ha az értelmiségiek a piaci kényszer miatt rendszeres, rutinszerű foglalkozást vállalnak – például újságírók, intézményvezetők vagy egyetemi tanárok lesznek –, akkor elveszíthetik intellektuális függetlenségüket. Rákényszerülnek olyan, társadalmilag konstruált szabályoknak engedelmessé válni, amelyek kötöttséget jelentenek számukra, és megakadályozhatják őket a társadalmi változás szellemi előmozdításában.

A klasszikus értelmiségelméleteket az alábbi táblázat foglalja össze:

4. táblázat. Klasszikus értelmiségelméletek

ELMÉLET	ÉRTELMISÉGI POZÍCIÓ	ÉRTELMISÉGI ATTITÜD
BENDA	a társadalom felett álló aktor	műveltség alapján, az oszthatatlan igazság híve: univerzalista beállítódás
GRAMSCI	osztályszármazás alapján szerveződik, mindenki lehet értelmiségi: „organikus értelmiség”	a civil társadalom szereplője, adott osztályérdek híve, eszmei harc a hegemoniáért
MANNHEIM	a társadalmon belül, de az osztályok között „szabadon lebegő értelmiség”	a szintézisalkotás képessége, különleges helyzet: burzsoá életforma, proletár jövedelem

Mindhárom itt említett értelmiségelméletben közös az a kiindulópont, hogy az értelmiség valamilyen értelemben különleges társadalmi csoportnak tekinthető. Állhat szilárdan a társadalom fölött a szellem vagy a tiszta tudomány szolgálatában, lebeghet szabadon az egymással ellentétes osztályérdeket képviselő politikai csoportok között, vagy csatlakozhat egy társadalmi osztályhoz, annak organikus értelmiségeként, de műveltsége, státusza, szintézisalkotásra való képessége, közéleti aktivitásra való hajlandósága vagy ideológiatermelésre való képessége alapján így is, úgy is kitüntetett helyet foglal el a társadalomban.

Az értelmiség speciális társadalmi szerepe és funkciója még hangsúlyosabban jelenik meg azokban az elméletekben, amelyek az értelmiséget nem státuszcsoporthoz, hanem egyenesen „új osztályként” jelenítik meg.

1.3. Az újosztály-elméletek

Az újosztály-elmélet (*New Class theory*) három hullámban jelentkezett az elmúlt százötven évben (King–Szelényi, 2004), de ezek különbségei nem feledtethetik el lényegi azonosságukat. Minden újosztály-elmélet osztozott abban a meggyőződésben, hogy 1. a burzsoáziának a kapitalizmusban kialakult osztályuralma nem tart örökké, viszont 2. a posztkapitalista rendszerek nem lesznek osztály nélküli társadalmak. Az első állítás egyetért Marx elméletével, míg a második megkérdőjelezi azt. Az újosztály-elmélet első hullámának anarchista szószólói az értelmiségi osztály elkülönültségét, viszonylagos zártságát és osztálytudatát emelték ki (Bakunin 1980; Machajskiról lásd Shatz 1967, 1989; Gouldner 1975). A második hullám képviselői az értelmiségi osztálynak a társadalomban elfoglalt strukturális pozícióját hangsúlyozták (Burnham 1941; Djilas 1983). Végül a harmadik hullám exponensei az osztályhatalom eléréséhez szükséges tudástípus, tudástőke vagy – még általánosabban – a kulturális tőke fontosságát húzták alá (Gouldner 1979; Konrád–Szelényi 1979).

A korai elméletek az értelmiségi fogalmát az uralkodó osztályhoz kapcsolták, annak részeként tételezték. Az anarchisták és a szindikalisták gyanakodva figyelték a munkásmozgalomban egyre nagyobb számban megjelenő értelmiségieket, akiket hajlamosak voltak egy felemelkedőben lévő új osztály tagjaiként kezelni. Rámutattak, hogy az értelmiségiek szolidaritása az alávetettekkel álságos, mert univerzalista szóhasználatuk ellenére valójában saját osztályérdeküket követik (Bakunyin 1870; Machajski 1905; Sorel 1999; Michels 2017).

Az újosztály-elméletek második hulláma a forradalmi rendszerek fokozatos bürokratizálódására reflektált. E teória szerint a forradalmat túlélő értelmiségiek előbb-utóbb lojális szakértőként belesimulnak a rendszerbe a konszolidáció idején. Befolyásos pozíciókat foglalnak el, s ennek következtében részt vesznek a hatalom gyakorlásában. A látszólag forradalmi rezsimok első elemzői és kritikusai egykor kommunista, később száműzött vagy bebörtönzött politikusok voltak, akik a rendszert annak bürokrata rétegén keresztül vizsgálták. Trockij (1937) szerint a bürokraták osztályjellemzőkkel rendelkező társadalmi rétegnek tekinthetők, akik fontos szerepet tölthetnek be a sztálini államszocialista rendszer megszilárdításában. Évtizedekkel később Milovan Gyilaszt értelmezésében ugyanez a bürokratikus irányítás már egy meghatározó új osztály uralmaként jelentkezett (Djilas 1966).

A huszadik század közepétől a *New Class*-elmélet váratlan szellemi kapcsolódási pontnak ígérkezett Kelet és Nyugat között. Az 1940-es évek első felében Burnham azt állította, hogy a modern kapitalista társadalomban nem a tulajdonosok, hanem az igazgatók hozzák meg a nagyvállalatok stratégiai döntéseit. A fejlődés e szakaszát hívhatjuk menedzserizmusnak, ahol nem a tulajdonjog, hanem a döntéshozatali pozíció a hatalom forrása (Burnham 1941). Ahogy a bürokraták az államszocializmusban, úgy a technokraták és menedzserek a jóléti állam működtetésében – és így a kapitalizmus fenntartásában – tűntek nélkülözhetetlenek. Úgy látszott, hogy mindez végső soron zárójelbe teszi a tulajdon és a tulajdonosok fontosságát, így a két társadalmi rendszer – a jóléti kapitalista és az államszocialista – konvergenciáját készíti elő.

Ezt az állítást gondolta tovább Konrád és Szelényi (1979), akik az államszocializmus reformkorszakát az uralkodó osztályon belüli küzdelemként fogták fel a régi (kevésbé művelt, a párttól függő, ideologikusabb) bürokraták és a szakértelem ideológiáját hirdető (új, műveltebb, intellektuális) technokrácia között. Szerintük a kommunista nómenklátúra helyét fokozatosan átveszik a technokraták, akik alapjaiban meg fogják változtatni a rezsim szociológiai jellegét. A szakértő értelmiség ezzel feljut a hatalom csúcsára, amivel egy hosszú történelmi folyamatot zár le.

Konrád és Szelényi (1979) szerint az értelmiség strukturális pozíciója folyamatosan változott az utóbbi évszázadokban: míg a feudalizmusban rendként, a szabadpiaci kapitalizmusban réteggként működött, a racionális redisztribúcióra épülő államszocialista rendszerekben társadalmi osztályként szerveződik meg. Míg a kapitalizmusban az értelmiségi produktumok áruként jelennek meg, a szocializmusban ezek nem áruként, hanem egy viszonylag homogén értelmiségi osztály kultú-

rájának lenyomataként, állami támogatással kerülnek a társadalmi újraelosztás körébe. Mindez szerintük oda vezet, hogy míg a kapitalista rendszerben a világ értelmiségije a multinacionális korporációkon keresztül tudják megjeleníteni osztályérdekeiket, addig a vasfüggönytől keletre az értelmiség útja – állami segítséggel, pontosabban az állami pozíciók elfoglalásával – a rendi státuszából közvetlenül az osztályhatalomhoz vezet. A szerzők úgy vélték, hogy a posztisztálini korszakban a kelet-európai értelmiségiek a teleologikus tudásuk révén monopolizálhatják a reformokról szóló diskurzust, fokozatosan kiszoríthatják az állami bürokrácia kevésbé képzett elemeit a hatalmi pozíciókból, és osztályhatalomra tehetnek szert. A bürokrácia azonban átmenetileg kooptálni tudta a tudástőke hordozóit az államszocialista rendszerbe.

Konrád és Szelényi könyvének angol kiadása egybeesett az újosztály-elmélet harmadik hullámának térhódításával. Alvin Gouldner (1979) marxi elméleten alapuló, de azt meghaladni kívánó, nagy ívű elemzésében úgy vélte, hogy egyedül az értelmiségi új osztály rendelkezik azzal a progresszív erővel, amivel kialakíthatja a kritikai közbeszéd kultúráját, és delegitimálhatja a kapitalizmust. Gouldner az új osztály felemelkedését egyszerre kritikailag és mégis optimista módon ítélte meg, mintegy a baloldal „utolsó esélyeként” értelmezve azt.

Gouldner szerint az új osztály a forradalmi értelmiségből ered, amely azt hirdette, hogy egyetemes érdekeket képvisel, de hosszabb távon világossá vált, hogy valójában saját érdekeit követte. Gouldner észlelte, hogy az új osztály a kapitalizmusban és a szocializmusban egyaránt megjelent a technikai-műszaki, valamint a humán értelmiség összefogásaként. Tartózkodott attól, hogy az új osztályhatalom létrejöttét bejelentse, azt viszont leszögezte, hogy e csoportokból tevődhet össze a jövő uralkodó osztálya, amely a kulturális tőkére és azon belül is a kritikai közbeszéd kultúrájára épül. Gouldner kulcsfogalma a kritikai közbeszéd kultúrája, vagyis egy olyan beszédközösség, amelyben a megfogalmazott célok, igények és argumentumok érvényessége nem a beszélő társadalmi státuszából vagy hatalmából, hanem érveinek racionalitásából ered (Gouldner 1979: 28–29). E beszédközösségben minden diskurzus dekontextualizált, minden érv racionális kritika tárgya lehet.

A kritikai közbeszéd kultúrája nemcsak összeköti a műszaki és a humánértelemiséget, hanem egyúttal közös ideológiai platformot is teremt számukra, amely a későbbi új osztály identitását adja. A kritikai közbeszéd kultúrája révén képesek megvédeni autonómiájukat, és ennek gyakorlása révén tudják a kulturális tőke birtokosainak új generációit kinevelni. A kritikai közbeszéd kultúrájának alapja a kulturális tőke, amely révén az értelmiség jövedelemre tesz szert és ugyancsak ezt teszi alkalmassá arra, hogy versenyképes legyen a szocialista bürokráciával és a tőkésosztállyal szemben. Gouldner ennek alapján nevezte az értelmiséget kulturális burzsoáziának (1978: 18). A kritikai közbeszéd kultúrája lehetőséget ad az új osztály számára, hogy tagjai reflektáljanak a világban zajló eseményekre, egyúttal anyagi hasznot is húzzanak belőle az interpretációs monopóliumuk révén. A kulturális elit definiálja a kultúra minőségét, ellenőrzi annak elosztását, és ellenáll azoknak a

korlátozásoknak, amelyek hátrányosan érinthetik a munkaerőpiacon. Ezzel szemben a műszaki-technikai értelmiség az uralkodó osztály szolgálatában áll, és saját érdekeit leghatékonyabban úgy tudja megvédeni, hogy ellenőrzi a termelőerőket és a munkafeltételeket.

Az értelmiség kollektív öntudata és új ideológiája Gouldner szerint a professzionizáció, amely az új osztály technikai és morális felsőbbrendűségét hivatott bizonyítani, leértékelve a régi uralkodó osztály hatalmát. Mindazonáltal az új osztály tagjai nem tudják elfoglalni a politikai és gazdasági hatalom csúcspozícióit, ami elidegeníti őket a rendszertől, növeli közösségük kohézióját, és radikalizálja őket. Az új osztály elidegenülésének másik oka a kritikai közbeszéd és reflexivitás kultúrája, amely eltávolítja tagjait a hagyományos nyelvtől, kultúrától és a hierarchikus struktúrára épülő társadalomtól. Feloldhatatlannak látszó feszültség támad az értelmiség univerzális nézőpontja, emancipációs programja, valamint az általa fel-emelni kívánt társadalmi rétegek hagyományosabb értékvilága és társadalmi beágyazottsága között.

Mindezek alapján Gouldner az értelmiséget törekeny univerzális osztálynak nevezte (1979: 83), mert az értelmiség az egyetemesség nevében fellépve, minden progresszivitása ellenére új társadalmi hierarchiát hoz létre. Monopolizálja az igazságigényeket, speciális tudását saját érdekei érvényesítésére fordítja, így szándéka ellenére elitista marad, mert a szolidaritást, a társadalmi érzékenységet, az empátiát és spontaneitást feláldozza az intellektuális reflexivitás oltárán. Mindamellet az értelmiség képes lehet arra, hogy ellenálljon a kapitalista társadalmak további differenciálódásának, amely az egyetemes értékeket elrejtí az egyéni érdekek mögé (Gouldner 1985). Gouldner az új osztályt Janus-arcú, morálisan ambivalens jelenségnek írta le, mint ami egyszerre képes megérteni a közérdeket és követni saját érdekeit.

A neokonzervatív gondolkodók egy része elfogadta az új osztály elméletét kiindulópontként, de a feltörekvő és a médiában befolyást szerző értelmiséget gyanakvással figyelte. E szerzők annak a félelmüknek adtak hangot, hogy az újbaloldal előretörése új, radikális hatalmi centrumot hoz létre, amely alááshatja a piaci társadalomhoz kötődő polgári kultúrát. Schelsky (1974) a moralizáló baloldali értelmiséget egyenesen „modern papságnak” nevezte, amely kiszorítja a vele ellentétes nézeteket a közbeszédből. Hasonló következtetésre jutott Phillips (1978), aki a médiaértelmiség beszédközösségében fedezte fel az új osztály jegyeit. Egyesek viszonylag semleges módon írták le ezt a jelenséget, míg másokat az eljövendő kulturális hanyatlás aggasztott. Az ellenkultúra hordozóit, a „tudásosztályt” (*knowledge class*) vagy a „tudásipart” (*knowledge industry*) olyan új osztályként kezelték, amely szerintük többé már nem társadalmi felhajtóerőként, hanem a liberális demokráciára veszélyes, identitáspolitikát hordozó, destruktív hatalomként (Bruce-Biggs 1981; Podhoretz 1981; Kristol 1978, 1983) jelenik meg. Daniel Bell azonban elutasította ezeket a vélekedéseket, és az ellenkultúra képviselőit nem új osztálynak, hanem inkább mentalitások együttesének tekintette (Bell 1980: 144–146).

Az újosztály-elmélet addig volt különösen népszerű a szociológiában, amíg az államszocializmus és a jóléti kapitalizmus kettőssége fennállt, és konvergenciájuk lehetősége megmozgatta a kutatók fantáziáját. Az elmélet alkalmas volt arra, hogy megvilágítsa a technokrata hatalom és a fogyasztói társadalom depolitizált viszonyának okait, rámutasson e viszony rejtett politikai természetére, és kritikailag fellépjen ellene.

1.4. Modern értelmiségelméletek

Az 1968-as mozgalmakat és a nyomukban járó kulturális forradalmat a kapitalizmus sikeresen domesztikálta. A lázadás szelleme mindig újraéled (Lipset–Dobson 1972), de a liberális demokrácia van annyira rugalmas, hogy a rendszer radikális kultúrkritikáját is integrálni képes (Eyerma 1994). Legerőteljesebben Daniel Bell (1976) mutatott rá a kapitalizmus kulturális ellentmondásaira. Szerinte a liberális demokrácia az egyetlen rendszer, amely a *mainstream* kultúra mellett szisztematikusan kitermeli a maga ellenkultúráját, ami a rendszert újra meg újra kihívások elé állítja. Bell az értelmiséget felemelkedő társadalmi rétegnek látta, amely az értékeit és kulturális attitűdjét másoknál élesebben és nagyobb visszhangot kiváltó módon tudja artikulálni. Konzervatív szempontból az új értelmiségi réteget azért tartotta veszélyesnek, mert a közpolitikában antikapitalista nézeteket képvisel, és – amint azt Hayek (1990) kifejtette – szakértői mivoltában megerősíti az állami beavatkozás szükségességét a piaci koordinációval szemben. A jobboldali értelmiségiek attól tartottak, hogy a baloldali véleményvezérek alááshatják a nyugati társadalmakban fennálló szovjetellenes konszenzust, és erősíthetik a globális kizsákmányolás érveit hangoztató „harmadik világ”-ideológiát.

De a politikai aspektusokon túl is egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a posztindusztriális értékrendszer középpontba állította az információs technológia és teoretikus tudás erősebb kapcsolódását, ami az új értelmiséget hozta helyzetbe. Az információs gazdaságban a diszkurzív értelmiségi tudás szorosan kötődhet a fehérgalléros, professzionális értelmiségi szerepekhez, ami forradalmi változásokat hoz a társadalom egyes alrendszereiben, különösen a tömegessé váló felsőoktatásban. A hagyományos termelés háttérbe szorulása, valamint a szolgáltatóipar, az információs gazdaság és a felsőoktatás együttes térhódítása új forradalmi potenciált hoz létre. Mindez rövid távon a radikális diákmozgalmakban, hosszabb távon viszont a meritokratikus ideológia uralkodóvá válásában jelentkezhet, ami alapvető társadalmi változásokat idézhet elő.

Bell szerint az értelmiség olyan réteg, amelyet a tudástőke intenzív használata különböztet meg másoktól. Ebbe a rétegbe sorolja 1. a tudás termelőit (tudósok, kutatók stb.); 2. a kultúra termelőit és kritikusait (írók, festők, zenészek, kritikusok); 3. a kultúra és a tudás terjesztőit (folyóirat-szerkesztők, könyvkiadók, kulturális intézményvezetők); 4. hírtermelőket és a szórakoztatóipar szereplőit (ripor-

terek, újságírók, a nyomtatott és elektronikus média szerkesztői, a *show business* emberei); 5. a tudás alkalmazóit és terjesztőit (orvosok, mérnökök, jogászok, tanárok stb.); és végül 6. a menedzsereket, szervezőket, akik a gazdasági vállalkozásokban, az állami bürokráciában és a nonprofit intézményekben dolgoznak.

Kulturális-politikai kategóriák alapján különbséget tehetünk három csoport: a „klérus”, a szakpolitikai értelmiség és az ideológiavezérelt értelmiség csoportjai között. A „klérusba” tartoznak mindazok, akik a meggyökeresedett szabályokat képviselik a társadalomban – legyenek azok vallási vagy tudományos előírások –, tehát ők az *establishment* emberei. A szakpolitikai értelmiség körébe tartoznak a tanácsadók, specialisták és mindazok, akik tudásukkal a kormányzat közpolitikai döntéseit segítik. Végül az ideologikus értelmiség soraiba azok tartoznak, akik eszméket és értékeket próbálnak képviselni és terjesztetni, továbbá akik támadják vagy védik a létező intézményeket, tehát mindazok, akik részt vesznek az eszmék harcában.

Tevékenységüket tekintve az értelmiségiek betölthetnek instrumentális, kreatív, vagy normatív-kritikai szerepet. Szakmai pozícióik alapján az értelmiségiek lehetnek tudományos, technológiai, adminisztratív vagy kulturális (művészi, vallási) státuszban. Végül az intézményrendszerben betöltött helyük szerint elfoglalhatnak alá-fölérendeltségre épülő, érdekkötött pozíciókat is: dolgozhatnak gazdasági vállalkozásokban, a kormányzati adminisztrációban, egyetemeken és kutatóintézetekben, kórházakban, szociális szolgálatban, közösségi szervezetekben, sőt a katonaságnál. Ebben az esetben azonban elveszítik értelmiségi mivoltuk jelentős részét, mert a kritikai racionalitást náluk felülírja a korporatív racionalitás és az intézményes lojalitás. Bell kísérletet tett a gazdasági és kulturális ügyek alapján tagolt társadalom ábrázolására, amelyet a következő táblázat összegez.

5. táblázat. Társadalmi csoportok eloszlása gazdasági és kulturális dimenziókban

		GAZDASÁGI	
		Baloldal	Jobboldal
KULTURÁLIS	Liberális	Városi értelmiségiek	Menedzserek
	Konzervatív	Munkásosztály	Régi tőkések

(Forrás: Bell 1976)

Számosan elfogadták az értelmiségi tudás fontosságát, de visszautasították, hogy az értelmiségi réteget osztályként értelmezzék, és az értelmiség fogalmára inkább társadalmi funkcióként tekintettek. A funkcionalista megközelítés szerint az értelmiség feladata a pluralista társadalomban kétirányú. Egyrészt az értelmiségnek professzionalizálódnia és specializálódnia kell a társadalmi munkamegosztás változó követelményei szerint.⁶ Ebben a funkciójában az értelmiségi a demokratikus

kapitalista rendszerek működőképességéhez járul hozzá. Bourdieu megközelítésében az értelmiség az uralkodó osztály alávetett frakciójaként a kulturális tőkéjével az uralkodó ízlést formálja, s ezzel hozzásegíti az uralkodó osztályt nemcsak a materiális, de a szimbolikus hatalom megszerzéséhez és megtartásához is (Bourdieu 1983, 1984). A kulturális tőke Bourdieu szerint olyan (nem gazdasági jellegű) tőkefajta, amely az egyének számára a magasabb társadalmi státuszokba való felemelkedés lehetőségét szolgálja (iskolázottság, tudás, műveltség stb.), így egyidejűleg hozzájárul a társadalom relatív nyitottságához és stabilitásához.

Am az értelmiség másik feladata ezzel részben ellentétes. Ez a társadalmi megújuláshoz való hozzájárulás, amely épp a megszokott normáktól eltérő gondolkodást igényli. Az értelmiségi szerep nemcsak konstruktív, hanem dekonstruktív jellegű is, amely egyaránt kiterjed a társadalomkritikára és a kultúrkritikára. A kritikai értelmiségi feladatai közé tartozik a *common sense* megkérdőjelezése, és a tiltakozás a politikai elnyomás, a társadalmi egyenlőtlenségek és igazságtalanságok ellen. Mindez folyamatosan újratermeli az ellenkultúrát a kapitalista társadalmi rendszer domináns kultúrájával szemben. Voltak, akik ezt veszélyesnek tartották a többségi, demokratikus rendre, mert úgy vélték, hogy a kritikai értelmiségiek aláaknázzák a közmorált, és gyengítik a társadalmi többség önvédelmi reflexeit. Mások viszont, éppen ellenkezőleg, úgy gondolták, hogy az ellenkultúra kihívása tartja életben a piaci elvre épülő domináns kultúrát. A „kapitalizmus kulturális elmentmondásai” közvetett módon a fennálló demokratikus társadalom immunrendszerét erősítik (Bell 1976). Vannak olyan kulturális minták, amelyek a rendszer létének alapvető megkérdőjelezésére épülnek, de a rendszer elég rugalmas ahhoz, hogy ezeket a kulturális tendenciákat is a fogyasztói társadalom részévé tegye.

Bell szerint az értelmiségi pozíció nem társadalmi osztály, hanem sokkal inkább mentalitás és kulturális attitűd. Az értelmiséget nem lehet strukturális értelemben elhelyezni a társadalomban, hanem csakis kulturális attitűdök alapján (Bell 1980). A változás lényege abban áll, hogy a társadalmi magatartás legitimációja a vallásról az expresszív kultúrára helyeződött át. A szentség helyét az impulzusok kifejezésének normája foglalta el, és a „kultúra” felszabadult a vallás és a hagyományos normák dominanciája alól. Mindez Bell szerint az állami hatalom 20. századi növekedésének köszönhető, amelynek egyaránt része a katonai költségvetés növelése, a társadalmi szolgáltatások körének kiszélesedése (oktatási, egészségügyi és jóléti kiadások), a szállítás és a kommunikáció forradalma, valamint a világgazdaságban megnövekvő kölcsönös függőség. Bell úgy vélte, a modern kapitalizmus megteremtette a széles körű hedonizmus lehetőségét, amelyben a munka öröme, a szorgalom, a hosszú távú tervezés, és a transzcendentális kötődés idejétmúlttá vált, és ezek helyét az élvezetek kielégítése vette át. Az amerikai rendszer sikerre, profitra, vallásra, munkára és teljesítményre ösztönző gazdasági kultúrája ellentmondásban áll annak városi kultúrájával, amelyet a kételkedés, az esztétizálás, az ellenállás és a radikális kritika jellemez. Mindez a burzsoáellenes, polgárpukkasztó kultúra felvirágzásához – majd az új hedonizmus elleni tiltakozáshoz – vezetett. A neokon-

⁶ Lásd ehhez Berger (1957); Lipset (1958); Parsons (1967); Lipset–Dobson (1972) és mások írásait.

zervatív forradalmat előmozdító jobboldali értelmiségiek az újbaldali moralizálás kritikusaként kezdték pályájukat, de csakhamar maguk is új ígírdetökké váltak: új erkölcsi rendet hirdettek, olykor fundamentalista módon.

Michel Foucault írásában gyakran hangsúlyozta tudás és hatalom egymástól elválaszthatatlan mivoltát, ám az értelmiséget nem tekintette különleges szereppel felruházott társadalmi csoportnak. Foucault (1980) hatalomfelfogása szerint ugyanis a hatalom nemcsak vertikálisan, fentről lefelé hatva fejti ki hatását, hanem horizontálisan is, mert a hatalom „kapilláris” jellegű. Ez azt jelenti, hogy a hatalom nem a nagy társadalmi struktúrákhoz és politikai berendezkedésekhez kötődik, hanem jelen van az élet mikrostruktúráiban, az emberek között bármely szinten megjelenő interakciókban. A hatalom Foucault (1983) szerint „folyékony” természetű, amely a különböző társadalmi szituációktól függően áramolhat felülről lefelé vagy alulról fölfelé, illetve megjelenhet a hasonló társadalmi helyzetű személyek közötti konfliktusokban is.

Foucault az értelmiség fogalmáról szólva azt emelte ki, hogy a második világháborúig a hagyományos, normatív, morális felhangokkal ábrázolt értelmiségfelfogás uralkodott. Ezt követően azonban egyre nagyobb befolyásra tettek szert a tudósok, a szakértők, a technokraták, az egyetemeken és kutatóintézetekben dolgozó „specifikus értelmiségiek”, akik már nem érezték készttetést arra, hogy minden közérdekű kérdésben állást foglaljanak. Ezek a „specifikus értelmiségiek” a számukra intézményesen kijelölt diszciplínák keretei között maradtak, és nem morális mérceként, hanem intézményesen igazolt szaktudásuk révén legitimálták megszólalásaikat. E megközelítésben az értelmiségiek szerényebbé és realistákka váltak, mert tudták, hogy többé nem tekintik őket tévedhetetlennek, igazságuk csak egy jól körülhatárolható területen érvényesülhet. Nem léptek fel többé az igazság univerzalista értelmezésének igényével, viszont igényt tartottak arra, hogy állításaikat az adott kontextuson belül érvényesnek vagy vitaképesnek fogadják el.

Zygmunt Bauman (1987, 1992a) szerint azonban a Foucault által bevezetett „specifikus értelmiségi” fogalma önellentmondás, hiszen egy értelmiségi vagy a saját, szűken vett szakterületén túlmutató kérdésekkel foglalkozik, vagy nem tekinthető értelmiséginek. Bauman úgy vélte, hogy a szakemberek és a professzionális szaktudósok nem tekinthetők értelmiséginek. Értelmiségivé akkor válnak, ha általános, közérdekű kérdéseket vagy állításokat fogalmaznak meg. Ezzel együtt Bauman is korszakváltást érzékelt: úgy gondolta, hogy míg a modernitás korára az volt jellemző, hogy az értelmiségi a törvényhozó (*legislator*) funkcióját tölti be a társadalomban, addig az új korszakban, a posztmodernitásban az értelmiségi tevékenysége az értelmezésre, a kultúrák közötti közvetítésre, a szimbolikus értelemben vett „fordítói”, értelmezői szerepre (*interpreter*) korlátozódik. Mindez összefügg azzal, hogy a korábban homogén és etnikailag integrált társadalmak egymással párbeszédre kényszerülö, párhuzamos, multikulturális társadalmakká változtak. Ez nem feltétlenül teszi az értelmiségit a szakmájába bezárkózó társadalmi szereplővé, mert a széles értelemben vett interpretáció feladata a mindennapi közösségi működés fel-

tételévé vált. A kultúrák megértése és a köztük való szellemi átjárás épp olyan fontos, mint korábban az „egyetlen igazság” képviselője vagy a „törvényhozás” volt. A társadalom változott meg, nem az értelmiségi legitimáció igénye: a kultúra fogalma helyébe a *kultúrák* plurális fogalma lépett, ami kikényszerítette az értelmiség társadalmi funkciójának átalakulását.⁷

Bauman számára az értelmiség nem normatív, hanem leíró kategória. Nem értett egyet azokkal a definíciókkal, amelyek szerint az értelmiségiek feltétlenül „szabadságharcosok” volnának, akik mindig szemben állnak az állammal és különösen annak elnyomó funkciójával. Bauman szerint az értelmiségiek valójában inkább kulturális vezetők, akik erősen kötődnek az államhoz, és affinitás van bennük a politikai vezetőkkel való együttműködés iránt. Nem természetes ellenségei minden hatalomnak, mert szükségük van a hatalomra ahhoz, hogy kompetenciájukat megmutathassák, tehát a szellemi vezetéssel, a kultúra kanonizálásával és terjesztésével kapcsolatos társadalmi funkciójukat betölthessék (Bauman 1992b). E cél eléréséhez gyakran kollektívan lépnek fel, missziójukat univerzálisként feltüntetve, mintegy a „civilizáció folyamatába” ágyazva, amellyel elkülönítik egymástól a kulturálisan domináns és alávetett csoportokat. Saját pozíciójukat „a kultúrával” azonosítják, így önmagukat kiemelik a „kulturálatlan” tömegekből. Ezt követően azonban, paradox módon – a műveletlennek tartott társadalmi csoportoktól elszigetelődve –, saját feladatukat mégiscsak e tömegek felvilágosításában és „civilizálásában” találják meg. Bauman (1992a) őszintétlenül tartja ezt az értelmiségi stratégiát, és úgy véli, hogy e folyamatban a kultúrára való hivatkozás ideologikus célokat szolgál: a kultúra az az ideológia, amellyel az értelmiség saját különállását és privilégiumait védi. Ebben a tudás egyszerre jelenik meg a társadalmi emancipáció elősegítőjeként és uralmi formaként. Bauman szerint az értelmiség arra törekszik, hogy a társadalomban meglévő uralmi pozícióját csupán kulturális hegemóniaként jelenítse meg.

Bauman szerint az értelmiség és az állam sokáig virágzó kapcsolata véget ért, mert az ideológiai igazolás és mozgósítás helyét az uralom és ellenőrzés „panoptikum” rendszere vette át. Az értelmiséget az állam és a piac közös erővel egyre szűkebb, egyre jobban körülhatárolt, specifikus szerepekbe szorítja bele. Megszűnt az a nyilvánosság, amely előtt megvitathatók a részleteken túlmutató általános társadalmi víziók, helyettük részleges, partikuláris projektek valósulnak meg. A politikai hatalom a források megvonásával, megfigyeléssel és cenzúrával korlátozhatja az értelmiség tevékenységét, a „tömegek” pedig gyanakodva figyelik a tőlük eltérő ízlésű, önmagukat bonyolult módon kifejező véleményirányítók kulturális hegemóniára való törekvését. Az értelmiségi egyaránt ambivalens és kölcsönösen gyanakvó viszonyban áll a politikai hatalom képviselőivel és a kevésbé iskolázott tömegekkel, és erre a helyzetre gyakran a szakmai professzionalizmus világába való visszahúzóddással reagál (Bauman 1992b).

⁷ Ennek kritikájához lásd Finkelkraut (1995).

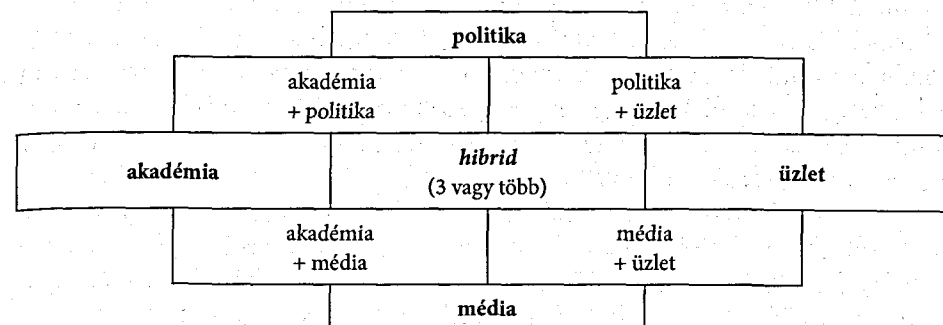
A specializáció korában Bauman szerint az értelmiség két csoportra osztható: azokra, akik több érdeket szolgálnak, valamint azokra, akik csak egyet. Ebben az új helyzetben az értelmiségi együvé tartozás demonstrálását csak a nyilvános politikai szerepvállalás és transzparens állásfoglalás teremtheti meg. Bauman szerint az értelmiségi identitást egyre inkább a lázadás aktusai erősítik meg. Ehhez azonban hiányzik az egység: a partikuláris ügyekben folytatott versengés felülírja az univerzális értékek közös képviselését.

Debray (1981) szerint az értelmiség társadalmi működésében alapvetően három intézményi szakaszt lehet megkülönböztetni. Az első az „egyetemi korszak”, amelyben a jelentős értelmiségi karrierok alapvetően az egyetemi-akadémiai világban történtek. A második, az 1930-tól az 1960-as évek végéig tartó „szerkesztői korszak”, amikor az értelmiségiek krémje elsősorban a véleményirányító újságok, lapok, magazinok szerkesztőiből és kolumnistáiból rekrutálódott. A harmadik korszak 1968 után kezdődött, amikor a hagyományos egyetemi és literátus értelmiség szerepét fokozatosan a média celebritásai vették át. Debray szerint az információs társadalomban – ahol a tájékoztató és szórakoztató funkciók egybekapcsolódtak – az egyetemek elvesztették monopolhelyezetüket az értelmiségi reputáció kialakításában. A nyilvános értelmiségi megszólalásokat a piac méri meg, amely tovább távolítja a véleményirányítókat a hagyományos értelmiségi szerepektől.

Az utóbbi időben több kutató arra mutatott rá, hogy az értelmiség társadalmi pozíciója egyre kevésbé rögzített, így egyre kevésbé alkalmazhatók rá a klasszikus értelmiségelméletekből kiinduló magyarázatok. Thomas Medvetz (2012) szerint a jelenkori értelmiségi abból nyeri társadalmi befolyását, hogy egyszerre több társadalmi pozíció között „ingázik”, és helyzetétől függően más és más szerepben szólal meg. A társadalmi pozíció fontos marad ugyan, de az értelmiség többé nincs lehogonyozva intézményes pozícióban. Medvetz nem vonja kétségbe Aron (1962) állítását, amely szerint a társadalmi munkamegosztás fejlődése egyre növekvő professzionalizációt kíván meg az értelmiségtől is. De szerinte az értelmiség védekezik a rá kényszerített professzionalizáció ellen, és amennyiben lehetősége kínálkozik rá, tudását és a közbeszéd alakítására való képességét egyszerre több „piacon” is megpróbálja értékesíteni. Mindezt empirikus vizsgálatokkal is alátámasztotta. Az amerikai think-tankeken dolgozó értelmiségiek karrierjét vizsgálva Medvetz feltárta, hogy a szakértői értelmiségi pályák négy eltérő tevékenységforma vonzásában alakultak: 1. az akadémia, 2. a politika, 3. az üzlet és 4. a média erőterében. Mindezt a következő oldalon látható táblázat szemlélteti.

Mint a táblázat mutatja, az akadémiai, politikai, üzleti, valamint a médiában folytatott értelmiségi tevékenységnek számos kombinációja alakulhat ki. Az értelmiségi életút az egyetemről indul, ezért az akadémiai tevékenység egyaránt kiindulópontja és háttere lehet az agytrösztökben dolgozók karrierjének. De tevékenységük megoszlik az akadémiai élet és a politika, vagy az akadémiai élet és a média világa között. Lehet, hogy ezek az aktivitások időben elkülönülnek és váltják egymást a karrier során, de az is lehetséges, hogy egy szereplő tevékenysége egyszerre

6. táblázat. A think-tankeken dolgozó értelmiségi szakértők karrierháttere

(Forrás: Medvetz 2012: 167)

több területet próbál átfogni. Sok értelmiségi nem adja fel az oktatást, visszajár előadásokat tartani, mert szüksége van arra, hogy gondolatait érdekmentes közegben is tesztelje. Elképzelhető, hogy valaki az egyetemi tanítás mellett fontos szerepet tölt be egy sajtótermék szerkesztésében, vagy tanácsokat ad egyes pártoknak, politikusoknak, vagy pedig saját céget alapítva próbálja tudását üzleti vállalkozásként is működtetni. Medvetz mindazokat, akiknek működése a fenti tevékenységformák közül legalább három kategóriára vonatkozik, *hibrid értelmiségieknek* nevezi. A jelenkori kapitalista rendszerekben a klasszikus értelmiségi szerepek lassú feloldásával eltűnnek az értelmiségi hivatás „tisztá típusai”, és korábban nem ismert átfedések, karrierkombinációk és hibrid értelmiségi szerepek terjednek el. Medvetz a hibrid értelmiséget tekinti az ezredfordulót követő korszak jellegzetes értelmiségi típusának.

Ennél is tovább megy Eyal és Buchholz (2010), amikor nem is az egymást átfedő értelmiségi pozíciókra és azok kevert típusaira helyezik a hangsúlyt, hanem a közéleti kérdésekhez való hozzászólásokat elemzik. A szerzőpáros tagjai Medvetzhez hasonlóan úgy vélik, hogy a radikálisan megváltozott társadalmi környezetben az értelmiségi szerepe és státusza jelentős mértékben különbözik azoktól a szerepektől és aspirációktól, amelyek az értelmiségieket a 20. században jellemezték. A szerzők ezért az értelmiség klasszikus definíciói helyébe új megközelítést javasolnak. Szerintük az értelmiségkutatásban is éppen olyan paradigmaváltásra van szükség, mint amikor Foucault az igazság és az ideológia fogalma helyett bevezette a diskurzus fogalmát, vagy amikor Bourdieu felváltotta az osztály fogalmát a társadalmi mező fogalmával.

Eyal és Buchholz az értelmiségkutatásban már nemcsak a társadalmi pozíciót, a csoportstátuszt nem tekinti kiindulópontnak, hanem az értelmiségi gondolkodás sajátos absztraktságát vagy transzkontextuális jellegét sem. A szerzők nem vezetnek le az értelmiségi fogalmát az univerzális értékek melletti normatív elkötelezettségből sem. Szerintük az elemzés alapegységét el kell mozdítani az értelmiség társadalmi típusától és jellemzőitől az *intervenciók* vizsgálata felé. Ezen azt értik,

5. Ha az uralkodó politikai elit gyenge vagy megosztott;
6. Ha az állam nem képes megvédeni állampolgárait más államok növekvő gazdasági, politikai vagy katonai befolyásától, amelyek a nemzet jelentős csoportjait hátrányos helyzetbe hozhatják a nemzetközi szintén;
7. Ha éles határok választják el az egyes társadalmi csoportokat egymástól, amelyek nem teszik lehetővé hatékony, közös fellépésüket;
8. Ha a társadalomban léteznek a hatalommal szembeni ellenállás történetileg kialakult kulturális mintái, amelyek válsághelyzetben aktivizálhatók.

Az értelmiségi csoportok különösen erősen szokták hallatni hangjukat válsághelyzetekben, amikor a politikai szabályok hitelüket veszítik, és az erkölcsi normák felértékelődnek. Az értelmiségiek politikai szerepével kapcsolatban gyakran idézik a francia értelmiségieket – Zolát, Sartre-ot, Bourdieu-t –, akik egy-egy megszólalásukkal társadalmi vitákat indítottak el. Hasonló szerepet játszott el az amerikai értelmiség a vietnami háború elleni tiltakozás idején, a nyugatnémet egyetemi fiatalság szüleik generációja náci múltjának feltárásakor az 1960-as évek második felében, vagy éppen a közép-európai értelmiség az 1980-as években és a rendszer-váltás idején (Falk 2003, 2011; Isaac 2004).

Végül, az utolsó, itt tárgyalandó megközelítés az értelmiségnek a társadalmi mozgalmakkal betöltött szerepével foglalkozik. Eyerman és Jamison (1991) szerint a társadalmi mozgalmakat olyan cselekvések sorozatának is fel lehet fogni, amelyek új típusú tudást termelnek. A szerzők megfordították Lenin élcsapatáról szóló elitista tézist – amely szerint a forradalmat a pártnak, mint eszmeileg művelt, elkötelezett és osztálytudatos élcsapatnak kell vezetnie. Ezzel szemben a szerzők úgy érveltek, hogy nem az értelmiségiek irányítják a mozgalmat, hanem éppen fordítva, a társadalmi mozgalmak hozzák létre az értelmiségiek új típusát. A mozgalmak átalakítják az értelmiségiek berögzült identitását, kibillentik rutinszerű működéséből, s így új lehetőségeket teremtenek arra, hogy a mozgalomban az értelmiségiek új szerepet játszassanak el.

Eyerman és Jamison tézise annyiban hasonlít Gramscióhoz, hogy az értelmiséget a társadalmi praxis termeli ki, annyiban azonban különbözik attól, hogy az „organikus értelmiségi” létrejöttét nem az osztályszármazáshoz, hanem a mozgalomhoz kapcsolja. Nem abból lesz „organikus értelmiségi”, akinek munkásosztályi háttere van, hanem abból, aki a mozgalomban való aktív részvételével válik azzá. Ebben az értelemben a társadalmi mozgalmak funkciója kettős: a régi tudásformák mellett új típusú tudást kínálnak, továbbá lehetőséget nyújtanak arra, hogy a régi, intézményesült értelmiség mellett megjelenjen az értelmiség új típusa, a mozgalmi értelmiség.

Kétféle értelmiségtípus van tehát jelen a politikában: 1. a régi, tekintélyes értelmiség (*established intellectuals*) társadalmi elismertsége tudásán, műveltségén és intézményes beágyazottságán alapszik, amely azonban nem feltétlenül használható a gyorsan változó politikai környezetben; és 2. a mozgalmi értelmiségiek (*movement intellectuals*), akik értelmiségi identitásukat magából a mozgalomból nyerik.

A mozgalom és résztvevői számára adott lehetőségstruktúra a politikai rendszer jellegétől függ, vagyis attól, hogy a mozgalmi aktivisták milyen társadalmi térben, milyen szervezetekkel tudnak együttműködni, milyen ellenfelekkel szemben.

A mozgalmi értelmiségiek kulcsszerepet játszanak a radikalizálódás folyamatában, mert ők jelenítik meg a társadalmi mozgalom identitását, sőt fellépésükkel hatást gyakorolnak a régi értelmiség gondolkodására. Részint azért, mert velük szemben lépnek fel, részint pedig azért, mert a régi értelmiség nyitottabb szellemű csoportjait bevonhatják a mozgalomba. Mindez természetesen nemcsak rajtuk múlik, hanem azon a társadalmi környezeten is, amelyből a mozgalom sarjad, s amely meghatározhatja a politikai radikalizálódás kimenetelét. Minden radikális mozgalomban feszültség jön létre a hagyományos és az új, „mozgalmi” tudás között, csakúgy, mint azok hordozói, a beágyazott értelmiségiek és a mozgalmi értelmiségiek között (Eyerman–Jamison 1991). A 7. táblázatban összehasonlítom az értelmiség klasszikus és kortárs mozgalmi szerepeit.

7. táblázat. Értelmiségi szerepek a társadalmi mozgalmakban

ELISMERT ÉRTELMIÉGI A MOZGALOMBAN	MOZGALMI ÉRTELMIÉGI
Az ideológus szerepét tölti be.	Képzett aktivista: csökken a különbség a művelt vezetők és a tömegek között.
Az elismert értelmiségiek szolgáltatják az ideológiát a mozgalom követői számára (osztályjellegű privilégium).	Nincs formális vezető, az új problémákra inkább közösen megvitatt, spontán válaszok születnek.
A tömegmédia szerepe elhanyagolható.	A tömegmédia fontossá válik.
Az elismert értelmiségiek szintjére csak kivételképpen juthatnak fel mozgalmi aktivisták.	A mozgalmi értelmiségi dönthet úgy, hogy kooptál néhány elismert értelmiségit a mozgalom presztízsének növelése végett.
Az elismert, vezető értelmiségi már eleve széles körben létező presztízse miatt kap szerepet a mozgalomban.	A mozgalmi értelmiségi szűkebb körben ismert, helyi konfliktusokból emelkedik ki, rátermettségét a mozgalmi politikában bizonyítja.
Legitimációját a tudásából/pozíciójából eredezteti.	Legitimítását a mozgalomból eredezteti.

A régi, intézményesült értelmiségiek szerepe különösen a társadalmi mozgalom kialakulása előtti időszakban fontos, amikor elsőként azonosítanak egy égető társadalmi problémát, amely eléri a média (vagy az underground sajtó) ingerküszöbét. Az általuk megfogalmazott kritika társadalmi vitát gerjeszt, amely új teret nyit a politikai cselekvés számára. A kibontakozó politikai aktivitás alternatív célokat fogalmaz meg, és a résztvevők ennek megvalósítására dolgoznak ki megfelelő stratégiát. Ezzel eljön a mozgalmi értelmiségiek pillanata, akik aktivitásuk révén előtérbe kerülnek: új mozgalmat, szervezetet indítanak útjára, programot adnak neki, és megfogalmazzák a mozgalom identitását.

Többnyire tehát a tekintélyes értelmiségiel vetik fel a problémát, de külső visszahatás is szükséges ahhoz, hogy az erre fogékony, kritikus társadalmi csoportok a kérdést fontosnak tartják. Ekkor lépnek be a fiatalabb, új értelmiségi csoportok (gyakran diákok), amelyek a problémát politikailag is kézzelfoghatóvá teszik, és szélesebb körben megosztják a társadalommal. A mozgalomhoz e ponton csatlakozhatnak szakértelmiségiel, egy-egy terület specialistái, akik tudásukkal hozzájárulhatnak a mozgalom közös tudástökéjéhez. De ezzel párhuzamosan a mozgalmi aktivisták is elsajátítják azt a szakmai, politikai és kommunikációs tudást, amely nélkülözhetetlen a mozgalom céljainak népszerűsítéséhez és a mozgalom sikeréhez. Ha a specialisták részt akarnak venni a mozgalomban, elsajátítják a mozgalom nyelvét, szimbólumrendszerét és magukévá teszik annak identitását, cserében a mozgalmi aktivisták a „mozgalmi tudáson” túl megtanulják ügyük szakmai vonatkozásait. Ezekből a kisebb csoportokból alakul ki a mozgalmi értelmiség, amelynek tagjait maga a mozgalom avatja értelmiségivé. A mozgalom konszolidálódásának időszakában ők lesznek az új, professzionális szervezet vezetői, ügyintézői és kommunikátorai.

3. ÉRTELMISÉG ÉS POLITIKA KELET- ÉS KÖZÉP-EURÓPÁBAN

Milyen szerepet játszottak a különböző értelmiségi csoportok a közép-európai rendszerváltásokban? Mi volt a szerepük a kommunista rendszer delegitimálásában, a politikai nyelvezet átalakításában, az átmeneti időszak különböző politikai lehetőségeinek kidolgozásában és az új, hidegháború utáni demokratikus rendszer jellegének meghatározásában?

Közép-Európában jelentős hagyománya van az értelmiség – főleg a humán értelmiség – politikai szerepvállalásának. A 19. században az írók, költők, újságírók, történészek, polihistorok voltak azok, akik megőrizték, ébren tartották és felfrissítették a nemzeti kultúrát és nyelvet, de ők fektették le a nemzetállam alapjait is. Ezek a művelt újítók megkísérelték a nyugati társadalmak minél több elemét meghonosítani a saját társadalmukban. Mivel ők voltak az ország széles távlatokban gondolkodó tudáselítje, fő céljaik közé tartozott, hogy reform-törvénytervezeteken keresztül elősegítsék a társadalmi haladást, szorgalmazzák a nyugati típusú középosztály kialakítását és a radikális szociális reformok bevezetését. A kritikai értelmiség jelentős része a 19. században nemzeti szabadelvű beállítottságú volt, később pedig az egyenlőség radikálisabb ideológiáit támogatta. Abban hitt, hogy tudása és műveltsége feljogosította a nemzet „élő lelkiismeretének” szerepére. Ennek értelmében az értelmiségiel arra törekedtek, hogy megőrizték nemzettudatukat a külföldi elnyomás alatt, és az antidemokratikus időkben küzdjenek a szabadságért és a demokráciáért. Minél fejletlenebb volt egy ország, annál nagyobb szakadék választotta el a művelt tudáselítet az iskolázatlan tömegektől. Mivel ez a helyzet különösen Oroszországot jellemezte, az értelmiség – szinte külön társadalmi osztályt alkotva – zárt, kasztszerű csoportidentitással rendelkezett.

Kelet- és Közép-Európában a hagyományos értelmiség és a professzionalizálódott értelmiség fogalma történelmileg kettévált. De e tekintetben még Kelet-Európa és Közép-Európa is részben más kulturális hagyományokat követ. Bottomore szerint „az »intelligencia« fogalma a 19. századi Oroszországban bukkant fel először. Azokra alkalmazták, akiket egyetemi végzettségük szellemi pályára vezetett” (Bottomore 1982: 70). Mivel ez csupán a társadalom kicsiny szegmensét jellemezte, az „értelmiség” fogalma a szociológiai tartalom mellett pszichológiai jegyeket is hordozott magában, de egyúttal saját erkölcsi, magatartási kód is jellemezte.

Michael Confino (1973: 118) a hagyományos orosz értelmiség közéleti attitűdjét az alábbi öt jellemzővel írta le:

1. a közérdekű gondok és ügyek iránti nagyfokú érdeklődés;
2. az e gondok megoldatlanságából fakadó büntudat, illetve a megoldásukért érzett személyes felelősség;
3. a politikai és szociális problémák morális kérdésként való értelmezése;
4. a kötelességtudat, hogy bármely problémára meg kell találni az elméleti és gyakorlati megoldást, bármibe is kerüljön ez;
5. a meggyőződés, hogy a társadalomban valami nincs rendben, és ezen változtatni kell.

Confino klasszikus leírása a radikális értelmiség számos országban megjelenő csoportjaira is kiterjeszthető. A közéleti érdeklődés, a büntudat, a személyes felelősségérzet, a moralizálás, a radikális megoldások iránti vonzódás, valamint a változtatás szükségességének tudata – bár különböző arányban és eltérő hőfokon – ott van minden olyan értelmiségi csoportban, amely részt vesz a politikai rendszer megváltoztatásáért vívott küzdelemben. A kelet-európai hagyományos értelmiség nem státuszcsoporthoz vagy tágabb értelemben vett új középosztálynak tartotta magát. Sokkal inkább úgy tekintett önmagára, mint a politikai-erkölcsi küldetéssel rendelkező kiválasztottak szekuláris, társadalmi csoportosulására.⁸

A *kritikai* értelmiség az értelmiségnek az a csoportja, amely mindenekelőtt *etikai-normatív* alapon viszonyul a fennálló uralmi berendezkedéshez. Híres könyvekben Konrád és Szelényi az értelmiséget olyan skizofrén társadalmi szereplőként írták le, amelyet egyaránt jellemez a *telos* és a *techné*, a teleológia és a racionális tudás, vagy más kifejezéssel, a transzcendenciára való törekvés és a genetikus-történeti meghatározottság közötti feszültség (Konrád–Szelényi 1979). Olyan társadalmi szereplőről van szó, amelynek történetileg a bolsevizmus kialakulásával nyílt először lehetősége arra, hogy ne csupán rendként (mint a prekapitalista társadalmakban) vagy rétegeként (mint a piaci társadalmakban), hanem osztályként, mi több, hatalomra esélyes osztályként szerveződjék meg. Mint fentebb említettem, az értelmiségi fogalmát a szerzők úgy határozták meg, mint olyan transzkontextuális – tehát szituációtól független – tudás birtokosát, aki adott társadalmi státusza

⁸ Ennek irodalmából lásd például Brower (1975); Nahirny (1983); Rougle (1979); Schapiro (1961); Thompson (1957) írásait.

betöltését kizárólag a tudásával legitimálja. Amikor tehát kritikai értelmiségről van szó, akkor ez az értelmiségnek csupán egy bizonyos, a politikai viszonyokra morális-univerzális nézőpontból is reflektáló csoportját jelenti.

A „hagyományos” és a „professzionizálódott” értelmiség kategóriái Közép-Európában nem váltak ketté ennyire egyértelműen. Mivel a 20. század elején a közép-európai értelmiségnek még nagyobb lehetősége nyílt arra, hogy hivatásának éljen, nem szorult arra, hogy egy, a társadalomtól elzárt homogén réteget formáljon (Mazsu 1997). Az Osztrák–Magyar Monarchiában például az értelmiség nem állt kizárólag radikálisan gondolkodó társadalmi újítókból. Szakmájuknak élő, kevésbé politizáló művészek és tudósok, közigazgatási munkát végző szellemi foglalkozásúak, valamint a sikeres kapitalizmus eredményeként egyre több pluralista, modern technokrata is gazdagította a társadalmat (Lukacs 1988). Mindazonáltal a régió meglehetősen visszamaradott állapota sem a kultúrában, sem a politikában nem engedte kibontakozni az értelmiséget (Sinkó 1965; Ignóty 1967). Így sokan közülük a bal- vagy a jobboldali „társadalmi forradalmak” vagy radikális reformok hívei lettek az első világháborút követő időszakban.

A 20. században nyilvánvalóvá vált, hogy a diktatúráknak nincs szükségük kritikai értelmiségiekre, sokkal inkább propagandistákra, professzionális technikai tudással rendelkező szakértőkre, esetleg a rendszert legitimáló lojális alkotókra. Ebben a kontextusban az értelmiség fogalmát gyakran felváltotta a szellemi munkások (*intellectual workers*) kategóriája, akiknek az volt a feladatuk, hogy a rendszer ideológiáját és politikáját kétely nélkül közvetítsék az alávetetteknek (Huszár 2007). Ilyenek voltak a cenzorok, propagandisták, a pártlapok újságírói, a tanárok, tanítók és más foglalkozási csoportok eredendően értelmiségi tagjai, akik hajlandók voltak feláldozni autonómiájukat a túlélés, a jobb megélhetés, a magasabb pozíció vagy a rendszer által osztogatott jutalmak érdekében.

A második világháború után megindult a közép-európai országok erőteljes szovjetesítése. Az új, kommunista kormányok úgy próbálták megteremteni a maguk „organikus” értelmiségét, hogy megcélozták a korábban elnyomott társadalmi rétegeket (a munkásosztályt és a vidéki lakosságot). A magas fokú társadalmi mobilitás egyik eredménye az lett, hogy a korábban esélytelenül próbálkozó munkásfiatalok egyetemi diplomához juthattak. A szelekció legfőbb tényezőjévé a származás (egy adott társadalmi osztályhoz tartozás), illetve a kommunista párttagság vált. Az értelmiséget az államszocialista korszakban többnyire „szellemi munkásoknak” hívták (Huszár 1978).

A szovjet blokk országai kezdetben egyformán alkalmazták az osztályszármazásra épülő diszkriminációt, ám e gyakorlat fenntartásának időtartamában már eltértek egymástól. Az 1960-as években több közép-európai országban is megerősödött a kommunista párt reformszárnya, és ez csakhamar az osztályszármazás szerinti egyetemi felvétel eltörléséhez vezetett. A reformkommunista irányzatnak inkább szakemberekre volt szüksége, mintsem az ideológiailag elszánt, de szakmailag alkalmatlan „organikus” értelmiségre. A hatvanas évektől a hatalmon lévő

egyre szívesebben látták a technokrata értelmiségieket saját soraikban: azokat, akik nem pártfunkciójuk, hanem a tudásuk révén jutottak diplomához. Az ilyen értelmiségi karrierje a káderértelmiségihez képest fordított volt: előbb szerzett egyetemi diplomát, és csak utána lépett be a pártba. Őket kooptálni igyekeztek a rendszerbe. Az értelmiség kooptálásának stratégiája a kádári Magyarországon volt különösen hatékony. A rezsim képviselői a szűk politikai mozgástérre való hivatkozással arra próbálták rávenni a technokratákat, hogy közreműködjenek az állampolitika racionalisabb, hatékonyabb működtetésében, annak érdekében, hogy a gazdasági reform politikai reformok nélkül is megvalósítható lehessen. Úgy gondolták, ha a szakmai kontraszelekciót legyőzik, az államszocialista rendszer politikailag működőképes lehet. A korabeli társadalmi rétegződést vizsgáló felmérések arra a felfedezésre jutottak, hogy a technokrácia képviselői a társadalmi ranglétra legmagasabb fokain álltak, csaknem egy szinten a vezető politikusokkal (Ferge 1969). Ennek alapján is született meg a felemelkedőben lévő értelmiségi osztályról szóló elmélet az 1970-es években (Konrád–Szelényi 1979). Ekkoriban úgy tűnt, hogy a bürokrácia és a technokrácia szövetsége tartós lesz, amelyben a technokraták vezető pozícióba kerülhetnek, s ennek révén az értelmiség idővel akár külön hatalmi osztállyá is szerveződhet.

A kooptáció stratégiája Kelet-Közép-Európában azonban általában nem volt sikeres. Az 1968 utáni Csehszlovákiában ezt a fejlődést akasztotta meg a „normalizáció”, azaz a visszatérés a „létező szocializmus” kiüresedő, bürokratikus gyakorlathoz. A diktatúra igen keskeny társadalmi bázisra épült, és a legtöbb országban szinte teljesen kizárta az értelmiségi rétegeket. Míg Magyarországon az 1960-as és 70-es évek fordulójának vezető politikai formulája az „új mechanizmus”, vagyis a decentralizáló, modernizációs reform volt, addig Lengyelországban a társadalom pacifikálására irányuló fogyasztásössztönzés, Romániában pedig a „nemzeti kommunizmus” nyert teret. Csehszlovákia és az NDK politikai elitje viszont semmiben nem tért el a Breznyev által meghirdetett „fejlett szocializmus” ideológiájától.

Konrád és Szelényi az értelmiség osztályhatalmáról kifejtett tézisüket sajátos történelmi pillanatban írták. Olyan helyzetben, amikor az államszocializmus rendszerének sztálini szakaszát fölvaltotta a poszt sztálini szakasz, vagyis a diktatúra jellege a klasszikus totalitárius modellhez képest megengedőbbé és gazdaságilag dekoncentráltabbá vált. Míg a sztálini korszakban a bürokrácia sikeresen – és nem egyszer brutálisan – verte vissza az értelmiség hatalmi aspirációit, addig a poszt sztálini időszakban ez a bürokrácia már elvesztette azt a forradalmi ideológikus legitimációt, amelyre korábban támaszkodhatott. Hatalma alapjainak megerősítéséhez szüksége volt azokra az értelmiségiekre, akik a fennálló rendszert szaktudásuk révén legitimálhatták. Legitimációs szempontból egyes poszt sztálini rendszerek (főképpen a Kádár-rendszer) egyre inkább hasonlítani kezdtek a hagyományos önkényuralmi rendszerekhez, mert egyre inkább kerültek az ideológikus legitimáció érveit, és a központilag vezérelt ideológiák helyett a társadalomban élő mentalitásokra támaszkodtak (Linz 2000). Hatalmukat nem a nyers erőszakra igyekeztek

alapozni – mint egyes dél-amerikai katonai diktatúrák –, hanem egyre inkább az értelmiség által biztosított technokrata racionalitásra. A szovjet megszállás idején megtehették, hogy a rendszer totalitárius alapjellemzőit az elnyomó külső hatalomra vezessék vissza, amelyhez képest, a a történelmi „szélárnyékban” létező „magyar modell” a szocialista tábor többi országához képest viszonylag elfogadható határfokkal működhetett.

Magyarországon a rendszer felpuhulásának első jeleként az 1956-os forradalom után elítélt vagy margóra szorított értelmiségieket a hatvanas évektől a pártbürokrácia igyekezett visszaengedni, sőt integrálni a társadalomba (Standeisky 1996). A gazdasági reformok nyomán út nyílt az értelmiség előtt, hogy szaktudása révén visszakérüljön a döntéshozó pozíciók közelébe. S mivel a bürokrácia ekkor még nem adta fel a „megtervezett” és felülről irányított társadalom eszméjét – hiszen az államszocialista rendszer „felsőbbrendűségét” ezzel igyekezett igazolni a nyugati társadalmak „anarchikus” piaci viszonyaihoz képest –, Konrád és Szelényi nem alaptalanul feltételezte, hogy a „tervező pozíciókat” elfoglaló értelmiség nem elég-szik majd meg a rendszer technokrata jellegű legitimációjához való szerény hozzájárulással. Feltételezték, hogy az értelmiség teleologikus képességét a szaktudás mögé rejtve, s a kettőt kombinálva, afféle újkori mágusként, a társadalom vezérlő-pultjai mögött álló „racióális redistribútorként”, végső soron osztályhatalomra tesz szert. Abból indultak ki, hogy a kooptációs stratégiára épülő posztsztálini szakasz csak egy közbenső fázis lesz a szocialista rendszerek történetében. Úgy vélték, hogy az értelmiség és a bürokrácia átmeneti szövetségét követően, a szocializmus általuk megjósolt harmadik szakaszában, az értelmiségi osztály – győzelmet aratva a bürokrácia fölött – politikai értelemben is domináns szereplővé válik majd. Mindezt megerősíteni látszottak olyan korabeli munkák, amelyek a munkások alávetettségéről, kiszolgáltatottságáról számoltak be, s így alapjaiban megkérdőjelezték „a munkásosztály hatalmának” hivatalos tézisé. Nem meglepő, hogy ezek a munkák akkoriban csak szamizdatban jelenhettek meg (Haraszi 1989).

A társadalmi fejlődés iránya azonban nem az előrejelzésnek megfelelően alakult, és Szelényi (1990b) elismerte, hogy a bürokrácia makacsabbnak bizonyult a hatalom megtartásáért vívott küzdelemben, mint ahogyan azt Konráddal feltételezték. A pártbürokrácia először a rendszer ideológiai legitimációját megkérdőjelező és az eredeti marxi alapokhoz visszaforduló filozófusokkal számolt le, majd háttérbe szorította a reformkurzus technokratáit is. Mindennek természetesen nemzetközi összefüggései is voltak. Az 1968-as prágai tavasz leverése s az ezt követő kelet-európai represszió (Tőkés 1979; Eyal 2003) azt jelezte, hogy a brezsnyevi szovjet vezetés meglehetősen jól ismerhette az általa képviselt rendszer legitimációs deficitjét, s Szelényiékkel eltérően nem volt „optimista” abban a tekintetben, hogy a posztsztálini rendszer humanizálása a létező szocializmus keretei között megvalósítható. A bürokratikus rend ellentámadása a vártnál tartósabbnak bizonyult.

A kádərbürokrácia nem az értelmiség irányában tett további engedményeket – ahol ezt korábbi magatartása alapján várni lehetett volna –, hanem ott, ahonnan

nem érzékelt hatalmi törekvéseket, így inkább a kisvállalkozásokat és a „második gazdaság” szereplőit bátorította. Habár volt, aki felidézte a lenini megállapítást, mely szerint a „kisárutermelés újjáteremti a kapitalizmust” –, ezt azonban a pártbürokrácia nem tartotta veszélyesnek. A kispolgárság ellen folytatott korábbi kampányok ellenére a pragmatikus kádári vezetés föláldozta a teleologikus ideológia maradványait a társadalmi béke oltárán. Ahol pedig a pártbürokrácia nem volt marxista többé, ott a reformértelmiség sem lehetett revizionista. Ahol nincs *telos*, ott az értelmiség visszavonulhat ugyan a technokrácia hadállásaiba, de a racióális redistribúció „mágusa” többé nem lehet. Az értelmiség rendies jellegű társadalmi réteggé a hatalom közelében tudott ugyan maradni – tehát nem történt a korábbi modellbe visszalépés vagy neosztálinista restauráció –, de az osztályhatalom álma (ha volt ilyen) szertefoszlott.

A kor értelmiségét sokkal inkább a weberi státuszcsoport fogalmával lehetett leírni, mintsem a marxi osztályfogalommal. Olyan rétegről volt szó, amely más rétegektől hagyományosan elkülönülő szerepet töltött be a társadalomban. De még e körön belül is különbséget tehetünk a kreatív-független értelmiség, a technikai-alkalmazotti értelmiség típusai és a politizáló-kritikai értelmiség csoportjai között, noha átfedések lehetségesek. A hatalom képviselői könnyebben szót értettek a nekik kiszolgáltatott technikai-alkalmazotti értelmiségekkel, mint a kreatív-független értelmiséggel, de viszonyuk még konfliktusosabb volt a politizáló-kritikai értelmiséggel, amely a rendszer legitimitását vonta kétségbe. Utóbbiak nagyobb veszélyt jelentettek a hatalmon lévők számára, mert őket lehetett a legkevésbé integrálni a rendszerbe.

A rendszertől független, de azzal kritikai viszonyban álló és politikailag elkötelezett értelmiség a fennálló rendszer értékeinek megvitatásában, értelmezésében és legitimitásának megkérdőjelezésében tett szert társadalmi hatásra, mert normatív kérdéseket vetett fel. Amint azt Havel, Szolcsenyicin vagy Michnik példája mutatja, e csoport jelentős morális tökéletet hozott fel az elnyomó rendszerben, amelynek révén megszólalásaikra sokan figyeltek, politikailag is hiteles szereplőkké váltak. Ezzel szemben a technikai-alkalmazotti értelmiség elsősorban a tudástökéjére és kapcsolatrendszerére támaszkodott, inkább a rendszer keretei között mozgott, ezeket a kereteket próbálta a reformok révén tágítani (Kovács 1984, 1990). A kreatív értelmiségiek körén belül jelentek meg a politikailag marginalizált művészek, akiket a rendszer nem tudott integrálni, s akik közül ezért számosan közeledtek vagy csatlakoztak a politizáló-kritikai értelmiségekhez.

Az 1970-es évek reformellenes hulláma, valamint nemzetközileg a *détente* és az emberi jogok ügyének előtérbe kerülése újabb megszólalási lehetőséget teremtett a kritikai-ellenzéki értelmiségi csoport számára. A technokrácia politikai-hatalmi ambíciói addigra már megtörték a nomenklatura ellenállását, és a rendszer belülről történő megújítása egyre lehetetlenebbnek tűnt. A Michnik (1978, 1987) által megfogalmazott új evolucionizmus stratégiája, amely egyaránt elutasította az erőszakos forradalmat és a rendszer belső reformját, a lengyel értelmiség ellenzéki

csoportosulásainak elképzeléseiből fakadt. Céljuk a civil társadalom felélesztése és az önkényuralmi rendszer lépésről lépésre történő megváltoztatása volt (Raina 1978; Rupnik 1979). Lengyelországban ennek háttérét a Szolidaritás biztosította, amely a sztrájkokban szövetségbe tömörítette a különféle ellenzéki értelmiségi csoportokat és a munkásságot (Mitrovits 2010). Csehszlovákiában és Magyarországon ugyanakkor a rendszer alternatíváinak keresése egy meglehetősen kisszámú – noha növekvő befolyással rendelkező – ellenzéki értelmiség ügye maradt (Bugajski 1987; Csizmadia 1995; Skilling 1985). Míg Lengyelországban a civil társadalom fogalma magában foglalta a munkástömegeket is, Magyarországon ez a fogalom inkább a tanult városi csoportok hívószava lett.

Míg 1968-ban a vasfüggöny két oldalának értelmisége még az egymással való együttműködés reménye nélkül, sőt, olykor egymás ellenében szötte álmait az emberarcú társadalomról – például a nyugati baloldali értelmiségek kritizálták azt a fogyasztói társadalmat, amely a kelet-európaiak számára megvalósítandó álom volt –, addig az 1980-as évekre ez a helyzet megváltozott. A rendszerhű csoportok ellenpárjaként megjelentek a disszidensek, akik nemcsak szemben álltak a diktatúrával, de kívül is maradtak a társadalomra kényszerített „konszenzuson”. A hidegháború éveiben nemzetközi politikai jelentőségre tettek szert a kelet-európai disszidensek, akik a kommunista blokkban a politikai alternatíva hangját szólaltatták meg.

A kritikai értelmiségi csoportok jelentős szerepet játszottak a közép-európai rendszerváltásokban. Hozzájárultak a kommunista rendszer elutasításához, a politikai nyelvezet átalakításához, részt vettek az átmeneti időszak politikai lehetőségeinek kidolgozásában és az új, hidegháború utáni demokratikus rendszer jellegének meghatározásában. A közép-európai értelmiség politikai gondolkodásának alapjául szolgáló eszmények és elvek nemcsak az átalakulás módjára voltak hatással, hanem az új rendszer intézményeinek kiépítésére is. Az 1980-as években a közép-európai értelmiség egyik legfőbb eszménye az emberi jogokon alapuló civil társadalom megerősítése volt (Rau, 1991), de paradox módon a civil társadalom megszerzése volt a rendszertől való megszabadítás előfeltétele és célja. A civil társadalom megerősítését a lengyel ellenzékiek alternatív intézmények kiépítésével és független társadalmi mozgalmakon keresztül próbálták elérni (Arato 1981, 1982; Bernhardt 1993; Ekiert 1996), és leginkább a lengyel példát igyekezett követni a jóval elszigeteltebb cseh és magyar ellenzék. Az 1980-as évekre a nyugat- és a közép-európai kritikai értelmiség stratégiái egyre inkább közelítettek egymáshoz (Arato 1993; Goldfarb 1989; Konrád 1984; Havel 1988). A keleti és nyugati környezetvédelmi és békemozgalmak hasonló eszményeket követtek, s egyformán növekvő bizalmatlansággal szemlélték a bipoláris rendszert fenntartó, nemzetközileg intézményesített politikai hatalmat.

A kritikai értelmiség szellemi közössége részben az újra felelevenített Közép-Európa eszményéből és a közép-európai összefogás ideáljából táplálkozott (Judt 1991; Kundera 1984; Schöpflin–Wood 1989), amitől azt remélte, hogy feloldja a különböző katonai blokkokhoz és nemzetállamokhoz tartozásból eredő ellentéteket.

Lengyelországban a rendszerváltoztatás kísérlete nem kívülről, hanem a társadalomból jött. Romániában és az NDK-ban viszont a változás belső mozgatórugói még nagyon gyengék voltak, így létfontosságú volt a külső hatalmi feltételek átalakulása. Magyarország és Csehszlovákia e két véglet között helyezkedett el: voltak ugyan disszidensek és rendszerellenes belső erők, ezek azonban önmagukban gyengék voltak a változás kikényszerítéséhez.

Az átmenet első szakaszában az ellenzéki értelmiségiek részt vettek a nyitás irányelveinek megvitatásában, átalakították a közbeszédet, átstrukturálták a közélet témáit, társadalmi mozgalmakat szerveztek, programokat írtak és pártokat alapítottak. Több országban széles társadalmi támogatást élveztek: sztrájkok, petíciós kampányok, tüntetések és egyéb szimbolikus jelentőségű tettek tanúsították ezt. 1989 békés forradalmi nem az értelmiség vívmányai voltak – egymagukban nem lettek volna képesek erre –, hanem azoké az értelmiségtől vagy a politikai elitől független társadalmi csoportoké, amelyek azonban az értelmiségekkel összefogva gyakoroltak nyomást a rendszerre (Konrád–Szelényi 1991; Renwick 2000, 2006). Mindez azt húzza alá, hogy az értelmiség politikai szerepének tanulmányozása nélkül nem érthetjük meg az 1989-es rendszerváltást. Az új rendszer alkotmányos kereteinek „megtervezése” mindenekelőtt a kerekasztal-tárgyalásokon részt vevő értelmiségiek érdeme volt (Bruszt 1990; Bozóki 1993; Elster 1996; Tőkés 1996, 1998). Lengyelországban és Magyarországon a kerekasztal-tárgyalások vezették be a változásokat, míg Csehszlovákiában és az NDK-ban ezek zárták le a rendszerváltás folyamatát. Az egykori reformerek és másként gondolkodók előbb „transzformerekké”, majd párt- és közigazgatási vezetőkké váltak. Ebben a különleges történelmi pillanatban az értelmiség egy része úgy érezhette, hogy társadalmi szerepének értéke megnőtt, tettei nagy erkölcsi és politikai támogatottságot élveznek.

A politikailag aktív értelmiség számára 1989 számos lehetőséget nyújtott. A békés forradalmakban főszerepet játszottak az értelmiségiek, mint programok írói, mozgalmak vezetői, tárgyaló felek és új nézetek képviselői, akik szívesen nyilatkoztak az immár szabad sajtónak. Később belőlük lettek a pártvezérek és a politikai szakértők, tanácsadók. Számos ilyen közismert értelmiségi politikai szereplőt lehetne megnevezni az 1989-es Közép-Európában, főként Lengyelországban, Csehszlovákiában és Magyarországon.⁹ Még azokban az országokban is, ahol a tárgyalások csak a régi rezsim bukása után kezdődtek meg, számos értelmiséginek megadatott a lehetőség, hogy előkészítse a demokratikus átalakulást, és vezető szerepet vállaljon benne.¹⁰

Érdekes egybevetni az értelmiség rendszerváltás előtti, alatti és utáni szerepét. A nagyrészt békésen lezajlott 1989-as forradalmak egy értelmiségi utópiából kiala-

⁹ Közéjük tartozott Lengyelországban például Tadeusz Mazowiecki, Jan Olszewski, Bronisław Geremek, Adam Michnik, Jacek Kuroń, Csehszlovákiában például Václav Havel, Petr Pithart, Jiří Dienstbier; Romániában Doina Cornea, Andrei Pleșu, míg Magyarországon például Kis János, Antall József, Tamás Gáspár Miklós, Csoóri Sándor, Göncz Árpád, Tölgyessy Péter, Sólyom László.

¹⁰ Ilyen szerep jutott például Zselju Zselevnek Bulgáriában, Václav Havelnak Csehszlovákiában, Tőkés Lászlónak és Doina Corneának Romániában, valamint Jens Reichnek és Stefan Heymnek az NDK-ban.

kult rendszert váltottak le. Az államszocializmus bukása után a politizáló értelmiségiek elődeiknél már kevésbé vágytak arra, hogy rendszerbe foglalt ideáljaikat mindenáron átültessék a gyakorlatba, hogy az eszméket ismét az emberek elé helyezzék. E „helyrehozó” forradalmak már nem hoztak annyi újdonságot, mint elődeik, hiszen elsődleges céljuk a Nyugaton már működő szabadságtechnikák és intézmények átvétele, meghonosítása volt (Krastev–Holmes 2018). A demokratikus átalakulások sikerével az értelmiségiek többsége önszántából lépett vissza a politikából. A 19. század értelmiségének próféta-szerepét a régióban felváltotta a pluralista társadalmakra jellemző szakértői értelmiség szerepköre. Az egykori ellenzéki értelmiségiekből pártpolitikusok, NGO-aktivisták, újságírók vagy egyetemi tanárok lettek. Azok az értelmiségiek, akik a politika közelében kívántak maradni, de egyben korábbi univerzális álláspontjukat is meg akarták őrizni, az ideális demokrácia- vagy nemzetfogalom nevében az új demokráciák kritikusaivá váltak.¹¹

¹¹ Az előbbire leginkább Csehországban, Magyarországon, a volt NDK-ban és Romániában akadt példa, míg az utóbbi az egykori Jugoszláviára és utódállamaira lett jellemző.

II. fejezet

SZELEKTÍV ELNYOMÁS: CENZÚRA ÉS KOOPTÁCIÓ

1. CENZÚRA ÉS SAJTÓ A KÉSŐ KÁDÁR-KORSZAKBAN

Habár Magyarországon a disszidencia kialakulása számos szempontból az 1956-os forradalomra és még inkább az 1968-os reformgondolkodásra vezethető vissza, a disszidensek önálló csoportként csak az 1970-es évek második felében szerveződtek meg. Előtte inkább egyes „másként gondolkodók” egymáshoz csak lazán kapcsolódó rendszerkritikus akcióiról lehetett szó. A disszidensek fénykora az 1981–88 közötti időszakra esett; ekkor már szorosabban és politikai célok szerint együttműködve, demokratikus ellenzékként határozták meg önmagukat. Mielőtt azonban erre rátérnék, bemutatom mindazon gyakorlatokat és intézményeket, amelyek révén a kommunista pártvezetés ellenőrizte a nyilvánosság szerkezetét és korlátozta a szólásszabadságot.

1.1. A sajtóirányítás gyakorlata

Hogyan működött a cenzúra Magyarországon az 1980-as években? E kérdés megválaszolása – és egyáltalán: az adott időszak nyilvánosság-struktúrájának vizsgálata – elválaszthatatlan az ország politikai rendszerének tanulmányozásától. Magyarországon 1948-tól egészen 1989-ig diktatórikus rezsim létezett, amelynek megkerülhetetlen része volt a szólásszabadság korlátozása, a cenzúra. E korszakot azonban nem lehet egységes periódusnak tekinteni. Az 1948-tól 1963-ig tartó időszakot (az 1956-os forradalom és előzményei kivételével) a *totalitarizmus* jegyeivel lehet jellemezni (*Ellenforradalmi erők* 1957), de ezt az ötvenes évek végétől a rendszer értelmiségpolitikájának óvatos nyitása kísérte (Standeisky 1996). Ezt követően, 1963-tól a rendszer felbomlásáig terjedő periódust a *poszttotalitárius*, tekintélyelvű diktatúra korszakának tekinthetjük. Ez utóbbi időszakban is voltak hullámváltozások a hatalomgyakorlás módszereiben: 1963-tól 1971-ig a rendszer reformista irányultságú volt, majd 1971-től 1978-ig a reformellenes tendenciák váltak meghatározóvá. Utána, az 1979-től 1984-ig tartó időszak ismét reformpárti volt, majd az 1985-től 89-ig tartó periódus a fokozatosan felbomló diktatúra korszakaként írható le. Ez utóbbi két szakaszt a rendszeren kívül álló ellenzék megjelenése és megerősödése, a rendszeren belüli reformerek és keményvonalasok küzdelme, a reformerek előretörése, a viták és konfliktusok kendőzetlenebb megnyilvánulása, majd a rendszer végső

bukása jellemezte. Amint korábban utaltam rá, a rendszer hanyatlásának korszakát Csizmadia (2001) találóan „diszkurzív diktatúraként” írta le. Az erőszak struktúrára épült rendszer gyengeségét jelzi, hogy – paradox módon – vitába bocsátkozott ellenfeleivel. A rendszerváltást részben megelőzte, részben pedig végigkísérte a gouldneri „kritikai beszéd kultúrájának” győzelme a pártállami zsargon fölött.

Idáig azonban hosszú út vezetett. A következőkben először a sajtóra és a nyilvánosságra vonatkozó korai párthatározatok alapján a sajtó normatív szabályozásának elveit ismertetem, majd leírom, hogyan működött a cenzúra, és milyen volt a nyilvánosság szerkezete az 1980-as években. Magyarországon a diktatúra időszakában (egészen 1986-ig) nem létezett sajtótörvény. Az alkotmány egyrészt deklarálta a szólásszabadságot, másrészt kinyilvánította, hogy a társadalom vezető ereje a kommunista párt.¹² E két alkotmányos deklaráció természetesen ellentétben áll egymással, s gyakorlatilag az állampárt korlátozatlan politikai hatalma érvényesült. Cenzúratörvény azért nem volt, mert a rendszernek nem volt rá szüksége: ez ugyanis a sajtószabadság korlátozásának nyílt beismerését jelentette volna, másrészt a sajtó pártirányítását jogszabályok nélkül tetszőlegesen meg lehetett valósítani. A rendszer politikusai gyakran és szívesen hivatkoztak arra, hogy Magyarországon nincs cenzúra, s csak az hökkentette meg kissé őket, amikor az 1981-es magyar írószövetségi kongresszuson Eörsi István ironikusan a cenzúra bevezetését követelte, mondván, hogy akkor legalább világosak lesznek a határok, s az írók tudni fogják, milyen korlátok között írhatnak „szabadon”.

A politikai hatalom sajtóra vonatkozó normatív elvárásai nem a kor jogszabályaiból, hanem a mindenkorai párthatározatokból ismerhetők meg. A Magyar Szocialista Munkáspárt (a továbbiakban MSZMP vagy állampárt) sajtópolitikájának alapjait az 1958-as párthatározat fektette le. A dokumentum szerint a sajtó feladata az MSZMP Központi Bizottsága (KB) politikájának követése és népszerűsítése. A sajtó ebben a felfogásban tehát propagandaeszköz, amely az állampárt politikáját képviseli, s feladata a közvélemény befolyásolása, nevelése a központi elvárások szerint. A sajtó „kritikai” tevékenységére is csak azért van szükség, hogy bírálja azokat a negatív jelenségeket, amelyek a párt politikájának megvalósulását hátráltatják. Az 1956 előtti sajtópolitikához képest ugyanakkor változást jelentett annak elismerése, hogy az irányítás elsősorban közvetett, a szerkesztőségek „önállóak”, így a pártirányítás alapvetően a kommunista párttag újságírókon keresztül érvényesül. Valamennyi újságírónak (tehát a nem párttagoknak is) újságírói működésük feltételül szabták, hogy tagjai legyenek a pártirányítás alatt álló Magyar Újságírók Szövetségének (MÚOSZ). Azt a nem párttag újságírót tehát, aki politikailag nem felelt meg a pártállam elvárásainak, a MÚOSZ-on keresztül „szakmailag” vagy „etikailag” felelősségre lehetett vonni. Emellett nem tűnt el a szemé-

lyi függőségek rendszere sem. Főszerkesztő, illetve fontosabb lapok vezető munkatársa csak az lehetett, aki tagja volt az állampártnak. A magyarországi lapok főszerkesztői egészen az 1989-es rendszerváltásig a központi pártirányítás ellenőrzése alatt álltak.

Az 1958-as párthatározat szerint „a sajtó legyen pártos, munkájában álljon fenn tartás nélkül a proletárdiktatúra talaján, álláspontja legyen mindig osztályálláspont. A párt irányításának az egész sajtóban érvényesülnie kell, mert csak így biztosítható a sajtó állásfoglalásának pártossága, csak így kerülhető el a marxizmus-leninizmustól idegen nézetek érvényesülése” (idézi Jakab 1987: 15). Az MSZMP KB egyúttal harcot hirdetett „az egyes helyeken még ma is tapasztalható mindenáron való ellenzékieskedés, gáncsoskodás, a »kívülállás«, a politikamentesség, a megalapozatlan, nem javító szándékú bírálat, a szenzációk és érdekességek hajhászása” ellen (idézi Lajti 1994).

E kiindulópont mellé a hatvanas évek közepétől fokozatosan „puhább” megfogalmazások kerültek, amelyek az irányítás fő eszközének már az „eszmei meggyőzést” tekintették (Jakab, 1987: 40). Fokozatosan teret nyert az „aki nincs ellenünk, velünk van” kádári filozófiája. Az ideológiai „vonalat” egyre inkább a vezércikkek képviselték, s azokhoz kellett lazább formában idomulnia a többi cikknek. Ekkor már az állampárt részéről is megfogalmazódott az az igény, hogy a valóságról szóló „teljes információmennyiséget” a nyilvánosság elé kell tární, kivéve olyan tényeket, amelyek közlése országos érdeket sért. Ez a gondolat még erősebb formában – mint tájékoztatási kötelezettség – megjelent a Kádár-kor 1986-os, egyetlen sajtótörvényében, ám annak kritériumait, hogy mi minősülhetett országos érdeknek, tartalmilag nem határozták meg. Gyakorlatilag minden állami szerv saját hatáskörében maga dönthette el, milyen információt oszt meg a nyilvánossággal, illetve mit minősít szolgálati vagy államtitoknak. Ezzel pedig a teljes körű informálás igénye és a tájékoztatási kötelezettség követelménye írott malaszt maradt. Nem egy esetben a Magyar Nemzeti Bank a nemzeti valuta, a forint leértékelésének tényét sem jelentette be nyilvánosan, holott a döntés az állampolgárok legszélesebb körét érintette.

A hetvenes évek reformellenes kampányának szellemét jól érzékeltette az 1975-ös párthatározat, amely a „pozitív célok kitűzése” mellett először tett említést – ha konkrétan nem is definiálta – ideológiai ellenségeiről: „Erősítjük az eszmei harcot a polgári és kispolgári ideológia, a különböző tudománytalan világnézetek ellen, és határozottan fellépünk az ellenséges eszmék, valamint a szocialista közgondolkodást sértő káros gyakorlat ellen. Mindehhez célszerűen felhasználjuk a rádiót, a televíziót és a sajtót is” (idézi Jakab 1987: 85).

Noha hivatalosan nem írták elő, a magyar újságírók körében köztudott volt, hogy bizonyos tabukérdéseket nem érinthetnek. Ezek a tabuk a következők voltak: 1. a Szovjetunió bírálat; 2. a Varsói Szerződés katonai szövetségi rendszeréhez való tartozás és a szovjet csapatok magyarországi tartózkodásának megkérdőjelezése; 3. a szocialista gazdasági-politikai rendszer és annak egyik reprezentatív nemzetközi szervezete, a Kölcsönös Gazdaság Segítség Tanácsa (KGST) rendszerszintű

¹² Az 1949-es alkotmány így fogalmazott: „A Magyar Népköztársaság a szocializmus, a nép érdekeinek megfelelően biztosítja a sajtószabadságot, a szólásszabadságot és a gyülekezési szabadságot.” Ennek elemzését lásd Monori (2007: 13).

kritikája; s végül 4. az 1956-os forradalom – amelyet hivatalosan „ellenforradalomnak” minősítettek – reális értékelése.

Ezek mellett voltak időleges, az aktuális politikai igényekből következő tabukérdések is, amelyek széles skálán mozogtak. Például a hetvenes–nyolcvanas évek fordulóján az MSZMP nyomására a „szegénység” szót a „halmozottan hátrányos helyzet” kifejezéssel kellett helyettesíteni. Ugyancsak tabukérdésnek számított a határokon túl élő magyar kisebbségek reális helyzetének bemutatása, mert ez a hivatalos indoklás szerint sértette az egyazon szövetségi rendszerhez tartozó országok közötti „testvéri” és jószomszédi viszonyt. Ebben a kérdésben azonban a politikai vezetés, érzékelve a bizalomvesztést, a nyolcvanas évek közepétől fokozatosan lazított a gyeplőn. Ez a lazítás többnyire *ad hoc* módon történt.

Az Aczél György nevéhez fűződő, szelektív represszióra épülő kommunista kultúrpolitika a „Tiltás, Tűrés, Támogatás” kategóriáit állította fel (Agárdi 2015). A szocializmus mellett elkötelezett, valamint a társutasnak tekintett „haladó” írók műveit támogatták; az ideológiailag semleges vagy a rendszerrel nem rokonszenvező, de marginális hatású műveket megtűrték, az „ellenzéki-ellenséges” beállítódásúnak minősített produktumokat pedig betiltották.

Haraszi Miklós író így emlékezett vissza erre a korszakra. „Az egész habitusom révén engem a cenzúra, és személyes értelemben az öncenzúra elleni harc vitt bele az ellenzékiiségbe. Számomra a fő motívum mindig a véleménysszabadság és a szabad sajtó helye – számomra ez lett később a rendszerváltás fő tétje, fő izgalma, és az egyetlen, igazi, lehetséges változás.”¹³ Úgy tűnt, hogy az írói megszólalás korlátainak lazítása, a szólás szabadságáért folytatott küzdelem volt az egyik olyan alapvető ügy, amelyben széles együttműködést lehetett kiépíteni az egyébként különböző világnézetű értelmiségiek között.

1.2. A központi sajtóirányítás felbomlása

A gazdasági liberalizáció és a politikai rendszerbomlás jegyeit egyaránt magán viselő nyolcvanas évtizedben a sajtóirányítás gyakorlata a normatív szabályozástól egyre inkább az *ad hoc* beavatkozás felé mozdult el, ami sokszor kiszámíthatatlanná tette a sajtóban dolgozókkal szemben támasztott elvárásokat. Ez a kiszámíthatatlanság azonban – mivel lehetetlenné tette a „központi vonalhoz” való igazodást – egyre jobban önállósította az újságírókat. Egyre inkább személyektől és egyre kevésbé központilag elfogadott elvektől függött az, hogy mi jelenhetett meg, és mi nem. Ez pedig megnövelte az újságírói taktikázás lehetőségét. E sokszor nehezen átlátható és az évtized második felére már-már kaotikussá váló viszonyok elemzésekor – Hegedűs (1988, 2001) nyomán – különbséget tehetünk az előzetes kontroll és az utólagos rendteremtés eszközei között.

¹³ Interjú Haraszi Miklóssal (1997).

Az előzetes kontroll eszközei a következők voltak: 1. a hírek, információk megszürése; 2. intézményesített belső tájékoztatók; 3. *ad hoc* utasítások; 4. a főszerkesztők egyéni felelőssége.

A hírek, információk kiválogatását az e téren monopolhelyzetben lévő Magyar Távirati Iroda (MTI) végezte el. Ennek során az Iroda működésében „teljesen összekeveredett a szolgáltató és a hatósági funkció” (Hegedűs 1988: 13). A hírek szűrését az MTI az állampárt Agitációs és Propaganda Osztályával együttműködve, annak iránymutatása szerint folytatta. Az MTI különösen figyelt arra, hogy a Varsói Szerződés országairól szóló információkat csak az érintett ország hírügynökségétől vegye át, ne pedig nyugati forrásból. E cenzúrapolitika komikus következménye az lett, hogy a lakosság sokszor csak az érintett szocialista ország hírügynökségének cáfolatként kiadott közleményéből szerzett tudomást egy-egy fontos politikai eseményről. Ez a „tájékoztatási rendszer” kifejlesztett egy kételkedő, vajt fülű, a sorok között olvasni képes, szofisztikált olvasóréteget, amely eleve gyanúval fogadott vagy elutasított bármifajta sikerpropagandát. Több esetben ezért az MTI a cáfolatot sem közölte, hanem a teljes hallgatást választotta. Az az elv egyébként, mely szerint a szocialista országok csak egymás híreit veszik át, komoly problémákat okozott. Az 1986. tavaszi csernobili atomkatasztrófa idején a szovjetek által kiadott információ nem volt elegendő a minden forrásból tájékozódni próbáló magyar lakosság számára. Ilyenkor a magyar hírügynökség „nyugtató célzattal” híreknek álcázott álinformációkat közölt, amelyekkel csak még jobban hiteltelenné tette önmagát a társadalom szemében. Ugyanakkor a nómenklatúra tagjai számára az MTI hetente állított össze bizalmas és magyar nyelvre lefordított válogatást *Cikkek a nemzetközi sajtóból* címmel, amely háttér-információként eljutott a lapok főszerkesztőihöz és vezető munkatársaihoz is.

Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztálya és a kormány mellett működő Tájékoztatási Hivatal egyaránt tartott intézményesített belső tájékoztatókat. Ezeken magas rangú funkcionáriusok tájékoztatást adtak a párt és a kormány aktuális álláspontjáról. Ezeken a tájékoztatáson túl elhangozhattak „felhívások” arra, hogy a sajtó bizonyos témákkal foglalkozzon-e, illetve – fontosabb bel- és külpolitikai események idején – sajtótervet irányozhattak elő, amelyben megszabhatták, hogy melyik lap milyen módon és mekkora terjedelemben foglalkozzon bizonyos eseményekkel (Hegedűs 1988: 16). Direkt, formális tiltások látszólag nem voltak, ezek szinte minden esetben „kérés” vagy „ajánlás” formájában hangzottak el, melyeket azonban célszerű volt betartani. Az Agitációs és Propaganda Osztály legalább havonta egyszer – de az országos napilapok esetében hetente – főszerkesztői értekezletet tartott, amelyet az egyébként is kommunista párttag főszerkesztők részére a területért felelős KB-titkár vezetett.¹⁴

E tájékoztatók mellett nagy szerepet játszottak az *ad hoc* utasítások, amelyeket – hasonlóan a főszerkesztői értekezleteken elhangzottakhoz – sohasem írtak le.

¹⁴ Előbb Aczél György, majd Berecz János.

A hatalmi irányítás jórészt telefonon vagy személyes beszélgetés révén történt. A hatalom birtokosai nagy súlyt fektettek arra, hogy intézkedéseiknek – az általános elvek leszögezésén túl – konkrét esetekben ne maradjon nyoma.

A cenzúra legjobb eszközének azonban a főszerkesztők egyéni felelőssége bizonyult. A főszerkesztői kinevezés, illetve annak megvonása legfelső szinten (Politikai Bizottság, Központi Bizottság) történt, a főszerkesztő tehát egzisztenciális függőségben volt a nómenklatúra elitjétől. Az országos pártnapilap (*Népszabadság*) és a párt elméleti folyóirata (*Társadalmi Szemle*) főszerkesztője automatikusan tagja volt a párt központi bizottságának. A pártközpont és a *Népszabadság* szerkesztősége különböző posztjai között gyakori volt a fluktuáció: volt, amikor a lap főszerkesztője a pártközpont apparátusában folytatta pályafutását, és helyére nem más újságtól, hanem a pártközpontból került oda valaki. A főszerkesztői egyéni felelősség elve azonban bizonyos, politikailag kevésbé exponált lapok esetében (gazdasági hetilapok, irodalmi folyóiratok stb.) a cenzúra lazítását eredményezte, és az újságírói mozgástér bővülésével járt. E lapoknál a főszerkesztő gyakran közelebb állt a szerkesztőség újságírói kollektívájához, mint a pártközpont korifeusaihoz, így cenzori szerepkörét kevésbé töltötte be. Többször előfordult, hogy a lap értékei védelmében, szerkesztői szolidaritásból hajlandó volt „tartani a hátát” a pártközpontban a lapban megjelent kényesebbnek minősített cikkek miatt.

A kádári kultúrpolitika e kilengéseket mindaddig tolerálta, amíg azok nem öltöttek politikai színezetet. A sajtóirányítás egyik fő célja ugyanis az volt, hogy megakadályozza a politikailag irányzott lapok megjelenését. Egy évtizeden keresztül megghiúsította, hogy a népi írók szellemi örököseinek köre saját irodalmi folyóiratot hozzon létre (mert azt politikailag veszélyesnek minősítette), ugyanakkor csaknem minden létező irodalmi folyóirat élén a népiek táborából kikerülő főszerkesztő állt. Őket pedig egyenként – az egyéni főszerkesztői felelősség révén – könnyebben kézben tudta tartani. Hasonlóképp elutasították a fiatal írók kérését egy nemzedéki alapon szerveződő irodalmi folyóirat engedélyezésére. Spontán módon mégis kialakult egy ilyen kör az 1980-as évek elején a *Mozgó Világ* nevű irodalmi és szociográfiai folyóirat körül, amelyet a kultúrpolitikai vezetés kívülről hozott, a párthoz lojális főszerkesztő alkalmazásával próbált megszüntetni (Murányi 2002). A szerkesztőség azonban kiállt a régi (szintén párttag) főszerkesztő mellett, így – a nyolcvanas évek legnagyobb sajtóbotrányaként – az egész szerkesztőségnek távoznia kellett (Németh 2002). Hasonló történt a Szegeden megjelenő *Tiszatáj* nevű irodalmi folyóirattal, amely a népiek átmeneti szerveződési pontjává vált. Az előzetes kontroll gyakorlata érvényesült a könyvkiadásban is. Az állami könyvkiadóknak minden egyes mű megjelentetésére engedélyt kellett kérniük a Művelődési Minisztérium Kiadói Főigazgatóságától, az egyházi kiadványokat az Állami Egyházügyi Hivatalnak, a magánkiadásokat a Művelődési Minisztériumnak kellett kéziratban bemutatni (Kőszeg 1992 [1982b]: 239–248). A Kiadói Főigazgatóság előzetes cenzori funkcióját végül csak 1988-ban szüntették meg (Murányi 2018).

Ha az előzetes kontroll szövevényes hálóján mégis átcúsztak egyes – a politikai vezetés által nemkívánatosnak tartott – írások, a sajtóirányítás képviselői az utólagos rendteremtés eszközeivel éltek. Ezen eszközök a következők voltak: 1. telefonon érkező kioktatás; 2. főszerkesztői igazoló jelentés követelése; 3. személyes berendelés; 4. szakmai nyilvánosság előtti pellengérré állítás; 5. prémium megvonása; 6. végső esetben leváltás (Hegedűs 1988: 32).

Az utólagos felelősségre vonást az Agitációs és Propaganda Osztály vagy a Tájékoztatási Hivatal sajtófelügyelői hajtották végre. A rendszer utolsó időszakában azonban nemcsak ezek működtek egyre kevésbé összehangoltan, de a legfelsőbb pártvezetésen belül is – attól függően, hogy reformer vagy konzervatív volt-e a cenzor – eltérő értékelést kaptak. Amiért az egyik politikustól dicséret, azért a másiktól elmarasztalás járt. Mindez kibővítette a taktikázás lehetőségét. Hegedűs István leírta, hogy például a *Népszabadságnál* vetésforgószerűen, hetente váltotta egymást a lap tartalmáért felelős négy főszerkesztő-helyettes, s az egyik többet engedett meg, a másik kevesebbet. Így az újságíró, ha kényes cikket írt, megvárhatta, míg a politikailag toleránsabb szerkesztő kerül sorra, akinél írása megjelenhetett. Ugyanannál a lapnál így egyik héten „keményebben”, a másik héten csak „puhábban” kritikus cikkek jelentek meg, de a tűréshatár sokszor egyazon lapszámon belül, a rovatok között is különbözött.

E taktikai fogások mellett az ellenőrzés fent vázolt rendszere kikényszerítette az öncenzúrát. A nyilvános sajtóban egészen 1988-ig nem lehetett szabadon írni. Mégis kialakult egyfajta látens pluralizmus a „sorok között olvasás” művészete révén. A nem párttag értelmiség kedvenc napilapja a nyolcvanas években a *Magyar Nemzet* volt, amelyben nemigen lehetett az aktuális pártpolitikával kapcsolatban propagandisztikus vagy túlbuzgóan támogató cikkeket találni, s a lapból – tematikája, hangvétele és a benne megszólaltatott értelmiségiek nézetei alapján – bújtatott, de érzékelhető, szolid polgári attitűd sugárzott. Kádár 1988-as megbuktatása után ez a lap közölte a legtöbb hírt az újjászerveződő ellenzéki pártokról, mozgalmakról, amiben az is közrejátszott, hogy a lap előbb a Hazafias Népfront elnökeként, majd államminiszterként tevékenykedő reformer politikus, Pozsgay Imre támogatását élvezte. A hetilapok közül – a szűk közönséget elérő egyetemi hetilapokat leszámítva – a gazdasági technokrácia üdítően semleges nyelvét beszélő, reformpárti HVG merészkedett a legmesszebbre. A havi folyóiratok között a népszerűségét akkor még el nem veszítő *Valóság*, az Aczél György türelmét a hatvanas évek óta élvező társadalomelméleti lap állt az élen, bár a pártbefolyás alól átmenetileg kiszabaduló *Mozgó Világ* (1979–1983 között), valamint az egyetemi folyóiratként induló *Medvetánc* (1981-től) és *Századvég* (1986-tól) már jóval kritikusabb és radikálisabb volt.

A kultúra irányítóit új feladat elé állította a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján a szamizdat, vagyis a megjelenési engedélyt nem kérő, cenzúrától független, *underground* ellenzéki sajtó megjelenése. Amikor Bibó István meghalt, az 1945 utáni évtizedek legnagyobb független politikai gondolkodója tiszteletére ellenzé-

kiek egy csoportja *Bibó Emlékkönyv* címmel 1979-ben, számos értelmiségi részvételével szamizdat tanulmánykötetet adott ki. A pártközpont a politikai „lojalitás – ellenzékiiség” skáláján osztályozta az akcióban részt vevő szerzőket, s célja itt is az volt, hogy megakadályozza egy alternatív politikai tábor kialakulását, kiszélesedését. Ennek megfelelően a *Bibó Emlékkönyv* egyes szerzői nem részesültek semmiféle retorzióban (elsősorban azok, akiket a pártközpont mindenáron meg akart tartani az első – a hivatalos – nyilvánosságban). Másokat behívtak a pártközpontba és szigorúan „elbeszélgettek” velük. A harmadik csoport tagjai megtarthatták állásaikat, de nem engedték őket az egyetemen tanítani. Voltak olyanok is, akiket – a büntetés következő fokozataként – eltávolítottak állásaikból, és évekig nem is juthattak állami munkahelyekhez. Végül az utolsó csoportot azok alkották, akiknek már korábban sem volt állásuk: velük szemben a hatósági figyeltetést, a telefonlehallgatást és a megfélemlítés egyéb módszereit alkalmazták, illetve bevonták útlevelüket (Csizmadia 1995).

A Kádár-rendszer az ellenzékkel szemben tipikusan a differenciált represszió és a társadalmi izoláció taktikáját alkalmazta. Ez a taktika néhány évig viszonylagos sikerrel működött: a demokratikus ellenzék aktív köre évekig nem bővült, és a csoport sokáig nem volt képes arra, hogy – szemben a lengyelországi ellenzékkel – üzenetét eljuttassa széles társadalmi rétegekhez. A demokratikus ellenzék tagjai évekig úgy érezték, hogy egy hermetikusan elszigetelt „értelmiségi gettóban” élnek, s frusztrációjuknak hangot is adtak (Kenedi 1983). Ezzel párhuzamosan azonban fokozatosan bővült azok köre, akik az ellenzéki eszmék fogyasztóiból azok termelőivé váltak (Bozóki 1988). Irónia, a társadalomból való „kivonulás”, értékeslegettség vagy radikális polgárpukkasztó attitűd jellemezte őket.

Az írók közül akadt olyan, aki művészi kifejezőmódjába beemelte, láthatóvá és ezáltal nevetségessé tette az öncenzúrát. Amikor egy mondatban kényesnek minősíthető részhez ért, odaírta, hogy »öncenzúra«, majd ezután egyszerűen folytatta a mondatot. Mivel ez a motívum többször visszatért, a könyv olvasása így részben a rejtvényfejtésre emlékeztetett, amelyet az író tudatosan beépített gondolatmenetébe, és a regény részévé tett (Esterházy 1984). Mindez már előrelépést jelentett a hetvenes évek kedvelt írói kifejezőmódjához, az áthallásokra építő parabolához képest. A történelmi témákat feldolgozó irodalmi parabola tipikus terméke volt az értelmiség és a kultúrpolitika kompromisszumának: habár a fent említett tabukérdéseket „direktben” nem lehetett tárgyalni, a szerzőknek lehetőségük volt arra, hogy távoli történelmi példákhoz nyúlva, rejtett kritikát fogalmazzanak meg, ezáltal is üzenve kortársaiknak. Egy-egy jól megírt parabola hónapokig izgalomban tartotta az értelmiséget, különösen akkor, ha az áthallásos „üzenetből” nem volt egyértelmű, hogy a szerző a rendszer kritikusa vagy apologetája-e. Habár a parabola műfaja is kitermelte a maga utolérhetetlen mestereit, a szerzők ügyessége (és a műfaj pikantériája) sokszor abban állt, hogy egyszerre tudtak cinkosan kacintani a hatalom és a társadalom felé. Ezért hatottak üdítően például a konszenzuson kívül álló, de a legális nyilvánosságban megjelenő szerzők „tiszteltlen” írásai, valamint

a „létező konszenzushoz” politikailag se így, se úgy nem viszonyuló, de azt mégis alapjaiban megkérdőjelező irodalmi posztmodern „új ironiájának” könnyed, fölényes neutralitása.

A disszidensek az egyetemes emberi jogok elvi alapján álltak, ebből az alapálásból elvi engedményt nem tettek, ám politikájukban önkorlátozó, radikális reformista stratégiát követtek. Az 1980-as évek elejétől hangjukat fölerősítette a Szabad Európa Rádió, amelynek révén viszonylagos külföldi ismertségre tettek szert, a politikai vezetés számára pedig egyre nehezebbé vált az ellenük való erőszakos fellépés. A vezető ellenzékiek nevét Nyugaton is megismerték, s ez számukra viszonylagos védőernyőt biztosított a hazai represszióval szemben.

A „Tiltás, Tűrés, Támogatás” aczéli rendszere nem volt merev, „jó magaviselet” (értsd: a hatalomnak tett lojális gesztusok gyakorlása) esetén a rosszabb kategóriából át lehetett kerülni az előnyösebb kategóriába, illetve „rossz magaviselet” esetén a hátrányosabbba. Előfordult, hogy néhány (máskülönben gyakran kiadott) író átmenetileg „szilenciumra” ítélték, másokat hosszabb-rövidebb időre tilalmi listára tettek (Csizmadia 1995). Mindezeket túl a kultúrpolitika képviselői az ellenzéki-félellezéki csoportok megosztásának céljából igyekeztek elmélyíteni azokat a kulturális törésvonalakat („népiek” és „urbánusok”), amelyek a magyar értelmiségben már régóta léteztek.

A nyolcvanas évek Magyarországon látszólag nem volt központilag elkülönített, egységesen működő cenzúrahivatal, a cenzúra működését különböző – előzetes és utólagos – szűrőrendszerek jellemezték. A folyóiratok esetében a főszerkesztők és az őket felügyelő pártapparátusok voltak a cenzorok, míg a könyvkiadói szakma cenzori funkcióját a Könyvkiadói Főigazgatóság látta el. Ez a hivatal évekre indexre tett bizonyos könyveket, de dönthetett úgy is, hogy egyeseket közülük „zárt kiadvánnyként” kis példányszámban megjelentet (Murányi 2018). Az 1980-as években mindig megvolt az esélye annak, hogy egy-egy politikailag kényesnek számító produktum esetleg átjut a hálón, de ezt előre kiszámítani nem lehetett. A késő kádári „puha diktatúrának” közvetetten, „bárszonyosan” működő cenzúrája volt (Haraszi 1987).

A nyilvánosság szerkezetváltozásával számos szerző foglalkozott elméleti szinten is magyarországi és kelet-közép-európai kontextusban. Különbséget lehet tenni a nyilvánosság „legális” vs. „nem legális”, valamint a „politikai” vs. „nem politikai” dimenzióiból képzett mátrix segítségével a toleráns represszió és a kettős nyilvánosság eltérő struktúrái és időszakai között (Sükösd 1990). A kettős nyilvánosság fogalmát Hankiss Elemér (1989, 1990) dolgozta ki, aki a rendszer egyik alapjellegzetességének – a formális és informális struktúrák elkülönülésének – megjelenését látta benne (Hankiss 1989: 121). A toleráns represszió fogalmát az 1970-es évek közepéig tartó évtizedben tekintették érvényesnek, míg a kettős nyilvánosságot attól kezdve az 1988-ig tartó szakaszra tartották jellemzőnek.

Bár e különbségtételnek fontos heurisztikus értéke van, a toleráns represszió fogalmánál azonban pontosabbnak tartom a *szelektív represszió* fogalmát. Bizonyos témakörökben (például 1956 értelmezésében) és a pártirányítás által különösen

fontosnak tekintett pártsajtóban és a televízióban a represszió egészen a nyolcvanas évek végéig „intoleráns” volt, míg a marginálisnak tekintett szférákban az alkotók lényegesen nagyobb mozgásteret élvezhettek (Heller M. et al. 1992; Bozóki 1996a). A sajtóirányítás egésze a korábbi, totalitárius korszakhoz képest valóban toleránsabb volt; ez a puhább kontroll azonban nem egyformán vonatkozott minden lapra. Azáltal volt toleránsabb, hogy differenciált. Egyes értelmiségi folyóiratoknak például az akkori kultúrpolitika tudatosan „szelepfunkciót” engedélyezett, miáltal szabályozott mederben tarthatta a kritikai megnyilvánulásokat. A hivatalos sajtóban megjelenő kritikák így csaknem automatikusan a „konstruktív kritika” skatulyájába kerültek, míg mindazok, amelyek nem kerülhettek ide, törvényszerűen „destruktívnak” minősültek. Sokszor nem az volt a legfontosabb a cenzúra számára, hogy ki mit írt, hanem hogy hol közölte.

A szelektív elnyomás rendszerét koncentrikus körökkel lehet szemléltetni, amelyben az origóhoz (vagyis a hatalmi centrumot jelentő pártközpont) legközelebb álló körben volt a legszigorúbb a politikai kontroll, s innen távolodva, a külső körök felé fokozatosan gyengült az ellenőrzés. A legkülső körben a kis olvasottságú, nagyobb időközönként megjelenő, nem feltétlenül politikai jellegű szakmai folyóiratok helyezkedtek el. Ezek frontos szerepet játszottak a rendszer domináns narratívájának fellazításában, mert a szamizdatos szerzők először itt törhették át az első nyilvánosság falát. Az irodalmi folyóiratok a társadalomtudományi lapokhoz hasonló figyelemben részesültek, míg a kis példányszámú zenei, képzőművészeti, természettudományos vagy hobbilapok kontrollja viszonylag laza volt.

Mindazonáltal a szelektív represszió és a kettős nyilvánosság nem különíthető el tisztán egymástól. Miközben a nyolcvanas évek elejétől (a szamizdat elterjedésével) valóban beszélhetünk kettős nyilvánosságról, a hivatalos nyilvánosság keretei között továbbra is fennmaradt a szelektív represszió. A párton belüli ortodox erők törekvése éppen arra irányult, hogy a sorok szorosabbra zárásával jelentéktelen maradjon a szamizdat nyilvánosság, illetve amikor ez az elképzelés kudarcot vallott, bevezették az ún. „kettős publikálás” tilalmát. Azzal azonban, hogy megpróbálták megtiltani az „átjárást” a kétfajta nyilvánosság között, implicit módon elismerték annak létét.

A „legális” (első) és az „illegális” (második) nyilvánosság dualitása főként az 1981-től 1986-ig terjedő időszakot jellemezte. Az 1986-os sajtótörvény továbbra sem adott garanciát a sajtószabadságra, de viszonylag szélesre nyitotta a sajtóalapításra jogosult szervezetek körét (amelybe az állami és társadalmi szervek mellé az egyesületek is bekerülhettek), ám a lapalapítási engedélyt a Tájékoztatási Hivatalnak kellett jóváhagynia. Pozitívként említhető, hogy a Tájékoztatási Hivatal döntésével szemben jogorvoslati kérelemmel lehetett fordulni a bíróságokhoz, valamint a törvény tájékoztatási kötelezettséget írt elő az állami szervek számára (Halmai 1998; Monori 2007).

A nyolcvanas években a sajtó pártirányításában kettős törekvés volt megfigyelhető, ami leképezte a MSZMP-n belüli reformer és ortodox erők harcát. Az élet-

színvonal csökkent, amire a politikai vezetés elsősorban gazdasági liberalizációval válaszolt. Ez a liberalizáció azonban csak még inkább felszínre hozta a rezsím legitimációs deficitjét. Bebizonyosodott, hogy az államszocializmus csak addig volt elfogadható a társadalom szélesebb csoportjai számára, amíg javulást hozott anyagi helyzetükben. Ekkor ütött vissza az a sokáig sikeres kádárista stratégia, amely – politikai legitimáció híján – mindenekelőtt osztogatással, semlegesítéssel, „materiális kompenzációval” próbálta fenntartani a társadalmi békét (Szabó Miklós 1988, 1989). Amint a rezsím teljesítőképessége csökkent, az emberek automatikusan elfordultak tőle. Ezzel párhuzamosan jelent meg Magyarországon is a földalatti sajtó. Ezeket a disszidens folyóiratokat szűk körben terjesztették, de a Szabad Európa Rádió lapszemléi révén cenzúrázatlan írásaik mégis egyre szélesebb csoportokhoz jutottak el. A magyar politikai vezetés nem engedhette meg magának, hogy a megjelenő értelmiségi ellenzéki csoportokkal brutálisan leszámoljon. Ez veszélyeztette volna a fogyasztás (így a társadalmi béke) fenntartására szánt hitelek felvételének lehetőségét, másrészt lerombolta volna azt a kedvező nemzetközi megítélést, amelyet a Kádár János vezette MSZMP reformista szemlélete és a diktatúra liberalizációja révén elért. A politikai vezetés törekvése így a megjelenő ellenzéki csoportok megosztására és a társadalomtól való elszigetelésükre irányult.

A szamizdat folyóiratok olvasótábora lassan, de biztosan növekedett, s az itt publikáló szerzők körében megnőtt azok aránya, akik már nem álnéven, hanem saját nevük alatt közöltek cikkeket. Tematikájuk, íásaik kritikus hangvétele 1986 után fokozatosan hatott az első nyilvánosságban megjelent lapokra, így azok is egyre kritikusabbá váltak. Egyre többen kíséreltek a „kettős publikálás” tilalmának áthágásával, és írásokat közöltek mind az első, mind a második nyilvánosságban. Ebben fontos szerepe volt annak a közvetítő szerepet betöltő „szürke zónának”, amely a második nyilvánosságban megfogalmazott gondolatokat popularizálta, vitte át a szélesebb közönséghez. Az ellenzék tagjait egyre gyakrabban hívták meg különböző egyetemi klubokba, civilek által szervezett összejövetelekre. Ennek legemlékezetesebb esete volt a *Mozgó Világ* folyóirat szerkesztőségének elbocsátása (Murányi 2002) kapcsán szervezett 1983. őszi nyilvános vita, amelyre az ELTE Jogi Karán került sor csaknem háromszáz egyetemi hallgató előtt. A fórum a művelődési miniszterhelyettes és a disszidens értelmiség jelen lévő tagjai közötti politikai párviadallá változott, és hangos ellenzéki sikerrel zárult (Németh 2002; Lőrinc 2013). Ezzel párhuzamosan az addig elsősorban a hatalom képviselőivel érintkező reformközgazdászok is radikalizálódtak.

A rendszer reformerei úgy vélték, hogy meg kell változtatni a sajtó egyoldalú, propagandisztikus szerepét, s meg kell engedni, hogy a sajtó közvetítő funkciója kétirányú legyen. A keményvonalasok szerint viszont éppen a helyzet nehezebbé válása és az emberek elbizonytalanodása miatt kell fenntartani a direkt sajtóirányítást, mert a sajtó fontos feladata, hogy erősítse az emberek „szocializmusba vetett hitét”. Ekkoriban nyílt vita folyt az állampárton belül arról, hogy a sajtó miként tud megfelelni az egymással ellentétes követelményeknek: a politikai vezetés céljainak

és a közvélemény igényeinek. A reformerek és a reform ellenzői eltérően reagáltak a Gorbacsov által kezdeményezett szovjet *glásznosztjra*: a reformerek további liberalizálást, sőt demokratizálást követeltek, míg a keményvonalasok Gorbacsov felépésének hatását igyekeztek leszűkíteni a szovjet belpolitikai folyamatokra, mondván, a *glásznosztj* csupán megkésett követése annak, ami Magyarországon már a hatvanas években végbement.

A hatalmi harcok következtében a sajtóirányítás elveszítette „elvi” jellegét, és a nyolcvanas évek tipikus irányítási formájává az egyre kiszámíthatatlanabb ún. „kézi vezérlés” vált. A nyolcvanas évek közepétől már a párthatározatok is elvesztették gyakorlati relevanciájukat, s a rendszerbomlás tüneteként a média irányítását a gyorsan változó, egymásnak is gyakran ellentmondó utasítások jellemezték. Mindez megnövelte a hivatalos sajtóban dolgozók mozgásterét, megindult a sajtó egyre gyorsuló ütemű pluralizálódása. A politikai változást követelők számának gyors növekedésével és a két nyilvánosság közötti „szakadékot” fokozatosan feltöltő közvetítő szféra megerősödésével a „kettős nyilvánosság” korábban létező modelljét 1987-re meghaladta az idő. A nyilvánosság szerkezetének átalakulása hasonló módon ment végbe – igaz sokkal gyorsabb ütemben –, ahogy azt Habermas (1972) a politikai nyilvánosság 18. századi kialakulására vonatkozóan leírta.

1988-tól kezdve a korábban érinthetetlennek tekintett tabukérdések is egymásra megdőltek. Először a KGST-ben való magyar részvétel szükségességét kérdőjelezték meg, majd a reformok igénye helyébe egyre inkább a rendszerváltás követelése lépett. 1988 októberében megalakult a Nyilvánosság Klub, amely elsősorban a hivatalos sajtóban dolgozó, de rendszerkritikus újságírókat tömörítette soraiba. Az állampárt reformok iránt nyitottabb politikusai a „közmegegyezés” szükségességéről beszéltek, amely igénynek kritikai éle volt a párton belüli harcokban. De a Nyilvánosság Klubot megalakító újságírók számára ekkor már evidenssé vált, hogy 1. az adott állapotok között a társadalomban nem képzelhető el közmegegyezés; 2. a politikai rendszer átalakításáról a pártvezetés ortodox szárnyával nem is lehetséges „közmegegyezés” (Gálik et al. 1988).

A nyolcvanas évek első felének kettős nyilvánosságát (és mindkettő látens pluralizmusát) az évtized végére felváltotta a nyíltan plurális szerkezetű nyilvánosság. 1989-ben új lapok sokasága alakult meg, mert a korábbi engedélyezési kötelezettséget felváltotta a bejelentési kötelezettség.¹⁵ Az állampárton belüli lobbik, érdekcsoportok és szellemi szekértáborok látens pluralizmusát pedig felváltotta a többpártrendszer köré szerveződő politikai tagoltság.

¹⁵ 1990-ben pedig már a sajtótörvényt is úgy módosították, hogy bárki alapíthatott lapot (Bayer 2005: 168).

2. KOOPTÁCIÓS STRATÉGIÁK:

„ÉRTELMISÉGPOLITIKA” AZ EGYPÁRTRENDSZERBEN

A kádári Magyarország kultúrpolitikájának „tündöklését” és bukását két meghatározó politikus – Aczél György és Pozsgay Imre – alakja fémjelzi leginkább. Mindkettő más elképzelést vallott a Kádár-rendszer kulturális és politikai nyilvánosságával kapcsolatban. Aczél integrálni próbálta a rendszerbe a nem „vonalas”, de színvonalas irányzatokat, míg Pozsgay inkább hajlott arra, hogy engedje a különböző szellemi irányzatok önálló artikulálódását. Az 1963-as amnesztiát követő évtizedek konszolidált kádárizmusában a rendszer „értelmiségpolitikáját” leginkább Aczél valósította meg (Révész 1997). Vele szemben Pozsgay e konszolidációs kompromisszum megkérdőjelezésének és felbontásának képviselője lett az egypárti hatalom hanyatlásának idején. A következőkben Aczél György politikájára vonatkozó észrevételeimet Pozsgay Imre politikájával szembeesítve fejtem ki.

Míg az akkor idősebb nemzedékekhez tartozók számára Aczél vagy Pozsgay személye különösen fontos volt a kádárista érdekkijárási gyakorlatában, a félig kimondott, félig elrejtett gondolatokra épülő politizálás idején az akkor színre lépő fiatalok mentesek voltak ezektől a kötődésektől. A nyolcvanas években politikailag tudatossá váló generáció jelentős részére nagy hatást gyakorolt a hadiállapottal lefékezett lengyelországi forradalmi folyamat. A lengyelek ellen folytatott kádárista propagandakampány – amely a megbékélésre épülő magyar „modell” fölényét volt hivatott sulykolni a lengyel társadalom konfrontációs magatartásával szemben – körükben sikertelennek bizonyult. Igen fontos politikai mérőföldkő volt a *Mozgó Világ*-botrány a nyolcvanas évek elején: a kulturális folyóirat szerkesztőinek folyamatos zaklatása, a lap egyes számainak bezúzása, a szellemi műhely szétverése (Németh 2002). Ezekben az ügyekben sem Aczél, sem Pozsgay nem kockáztatott, még azt sem vállalták, hogy akár a hivatalostól elütő hangon szólaljanak meg. A fiatalok közül ezért sokan úgy gondolták, hogy az MSZMP befolyásosabb tagjai között egyesek lehetnek ugyan „reformpártiak”, de éppen a döntő pillanatokban nem várható tőlük reformpárti fellépés.

A Kádár-korszak még hanyatlása idején is diktatúra volt, igaz, nem a „proletariátus diktatúrája”, hanem az egyetlen párt diktatúrája a társadalom fölött. Nem véletlen, hogy később minden kelet- és közép-európai rendszerváltó mozgalom első és legfontosabb követelése az volt, hogy a kommunista párt törvényeken felül álló mivoltára utaló mondat kerüljön ki az alkotmányból. A magyar párt- és állami vezetők (köztük Aczél György) beszédeikben „testvérinek” nevezték a Szovjetuniót, amelynek csapatai az országban állomásoztak. Ehhez képest másodlagos, hogy Aczélt Moszkvában nem kedvelték, s igyekeztek Kádárt is rábeszélni menesztésére. Kádár azonban tudta: ha Aczélt menesztik, ő lehet a következő, akinek mennie kell. Már fiatalkorukban szoros szövetség alakult ki közöttük. Kádár nevelőszülőknél, Aczél lelencházban nőtt fel, társadalmi kitaszítottságukat tekintve számos hasonlóságot mutatott a gyerekkoruk (Huszár 2001). A kommunista mozgalomban egyi-

kük sem tartozott a moszkoviták közé, a Rákosi-korszakban mindkettőjüket bebörtönözték, rövidebb ideig együtt ültek. Bízhattak egymásban, hiszen a sztálinizmusból egyszerre és hasonló körülmények között ábrándultak ki, de az 1954–1956-os évek reformkommunistáira egyformán gyanakvással tekintettek. 1956 után Kádár tudta, hogy Aczél az értelmiséggel való párbeszéd híve. Tudta azt is, hogy rendszere akkor és addig lesz elviselhető, amíg egyes társadalmi csoportoknak kedvezményeket ad, s velük egyszersmind a párbeszéd látszatát fenn tudja tartani. Kádár tudta, hogy szüksége lesz Aczélra, mert Aczél értett az értelmiségiek nyelvén. Aczél pályája akkor kezdett felfelé ívelni, amikor a kommunista rendszer restaurációja befejeződött, és elkezdődhetett a konszolidáció: a hatvanas évek elején.

Aczél azokkal az értelmiségiekkel tudott szót érteni, akik a legyőzöttség és megalázottság éveit után elfogadták a hatvanas évek konszolidációját. Rájuk építette politikáját a következő két évtizedben. Másokkal azonban gondjai akadtak. Például az 1981-es Budapesti Egyetemi és Főiskolai Találkozó résztvevői a lengyel Szolidaritás mozgalom által elindított változások hatása alatt csaknem eljutottak odáig, hogy egy új, a KISZ-től független ifjúsági szervezet megalakítását határozzák el. Aczél sem ennek, sem a KISZ megváltoztatásának nem látta realitását. A nyolcvanas évek elején Aczél még a régi, meghaladottnak tűnő kompromisszumokat képviselte az új közmegegyezést keresőkkel szemben (Bozói 1996b: 181–185).

Pozsgay Imre nyolcvanas évekbeli fellépései sokakat komoly reményekkel töltöttek el. Önálló kiállása, alkalmanként áthallásos retorikája óvatos, de eltökélt politikust sejtetett. A népi kommunista Pozsgay hidakat épített a népi értelmiségi csoportok felé. 1985-ben úgy módosították a diktatúra választási törvényét, hogy lehetővé tették a többes jelölést, illetve előírták, hogy a jelölőgyűléseknek két jelöltet el kell fogadniuk. Ezt kihasználva, a demokratikus ellenzék néhány tagja elindult a parlamenti képviselőválasztásokon. Több jelölőgyűlésen csak kirívó csalással tudták megakadályozni az ellenzéki jelentkezők¹⁶ képviselőjelöltté válását. A terembe előre beültetett „pártmunkások” mellé az ellenzéki jelölttel szimpatizáló diákok tucatjai préselődtek be, és amikor a jelöléskor nyílt szavazásra került sor, hiába volt meg szemmel láthatóan az ellenzékiek jelöléséhez szükséges szavazatmennyiség, a hivatalos jelöltet hozták ki győztesnek. A Hazafias Népfront égisze alatt működő helyi választási bizottság – nyilvánvalóan pártutasításra – néhány tucat szavazatot „elfelejtett” megszámolni. Nem a csalás volt szokatlan, hanem annak pökhendien nyilvánvaló volta. A Népfront vezetőjeként Pozsgay is felelős volt a történetekért, és ekkor vált nyilvánvalóvá, hogy politikáját a „reformerekkel igen, ellenzékiekkel nem” gondolata határozta meg.

2.1. Celebritások, hűbérurak, bizalmasok és a holdudvar

Aczél György jelentős politikai befolyásának korszaka az 1960-as évek közepétől az 1980-as évek elejéig-közepéig tartott, tehát egybeesett a Kádár-rendszer sikerével. Ezzel szemben Pozsgay Imre korszaka a nyolcvanas évtized volt, a rendszer hanyatlásának ideje. Az 1956 utáni restauráció kultúrpolitikáját még Szirmai István neve fémjelezte (Standeisky 1996), Aczél nevéhez kötődik a konszolidáció, a kádári kompromisszumok, a lekötelezések és érdekkijárások „adok-veszek” világa és politikai kultúrája. Aczél azt igyekezett megvalósítani az értelmiségpolitikában, amit Kádár a társadalompolitikában. Aczélnek tehát nem volt önálló politikája, neve elválaszthatatlanul összefonódott Kádár Jánoséval. Abban az értelemben volt „reformer” – ha ez a kifejezés vele kapcsolatban egyáltalán használható –, amilyen értelemben Kádár az volt: a diktatúra élhetőbbé tételében, „puha” mivoltának fenntartásában volt érdekelt. Nem intézményes változásokat, hanem a rendszer olajozottabb működtetését kívánta. A rendszer demokratikus deficitjét nem strukturális problémának, hanem apróbb, kijavítandó hibák következményének tartotta. A megoldásokat sohasem intézményi reformokban, hanem a kádári politikai kultúra informális „elmélyítésében” látta. A diktatúrát a személyes kapcsolattartáson, az egyénre szabott jutalmakon és büntetéseken alapuló, bizánci stílusú politizálással puhította fel.

Aczél a korszak kiemelkedő alkotóit igyekezett a rendszer szolgálatába állítani, vagy ha ez nem sikerült, legalább a „békés egymás mellett élés” gyakorlatát megvalósítani. Aczél nem „csapatot” akart szervezni maga köré, hanem „udvartartást”, s ezenfelül a szimbolikusan legfontosabb személyeket megpróbálta legalább az „udvar” környékén tartani. Arra törekedett, hogy a kedvezmények, privilégiumok és javadalmak elosztásánál személye megkerülhetetlen legyen. Ezért volt politikai stílusa bizánci, amely a „kegygazdálkodáson” alapult (Révész 1997). Abból indult ki, hogy ha a legkitűnbetteket, a legbefolyásosabbakat, a legnagyobb kulturális és szociális tőkével rendelkező értelmiségieket látványosan pacifikálja, akkor az értelmiség többi része azok magatartását fogja utánozni, s elfogadja a helyzetet. Ezt a mintateremtést és mintakövetést nevezte „konszenzusnak”. Ennek megvalósítása érdekében Aczél számára az volt a legfontosabb, hogy a legkiválóbbakkal beszélő viszonyban maradjon, és eljátszhassa patrónusuk szerepét.¹⁷ Talán úgy vélte, ha az „udvar” puhán kezeli a cenzúrát, és bizonyos keretek között patronálja a minőségi kultúrát, nem fog hiányozni az értelmiségnek a demokrácia. Aczél jól ismerte az emberi hiúság természetét, és a legnagyobbakra is a hiúságuk révén hatott. A kiugró tehetségeket igyekezett mielőbb felkarolni.¹⁸

¹⁷ Például Kodály Zoltán, Déry Tibor, Lukács György, Németh László, Fischer Annie, Illyés Gyula, Jancsó Miklós, Örkény István és mások esetében.

¹⁸ Kocsis Zoltán és Ránki Dezső huszonevesen Kossuth-díjat kapott, de akadtak olyanok is – mint Nádás Péter, Esterházy Péter, Eörsi István, Petri György, a beatmozgalom vagy az *avantgarde* kultúra jelei –, akikkel egyáltalán nem tudott mit kezdeni.

¹⁶ Rajk László, Tamás Gáspár Miklós, Tóth János.

Az Aczél körüli értelmiségieket több csoportba sorolhatjuk. A legkiválóbbakat – Kodálytól Lukácson át Illyésig – nevezhetjük *celebritásoknak*. Azokról az alkotókról van szó, akik a politikai rendszertől függetlenül hazai és nemzetközi hírnévre, tekintélyre tettek szert. Velük kapcsolatban Aczél kért, hízelgett, óvatosan fenyegetőzött, de parancsolni nekik nem tudott. Lukács György például nyíltan közölte vele, hogyha továbbra sem engedik a műveit kiadni, akkor azokat továbbra is külföldre fogja csempészni. Ettől függetlenül az Aczél és a celebritások közötti beszélgetések hangneme igen szívélyes volt. Aczél itt arra törekedett, hogy a „kölcsonös nagyrabecsülés” stádiumát elérje önmaga és az általa képviselt rendszer számára.

A második csoportba tartoztak a *hűbérurak*, vagyis azok az értelmiségiek, akik Aczél révén kerültek vezető pozíciókba, akik intézményes szempontból tőle függetek, s akiket keresztül Aczél igen hatékonyan kontrollálta a kultúra és a felsőoktatás intézményeiben (egyetemek, intézetek, színházak, szerkesztőségek) dolgozó értelmiségieket. Mivel az aczéli kultúrpolitika éppen rájuk épült, e csoport jellemzésére később visszatérek.

A harmadik – lényegesen szűkebb – csoport volt a *bizalmasok* köre, akikkel Aczél együtt kártyázott, akikkel politikai szándékairól nyíltan beszélt, de akik sem a celebritások szintjére nem emelkedtek fel, sem pedig az intézményrendszert nem kontrollálták közvetlenül.¹⁹ Ők személyükben voltak Aczél számára fontosak.

Végül a negyedik társaságot – amely sokkal heterogénebb volt és lazábban szerveződött – nevezhetjük *holdudvarnak*. Egyrészt ide tartoztak mindazok a törleszkedők, akik sok mindent elkövettek azért, hogy Aczél közelébe juthassanak, de akiket Aczél nem érdemesített arra, hogy az első három csoport tagjai között számításba vegyen. Másrészt ide sorolhatók az Aczéllal átmenetileg kapcsolatba kerülők, akik ugyan nem tettek rendszeres szolgálatot az aczéli kultúrpolitikának, de adott esetben Aczél felhasználhatta őket.²⁰ A holdudvar tagjai – eseti szolgálataikért cserébe – egy-egy elintézendő ügyben számíthattak Aczél apróbb segítségeire.²¹

A társadalomtudományi értelmiség köreiben Aczél talán legnagyobb eredménye a *Valóság* című folyóirat fenntartása, eltűrése, illetve megvédése volt. A hatvanas évek közepétől a nyolcvanas évek végéig a *Valóság* volt a rendszer reprezentatív – s a kor viszonyaihoz képest igen magas színvonalú – folyóirata (Kőrösi 1988). Emellett érdemes megemlíteni a *Társadalomtudományi Könyvtár* című könyvsorozatot, amely a nyugati tudományba engedett bepillantást.²² Tekintettel arra, hogy Aczélnak nem volt rálátása a magyar társadalomtudomány egészére, ezen a terü-

¹⁹ Közéjük tartozott például a korszak befolyásos színésze és színidirektora, Major Tamás, illetve a kiváló tudós, Szentágothai János.

²⁰ Közöttük említhető például Hajdú János újságíró, akinek Csoóri Sándort és Duray Miklóst támadó, a nyolcvanas évek elején publikált cikke megfelelt az aczéli intencióknak.

²¹ Lakáscsere, autókijuttatás, útlevél, kiküldetés stb.

²² A sorozatban például Norbert Elias, Erving Goffman, Perry Anderson, Alexander Gerschenkron, George Herbert Mead, Jürgen Habermas munkáit közölték.

leten „hűbéri rendszert” épített ki, s ezen keresztül próbálta fenntartani a kultúrpolitika ellenőrzését. Ha megnézzük, kik voltak a folyóirat, illetve a könyvsorozat szerkesztőbizottságának tagjai,²³ ha felsoroljuk a kor színházigazgatóit,²⁴ irodalmi folyóiratainak főszerkesztőit,²⁵ vezető egyetemi oktatóit,²⁶ könyvkiadói igazgatóit,²⁷ akkor máris megkapjuk azt a befolyásos hálózatot, amelyre Aczél György a kultúra irányításában támaszkodhatott. Ez persze nem jelenti azt, hogy az akkoriban intézményi csúcspozíciókat elfoglaló kulturális elit valamennyi tagja Aczél híve lett volna. Akadtak, akik minden tekintetben lojálisak voltak hozzá, de akadtak szkeptikusok, óvatos kritikusok vagy egyszerre „több vasat a tűzben tartó”, több politikai szélirányba tekintő „autonómok” is.

Aczél György nem csapatot kívánt szervezni maga köré, hanem megnyerni a szimbolikusan legfontosabb értelmiségi celebritásokat, illetve hűbéri jellegű hálózata révén kontrollálni a kultúrpolitika intézményrendszerét. Távol állt tőle a bolsevik terminológiában oly pejoratív csengésű „frakciózás”.

2.2. Reformerek, civil csoportok, szimpatizánsok

Aczéllal szemben Pozsgay Imre – legalábbis kezdetben – csapatszervezőnek tűnt. Az ő célja nem a *status quo* stabilizálása, hanem (eleinte mérsékelt, majd egyre radikálisabb) reformjellegű átalakítása volt. Azokat próbálta maga köré szervezni, akik elégedetlenek voltak a fennálló helyzettel, és változtatni kívántak rajta. Olyan kritikai értelmiségieket, akik maguk ugyan nem voltak csúcspozíciókban, de a politikai ellenzékiiségtől elzárkózó, ám a rendszer vezetőihez egyre kevésbé lojális értelmiségre növekvő befolyást gyakoroltak. Erre Pozsgaynak kultuszminiszterként kisebb, a Hazafias Népfrent vezetőjeként viszont egyre nagyobb lehetősége nyílt.²⁸

Pozsgay visszaemlékezése szerint: „...miniszterségem idején találkoztam először ezzel [...] a Charta '77 aláírási mozgalomával nekem is foglalkoznom kellett: ez volt az első alkalom, amikor egy nyílt ellenzéki kezdeményezésre hivatalosan is be kellett kapcsolódnom. [...] Csoóri Sándorral négyszemközt folytattam beszélgetést, majd jött néhány, főleg filmrendezőkből álló csapat, Makk Károly és mások voltak nálam a hivatalban. Igazán ekkor döbbsentem rá, hogy az ellenzék és az ellenzéki gondolat itt él közöttünk, és nem fogom tudni többé megkerülni ezt a problémát.”²⁹

²³ Például Berend T. Iván, Gyurkó László, Huszár Tibor, Kőrösi József, Kulcsár Kálmán, Pataki Ferenc, Simai Mihály, Tőkei Ferenc, Vitézyi Iván.

²⁴ Például Marton László, Szinetár Miklós.

²⁵ Például Király István, Pándi Pál.

²⁶ Például Ancsel Éva.

²⁷ Például Illés Endre, Kardos György, Jovánovics Miklós.

²⁸ Így került Pozsgay környezetébe például Bakos István, Beke Kata, Bihari Mihály, Bíró Zoltán, Csoóri Sándor, Gazsó Ferenc, Gécz József, Király Zoltán, Kósa Ferenc, Levendel László és mások.

²⁹ Interjú Pozsgay Imrével (1997).

Miután Pozsgayt 1982-ben eltávolították a kormányból, az amerikai kormány vendégeként egy hónapot tölthetett az Egyesült Államokban. Ott találkozott kint élő magyarokkal, köztük Tom Lantossal, Király Bélával és a magyar emigráció a Harvardon, a Columbián és a Rutgers Egyetemen oktató tagjaival. Mint mondta, „különös élmény volt New Jerseyben a magyar baráti közösség vendégeként csupa 56-ossal találkozni. Hát ez nekem az életemben fordulópont volt, nem vitás.”³⁰ Ez az utazás megerősítette nyitottságát a különböző félellenzéki csoportokkal való rendszeres találkozásra. A Népfrontban folyamatosan szélesítette kapcsolatrendszerét a különböző társadalmi szervezetek képviselői felé. Gyakran részt vett a Levendel László lakásán szervezett értelmiségi szalonban, és nem kis feltűnést keltett, amikor 1985-ben elfogadta a Rakpart Klub meghívását, ahol több mint száz ellenzéki érzelmű fiatallal vállalta a párbeszédet.

Pozsgay egyik legnevezetesebb szereplésére az 1987. szeptemberi lakiteleki találkozón (Agócs–Medvigy 1991) került sor, amikor nagy segítséget nyújtott a Magyar Demokrata Fórum mint független politikai mozgalom elindulásához és nyilvánosságához jutásához. Saját szavaival: „...én nem nagyon titkoltam, hogy életpályám, származásom, szellemi felkészültségem, eredetem vagy korlátaim alapján főleg a népi-nemzeti értelmiséghez vonzódok. Aczéllal ebben gyakran voltak vitáink, hogy miért nem ad méltányosabb, nagyobb teret a működésükhöz. De én egészen 1987-ig hittem abban, hogy ez a két irányból érkező, de egy irányba tartó ellenzéki mozgalom összetalálkozhat.”³¹

Jelzésértékű, hogy Kádár János bukása egyet jelentett Aczél bukásával és Pozsgay felemelkedésével. Az 1988. májusi pártértekezleten Aczél György ugyan egy önkritikus beszéddel elébe ment a támadásoknak, és így átmenetileg megtartotta helyét a párt Központi Bizottságában, ez azonban már csak a hatyúdala volt. Pozsgay nagy politikai korszaka az 1987. szeptemberi lakiteleki találkozótól 1989 februárjáig tartott. Azok után, hogy Pozsgay népfelkelésnek nevezte az addig hivatalosan ellenforradalomnak hívott 1956-os forradalmat, az MSZMP KB hosszú viták után elismerte a többpártrendszert. Mindez Pozsgay személyes győzelme is volt, hiszen a pártfunkcióktól való megfosztását is kockáztatta. Pozsgay a Grósz-kormány államminisztereként viszonylag rövid idő alatt számottevően hozzájárult a sajtó felszabadításához, és támogatta a pártalapítást is lehetővé tevő szabad egyesülési jog elismerését.

Igaz, Pozsgay demokratává válása sem volt ellentmondásoktól mentes folyamat. Nem hallatta hangját 1988 júniusában, amikor a rendőrség erőszakkal feloszlatta a demokratikus ellenzék Nagy Imre-párti tüntetését. Szembefordult a rendszerváltást elindító Duna-mozgalmakkal is, amikor 1988 őszén megszavazta a nagymarosi gát felépítését. Pozsgay és a radikális ellenzék viszonya ennek következtében megromlott, mert az SZDSZ és Fidesz úgy érzékelte, hogy Pozsgay előnyt kíván bizto-

sítani a hozzá közelebb álló népi ellenzéki szervezeteknek. Ez azonban azt is jelzi, hogy Aczél 1989-re már lelépett a színről, Pozsgay viszont – szövetségesként vagy ellenfélként – továbbra is főszereplőként maradt ott. Mire elérkezett 1989 és a kerekasztal-tárgyalások ideje, szinte alig akadt jelentősebb politikai-társadalmi szervezet, amelynek vezetője ne lett volna Pozsgay személyes ismerőse vagy – egyes esetekben – akár személyes híve.³²

Csapatszervezésben Pozsgay évekig fáradhatatlan volt, de a végén az derült ki, hogy ebben sem bizonyult különösen ügyesnek. Útjára indította Lakiteleken az MDF-et, amely már 1989 őszén ejtette őt, és éppúgy ellenjelöltet állított vele szemben a köztársasági elnöki posztért folytatott versenyben, mint az 1990-es tavaszi választásokon a soproni választókerületben. Hiába egyezkedett Pozsgay Antall Józseffel 1989 nyarán, hiszen az Antall vezette MDF néhány hónappal később már nem benne látta a demokratikus köztársaság leendő elnökét. Pozsgay kiállása nyomán jött létre és erősödött meg az MSZMP-ben a reformkörü értelmiségi mozgalom, amely 1989 tavaszán csak az ő szavára várt, hogy kettészakítsa a pártot (Ágh et al. 1999). Pozsgay azonban e kérdésben óvatosságra intett, s ezáltal elidegenítette magától párton belüli híveit, elmulasztva a történelmi pillanatot. Jelentős szerepet játszott az 1989. nyári kerekasztal-tárgyalásokon, valamint az MSZMP 1989. októberi átalakulási kongresszusán, de az 1989. novemberi népszavazás után már saját választókerületében is elbukó, súlytalan politikusként került be a pártlistáról az új, szabadon választott parlamentbe. A választások után az MSZP-ben fokozatosan elszigetelődött, s 1990 decemberében a pártból is távozott. Új pártja, a Nemzeti Demokrata Szövetség (NDSZ) súlytalan maradt, és Pozsgay négy év passzív képviselőség után a parlamentből is távozott.

Aczél és Pozsgay eltérő politikai kapcsolatleremtési és hálózatépítési stratégiái kifejezik azt a kort – és benne saját politikai pozíciójukat –, amelyben működtek. Aczél korszakában a politikai rendszer statikusabb-stabilabb volt, amelyben több ideje jutott befolyása megszilárdítására, egy viszonylag hierarchikus kapcsolatrendszer kiépítésére. Az Aczélt körülvevő értelmiségi-politikai világ csak lassan változott: a politikust övező legbelső burokból találhattuk a kiválasztott bizalmasokat, utánuk következtek – egyforma fontossággal, de nem egyforma szerepkörben – a celebritások és a hűbérurak. A celebritások Aczél számára a rendszer szimbolikus legitimációja, a hűbérurak viszont a kultúrpolitika érvényesülésének felső kontrollja szempontjából voltak fontosak. Ezeken kívül helyezkedett el a holdudvar, amelynek tagjai kapcsolataikat részben „pragmatikusan”, saját előnyeikre kívánták felhasználni – s ennél többet nem kívántak –, másik részük viszont arra ácsingózott, hogy közelebb kerüljön a belső maghoz, így a hatalomhoz is.

³² Ebben a körben említhető például Antall József, Bíró Zoltán, Csoóri Sándor (MDF), Keresztes Sándor (Márton Áron Társaság, majd KDNP), Kukorelli István (HNF), Vigh Károly (BZSBT), Asbótné Thorma Judit (Magyar Nők Országos Tanácsa), Stumpf István (Magyar Ifjúsági Szervezetek Országos Tanácsa), Márton János, Fekete Gyula, Varga Csaba (Veres Péter Társaság, majd Magyar Néppárt), Pártay Tivadar és Vörös Vince (FKGP), Bihari Mihály és mások.

³⁰ Uo.

³¹ Interjú Pozsgay Imrével (1997).

Pozsgay környezete viszont – nagyrészt a felgyorsuló politikai átalakulás miatt – nem volt ennyire strukturált, sokkal nagyobb volt a politikusi-értelmiségi körön belüli fluktuáció, és maga a kör is rugalmasabb volt. Míg Aczél pozíciókat tudott osztogatni, Pozsgay csak ezek reményét. Míg az Aczél-féle holdudvar koncentrikus köreinek origójában maga Aczél György állt, Pozsgay kapcsolatrendszerei nem mutatnak ilyen – kizárólag a politikus személye körül sűrűsödő – képet. Kiszakadván a pártállami burokból, Pozsgaynak egy decentralizált, rugalmas, középpont nélküli – illetve gyakran változó középpont köré rendeződő – struktúrába kellett beilleszkednie. Olyan politikai-személyközi struktúrába, amelyet csak átmenetileg volt képes uralni, s amelynek működését nemcsak ő tudta alakítani, hanem neki is alkalmazkodnia kellett hozzá. Pozsgaynak – celebritások és hűbérurak helyett – tisztelői és alkalmi szövetségesei voltak, de a rendszerváltást kísérő politikai konfrontációk sodrában mindezek fokozatosan lemorzsolódtak. Aki vele tartott 1988-ban, nem feltétlenül követte őt '89-ben. Aki szövetségese volt 1989-ben, nem tartott vele '90-ben. Reformnernek lenni egy rendszerváltó pillanatban átmeneti népszerűséget, majd gyors népszerűtlenné válást hozó politikai vállalkozás. Az alkalmi szövetségesek köre e gyors mozgásban nem szilárdulhatott holdudvarrá.

Aczél György a kádári kompromisszum megőrzésének embere volt, Pozsgay Imre viszont nyíltan „új közmegegyezést” hirdetett. Aczél szocialista demokráciáról, Pozsgay demokratikus szocializmusról beszélt. Míg Aczél „szocialista hazafiságról”, Pozsgay „emelkedő nemzetről” szónokolt. Aczél Adyt és József Attilát igyekezett – a „mindennapok forradalmisága” jelszava révén – a rendszer keretei között kanonizálni, míg Pozsgay beszédeiben az 1956-os Illyést és Németh Lászlót próbálta egyre nagyobb hangsúllyal felidézni.

Leegyszerűsítés lenne, ha Aczélt „urbánusként”, Pozsgayt pedig „népiként” próbálnánk definiálni, s kettejük között csak ezen az alapon tennénk különbséget. Mindketten a nómenklatúrához, a diktatúra vezető politikusai közé tartoztak. Míg azonban Aczél „emberarcúvá” kívánta alakítani a diktatúrát, Pozsgay előbb megreformálni, majd meghaladni akarta azt. Míg Aczél nem tudott és nem is akart szóba állni a rendszeren többé-kevésbé kívül álló csoportokkal, addig Pozsgay a különböző „féllegális” társadalmi szervezetekkel és csoportokkal való kommunikáció fokozatos kiszélesítésére törekedett. Aczél a magas kultúra kiemelt támogatásával és az egymástól történetileg amúgy is idegenkedő értelmiségi csoportok megosztásával az 1970-es évek kádári politikai stabilitását szolgálta. Pozsgay azonban csak később emelkedett az apparátusban a kultúrpolitika élére, akkor, amikor a politikai stabilitás megbillent, és a rezsím helyzete bizonytalanabbá vált. Felismerte, hogy saját politikai előmenetele is attól függ, mennyire tud kilépni az elitkultúra köreiből, és mennyiben tudja kiszélesíteni értelmiségi támogatói körét a marginalizált helyzetű értelmiségi csoportokban. Aczél nevét Kádár János pártja, kormánya és politikai rendszere mellett őrzi majd meg az utókor emlékezete. Pozsgay neve viszont – bár vezető politikai funkciókat is betöltött a Kádár-rendszerben – mégis 1989-cel, a kerekasztal-tárgyalásokkal, az

állampárt felbomlásával kapcsolatban marad fenn. Kettejük között ez az igazi különbség.

A két kooptációs stratégiát egymástól eltérő előfeltevések alakították. Aczél volt a Kádár-rendszer *par excellence* értelmiségpolitikusa, aki politikájának minden lépésével a kádári *status quót* védte. Abból indult ki, hogy Kádár után csak rosszabb jöhet, és ennek alapján a kultúrpolitika intézményi háttérrel rendelkező szereplőire építette bázisát. Ezen túlmenően kitüntetett figyelmet fordított arra, hogy kapcsolatban legyen a legkiválóbb írókkal és művészekkel, akiket egyéni közbenjárásokkal, jutalmakkal, lakáshoz juttatással és utazási lehetőséggel igyekezett lekenyerezni. Aczél a hatalom által a hűbéreseknak adható kegyekkel kereskedett, amely mindaddig sikeres stratégiának tűnt, amíg a rendszer szilárd lábakon állt, nem mutatkozott más politikai alternatíva, és nem jelentek meg repedések a központi pártirányítás egységében.

Amikor Pozsgay – előbb művelődési miniszterként, majd a Hazafias Népfront élén – a népi értelmiség felé keresett kapcsolatot, ebben egyszerre több elképzelés is vezetett. Egyrészt fel akarta lazítani a kultúrpolitika aczéli struktúráját, olyan csoportra akart támaszkodni, amellyel származása révén könnyebben szót értett, és amely nem volt az aczéli kultúrpolitika kedvezményezettje. Olyanokra, akikben minden kétség nélkül megbízhatott az új hegemoniáért és saját befolyásának növeléséért vívott harcban. Egészen Brezsnyev 1982-es haláláig az Aczél által képviselt kádári kultúrpolitika megkérdőjelezhetetlen volt. Ám ezt követően ez a hegemonia megbillent, sőt a megjelenő ellenzéki nyomás révén egyre jobban megkérdőjeleződött. Gorbacsov 1985-ös hatalomra kerülésétől kezdve egyértelműen Pozsgay szövetségépítő, a népi „reformcsapatok” koalícióját favorizáló értelmiségpolitikája került előtérbe, amely – mint látni fogjuk – az 1987. szeptemberi lakiteleki találkozó és a többpártrendszert elfogadó 1989. februári MSZMP-határozat közötti időben élte fénykorát.

III. fejezet

DISSZIDENS ÉRTELMISÉGIK: A KRITIKAI KÖZBESZÉD KULTÚRÁJA

1. ELLENZÉKI CSOPORTOK

E fejezetben a magyar demokratikus ellenzéki csoportok önreflexióját, identitását, múltértelmezését, stratégiai fogalmait és ezzel kapcsolatos diskurzusait fogom vizsgálni. Kuczi Tibor meghatározása szerint „a közbeszéd egy bizonyos korszakra jellemző kifejezőkészlet, illetve e kifejezések használatára vonatkozó szabályegyüttes, amelyet az értelmiség szűkebb köre (a humán elit) termel és tart fenn” (Kuczi–Becskeházi 1992: 68).

A disszidensek és a kritikai értelmiségiek a közbeszédet kritikai irányba fordították, és ezzel jelentősen hozzájárultak, hogy az 1980-as évek második felére Magyarországon dominánssá vált az a beszédközösség, amely Gouldner (1979) leírása szerint megvalósította a „kritikai közbeszéd kultúráját”. Ez a beszédközösség nem kizárólag a disszidensek közössége volt, hanem egyre inkább részei lettek a bölcsész- és társadalomtudományi végzettségű fiatalok, a reformközgazdászok, sőt a népi írócsoport több tagja. A kritikai közbeszéd kultúráját nem a tekintélytiszteltet jellemezte, hanem a dolgok előítélet-mentes és racionális megvitathatósága, amelyek alapján az előfeltevések jogosságát vitahelyzetben mindig igazolni kellett. A kritikai beszéd kultúrája feltételezte a viszonylag szabad beszédhelyzet és független szubkultúra létezését, amelyben az egymással párbeszédbe elegyedő felek a konkrét kontextustól függetlenül általános megközelítéssel érvelhettek.

Mivel az államszocialista rendszer eredendően ideologikus alapokon állt, első kritikusai a revizionista filozófusok voltak, akik korrigálni kívánták az elmélet hibáit. Ebből a körből jött a disszidensek magja, a korábban „lukácsista” filozófusok magasan képzett köre (Csizmadia 1995). Később a kritikai beszédközösség a valóságfeltáró szociológusokkal bővült, akik már nem az elmélet koherenciahibáit vagy téves előfeltevéseit bírálták, hanem az elmélet és a gyakorlat ellentmondásaira helyezték a hangsúlyt. Mindezzel jelentős hatást értek el a disszidenseken kívüli értelmiségi csoportokban, és hatottak az új irodalomra, színház- és filmművészetre is. Ez a hatás később kölcsönös lett, ami tovább erősítette az évtized kritikai kultúráját. Végül a különböző egymásra ható csoportok hasonló eszméiből kikristályosodott egy új filozófiai alapvetés, az emberi jogok doktrínája, ami már nem a korábbi paradigma korrekciója, hanem elutasítása volt. A „kihívóan gyakoroljuk emberi jogainkat” (Kis 2014) állítása egyszerre volt filozófiai, morális és politikai

alapvetés, amely a demokratikus ellenzékét hozzásegítette ahhoz, hogy a kritikai közbeszéd kultúráját a politikai program szintjén is megjelenítse.

Az 1970-es évek korszaka a társadalom széles rétegei számára a „jóléti szocializmus” szolid, felemás kispolgárosodást hozó évtizede volt. Az évtizedfordulóra azonban hirtelen egymásra torlódtak a hazai és nemzetközi politikai helyzet új, gyakran sokszzerű eseményei. Ide tartozott a Kádár-korszak első jelentős áremelése, az adósságterhek felduzzadása és a magyar hitelválság kezdete. Nemzetközileg ez volt a Szovjetunió afganisztáni háborújának kezdete, a NATO rakétatelepítésről szóló ún. „kettős határozata” és a nyomában járó, béketüntetésekben kifejeződő nyugat-európai társadalmi tiltakozás (Szabó Máté 1984), a nyugati országok által bojkottált moszkvai olimpia, valamint a lengyel önkorlátozó forradalom (Ascherson 1981; Staniszkis 1984).

A megváltozott helyzetben a kommunista politikusok egyre kevésbé, egyre nehezebben tudtak érvelni hatalmuk „jogosságát” mellett. Nem hangoztatták már azt, hogy az államszocializmus nagyobb szabadságot vagy nagyobb egyenlőséget fog teremteni, mint amit a nyugati kapitalista demokráciák teremtettek. Eltűnt érvkészletükből a rendszer „igazságosságára” vagy „szebb jövőjére” való hivatkozás. Megdőlt a korábbi egyenes vonalú, egyenletes fejlődés extrapolált képe. A társadalom egyre nagyobb részének céljává csak a megmaradás, fennmaradás, túlélés, a „kibekkelés” vált. Az áremelések és az alacsony bérek nem tették lehetővé azt sem, hogy a rendszer politikusai hitelesen hivatkozzanak az áruk „olcsóságára”. Ami korábban olcsónak tűnt, az társadalmi értelemben hirtelen igen drága lett. Miközben a nyolcvanas évekre a kommunista vezetés nyitottabbá vált a párbeszédre, egyre inkább kifogyott az érvekből.

A rendszer „legitimációjának” fenntartása érdekében a politikai vezetők gyakran használtak történelmi érveket, megpróbálták differenciálatlanul ábrázolni a múltat, mindenekelőtt a két világháború közötti korszakot (Szabó Miklós 1988). A történelmi utalások mellett a vezetés gyakran folyamodott a környező országokkal való összehasonlításhoz, amelyből szinte mindig Magyarország került ki pozitívan. Igyekeztek rámutatni arra, hogy Magyarország megőrizte fizetőképességét, a lakosság áruellátottsága biztosított, és a Kádár-rendszer még mindig rugalmasabb és élhetőbb, mint más kelet-európai országok rendszerei. Rámutattak, hogy nálunk az értelmiséget kevésbé cenzúrázzák, és a vezetésbe beengednek hozzáértő elemeket is. Azt igyekeztek bizonygatni, hogy a nehézségek ellenére a vezetés jó kezében van. A kommunista ideológia felsőbbrendűségéről már nem esett szó, egyszerűen azt mondták, hogy képesek a súlyosbodó válságot pragmatikusan, hozzáértően kezelni, és az ország „versenyképességét” növelni. Úgy hitték, van akkora bizalmi tőkéjük, hogy más kelet-európai kommunista vezetőkhez képest „őszintén” beszéljenek a társadalommal. Valójában azonban egyre kevésbé találtak „elvi” fogódzót, amikor a társadalommal „párbeszédbe” próbáltak bocsátkozni.

1.1. A bomlás virágai

A változás csakhamar felszínre hozta a kritikai magatartásformák különböző típusait. Nem volt ez még politikai pluralizmus, inkább csíraformában megjelenő kritikai-ellenzéki attitűdök és magatartások jelenségegyüttese. A formális struktúrák mögött azonban egyre kivehetőbben jelentek meg az informális világban az elkülönülés, kivonulás és tiltakozás kollektív formái. A hatvanas években újjászületett független művészet egy évtizeddel később már egyre inkább politizáló formát öltött.

A kulturális pluralizmus újjáéledését először az egyes új művészeti csoportok és az underground zene köré szerveződő szubkultúrák jelezték. A reprezentáns együttesek varázsát csak növelte a koncertjeiken tapasztalható fokozott rendezői készltség, s hogy dalaikat nem játszotta a rádió, lemezük sokáig nem jelenhetett meg. Színvonalasabb képviselőik szövegeiben a politikailag ellenzékiként értelmezhető részek mellett szerephez jutottak az emberiség egészét érintő, a túlélés esélyeit fessegető globális kérdések is. A különböző rendszerellenes underground rock- és punkzenekarok szakítottak a hetvenes évek allegorikus-metaforikus beszédmódjával, az irodalmi és művészeti „parabolák” világának látásmódjával. Néhány rockegyüttest betiltottak, de az új zenekarok többsége megmaradhatott a zenei élet perifériáján (Kürti 1991; Szemere 2001). Ekkor még nem a közvetlen politikai ellenállás volt az elsődleges, hanem a független kultúra megerősítése. Az informálisan szerveződő kulturális térben helyezkedtek el az irodalmi-művészeti csoportosulások és holdudvaraik. Idesorolhatjuk a régi *Mozgó Világ* tágabb körét, a Fölöspéldány csoportot, a Fiatal Írók József Attila Körét és az általa kiadott JAK-füzetek olvasóközönségét, az Örley István Körét, a Stúdió K, a Vajda Lajos Stúdió, a Műcsarnok Art Kino és a Fiatal Művészek Klubja meglehetősen diffúz, *avant-garde* csoportjait (Szőnyi 1992; Klaniczay 2003; Rieder 2017). Ezek a körök persze sokszor egymásba értek, élő kommunikáció volt közöttük, sokszor ugyanazok tűntek fel különböző rendezvényeiken.

A hetvenes évek második felének valóságfeltáró hevülete, a szociográfiák és különböző dokumentumműfajok dömpingje után az önelvű művészet, a „tisztá” esztétikum iránti igény erősödött föl. A tényfeltáró szociográfiák ugyanis – amellet, hogy céljuknak tekintették a társadalom öntudatra ébresztését – többnyire a reformista illúziók keretei között mozogtak. Készítőik abban bíztak, hogy az elvek és a valóság ellentétének bemutatásával meggyőzhetik az arra illetékes politikai szerveket – az „illetékeseket” – a felülről való változtatás, a reform szükségességéről. Itt azonban már más megközelítésről volt szó, amelyben a reformizmus helyét az eszképzizmus vette át. Az új esztétika képviselői szerint a leleplező, szociografikus műfajok hatása csak részleges lehet, mert azok az egyedi eset szintjén maradnak. E magatartás kritikai eleme éppen az illúzióknak tekintett társadalomreformer szándékoktól való elfordulásban rejlett, és új művészeti kísérletek felé vezetett. Ebben a körben lehet említeni a felerősödött alternatív életforma-mozgalmat, amelyek

politikailag veszedelmesek lehetnek egy monopolisztikus hatalomgyakorlásra épülő rendszerben. Közös sajátosságuk volt, hogy a kivonulás-ideológiákat erősítették.

Ebbe a közegbe lépett be a politikai ellenzékiesség, amelyet a disszidensek képviseltek. Kis János, a csoport informális vezetője szerint „a legliberálisabb becslés szerint sem lehettünk többen néhány száz, vagy legföljebb pár ezer embernél” (Kasza 1994: 77). Azok tartoztak ebbe a körbe, akiket kizártak a tudományos életből, akiket szolidaritási gesztusaik (például egy aláírás) miatt eltávolítottak az állásukból, akiket vallásos meggyőződésük vitt rá a tiltakozásra, akiket marginalizált művészekként hivatalos zaklatások érték, valamint azok az értelmiségi ambíciójú fiatalok, akiket nem vettek fel az egyetemre.

A csoport ideológiája csak fokozatosan kristályosodott ki. Az államszocialista rendszer vezetői sokáig azzal érveltek, hogy a történelem nem más, mint egyenes vonalú fejlődés, amelynek következtében egy napon az eszményi szocializmus (a kommunizmus) meg fog valósulni. A „létező szocializmust” hivatalosan úgy állították be, mint a társadalmi harmónia eléréséhez vezető hosszú utat. Politikájuk irányát elkerülhetetlennek tételezték. A „létező szocializmus” minden létező hibáját lekicsinyelték, olyan „tévedéseknek” minősítették, amelyek nem jelentenek letérést a szocialista fejlődés útjáról. Nem volt könnyű szakítani ezzel a gondolkodásmóddal, és kialakítani egy ellentétes ideológiát. Az 1956-os magyar forradalom antikommunista volt, de nem volt antiszocialista. A forradalmárok közül sokan hittek abban, hogy a sztálinizmus diktatórikus szocializmusát fel lehet váltani egy humanitárius, kooperatív, demokratikus szocializmussal (Lomax 1976). Más szavakkal: nem voltak hajlandók hinni többé a központosított irányításban és a mindenható államban, de hittek az önkéntes társulások és szövetkezetek szocialista piacában. Hasonló volt a helyzet ideológiai síkon 1968-ban is. Csehszlovákiában Dubček és követői elutasították a kommunizmushoz vezető moszkvai típusú utat, de továbbra is hittek a szocializmus „emberarcú”, demokratikus, nem elnyomó jellegű formájában (Golan 1973). Hitték, hogy demokrácia és kommunizmus összeképezhető, s ezen az alapon a kommunizmus megreformálható.

A disszidensek mellett létező másik csoportosulás a népi írók köre volt, amely az 1970-es években – nagyrészt Illyés Gyula egyensúlyozó politikája révén – egyre nagyobb jelentőségre tett szert. A népi írói csoport intellektuális forrásának az 1930-as évek szociografikus, valóságföltáró értelmiségi mozgalmát tekintette. A középosztályi csoport tagjai a népi-nemzeti ideológiát követve önmagukat a nép sorskérdései megfogalmazóinak tekintették. Irrelevánsnak tartották a politikai baloldal–jobboldal metszetét, s helyébe a nemzet kollektív identitásának problémáját és a társadalmi „fent” és „lent” dimenzióját állították. Ők vállalták a magyarsággal azonosított társadalmi „lent” képviselését az elitellenesség jegyében, amelynek alapján a mindenkori elitet „idegenként”, a magyarság valódi érdekeivel szembenállóként írták le. Mindezek alapján gyakran nevezték őket populistának, amit az is megkönnyített, hogy a „népi” fogalmát nehezen lehetett másként szalonképes formában nyugati nyelvekre fordítani. A népiek elvetették az államszocialista

rendszerrel való nyílt szakítást, de a különböző hivatalos szervezetekkel való taktikai együttműködésük dacára önálló politikai irányvonal kialakítására törekedtek. A rendszert morális alapon bírálták, mint amely nem vesz tudomást arról, hogy valamennyi válságtényező a nemzet értékválságából, morális válságából ered. A népiek elsősorban a kulturális életben foglaltak el meghatározó pozíciókat, s a nem kommunista írók elsősorban az ő táborukban találtak menedéket.

A népi eszmerendszer lényegében a térség „megkésétt” és felemás társadalomfejlődéséből adódó hátrányok leküzdésére tett eredeti javaslat volt. Felbukkant ez már a 19. század első felének Oroszországában a zapadnyikok és a szlavofilek vitáiban, majd evidensen a narodnyikoknál (Walicki 1969), de később Magyarországon is, például a *Huszadik Század* című folyóirat vitáiban, vagy az 1930-as években a *Válasz* köré tömörülő népi falukutató mozgalom és a *Szép Szó* körének diskurzusában (Bozók 1987, Széchenyi 1987). Ez a megosztottság a „haza és haladás” reformkori programja felbomlását és e két érték, valamint a szervezés és a modernizáció értékei szembefordítását mutatta. A népi értékrendet a szerves fejlődés igénye és követelése hatotta át, s azt hirdette, hogy a nemzetnek nem globális eszméket kell – önmagától is elidegenedve – követnie, hanem saját, kollektív identitásának megfelelő ideológiát kell kikovácsolnia. Ez pedig nem lehet független a hagyományoktól, a közösség és tekintély együvé tartozásától s az ebből fakadó magatartási szabályoktól.

A népi írói csoport tagjai különösen a líra területén tettek szert meghatározó szerepre. Többé-kevésbé hierarchikus alapon szerveződtek egy „szekértáborba”, amelynek élén a meg nem kérdőjelezett legitimitású szellemi vezető, az „írófejedelem” állt. Ezt a strukturális pozíciót töltötte be 1983-ban bekövetkezett haláláig Illyés Gyula, majd az ő helyébe lépett be Csoóri Sándor, és tartotta fenn a pozíciót – a rendszerváltást követően a Magyarok Világszövetségének elnökeként – egészen a kilencvenes évek közepéig. A csoport azt az álláspontot képviselte, hogy a nemzeti sorskérdések ügyében bárkivel érdemes együttműködni: ha kell a disszidensekkel, mint a *Bibó Emlékkönyv* esetében; ha kell, az ellenzéken kívül a társadalomtudományi értelmiség más csoportjaival is, mint az 1985-ös monori találkozón; vagy ha kell, a reformkommunistákkal, mint a lakiteleki találkozón.

A csoport normatív modellje a kisközösségekből építkező, önmagát elsősorban a nemzeti értékekkel (és kevésbé az individuális vagy nemzetek fölötti eszmékkel) azonosító nép, amelynek küldetése egyfajta „Kert-Magyarország” harmadikutas programjának megvalósításából áll, egyaránt elutasítva a kapitalizmus és szocializmus gondolatát. A modell mögött romantikus történelemszemlélet húzódott meg, amely számára a szabadság az egyének és közösségek határozott célra irányuló, közös értékvállalásaként jelenik meg. Nem az egyéni szabadság volt az öncél, hanem a nemzet. Ebben a logikában az a szabadság, amely nem a nemzet felemelkedését szolgálja, hanem – mint a kapitalizmusban – egyeseket gazdaggá tesz, másokat meg elszegényít, nem igazi, hanem csak „mezítlás szabadság”, amelynek ellenpontját az „Európába, de mindahányan” programja jelentette (Csengey 1990).

A „mezítlábas szabadsághoz” vezető út pedig nem rendszerváltozás, hanem csak „felszínváltás”; nem a rendcsinálók „társadalmi forradalma”, hanem a „szállás-csináló” elit színeváltozása (Csurka 1992b).

A népiek szerint a társadalom alapvetően morális jelenség, és a gazdasági, politikai változások is elsősorban a morális értékek szűrőjén keresztül ítéltetnek meg. Mivel a gazdasági és politikai szféra szerintük önmagában nem érinti a nemzeti lét morális alapokon álló mélyrétegeit, az ezzel foglalkozó ideológiák számukra kívülről jövő, a nemzeti lét lényegéig le nem hatoló eszméknek minősültek. Azt vizsgálták, hogy az eszmék felelnek meg a nép „természetének”, és az általuk hozott fejlődésnek milyen társadalmi ára, hatása van. A népiek tartották napirenden a szomszédos államokban élő nemzeti kisebbségek helyzetét, az iparosodás káros következményeit: a népességszám csökkenését, a válások számának emelkedését, a családok széthullását, a korai halálozásokat, a születésszabályozással összefüggő kérdéseket és általában a nemzetileg-etnikailag kódolható társadalmi devianciákat. Minden kormányzattal ambivalens – egyszerre kritikai és kompromisszumra hajló – viszonyban álltak, mivel a politikához való viszonyuk is eleve ambivalens volt. Számukra egyetlen elfogadható politikának a morális vagy moralizáló politika tűnt, és egyaránt tagadták a Kelet államát, irracionálisitását és a Nyugat „hideg” racionalitására épülő politikai praxist.³³ Az 1980-as években kibontakozó szakkollégiumi mozgalom – amely igencsak szétagolt volt – már csak történeti hagyományai miatt is az egyik bázisát adta a népi harmadikutasság szerveződésének. Az irányzat politikai reformokhoz való viszonyát nem elsősorban a piacelvűség vagy a pártpluralizmus, hanem a nemzeti keretbe foglalt szolidaritás-értékek határozták meg.

A konstruktív kritika egyensúlyának fenntartására való törekvés jellemezte a békemozgalom korai reprezentánsát, a Dialógus Békecsoportot, ezt az „apolitikus” hozzáállást azonban csakhamar megváltoztatta a radikálisabb, környezetvédő Duna Kör 1985-ös fellépése. Autonómiaigény és konstruktivitáskészség jelentkezett együtt e mozgalmakban, amely új politikai kultúra kiépülését ígerte. A Dialógus szervezetté válási vitáiban bázisdemokrata, anarchikus és képvisleti elvek csaptak össze, s csakhamar szembekerültek egymással a „radikális-autonomista” és „mérésékelt-konstruktív” csoportok (Haraszi 1986). Ha politikai eredményt rövid távon nem is sikerült elérniük, fontosnak bizonyult az új típusú közösségi cselekvés igénye. A mozgalom emléke és értékei megőrződtek a résztvevők kollektív emlékezetében, így azok számottevő politikai tapasztalatot jelentettek a nyolcvanas évek végére. Kiépződött egy olyan aktivista réteg, amely vitakultúrát és mozgalmatszervezési tech-

³³ Ez a népi harmadikutasság eszmei összetevőit Szabó Dezső, Németh László, Fábry Zoltán, Karácsony Sándor nézetei nyújtották. Az 1980-as években újra felfedezett Bibó István neve itt is említhető, bár az egykor parasztpárti Bibó nézeteinek a liberális szocializmussal szimpatizálók is értő befogadói lettek. A népi ideológia eredeti társadalmi célcsoportja, a parasztság a vizsgált időszakra már átalakult, ez azonban nem járt együtt az értékvilág eltűnésével. A népiség értelmiségi utánpótlását a korszakban néhány vidéki irodalmi folyóirat (*Alföld, Forrás, Tiszatáj*) olvasótábor, egyes egyetemek, főiskolák, vitakörök biztosították.

nikákat sajátított el, s amely később, más formákban újraszerveződött. Ezt bizonyítja a Duna Kör története, amely egy környezetvédelmi ügyet a demokrácia szakítópróbájává tett, amikor a hatalom vízlépcső építési tervei ellen azzal a sokakat megszólító szlogennel tiltakozott, hogy „Vízlépcsőt vagy demokráciát?”

E mozgalmak közös sajátossága volt a nyitottság, a rugalmasság, valamint a tartózkodás a „végső” ideológiai célok és értékek tisztázásától. Nem várták el követőiktől, hogy életüket a mozgalmi célok szolgálatába állítsák és ezáltal egyfajta mozgalmi elitet hozzanak létre. Eszköztárukba visszakérült a korai munkásmozgalmi hagyományokat és a nyugati diáktüntetések egyaránt idéző direkt akció, és egyáltalán az utca mint nyílt demonstrációk színtere. A békecsoport több ízben hajtott végre kollektív, erőszakmentes akciókat a belváros sétálóutcaiban és forgalmasabb terein. Míg a hatvanas évek kritikai mozgalmait Nyugat- és Kelet-Európában a forradalmiság, a szabadság, az önmegvalósítás „nembeli” értékei vezérelték, addig a nyolcvanas években megjelentek az élet és a természet védelmét hangsúlyozó *single issue* mozgalmak (Bozóki 1988). A marxizmus befolyásának gyengülésével egyaránt felerősödött a magyar nemzeti múlt és a liberális tradíció megismerésére való törekvés (Körösi 1987). Láthatóvá és megkülönböztethetővé váltak a harmadikutasság és az eszmetörténetileg a nyugati hagyományokhoz köthető eszmék. De a harmadikutasság sem volt egynemű, mert ezen belül megjelentek népi és liberális szocialista eszmék. A népi eszme az ellentétes áramlatok szintézisére és a „nemzeti karakter” figyelembevételére törekedett, míg a liberális szocializmus két rossznak vélt alternatíva (a kapitalizmus és az államszocializmus) meghaladását tűzte ki céljául, s egyúttal vegyíteni kívánta a liberális és szocialista gondolat előnyeit.

A fennálló rendszerrel szembeni valódi politikai alternatívát azonban a disszidensekből megszerveződő magyar demokratikus ellenzék színrelépése jelentette. Az ellenzék története már hosszabb ideje ismert, elsősorban Csizmadia Ervin (1995) úttörő monográfiájából, az általa készített interjúkból, valamint más szerzők munkáiból.³⁴ A Kádár-rendszerrel élesen szemben állt az állásukból elbocsátott filozófusok, történészek és szociológusok köre, amelynek tagjai pozíciójukat demokratikus ellenzékként definiálták, és a radikális reform gondolatát képviselték. A jórészt budapestiekből álló, egymást régóta ismerő csoport fejlődését eszmetörténetileg két lépcsőben írhatjuk le: 1. Lukács György marxista filozófiájától Bibó István politikatörténeti és társadalom-lélektani írásaiból kirajzolódó „an-archikus” liberális szocializmusáig (hetvenes évek), 2. Bibótól a nyugati liberalizmusig (nyolcvanas évek). A csoport főbb képviselői már a hetvenes évek első felében elszakadtak Lukács György revizionizmusától, és egyre inkább Bibó István liberalizmust és szocializmust ötvöző, demokratikus humanista politikai filozófiájához közeledtek. Az ideológiai fordulat akkor következett be, amikor a kelet-közép-európai másként gondol-

³⁴ Bozóki (2007, 2010, 2016, 2017); Csizmadia (1990, 1995, 2015); Havas (1992); Kis (2013, 2014); Laczó (2015); Schöpfung (1979); Szabó Máté (2004, 2006, 2008) Szilágyi (1999).

codók már ki tudtak lépni a kritika marxista keretei közül. Fokozatosan felhagytak azzal, hogy a rendszer reformjáról vagy reformálhatóságáról beszéljenek.

A disszidens csoport politikához való viszonya sokat változott 1977 és 1981 között. Eleinte még inkább kulturális vagy „életforma-ellenzékiességről” beszélhetünk, azaz egy budapesti, jórészt szabadfoglalkozásúakból álló értelmiségi csoport kihívó magatartásáról. A lengyelországi szükségállapot 1981. decemberi bevezetése után a disszidens csoport válaszául elé került. A rendszerrel való morális és egzisztenciális szakítás, a pártbürokráciát már pusztán létezésével irritáló ellenzékiesség nem volt többé elég. Ezért 1981-től a csoport – megtartva a kulturális ellenzékiesség elemeit – egyre inkább arra törekedett, hogy programot adjon, szövetségeket keressen, azaz közeledjék a politikai ellenzékiesség felé. A lengyel kritikai értelmiség útját követték egy olyan országban, amelyet nem a lengyel viszonyok jellemeztek (Falk 2003). Elég realisták voltak ahhoz, hogy ne váljanak forradalmárokká, körük pedig ne váljon radikális szektává. Abból a feltevésből kiindulva, hogy társadalmi bázisuk csekély, a nyolcvanas évek végéig a társadalom felé egyre nyitottabb közvetítésre és párbeszédre törekvő stratégiát folytattak a radikális reform jegyében.

A disszidensek Bibó István hatása és a lengyel ellenzék példája nyomán kezdték az emberi jogok és a civil társadalom eszméit az ellenzéki politika szintjére emelni. A késői szocializmussal szembeni ellenállásukban ez a két koncepció különösen erős ideológiai eszköznek bizonyult (Arato 1993). Először is meg kellett fogalmazniuk azt a stratégiát, amely közelebb vezette őket az „igazságban élés” eszményéhez (Havel 1987). Másodsorban meg kellett szervezniük önmagukat a hazugság intézményesített rendszerén kívül. Harmadsorban képessé kellett tenni magukat arra, hogy a nép többségének a képviselőjében lépjenek fel, olyan erőként, amely véget akart vetni ennek a rendszernek. Miközben önmagukat a kommunistákkal szemben fellépő, tőlük független csoportként jellemezték, a társadalom számára is világosan láthatóvá kellett tenniük az „ők” és „mi” közötti választóvonalat.

1.2. A szamizdat megjelenése

Az ellenállás korai éveire jellemző kulturális ellenzékiesség azt jelentette, hogy a disszidensek különállásukat elsősorban életvitelükkel igyekeztek megmutatni. Ez több volt a magánlakásokon tartott rendezvényeknél vagy az emberi jogok „kihívó gyakorlását” tanúsító eseti szolidaritási akcióknál, hiszen például a Szegényeket Támogató Alap (SZETA) megszervezésével az ellenzék egy része konkrét, gyakorlati segítséget próbált nyújtani a szegényeknek és a rászorulóknak. A korai években azonban még az önmeghatározás, az identitásképzés és a helyzetértékelés dominált. Ennek megjelent formái voltak például a Kovács András által szerkesztett *Marx a negyedik évtizedben* című szamizdatkötet (1977), a Kornis Mihály által 1976-ban elindított *Napló* (Barna et al. 1990), Kenedi János *Profil* című antológiája (1977) vagy Bence György és Kis János (1981) Marc Rakovski álnéven megjelentetett

könyve. Mindehhez fokozatosan kapcsolódtak az első szamizdatok, a magánlakásokon megrendezett szabadegyetem (Szilágyi 1999) előadásai, valamint az aláírási kampányokban kifejeződő szolidaritási akciók.

Az 1980-as években a demokratikus ellenzék körei egyre inkább keresték a párbeszéd lehetőségét az értelmiség különböző, rendszeren belül álló csoportjaival. Habár üzenetük sokáig nem jutott el a társadalom szélesebb rétegeihez, a *mainstream* reformértelmiség nyitottabbá és kritikusabbá váló csoportjaihoz igen. Ebben kulcsszerepet játszottak a szamizdat folyóiratok, mindenekelőtt a *Beszélő*, valamint a *Hírmondó*, a *Demokrata* és az *Égtájak* között. Az itt leírt gondolatokat hangosította fel és terjesztette nagyobb közönség felé a Szabad Európa Rádió. A fejezet első részében ezeket a lapokat mutatom be, majd a továbbiakban az ellenzéki csoportok hatalomhoz és a társadalomhoz fűződő viszonyát, céljait, továbbá a különböző társadalmi és politikai jelenségekhez fűződő, identitást formáló kapcsolatait és álláspontját elemzem.

A demokratikus ellenzék legfontosabb szamizdat lapja a *Beszélő* volt, amelyet 1981 végén, a lengyelországi önkorlátozó forradalom kibontakozása és a szükségállapot bevezetése idején indított útjára a szerkesztői gárda.³⁵ Itt láttak napvilágot a legszínvonalasabb stratégiai elemzések, ide írtak azok a disszidensek is, akik közül később a rendszerváltás idején is politikai szerepet vállaltak. Az 1981–1989 között stencilezett folyóiratként működött *Beszélő*nek összesen 27 száma jelent meg.³⁶ A szerkesztőség tagjai a demokratikus ellenzék vezető alakjai voltak. A lap igyekezett ötvözni az elméleti, stratégiai és gyakorlati, tényfeltáró cikkeket, beszámolókat, és számos írást közölt ismert magyar ellenzékiektől.³⁷ Így a lap értelemszerűen szorosan összekapcsolódott az ellenzék különböző csoportjaival, különösen a Solt Otília által elindított SZETA-val. A SZETA mindazokat támogatta, akik a rendszer szerint hivatalosan nem is léteztek, mert a rendszer nyelvén csak „halmozottan hátrányos helyzetűekről” lehetett beszélni. Az 1980-as évek végén a lap szerkesztői a Szabad Kezdeményezések Hálózatához, majd az abból megalakuló Szabad Demokraták Szövetségéhez kapcsolódtak. A *Beszélő* kezdetben szamizdatként (1981–1989), majd legális hetilapként (1989–1996), később havilapként jelent meg (1996–2012). E könyvben csak a lap szamizdat korszakáról lesz szó.

A földalatti lap szerkesztői és szerzői komolyan vették a rendszer képmutató kijelentéseit az alkotmányosságról, a szólás- és sajtószabadságról. Szókimondóan írtak tabunak tekintett témákról, s a lap első oldalain mindig ott volt a szerkesztők neve, címe és telefonszáma. Mindezzel a szerkesztők nemcsak szabadságuk és állásuk elvesztését kockáztatták, de egy sor olyan kellemetlen következmény is vál-

³⁵ A szamizdat *Beszélő* szerkesztői a következők voltak: Eörsi János, Haraszi Miklós, F. Havas Gábor, Iványi Gábor, Kis János, Kőszeg Ferenc, Nagy Bálint, Petri György, Solt Otília és Szilágyi Sándor.

³⁶ A *Beszélő* eleinte 1500 példányban jelent meg, de a nyolcvanas évek végére elérte a 8000-es példányszámot (Monori, 2007).

³⁷ A *Beszélő*-be elsősorban a demokratikus ellenzék tagjai írtak. Akik állami állásban voltak, többnyire álnéven publikáltak.

laltak, mint az útlel-visszavonást, a titkosrendőrség általi állandó felügyeletet, vagy írásaik elkobzását.

A *Beszélő* első számának beköszöntőjében Kis János úgy fogalmazott, hogy céljuk a társadalom szélesebb rétegeivel kapcsolatba lépni: „Abban szeretnénk lehetőségeinkhez mérten segíteni, hogy önmagáról tudjon igazabb képet az a halkan morajló embertömeg, amely fölött a két törpe kisebbség – az ellenzék és az ország vezetése – fennhangon perel egymással” (Kis 1981). A beköszöntő cikk nem fogalmazott meg határozott politikai programot. A szerkesztők nem akartak programot készíteni, inkább információkat kívántak eljuttatni a társadalom különböző csoportjaihoz, abban bízva, hogy ezek további áramoltatására később maguk is képesek lesznek. Értelmiségi hozzáállás volt ez, amely a szó, a kritikai gondolat társadalomra hatni képes erejében bízott. A lap első számai alapvetően információt közöltek a társadalmi élet egyes területeiről. A szerkesztők figyelték, hogy kik lesznek azok, akik a cikkekre reagálnak, akikkel kapcsolatba léphetnek, s akik írásokat küldenek be a felhívásukra. A lap profilját ezek a visszajelzések és az aktuális politikai események is formálták. A *Beszélő* kezdetben azokról a csoportokról közölt beszámolót, amelyek megszegték a hivatalos szabályokat. A lap szerkesztői konkrét példákön keresztül mutatták meg, hogy lehetséges kikezdeni a diktatúra szabályait. Arra figyeltek, hogy melyek azok a területek, ahol a társadalom ellenállást mutat a rendszerrel szemben. A szerkesztők azt remélték, hogy közreműködésük révén az elszigetelt események résztvevői kapcsolatba kerülhetnek egymással, így az izolációt lassan felválthatja a közös ellenzéki fellépés lehetősége.

Mivel a *Beszélő* nemcsak társadalomkritikai lap volt, hanem a demokratikus ellenzék egyik fóruma, hamarosan megfogalmazódott egy másik cél is, a politikai program igénye. Ez a program végül 1987-ben, a lap 20. számaként közölt külön kiadásban jelent meg *Társadalmi Szerződés* címen, s alkotmányosságot, a sajtó szabadságát, a munkavállalók érdekvédelmét, szociális biztonságot, állampolgári jogokat követelt, de mindezek előtt Kádár János kommunista pártfőtitkár leváltását (Csizmadia, 1995: I. 391–395). Felhívta a figyelmet olyan elhallgatott igényekre, mint Magyarország szoros politikai kapcsolatának lazítása a Szovjetunióval, a határon túli magyarság helyzetének rendezése, illetve 1956 valódi történetének visszahelyezése a kollektív emlékezetbe. Mindez nem jelentette azt, hogy a *Társadalmi Szerződés* egy közösség mindenki által elfogadott programja lett volna, mert az ellenzéken belül is volt, aki azért bírálta (például Tamás Gáspár Miklós), mert túlságosan visszafogottnak találta a követeléseit.

A rendszerváltás után megjelent *Beszélő* Összkiadás előszavában a demokratikus ellenzék egyik vezető alakja, Kis János utólag így elemezte a lap célkitűzéseit: „A *Beszélő* alapítása erkölcsi vállalkozás volt. Élni akartunk a közléshez és a kifejezéshez fűződő emberi jogunkkal, bár a hatályos sajtóügyi rendelkezések kétségbe vonták ezt a jogot. [...] A lap választott címe – *Beszélő* – is erre a kettősségre utalt: a beszélőn a rab rács mögött van, de mégis szabadon beszélhet, az övéihez. [...] Mi magunk nem voltunk sem reformerek, sem forradalmárok. Tisztában voltunk vele,

hogy a mi korunk Magyarországon nem forradalmi kor [...]. De nem voltunk reformerek sem, legalábbis abban az értelemben, ahogyan a kor a reformerséget értette. Az 1980-as évek Magyarországon az számított reformernek, aki – elfogadva a politizálás felülről kijelölt játékszabályait – a hatalmon lévőket igyekezett a változások elfogadására rávenni. [...] Azt tartottuk, hogy a további fejlődés már csak akkor lesz lehetséges, ha a hatalom nem csupán bármikor visszavonható kedvezményeket ad, hanem létrejönnek a jogokkal védett társadalmi autonómia körei. Ezt azonban, úgy véltük, hogy nem lehet felülről – mintegy adományként – megkapni. [...] Jogokat csak jogtudatos fellépéssel kiharcolni lehet. Ez volt a demokratikus ellenzék legfőbb politikai üzenete – meg az, hogy a rendszer eresztékei már nem zárnak olyan tökéletesen, mint egy-két évtizeddel korábban: a hatalom már nem tudja azonnal eltiporni a nyilvános, jogtudatos fellépést. Így hát politikai oka is volt, hogy vállaltuk az emberi jogok kihívó gyakorlását” (Kis 1992: 5).

Az ellenzéki lapok közül másodikként a *Hírmondó* című lapot érdemes említeni, amely először 1983 novemberében jelent meg, és 1988-ig összesen 26 számot ért meg.³⁸ Ez a lap az *ABC Tájékoztató* című – 1983 tavaszán három számig eljutó – kiadvány utódja volt.³⁹ Beköszöntőjükben a *Hírmondó* szerkesztői így határozták meg a lap célját: „...foglalkozni kíván mindazokkal a kelet-európai törekvésekkel, amelyek e térség országainak demokratikus megújulását tűzték maguk elé” (Beköszöntő, 1983: 1). Az ígérethez mindvégig tartották magukat. A *Hírmondó* cikkeinek több mint felét közép- és kelet-európai témákkal foglalkozó írások tették ki. Átvettek cikkeket a szomszédos országok földalatti sajtójából (különösen a lengyel sajtóból); rendszeresen közöltek teljes terjedelemben tudósításokat, elemzéseket az emigráns folyóiratokból, illetve nyugati lapokból. Ezek az írások a román, lengyel, cseh, szlovák és magyar helyzetről számoltak be. A két legtöbbet közölt külföldi szerző Adam Michnik és Václav Havel volt. A *Hírmondó* szerkesztői nagyobb teret nyitottak a jugoszláviai demokratikus és progresszív törekvések megjelenítésének is. Emellett következetesen beszámoltak a Szovjetunióban működő illegális csoportokról és üldözöttekről, illetve rendszeresen közöltek interjúkat azokkal, akik a Szovjetunióból Nyugatra emigráltak.

Harmadikként említem a *Demokrata* című lapot, amely 1986 és 1989 között jelent meg, és összesen 41 számot ért meg.⁴⁰ A lap névvel, álnévvel és név nélkül egyaránt megjelentetett írásokat. Nem adott azonban teret „fasiszta, fajgyűlölő és sovénisista, továbbá az erőszakot, mint a belpolitikai küzdelmek eszközét helyeslő írásoknak” (*Demokrata*, 1986b: 1). A legtöbb cikket a *Demokrata* szerkesztői jegyezték, ám az impresszum csak a főszerkesztő nevét közölte, a többiek névtelenségben

³⁸ A *Hírmondót* Demszky Gábor és Hodosán Róza szerkesztette, a korai számok megjelenését még Nagy András és Solt Ottília is segítette.

³⁹ Nagy András 1985–1986-ban vett ismét részt a *Hírmondó* szerkesztésben. Ebben a két évben szerkesztő volt Gadó György is. A leggyakoribb szerzők Demszky Gábor, Gadó György, Konrád György, Krassó György, Nagy András, Szalai Pál, Tamás Gáspár Miklós és Vajda Mihály voltak.

⁴⁰ A *Demokratát* Nagy Jenő irányításával szerkesztették.

maradtak.⁴¹ A lap szerzői az első számban a pluralista demokrácia mellett kötelezték el magukat. A szerkesztők gyakorlatias lapot akartak kiadni: „A *Demokrata* köszönti az olvasót, aki – reméljük – ugyancsak demokrata. Így minden jelző nélkül. Lehet tehát polgári demokrata, kereszténydemokrata, szociáldemokrata, sőt akár népi demokrata is [...] Épp ezért a *Demokrata* elsősorban a demokratikus szabadságjogokért vívott küzdelem gyakorlatias szócsöve kíván lenni. Ebben a tekintetben igyekszik újat hozni a szamizdat sajtóban. Nem óhajt tehát a második nyilvánosság már meglévő időszaki kiadványainak versenytársa lenni. Inkább csak kiegészíteni szeretné azt az elvi mondanivalót, amit azokban elméleti cikkek, tanulmányok fejtenek ki. Lapunk igyekszik friss és mozgékony lenni” (*Demokrata*, 1986a). A rövidebb, könnyebben fogyasztható cikkek nyomán nevezte a Szabad Európa Rádió a *Demokratát* „az ellenzék bulvárlapjának”.⁴²

A *Hírmondótól* eltérően a *Demokratában* nem a közép-kelet-európai szellemi értékeket felmutató cikkek, hanem a hazai hatalom működésének leleplezését célzó írások domináltak. Többnyire nem nagy ívű, elméleti-elemző cikkek voltak ezek, hanem az aktuális eseményekhez fűzött, kemény hangú kommentárok. Ezekben az írásokban a *Demokrata* köré gyülekező ellenzékiek kihívó, szembefeszülő magatartása körvonalazódott – ehhez képest a *Hírmondó* ellenzékiek hatalomhoz való viszonyát inkább a mérsékelt, kompromisszumkereső gesztusok jellemezték.

Végül az *Égtájak között* című lap eredetileg a Vox Humana Kör lapja volt, amely 1984 novemberében indult az ELTE Bölcsészettudományi Karán, mint közép-európai társadalomtudományi kiadvány. A cenzurális viszonyok miatt 1985 októberében gépelt, majd novemberben stencilezett formában jelentették meg az első független számot. Egyetemi lapként összesen hat szám és egy irodalmi különszám jelent meg, ekkor még legális módon. Ezután szamizdat kiadványként tizenhárom számot jelentettek meg 1989-ig. Minden számnak megkülönböztető alcíme volt, például Éva, Rés, Hóhatár, Fagyöngy, Földfogyatkozás, Kényszerleszállás vagy Elszakadás.⁴³

A *Demokrata* „A második nyilvánosság történetéből” című rovatában publikált egy ismertetést az *Égtájak között*-ről. Ebben olvasható, hogy a lap már a kezdetekben sem kívánt hagyományos értelemben vett folyóirat lenni, hanem „elsősorban sorskövető dokumentum. [...] A lap témaköreinek jelentősebb részét élethelyzeiteink, a társadalmi lét szélsőségei határozzák meg [...] elméleti és irodalmi cikkek helyett az autonómiát fenntartani akaró lét önvédelmi lenyomatai [...] jelennek

meg az oldalakon” (Rusai 1988: 21–22). Az *Égtájak között* szerzői rendszeresen beszámoltak a rendőrségi zaklatásokról (beidézések, követések, rajtaütések, foglaltsók), intenzíven foglalkoznak a bebörtönzöttek helyzetével, a „feldarabolt magyarság” sorsával. Emellett markánsak voltak benne a békediskurzusok, illetve a kulturális, oktatási és művészeti kérdésekkel foglalkozó írások. A szamizdat lapok közül az *Égtájak között* egyedülként közölt rendszeresen szépprózát, költészetet és grafikát.

Az *Égtájak között* körül csoportosuló szerzők – akik az ellenzékiek legfiatalabb csoportjának számítottak – alternatív eszméket próbáltak bevonni az ellenzéki diskurzusba. A pártelvű demokrácia helyett olyan közösséggelví demokráciát képzeltek el, amelyben nem a hatalomra kell koncentrálni. Azt javasolták, hogy az új közösségi fórumok létrehozása mellett azokra a társadalmi energiákra érdemes odafigyelni, amelyek nem a hatalom megragadásáért, hanem a társadalmi nyilvánosság kiszélesítéséért munkálkodnak (Talata 1986).

Az 1980-as években számos rövidebb életű független kiadvány, valamint jelentős ellenzéki írásokat közzétévő szamizdatkiadó is működött. A szamizdat lapok a következők voltak: *Hiány*, *Közép-Európai Figyelő*, *Magyar Figyelő*, *Magyar Október Szabadsajtó*, *Magyar Zsidó*, *Máshonnan Beszélő*, *Szféra*, *Tájékoztató*, *Túlélés*, *Túlpartról*. A szamizdatkiadók körébe sorolható az AB Független Kiadó,⁴⁴ az ABC Független Kiadó, a Hitel Független Kiadó,⁴⁵ az Alulnézet Kiadó,⁴⁶ az Áramlat Független Kiadó,⁴⁷ az Artéria Kiadó,⁴⁸ a Katalizátor Iroda,⁴⁹ a Magyar Október Kiadó⁵⁰ és a Szabad Idő Független Kiadó.⁵¹ Ezek a lapok és kiadók teremtettek infrastruktúrát a második nyilvánosságból tájékozódni kívánó olvasók számára.⁵² Az egyik underground zenekar Trottell Records néven alternatív lemezkiadót alapított, amivel megtörte a Magyar Hanglemezgyártó Vállalat monopóliumát (Szemere 2001). A demokratikus ellenzék és holdudvara éveken keresztül szívósan dolgozott azon, hogy a cenzúrázatlan gondolatok minél több csatornán keresztül jussanak el az érdeklődőkhöz. Arra is erőfeszítéseket tett, hogy az elszigetelt olvasók tudjanak egymásról, találkozzanak egymással, és ellenkulturális közösséggé szerveződjenek.

⁴⁴ Az AB Független Kiadót Demszky Gábor, Rajk László és Hodosán Róza működtette, továbbá rövid ideig Nagy Jenő. A kiadóról lásd Demszky (2001: 176–179).

⁴⁵ Az ABC Független Kiadót és a Hitel Független Kiadót Nagy Jenő vezette.

⁴⁶ Az Alulnézet Kiadót a Dialógus Békecsoport működtette.

⁴⁷ Az Áramlat Független Kiadót Jakab Lajos indította.

⁴⁸ Az Artéria Kiadó az Inconnu csoport vállalkozása volt.

⁴⁹ A Katalizátor Irodát Modor Ádám működtette.

⁵⁰ A Magyar Október Kiadót Krassó György tartotta fenn.

⁵¹ A Szabad Idő Független Kiadót Jakab Lajos, Gehér József és Kurdy Zoltán működtette.

⁵² E kiadványokról és kiadókról lásd bővebben Hodosán (2004).

⁴¹ Gadó György 1986-ban kivált a lap szerzői közül, és 1987-ben létrehozta a *Magyar Zsidó* című folyóiratot. A többiek álneveken írtak.

⁴² A *Demokrata* szerkesztői erre így reflektáltak: „A Szabad Európa Rádió Gondolatforgató című műsorában nemrég ismertette lapunkat. Ekkor hangzott el az a megállapítás, hogy a *Demokrata* az ellenzék bulvárlapja [...] úgy véljük, ez nem felel meg sem a valóságnak, sem a szándékainknak. Könnyebben olvasható, népszerűbb, frissebb lapot akarunk az olvasó kezébe adni, mint amelyenek nagyra becsült szamizdat laptársaink, de nem bulvárlapot.” (*Demokrata* szerkesztői 1986).

⁴³ Az *Égtájak között* szerkesztői és szerzői a következők voltak: Bartók Gyula, Bognár Mikolta, Diószegi Olga, Keszthelyi Zsolt, Lázár Ervin János, Rusai László és Talata József.

2. AZ ELLENZÉKIEK VISZONYA A HATALOMHOZ ÉS A TÁRSADALOMHOZ

A demokratikus ellenzék pozíciójának egyik legszembetűnőbb sajátossága az volt, hogy önmagukat a pártállami hatalom és a társadalom között helyezték el. Míg a *Hírmondó*hoz kötődő ellenzékiek a demokratikus értékeket Európa szellemi horizontján jelölték ki, a *Demokratába* író disszidensek a nemzeti múlthoz nyúltak vissza: elsősorban 1956-hoz, ahhoz a nemzeti demokratikus forradalomhoz, amelyet eszmei és erkölcsi kiindulópontnak tekintettek. Ezekre az alappillérekre támaszkodtak rendszerkritikájukban.

A nyilvánosság köreinek szélesítését a hatalom és a társadalom közötti közvetítésben látták megvalósíthatónak. Vallották, hogy „a csakugyan demokratikus gondolkodónak nem saját óhajaival kell foglalkoznia, hanem azokkal az eszközökkel, amelyek megkönnyíthetik a közakarat kifejezését” (Tamás 1984a: 27). „Mi a »második nyilvánosság« munkatársai [...] ha nem is változtathatunk az olimpiai bojkott tényén,⁵³ odakiáltjuk a társadalom felháborodását a Magyar Olimpiai Bizottságnak” (*Hírmondó* szerkesztői 1984: 3). A közvélemény kifejezésén és közvetítésén túl a *Hírmondó*hoz kötődő ellenzékiek a közgondolkodás alakítását is feladatuknak tartották. „A fél-orwelli ember, az iskolázott muzsik hatalmi szemszögből nézve nagyon is hasznos jelenség [...] Nekünk kellene odahatnunk, hogy a szakmai és emberi produktivitás igénye szabad emancipált, jogi egyenlőséget élvező állampolgárokkal párosuljon” (Nagy 1984: 62).

Am gyakran éppen azok a szerzők, akik a közvetítés szükségességéről, a közakarat kifejezéséről beszéltek, cikkeikben egyúttal meg is kérdőjelezték a közvetítés, kifejezés és visszahatás reális lehetőségét. Az értelmiség nem tudja „átvállalni” a nép terheit, mert „az értelmiség [...] irdatlanul távol áll a néptől” (Tamás 1983: 39). Ezt a távolságot a rezsim politikája mellett az értelmiségiek szellemi fölénye is magyarázhatja, társadalmi önképüket ez a fölénytudat és a racionalizmus határozta meg. Vajda Mihály erre reflektálva írta: „Nem szabad, hogy korunk sorskérdéseire valamifajta absztrakt ész nevében általános érvényű megoldást keressünk; minden társadalomnak [...] saját hagyományainak megfelelő megoldást kell találnia” (Vajda 1986: 54).

Azt, hogy egyáltalán szóhoz tudtak jutni, kiváltsággként értékelték. Tamás Gáspár Miklós szerint „kiküzdött szabadságjogaink igazságtalan kiváltságok, amíg mások nem rendelkeznek velük. Szerintem persze jobb, ha vannak kiváltságok, mint ha nincsenek senki számára: de csak akkor, ha a szabadság kiterjesztésére használjuk őket” (Tamás 1984a: 26). A cikkek sokszínűsége miatt nehéz általánosítani, de többször előfordult, hogy a disszidensek a nép, a közakarat fogalmait elvont konstrukcióként ábrázolták, és nem utaltak a társadalom belső tagoltságára. A *Hírmondó* szerzői gyakran jelölték ki önmaguk pozícióját a társadalom és a ha-

talom között, de sokszor reflektáltak önmagukra úgy is, mint a hatalom kirekesztettjeire és kiszolgáltatottjaira. „Ez az apáskodó mentalitás hajlamos ellenséget látni az ellenzékben [...] Egy gondolkodásmódot a legironikusabban saját szövege leplez le, ellenzék és ellenség hanyag azonosítása egy mondaton belül. Ha ez az azonosítás fennáll, akkor a [...] szerző kívül esik a törvény és az alkotmány védelmén. Ez után már politikai elhatározás kérdése, hogy bűnözőként kezeljék-e” (Konrád 1985: 8).

Önmaguk „csakazértis” szerepvállalásáról beszélve elsősorban az emocionális és morális aspektusokat emelték ki: „Te végzed a munkádat, csinálod – sok neves és névtelen társunkkal együtt – a magyar sajtószabadságot. Szkeptikus barátaink mosolyognak, látván, hogy ennek értelmében nem kételkedsz. Az kétséges lehet, hogy valami jó-e. De ha valamit jónak vélünk, azt nem helyes megmosolyogni. [...] De elcsüggedhetünk-e annyira, hogy ne tegyük a dolgunkat, mégis, függetlenül félelemtől és reménykedéstől” (Tamás 1984b: 43). Nem volt kérdés számukra, hogy a hatalom hamisságával szemben az ő oldalukon áll az igazság, így morálisan a jó oldalon állnak. Úgy vélték, ezt az igazságot nem kezdheti ki a hatalom: „Enyhülés ide vagy oda, tökéletesen elképzelhetetlen, hogy egy ellenzékinek igaza legyen a rendőrséggel szemben [...] Demszkyt a rendőrök nemcsak elintézték, de bilincset is próbáltak verni rá. Ez ellen Demszky nagyon védekezett és végül nem is ment nekik. Legalább a keze továbbra is szabadon maradt. Aki szereti a szimbólumokat, ebben akár találhat is egyet” (Nagy 1984: 60).

A *Hírmondó*hoz kötődő ellenzékiek rendszeresen bemutatták a kommunista hatalom visszaéléseit: a jogellenes fogva tartásokat, a hivatali és politikai atrocitásokat, a korrupciós ügyeket. Önmagukat a hatalom megbélyegzettjeiként határozták meg, olyan csoportként, „amely nemcsak hogy nem reméli, de nem is óhajtja a kormányzati felelősséget” (Tamás 1987: 4). Nem vetették el a hatalommal való párbeszédet, de a hatalom gyakorlásának lehetőségét kizárták.

Velük szemben a *Demokrata* köre lehetetlennek tartotta a tartós önkorlátozást, ők végső célként a politikai térnyerést határozták meg (Sasváry 1986b: 18). A *Demokratába* író, jórészt plebejus érzelmű ellenzékiek a nemzetet azonosították a néppel és a társadalommal, önmagukat pedig a társadalom részeként határozták meg. Nem közvetíteni akartak a hatalom és a társadalom között, hanem sokkal inkább hangot adni a társadalomnak, megfogalmazni annak feltételezett követeléseit. Míg az ellenzék *Hírmondó*hoz kötődő csoportja identitásában a kelet-közép-európaiság fogalma dominált, addig a *Demokratához* kötődő ellenzékiek számára a hatalomhoz való viszony volt a fontos. A hatalommal szemben határozták meg magukat, identitásuk a *status quo* ellenében jött létre.

E viszónynak több jellegzetes eleme emelhető ki. A *Demokrata* köréhez tartozó disszidensek nem annyira társadalmilag kirekesztettként, mint inkább a hatalom kifosztottjaiként, elnyomottjaiként határozták meg önmagukat, ezzel jelezve, hogy a kifosztottság és elnyomottság súlyosabb sérelem, mint a pusztán kirekesztettség. A szervezkedés minden lehetőségétől megfosztott ellenzék témája több cikkben is

⁵³ Az 1984-es Los Angeles-i olimpia bojkottjáról van szó, amelyben szovjet kezdeményezésre a legtöbb közép-európai kommunista ország részt vett.

hangot kapott (F. Reymund 1986: 22; Gadó 1986: 4). Egyikük ezt írta önmagáról: „lábalattvaló vagyok” (Virágkedvelő 1987: 2).

A *Demokratában* gyakran jelentek meg a rendőri zaklatásokat, házkutatásokat, vallatásokat bemutató írások, az itt publikáló ellenzékiek drámainak látták saját helyzetüket. Ez összefüggött azzal, hogy elvetették a konspirációs szabályokat, ezért több atrocitásban volt részük, a rendőrség állandó célpontjaivá váltak. A *Hírmondó* viszont szigorú konspirációs szabályokat követett, amelyek révén elvált egymástól a szerkesztők, szállítók, közvetítők és előállítók köre. Mindig vigyáztak arra, hogy a végső láncszemeket (a nyomdászokat) hermetikusan elzárják a rendőrség szeme elől.

A *Demokrata* arculatában fontos szerepet játszottak olyan témák, mint az egyház szerepe, az emigráció és az emigráltakkal való kapcsolattartás, a kisebbségi magyarok, a cigánykérdés, a szovjet hadsereg jelenléte, a katonai szolgálatmegtagadók, a zsidóság, a környezetvédelem, a tömegkultúra. E témák tárgyalása szinte mindig a fennálló diktatórikus hatalom bírálatára futott ki, ám e témákat egyúttal nemzeti sorskérdéseként definiálták. Ezzel szemben a *Hírmondóban* publikáló ellenzékiek nem nemzeti sorskérdésekről, hanem tágabban korunk sorskérdéseiről beszéltek (Vajda 1986: 54). Nem mindig konkrét nemzetállami keretben, hanem sokszor általánosabb kontextusban gondolkodtak.

Az identitásképzés szempontjából fontos volt az is, hogy az ellenzékiek kikben találták meg példaképeiket – ha egyáltalán szükségük volt rá –, és milyen magatartásmintákat tartottak követendőnek. Elégedetlenségüknek mindenesetre hangot adtak, s ez részben a társadalomnak, részben saját maguknak és ellenzéki társaiknak szólt: „Nekünk jobban imponál az a mód, ahogyan a lengyelek milliói kitarának föld alá szorított, megtiport és megrágalmazott, mégis szabad szakszervezetük mellett, ahogyan rejtik és védelmezik az illegalitásban tevékenykedő Szolidaritás-vezetőket. Köszöntjük őket abból az alkalomból, hogy véget értek megpróbáltatásaik a börtönben. Nekik erőt és sikert kívánunk további küzdelmükhöz, magunknak pedig azt, hogy Magyarországon is százával támadjanak olyan értelmiségiek, mint Kuroń, Michnik, Lipski és a többiek, olyan munkások, mint Wałęsa, Bujak és társaik” (R-ő 1984: 1–2).

A *Hírmondóhoz* kötődő ellenzékiek kizárólag a fentihez hasonló, mások tetteiről szóló szövegekben fogalmaztak pátosszal, önmaguk teljesítményét értékelve sosem jutottak el ideig. A *Demokrata* szerzői viszont szívesen éltek drámai képekkel a magyar politika és saját beszorított helyzetük leírásakor. Utóbbit annyira súlyosnak látták, hogy úgy érezték, nincs, ami indokolja a hallgatást. A *Demokrata* szerzői a hatalom természetének, a Kádár-rendszer működési mechanizmusainak leleplezését tekintették fő feladatuknak. A rendszert kritizáló diskurzusaik leggyakrabban a látszatdemokrácia (Mintha-ország, 1987), a szocialista demokrácia (Milyen fa, 1987) és a felvilágosult abszolutizmus (Serfőző 1987) fogalmaival operáltak. „Aki nagyon akarja, hadd lássa »liberálisnak« a magyar rendszert: a más-ként gondolkodók, de még másként cselekvők ellen sincsenek politikai perek.

Van helyettük más. Vegyünk tőle ujjlenyomatot, készítsünk róla beszámozott fényképet – ezzel is megalázhathatjuk, érezze csak a börtön szagát: korbácsunk is van, ha nem harap rá a mézesmadzagokra” (Br-Ávó 1987: 3).

Ezek az ellenzékiek a diktatórikus hatalommal köthető kompromisszumot megalkuvásként, önfeladásként értelmezték és morális alapon utasították el. „Egyáltalán vállalhatja-e tisztességes politikai mozgalom, hogy beláthatatlan időkre szóló kompromisszumot erőltessenek rá? [...] Nem lehet arra számítani, hogy belátható időn belül olyan kompromisszum születhetne a hatalom és a rajta kívül állók között, amelyben az ellenzéki erő megőrizheti politikai becsületét” (Sasváry 1986a: 17–18). „Minden tiszteletünk Bibó István szellemi hagyatékáé, de épp az ő javaslatának mindenkori kudarcai jelzik, a kompromisszum nem ezen az égtájon eszköze a politikának” (Két program, 1987: 23). A negatív módon értelmezett, kiszámíthatatlan következményekkel járható kompromisszumot az ellenzékiek nagyon határozottan elutasították: „Nem. Ez a rezsím, ez a kormány hamiskártyás. Nem *fair play*-re és konszenzusra kell vele törekednünk, hanem arra, hogy megmondjuk az igazat. Minél hangosabban, minél érthetőbben” (F. Reymund 1986: 21).

A *Demokrata* körének végső és gyakran kimondott célja a hatalom megdöntése volt: „Mit ér az olyan ellenzék, mely nem buktathatja meg a kormányt sem, nem hogy a rendszert?” (Sasváry 1986a: 18). „Ahhoz, hogy a demokrácia győzzön, a pártidiktatúrát kell felszámolni” (Serfőző 1987: 12). A hatalomhoz való viszonyukat értékelve ugyanakkor a *Demokratához* kötődő ellenzékiek gyakran beszéltek félelmeikről – egyúttal azt is jelezték, hogy bár félnek, nincsenek megfélemlítve. „Már nem gyanakszom: félek. Nem annyira, hogy hallgassak” (*Demokrata*, 1987: 66). De amilyen gyakran beszéltek saját félelmeikről, legalább olyan sokszor láttatták önmagukat olyanoknak, akik képesek félelmet kelteni a hatalomban. A hatalom félelmét saját morális fölényükkel indokolták: „olyan a helyzet [...] hogy Góliátnak tartania kell Dávidtól. Mellesleg ez a tény még szemléletesebbé teszi, hogy Góliát erkölcsileg bukott hatalom” (F. Reymund 1986: 22).

Az ellenzéknek a társadalomhoz való viszonya ambivalens volt. A Kádár-rendszer sajátos érdekijáró, konfliktusokat tompító természetéből következett, hogy a disszidensek nem tudták önmagukat a társadalommal azonosítani, s nem tudták saját követeléseiket a társadalom igényeként megfogalmazni. Időnként kifejezésre juttatták a társadalom némasága miatt érzett elégedetlenségüket. Attól is tartottak, hogy a társadalom talán nem azonosul a céljaikkal, sőt talán meg sem érti őket. Olyan dilemmák gyötörték őket, amelyek a lengyel Szolidaritásban föl sem vetődtek. Mégis, miben látták önmaguk hasznosságát?

Erős, morális öntudattal útmutató, értékjelölő szerepet vallottak magukénak: „A fáklját magasra kell tartani akkor is, ha fénye nem pótolhatja a napfényt, és a fáklavivő nem sietetheti a napfelkeltét. De ennek a fáklafénynek mindig igaz értékekre kell világítania, nem talmi hamisítványokra, fából vaskarikákra” (Sasváry 1986a: 19). A *Demokratához* kötődő ellenzékiek önmeghatározásában a fény-metaphora újra és újra visszatért. Úgy vélték, hogy példamutatásukkal másoknak is

nagyobb teret nyitnak a cselekvésre. Saját felelősségüknek tartották azt is, hogy a társadalmat az elhallgatott történelmi múltra emlékeztessék.

Ez a történelmi múlt mindenekelőtt az eltiport 1956-os forradalmat jelentette, amire nemcsak a 30. évforduló alkalmából utaltak. Legkézenfekvőbben 1956-ra hivatkozva lehetett megkérdőjelezni a Kádár-rendszert. „A helyzet ma nem kedvez az 1956-ra emlékezőknek. Ebben a helyzetben nem a népes, szervezett, látványos akciókra van a legnagyobb lehetőség, hanem inkább az emlékezés, az emlékeztetés szétszórt, de annál tömegesebb aktusaira, a hosszas előkészítést igénylő nyilvános demonstrációk helyett az öntevékenység gyors, ötletes és titkon előkészíthető fényjelzéseire” (Név nélkül, 1986: 43). A gyors, hatékony fellépést elősegítendő, egészen praktikus tanácsokat is adtak: például arra vonatkozóan, hogy miként kell röplapokat, gumibélyegzőket, festősablonokat készíteni. Ezek az ellenzékiek nem az elit pozíciójából, hanem „alulnézetből” és belső pozícióból szóltak; társadalmi önképüket morális és praktikus elemekből építették fel. Az ellenzéki elit és a radikálisplebejus ellenzék közötti ellentétek 1988–1989-re éleződtek ki igazán: a plebejusok szerint az ellenzék elitje 1989-ben elfogadhatatlan kompromisszumokat kötött („lepaktált”) a hatalommal. A plebejus ellenzék tagjai továbbra is marginális helyzetben maradtak, sőt úgy tartották, hogy velük szemben tovább fennmaradtak a hatósági zaklatások.

Az egyéni felelősség kérdése markánsabban jelent meg a *Hírmondó*-ban, mint más lapokban. A *Hírmondó* szerzői önmagukat alapvetően a nyilvános térben jelenítették meg. A nyitottként elgondolt közép-kelet európai tér ezekben a szövegekben nagyon ritkán szűkült a magánszféra legbelső tereire, például a családra. Úgy is mondhatnánk, hogy a tér legfeljebb a dolgozószozáig szűkült (Nagy 1984: 61), az ellenzéki aktivitás családot érintő kockázatairól nem esett szó. A *Hírmondó*-ban folytatott ellenzéki diskurzusoknak nem volt jellemző tárgya az emigráció sem; kivételt csak az Erdélyből korábban áttelepült ellenzéki filozófus, Tamás Gáspár Miklós ügye képezett, akinek kivándorló útlevelet ajánlottak fel „úti szervünk legfelsőbb parancsra eljáró biztosai” (Demszky 1984: 24). Nyilván nem véletlen, hogy épp ezt az ügyet tartották fontosnak megemlíteni. Tamás ugyanis az emigrációt nem egyéni választási lehetőségként, hanem a hatalmi nyomás egyik aspektusaként írta le. A hatalom ajánlatára az ellenzékiek válasza a határozott elutasítás volt: „Pokolba az ilyen ajánlatokkal! [...] Ismét előveszik ezt az eszközt, és akiket nem sikerült elbocsátásokkal, állástilalommal és zaklatásokkal megregulázni, most már odébb próbálják lökdösni a kultúra csendbiztosai? Mi mást mondhatunk e baljós jel láttán: Menjenek el ők! Egész jól elboldogulunk nélkülük” (uo.).

Emigrációról szóló diskurzusok viszont a *Demokratában* gyakrabban előfordultak. Az egyes esetek elemzésekor többnyire az elfogadó ellenzéki magatartás tűnik: az emigrációt olyan döntésként ítélték meg, amelyhez minden egyénnek joga van. „Nem. Undorodom, tehát megyek – ezt mondta esetünkben az orvos házaspár. És azt hiszem, nem kell hozzá emberfölötti beleérző-képesség, hogy legalábbis megértsem elhatározásukat” (Név nélkül, 1986: 25). Figyelemre méltó, hogy

amennyire hangsúlyozták a morális tartás szerepét az itthon maradásban, legalább annyira kiemelték ugyanezt a vonást az ország elhagyásában. Az emigráció vállalásával kapcsolatos döntéseket nem ítélték el a nemzet sorsáért érzett kollektív felelősség szempontjából. Mint írták, az orvos házaspár tagjai „Svédországba mentek, ahol köztudomásúan nincs orvoshiány, ezzel szemben van erősen progresszív adózatás. Ha valahol, hát épp ott nem lehet belőlük milliomos orvos. De nem is milliomosok, csak tisztességes emberek akartak lenni, maradni” (uo.).

A *Demokratához* kötődő ellenzékiek abban az értelemben „nem engedték el” az emigráltak kezét, hogy állandóan szorgalmazták a velük való kapcsolattartást. Az oda-vissza hatásban egyrészt önmaguk szellemi gyarapodásának, másrészt az emigráltak nemzetiidentitás-örzésének lehetőségét látták. Mint írták, „szívesen látjuk lapunkban az emigrációban élő demokraták megnyilatkozásait: a demokratikus ellenzék és a demokratikus emigráció kapcsolata mindkét fél javára lehet. Bennünket új gondolatokkal és meglátásokkal gazdagíthat, őket segítheti abban, hogy ne szakadjanak el a hazától és magyar szemmel lássanak odakint is” (*Demokrata*, 1986c: 19).

A magyarországi ellenzékiek az emigráns értelmiség politikai hatókörét sokkal tágabbnak látták, mint a sajátjukét, sokszor túl is dimenzionálták azt: „A hazalátogató magyar szakemberek, tollforgatók ne röstelljék igenis felkeresni a hazai ellenzéket, ne áttallják a rezsím hatóságainak a nyugati nyilvánosság előtt is szemükre vetni a jogsértéseket! [...] Ne habozzanak számon kérni a magyar kormányzattól a kölcsönösséget: ugyanazt a szabadságot az itt élők számára, mint amilyet a kormányzat természetesen tart a vele együttműködni kész nyugati magyarok esetében” (Stark 1986: 8). Úgy ítélték meg, hogy az emigráns értelmiség és a hazai ellenzék közötti információk áramlásának kiszélesítése megkönnyíti az otthoniak rendszerellenes tevékenységét.

A *Demokratában* közzét írt írások tanúsága szerint 1987 végén a szerzők közül egyre többen talajvesztést érzekeltek. Megsűrűsödtek a lapban az önkritikus megnyilatkozások. A változtatás szándékát és célját utólag sem vitatták el maguktól, de bírálták önmagukat a megfontoltság hiánya miatt. „Egyet tehetek: elősorolom vétkeinket. Hibáztunk abban, hogy nem gondoltuk végig, mibe kezdünk. Nem számoltunk egy mozgalom saját igényeivel. [...] Roppant erő van bennünk, nagyobb, mint amiről álmodunk, csak éppen nem tudunk bánni vele. Hiányzott a kegyetlen hideg ironia belőlünk [...] izgalmasan, vonzóan és érdekesen senki sem képes közülünk megszólalni! Csak a rendőri beavatkozásokon, a durva, otromba manipulációkon köszörültem a nyelvem” (*Demokrata* szerkesztői 1987: 1).

Az *Égtájak között*-ben publikáló disszidensek a rendszer által teremtett szélsőséges helyzetek közül a legintenzívebben a bebörtönzöttek helyzetével foglalkoztak. Külön felhívták a figyelmet a „pszichobörtönök”, a kényszerpszichiátriák áldozataira. A hatóságokra való nyomásgyakorláson túl feladatuknak tekintették a bebörtönzöttekkel való állandó kapcsolattartást: „Kiszámíthatatlan volt, hogy mikor és kit engednek be, illetve melyikünk tud bejutni hozzá vagy valamilyen módon kap-

csolatot teremteni vele. Fontos volt, hogy folyamatosan tájékoztassuk, hogy a külvilág foglalkozik helyzetével. Bentléte alatt vizsgálat és diagnózis nélkül gyógyszerelték” (Vox Humana Kör 1986: 36).

Összefoglalva, a hatalom és a társadalom közötti közvetítés szándéka eleve problematikus stratégia volt az ellenzéki csoportok számára. Önmagában a híreket hozni-vinni, a párbeszédet fönntartani csupán „postási” szerep, még ha ellenzéki alapállásból végzik is. A disszidensek érezték, hogy a hatalommal szemben egyértelműen a társadalom oldalán van a helyük, de évekig tartott, amíg megtalálták azt a hangot, amelyet a társadalom is meghallott. Meg kellett találniuk azokat a témákat, kulcsfogalmakat és stratégiákat, amelyek a kritikai közbeszéd formálóivá, tehát politikai szereplővé tették őket.

3. A SZAMIZDAT LAPOK TÉMÁI

A szamizdat lapok nemcsak ellenzékiiségükben, rendszerkritikus hangvételükben, új típusú diskurzusaikban különböztek a pártállami sajtótermékektől, hanem témaválasztásukban is. Ha a politika, mint a közösség életének jobbításáért végzett tevékenység, elvesztette eredeti jelentését a diktatúra idején, a disszidensek morális politikáról írtak. Ha a nemzeti kérdés és a határokon túl élő nemzeti kisebbségek helyzete tabu volt az első nyilvánosságban, a rendszerellenzéki lapok éppen ezért számoltak be róla. Ha a korrumpált és pacifikált egyházak tevékenységéről, az alternatív bázisközösségek újító szerepéről, a nem hivatalos békemozgalmakról vagy a szolgálatmegtagadók csoportjáról nem szólt a hivatalos sajtó, csak azért is megjelentek ezek a témák a másként gondolkodók tiltott lapjaiban. A szamizdat újságokban ugyancsak soha nem látott megvilágításban kerültek elő a környezetvédelem és a kultúra kérdései is. A következőkben ezeket a tiltott témákat vagy tiltott megközelítéseket tekintem át.

3.1. Morális politika

Az ellenzéki politika morális volt, de nem moralizáló. Azokat a politikai fundamentumokat kereste, amelyre az elnyomó rendszerrel való ellenállás felépíthető. Az egyik legaktívabb disszidens visszaemlékezése szerint „a Martin Luther King-i erőszakmentes forradalom elmélete mellett kötöttünk ki, az emberi jogi forradalom mellett, és egy liberális váltás mellett, ami világossá tette, hogy minden nemzedéknek ebben a változásban részt kell vennie, erőszakos változás nem történhet, kizárásos változás nem történhet. Egyetlen olyan minőségi változás, amiben én bízam, és ami végtelemül, valóban radikálisan új minőséget hoz be a társadalomba, az a szabad sajtó.”⁵⁴

⁵⁴ Interjú Haraszti Miklóssal (1997).

A *Hírmondó*hoz kötődő ellenzékiek vitáiban az emberi jogok elismerésére épülő, demokratikus Kelet-Közép-Európa gondolata volt az egyik, gyakran hangoztatott alaptéma. „Nekünk, magyar ellenzékieknek Kelet-Európa demokratikus tradícióihoz kell fordulnunk, mint ahogy a többi kelet-európai országok demokratáinak is [...] minden szétválasztó tendencia csak még reménytelenebbé teszi a kelet-európai demokrácia amúgy sem rózsás perspektíváit” (Szalai Pál 1984: 55).

A *Hírmondó*, a *Demokrata* és az *Égtáj*ak között című folyóiratok köré szerveződő ellenzékiek elkötelezettjei voltak az erőszakmentességnek és az emberi jogok védelmének: „A *Hírmondó* független és cenzúrázatlan kiadvány, csak a háborúra uszító más népek elleni vagy fajgyűlöletet keltő írásoknak a közlését tagadja meg elvi okokból” (Beköszöntő, 1983: 1). „Egyéni és kollektív emberi jogokat kell követelnünk mindenki számára, beleértve a nemzeti kisebbségeket” (Tamás 1984c: 27). „Bennünket a demokráciában a másféle kisebbség létjoga közelebből érdekel, mint a többség hatalma. Azt akarjuk, hogy respektálják a furcsa madarakat” (Konrád 1985: 5). Határozottan álltak ki a faji megkülönböztetésnek leginkább kitett magyarországi kisebbség, a cigányság mellett: „Úgy vélem, hogy nálunk ma kiváltképpen a cigányok szorulnak a demokratikus gondolkodású emberek védelmére. [...] A magyarországi cigányságnak nincsen semmiféle egyesülete, érdekképviselői szerve [...] bárki csak magánemberként emelhet szót” (Solt 1985: 54). Hittek az írott szó erejében: „... talpalatnyit sem hátrálhatunk végső kényszer nélkül, és nem szabad szó nélkül beletörödnünk szabadságunk elvesztésébe.” (*Hírmondó* szerkesztői 1984: 3). A civil társadalom polgáraiként határozták meg magukat, vagyis olyanokként, akik nem ruházzák át a felelősséget feljebbvalóikra, mint a katonák, hanem maguk viselik a felelősséget.

Mint már utaltam rá, a *Demokrata*hoz kötődő ellenzékiek számos megnyilatkozása tartalmazott karakteresen morális hangokat. Mint írták: „ezt a kormányt politikailag és erkölcsileg bukott kormánynak tekinthetjük. Hitelvesztése szemmel látható” (F. Reymund 1986: 21). „Mi nem holmi hiú öntetszelgésből csináltuk [...] amit csináltunk – írtuk, amit írtunk. Tudtuk, igazunk van és tudtuk, mit ér ez ebben az országban, ahol az igazságot legfőképp módfelett unni szokták...” (*Demokrata* szerkesztői 1988: 17). Az egyetlen, de hangsúlyos történelmi referencia, amelyre az ellenzékiek erkölcsi teljesítményként hivatkoztak, az 1956-os magyar forradalom volt. „A gazdaság, a politika és a közélet mai helyzetében mind általánosabb felismerés, hogy az 1918 óta eltelt közel hetven esztendő magyar történelmének egyik legnagyobb eseménye az 1956. október 23-án megindult nemzeti demokratikus forradalom volt. Olyan eszmei és erkölcsi töke ez, melyet a nemzeti megújulásra törekvő politikai erők még igen sokáig kamatoztathatnak” (F. Reymund 1986: 22). A *Demokrata* köréhez tartozók szerzők folyamatosan szóvá tették az 1956-os forradalom meghamisítását és felléptek ellene. „A növekvő gondok közt mind nyilvánvalóbb, hogy ami jogunk, javunk ma még megvan, azt elsősorban ’56 haragjának, elszánásának, vérhullásának köszönhetjük” (Név nélkül 1986: 43).

A demokrácia pluralista oldalát hangsúlyozták, és feladatuknak tekintették a nemzeti függetlenség igényének deklarálását: „Ebben a stratégiai helyzetben a demokratikus ellenzéknek arra kell törekednie, hogy alakítsa a politikai közgondolkodást, tudatosítsa a demokratikus társadalmi fejlődés, a nemzeti függetlenség politikai igényeit” (Sasváry 1986a: 18). „Ez a hatalom a szovjet hadsereg állandósult jelenlétén alapszik. Erről hallgatni botorság volna [...] egy jelentős számú hadsereg állandó fenyegetést jelent mindannyiunk számára. A *Társadalmi Szerződés* tervezetét ezért ki kellene egészíteni egy olyan nyitó fejezettel, mely leszögezi, hogy a szerződő felek célja [...] a megszálló hadsereg kivonása. Ennek csak az üteme lehet alku tárgya” (Virágkedvelő 1987: 24).

Az *Égtájak között* szerzőinek identitásképző diskurzusai az autonómia fogalmára épültek, mert csak így látták a mindennapokat elviselhetőnek. Elhatárolták magukat azoktól, akik a függetlenségtől megriadva „megpróbálnak a hivatalos engedélyeztetési procedúrán végigmenni, ami nagyon gyakran személyiségtorzulásokkal jár; elkezdenek inni, vagy ideggondozó intézetbe kerülnek, vagy öngyilkosok lesznek” (Talata 1988: 16). De ebbe a szemléleti keretbe számukra az „egy párt – egy ellenzék gyakorlata” sem fért bele. Az *Égtájak között* csoportja önmagát „a monolit ellenzéken” kívül pozicionálta, és kritikáját ebből az alapállásból fogalmazta meg. Ez a kritika alapvetően a független csoportokat kisajátító, intoleráns ellenzéki törekvések ellen irányult, amelyekkel a monolit ellenzék megpróbálta „önmagát erősíteni” (uo.). Bognár Mikolta szerint „ahol az autonómia fehér holló, azt valamilyen módon meg akarják szüntetni. Nincsen ennek gyakorlata itt és most. Csak fenntartások vannak és értetlenségek. Nem is tudjuk, hogy milyen tabuk, amelyeket sértünk létünkkel” (uo. 8).

Az *Égtájak között* ellenzéki szerzőinél a morális, az igazság hangsúlyozása és az erre alapozott politika követelése korántsem volt olyan erőteljes, mint a *Demokratához* kötődő ellenzékiek esetében. Mégis, a morális szempontok visszatérően megjelentek: „Az általános erkölcsi premisszákat nyújthatnak támpontot, és az elhallgatott magyar múlt és magyar kultúra megismerése. És a kapukat feszegetni kell” (Diószegi 1986: 3).

3.2. A nemzeti kérdés és a nemzeti kisebbségek

A *Hírmondó* szerzői gyakran nevezték magukat kozmopolitáknak (Szalai Pál 1986: 46), amelynek révén a provincializmussal kívántak szembeszállni. A szövegekben hangsúlyosan jelent meg a határon túli magyarok ügye, de nem kevésbé a határon belüli kiszolgáltatott társadalmi csoportok (cigányság, zsidóság) helyzete (Csizmadia 1995: 284). Ez azért méltó említésre, mert a politikai közbeszédben megjelent az a vélekedés, mely szerint az „urbánus” demokratikus ellenzék elsősorban abban különbözött a kommunista hatalmat a nemzeti identitás szempontjából bíráló népi írócsoport tagjaitól, hogy míg utóbbiak szinte kizárólag a külső, határo-

kon túl élő nemzeti kisebbségekre figyeltek, addig a demokratikus ellenzékiek inkább a belső kisebbségekre koncentráltak. Ez azonban nem így volt. A *Hírmondó* cikkei alapján elmondható, hogy a demokratikus ellenzék legalább olyan gyakorisággal foglalkozott a határon túli kisebbségek problémáival, mint a magyar társadalom diszkriminált csoportjaival.

Más kérdés, hogy milyen módon viszonyultak a határon túliak problémájához – ilyen szempontból a *Hírmondó* körüli ellenzékiek nemcsak a népi íróktól, hanem a *Demokrata* körüli ellenzékietől is különböztek. A *Hírmondó*hoz kötődő ellenzékiek a határon túli magyarok ügyét nem feltétlenül a nemzeti öntudatról szóló diskurzusba helyezték, hanem elsősorban az egyetemes emberi és polgári jogok felől közelítették meg. Ez utóbbi témát egyébként is kiemelten kezelték a *Hírmondóban*.

A *Hírmondó* diskurzusában a legmarkánsabb önmeghatározó elem a kelet-közép-európaiság volt. Ebből az alapállásból közelítették meg egyes témákat; vállaltak fel, illetve utasítottak el ügyeket. A *Hírmondó* Beköszöntője, amely komplex öndefiníciós kísérletnek tekinthető, a határon kívüli magyarokat – etnikai és kulturális szempontból – a nemzet szerves részeként határozta meg. „A *Hírmondó* közölni fogja a határainkon kívül élő magyar ajkú nemzeti kisebbségek elnyomásáról szóló bőséges hírányagot.” Mindamellet: „...nem értünk egyet azokkal a honfitársainkkal, akik a nemzeti kérdést minden más probléma elé helyezik. A magyar kisebbség ügye elválaszthatatlan a térség globális problémáitól” (Beköszöntő 1983: 2). A két kérdéskör egymás mellé rendelése a *Hírmondó* fennállása során mindvégig jellemző maradt: „A romániai magyar üldözésekkel együtt a romániai románüldözések ellen is fel kívánom a szavamat emelni” (Szalai Pál 1984: 52). Nagyon intenzív volt az *Égtájak között* környékén tömörülő fiatal ellenzéki értelmiségiek szélsőséges helyzetek és konfliktusok felé forduló figyelme. Ők például gyakran emeltek szót a moldvai csángókért (Bognár 1986: 52). Ez az ellenzéki attitűd anynyiban különbözött a *Demokrata* megközelítésétől, hogy ott a kiemelten kezelt nemzeti kérdésnek többnyire alárendelték a tágabb térség problémáit.

A két ellenzéki csoport a helyzet megoldásában is más utat látott célravezetőnek. A *Hírmondó*hoz kötődő ellenzékiek a térség demokratikus mozgalmaiban bíztak. Mint írták, „véleményünk szerint a magyar kormánzatnak is fel kellene lépnie erőszakos asszimilációjuk ellen, de [...] csak demokratikus mozgalmaktól várjuk a kisebbségi sors megoldását” (Beköszöntő 1983: 2). A *Demokratához* kötődő ellenzékiek viszont – kevésbé idealista módon – a helyzet javítását alapvetően a magyar kormány beavatkozásának eredményeként képzelték el, s ennek elmaradásáért élesen bírálták a kormányt.

A határokon belül és a határon túl élő magyar nemzeti kisebbségek kérdésében a *Hírmondó* csoportjához tartozók nem emlegettek múltidéző igazságokat, a határok átalakításának még az elvi lehetőségét is elvetették. Ehelyett a határok „áteresztő képességének” növelését, a személyi szabadság tágítását szorgalmazták. „Ha határaink átjárhatóak volnának, az a tájékozódó mozgást, ismerkedést, közeledést, cserét és kiegyenlítődést szolgálná, s mindez csökkentené a veszélyes – »revíziós« –

feszültséget” (*Hirmondó* szerkesztői 1983: 1). Államok helyett népekben gondolkodtak, szerintük a nyitott határok javaslata nem az államok, hanem a kelet-európai népek közeledését és összefogását hangsúlyozza.

A *Demokratában* hangsúlyosan jelent meg a nemzet és vele együtt 1956, mint összetartó erő, mint a közös jövőképet formáló pozitív tudás: „sok jele van annak is, hogy a nemzetben él az erő a megtisztulásra, arra, hogy adandó esetben visszataláljon 1956-hoz, az önérzet és szabadság egyedül járható útjára” (Kármentő 1986: 13). „Mennyire hamis volt az a számítás, amellyel a szőnyeg alá seprték a nemzet lelkét és törekvéseit 56 haszonélvezői! (...) Mikor leszel piros betűs végre, nemzetünk őszében most is fénylő, örökké tartó tavasz-pillanat, október 23?” (Öskü 1986: 34). Az azonban, hogy ezek az ellenzékiek elkötelezettjei voltak a nemzeti kérdésnek, nem jelenti azt, hogy feltétlenül elkötelezték volna magukat a megoldás valamelyik útja mellett. Úgy vélték, a magyar progressziónak el kell határolnia magát az integrális nacionalizmustól, mert ez a saját nemzetét abszolútnak tételező nacionalizmus nem más, mint sovinizmus.

Míg tehát a *Hirmondó* köre a kisebbségi magyarok problémájának megoldását elsősorban a térség demokratikus mozgalmaitól várta, addig a *Demokrata*-csoport elsősorban a magyar kormánytól. Utóbbiak önmagukat a hatalomhoz való viszonyuk révén fogalmazták meg. Abban ugyan nem hittek, hogy a budapesti kormánynak csak egy szavába kerülne az erdélyi helyzet megváltoztatása, azt viszont kárhoztatták, hogy a kormány nem szólal fel a nemzetközi fórumokon a határon túl élő magyarok érdekében. A kormánytól a keménységet kérték számon, ami az ellenzéki önreprezentációban mindig az egyik alapvonás volt. „Amennyire alaptalan állítás az, hogy a magyar kormánynak nincsenek meg a jogi lehetőségei a magyar kisebbség védelmére, ugyanolyan alaptalan érv az is, hogy Budapest minden közbelépése csak tovább ronthatná a romániai magyarok helyzetét. Hosszú távon csakis a kemény szembeszegülés és a nyilvános leleplezés használ a zsarnokság ellen. Az engedékenységtől csak vérszemet kap a zsarnok” (Sasváry 1986b: 15–16). A cikkek többsége a kisebbségben élő magyarok melletti kiállás kapcsán erőteljes kritikát fogalmazott meg a magyarországi kommunista hatalommal szemben. „A Kádár-rendszer nem bírálhatja mélyrehatóan a bukaresti politikát anélkül, hogy önmagát nem bírálná. A romániai elnyomás struktúrájának elemzése a két ország minden különbsége ellenére is sok hasonlót mutatna ki a Kádár-rendszer struktúrájával. Ugyanezért nem tűrheti el a rezsím a magyar társadalom kezdeményezését, illetve ezek kibontakozását sem, ha a romániai magyarság melletti állásfoglalásról, az erdélyi magyaroknak vagy a csángóknak nyújtandó gyakorlati segítségről van szó” (Sasváry 1986b: 16).

3.3. Egyházak, békemozgalmak és szolgálatmegtagadók

A *Beszélő* első évfolyamaiban a vallási diskurzus, a keresztény közösségek, a nemzeti identitás és a határon túli magyarság problémája még nem jelent meg nagyobb hangsúllyal. Ezek a kérdések – az ellenzéknek a társadalomhoz vagy a hatalomhoz való viszonyához képest – jóval kevésbé képezték vita tárgyát. Ebből az időszakból említést érdemel az adventista egyházzal (Iványi 1992 [1982]), valamint a katolikusokról (Wildmann 1992 [1981]) szóló írás. A katolikus másként gondolkodókról szóló cikk tágabb értelemben is érvényes megállapításokat közölt ideológia és identitás kapcsolatáról, amikor a „papi hivatás” szabad kialakulásának lehetetlenségéről, az egyház és az állam közötti kompromisszum hatásairól beszélt. „Az állam totális ellenőrzést gyakorol az egyházak fölött, és közvetve irányítja az egyházi életet. Nincs mód többé arra, hogy legális formában védekezzünk. [...] Egyesek oly módon próbálkoznak, hogy elhitetik magukkal: az állami vezetés kész a jó szándékú dialógusra, csak rájuk vár. A békepapság blöffpolitikájával nem kevés jobb sorsra érdemes papot ugratnak be. Ezek az emberek nem gondolnak arra, hogy minden újabb, nagy csinnadrattával világgá kürtölt megegyezés csupán nevetséges morzsákat ad vissza abból a jogból, amely eredendően megilleti Krisztus egyházát és az embert. Cserébe ezekért az engedményekért kiszolgálják a totális államhatalmat, amely ma sem mondott le arról, hogy a másként gondolkodókat elhallgattassa. Vezérszavuk a »kompromisszum« és a »realizmus«” (Wildmann 1992 [1981: 24]).

Az ellenzéki diskurzusban résztvevők a katolikus egyház törekvéseit nem úgy értékelték, mint amelyekkel a diktatúrában azonosulni lehetne. Az egyházat többnyire a hatalom és a hatalmi működés szerves részeként írták le: „A Mindszenty-per óta halálos ölelésben lévő egyház mindig ragaszkodik – legalábbis ami a vezetéssel illeti – a hatalomhoz, a pozíciók megtartásához és megvédéséhez ebben a világban. Látjuk, hogy újratermelődik a hatalomért foggal és körömmel harcoló egyházi személyek rétege. Felülről semmiféle kibontakozás lehetőségét nem várhatjuk” (uo. 25]). A megszólalások állandó tárgya volt ugyanakkor, hogy az intézményes forma kudarca után mik lehetnek a vallásosság esélyei a hatalom világában. A reményt azokban a keresztényekben és a belőlük formálódó közösségekben látták, akik embertársaik szolgálatát vállalták.

Hogy a *Demokratához* kötődő ellenzékiek mit gondoltak a zsidó vallásról, leginkább abból látszott, ahogyan 1987-ben „új laptársukat”, a *Magyar Zsidót* üdvözlötték. Sokan nem értették, hogy miért van szükség ilyen lapra. Ők azonban a pluralista társadalom felől közelítve fogalmazták meg saját álláspontjukat, amely szerint a „kiteljesedő demokratikus közgondolkodás zenekarában nemcsak helye van, de fontos szerepe kell legyen az új szólamnak is” (*Demokrata*, 1987b: 22). A zsidó vallást a hit és értékkeresés fogalmai felől értelmezték, gyakorlóit a katolikusok és protestánsok mellé helyezték el, mondván, hogy ők sem akarnak hitük nélkül létezni egy értékkereső világban. A *Demokratához* kötődő ellenzékiek támogatták a zsidó vallásúakat identitásuk nyílt vállalásában.

A *Beszélő* rendszeres figyelmet fordított a katonai szolgálatot megtagadókra és a békemozgalmakra. Külön cikk foglalkozott például a magyar katolikus egyházban kibontakozó pacifista mozgalommal (Haraszi 1992 [1982a]).

Az *Égtájak között* szerzői a béke alapvető feltételének a szovjet csapatok visszavonását tartották. Magukat a megszállt nemzet szószólóiként láttatták és érveik között gyakran hivatkoztak 1956-ra. Érvelésük sok tekintetben hasonlított az ellenzék egyik emblemikus alakja, az íróként már korábban is ismert Konrád György gondolataira. „Merő ábránd-e [...] kitűzni egy olyan alapvet, hogy egyetlen ország csapatai se tartózkodhassanak egy másik ország területén? 1956. október 23-án a budapesti fiatalok földerülve skandálták maguk költötte friss jelszavukat: minden ország katonája menjen saját hazájába. Azóta is szeretem ezt a jelszót, és negyedszázad múltán még aktuálisabbnak érzem, mint akkor” (Konrád 1985: 5). Rendszeresen szót emeltek a nagyhatalmi ambíciók és a fegyverkezés ellen. Úgy vélték, értelmetlen és ostoba kérdés, hogy Szovjetunió vagy az Egyesült Államok uralkodjon-e a világon. Egyrészt egyiknek sincs joga erre, másrészt egyikük győzelme sem éri meg az atomháború várható pusztítását. A nagyhatalmi szembenállást értelmetlensége mellett az ellenzékiek visszatérő témája volt a magyar hadsereg alkalmatlansága.

A *Demokratához* kötődő ellenzékiek kiemelten foglalkoztak a katonai szolgálatmegtagadók ügyével, feladatuknak tekintették, hogy ezeket figyelemmel kísérik, és a közvéleményt tájékoztassák: „A közvélemény eddigi – részben tájékoztatatlanságából fakadó – érdektelensége is felelős azért, hogy Magyarországon a Kádár-rendszerben békés fiatalok ezreit ítélték szolgálatmegtagadás címén többéves börtönbüntetésre.”⁵⁵ A magyar demokratikus ellenzék néhány tagja közleményben tájékoztatta az érdeklődőket, hogy figyelemmel kíséri Keszthelyi Zsolt és sorstársai ügyét. Javaslatokat is megfogalmaztak, amelyekben a békeszolgálat intézményének bevezetését támogatták. Leszögezték, hogy Magyarországon el kell törölni a kötelező katonai szolgálatot és a sorozást, de addig is, amíg ez a távolabbi cél megvalósulhat, lehetővé kell tenni a szabadon választható békeszolgálatot, például a betegápolást. „Ameddig a megfelelő új törvényi biztosítékok létrejönnek, amnesztiával szabadon kell bocsátani azokat, akiket a katonai szolgálat lelkiismereti okokból történt megtagadása miatt börtönbe vetettek” („Keszthelyi Zsolt börtönbüntetése”, 1986).

A szerzők az emberi jogok témáját általában nem elméleti szinten vitatták meg, hanem azt vizsgálták, hogy ezek az elvek az ellenzék számára mennyiben alkalmazhatók a gyakorlati kérdésekben.

⁵⁵ Jellemző, hogy azok az esetek, amelyeket „nevesítettek” is, nem pusztán vallási, illetve pacifista indíttatású szolgálatmegtagadások voltak. Ilyen eset volt például Keszthelyi Zsolté: ő azt mondta, hogy nem hajlandó olyan hadseregben szolgálni, amely nem áll demokratikusan megválasztott kormány ellenőrzése alatt. Vö. „Keszthelyi Zsolt börtönbüntetése” (1987).

3.4. Környezetvédelem

A *Beszélő* 1984-től foglalkozott környezetvédelmi kérdésekkel, mindenekelőtt a csehszlovák és magyar kormány által nemzetközi szerződésben elhatározott bős-nagymarosi vízlépcső megépítésének problémájával, majd 1986-ban Csernobil katasztrófájával. A környezetvédelem ügye nagyon gyorsan került be az ellenzék nyilvános politizálásának terébe. A szimpatizáns cikkek után csakhamar megjelentek a környezetvédő körök, csoportok és mozgalmak képviselőinek írásai. Ezek nem pártjellegű, direkt politikai szervezkedések voltak, hanem olyan ügyek bírálatára szerveződtek, amelyeket elvileg akár a kommunista párt is támogathatott volna. Nem többpártrendszer akartak, hanem tiszta vizet és tiszta levegőt. Rendszerkritikai erejük nem ideológiájukban rejtett, hanem mozgalmi potenciáljukban. Az állampolgárok számára kevésbé volt kockázatos a zöldek tiltakozó gyűléseire elmenni, mint az eszméi és követeléseik szempontjából közvetlenül ellenzéki rendezvényre. Nyilvános civil politikai akciókra épült a nagymarosi vízerőmű elleni tiltakozás, a Duna-kör tevékenysége, a népszavazást követelő aláírásgyűjtés (Haraszi 1992 [1986]). Mindez fokozatosan oldotta a rendszer retorziójától való félelmet a társadalomban.

A *Hírmondó* környezetvédelemmel foglalkozó cikkei két csoportba oszthatók: egyrészt azok a cikkek, amelyek a politikai, gazdasági vagy technikai hatalomkoncentráció elleni fellépésként voltak értelmezhetők; másrészt azok az írások, amelyek egy hipotetikus „zöld diktatúra” veszélyeire figyelmeztettek. A környezetvédelem, mint identitásképző elem akkor vált hangsúlyossá, amikor a *Hírmondó* profilja ilyen témájú rovattal bővült. Ebben is két ellenzéki álláspont kristályosodott ki: az egyik csoport tagjai környezetvédként határozták meg magukat, míg a másik csoport tagjai – miközben a környezetvédelmi problémák iránti fogékonyságukat hangsúlyozták – kritikusan viszonyultak az általuk apolitikusnak tartott környezetvédelmi mozgalmakhoz.

Az első csoport tagjainál a környezetvédelmi szerepvállalás egyúttal a politikai, gazdasági és technikai hatalomkoncentráció elleni fellépést is jelentette. „Az atomenergia veszélyes és alkalmazása totalitárius, centralizált rendőrállam kialakulásához vezet. [...] Az atomenergia elleni tiltakozás legmélyebb motívuma az egész modern technikai és gazdasági fejlődésből való kiábrándulás [...] A technika decentralizációjának tehát igen nagy politikai jelentősége van, minthogy az egyik ellenszere lehet a gazdasági és politikai hatalom-koncentráció világszerte ható tendenciájának” (Endreffy 1986). Ezeket a környezetvédelmi diskurzusokat az erőteljes morális értékítéletek jellemezték: „Ausztria épít magának egy erőművet Nagymarosnál. Mi ez, ha nem az ország kiárúsítása?” (Kékek 1986)

A második álláspont képviselői számára éppen a zöldek eszméi intranszigienciája volt a velük szemben megfogalmazott kritikák oka: „...a zöldek a szakszerű érveket erős morális pátozzsal adják elő, az egészséges élethez való fundamentális emberi jogot védelmezik és követelik. A zöld mozgalom ideológiája revízió alá veszi

a termelési és fogyasztási szokásokat, s bennünk megfogalmazódik az aggodalom [...] Nem árt kijelenteni, hogy számunkra a szükségletek feletti újabb terror, egy hipotetikus zöld diktatúra is negatív utópia” (Demszky 1986).

A *Demokratában* a környezetvédelemmel kapcsolatos ellenzéki attitűd hasonlított a *Hírmondóban* megjelent állásponthez: azonosultak a környezetvédelmi szemponttal, de kritizálták a környezetvédelmi mozgalmakat. Az ellenzékiek a zöld célokkal egyetértettek, de a mozgalom eszközeit kifogásolták, illetve hiányosnak találták. Kritikájuk többnyire a mozgalom amatőrizmusa ellen irányult (*Demokrata*, 1986c). „A nyilvánossággal már elkéstek, nem elég beszélni, ideje volna tenni is valamit. Pontosan azt, amire eddig nem vállalkoztak: nyíltan politikai mozgalmat indítani, demonstratív megmozdulásokkal is bizonyítva a környezetvédelmi gondok súlyosságát, illetve kiküzdeni és fölmutatni a társadalom támogatását. A Duna Kör viszont, bár az ökológiai kérdésekkel teljesen tisztában van, a társadalmiakkal nem tud mihez kezdeni. Ellenfelei harcmódorát még nem elemezte, másban bízódik, nem saját erejében. Szívvel-lélekkel támogatjuk a szörnyszülött erőmű elleni küzdelmét, de több, sokkal több önértetet és önbizalmat kívánunk neki” (Virágkedvelő 1988: 32).

A zöld témákat a szerzők egy része önértékű kérdésként, ökológiai problémaként kezelte, másik részük azonban eszközértékűnek tartotta a diktatúra megengedése és a szólásszabadság kiterjesztése szempontjából.

3.5. Kultúrkritika

A *Beszélő* már első számában beszámolt az 1979-es *Bibó Emlékkönyvről*, amely az első szélesebb értelmiségi szellemi összefogás volt Magyarországon az 1956-os Petőfi Kör óta (Szabó Miklós 1992 [1981]). Az *Emlékkönyv*ben publikáló több tucatnyi szerző színvonalas tanulmányokban méltatta és elemezte a Kádár-rendszer által bebörtönzött, majd háttérbe szorított társadalomfilozófus, Bibó István nézeteit. Úgy tűnt, Bibó épp olyan vonatkozási pont lehet a különböző magyar ellenzéki csoportok számára, ahogy Jan Patočka a csehek vagy Karol Wojtyła a lengyelek számára.

Ugyancsak hamar, már első számában beszámolt a *Beszélő* az 1981-es budapesti Egyetemi-Főiskolai Napokról, a „tétova zendülőkként” leírt egyetemi diákmozgalmakról, amelyeket részint a lengyel Szolidaritás önkorlátozó forradalma, részint a cenzúra elleni tiltakozás inspirált (Szilágyi 1992 [1981]). Később a lap terjedelmes cikkben foglalkozott a magyarországi könyvkiadói cenzúra gyakorlatával, hangoztatva, hogy a rendszer hivatalos propagandája ellenére igenis létezik cenzúra Magyarországon (Kőszeg 1992 [1982b]). Részletesen elemzett egy szegedi rendszerkritikus punk zenekar tagja ellen indított bírósági eljárást is (Haraszti 1992 [1982b]). Az ellenzéket azonban általában véve nem önmagáért érdekelte az underground kulturális szcéna. Néhány esetben szóba kerültek punk együttesek, de csak akkor, ha bírósági eljárás indult ellenük.

A demokratikus ellenzék tagjai lehetőségeikhez mérten nyomon követték az irodalmi lapok szerkesztőségeinek problémáit, a leváltott főszerkesztők és egyes lapok gleischaltolására tett hivatalos kísérleteket (*Mozgó Világ*, *Tiszatáj*). Már a lap második számában külön cikkben foglalkoztak a *Mozgó Világ* ügyével (Szilágyi 1992 [1982]).

Speciális helyet foglalt el a Kádár-rendszerben az Írószövetség, amely ötvenkénti ülésein egyre élesebben kritizálta a rendszer kultúrpolitikáját és az informális cenzúra gyakorlatát. Mint már utaltam rá, az egyik ismert ellenzéki író, Eörsi István, az 1981-es írószövetségi kongresszuson ironikusan azt javasolta a hatalom jelen lévő képviselőinek, hogy vezessék be a formális cenzúrát, legalább minden író tudni fogja, hogy mit lehet kimondani, és mit nem. Úgy érvelt, hogy a kádári „puha diktatúrában” nem világosak a cenzurális szabályok, és ez önkényes szerkesztői cenzúrához, illetve szerzői öncenzúrához vezet. A cenzúra interiorizálása (vagyis az öncenzúra) helyett javaslata szerint jobb lett volna megtartani, vagy újra bevezetni a formális cenzúrát, mert ez által az írók számára láthatóbbá válik a hatalom. Egy külső cenzúra esetén pedig az írók jobban megőrizhetik integritásukat.

Emellett a *Beszélő* foglalkozott a fiatal írókat tömörítő József Attila Kör konfliktusaival, információkat adott a második nyilvánosság kiadványairól, eseményekről, az ellenzéki kiadványokat áruló butikról, és folyamatosan napirenden tartotta az 1956-os forradalommal kapcsolatos dokumentumok közlésének ügyét. Információk közölt a párizsi *Magyar Füzetek*, a *Magyar Figyelő*, a *Szféra* megjelenéséről és tartalmáról, az ellenzék által szervezett Hétfői Szabadegyetemről és a SZETA kulturális rendezvényeiről. Az ellenzéki identitás kérdései is felmerültek egyes könyvkritikákban, amelyek 1984-től jelentek meg a lapban. Az egyik első ilyen esszé például Petri György költő írásai kapcsán az ellenzéki irodalmi magatartásformáról szólt, valamint arról, hogy Spiró György és Esterházy Péter hogyan építették be a „tűrésnek tűrhetetlen világát” az első nyilvánosságban megjelent irodalmi szövegeikbe (Radnóti 1992 [1982]).

Ha a kultúra fogalmát tágabban, a társadalmi együttélés jellegzetes normáit is beleértve határozzuk meg, akkor több évtized távlatából szembevetve, hogy a magyar demokratikus ellenzék vitáiban és folyóirataiban nem jelent meg sem a nők helyzete, sem pedig a feminizmus kérdése. A disszidensek világát éppúgy a férfidominancia jellemezte, mint a tágabb társadalomét. A nők nézőpontja csak 1988-ban jelent meg a politikai színtéren – akkor is érintőlegesen –, amikor a Fidesz Madzsar Alice-csoportja női tüntetést szervezett a nagymarosi vízlépcső ellen. A feminizmus kifejezés általában negatív konnotációkkal bírt a magyar társadalomban, és ez alól az ellenzéki körök sem voltak kivételek.

A *Beszélő*höz és a *Hírmondó*hoz kötődő ellenzékiek megnyilvánulásaira nem volt jellemző a szubkultúrák tematizálása. A kulturális témákat háttérbe szorították a szociális kérdések. A *Demokratában* nem voltak jellemzők az underground zenei és művészeti csoportok szerepével foglalkozó munkák. A szerzők többször felvetették a nyugati tömegkulturális termékek terjedésének hatását, de ezt a kér-

dést is szinte mindig a hatalom és a rendszer bírálatába fordították át. Az *Égtájak között* köréhez tartozó ellenzékiek viszont rendszeresen írtak a művészethez való viszonyukról, és a művészetek pártfogóinak vallották magukat. Mindezt olyan közegben tették, ahol nem volt gyakorlata a kettős publikálásnak és irodalmi művek underground vagy független kiadványokban való publikálásának. Sokszor olyan alkotókra hívták fel a figyelmet, akiket méltatlanul peremre szorítottak vagy éppen elhallgattak a hivatalos kánoncsinálók. Egész habitusuk lényegét kifejezi az alábbi két mondat: „Háríthatnánk el magunktól a felelősséget. Pedig hát cinkosok voltunk benne mindannyian” (*Égtájak Között* szerkesztői 1986: 2).

4. A DEMOKRATIKUS ELLENZÉK TÖRTÉNELMI EMLÉKEZETE

A következőkben azt vizsgálom, hogy milyen történelemkép rajzolódott ki a demokratikus ellenzék szerzőinek írásaiból az 1980-as évek szamizdat publikációi alapján.⁵⁶ Melyek voltak az ellenzék történelemfelfogásának legfontosabb elemei, és ezek mennyiben tértek el a Kádár-rendszer által hangoztatott felfogástól? Úgy vélem, hogy mindebből a demokratikus ellenzék későbbi szervezeteinek a rendszerváltás idején tanúsított politikája, sőt talán a késő Kádár-korszakban kialakult, de csak az 1990-es években dominánssá váló, szociologikus nyelvet beszélő politikai diskurzus (Kuczi–Becskeházi 1992; Szűcs 2010a) is jobban megérthető.

A disszidens értelmiségi körökből létrejött demokratikus ellenzék nyilvánvalóan másként látta a huszadik század történelmét, mint a kommunista párt. Az ellenzék identitása a hatalommal való szembenállásból fakadt, független emlékezet nélkül az ellenzék nem is létezhetett volna. A történelmi fordulópontokra a pártállami propagandához képest másként emlékező, igazságkereső attitűd jellemezte. A szamizdat folyóiratok – annak ellenére, hogy a legtöbb esetben nem történelmi, hanem aktuális témákat tárgyaltak – elválaszthatatlanul összefonódtak az alternatív „emlékezetpolitika” megjelenítésének igényével. A magyar demokratikus ellenzéknek a rendszer hivatalos ideológiájától független történelmi emlékezete nem következménye, hanem oka volt az ellenzék létrejöttének és működésének.

E fejezetben ennek rekonstrukciójára teszek kísérletet, az ellenzéki diskurzust terjedelmi okokból leszűkítve a kommunista hatalom által sugallt történelemkép leghangsúlyosabb ellenpontjaira. E helyütt nem célozom az ellenzéki diskurzust az 1980-as évek tágabb értelmiségi nyilvánosságában, azok különböző csoportosulásaihoz való viszonyában is elhelyezni. Nem vonom kétségbe, hogy egyes szakmai, tudományos körökben már a szamizdatban megjelent ellenzéki szövegek megjelenése előtt napvilágot láthattak rendszerkritikus írások és koncepciók.⁵⁷ Mi több, e

⁵⁶ Elsősorban a *Beszélő* publikációit vettem alapul, de ezeket összevettem a *Demokrata* és a *Hírmondó* cikkeivel.

⁵⁷ Sok tekintetben a rendszerkritikus műhelyek közé számított a történettudományi, a szociológiai, a közgazdaságtudományi és a filozófiai intézet a Kádár-korszak második felében.

publikációk rejtett utakon egymásra is épülhettek. Célozom azonban most nem más, mint a fennálló hatalommal szembeállított ellenzéki történelemkép felvázolása.

A *Beszélő* leginkább konkrét és időszerű politikai kérdésekkel foglalkozott. Fígyelme fókuszában a közép-kelet-európai térséget érintő változások álltak, mindezeket magyar szempontból vizsgálta. A *Beszélő* cikkei tematikusan négy nagyobb csoportra oszthatók. Az elsőbe tartoznak az aktuális gazdasági és politikai kérdések és az ezekkel kapcsolatos viták. A második csoportba tartozik a magyar demokratikus ellenzék múltja, jellege, feladatai és szerepe. A harmadikban említhető a rendszer által tabuként kezelt témák és problémák felvetése és vizsgálata. Végül a negyedik csoportba sorolható az illegálisan vagy külföldön megjelentetett, politikai vagy erkölcsi mondanivalójú könyvkritikák és könyvismertetések, valamint az újonnan létrejött legális és illegális demokratikus szervezetek és dokumentumaik bemutatása.

E témák megvitatásában főleg csak az 1980-as években felmerülő, illetve akkoriban akuttá váló problémák kerültek előtérbe, mint a magyar gazdaság válsága és annak megoldási lehetőségei; a cenzúra és az ellenzéki sajtó; a határon túl élő magyar kisebbségek helyzete, a magyar egyházak és a hatalom kapcsolata, a korlátozások és zaklatások; az 1981-es lengyelországi katonai hatalomátvétel és a Szolidaritás illegálisba kényszerítése. Idetartoztak még olyan témák, mint a létminimum alatt élők helyzete Magyarországon, a munkahelyi érdekvédelem hiánya, a bős–nagygyarosi vízlépcső felépítésével kapcsolatos ellenérvek, a csernobili atomkatasztrófa és annak sajtóbeli elhallgatása, végül – a rendszer bomlásának jeleként – a választási törvény reformja. Mindezekből, első ránézésre, nem sok lehetőség kínálkozik a szamizdatos értelmiség történelemképének feltárására, mert a szamizdat lapok alig közöltek történelmi jellegű cikkeket. De az aktuális kérdések tárgyalása sokszor történelmi áttekintéseket is magában foglalt, egyes esetekben pedig a problémák okaként történelmi folyamatokat jelöltek meg.

A történelmi témák nem álltak a folyóirat szerkesztői figyelmének középpontjában. Ez alól egyetlen esemény volt kivétel: az 1956-os magyar forradalom. Ebben a témakörben a *Beszélő* nemcsak arra vállalkozott, hogy ellenzéki interpretációját adja az eseményeknek, hanem arra is, hogy a forradalom résztvevőivel készített interjúk, korabeli dokumentumok és visszaemlékezések közlésével az eseményeket az egykori szereplők szemével is bemutassák. A felkelést kutatható történelmi témává is formálták azáltal, hogy más módon hozzá nem férhető információkat bocsátottak olvasóik rendelkezésére. De tény az is, hogy 1956-os forradalmat a *Beszélő* hozzászólói nem tekintették történelemnek, mert szerintük az a magyar társadalom feldolgozatlan, lezáratlan, továbbra is élő problémája volt. Úgy gondolták, hogy a forradalom emlékét körülvevő csend, az 1956 utáni megtorlásokról való hallgatás a Kádár-rendszer alaphazugsága. Ha tehát az ellenzék elmondhatja az igazat 1956-ról, akkor alapvető módon járulhat hozzá Kádár-rendszer lebontásához.

Ugyancsak gyakran előforduló téma volt a magyar kisebbségek közelmúltjának és jelenének ismertetése, a magyar egyházak helyzete, az 1956-ot követő időszak

politikai és gazdasági szempontú periodizálása és e periódusok jellemzőinek azonosítása. A *Beszélő* ezen kívül foglalkozott olyan – a rendszer által tabunak tekintett – témákkal, mint az 1947-es kommunista hatalomátvétel és a többi párt sorsa, a magyar zsidóság ügye vagy az 1945 utáni nyugati magyar emigráció.

A nem közvetlenül magyar témákon kívül a lap szerzői főleg a szomszédos országok – leginkább Románia és Csehszlovákia – társadalmi, politikai és gazdasági folyamataira reflektáltak. Fontos helyet kapott az elemzésekben az 1956-os magyar forradalmat néhány hónappal megelőző lengyel tiltakozás, az 1968-as prágai tavasz és az 1981-es lengyel katonai hatalomátvétel is.

4.1. Az 1956-os forradalom, a megtorlás és a „közmegegyezés”

A szamizdatban publikáló disszidens értelmiségiek demokratikus szabadságjogokat követeltek, és ebben kétségkívül szemben úsztak az árral. Azt kellett látniuk, hogy Kádár-korszak írástudóinak többsége szakított a magyar értelmiségi lét független, kritikai és demokrata tradíciójával, amelyet Bibó István neve fémjelzett. Az ellenzéki körökben többször emlegetett „Bibó-felejtés” jelensége (Csurka 1991 [1979]) azt is jelentette, hogy az értelmiség beletörődött az 1956-ban megfogalmazott demokratikus és függetlenségi követelések kudarcába.

Az ellenzék számára kezdetben az 1968-as csehszlovákiai bevonulás sokkja jelentette az illúzióktól való megszabadulást, de ez jórészt a fiatalabb generációt érintette. Ahogy teltek az évek, egyre fontosabbá vált az 1956-os magyar forradalom, mint politikai kiindulópont az ellenzék emlékezetében. Mindezt sokat tettek az ötvenhatosok – elsősorban Eörsi István, Krassó György, Litván György és Szabó Miklós –, akik folyamatosan emlékeztették fiatalabb társaikat, hogy 1956 után nem lehettek volna illúziók a rendszer természetét illetően. Ahogy Haraszi Miklós fogalmazott: „Amióta az eszmények nem számítanak, csak a tankok, ki-ki receptet keres magának a boldogulásra. Magánrecept lehetett csupán az enyém is: gerinctörés ellen kotyvasszunk, fogyasszunk tiltott irodalmat” (Haraszi 1992 [1987]: II. 709). Míg a kommunista rendszer propagandája 1956 kapcsán az imperialisták által szított és a „népi demokrácia” ellen irányuló ellenforradalomról beszélt, addig az ellenzék széles társadalmi összefogáson alapuló, demokratikus átalakulást és jogokat követelő forradalomnak tekintette az eseményeket.

De mi is volt pontosan 1956? Forradalom, nemzeti felkelés, ellenforradalom, szabadságharc, leverett lázadás? A pluralista demokrácia igénye? Szabad, önigazgató, demokratikus szocializmus követelése az államszocializmussal szemben? Az ellenzék válaszaiban ezek mind visszaköszöttek. Egyik megközelítésben az 1956-os magyar forradalom az összes kelet-európai nemzet követeléseinek első hangos, kiáltásszerű megfogalmazása volt. Radikális hang, amelyhez hasonló Szilágyi Sándor szerint azóta sem hallatszott a térség egyetlen országából. A „Legyünk az emberi jogok őskeresztényei!” című cikkében a szerző ezt írta: „...az 1956-os forradalom-

ban fogalmazódott meg a legteljesebben, ami a kelet-európai, szovjetek megszállta, kommunista rendszerű országokban máig a népek beléjük fojtott akarata: 1. a nemzeti függetlenség, 2. a többpártrendszer, 3. a munkás érdekképviselő (munkástanácsokkal), és végül 4. a szólás-, gyülekezési, vallás- és sajtószabadság” (Szilágyi 1992 [1987]: II. 696).

Egy másik álláspont szerint 1956 spontán munkásösszefogás eredménye volt, tehát szó sem lehetett arról, amit a korai Kádár-rendszer sugallt: a nép állítólagos hatalmának megdöntéséről. Az ötvenhatos munkásvezető, Rácz Sándor így fogalmazott: „A legnagyobb gyalázatnak azt tartom, hogy 1948 után a rendszer nem a munkásöntudat formálását és elmélyítését segítette elő, hanem – a spiclirendszer kiépítésével – szétszüllesztette azt a munkásegységet, amiből tovább kellett volna fejlődnie az igazi munkáshatalomnak. 1956-ban ezek a becsapott munkások helyesen ismerték fel helyzetüket: keményen és határozottan a forradalom mellé álltak, védtek, míg az erejükből futotta. Tették ezt azért, mert felismerték a történelmi pillanatot, hogy lehetséges egy kizsákmányolásmentes, szabad társadalom kialakítása Magyarországon. A magam részéről a magyar munkások 1956-os helytállását tartom a legjelentősebb politikai cselekedetnek a magyar munkásmozgalom történetében” (Rácz 1992 [1983]: I. 353).

A forradalom egy harmadik, lehetséges értelmezése szorosan kapcsolódik a magyar értelmiség 1956-ot követően betöltött szerepéhez. A *Beszélő* ugyanis nemcsak azt állította, hogy az értelmiség döntő szerepet játszott a forradalmi eseményekben, hanem hogy részvétele későbbi magatartását is befolyásolta. Kis János, az ellenzék egyik vezető személyisége ironikus hangvételű bevezetőjében így fogalmazott: „Azt mondják, Magyarországon nem történik semmi. A nép örül, hogy békén hagyják a politikával, ráérő idejében családi házat épít, baromfit tenyészt, kontárkodik. Az értelmiség bezárkózott a kultúra kertjébe, a politikát maga is politikusokra hagyja. Az egyházak együttműködnek az állammal. A régi vágású reakciók és polgári demokraták kihaltak, a kommunista mozgalom revizionistái soha többé nem tértek magukhoz 1956-os vereségükből” (Kis 1992 [1981]: I. 11).

A *Beszélő* többek között éppen ezt az elterjedt vélekedést kívánta megcáfolni. Bizonyítani akarta, hogy a másként gondolkodók újra jelen vannak az országos politikában, figyelemmel kísérik és bírálják a hatalom megmozdulásait, és folytatják a demokrácia kivesztettnek hitt tradícióját. Mindebben meglepő sikert értek el, mert az 1980-as évek elején már a pártállami vezetés sem tagadta a demokratikus ellenzék létét. Kádár János egy 1979 júliusi Borsod megyei pártaktíva-értekezleten így fogalmazott: „Ami az értelmiséget illeti, túlnyomó többsége pozitív álláspontot vall és képvisel, támogatja szocialista törekvéseinket, céljaink elérését. Bizonyos kisebbsége talán valamilyen általános divatirányzatokat is követve kissé hajlamos a szenvelgésre, pusztán a bajok meglátására és arra, hogy a dolgoknak csak az árnyoldalát vegye észre” (Kádár 1985: 5).

1956-ot követően a politikai színteret az ellenzék hiánya, az értelmiség hallgatása jellemezte. Épp ezért volt újdonság, hogy a hetvenes évek végén megszerveződött

a demokratikus ellenzék. A *Beszélő* szerzői észlelték, hogy 1956 után alapvetően megváltozott a vezetés és az értelmiség viszonya. A kommunista vezetés újraértelmezte a szövetségi politikát, teret engedett a különböző „haladó áramlatoknak”, és a marxizmus hegemoniáját nem kényszer, hanem meggyőzés útján kívánta elérni (Huszár 1986a, 1986b). Ez volt a kádári „magyar út”, a különutas szövetségi politika. Az 1956 utáni elnyomást követő gazdasági fellendülés kényszerű politikai kompromisszumra nyújtott lehetőséget a rezsim vezetői és az értelmiségiek között. A párt saját politikai monopóliuma megkérdőjelezhetetlenségéért cserében engedményeket tett a kultúra, a fogyasztási szokások és a mindennapi élet területén. A rezsim vezetői ezt természetesen saját sikerükként tüntették fel.

A demokratikus ellenzék egyik alapvető történeti hivatkozási pontja a kádári „kompromisszum” vagy inkább kapituláció volt. Az alku a magyar társadalom és a politikai vezetés közötti – az utóbbi által kikényszerített – szimbolikus egyezséget jelentette, amely az 1956-os forradalom után jött létre. Ez a „kiegyezés” az egyes szamizdat fórumokon különböző értelmezéseket kapott, de a vitázók abban egyetértettek, hogy mindent meg kell tenni az 1956-tal kapcsolatos társadalmi felejtés ellen. Ha ugyanis a magyar társadalom „elfelejti” 1956-ot, akkor az a rezsim legnagyobb győzelme lesz a kortársi és a potenciális jövőbeli ellenzéki erők fölött. A *Beszélő* szerkesztői a történelmi igazság átírása ellen és a felejtés megelőzéséért egyenesen lapszerkesztési koncepciójuk alapjává tették, hogy minden egyes lapszámban legyen szó 1956-ról.

Az ellenzék 1985-ös monori tanácskozásán a népi radikális Csurka István így jellemezte az alku által előidézett helyzetet: „A mai magyar társadalom a rossz, egyoldalú, megalkuvó, de ugyanakkor sok vonatkozásban eredményes és hasznos kényszer egyezség társadalma. Ez a kényszer egyezség a forradalom és szabadságharc leverése után kötött. A magyarság ekkor belekényszerült ebbe, de ez az alku nem volt teljesen haszontalan és eredménytelen. A nemzet kapott is. Az a bizonyos »legvidámabb barakk« titulus e kényszer egyezség eredményeként ragasztódott rá az országra, joggal. Az élet az 1960-as, 70-es években itt valóban emberibbé és elviselhetőbbé vált. [...] Egy nagy cefréskád, egy vastag földővel letakart dézsa és ezen a deszkafedő, az erjedő lé fölött folyt percről percre a táncikáló, vidám barakkélet. 1956. november 4-e után ebbe a dézsába hánytak bele mindent: vért, hősi halált, munkástanácsot, a forradalom gyönyörű mámorát, az egyhetes szabadság extázisát, az öntudatot, majd valamivel később az akasztottak ezreit és a börtönviseltek megveréseit és megaláztatását, és az egészet lefődték felejtéssel. Az alku legfőbb kikötése ez volt: felejts, hallgass! »Aki nincs ellenünk, az velünk van« – mondta Kádár János. Ám nem ellenük lenni csak úgy volt képes az ember, ha felejtett” (Csurka, 2005 [1985]: 28).

A demokratikus ellenzék szerint a forradalmat követő évtizedben a magyar értelmiség hallgatásba burkolózott; a forradalmat leverték és a rendszerellenes értelmiségiek politikailag aktívabb része börtönbe jutott. A korábbi ellenállók emigráltak, elhallgattak, vagy pedig egzisztenciális biztonságuk érdekében megalkudtak

és a hatalom szolgálatába álltak. Az 1980-as években már nem létezett a régi, forradalmi-kommunista értelmiség. A demokratikus ellenzék vezetői – akik között voltak ötvenhatosok, hatvannyolcas egykori baloldaliak, szociáldemokraták és radikális demokraták – az általuk választott radikális reform taktikájával lassan, de fokozatosan közelítettek a liberális demokrácia stratégiai célja felé (Faragó 1986). Nagyjából egységes volt álláspontjuk abban, hogy az emberek többsége kiábrándult a rendszerből, ám vannak, akik még szolgálják a hatalmat, és vannak, akik megpróbálnak kiutat keresni az általános gazdasági és politikai válságból. Konrád György szerint a „blokknacionalizmus” Keleten és Nyugaton egyaránt magába szívta az értelmiségiek többségét, a hivatalosokat és az ellenzékieket is (Konrád 1992 [1985]: II. 225).

Az „érett kádárizmus” politikai „közmegegyezésének” hivatalos értelmezésétől tehát alapvetően eltért az ellenzék álláspontja. Petri György szerint az adott körülmények között közmegegyezésről szó sem lehetett: „Miután közmegegyezés már nincs, ideje kimondanunk, hogy nem is volt. Amit közmegegyezésnek hívtak és sokan hívták annak, az valójában közbeletörődés volt. Közmegegyezésben összemérhető erejű partnerekre van szükség. A hatvanas évek megtorlás utáni magyar társadalma megegyezésre nem, csak tudomásulvételre volt képes” (Petri 1992 [1987]: III. 122). Petri szerint az ellenzéki értelmiség nem azért nem volt jelen a magyar közéletben az 1960-as években, mert meggyőzték volna a kádárizmus igazáról, hanem mert bizonyos engedmények fejében elhallgattatta saját lelkiismeretét.

Eltérő állásponton volt Eörsi István, aki szerint létezett közmegegyezés, de az nem annyira az 1956 utáni kádári politika sikerein, mint inkább az 1956 előtti idők elrettentő eseményeitől való félelem emlékéen alapult. „Azok sem jártak jobban, akiknek Rákosi éveiben hallgatás vagy üldöztetés volt a sorsuk. A félelem a csontjukba ivódott, és most csendesen, lemondóan szolgálják azt, amit lenéznek. »Ennél csak rosszabb jöhet« – mondják legyintve, ha a változás vágyával találkoznak. A néma közmegegyezésnek, amelyet a kádárista állam a polgáraival kötött, az emlékezés az alapja: emlékezés Rákosira, a szovjet beavatkozásra, az akasztófákra” (Eörsi 1992 [1985]: II. 207).

Eörsi és Petri egyetértett abban, hogy az értelmiség hallgatásba burkolózott az 1960-as években. Petri szerint ez a rendszer által nyújtott engedményeknek volt köszönhető, Eörsi viszont úgy vélte, hogy a társadalmi békének inkább negatív okai voltak: a hallgatás célja a Rákosi-rendszer visszatérésének elkerülése volt.

Míg a demokratikus ellenzék és a rendszer hivatalos propagandája látszólag megegyezett abban, hogy a hatvanas éveket az ellenzéki hangok hiánya jellemezte, addig a kommunista politikai vezetés a színpad mögött valójában másképpen vélekedett. Kádár János pártfőtitkár egy 1982-es felszólalása tanúskodik erről, amelyet zárt körben mondott el: „...itt többen idézték, hogy ellenzék végig volt 1956 óta is. Tényleg volt. És probléma is volt vele, és néha a magunk módján küzdöttünk is velük. Hát most nem tudom, hogy az istenben mondjam, hogy politikailag aktív részében a társadalomnak, mondjuk ’56 decembere táján, az ellenzék volt a több-

ségben. [...] Aztán lassan kisebbségbe szorult. És hogyan szorult kisebbségbe? Gondoljanak arra, hogy akkor milyen eszközöket alkalmaztunk, és hogyan! Még mára is ad valami tapasztalatot. De ha visszaemlékeznek, a főbenjáró bűnösöket üldöztük, azokat, akik egyéni vagy tömeggyilkosságokat hajtottak végre. Azzal, hogy ki mit pofázott a villamoson, meg mit tudom én hol, azzal nem törődtünk” (MSZMP KB 1982: 45).

Kádár szerint az ellenzéki hangok korántsem hallgattak el 1956 után, de a rendszer vezetése nagyvonalúan szemet hunyt egy részükkel szemben. A konszolidáció ilyen megengedő értelmezése az ellenzék szerint hamis volt. A *Beszélő*ben Rainer M. János összegezte a forradalom leverését követő megtorlások áldozatainak számát és összetételét. Következtetései ellentmondtak a visszafogott megtorlás koncepciójának. Szerinte a megtorlás fő célpontjai jellegzetes társadalmi csoportok tagjai voltak: fiatal és középkorú munkások és a velük együttműködő értelmiségiek. Rainer becslése szerint 1956 vége és 1961 vége között 350–400 embert végeztek ki Magyarországon; 90 százalékukat a forradalomban való részvételért. Mint hozzátette, „tizenhatezer ember elítélése, több száz kivégzése, tízezrek egyéb formában való szankcionálása úgy következett be, hogy a kormány büntetlenséget ígért az eseményekben résztvevőknek” (Rainer 1992 [1987]: II. 656). Szorosan kapcsolódott a megtorlás megítélésének kérdéséhez a forradalmat követő bűnvádi peres eljárások időszaka. Az ellenzékiek alapvetően kétségbe vonták a rendszer azon értelmezését, miszerint 1956-ot követően Magyarországon „korrekt megtorlás” ment volna végbe, ahol a nép akaratának megfelelően felelősségre vonták az „árulókat”. A forradalom utáni megtorlás során nem indítottak a Rákosi-korszak gyakorlatából ismerős koholt pereket, de folytatták a tények önkényes értelmezésének gyakorlatát. A megtorlást „a politikai vezetés indította el, mert a társadalom ellenállását nem tudta másképp megtörni, és az ismét hatalmat nyert régi apparátus bosszúvágya formálta különösen kegyetlenné” (Rainer 1992 [1987]: II. 661).

Az ellenzékiek vitába szálltak a hatalom képviselőinek azon állításaival, amelyek szerint még a főbűnösöknek is megadatott a tisztességes bírósági eljárás és a védelem lehetősége, valamint hogy a pereket követően a magyar társadalmat megfelelő tájékoztatták. Mindez nem volt igaz. Az állampolgárok még utólag sem kaptak megfelelő tájékoztatást például Nagy Imre és mártírtársai kivégzéséről. A hatalom képviselői nem mondták el, hogy mikor tartóztatták le őket, hogyan folytak a vizsgálati kihallgatások, ki volt a per ügyésze, és kikből állt a bíróság. „Nem ismertették a tanúk névsorát, és főként: zavaros, áttekinthetetlen képet adtak a tárgyalás menetéről, a vád bizonyítékairól s a vádlottak védekezéséről. Nem csoda, hogy nyomban híre kelt: Nagy Imréeket valójában tárgyalás nélkül végezték ki, vagy ha volt is per, nem Magyarországon, hanem a Szovjetunióban. 25 év telt el azóta, ám a hatalom szócsövei semmit sem tettek hozzá az 1958-ban kiadott, töredékes és érezhetően hazug tájékoztatáshoz” (*Beszélő* szerkesztői 1992 [1983]: I. 445).

A Kádár-rendszer egyik legfontosabb öngazoló narratívája szerint a rendszer szakított a sztálinizmus politikai gyakorlatával, ám a szamizdat lapok szerzői ezt

nem így látták. Szerintük folytonosság létezett a Rákosi-féle sztálinista diktatúra és a Kádár-rendszer között. Ennek egyik bizonyítékát abban látták, hogy hivatalosan még az 1960-as években sem rehabilitálták teljesen a Rákosi-korszak politikai elítélteit: „A jelenlegi politikai vezetés 1956. november 4-e óta hangoztatja, hogy szakított a múlt bűneivel. De a múlt bűneinek áldozatait (a kevés számú rehabilitáltat kivéve) és kegyetlenül megbüntetett akkori ellenségeit semmivel sem kárpótolta. Sőt, tovább büntette őket: ha a forradalom után ismét bíróság elé kerültek, visszaesőnek számítottak, így nem vonatkozott rájuk az 1963-as amnesztia. Sok százan maradtak börtönben a hatvanas-hetvenes évek fordulójáig, végső soron az 1950 körül kiszabott ítélet alapján, és nyögik máig a hosszú börtönbüntetés következményeit” (Kőszeg 1992 [1983]: I. 420).

A politikai kontinuitás másik ellenzéki bizonyítéka az volt, hogy a Kádár-rendszer előszeretettel használta fel a Rákosi-korszakban kiképzett rendfenntartó és igazságügyi káderek szakértelmét és bosszúvágyát saját hatalma megszilárdításához. A szakításra törekvés volt jellemző a disszidens értelmiségiek által szamizdatban kiadott *Bibó Emlékkönyv* szerzőire is. Amint azt az egyik ellenzéki történész megállapította, az *Emlékkönyv* szerzői egymáshoz képest is sok mindenben másként gondolkodnak. „Mi az, ami mégis összefogja őket? Mi az, amiben ugyanúgy gondolkodnak másként? Abban, hogy nem vállalják a sztálinizmussal való kontinuitást, s hogy olyan magyar jövő mellett kötelezik el magukat, amelyek hagyományai között ez a történelmi képződmény nem kaphat helyet” (Szabó Miklós 1992 [1981]: I. 48).

Az ellenzék szerint, miközben a Kádár-rendszer számos tekintetben folytonosságot mutatott a Rákosi-korszakkal, a társadalom attitűdje megváltozott: egyre fáradtabb, beletörődőbb és megalkuvóbb lett. Egyre kevésbé hasonlított korábbi önmagára. Történelméről megfosztották, az események rajta kívül történtek. Csurka István szerint „1956. november 4-e óta a magyarság nem a saját történelmét éli. Ilyen fordulat még egyetlen háború elvesztése után sem következett be. Ez a fordulat ugyanis a lelkekben állt be” (Csurka 2005 [1985]: 29). Az a remény, ami 1945 után még megvolt, 1956 után hosszú időre elveszett, mert eltűnt a szabadság lehetősége. Kiderült, hogy a kommunista rendszert nem lehet csupán átmenetileg az országra erőltetett kényszerzubbonyként értelmezni, mert a hidegháborús *status quo* földrajzi határainak megváltoztatása rövid távon egyik nagyhatalomnak sem állt érdekében. Az Egyesült Államok 1956-ban nem kockáztatott egy új világháborút Magyarország felszabadításáért, így a szovjet blokk Közép-Európában évtizedekre bebetonozódott. Az itt élő népek hosszú időre elvesztették esélyüket saját történelmük alakításához.

Mindez erősen különbözött Illyés Gyula híressé vált metaforájától, a „történelmi szélárnyék” gondolatától. A Bethlen Gábor erdélyi fejedelem egyensúlyozó politikáját egyre inkább pozitív példaként értelmező író e metaforával arra utalt, hogy a nemzetnek a megmaradás érdekében már nem vértanúkra van szüksége, sokkal inkább a mindennapok munkájára, értelmes tetteire, mert a szabadságnál fontos-

sabb az élet. Illyés álláspontját egyik elemzője így interpretálta: „a hősokeket cserbenhagytuk, de ez nem a nemzeti ősbűn része, hanem idegen elnyomás következménye; ez ellen az 1960-as években nem Dugovics Tituszokra, hanem az ország építómunkásaira van szükség” (Vasy 1992: 68).

1956 kapcsán a *Beszélő* számos, a rendszer által elhallgatott politikai személyiségről szót ejtett; olyanokról, akiket a fiatalabb nemzedékek nemigen ismerhettek. Természetesen Nagy Imre volt a legfontosabb újraértelmezett politikai szereplő, de az emlékezésekben szerepet kapott Bali Sándor, a Nagy-budapesti Központi Munkástanács (KMT) vezető alakja, valamint Bibó István, Gimes Miklós, Haraszti Sándor, Losonczy Géza, Maléter Pál, Szilágyi József és Vásárhelyi Miklós. E politikusok szerepének tisztázása céljából interjúkat közöltek a még élő szereplőkkel, az elhunytakra és kivégzettek pedig visszaemlékezések, beszédek és bírósági jegyzőkönyvek segítségével irányították rá a figyelmet. Közülük Bibó Istvánt állították előtérbe, akit a magyar politikai másként gondolkodás élő hagyományának neveztek. „A hetvenes években valóságos Bibó-reneszánsz bontakozott ki: írásait sokszorosítva, vitaanyagként, szamizdatként terjesztették, s oda is eljutottak, ahová a másként gondolkodás egyéb szellemi megnyilvánulásai ritkán találnak utat. [...] A hetvenedik születésnapját ünneplő Bibó elé akart felvonulni a tábor, amely szellemi örökségként vállalta munkásságát; az elkészült gyűjteménnyel már csak emlékének tisztelegthettek” (Szabó Miklós 1992 [1981]: I. 48). Bibó ellenzéki újrafelfedezésében – túl azon, hogy a 20. század egyik legjelentősebb magyar politikai gondolkodója volt – szerepet játszott az is, hogy a fent említett szereplők közül egyedül neki nem volt kommunista múltja. „Bibó István nem kellett a magyar konszolidációnak, mert legfontosabb tanulmányaiban félreérthetetlen pontossággal mutatott rá az 1867-es kiegyezés felemás voltára” (Csurka 1991 [1979]: 419), vagyis arra a deáki tetre, amelyhez az érett Kádár-rendszer mindig is szerette volna hasonlítani magát. De a nyolcvanas években, a *Bibó Emlékkönyv* hatására, az állampárt is gyorsan átértékelte Bibó szerepét, s ezután indult meg tanulmányainak állami kiadónál történő posztumusz publikálása (Bibó 1986).

Revelációként hatott, amikor a szamizdat *Beszélő* közölte az 1956-os forradalom vívmányainak védelmében létrejött Nagy-budapesti Központi Munkástanács három ülésének jegyzőkönyvét. A KMT 1956. november 14-én alakult meg, és december 9-ig működött, amikor helyiségeit a karhatalom lezárta, vezetőit letartóztatta. A KMT üléseiről nem készült gyorsírói jegyzőkönyv, bár nem kizárt, hogy a Belügyminisztérium archívumában maradtak besúgók által titokban készített magnófelvételek. A *Beszélő*ben közölt dokumentumok az ott elhangzottak egykorú, sebtében leírt összefoglalásai voltak (KMT, 1992 [1987]: II. 621–629). Mindez azt is üzenete a kései olvasóknak, hogy a társadalmi ellenállás többféle módon lehetséges.

4.2. Az emlékezés aktusai

Az emlékezés aktusai a tiltott eseményt szimbolikusan mintegy visszaemelik a normalitás világába, hiszen az ilyen aktusok egy idő után fokozatosan elveszítik közvetlen politikai jellegüket, és – gyakran évfordulókhoz kötődve – rutinszerű eseményekké válnak. A kollektív emlékezés így a megsebzett társadalom öngyógyításának, önvédelmének is felfogható. A gyakorta ismétlődő emlékezési rítusok normálissá, feldolgozhatóvá, elfogadottá tehetnek mindaddig tiltottnak, szokatlannak vagy egyenesen abnormálisnak tekintett eseményeket és magatartásmódokat. Mindez azonban csak akkor történik meg, ha a hatalom nem akarja saját történelemértelmezését ráerőltetni a társadalomra.

A demokratikus ellenzéknek a hatalomtól elváló független történelmi emlékeztét és annak rekonstrukcióját meg kell különböztetni a posztkommunista korokban megjelent elemzői interpretációktól, amelyek az egykori ellenzék rendszerhez való viszonyát és az emlékezetpolitikában elfoglalt helyét vizsgálták (Renwick 2006; Mark 2010; Mark et al. 2015). E könyvben az előbbi témakört elemzem, és nem a kérdés historiográfiáját. Az emlékezés aktusairól való korabeli dokumentumok azt mutatják, hogy élesen elvált egymástól a hatalom és az ellenzék magatartása. Az ellenzék éppen azt próbálta kanonizálni, amit a hatalom tiltott. De bizonyos fókig elváltak egymástól a szamizdat irodalom orgánumai is: leginkább a *Demokrata*, valamelyest a *Hírmondó* és csak ritkábban a *Beszélő* számolt be olyan eseményekről, amelyek az emlékezés aktusainak voltak tekinthetők. Olyan alkalmakról volt szó, amelyek a megemlékezést, a nem-felejtést szolgálták a civil társadalom nevében.

A *Demokrata* és a *Hírmondó* különösen fontosnak tartotta ezeket az ünnepi alkalmakat, amelyek Magyarországon megemlékezés-jellegűek voltak – szemben például Lengyelországgal, ahol ugyanezt a funkciót május 1. töltötte be, és például e nap nevében követeltek változásokat a munkások. Az „emlékezés aktusairól történő emlékezés” is gyakori jelenség volt nálunk, ahogyan erre több ellenzéki beszámoló is rámutatott. Például a *Hírmondó* beszámolója az 1972–74 közti viharos március 15-i megemlékezésekről és a *Beszélő* írásai az 56-os házi megemlékezésekről. Mindezek az utalások és hivatkozások kiemelték a hivatalos ünnep és a társadalmi ünnep kettősségét, különbségét és egymással való szembenállását. A rendszer április 4. és november 7. ünnepelését tekintette normálisnak, míg az ellenzék március 15. és október 23. széles körű megünneplését tekintette volna annak. Míg a rendszer ünnepnapjai az 1917-es szovjet forradalomhoz és Magyarország 1945-ös szovjet megszállásához / felszabadításához kötődtek, addig az ellenzéki normalitás dátumai a magyar forradalmak kezdőnapjaihoz: 1848. március 15-höz és 1956. október 23-hoz.

A *Beszélő* külön rovatban szerepeltette az 1956-hoz kapcsolódó cikkeket, amelyek főként nekrológok voltak, és egyéb dokumentumok. Ahogy az ellenzéki szerzők a forradalom 25. évfordulója kapcsán megállapították, Magyarországon mindig akad-

tak emberek, akik megemlékeztek az 1956. október 23-án kirobbant forradalom évfordulójáról. „Az első évfordulón néhány egyetemista végigment az előző évi tüntetés útvonalán – megtorlásul örökre elzárták előlük a tanulás lehetőségét. A megemlékezés magánlakásokba szorult, bensőséges, személyes üggyé lett, de néhányan – néhány ezren, néhány tucatnyian – nem feledkeztek meg a dátumról, összejöttek barátaikkal, volt börtöntársaikkal; vagy gyertyát gyújtottak a halottakért meg az ismeretlenekért: magyar felkelőkért, orosz sorkatonákért. A rendőrség rettegott az októberi napoktól, 1957. október 21–22-én egyetlen éjjel ötszáz embert vettek őrizetbe, megelőzéskeppen. Hasonló begyűjtésekre még éveken át sor került, ha csökkenő mértékben is” (Köszeg 1992 [1982a]: I. 96). A rendőri összetartás 1981-ben látványosabb volt, mint az előző években. „A hivatalos suttogó propaganda hónapokig rebesgette, hogy a párt a »sajnálatos események« reálisabb értékelésére készül, fel akarja oldani '56 tabuját. Aztán a sajtó és a rádió a szokásosnál hosszabb sorozatokban ismételte el a jól ismert szövegeket a volt gyárosok és földesurak ellenforradalmáról, a Rákosi–Gerő-féle pártvezetés hibáiról, a televízió pedig szinte hangú vitaműsorban tette ugyanezt. És mégis, a huszonöt éves évforduló más lett, mint az eddigiek voltak. A forradalom évfordulójáról Magyarország határain belül először emlékezett meg a nyilvánosság – az a bizonyos második nyilvánosság” (uo. 97).

A Kádár-rendszerben ötévente ült össze a Magyar Írók Szövetsége közgyűlése. E találkozókra olykor feszült pillanatokra is sor került a hatalom és az írók képviselői között, de ez csak 1986-ban vált nyílt ütközéssé. Az 1981-es közgyűlésre ez még nem volt jellemző, holott december 12-én és 13-án került rá sor: a második napon vezették be Lengyelországban a katonai kormányzást. Az ellenzéki Dalos György szerint „az egybegyűlt magyar írók szükségtelennek tartották kifejezni lengyel kollégáik sorsa fölötti aggodalmukat. [...] Nem hőzöngenek, az elérhető eredményeket nem áldozzák fel elveik hangoztatásáért. Megtapsolják Aczél Györgyöt, aki azt mondja nekik, hogy jobban szereti az írókat, mint az aláírókat” (Dalos 1992 [1982]: I. 114).

A demokratikus ellenzék 1986 decemberében egy budapesti magánlakáson két-napos konferenciát tartott a forradalom 30. évfordulóján. A konferencia mintegy hetven résztvevője Magyarországon először vállalkozott a történelmi esemény tárgyilagosságra törekvő felidézésére. Mindez még akkor is kiemelést érdemel, ha az 1985-ös monori találkozóval ellentétben a népi kör nem képviseltette magát a rendezvényen. A három nemzedék képviselőiben megjelent történészek, írók, a forradalom egykori résztvevői és fiatal értelmiségiek arra tettek kísérletet, hogy immár történelmi távlatból, a tudományos kutatás és forráskritika eszközeivel, ugyanakkor a személyes élményeket és tapasztalatokat is segítségül hívva, egymást kiegészítve elemezzék a forradalom tisztázatlan kérdéseit. A hozzászólások az előzetesen szétosztott tanulmányokhoz kapcsolódtak,⁵⁸ végül megjelentették a vita szerkesztett jegyzőkönyvét (Decsy 1987).

⁵⁸ A vitaindító tanulmányokat Donáth Ferenc, Kis János, Mécs Imre, Széll Jenő és Vásárhelyi Miklós írta.

A vitázók 1956-tal kapcsolatban néha olyan kérdésekre is választ kerestek, amelyekben a még tudományos kutatás lett volna szükséges. Hogyan alakult ki a forradalom? Mennyiben jött létre spontán módon, és mennyire volt törvényszerűnek tekinthető? Mennyiben volt ez történelmi naivitás eredménye, és mennyiben alakult tudatosan, előre eltervezetten? E kérdéseknek politikai jelentősége volt az ellenzék számára. A „spontán megmozdulás” ugyanis egyszerre jelenthetett legitimáló erőt és felmentő ítéletet, míg a „tervezett elhatározás” a korszak és a rendszer kontextusában egyszerre lehetett előre megfontolt, manipulatív szándékú intellektuális erő.

Az 1986-os év fordulópontnak tekinthető a történelmi emlékezésben, mert a harmincadik évforduló után a forradalom lassan visszakerült a szélesebb társadalmi közbeszédbe. Az 1986-os ellenzéki konferencián zajló viták még egyszerre hordozták magukban a múlt „folytatásának” és lezárásának lehetőségét. Kis János 1987-es értékelése szerint: „1956–57 fordulója még nem történelem. A magyar társadalom még nem emésztette meg akkori, totális vereségét. S a hatalom sem szabadult meg győzelmének teherétől. A gazdasági és politikai válság, amelybe Magyarország a nyolcvanas években mindinkább belesüllyedt, a harminc éve létrejött restaurációs rezsim válsága. A restauráció az utópiák birodalmába számúzta a forradalom alapvető követeléseit: a semlegességet, a többpártrendszert, a gazdasági önkormányzatot. A magyar társadalom mozgása ily módon visszaszorult az 1947 táján kijelölt kényszerpályára, amelyen nincs mód felzárkózni az európai fejlődés fő vonalához. [...] A mai válság nem csupán a rendszeré – közelebbről nézve ez az 1956–57-ben rögzített hatalomgyakorlási elvek válsága” (Kis 1992 [1987]: II. 617).

A közvetlenül a rendszerváltás előtti megemlékezések már a közelmúlt történelmének részeként tárgyalták a forradalmat. A forradalom 1988–89-re vált végképp a „befejezetlen” múlt részévé, azáltal hogy olyan fiatal generációk léptek be az ellenzéki térbe, amelyeknek nem volt konkrét tapasztalatuk a forradalomról. Az ellenzéki üzenet egyértelmű volt: a gazdasági és politikai válságból csak úgy lehet kilábalni, ha a társadalom megszabadul az 56-os forradalmat leverő restaurációs rezsimtől. A válság nem egyes szférák elszigetelt krízise, hanem a rendszer egészének válsága. Amikor bő egy évvel később, 1988 júniusában megalakult a Történelmi Igazságtétel Bizottsága (TIB), az ellenzéki szereplők már túlléptek a pusztá megemlékezésen. A TIB vezetői leszögezték, hogy fontosnak tartják az egész 1945 utáni történelmi korszak, a forradalom tárgyilagos feldolgozását (*Demokrata* 1988: 6). Mindez az események radikális felgyorsulását jelezte. Ami 1986 végén még az ellenzék vezetői számára is távoli ábrándnak tűnt, 1988 nyarára a megvalósulás küszöbére érkezett. 1989-ben lezajlottak a kerekasztal-tárgyalások a hatalom és az ellenzék között, új alkotmányt fogadtak el, és kikiáltották a köztársaságot.

Mindez nem a „történelmi igazságtétel” problémájának háttérbe szorulását jelentette, hanem funkciója megváltozását. Az igazságtétel gondolata a múlt történelmi feldolgozásától az emlékezés politikai szempontú hasznosítása felé mozdult el. A *Demokrata* 1988 júniusában megjelent 56-os különszáma külön figyelmet fordít

tott a hatalom történelemhamisításainak tudatosítására. Mint írták: „...viták és találgatások folynak a Rajk-per háttéréről, miközben a nemzetközileg is fogalommal vált konstrukciók per iratait – ha ugyan meg nem semmisítették őket – ma is hét lakat alatt őrzik. És mindmáig sűrű homály fedi a Rajk-per előtti és utáni konstrukciós pereket is” (*Demokrata* 1988: 5).

Ami pedig a reflektált emlékezetet illeti, fel kell tenni a kérdést: kinek az emlékezetéről van szó? 1989-ben mind az új, demokratikus politikai elit, mind pedig a politikailag aktív értelmiségiek között sokan akadtak, akik közvetlen történelmi és politikai kapcsolatot láttak 1956 és 1989 között. Ez azonban nagyrészt elméleti konstrukció volt. Mint arra a magyar forradalom monográfusa, Bill Lomax felhívta a figyelmet, forradalmak akkor jönnek létre, amikor az egyszerű emberek a nyilvánosság arénájába lépve aktívan bekapcsolódnak a történelmi események formálásába. „De a forradalmak lezajlását követően gyakran az értelmiségi vagy politikai elit az, amely a dicsőséget learatja. [...] A forradalmak történetét nem aktív kirobbantóik, a néptömegek írják meg, hanem értelmiségi szóvivőik, politikai vezetőik, tehát azok, akiket a végén a forradalmakkal azonosítanak” (Lomax 1984: 3). Ők azok, akik megteremtik az emlékezés nyelvi, fogalmi és vizuális kereteit, akik kanonizálják az események történetét.

4.3. Az újrafelfedezett Közép-Európa

A földalatti ellenzéki lapokban többször naprendre került a kelet-európai csatlós országok történetének három fordulópontja – a magyar 1956, a csehszlovák 1968 és a lengyel 1981 – összehasonlítása. E cikkekben leginkább arról esett szó, hogy milyen eredményt hozott a három forradalmi folyamat. A *Beszélő* szerint 1956 jelentőségének felismerése hosszú ideig tartott, mert a kelet-közép-európai reformértelmiség a magyar forradalmat előbb csak nemzeti felkelésként definiálta, és csupán az 1980–81-es lengyel események fényében értékelte valódi demokratikus forradalomként. „Az 1968-as csehszlovákiai intervenció és az aktív demokratikus ellenzék létrejötte között eltelt évtizedben a marxista szellemű ellenzékiek 1956-ot »legfeljebb« nemzeti felkelésnek ismerték el, társadalmi forradalomnak nem, és úgy vélték, hogy – ellentétben a Prágai Tavasszal – a magyar népfelkelés nem hozta közelebb az »emberarcú szocializmus« vágyképét. A marxi szocializmuseszmény megrendülése, az önkorlátozó forradalom bibói eszméjének felfedezése, s lengyelországi reménységének átsugárzása kellett hozzá, hogy 1956-ot a másként gondolkodók különféle csoportjaival demokratikus ellenzékké egyesülő hajdani reformista marxisták is a maguk hagyományának és igazi forradalomnak tekintsék. A huszonöt éves évforduló ezt a fordulatot reprezentálja” (Kőszeg 1992 [1982a]: I. 97).

Az egyik 1956 után évekre bebörtönzött ellenzéki író, Eörsi István ennél tovább ment, amikor úgy érvelt, hogy egyedül az 1956-os magyarországi népfelkelés szállt szembe ideológiai síkon is a kommunista rendszerrel. A magyar forradalmárok a

létező államszocialista rendszer helyett demokratikus szocializmust, népképviselői demokráciát, munkástanácsokat és az állami tulajdon köztulajdonba vételét követelték. Eörsi szerint az ezt követő két konfliktusban már nem annyira az eszmék álltak a középpontban. Mindez természetesen vitatható, hiszen 1968-ban, a prágai tavasz idején még virult a demokratikus szocializmus szelleme, 1981-ben Lengyelországban pedig megjelent a demokrata, keresztényszocialista köztársaság gondolata (vö. Garton Ash 1990a; Mitrovits 2010; Mlynar 2008; Staniszkis 1984). Magyarországon a kommunista hatalom a konszolidációért cserébe anyagi juttatásokat ígért, de ezt Csehszlovákiában és Lengyelországban már nem tehette meg.

„Igazi legitimációt az uralmi struktúráknak már csak a megszerezhető vagy hihető módon kilátásba helyezett javak és juttatások nyújthatnak. Ezt a fordulatot Európa-szerte nem 1956, hanem a gyönyörű és balvégzetű 1968-as év hozta meg. Ekkor vált nyilvánvalóvá, hogy nincs olyan Prágai Tavasz, és nincs olyan párizsi vagy nyugat-berlini diákmozgalom, mely a »valóban létező« szocializmusból szocializmust tudna csinálni, vagy felszámolhatná a kapitalizmus visszasságait. [...] Ezt a vereséget ismételte meg Kelet-Európában más történelmi és szervezeti feltételek között 1981 decemberében a lengyel munkásság, amikor a csínytevő Jaruzelski messze hangzó – „Én vagyok a kisebb rossz!” – kiáltással lecsapta neki a fejét” (Eörsi 1992 [1986b]: II. 530).

A népi ellenzéki csoportosuláshoz tartozó Csurka István is a magyar forradalom egyedisége mellett érvelt. Szerinte „a forradalom nemzeti következményei teszik ezt a különbséget. Ez a forradalom volt mindmáig az első és a legnagyobb explózió. Ez a robbanás természetszerűleg nem lehetett önkorlátozó. Ami követte Csehszlovákiában és Lengyelországban, az már az volt” (Csurka 1992 [1987]: III. 29). Csurka szóhasználata, az „önkorlátozó forradalom” azért is érdekes, mert – azon túl, hogy Jadwiga Staniszkis (1984) szociológus és Szolidaritás-aktivista kifejezésére utalt – néhány évvel később épp a magyar tárgyalásos forradalmat illették ezzel a jelzővel, utalva a kerekasztal-tárgyalások formális szabályaira és a részt vevő felek egyenlőségére (Bozóki et al. 1999–2000).

A három közép-európai rendszerváltság összehasonlításában Kis János a válság után megszilárdult rendszerek különbségeire koncentrált. Elsők között vette észre, hogy Lengyelországban a rend helyreállítása után a hatalomgyakorlás más eszközöket vetett be, mint a korábbi restaurációk esetén. „Magyarországon 1956 novemberében, Csehszlovákiában 1968 augusztusa után hiánytalanul restaurálták a szovjet mintájú politikai rendszert. [...] Fél évvel a megszállás után összehangolt társadalmi ellenállásra gondolni sem lehetett. Miként forradalmában, Lengyelország ellenforradalmában is eltér a korábbi példától. Bár Jaruzelskiék is azért hirdették ki a szükségállapotot, hogy a régi rendet visszaállítsák. Megszilárdították a párt- és kormányapparátusok hivatali tekintélyét, betiltották a legfontosabb független társadalmi szervezeteket, feloszlatták az önállósult alkotói szövetségek java részét. De három évvel 1981 decembere után ez a folyamat távolról sem befejezett és most már nem is valószínű, hogy valaha befejeződik” (Kis 1992 [1984a]: II. 13).

Bár a szerző a lengyel változásokról beszélt befejezetlen folyamatként – mert a lengyel hatalomnak már nem volt ereje a teljes körű restauráció végrehajtásához –, a *Beszélő* más számaiból az derült ki, hogy a hozzászólók az 1956-os forradalmat is lezáratlan, befejezetlen társadalmi élménynek tekintették. Úgy tartották, hogy a magyar kommunista rendszernek csak a kényszerítő ereje volt meg a restaurációhoz, a legitimitása hiányzott, míg a lengyelnek már sem ereje, sem legitimitása nem volt hozzá. És ez így is maradt egészen az 1980-as évek végéig.

Azzal kapcsolatban, hogy a magyar állam és a magyar nemzet határai nem esnek egybe, az ellenzékiek körében két gyökeresen eltérő álláspont formálódott ki. E két álláspont visszavezethető a magyar értelmiség soraiban már korábban meglevő s 1956 után újraéledő ún. „népi” és „urbánus” csoportok különállására (Bozóki 2015). A szamizdat lapok a politikai válság elmélyülésével és a demokratikus ellenzék fokozatos megerősödésével párhuzamosan azonosították a mozgalomban újra erőre kapó két irányzatot. Szabó Miklós történész szerint „a népi oldal legfőbb céljának azt tekintette, hogy kieszközölje a hivatalos magyar »népi demokratikus nacionalizmus« létrejöttét. [...] Az urbánus álláspont képviselői viszont úgy látták, hogy ha csatlakoznak a hivatalos antinacionalizmushoz [...] akkor talán áthallásos szövegekben elmondhatnak valamit a levert forradalom demokratikus eszméiről. Erre a népi tábor nem látott lehetőséget” (Szabó Miklós 1992 [1988]: III. 503). A *Beszélő* hasábjain az urbánusok leginkább a nemzet országhatárokon kívül élő tagjainak jogfosztottságát tették szóvá, míg a népi irányzat tagjai a fennálló helyzet következményeként egyenesen a „nemzethalál” vízióját vázolták fel. Míg az előbbieket a nemzeti kérdés politikai oldalát tartották fontosabbnak, addig az utóbbiak a „kultur-nemzet” fogalma köré építették gondolatmenetüket. A szlovákiai magyar kisebbséghez tartozó Duray Miklós ezzel összefüggésben így írt: „Bennünket, magyarokat e kérdés-komplexumban elsősorban a történelmi Magyarország feldarabolásával kisebbségbe kényszerített magyarság sorsa érdekel. Nem csupán amiatt, hogy méretében ez a beavatkozás igazságtalan és jogsértő volt, de azért is, mert mindmáig döntően befolyásolja a magyar nemzet és a szomszéd nemzetek kölcsönös kapcsolatait, tehát a közép-európai politikát” (Duray 1992 [1988]: III. 370).

Csurka szerint azonban „vannak, akik kárörvendve nézik ezt a folyamatot, akiknek megannyi tettük éppen ennek a halál-folyamatnak az elősegítésére irányul, de éppen a folyamatba helyezett etnikum felszámolásának a zavartalan folytatása érdekében leplezik kárörvendésüket, sőt megbélyegzik – mint nacionalistát – azt, aki a magyar nemzethalálról szól” (Csurka 1992 [1987]: III. 23). A magyarság azonban nem minden hozzászóló szerint alkotott homogén egységet. Tamás Gáspár Miklós, az erdélyi származású, Magyarországra 30 éves korában áttelepült filozófus a magyarok román csúfnevére, a „bozgor”-ra utalt magyarországi tapasztalatainak leírásakor: „Azt hittem, hogy magyar lehetek anélkül, hogy bozgor lennék egyszer sem. Darab ideje gyanakszom már, hogy ez bizony önáltatás volt. [...] Ördög tudja, mi volt a baj velünk, bozgorokkal. Hang- és taglejtésünk urbánus, de vidékiesen magyar, szabadelvűségünk magyar, de protestáns, nehézkességünkön meg-

látszik, hogy e század minden magyar forradalmából és ellenforradalmából kimaradtunk. A huszadik századi modern magyarság nekünk, mi tagadás, olvasmányélmény; kultúránk közös, de diktátoraink nem azok” (Tamás 1992 [1988]: III. 221).

A hozzászólók szerint a magyar nemzet a korábbi évtizedekben olyan problémákkal küzdött, amelyek mind összefüggenek a trianoni határokkal. Úgy vélték, a határon túlra szakadt magyarok – legfőképpen Romániában és Csehszlovákiában – törvényes jogaiktól megfosztva élnek. Bár ebben minden hozzászóló egyetértett, a jelenség okát másban jelölték meg. A népi irányzat szerint a jogfosztottság oka a magyarországi magyarok kulturális és erkölcsi hanyatlása volt, amely megakadályozta őket abban, hogy eredményesen lépjenek fel kisebbségben élő társaik védelmében. Az urbánusnak nevezett jogvédő álláspont szerint azonban a jogfosztás oka a politikai rendszerek elnyomó voltában keresendő. Az államszocialista berendezkedés nem biztosította a szólásszabadságot, amely a kisebbségek kulturális és jogi érdekérvényesítésének alapvető eszköze. Ugyanakkor rámutattak, hogy a legitimitás hiányával küzdő diktatúra úgy próbált némi népszerűsége szert tenni, hogy a kisebbségben élő magyarokat szemelte ki áldozatként nacionalista propagandája számára. A kialakult helyzetért a kádári magyar politikai vezetés is felelős volt, mert nem állt ki a határon túli magyarok érdekeinek védelmében. Míg tehát a népiek számára a kérdés kulturális természetű volt, a későbbi liberálisok számára elsősorban politikai–jogi probléma.

A magyarság kérdésével szorosan összefüggött Közép-Európa fogalma, hiszen a régió országai közötti feszültségek gyakran megsabták a külpolitikai mozgásteret. Többen föltekintek a kérdésre: létezik-e Közép-Európa? A *Beszélő* egyértelműen igennel felelt: Közép-Európa, ha nem is állampolitikai szinten, de társadalmi és személyes megközelítésben, történelmi egységként létezik: „...az ilyen találkozások és érintkezések Közép-Európa múltjában számosak. Történelmünk egy része közös, kulturális tradícióknak vannak közös rétegei” (Radnóti 1992 [1987]: III. 54). Ha Közép-Európa létezik, hol vannak a határai? Ez a régió az ellenzék számára elsősorban kulturális egységként létezett. Radnóti Sándor szerint „Közép-Európa a keleti blokkban a Nyugat utáni vágyként jelenik meg, szovjetellenes kísérelő zöngekkel. A megosztott Európa különbségét – ha eltekintünk Berlintől, ettől az eleven sebtől – semmi nem jelképezi jobban, mint Bécs és Budapest vagy Bécs és Prága különbsége. Nem képzelhetjük, hogy nem létezik e különbség: ez részünkről, kelet-európaiak részéről öncsalás, a nyugat-európaiak részéről bántó tapintat volna. Ha bármilyen virtuális egység – Közép-Európa ma is az – azt a célt szolgálja, hogy egy szép álom nevében elpalástolja ezeket a különbségeket, akkor a megértés fölületes, a közeledés látszólagos marad” (uo.).

De Közép-Európa mesterségesen fenntartott politikai-katonai egység részeként is létezett, mint a kommunista országok szövetségének alárendelt és a Varsói Szerződés által uralt terület. Konrád szerint „életünket és gondolkodásunkat nyomasztóan meghatározza a Kelet-Nyugat skizofrénia. Napjaink uralkodó társadalmi-

politikai valósága már nem a nemzetállam, hanem a tömbállam. Nem a társadalmi valóság határozza meg a katonai valóságot, hanem megfordítva” (Konrád 1992 [1985]: II. 223). Az ellenzékiek egyetértettek abban, hogy Közép-Európát nem a jaltai szerződés hozta létre, már jóval korábban létezett, és létét közös történelmi tapasztalatok határozták meg. Ám az államszocialista rezsim bevezetése élesen meghúzta a határait, amennyiben ráerőszakolta politikai berendezkedését, és a „Nyugat” ellenpólusaként illesztette be a hidegháborúban definiált bipoláris világképbe. Ez utóbbi definíciót végül a közép-európai népek is elfogadták, mert meggyezett tapasztalataikkal. Ők azonban a hivatalos propaganda által leírt ideális társadalmi berendezkedés helyett a szabadság hiánya által definiált Közép-Európát látták maguk körül. „Mert azt is látni kell, hogy Európa valóban nem is a hazánk. Már több mint negyven éve mindent elkövetett a pártvezetés, hogy ne is legyen az. Csak bele kell olvasni az elmúlt idők újságjaiba, és máris bárki láthatja, milyen következetesen zárkóztunk el a világtól, fordítottunk hátat mindennek, ami Nyugatról jön” (Vass 1992 [1988]: III. 393).

Európa kettészakadását és keleti felének elszigeteltségét Nyugat-Európa viszonylag könnyen elfogadta. „Ami az Elbától Keletre van, Nyugaton már a meteorológiai térképek szerint sem Európa többé, hanem állati gazdaság” (Barna 1992 [1985]: II. 244). A vasfüggönytől keletre megszűnt Európa. A kettéosztottság a szamizdat szerzői szerint nemcsak a szovjetek, vagy a szocialista típusú rendszerekben élők hibája volt, hanem azé a Nyugat-Európáé is, amely lemondott a földrésztől a másik felében élőkről.

4.4. A tabuk megdőlnének: a kisebbségek helyzete

A kisebbségek kérdésében a Rákosi-rendszer a tabusítás taktikáját alkalmazta, noha az államhatárokon kívül élő magyar kisebbség helyzete a korábbi kormányok számára megkerülhetetlen volt az első világháború óta. A kérdést a sztálinista rendszer két okból ignorálhatta. Egyrészt a kommunista ideológia internacionalista alapon állt, nemzetek helyett társadalmi osztályokban gondolkodott, amelyben a nemzeti érdekeknél előbbre valók voltak a nemzetközi proletariátus közös céljai. A másik ok a rendszer antifasiszta jellegéből adódott. Miután a kommunista berendezkedés önmagát a hitleri rendszerrel állította szembe, az egyértelműen fasisztaként definiált Horthy-kor revizionista politikai trendjei kívül estek a külpolitika akár csak elviekben lehetséges irányán. Minden, a magyar kisebbségek jogaiért síkra szálló vagy sérelmeiket hangsúlyozó politika magában rejtette annak veszélyét, hogy hasonlóan tartják majd az egykori Magyarország második világháborús tragédiájába torkolló külpolitikájához. Emiatt is igaz, hogy az 1950-es évek végéig gyakorlatilag „nem beszélhetünk önálló magyar külpolitikáról” (Kántor 2008: 184).

Ez a helyzet az 1960-as években változott meg, amikor is a kádári vezetés újra felfedezte a kisebbségi kérdést. Az ún. „kettős kötődés” elve alapján azt hangoztatták, hogy a nemzetiségek egyrészt kötődnek az anyanemzethez kultúrájuk és ha-

gyományaik folytán, ugyanakkor állampolgárságuk a másik ország törvényes rendjének betartására kötelezi őket. A „be nem avatkozás” elve értelmében ugyan nem tették publikussá a magyar kisebbségek helyzetét befolyásoló külpolitikai törekvéseket, ám zárt ajtók mögött ekkor már tárgyalásokat folytattak – elsősorban kulturális és oktatási téren – a román és csehszlovák vezetőkkel. De a blokk egységének megőrzése érdekében magyar vezetők részéről soha nem hangzottak el olyan kijelentések, amelyek a magyar kisebbségek rosszabbodó helyzetéről, az ellenük hozott diszkriminációs intézkedésekről szóltak volna.

A demokratikus ellenzék tagjai a fenti megközelítést elfogadhatatlannak tartották. Már a *Beszélő* első két száma összeállítást közölt a csehszlovákiai magyar kisebbségek 1945 utáni történetéről. Szerintük a csehszlovákiai magyarság az 1944–48 közötti időszakban teljesen jogfosztott volt, de az 1948-ban megkezdett „sztálinista konszolidáció” sem javított számottevően a helyzetén: deportálások, kényszer-áttelepítések és vagyonelkobzások jellemezték az 1940-es évek végét. Az ezt követően megalakult Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kultúregyesületének (Csemadok) működését pedig a szlovák nacionalisták korlátozták. Az 1965-öt követő időszakot a többségi nemzet nacionalizmusának erősödése jellemezte a kisebbségek kárára (Fényi 1992 [1981]: 35–40).

A szlovákiai magyar kisebbségek ügyének szószólói⁵⁹ többször is kifejtették véleményüket a *Beszélő*ben, amely nemcsak önéletrajzi regényeik részleteit közölte, de egy Duray Miklóssal készült interjú is. Eörsi István ezzel kapcsolatban jegyezte meg: „...csak ezekből a könyvekből értesültem arról, hogy 1945-ben a csehszlovák állam hivatalosan és alkotmányosan faji alapra helyezkedett, deklarálta szláv államot akart létrehozni, a nem szlávok teljes jogfosztásával. Most döbbsentett meg, hogy a magyar parasztokat kizárták a földreformból, és hogy a magyar lakosság 97 százaléka nemcsak választójogot nem kapott, hanem például nyugdíjat és betegsegélyt sem. Még különösebben érintett, hogy kommunista vezetők nyíltan és büszkén vallották fajvédőnek magukat” (Eörsi 1992 [1984]: I. 563).

A csehszlovákiai magyar kisebbség helyzete mellett a romániai magyarok kapták a legnagyobb nyilvánosságot az ellenzéki sajtóban. Az ottani magyar értelmiség helyzetét feldolgozó egyik elemzés szerint 1966 óta a kisebbségi értelmiség szerepe a román közéletben nemcsak a nemzeti kisebbségek országos számarányához, hanem saját számbeli súlyához viszonyítva is tovább csökkent. „Az egyetemi és főiskolai végzettséget szerző kisebbségiek számaránya tovább romlott, s e folyamat a magyar kisebbséget különösen aggasztó mértékben sújtja” (Nagy 1992 [1984]: I. 599). Tamás Gáspár Miklós azzal vádolta a kádári vezetést, hogy az irányított és cenzúrázott magyar nyilvánosság főleg Romániával kapcsolatban hallgat. „Óvatosan ironizálnak az ottani éhínségen, semmitmondóan kacsingatnak a semmibe az erdélyi magyar irodalom tárgyalásakor, de sem a nyomorról, sem a magyarok

⁵⁹ Duray Miklós és Janics Kálmán.

elnyomásáról nem esik szó. [...] A legfontosabb azonban egyáltalán nem kap hangot: az együttérzés, a részvét, a fölháborodás” (Tamás 1992 [1982]: I. 147).

Az 1980-as években a népi értelmiség vezéralakjának tekintett Csoóri Sándor költő szerint Trianon volt az oka a neurózisnak, a tudathasadásnak, a közép-európai népek szembenállásának. Ezzel együtt Csoóri mégis esélyt látott abban a változásban, ami Magyarországon 1956 után történt. A monori találkozón elmondott beszédében úgy vélte, hogy „végre hisznek nekünk” a nemzetközi politikában, ami egyszerre következménye a forradalomnak és a forradalom utáni gazdasági reformoknak. Ebben a helyzetben szerinte eljött az ideje annak, hogy a magyar politikai vezetés és az értelmiség kiálljon a határon túli magyarokért (Csoóri 2005 [1985]: 48–58).

A kisebbségi témához kötődően, de más megközelítésből került a *Beszélő* történelmi témái közé a Kádár-rendszer másik nagy tabuja: a magyarországi zsidók ügye. A marxi értelmezés szerint a zsidó identitás – legyen az kulturális, vallási vagy nemzeti jellegű – a kapitalizmus káros folyamatainak eredménye. Így Marx szerint a szocializmus győzelme esetén az antiszemitizmussal együtt a zsidókérdés is el fog tűnni a társadalom életéből. Ebből a szempontból a marxizmus nem szakított a tizenkilencedik század nemzeti mozgalmainak asszimilációs paradigmájával, amely optimista módon azt feltételezte, hogy a jogegyenlőség biztosítása után a zsidók beolvadnak a többségi társadalomba. Ezzel szemben a kelet-közép-európai államokban sem a zsidóság nemzeti liberális típusú asszimilációja, sem pedig az antiszemitizmus nem szűnt meg létezni, ami nyilvánvalóan feszültséget keltett az elméleti alapelvek gyakorlati megvalósításánál. Ezt az ellentmondást a Kádár-rendszer úgy „oldotta fel”, hogy magát a problémát nem létezőnek minősítette. Azt hangoztatta, hogy az 1956-os „ellenforradalom” számos antiszemita megmozdulásnak is teret adott, de az azt követő konszolidáció kiszorította ezeket a hangokat (*Ellenforradalmi erők* 1957). A rendszer elfogadta ugyan az izraelita egyház létét, és szigorúan ellenőrzött keretek között működni is engedte, de nem ismerte el a nem vallásos zsidó identitás lehetőségét, és kifejezetten tagadta az antiszemitizmus továbbélését Magyarországon.

E tabu továbbélését a *Beszélő* elutasította. Egyrészt felhívta a figyelmet 1956 azon zsidó szereplőinek sorsára, akiket származásuk vagy identitásuk miatt sújtottak szigorúbb ítélettel. „Származása okozta Földes Gábor, a győri színház kommunista múltú, tehetséges rendezője vesztét. Noha neves pályatársak jártak közre az érdekében, s mindenki tudta, hogy Földes nem bujtogatott népitételre, épp ellenkezőleg, menteni próbálta a tömeg közé tüzelő ÁVH-sokat, akiket később meglincseltek, az Elnöki Tanács úgy döntött: nem volna jó hatású, ha annyi halálraírtól közül épp egy zsidó kapna kegyelmet Győrben” (Köszeg 1992 [1983]: I. 422).

Amikor a nyolcvanas évek közepén a Salom békemozgalom nyílt levélben felhívást intézett a Magyar Izraeliták Országos Képviselőtársaságához a magyar–zsidó viszony újradefiniálását sürgetve, a szamizdat *Beszélő* nemcsak a felhívást közölte, de a témához beérkező több hozzászólást is. A nyílt levél követeléseinek kritikus elemzése

mellett Kis János írása azt is leszögezte, hogy „a hatvanas-hetvenes évtized fordulójára óta [...] a zsidó fiatalság körében megnövekedett azoknak a száma, akik vállalni kívánják zsidó mivoltukat, közösséget éreznek a világ zsidó diszpórájával és Izraellel, és magukénak vallják a zsidóság sajátos hagyományait. Az ő igényeiknek ad most hangot a Salom, amikor szakít az asszimiláció több mint száz éve vallott sarkítételével: »Amikor elismerjük az egyén jogát az asszimilációra, a magyar zsidóság egészére nézve azt valljuk: nem asszimilálódnia, hanem integrálódnia kell az e hazában élő társadalomba.« Azaz, a zsidók és nem zsidók közötti különbség teljes elmosódása helyett arra kell törekedni, hogy a zsidó hagyományok ápolásán és továbbfejlesztésén alapuló, külön zsidó kisebbség, mint egész találja meg a helyét a magyar társadalom életében” (Kis 1992 [1984b]: II. 58). Ez tehát Kis szerint nem jelenthet teljes asszimilációt sem, legalábbis nem úgy, ahogy a hivatalos propaganda állította. Azért nem, mert „bár a hazai zsidóság szinte teljesen elmagyarosodott, környezetük változatlanul felismeri és megkülönbözteti a zsidókat. Ezért a teljes asszimilálódásra törekedni hiú fáradozás; csak bizonyítási kényszerhez, kisebbségi érzésekhez, megalázó lelepleződésekhez vezethet” (uo. 59). A demokratikus ellenzék tagjai nem tagadták városi gyökereiket, de nem akartak a harmincas évek urbánus tradíciójának folytatóiként fellépni. Nem fogadták el ugyanis, hogy a sokszor antiszemita megfontolásból alkalmazott egykori népi-urbánus felosztást rávetítsék az 1980-as évtized viszonyaira. Az a kommunista párt volt hatalmon, amely önmagára nézve tagadta e kettősséget, de manipulatív módon felhasználta az ellenzék megosztása céljából. E felosztás átvétele csak az ellenzéki erők egymással való szembefordítását és szétforgácsolását segítette volna elő.

4.5. Gazdaságpolitikai alternatívák

A Kádár-rendszerben tabunak számított a szövetségi rendszerhez tartozás kérdése és mindaz, ami ezzel járt. Nemcsak a Varsói Szerződéshez tartozást nem lehetett nyíltan megkérdőjelezni, de az ország KGST-tagságát sem. Mindazonáltal a hatvanas években hivatalosan is napirendre került a gazdaságirányítási rendszer reformja, amely elsősorban az 1968-ban bevezetett „új mechanizmusban” öltött formát. Az ezt követő két évtizedben reformpárti és reformellenes kurzusok váltogatták egymást, amelyet a párton belüli reformerek és a reformellenzőinek folyamatos harca kísért. Habár e viták és küzdelmek csak a szocializmus keretei között voltak elképzelhetők, a rendszer viszonylagos rugalmassága folyamatosan napirenden tartotta a „terv” és „piac” viszonyának kérdését.

A magyar szamizdat lapok többsége élénket követte és kommentálta a gazdaságpolitikai alternatívák kidolgozását. Az 1968-as magyar „új gazdasági mechanizmus” történetének feldolgozása már a rendszerváltás előtt megkezdődött, és számos átfogó dolgozat született a témában (vö. Berend 1988; Kornai 1993; Lengyel 1989; Pető–Szakács 1985; Ungvárszki 1989). A magyar gazdasági reform tör-

ténetének kezdőpontja 1963-ra tehető, amikor Nyers Rezső létrehozott egy informális közgazdasági tanácsadó testületet a reform elindítására. Az ő javaslataik nyomán született később meg az átfogó gazdasági reformtervezet. A változtatásokra azért volt szükség, mert a hatvanas évek közepére a szovjet blokk országaiiban nyilvánvalóvá vált a gazdasági növekedés lelassulása. Ehhez hozzátartozott a mezőgazdasági termelés elégtelensége, a műszaki és tudományos fejlesztések területén jelentkező lemaradás, illetve a fizetési egyensúly megbomlása. Ezek a jelenségek már csak azért is zavarba ejtők voltak, mert a szocialista propaganda szerint a KGST-országok gazdasági és ipari színvonala a már közeli jövőben utolérte volna a kapitalista országokét. Az MSZMP VIII. kongresszusa 1962-ben például kimondta, hogy „1960 és 1980 között a nemzeti jövedelmet megnégyszerezjük [...] az ipari kibocsátás ötszörösére növekszik majd [...] és] az ipari termékek nagyobbik része eredendően magas technológiájú lesz. 1980-ra az egy főre jutó fogyasztás Magyarországon magasabb lesz, mint a fejlett kapitalista országokban” (MSZMP 1963: 579).

A hivatalos várakozásokkal ellentétben, kedvezőtlen gazdasági tendenciákra adott válaszként vezették be a gazdaságirányítási reformot az NDK-ban 1963-ban, a Szovjetunióban és Csehszlovákiában 1965-ben, Magyarországon pedig 1968-ban. A magyar reform a mezőgazdaságban kezdődött, a háztáji gazdaságok engedélyezésével. Am a szovjet blokkban az 1968-as csehszlovák demokratizálódás reakciójaként tovább szigorították az elnyomó politikát, s ez nem kedvezett a magyarországi reform túlélési esélyeinek. A magyar politikai vezetés – bár Kádár még a Varsó Szerződés csapatainak intervenciója után is hivatalosan elkötelezte magát a reformok folytatása mellett – politikai hátraarcra kényszerült a hetvenes évek elején. Ezt a fordulatot hivatalos álláspontként sosem ismerte be. Szót ejtettek ugyan „javító intézkedésekről” és „átmeneti nehézségekről”, de ezek közel sem jeleztek akkora krízist, mint ami bekövetkezett. A hetvenes évek elejére „Kádár számára világossá vált, hogy a 1968-as reformkurzus nem folytatható, s a szovjetek fejeket is követelnek” (Huszár 2003: 197). Kádár a Központi Bizottság megosztottságát kijátszva végül csak Nyers Rezsőt és Fock Jenőt menesztette posztjáról, amivel elérte, hogy ő maga a helyén maradhatott. E fejleményeket az ellenzéki *Beszélő* is azonosította. Kis János szerint „a külső fordulat, Csehszlovákia megszállása, időben előre hozta a döntési kényszert. 1969-től a brezsnyevi retorikán felbátorodva támadásba lendültek a reform természetes ellenfelei: a piaci versenytől fenyegetett nagyvállalatok vezetői, a területi pártapparátusok, az ágazati minisztériumok, a szakszervezeti főnökök. A kádári vezetés nem vállalta a harcot. Szüntelenül hátrált a reformellenes koalíció előtt, pedig ez annyira gyöngé volt, hogy – dacára a Moszkvából kapott bátorításnak – nem tudott egyértelmű vonalat kialakítani, és 1972–74 közötti politikai győzelme után azonnal szétesett. Kádár megint megszilárdíthatta helyzetét, s megint a mérleg nyelvéné válhatott” (Kis 1992 [1987]: II. 617).

Az 1970-es évek gazdasági visszaeséséből való kiút keresés viszont életre hívta az új reformnemzedéket. A politikai tartalékok kimerültek, a rendszer társadalmi el-

fogadottsága egyre csökkent. „Ahogy a hangsúly áttevődött a második gazdaságra, egyre világosabbá lett, hogy a javulásnak előbb-utóbb bele kell ütköznie az önkizsákmányolás biológiai határaiba. Megmutatkozott, hogy jelentős rétegek számára ez az út eleve nem járható; újfajta és növekvő súlyú egyenlőtlenség kezdett kirajzolódni” (uo.). Azzal szemben tehát, amit a hivatalos politika hangoztatott – hogy a nehézségek átmeneti jellegűek, és az ország folyamatosan halad előre „a szocializmus építésének útján” –, a demokratikus ellenzék egyre inkább azt állította, hogy a problémák a rendszer természetéből adódnak. A Kádár-rendszer által biztosított saját legitimitását, hogy újabb és újabb politikai engedményeket tett, és igyekezett növelni az életszínvonalat. Am e növekedés forrásai – amelyek eleinte az olcsó szovjet nyersanyagok, később pedig a nyugati hitelek voltak – a hetvenes évek végére elapadtak. A rendszer csak úgy tudta volna elhallgattatni az elégedetlenkedőket, ha újabb politikai kedvezményeket ad. Ezzel azonban már önmagát számolta volna fel.

Mindezzel együtt szembevetendő, hogy a szamizdat lapok szerzői egészen az 1980-as évek végéig nem köteleződtek el a kapitalista rendszer támogatása mellett. Írásaikból inkább egyfajta vegyes rendszer melletti szimpátia olvasható ki. Ebben nem különböztek a reformközgazdászok többségétől, akik a nyugati piacgazdaság helyett – részint kényszerűségből, részint meggyőződésből – sokáig a terv és a piac különböző kombinációinak kidolgozására törekedtek. Mivel sem a párt gazdasági reformerei, sem pedig az ellenzék felé húzó közgazdászok nem hirdették nyíltan a kapitalizmust, ezen a területen volt a legkisebb gondolati távolság a szemben álló két tábor képviselői között.

A Kádár-rendszer utolsó évtizedében alig akadt olyan hivatalos közgazdász, aki védelmébe vette volna az ortodox tervgazdaságot, ahogy sokáig az ellenzékiek sem pártolták a szabadpiaci kapitalizmust. A gazdaságtörténet és a követendő gazdaságpolitika megítélésében mutatkozott meg a legnagyobb hasonlóság a hatalom és ellenzéke között. A rendszer képviselői a folyamatos fejlődésre, ellenzéki gondolkodói pedig a törésekre és politikai hullámzásokra helyezték a hangsúlyt. Az alapvető kérdésekben való egyetértés gyakran személyek közötti átfedést is jelentett (Kovács 1990), hiszen sokszor ugyanazok vettek részt a párt- és kormányközeli műhelyvitákban, mint akik ellátogattak az ellenzék rendezvényeire.

4.6. A „normalitás” percepciója

A Kádár-rendszer egyik fő támasztéka a normalitás percepciója volt, amelyben a „normális” élet egyet jelentett az apolitikus élet lehetőségével. A normalitás tehát egyet jelentett a történelmi reflexió hiányával. A korabeli állami média gyakran használta a normalizálás dezinformáló stratégiáját, amikor irracionálisként tüntette fel a szokatlan, „hősies” tetteket. Tenne ilyen normális ember? – kérdezték. Még a termelősövetkezetek államosítását is úgy tüntették fel, hogy az emberek nem kényszer és erőszak hatása alatt léptek be a téeszekbe, hanem mert ezt diktálta szá-

mukra a józan ész. Hogyan is lehetett volna ez másképp? Akar-e épeszű ember egyedül dolgozni? Akar-e valaki az átlagtól eltérni?

Az 1956 utáni ellenállás értelmetlenségének bizonygatása során a rendszer gyakran használta fel a normalitás illúzióját. Ehhez illeszkedik az ellenzéki Pákh Tibor éhségstrájkjának története, hiszen esetében a politikai álláspontot elmebetegségnek tartották, s ekként kezelték. „Pákh Tibor 59 éves jogász 1956 után – politikai tanulmányok írásáért – 12 évet töltött börtönben. Azért nem többet, mert 1971-ben »gyógyíthatatlan elmebetegnek« nyilvánították, és hátralévő büntetését elengedték – miután éveken át elektrosokkos és inzulinómás »kezelésnek« vetették alá. Pákh Tibor ugyanis a börtönben – az elítéltek emberi jogainak védelmében – éhségstrájkot folytatott. 1981 októberében útlevélének jogtalan elkobzása ellen tiltakozott éhségstrájkjal, ekkor beszállították az Országos Ideg- és Elmegyógyintézetbe. A kórházban kényszer-gyógykezelésben részesítették, tudatára ható infúziót kapott, és durva mesterséges táplálást alkalmaztak. Ekkor azonban már nem lehetett eltitkolni az ügyet. 57 magyar értelmiségi és több nemzetközi szervezet tiltakozott az ember-telen és életveszélyes »kezelés« ellen, s végül Pákh Tibort kiengedték az elmegyógyintézetből, bár útlevélét nem kapta vissza” (Krassó 1992 [1983]: I. 480).

A hatóságok csupán elmebetegségnek – politikai téveszmékben jelentkező paranoiának és a táplálkozás elutasításában megnyilvánuló skizofréniának – voltak hajlandók tekinteni Pákh tiltakozásait, s fel sem merült bennük, hogy a „beteg” életét nemcsak maradandó egészségkárosodást okozó és életveszélyes „kezelésekkel”, hanem a jogsérelmek orvoslásával is meg lehetne menteni. A jogsértések folytatódtak, s így Pákh Tibor 1982 októberében újra éhségstrájkba kezdett. Mint az egyik szamizdat lap beszámolt róla, „a folytatás a szokásos volt: erőszakos elmegyógyintézetbe hurcolás, elkábítás, lefogás, erőszakos táplálás. Ezeknek az eseményeknek számos ismerőjében, sőt az 1981-es tiltakozás néhány aláírójában is felmerült a kérdés: nincs-e mégis igaza a pszichiáterek diagnózisának, nem betegség tünete-e valóban ez az éhségstrájk sorozat? Vagy, ahogy a *Beszélő* interjújában olvasható: »Nem túlzás-e egy útlevélért az életünket kockára tenni?« Ehhez kapcsolódott egy másik kérdés: „indokolt és helyes kezdeményezés volt-e két évvel ezelőtt aláírásokat gyűjteni és felhívással fordulni a belföldi és külföldi közvéleményhez Pákh Tibor ügyében?” (Pákh 1992 [1982]: I. 82). A kérdés megválaszolására Charles Durand professzor 1982-ben Budapestre utazott, és három napon keresztül többször beszélgetett Pákh Tiborral. Arra a következtetésre jutott, hogy egy jogos tiltakozási magatartást elmebetegségnek nyilvánítottak. „Nekünk, pszichiátereknek, az a feladatunk, hogy küzdjünk a pszichiátriai tévút ellen. Pákh Tibor úgy érzi, hogy üldözik Magyarországon. Tapasztalnom kellett, hogy ez nem beképzelés, hanem valóság. A három nap során állandóan nyomunkban jártak olyan személyek, akikről fel kellett tételeznem, hogy a rendőrség kötelékébe tartoznak” (Pákh 1992: I. 83).

A „normalitás” szempontjából a rendszer másik érzékeny pontja a külföldön élő magyar emigráció tevékenysége volt. Közvetlenül 1956 után a hivatalos kommunista álláspont az emigrációban élő magyarokat két csoportra osztotta. Az 1945–

47-es időszakban elmenekülteket a „Horthy-rendszer fasiszta beállítottságú támogatóiként” jellemezte, míg az 1956–57-es emigránsok magától értetődően „ellenforradalmároknak” tekintette. Mindkét csoportot szélsőségesnek állították be az itthon maradt (s így normálisnak tartott) magyarokkal szemben. Kezdetben érzékelhető volt e két csoport ideológiai azonosítására való törekvésük is.

Az ellenzék azonban nemcsak hogy nem osztotta az állampárt álláspontját, de annak ellentmondásait is feltárta. Orosz István szerint „1945 óta több mint egymillió magyar állampolgár hagyta el Magyarországot a szocializmus erőszakos megteremtését végigkísérő történelmi fordulatok és társadalmi megrázkódtatások következményeként. Döntő többségük azért kényszerült emigrációba, mert a kialakulóban levő, majd megszilárdult szocialista rendszer ellenségnek tekintette őket, és e megítélésének életveszélyes fenyegetésekkel, börtönbüntetéssel, ember-telen kínzásokkal, foglalkozásuk gyakorlásának megakadályozásával, távollétükben hozott szigorú bírósági ítéletekkel adott nyomatékot. Az emigránsok hivatalos magyarországi megítélése a hatvanas évek végéig lényegében nem változott: az egész magyar emigrációt szélsőségesen jobboldali, reakciós, fasiszta, ellenforradalmi tömörülésként jellemezte a kommunista propaganda. A hetvenes években a nagyhatalmak közötti enyhülési folyamat, illetve a helsinki egyezmény hatására az emigráció globális elítélésének a helyébe egy némileg árnyaltabb felfogás lépett, amely a Nyugaton élő magyarságot felosztotta jókra és rosszakra. Jónak minősült mindenki, aki hajlandó volt a magyarországi hivatalos szervezetekkel együttműködni az általuk megszabott feltételek között, és rossznak az, aki ezt elutasította” (Orosz 1992 [1986]: II. 501). Az ellenség megnevezése tehát változott, de megítélése nem: a normalitás kritériuma továbbra is a rendszerhez fűződő lojalitás volt.

A szamizdat irodalom az emigrációban írt magyar nyelvű műveket a magyar kultúra szerves részeként tartotta számon. Ezek a művek azonban szinte kivétel nélkül a betiltandók kategóriájába tartoztak a rendszer hivatalos álláspontja alapján.

4.7. Történelmi emlékezet

Az emlékezés aktusai a tiltott eseményt szimbolikusan mintegy „visszaemelik” a normalitás világába, hiszen az ilyen aktusok egy idő után elvesztik közvetlen politikai tiltakozó jellegüket, és – gyakran évfordulókhöz kötődve – rutinszerű eseményekké válnak. A gyakran ismétlődő rítusok normálissá, elfogadottá tehetnek korábban tiltott, szokatlan, vagy „abnormálisnak” tekintett eseményeket, magatartásokat.

Ahogy Magyarországot közeledett a rendszerváltáshoz, úgy erősödött föl a demokratikus ellenzék hangja, és úgy vált egyre tarthatatlanná a hatalom propagandisztikus történetfelfogása. Az ellenzék kezdeti szándékát – közvetítő szerepet betölteni hatalom és társadalom között – fokozatosan felváltotta a rendszerellenes politizálás. 1987-től kezdve a Kádár-rendszer stabilitása végleg megingott, és a magyar politika belépett a bizonytalanság korába (Csizmadia 1995: I. 360). A rendszer

utolsó éveiben már inkább csak „vitatkozó diktatúraként” létezett (Csizmadia 2001), amelyben a volt kommunisták, reformerek és ellenzékiek egyre inkább közösen vitatták meg a gazdasági reform lehetőségeit, majd később a demokratikus átmenet lépéseit. Habár az egypártrendszer *de jure* egészen az 1989. őszi új, köztársasági alkotmányig fennmaradt, a politikai pluralizmus *de facto* már 1987–89 között fokozatosan kialakult (Bozóki 2003a).

Amint már utaltam rá, a történeti folyamatok elemzése nem állt sem a *Beszélő*, sem a többi szamizdat lap érdeklődésének középpontjában. Mégis, az aktuális politikai kérdések ellenzéki diskurzusaiban így is sikerült néhány visszatérő történelmi motívumot azonosítani, amelyekből a demokratikus ellenzék hatalomtól független emlékeztetének legfontosabb elemei kirajzolhatók. Mindezeket a következő oldalon látható táblázatban foglalom össze.

Talán az egyik legszembetűnőbb jelenség, hogy a szamizdatban megjelent, múltra vonatkozó utalások szinte kivétel nélkül az 1945 utáni korszakra korlátozódtak. Habár a disszidensek szinte semmiben sem értettek egyet a hatalom hivatalos álláspontjával az 1945 utáni történelem értékelésével kapcsolatban, paradox módon abban mégis egyetérteni látszottak, hogy számukra a történelem – politikai értelemben – 1945-tel kezdődött.

A 19. század emléke elmosódott, politikai hatása szinte az 1848. március 15-re emlékező diáktüntetésekre szűkölt. Habár Kádárt a „kompromisszumok robotosának” feltüntetni igyekvő hivatalos propagandisták olykor megkísérelték a párt első titkárát Deák Ferenchez hasonlítani, valójában sem ez, sem az olykor feléledő „Széchenyi vagy Kossuth”-vita nem jutott el politikai szintre. Noha a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány az 1960-as évekre már szerette volna elfelejteni forradalmi eredetét, odáig azért nem juthatott el, hogy a „mindennapok forradalmiságát” (Király 1974) beáldozza a „haza bölcsének” tekintett Deák kanonizációjáért. Nem a 19. század eltérő megítélése jelentett konfliktust a pártállam és a demokratikus ellenzék között, mint ahogy Károlyi Mihály óvatos rehabilitációja sem vert nagyobb hullámokat az 1970-es években.

A trianoni békeszerződés megítélése – ha egyáltalán szóba került – mind a rezsim, mind pedig ellenzéke számára negatív volt. A Kádár-rendszer képviselői hivatalosan nem is beszélhettek róla, és a konfliktust retorikailag a kommunista internacionalizmus szellemében próbálták feloldani. Az ellenzék a trianoni döntés által előidézett helyzetet geopolitikai értelemben lezártnak tekintette, elutasította a revansizmust, és inkább a kisebbségben élő magyarok egyéni és kollektív jogainak érvényesítésére koncentrált. A Trianon-probléma azért sem állt a hatalom és ellenzéke történeti érdeklődésének homlokterében, mert a Horthy-korszak alap-esszméje épp (a Horthy-rendszer képviselői által aláírt) trianoni békediktátum tagadása volt, és a Horthy-korszakot senki nem kívánta vissza: sem a kommunisták, sem a demokraták (Vö. Kende 1997; Egry 2010, 2015). Ellentétben Lengyelországgal és Romániával, a „nemzeti kommunizmus” felfogása Magyarországon sohasem volt erős, hogy szimbolikusan visszanyúlhatott volna a Horthy-korszakhoz.

8. táblázat. Az államszocialista rendszer és a demokratikus ellenzék történelemszemlélete

TÉMA	A RENDSZER HIVATALOS ÁLLÁSPONTJA	A DEMOKRATIKUS ELLENZÉK ÁLLÁSPONTJA
TÖRTÉNELEM	A történelem felvirágzása 1945 után kezdődött	Nincs „felvirágzás”, de szintén csak az 1945 utáni időszak áll előtérben
A SZOCIALISTA RENDSZER	Az 1948-as „fordulat éve” teremtette meg a szocializmust, bár a Rákosi-korszakban voltak „hibák” és bűnös tévedések	1948 az ellenzék és a demokrácia felszámolását jelentette, amit a Rákosi-korszak pedig kegyetlen diktatúrája követett
1956	Ellenforradalom volt	Forradalom volt
A KÁDÁR-RENDSZER	Az új jelszó: „Aki nincs ellenünk, az velünk van”	Lényegileg nem történt szakítás a Rákosi-rendszer hagyományaival
	Szigorú, de igazságos fellépések 1956 után	Brutális megtorlások 1956 után
	Kompromisszum a társadalommal	Nem kompromisszum, hanem kapituláció
GAZDASÁG	Egyenletes gazdasági fejlődés	Nincs folyamatos fejlődés; reformok, megtorpanások és válságidőszakok váltakoznak
TÁRSADALOM	A problémákat csak a múlt erői gerjesztik, a helyzet folyamatosan javul	A problémák újratermelődnek: szegénység, emigráció, kisebbségek és kisebbségek kirekesztése
NEMZET	A nemzeti problémák a múlt maradványai, amelyek az internacionalizmus szellemében megoldhatók	A magyar nemzet és a magyar állam területe nem azonos, ami politikai problémák forrása, és feladatokat ró az államra
NEMZETI KISEBBSÉGEK	A nemzeti kisebbségek problémái a múlt maradványai, amelyek az internacionalizmus szellemében megoldhatók	<i>Népi írók</i> : a nemzeti kisebbségek kérdése kulturális és erkölcsi probléma; <i>Disszidensek</i> : a nemzeti kisebbségek kérdése a politikai rendszerből fakadó probléma
EURÓPA	A kelet-európai szocialista világrendszer történelmi távlatban a nyugati kapitalizmus fölött áll	A nyugati társadalomszervezés biztosítja a pluralizmust és az emberi jogokat. A fölzárkózás lehetséges
KÖZÉP-EURÓPA	A lényeg a szocialista „népi demokráciák” országainak közössége; a földrajzi elhelyezkedés és a kulturális hasonlóság kérdése másodlagos	A meghatározó események (1956, 1968, 1980–81) hasonlóak. Közép-európai ellenzéki kooperáció szükséges a magyar, cseh és lengyel disszidensek között

A mából visszapillantva szintén feltűnő, hogy sokáig ugyancsak teljes csend övezte a munkaszolgálatosok tömeges halálát, a második magyar hadsereg doni pusztulását, az egész holokausztot, beleértve a vidéki zsidóság elhurcolását és a budapesti vészidőszakot. A kádári semlegesítő társadalompolitika minden olyan történelmi témát került, amely politikailag megoszthatta, strukturálhatta volna a társadalmat. Ahhoz valóban a szólásszabadság és a demokrácia légköre kellett, hogy a huszadik század legnagyobb történelmi traumáiról nyíltan beszélni lehessen és a múlttal való szembenézés megkezdődhessen. A Kádár-rendszer nem akart, a demokratikus ellenzék pedig nem tudott ilyen súlyú kérdéseket széles társadalmi vita tárgyává tenni.

A fentiekhez hasonlóan a Horthy-korszak sem vált politikai viták tárgyává a hatalom és az ellenzék között, aminek evidens oka lehetett, hogy politikai értelemben egyikük sem akart „visszatérni” a Horthy-rendszerhez. A kommunisták olykor a Horthy-rendszer restaurátoraiként bélyegezték meg az 1956-os forradalom résztvevőit, amit a demokratikus ellenzék rendre cáfolt. A *Beszélő* és más szamizdat lapok nagy hangsúlyt helyeztek arra, hogy 1956-ot mint diákok, értelmiségiek és munkások felkelését erősítsék, amely rétegek messze álltak a Horthy-rendszertől. Míg a kommunista hatalom a Horthy-rendszerrel szemben határozta meg magát, és csak szemérmesen határolódott el az 1950-es évek sztálinizmusától, addig a demokratikus ellenzék egyaránt szemben állt a Horthy- és a Rákosi-rendszer örökségével, valamint a Kádár-rendszerrel.

A szamizdat *Beszélő* 27 lapszámában csupán néhány esetben kerültek szóba – akkor is futólag – a kommunista hatalomátvételt megelőző történelmi események. Az egyik ilyen cikkben Eörsi István az 1956-os forradalmat követő időszakot az 1848-as leverett forradalom utáni elnyomással, a Bach-korszakkal állította szembe. Leszögezte, hogy „nekünk, ha becsületesen akarunk közeledni 1956 emlékéhez, a tökéletes másság tudatából kell kiindulnunk. Segítségünkre siet ezen a téren a hivatalos politika, amely a ferencjózsefi kortól eltérően meg sem kísérelheti, hogy a forradalmat bekebelezze a hagyományai közé” (Eörsi 1992 [1986b]: II. 530).

Amit a demokratikus ellenzék a Kádár-rendszer egyik legnagyobb bűneként tartott számon – hogy kirekesztette 1956-ot a nemzeti emlékezetből –, bizonyos szempontból „segítette” a másként gondolkodóknak. Arra figyelmeztetette őket, hogy a forradalom követelései még korlátozott formában sem valósultak meg. 1956 emléke így a legkisebb közös többszöröst jelentette a nyolcvanas évek végére pluralizálódó magyar ellenzék számára.

Jóval kevesebb szó esett az 1945-ös fordulatról. Nem bontakozott ki vita az ellenzékiek körében arról – amiről a rendszerváltás után már igen –, hogy felszabadulásként és/vagy megszállásként kell-e értelmezni a háború végén bekövetkezett akkori rendszerváltást. Nem foglalkoztak a szamizdatszerzők az 1946. évi I. törvénnyel, amely gyakorlatilag létrehozta a köztársaságot, kevéssé elemezték a féldemokratikus koalíciós korszakot. Mindezt később Antall József hozta szóba 1989 augusztusában a kerekasztal-tárgyalások idején, amikor kifejtette, hogy az 1989-es új köztársaságot az 1848-as és 1946-os törvények pilléreire kell építeni (Antall 1999 [1989b]: III. 565–568). A demokratikus ellenzék ezzel kapcsolatos ambivalens álláspontja köszönt vissza másfél évtizeddel később a liberális pártban, amikor az SZDSZ frakciója nem szavazta meg az 1946-os köztársaságra utaló február 1. „köztársaság napjává” nyilvánítását (Szűcs 2010b).

Tabudöntő módon viszonyult a *Beszélő* az 1947-es kommunista hatalomátvételhez és a többi párt ebben betöltött szerepéhez is. A hivatalos kommunista narratíva a Szociáldemokrata Párt (SZDP) és a Magyar Kommunista Párt (MKP) 1948-as „önkéntes egyesüléséről” beszélt, amelynek eredményeként megalakult az egységes munkáspárt, a Magyar Dolgozók Pártja (MDP). A pártegyesülést azonban az MKP

módszeres szalámitaktikája és az 1947-es választási csalás előzte meg. Mindezt és a szociáldemokraták ellenállását a *Beszélő* több dokumentum közlésével bizonyította. A szociáldemokrata Peyer-csoport memorandumának utólagos közlése kötődött az emigráció kérdéséhez is, hiszen Peyer Károly 1947-ben elhagyta az országot, és később a szociáldemokraták külföldön működő csoportjának egyik prominens személyisége lett. A Peyer-csoport állásfoglalását időszzerűvé tette az 1947 augusztusára kiírt országgyűlési választás. „A Szociáldemokrata Párt akkori vezetősége, amely évtizedeken át harcolt a tiszta választójogért, 1947-ben hozzájárult olyan törvény elfogadásához, amelyben mindenfajta visszaélés lehetősége benne volt. Ezzel a Szociáldemokrata Párt letért múltbeli elvi álláspontjáról és átmeneti előnyök megszerzése céljából hozzájárult olyan intézkedésekhez, amelyeket elvei alapján elleneznie kellett volna” (Gábor 1992 [1986]: II. 467).

Teljes egészében közölte a *Beszélő* Barankovics István kereszténydemokrata politikus 1948. decemberi utolsó parlamenti beszédét, amely „az 1945 utáni magyar országgyűlésben elhangzott utolsó nagy ellenzéki felszólalás” volt (Szalai Pál 1992 [1985]: II. 193). Beszédében Barankovics három lényeges kérdéskört érintett, melyek kapcsán a kommunista politikát bírálta: az egyház és az állam viszonya, a kis és közép-magántulajdon kérdése, illetve az állam és az emberi szabadságjogok ügye. Nem nehéz észrevenni, hogy a fenti témák pontosan összecsengtek a *Beszélő* által is felvetett kérdésekkel, ez adta a dokumentum aktualitását az 1980-as években. Az ellenzékieknek az is céljuk volt, hogy bebizonyítsák: Magyarországon igenis létezik a demokratikus ellenzéki hagyomány. Mint fogalmaztak: „Ne mondja senki [...], hogy Magyarországnak nincsenek demokratikus hagyományai, és ezért a kommunistáknak kell »demokratizmusra nevelniük« a népet” (Krassó 1992 [1987]: II. 700).

A fenti példákon kívül nem található a *Beszélő*ben 1945 előtti történelmi eseményekre és folyamatokra utalás. Mi lehet e hiány oka? Elvileg ez az ok lehetett taktikai is: a szerkesztők és hozzászólók úgy ítélték meg, hogy a kádári diktatúrát nem lehet a régmúlt tényeivel kellő hatékonysággal válasza kényszeríteni. A szamizdat folyóiratok nem a múlt, hanem a jelen problémáira koncentráltak, ezen belül is azokra az ügyekre, amelyek az államszocialista rendszer elnyomó jellegét leleplezték. Az elnyomás gyökereit részint kívülről, a szovjet megszállásból lehetett eredeztetni, részint pedig az első világháború után megerősödő tekintélyelvű rendszerekből. Mivel a kritikák keresztüztüében a Kádár-rendszer állt, kézenfekvő volt, hogy a legnagyobb hangsúlyt azok a korabeli események kapják, amelyek e rendszer legitimitását kérdőjelezték meg.

De túllépve a taktikai megfontolásokon, a dokumentumokból az is világos, hogy a demokratikus ellenzék nemcsak a kommunista hatalommal állt szemben, hanem Magyarország antidemokratikus múltjával is. Identitását és politikai programját nem a múltra támaszkodva, hanem attól elszakadva próbálta meghatározni. „Az emberi jogok őskeresztényei” (Szilágyi 1992 [1987]) a „tökéletes másság” (Eörsi 1992 [1986b]) tudatából kiindulva akarták a leendő új rendszert megalapozni. A marxizmus reneszánszának gondolatával szakítva a rendszer radikális reform-

jáig jutottak el, demokratikus szocializmus helyett a liberális demokráciát, a „harmadik út” helyett pedig a nyugati piacgazdasági modellt választották. Nem a történelmileg oly sokszor útvészteshez vezető „szerves fejlődésben”, hanem a lényegileg „szervetlen” – mert radikális – átalakulásban bíztak.

A történelmi emlékezet szempontjából politikailag legfontosabb történeti téma az 1956-os forradalom volt, amelynek egyetlen mozzanatát illetően sem osztotta a *Beszélő* a hivatalos álláspontot. A lap már azzal ellenzéki álláspontra helyezkedett, hogy néven nevezte az 1956-os forradalmat, elutasítva a rezsím által a társadalomra kényszerített hallgatást, amelyet a lap hozzászólói „nemzeti felejtés”-ként aposztrofáltak. Ezen túlmenően az ellenzéki cikkírók pontról pontra cáfolták a hivatalos propaganda álláspontját. Kimutatták, hogy 1956-ban széles népi összefogáson alapuló forradalom robbant ki, amely a rendszer demokratizálását tűzte ki célul. Következésképpen a Nagy Imre-kormány nem „árulókból” állt, s a forradalom leverését követő megtorlások és peres eljárások nem voltak jogszerűek. Rámutattak arra is, hogy a Kádár János vezette új hatalmi apparátus nem szakított teljesen a Rákosi-rezsím hagyományaival, sőt kezdetben ugyanazokra az uralmi technikákra támaszkodott. Végül leszögezték, hogy a megtorlásokat követően a magyar értelmiség az 1960-as években hallgatásba burkolózott, de ennek nem a rendszer közmegegyezésen alapuló elfogadása volt az oka, hanem a sztálini rezsím visszatérésétől való félelem és a belenyugvás a megváltoztathatatlanba.

Ez utóbbi ponthoz kapcsolódik az értelmiség szerepének megítélése. Míg a *Beszélő* korai számai az 1960-as éveket a hallgatás koraként jellemezték, a későbbi számokban részben felülvizsgálták ezt az álláspontot, és rámutattak arra is, hogy az értelmiség köreiben újból elkezdődött a népi és urbánus álláspont elkülönülése. 1987-ben a lap már nyíltan azonosította az ellenzéki mozgalom e két ágát: míg a népi irányzat képviselői hazafias hangvételű megnyilatkozásokkal rukkoltak elő, addig a nyugatos irányzat hívei antinacionalista álláspontot próbáltak eljuttatni a köztudatba. Míg az előbbiek a magyar nemzeti problémát kulturális szempontból közelítették meg, az utóbbiak számára e kérdés politikai programot jelentett. A „nemzeti kérdés” tehát szorosan kapcsolódik a szamizdat irodalomban az értelmiség problémaköréhez: ez volt az a törésvonal, amelynek mentén a különböző ellenzéki álláspontok kikristályosodtak. A népi-harmadikutas irányvonal képviselői szerint a nemzet erkölcsi válságba került, míg a nyugatosok inkább a rendszer és a vezetés számlájára írták a politikai és gazdasági válságot. A két álláspont e különbsége leginkább a határon túli magyar kisebbséggel kapcsolatos véleményeikben volt tetten érhető.

Összefoglalva, a forradalom alternatív értelmezése mellett a szamizdatok szerzői olyan tabuk ledöntésére vállalkoztak, amelyek fölött a rendszer igyekezett szemet hunyni. Így került előtérbe az elszegényedés problémája, a magyar zsidóság ügye, a magyar emigráció és a határon túli kisebbségek helyzete. A magyar kisebbségekkel kapcsolatban a demokratikus ellenzék tagjai rámutattak, hogy a romániai és

csehszlovákiai magyarok helyzetén a szocialista ideológia internacionalista beállítottsága sem segített. Hibásnak tartották a „zsidókérdés” Magyarországon hagyományosnak számító vallási, illetve asszimilációs alapon történő megközelítését. A külföldi magyar emigráció pedig számukra nem „fasiszták” gyülekezetének számított – amint azt a hivatalos propaganda kezdetben sugallta –, és nem volt felosztható „jókra” és „rosszakra” sem, hanem kulturális értelemben a nemzet részeként élő és alkotó közösségként létezett.

A szamizdatszerzők is elfogadták a Kelet–Nyugat hidegháborús ellentét létét, mint létező realitást, de szembefordultak a hivatalos propaganda magyarázataival. Kelet-Európában mindenekelőtt a szabadságjogok hiányoztak, ám az ellenzékiek számára nyilvánvaló volt az is, hogy a szovjet blokk országai gazdaságilag sem fogják utolérni a nyugat-európai országokat. Ugyan a hidegháborús politikai megosztottság a második világháború nyomán keletkezett, s a berlini fal felépítésével vált megkérdőjelezhetetlenné, de a gazdasági különbségek okai részben a hosszabb távú történelmi fejlődésben voltak keresendők. A disszidens értelmiségiek nem Kelet-Európát, hanem Közép-Európát tekintették a számukra mérvadó földrajzi-politikai egységnek. Közelmúltjuk történelmi fordulópontjait a Budapest, 1956 – Prága, 1968 – Lengyelország, 1980–81 háromszögben azonosították. A *Beszélő* hasábjain rendszeresen megszólaltattak lengyel és csehszlovák ellenzékieket, megemlékeztek a prágai tavasz évfordulójáról, és nyomon követték a lengyel Szolidaritás független szakszervezeti mozgalom sorsának alakulását. A demokratikus ellenzék Közép-Európa-fogalma tehát elsősorban Lengyelországot, Csehszlovákiát és Magyarországot foglalta magában, amelynek népei közös történelmi tapasztalattal rendelkeztek. Ahol egyaránt megtapasztalták mind a fasisztát, mind a kommunista elnyomást, és ahol demokratikus ellenzék, kritikai nyilvánosság és független civil társadalom fejlődhetett ki.

Ami a gazdasági rendszert illeti, a demokratikus ellenzék a rendszer hivatalos, marxista evolúciós öndefinícióját is cáfolta. Eszerint az 1956 utáni helyzetet nem a zökkenőmentes gazdasági javulás trendje jellemezte, hanem a gazdasági reformok következtelen és megtorpanó végrehajtása, majd az eladósodási és leszakadási folyamat.

A demokratikus ellenzék élesen szemben állt a rendszerrel mindazokban a kérdésekben, amelyek a korabeli jelen megítélésére és a jövő perspektíváira vonatkoztak. De mivel mind a hatalom, mind pedig az ellenzék elutasította az 1945 előtti régi világot, az ellenzék nem a Kádár-rendszer történelemértelmezésének egészét kérdőjelezte meg, hanem elsősorban a rezsím öndefinícióját és ennek történelmi-politikai alapjait utasította el.

5. A BESZÉLŐ VITÁJA A KÖVETENDŐ ELLENZÉKI STRATÉGIÁRÓL

1981. december 13-án a Jaruzelski-puccs véget vetett a lengyel „önkorlátozó forradalomnak”, föld alá kényszerítette a Szolidaritást, s szükségállapotot vezetett be. A leszámolás látszólag a szokásos kelet-európai forgatókönyv szerint ment végbe, bár a rendszer vezetői ezúttal elkerülték a szovjet csapatok behívását. Noha a szükségállapot hírére – mint a kisebbik rosszra – nem kevesen fellelegeztek, a kelet-európai független értelmiségiek és szimpatizánsaik többsége újabb hidegzuhanyként, a demokratikus kísérlet újabb súlyos vereségeként élte meg a lengyel fordulatot.

A magyar „másként gondolkodók” csoportjának, a szamizdat *Beszélő* körül tömörülő ellenzéki értelmiségi körnek is döntenie kellett a „kik vagyunk, és mit akarunk?” kérdésében. El kellett határozniuk: megmaradjanak-e az 1977–81-es, első sorban kulturális ellenzékiesség magatartásmintáinál, vagy elveik politikai megfogalmazására törekedjenek.

Mindaddig nem lehetett politikai ellenzéknek tekinteni a „másként gondolkodókat”, amíg azok nem fogalmazták meg a fennálló hatalom programszerű politikai alternatíváját. Erre először 1982 októberében, a *Beszélő* 5–6. számában került sor (*Beszélő* szerkesztői 1982). Abban, hogy a magyar ellenzék stratégiáját meghatározó dilemma a politikai ellenzéki szerep vállalásának irányába dőlt el, nagy szerepe volt a lapban Kis János 1982-es írása nyomán kibontakozó stratégiai vitának.⁶⁰

5.1. A jövő perspektívái

Jóllehet a *Beszélő* első száma már 1981 októberében – tehát a lengyel szükségállapot b evezetése előtt – megjelent, a lap indulásának és első számainak auráját a lengyelországi változások hatása és a puccs által kiváltott sokk határozta meg. Alighogy megjelent a lap, máris kétségessé vált, hogy lehet-e, érdemes-e csinálni. Voltak, akik 1956 és 1968 tapasztalatai alapján újabb reformellenes, konzervatív fordulatra s új, hosszan elhúzódó restaurációs „jégkorszakra” számítottak.

Kis János vitaindító cikkében ezzel a vélekedéssel kívánt szembeszállni. „Arról szeretném meggyőzni barátaimat, hogy a párhuzam megtévesztő. Bármilyen lesz is a hetvenes évek közepén aktivizálódott ellenzéki csoportok sorsa, a status quo nem szilárdul meg” (Kis 1992 [1982]: 115). E merésznak hangzó tételt a szerző a térség országai gazdasági helyzetének rosszabbodásával támasztotta alá, kimutatván, hogy a visszaesésnek nem pusztán időleges okai vannak. A lengyel Szolidaritás végképp megtörte a „létező” szocializmus rendszereinek maradék legitimitását. Magyarországon ismét szóba került a „reform” (bár a szót hivatalos berkekben kezdetben nem ejtették ki), de nem egy átfogó gazdasági koncepcióváltás részeként, hanem a politikai túlélés mentőövéként. A rendszer legitimitása relativizálódott és egyre in-

kább a materiális javak biztosítására támaszkodott. Márpedig a tárgyi racionalitás elfogadása összeegyeztethetetlen a csálhatatlanság dogmájával, s hosszabb távon óhatatlanul pluralizmushoz vezet (Oltványi 1992 [1982]: 277).

A lengyel kísérlet már nemcsak bizonyos elvek megvalósításaért szállt síkra – mint elődei 1956-ban és 1968-ban –, hanem a megélhetés garanciáiért is. A munkásmozgalom szembekerült a „proletárállammal”. Ennek alapján fogalmazta meg Kis, hogy a nyolcvanas évek nem egyszerűen a reakció korszakát jelenti Kelet-Európában, hanem a gazdasági és politikai válságét is. Ez a válság pedig Kis akkori álláspontja szerint nem fogja kímélni a Szovjetuniót sem. Tény, hogy nem lehetett előre látni Gorbacsov későbbi felbukkanását, de éppen a gazdasági csőd tette kényszerűen lehetővé egy ilyen karakter felszínre kerülését az előregedett és kontraszelektált szovjet kommunista vezetésen belül.

Milyen következtetések adódtak a válsághelyzetből a lehetséges ellenzéki stratégia számára? A magyar ellenzék az 1970-es években abból a feltevésből indult ki, hogy sem a rendszer forradalmi átalakításával, sem pedig felülről indított reformjával nem érdemes kísérletezni. A kettő között egyfajta radikális reformerség kínálkozott, „új evolucionizmus”, amely nem az államszervezet átalakítására, hanem a társadalmi autonómiák megerősítésére koncentrált (Michnik 1978, 1987). Ellentétben a lengyel ellenzék stratégiájával, Magyarországon kezdetben ez inkább legalista, a rendszer által alkotmányosan deklarált szabadságjogok fikcióját adottnak tekintő, helyenként „antipolitikai” jelleget öltött. Az, hogy a vitában sem Kis, sem pedig a hozzászólók többsége nem említette a „civil társadalom”, mint ellenzéki stratégia, fogalmát, azt látszott megerősíteni, hogy a magyar ellenzéki csoportok még nem voltak felkészülve arra, hogy saját köreiken lényegesen túlmutató hatásra tegyenek szert. Kis célja az volt, hogy cezúrát húzzon és az újfajta ellenzéki aktivitás szükségessége mellett érveljen: „Akár jól csináltuk, akár rosszul: tovább semmiképp sem csinálhatjuk ugyanúgy. () Politikai taktikának a szabadságjogok kihívó gyakorlása már nem elég. [...] Vagy lesz az ellenzéknek mondanivalója a politika nagy kérdéseiben, vagy jelentősége létszámával és szervezetségével arányos méretekre olvad” (Kis 1992 [1982]: 120).

Márpedig Kis János szerint politikai kezdeményezés csak az ellenzék köréből indulhat ki, mert ez az egyetlen társadalmi csoport, amely kívül állt a kádári közmegegyezésen. A szerző reménykedve nyugtázta, hogy bővült azok köre, akik – akár névtelenül is – részt vesznek ellenzéki tevékenységekben, de úgy vélte, hogy a csoport csak akkor tud a politikai ellenzékiesség útjára lépni, ha ideológiája van. Ennek általa vázolt körvonalai meglehetősen tágak, befogadóak voltak: az emberi jogok, a liberális demokrácia, a nemzeti függetlenség, a nemzetiségi autonómia és a szocialista hagyomány alkalmazható elemeinek pilléreire épültek. Habár a vitaindító ideológiai alapvetése – talán szándékoltan – vázlatos volt, már tartalmazta egy lehetséges radikális-szociálliberális politikai világnézet összetevőit.

A cikk nyomán kibontakozó vita a *Beszélő* hasábjain 1982 májusa és 1984 februárja között zajlott. Ez a vita kikristályosította a *Beszélő* körének a nyolcvanas évek

⁶⁰ A *Beszélő* vitájának korábbi elemzéseit lásd Csizmadia (1990); Bozóki (1992).

második felében vitt stratégiáját.⁶¹ A vitából, mint sajátos szellemi kirakós játékból, kirajzolódtak az ellenzéki aktivitás ideológiai és politikai sarkkövei. Az olvasó javaslatokat kapott a helyzet értékeléséről, az elérendő politikai célról, a követhető módszerekről és az ellenzék lehetőségeiről. Orosz István kivételével a hozzászólók egyetértettek Kis János helyzetértékelésével. Orosz szerint „a *Beszélő* elsődleges célja a reformista módon másként gondolkodó értelmiségiek táborának növelése”, holott szerinte nemcsak az 1956 után kialakult konszenzust kell felrúgni, „hanem azt, amit a »másként gondolkodók« kötöttek meg 1973 után: a hivatal védte ellenzékiesség marginális magatartásformáját” (Orosz 1992 [1982]: 188). Orosz abban tért el a többiektől, hogy úgy vélte: a demokratikus ellenzék nem áll kívül a közmegegyezésen, csupán annak margóján helyezkedik el. E véleményével azonban egyedül maradt, Kis elutasító viszontválasza (1992 [1983]) az ellenzékiek közös álláspontját fejezte ki.

5.2. Politikai célok

A hozzászólók döntő többsége számára egy valódi társadalmi megegyezés jelent meg elérendő célként. Senki sem gondolkozott a „minél rosszabb, annál jobb” lehetőségében, hanem társadalmi konszenzust próbált teremteni a válságkezelés és a gazdasági reform ügyében olyan elvek alapján, mint a közügyek nyilvánossága, az érdekvédelmi rendszer reformja és a jogállamiság. Az új közmegegyezés igénye az illegális *Beszélő* hasábjairól került át később az „első nyilvánosság” politikai diskurzusaiba. Pozsgay Imre például – aki a nyolcvanas évek második felében új nemzeti közmegegyezés programjával lépett föl – haszonnal forgatta a szamizdatot. Más kérdés, hogy Pozsgay számára a közmegegyezés programja elsősorban ahhoz a nem lebecsülendő tényhez volt elégséges, hogy keresztülvigye a párton belüli reformerők győzelmét, de ahhoz már nem, hogy gorbacsovi alapokon álló retorikája társadalmi többséget teremtsen az egyre gyorsabban pluralizálódó társadalomban. Nyilvánvalóan hatott a *Beszélő* programja a megszerveződő új ellenzéki csoportokra is.

A korszak állapotait mutatja, hogy a semlegesség 1956-ban képviselt programja, a „finlandizálás” elérhetetlen álomnak tűnt csupán. Bauer Tamás sem ezt, hanem Magyarország „illirizálását” javasolta, amikor a jugoszláv modell átvételét ajánlotta. Jugoszláviában érintetlen maradt az egypártrendszer, intakt a politikai rendőrség, de a központi gazdasági tervezés szerepét részben átvette a piac és a munkás-önigazgatás. Bauer világossá tette, hogy „míg a »finlandizálás« programja a politikai pluralizmus elérését tűzi ki célul, az »illirizálás« szerényebb ennél: hűen a kádár-

⁶¹ Kis János cikkéhez Bauer Tamás, Eörsi István, Konrád György, Könczöl Csaba, Krasznai Zoltán, Krokóvay Zsolt, Lányi András, Magyar Bálint, Oltványi Ambrus, Orosz István, Sebes József, Szabó Miklós, Szalai Erzsébet, Szalai Pál, Székely József, Tamás Gáspár Miklós, Vajda Mihály és Vízi András szolt hozzá, majd a vita Kis János viszontválaszával zárult.

izmus eszmevilágához, de következetesen végigvive azt, érdekképviselési pluralizmust kíván megteremteni” (Bauer 1992 [1982]: 264). Utólag nehezen érthető, hogy miért lett volna „hű a kádárizmus eszmevilágához” a kollektív érdekképviselés. Hiszen a Kádár-rendszer lényege az egyéni érdekkijáráások gyakorlatában rejtett, ami a nem formalizált, rendies jellegű, kölcsönös érdekérvényesítések rejtett hálózataként funkcionált. A reformszándékok megjelenését mutatta, hogy az 1980-as évek közepén már a párt Társadalomtudományi Intézetében végzett kutatás keretében is több fiatal kutató kezdett behatóan foglalkozni az érdekképviselési pluralizmus témájával és nyugati mintáival.⁶²

A célok tekintetében nem volt egységes az ellenzéki csoport – legalábbis a hozzászólások tanúsága szerint. Többen kimondottan baloldali program körvonalait vázolták. Lányi András (1992 [1982]: 271) a társadalom államosításával szemben „az állam társadalmi kisajátításának követeléséről” beszélt, Székely József (1992 [1982]: 268) pedig munkásdemokrácián alapuló alternatív szocializmusról. Tamás Gáspár Miklós – aki az elsők között hivatkozott a nyolcvanas években dominánssá váló Eötvös–Jászi–Bibó hagyományra – anarchista korszakához híven leszögezte, hogy „az ellenzék ideológiája legyen antietatisztikus és antiautoritárius” (Tamás 1992 [1983]: 465).

Szalai Pál a többpártrendszerű demokratikus szocializmus elképzelése felé hajlott, amelyben a termelőeszközök a munkáskollektívák tulajdonába kerülnek, az alapvető tulajdonviszonyokról megegyezés van, de ahol a pluralizmus nem csupán a pártok között jön létre. Cikkében ugyanakkor elismerte a piacgazdaság szükségességét, de hozzátette, hogy annak „erősítése munkástanácsok nélkül – politikai szempontból nézve – nem több a központi bürokrácia és a vállalati bürokrácia kötéltűzésénél” (Szalai Pál 1992 [1982]: 194).

Hozzá hasonlóan gondolkodott Szalai Erzsébet, aki cikkében a liberális alternatíva társadalmi feltételeiről írt, de a liberális alternatíva fogalma alatt nem egészen azt értette, ami később, a rendszerváltás idején használatos terminológia lett. Liberális alternatíván gazdasági téren a többfajta termelési viszonyt hordozó gazdálkodó egységek egymás mellett élésének lehetőségét értette, amihez szervesen kapcsolódna a gazdaság és a politika intézményeinek szétválása. A liberális alternatívát azonban szerinte ki kell egészíteni a demokratikus alternatíva megvalósításával, amelyben „a társadalom legszélesebb rétegei – elsősorban a nagyipari munkásság – is megteremtik, megteremthetik önálló intézményeiket”, amelyek – kimondatlanul ugyan – feltehetően a munkástanácsok és a szakszervezetek lehetnek. Szalai Erzsébet szerint „ezek jelenthetnek garanciát arra, hogy a többfajta termelési viszony egymás mellett éléséből ne születhessenek egy új – bár történelmileg már ismert – kizsákmányolás lehetőségét hordozó viszonyok” (Szalai E. 1992 [1983]: 366). Ahhoz tehát, hogy a liberális alternatíva ne vezethessen kapitalizmushoz,

⁶² Például Pokol Béla, Bruszt László és Tölgyessy Péter. Reform-alternatívaként mindez csak jóval később fogalmazódott meg (Pokol 1986).

Szalai Erzsébet szerint a demokratikus érdekképviselőt jelentheti a garanciát. Cikkében tehát a demokratikus érdekképviselőt és a kapitalizmus egymással konfliktusban álló, egymást olykor kizáró fogalmakként jelentek meg, így a liberális alternatíva nála nem feltétlenül lépte túl a szocialista paradigma kereteit.

A nemzeti problematika a vitában Krasznai Zoltánnál (1992 [1983]) és Vízi Andrásnál (1992 [1983]) jelent meg hangsúlyosan, de – különösen a szovjet–magyar viszony tekintetében – csaknem minden hozzászóló utalt rá. Konrád György (1992 [1983]) a társadalmi önrendelkezést jelölte meg célként, míg Magyar Bálint (1992 [1982]) a változások előfeltételeként a polgárosodást. Az egyik legfigyelemreméltebb hozzászólás Oltványi Ambrustól származott. Ő már cikke címében kimondta – amit a többiek is nyilvánvalóan gondoltak –, hogy a cél a *demokrácia* kiharcolása. Oltványi több ponton is páratlan előrelátással beszélt a jövőről. Leszögezte, hogy a demokratikus, pluralisztikus fejlődés esélyeit nem rövid távon, hanem „évtizedes távlatban célszerű mérlegelni”. Oltványi kulcskérdésnek az önszabályozó piac kialakítását tekintette, mert szerinte – s ezzel fél évtizeddel elébe vágott az erről folytatott magyar politikatudományi vitáknak – „piacgazdaság demokrácia nélkül nagyon is elképzelhető, demokrácia piacgazdaság nélkül aligha”. Számos más hozzászólótól eltérően nem hitt a demokratikus szocializmusban, és Vajda Mihály korábbi, úttörő jelentőségű tanulmányát idézve megállapította, hogy „a szocializmust, mint ellentendenciát életben kell tartani a kapitalizmus alaptendenciájával szemben, de »megvalósítani« nem szabad” (Oltványi 1992 [1982]: 280). Hasonlóan érvelt Eörsi István is, amikor Tardos Márton „menedzserszocialista” elképzeléseit idézte fel példaként (Eörsi 1992 [1982]: 181).

A vitában másoktól markánsan eltérő álláspontot foglalt el Vajda Mihály, amikor azt írta: „Az új demokratikus politikai közösségnek nem ellenzékinek kell lennie, hanem a kritikai nyilvánosság eszközeivel kell elérnie: magán a hatalmi eliten belül létezzék valóságos ellenzék” (Vajda 1992 [1983]: 458). Más szóval, a demokratikus ellenzék politikai célja nem lehet pusztán önmaga helyzetbe hozása, hanem a kritikai nyilvánosság kiszélesítése és a pártállami rend fellazítása.

A demokratikus ellenzék több esetben nem elsősorban a helyzet megítélésében és a kívánatos cél meghatározásában különbözött a rendszer kapuin belüli reformerektől, hanem marginalizált helyzetében, morális felfogásában, valamint abban, hogy hosszabb távú stratégiát igyekezett követni. Okulva az 1968-as reform sorsából, a demokratikus ellenzék soha nem hitt abban, hogy az óhajtott célhoz pusztán felülről jövő reformokkal el lehetne jutni. Amikor a demokratikus ellenzék magatartását *radikális reformerként* írjuk le, nem elsősorban a követelések tartalmi különbségeire gondolunk – bár ez sem volt elhanyagolható a rendszeren belül álló reformerek sokszor taktikailag tudatosan kódósított elképzeléseikhez képest –, hanem a követett *stratégia* eltéréseire. Míg a reformerek ekkoriban a különböző, minisztériális reformbizottságokban főként a hatalom embereinek sügtak, addig az ellenzék „sügni” próbált a társadalomnak is.

5.3. A változás lehetséges útjai

A radikális reformerség Kis által javasolt köztes – sem reformer, sem forradalmár – stratégiájával szemben egyedül Orosz István képviselte a forradalmár megközelítést. Orosz szerint „el kell mozdulni a margóról és vállalni kell, ami ezzel jár”. Úgy vélte, hogy „is-is” megoldás nem lehetséges. Az ellenzéknek döntenie kell, hogy „a reformista értelmiséggel vagy a dolgozó osztályokkal” akar-e népfrontos politikát folytatni (Orosz 1992 [1982]: 189), és csak akkor nevezheti magát ellenzéknek, ha az utóbbi mellett dönt. Orosz érvelése radikális, de leegyszerűsítő volt, hiszen a konszenzusba belenyugvók és a változást akarók közötti törésvonal már akkor sem az „értelmiség” és a „dolgozó osztályok” között húzódott.

Ugyanakkor Kis János is viszonylag mereven különítette el a konszenzuson kívüli állók körét a konszenzuson belül állók sokaságától, mintha nem érzékelt volna, hogy a konszenzus maga is mennyire hazug volt, és a konszenzuson belül állók egy része is e hazug konszenzussal szemben volt egzisztenciális okokból képmutató. Erre a vitában többen rámutattak, kifejtve, hogy a demokratikus ellenzéknek el kell kerülnie a társadalmi izolációt, mert ez rossz esetben küldetéstudattal megterhelt politikai avantgardizmushoz vezethet.

Eörsi úgy vélte, a „kívülállás” vagy „belül állás” problémája nem szűkíthető le morális kérdésre, s a követendő stratégia a radikálisan gondolkodó ellenzékiek és a reformisták közeledése lehet, egyfajta munkamegosztással, valamint „a »kívül« és »belül« magatartásnormáinak céltudatos váltogatásával” (Eörsi 1992 [1982]: 183). Volt, aki arra hívta fel a figyelmet, hogy e kettéválasztás taktikai okokból sem célszerű, mert ahelyett, hogy bevonná, kirekesztheti az ellenzéki tevékenységből a „belül álló” szimpatizánsokat (Könczöl 1992 [1982]: 192). A lengyel példára utalva Magyar Bálint a „jogba akaszkodó” polgári taktikát, a konfrontáció „proletár taktikájával” szembeállított tárgyalásra kényszerítés stratégiáját javasolta, amely azáltal kerülheti el a megalkuvást, hogy egy „akadályelhárító reformfolyamatot” tűz ki céljául (Magyar 1992 [1982]: 190).

Habár a polgári és a proletár szembeállítása nemcsak taktikailag, hanem elvileg is problematikus volt – hiszen a politikai magatartások nem társadalmi osztályhelyzet szerint válnak ketté –, e megállapítások nem csak a demokratikus ellenzék tevékenységébe épültek be. Mi több, ezt az utat járta a szélesebb ellenzék is 1989-ben – az MSZMP tárgyalásra kényszerítésével és a rendszer békés lebontásával – az Ellenzéki Kerekasztal tárgyalássorozata idején. E „polgári taktikára” tehát Magyar Bálint javaslata nyomán az ellenzék olyan mintát adott, amellyel később mások is élhettek (mint a Független Jogász Fórum tárgyalásokat kezdeményező tagjai 1988-ban). Egyúttal azonban a „proletár taktika” elvetése nemcsak azt mutatta, hogy a disszidensek a békés utat részesítik előnyben a forradalommal szemben, hanem explicit módon jelezte azt is, hogy a korábbi elképzelések dacára a demokratikus ellenzék lemond a munkássággal való szoros együttműködésről. És valóban, ezen a téren a magyar ellenzéki mozgalom nem tudta megismételni lengyel

társai sikerét. Magyar álláspontjánál lényegesen visszafogottabb volt Székely József véleménye (1992 [1982]: 267), aki úgy vélte, hogy „pozitív ellenzékiiségre” van szükség, amin ő – feltételezve a hatalmon lévők nyitottságát – a reformok kidolgozását és a kommunistákkal való korlátozott együttműködést értette.

Szalai Pál szerint az ellenzéki csoportnak nem a „kívülállás” és „belül állás” formái, időben változó ismérvei alapján kellene kialakítania stratégiáját, hanem tartalmi ismérvek mentén. Szerinte nem szabad együttműködést kezdeményezni egyfelől az MSZMP balosaival, másfelől a nemesi nacionalizmus antiliberális, középosztályi örököseivel. Ugyanakkor „oda kell figyelni az MSZMP-n belül jelentkező demokratikus irányzatokra” és „a magyar katolicizmuson belüli megújulásra”. Szalai Pál ezzel néhány jelentős, jövőbe mutató gondolatot fejtett ki: 1. az ellenzéknek nem egy ideológiára, hanem *ideológiákra* van szüksége; továbbá 2. rámutatott az akkor látenszen létező hagyományos úri középosztály egyes csoportjainak antidemokratikus hagyományaira s a velük való ellenzéki kooperáció veszélyeire (Szalai Pál 1992 [1983]: 194). A legtöbb hozzászóló Eörsi Istvánhoz és Szalai Pálhoz hasonlóan azt emelte ki, hogy az ellenzékhez nem tartozó csoportokkal is érdemes együttműködni, sőt ezt stratégiai szintre kell emelni. Ezen belül azonban máshová helyezték a hangsúlyokat. A legmérsékeltebb Bauer Tamás szerint a reformkezdeményezésnek „alapjában véve a »jó királytól«, a pártvezetéstől, a kormányzattól kell kiindulnia”, s a másként gondolkodókra a katalizátor-szerep, „a társadalmi igények, törekvések feltárása és megfogalmazása hárul”. Bauer szerint reformkurzus esetén „ellenzéki mozgalom helyett helyesebb lenne autonóm társadalmi kezdeményezésekről beszélni”, s helyes lenne, ha a földalatti sajtó is „féllegálisra tenne szert”, s ezzel „automatikusan elvesztené kifejezetten ellenzéki ízt” (Bauer 1992 [1982]: 266).

Oltványi Ambrus álláspontja szerint is törekedni kell az első és második nyilvánosság közötti átjárhatóság kiszélesítésére, de a legalitást nem az ellenzéki szerep visszafogásával vagy feladásával, hanem elismertetésével kívánta elérni. Végtere is a politikai autonómia elfogadása éppoly idegen volt a Kádár-rendszer természetétől, mint az ellenzékiiség nyílt tolerálása. Oltványi a hatalom és az ellenzék „tartós együttélésére” számított, s abban bízott, hogy a felülről pártfogolt reformok alakításába a társadalom autonóm erőinek is beleszólásuk lehet. Szinte látnoki módon hívta fel a figyelmet arra, hogy a történelemben egy ízben – „igaz négy évtizeddel a diktatúra hatalomra jutása után” –, „a Franco utáni Spanyolországban az ilyen formájú átmenet megvalósíthatónak bizonyult” (Oltványi 1992 [1982]: 279).

Példája alátámasztásához Oltványi közvetlenül is idézte Adam Michniket: „Ha megfelelő példát keresek az előttünk álló feladatokra, akkor Spanyolországot említeném: íme egy társadalom, amely – hála a hatalom és az ellenzék érzékenyebb elemeinek – kiutat talált egy gyalázatos diktatúrából a demokrácia felé” (Michnik 1978, 1987). Mivel Michnik e sorokat már a hetvenes évek közepén papírra vetette, akár azt is mondhatnánk, hogy a spanyol átmenet a maga demokratizáló posztautoritárius elitjével és erős szakszervezeti mozgalmával mintegy első igazolása volt

az általa leírt „önkorlátozással önfelszabadító” stratégiának. Némiképp túlfeszítve az analógiát: Kelet-Európa első „Moncloa-paktuma” az 1980. augusztusi gdański megállapodás volt.⁶³ A megállapodás betartásának elmaradása nem a Szolidaritáson múlt, hanem azon, hogy Gierek, Kania, Jaruzelski és társaik mögött még nem a gorbacsovi, hanem a brezsnyevi Szovjetunió állt.

De ki egyezzen meg kivel egy olyan országban, ahol a politikai vezetés egy előregezőben lévő klikk kezében van, ahol a „reform” kifejezés csak bizonyos időszakokban és akkor is csupán gazdasági értelemben szalonképes, s ahol független érdekvédelmi szervezetek nyomaikban sem léteznek? A vitában Szalai Erzsébet tett említést azokról a társadalmi csoportokról, amelyek az ellenzék potenciális szövetségesei lehetnek. A változás elindító és támogatói között négy csoportot említett: 1. a demokratikus ellenzék, 2. a társadalomtudományi intézményekben tevékenykedő értelmiség,⁶⁴ 3. az apparátusok fiatalabb, reformpárti nemzedéke, és végül 4. a fiatal szakmunkások, egyetemisták, művészek, műszakiak, egészségügyi dolgozók, kisvállalkozók heterogén csoportjai. Utóbbiak már többször is beleütköztek a rendszer korlátaiba, s ezért elképzelhetőnek tűnt a velük való hálózatszerű együttműködés (Szalai E. 1992 [1983]: 366–367). A szerző külön is kitért a kapukon éppen belépő, hatvanas években szocializálódott nemzedékre, amely mindenekelőtt szakmai karrierre orientált, és idegen tőle az ideologikus attitűd. Később ebből a fiatal társaságból nőtt ki az állampárt második nemzedéke, az új technokrácia (Szalai E. 1995). Oltványi Ambrus is kiemelte a nemzedékváltás fontosságát, amelynek során „az apparátusba vélhetően mind nagyobb számban kerülnek majd olyanok, akik felkészültségük és teljesítőképességük folytán a pluralizmus és kompetitivitás feltételei között is meg tudják állni a helyüket, s így nem kell mindenáron, foggal-körömmel ragaszkodniuk a hatalomgyakorlás diktatórikus formájához” (Oltványi 1992 [1982]: 275). Szalai és Oltványi itt kifejtett hipotéziseit az 1989-es változások igazolták, és olyan későbbi elemzések is alátámasztották (Konrád–Szelényi 1991, 1992), amelyek a kulturális tőkét a békés átmenet sikere meghatározó feltételének tartották.

A *Beszélő* vitájának legtöbb hozzászólója fenntartandónak ítélte az ellenzéken belüli sokféleséget, hangsúlyozva, hogy aki pluralizmust akar a társadalomban, nem törekedhet annak elnyomására saját köreiben belül. Visszapillantva az elemző hajlamos egyszerűsítésekre, s hajlik arra, hogy az egész nyolcvanas évtizedre úgy tekintsen, mint a civil társadalom feltámadásának korára. Korabeli, nagy hatású tanulmányaiban Arató András (1981, 1982) a lengyel fordulatot a civil társadalom újjáéledéseként fogta fel. Ehhez képest meglepő, hogy a civil társadalom fogalmát

⁶³ Az analógia azért túlfeszített, mert míg a gdański megállapodás a demokráciához vezető út előfeltétele volt, addig a spanyol Moncloa-paktum pusztán utólag garantálta és hitelesítette a már kivívott demokráciát.

⁶⁴ Ilyen személyek főleg a Történettudományi Intézetben és más akadémiai intézetekben voltak, de akadtak belőlük minisztériumi háttérintézményekben is, például a Pénzügyminisztérium Pénzügykutatási Intézetének munkatársai.

a *Beszélő*-vitában mindössze hárman⁶⁵ használták. A civil társadalom a felvilágosodás hagyományának megfelelően az állam komplementer fogalmaként jelent meg, mint amelynek az a feladata, hogy „felszabadítsa magát az állam gyámsága alól” (Oltványi 1992 [1982]: 281). „Civil társadalom és politikai állam természetük-nél fogva harcban állnak” – szögezte le Vajda Mihály (1992 [1983]: 458). Konrádnál „a civil társadalom szerveződési tere az informális kapcsolatok világa” volt, amelynek sajátja az autonóm beszéd, s hordozója elsősorban a fiatal értelmiség (Konrád 1992 [1983]: 453).

Éppen ellentétesen fogta ezt fel Szabó Miklós, aki szerint a civil kurázsina az a feladata, hogy elősegítse a Kádár-rendszerre jellemző informalitásból való kilépést: „... ügyeljünk rá, hogy ne az informális szerveződések tenyészetét gyarapítsuk”, hanem „szilárd csontozatú autonómiákat követeljünk” (Szabó Miklós 1992 [1983]: 363). A felfogásbeli különbség lényegi volt: sem Konrád, sem Vajda nem értett egyet azzal, hogy a demokratikus ellenzéknek politikai ellenzékké kell válnia, mert akkor – definíció szerint – a hatalomra kellene aspirálnia. Az ekkortájt az antipolitika gondolkörében mozgó Konrád úgy vélte, hogy az ellenzék „akkor demokratikus, ha nem politikai, hanem társadalmi ellenzék” (Konrád 1992 [1983]: 453); Vajda álláspontja pedig az volt, hogy nem politikai ellenzéket, hanem *kritikai nyilvánosságot* kell teremteni, amelyben „a politika társadalmi kritikáját” lehet gyakorolni (Vajda 1992 [1983]: 459). Erre rímelt Magyar Bálint elképzelése is, aki az ellenzék hivatását nem az intézményesült politikai közösséggé szerveződésben, hanem „a gondolatok vámmentes szabadkikötőinek létrehozásában” látta (Magyar 1992 [1983]: 191).

Az antipolitikai megközelítés alapján az elemző azt hihetné, hogy a demokratikus ellenzék szinte genetikusan hatalommellenes volt, s nemcsak a kommunista hatalommal, hanem mindenféle hatalommal szemben állt. Ez azonban így nem igaz – még a „morális forradalmat” hirdető Krasznai Zoltánra és az „erkölcsi reformot” hangoztató Tamás Gáspár Miklósr sem. Az ellenzék nagy része nem hatalomnélküliségben, hanem – Bibó István nyomán – hatalmi egyensúlyban, új közmegegyezésben, „társadalmi szerződésben” gondolkodott. Ennek részeként azonban helyenként ambivalens módon viszonyult a hatalom fogalmához.

A hatalmi aspirációt Konrád a kommunizmus örökségének tekintette, s ennek alapján utasította el. Számára a politikai ellenzékiesség inherensen antidemokratikusnak tűnt: „A demokratikus ellenzék létfeltétele, hogy működési módjában, önarcképében demokratikus legyen, azaz *posztkommunista* legyen, azaz behatóan fölülvizsgálja magában a kommunista ellenzékiesség beidegződéseit” (Konrád 1992 [1983]: 453). Vajda pedig – mintha csak előre látta volna a tíz évvel későbbi SZDSZ strukturális problémáit – így fogalmazott: „...ne szűkítsük le az új demokratikus politikai közösség bázisát! Mert könnyen lehet, hogy akár többségük is máshonnan jön. Nemcsak másfajta kívülállók köréből, hanem esetleg olyanok közül is,

⁶⁵ Konrád György, Oltványi Ambrus és Vajda Mihály.

akik korábban helytelenítették az »ellenzék« tevékenységét. Nem lehet az a »foglalkozásunk«, hogy mert »ellenzékiek« vagyunk, az új helyzetben új feladatokat lássunk el. Ha valóban új helyzet van, s létezik a feladat, akkor nem biztos, hogy megoldását azoknak kell vállalniuk, akik egy más helyzetben »ellenzékiek« voltak, és az sem biztos, hogy akik az új feladatokat magukra vállalják, az 1977–81-es »ellenzékiesség« folytatóinak érzik magukat” (Vajda 1992 [1983]: 457). Konrád ugyanezt így fogalmazta meg: „Az a dolgunk, hogy elősegítsük *mások* felszabadulását” (1992 [1983]: 454). Az utak e ponton – a politikai vagy nem politikai ellenzékiesség kérdésében – szétváltak. Nem véletlen, hogy sem Konrád, sem Vajda nem lett hivatásos politikus.⁶⁶ Többen viszont az új demokráciában az intézményes politikai tevékenység felé fordultak, és rövidebb-hosszabb ideig politikusként tevékenykedtek.⁶⁷

A hozzászólók egy nagyobb csoportja⁶⁸ Kis János vitaindítójának e javaslatával egyetértve, a politikai ellenzékiesség nyílt vállalását sürgette. „Tudomásul kell vennünk, hogy politikai célokat csak politikai eszközökkel lehet szolgálni” – írta Lányi András (1992 [1982]: 272). A politikai ellenzékiesség keretei között Orosz a konfrontációt, Lányi a társadalmi nyomást, Szabó a kétoldalú egyeztető tárgyalásokat, Tamás pedig a politikai reformok követelése mellett az erkölcsi reformot, az „erkölcsi megújodás” elősegítését tartotta kiemelendőnek. „Lehet, hogy sötét évtizedek jönnek, lehet, hogy nem; olyan erkölcs kell nekünk, amely jó, s rossz időkben egyaránt kitart. Meghatározott jövőre nem készülhetünk föl, csak egy emberéletnyi időre” (Tamás 1992 [1983]: 470).

Krasznai úgy vélekedett, hogy az ellenzéknek is többféle lehetőségre kell felkészülnie: szükségessé válhat az Orosz István által javasolt konfrontáció, de ha a vezetés reformszellemű lesz, akkor akár „egyfajta történelmi kompromisszum is létrejöhet a kormányzat és az ellenzék között a haladás és a nemzeti érdekek közös képviselete platformján” (Krasznai 1992 [1983]: 374). Ehhez hasonló kompromisszum később, az 1987-es lakiteleki találkozón (Agócs–Medvigy 1991) csakugyan létrejött, de nem a vezetés és az ellenzék között, hanem a pártvezetés periferiáján helyet foglaló Pozsgay Imre és a demokratikus ellenzékétől akkor még önmagát elhatároló, „se nem ellenzéki, se nem kormánypárti” népi írócsoport között.

A vita után a politikai ellenzékké válás stratégiája vált meghatározóvá, s ennek alapján alakították ki azt a népfrontos politikát, amely először az 1985-ös monori tanácskozáshoz, az 1986 végén rendezett ötvenhatos konferenciához, az egyetemi és egyéb klubokban való fellépésekhez, a *Társadalmi Szerződés* programjának 1987-es

⁶⁶ Ahogy nem lett Könczöl, Lányi, Orosz, Szalai Pál és Szalai Erzsébet sem. Konrád az 1990-es években átmenetileg az SZDSZ Országos Tanácsának elnöke lett, ami esetében inkább szimbolikus pozíciónak számított.

⁶⁷ Például Demszky Gábor, Haraszti Miklós, Kis János, Magyar Bálint, Pető Iván, Solt Ottília, Szabó Miklós és Tamás Gáspár Miklós. Közülük Demszky két évtizeden át Budapest főpolgármestere volt, Magyar parlamenti képviselő, benne összesen hat év miniszterséggel, Pető pedig szintén két évtizeden át képviselő maradt. Mindhármán betöltötték az SZDSZ elnöki posztját is. Haraszti, Solt és TGM négy évig, Szabó Miklós pedig nyolc évig maradt országgyűlési képviselő. Kis János másfél évig az SZDSZ elnökeként tevékenykedett a rendszerváltás idején. 1991-ben lekötözt a pártelnökségről, de az SZDSZ Országos Tanácsának 1999-ig tagja maradt.

⁶⁸ Orosz István, Lányi András, Szabó Miklós, Krasznai Zoltán és Tamás Gáspár Miklós.

megfogalmazásához, majd a lakiteleki szakadás után a Szabad Kezdeményezések Hálózata megalakításához vezetett. E kifelé nyitott, de politikailag konzekvens stratégia nélkül az 1980-as évek demokratikus ellenzéke könnyen súlytalanná válhatott volna a rendszerváltozás idején.

5.4. A tervektől a cselekvésig

A *Beszélő* 1982–84-es vitájának igazi jelentősége nem annyira az ideológia kimunkálásában, mint elsősorban a helyzetértékelés helyességében és a követendő ellenzéki stratégia kidolgozásában állt. Bibó pozitív hatása nem annyira a végcél kitűzésében, mint inkább a „taktika és etika” összeegyeztetésének módjában jelentkezett.

A hozzászólók nem jósolhatták meg előre a rendszer összeomlását. De a lengyel „félforradalom” és a kelet-európai helyzet gondos elemzése nyomán mindenkinél világosabban látták, hogy az összeomlás a nem túl távoli jövőben elkerülhetetlenül bekövetkezik. Többen megfogalmazták ennek feltételeit; a legpontosabb talán Szalai Pál volt. Szerinte „a demokrácia akkor törhet át e térségben, 1) ha a demokratikus mozgalmak egy időben lépnek fel több kelet-európai országban; 2) ha a demokratizálási folyamat párhuzamosan halad a kommunista párton belül és kívül; 3) ha a szovjet vezetés eléggé felvilágosult ahhoz, hogy csupán katonai érdeklődését kívánja konzerválni, viszont hajlandó megegyezni a kelet-európai mozgalmakkal, legalább egy korlátozott demokrácia »engedélyezése« ügyében” (Szalai Pál 1992 [1982]: 193).

Szalai Pál kivételes éleslátással fogalmazott. Mint később kiderült, 1. a kommunista rendszerek Kelet-Európában dominószerűen dőltek össze; 2. az átmenet azért lehetett békés, mert az ellenzéki mozgalmakkal szemben a magyar kommunista pártvezetés megosztott volt; és 3. megjelent egy „felvilágosult” szovjet vezető, Gorbacsov, aki feladta a Brezsnyev-doktrínát, és engedte, hogy ezek az országok a saját útjukat járják. Míg Szalai logikailag pontosan levezette a rendszerbomlás feltételeit, addig Krasznai Zoltán 1983-ban jóslásra is vállalkozott: „Ha a [gazdasági visszafelélődésből fakadó] kiegyenlítődési tendencia tartósan bizonyul, akkor a válság egy időben érheti el mélypontját Kelet-Európa több országában. Ez a nyolcvanas évek második felében bekövetkezik” (Krasznai 1992 [1983]: 370). Bár a kelet-európai országok válsága nem volt egyidejű és egyformán mély, a Szovjetunió válsága lehetőséget adott a fordulatra. Abban pedig, hogy Magyarország az átmenet során nem jutott a posztjugoszláv országok többsége sorsára, nagy szerepe volt annak a jogtudatos és kritikai politikai kultúrának, amelyet politikai ellenzékké alakulásuk során a „másként gondolkodók” a közélet, a társadalmi kommunikáció területén elterjeszteni igyekeztek.

Talán nem látták, hogy a kádári paternalista diktatúra televényében milyen szívszenvenként maradtak az „úri Magyarország” kipusztultnak hitt értékei. Talán illú-

ziók voltak a „szocialista vegyes gazdaság” életképességével kapcsolatban, és helyenként tisztázatlan, körvonalazatlan volt az ideológia. Ez érthető, hiszen elsősorban nem a pozitív értékválasztás, hanem a marginalizált helyzet és a rendszerrel való politikai szembefordulás kötötte őket össze. Utólag nem az a meglepő, hogy mi az, amiről sejtelmük sem volt, hanem hogy mennyi mindent láttak előre. Olyan emberekhez kellett szólniuk, akik egész más helyzetben voltak, mint ők. Mégis, a demokratikus ellenzék csoportjai körébe tartozók marginalizált helyzetükben is kidolgozták azokat a civil technikákat, amelyekkel nemcsak megőrizték integritásukat, de lehetővé tették, hogy mások is élni tudjanak velük, ha közeledik a változás. A szamizdat *Beszélő* cikkei nem tudományos vitákban lecsiszolt hűvös fejtegetések voltak. A fenti vita írásainak csaknem felét a szerzők álnévvel publikálták, mert megtorlástól tartottak. Győtrődő, bátor, szenvedélyes és reménykedő írások ezek, olyan értelmiségek tollából, akiket a lehallgatások és házkutatások jogfosztott világában is megkísértett az autonómia.

Az ellenzékiek többsége a cselekvési program kidolgozását szorgalmazta. Még a vita közben megjelent a „Hogyan keressünk kiutat a válságból?” című programadó írás (*Beszélő* szerkesztői, 1992 [1982]). Ez a cikk már olyan javaslatokat tartalmazott, amelyek a nyilvánosságnak a korábbinál nagyobb és aktívabb szerepet szántak. Az ellenzéki cselekvés terét a cikk leginkább a közvélemény formálásában, a közvéleményen keresztül megvalósuló nyomás gyakorlásában látta. Úgy látták, hogy a pártvezetőket csak a közvélemény tarthatja erkölcsi és intellektuális nyomás alatt. A javaslatok a gazdasági tájékoztatás, a nyilvános gazdaságpolitikai viták szükségességét hangsúlyozták, és felkarolták az érdekvédelmi intézmények megújítását, a jól működő nyilvánosság jogi feltételeinek megteremtését, valamint a könyv- és lapkiadás reformjának ügyét. Utóbbit olyan példaként kezelték, amely megmutathatja, hogyan lehet a javaslatokat fokozatosan megvalósítani.

1985–86-ra az ellenzéki értelmiség tevékenysége egyre ismertebbé vált. Az 1985 júniusában Monoron megtartott ellenzéki találkozó (Rainer 2005) – amelyen 45 magyar értelmiségi vett részt – szellemi és politikai jelentősége mérőföldkönek számított a disszidens értelmiség és más rendszerkritikus csoportok (népiek, reformközgazdászok) együttműködésének történetében. Mindezt már az is demonstrálta, hogy a vitaindító előadásokat különböző csoportokból érkezett személyek tartották.⁶⁹

A népi és disszidens értelmiségek demonstratív közös konferenciája azért volt politikailag erős üzenet, mert egyébként együttműködésük távolról se volt konfliktusmentes. Az egyik ismert disszidens értelmiségi ezt így fogalmazta meg: „Talán a legfontosabb különbség a népi ellenzék és a demokratikus ellenzék között a hatalomhoz való viszony volt: ők megtűrt módon, de publikálhattak az Aczél-korszakban, a lehetőségekkel éltek és tárgyalásban voltak. Mindenféle megegyezés

⁶⁹ A vitaindítókat Csúrka István, Csoóri Sándor, Bauer Tamás és Kis János tartotta. Vö. Kis (1992 [1986]: 403–404); Rainer (2005).

született arról, hogy mit igen és mit nem. Mindig volt hajlandóságuk a »rendes nemzeti kommunisták« elfogadására.⁷⁰

Az évtized második felében felgyorsuló politikai aktivitás egyre közelebb vezette az ellenzéket azokhoz a mozgalmakhoz, amelyekből a politikai pártok létrejöttek a rendszerváltozás idején. De itt említhető a Kádár-korszakban elnyomott kisegyházakkal való kapcsolatfelvétel is, amelynek lehetőségét a szamizdat teremtette meg. Az egyik visszaemlékező ezt így mondta el: „Amikor én a Hit Gyülekezetéhez csatlakoztam, az 1987-ben volt, de a kapcsolat már 1986-ban létrejött. Akkoriban történt, hogy a kommunista sajtóban, elsősorban a *Magyar Ifjúságban* megtámadták a gyülekezetet anélkül, hogy lehetőséget adtak volna a védekezésre, a gyülekezet több fórumon akarta kifejezni az álláspontját, ezt azonban egyedül a *Beszélő* tette lehetővé. [...] Akkor létrejött egy kapcsolat a gyülekezet és a demokratikus ellenzék között, Iványi Gábor, Kőszeg Ferenc és mások közreműködésével.”⁷¹

A demokratikus ellenzék fogalmát Kőszeg Ferenc így foglalta össze a rendszerváltás előtt: „Mi is voltaképpen a demokratikus ellenzék? Mozgalomnak bizonyítanunk nem mondható – ahhoz túlságosan kicsi, nem rendelkezik olyan eszközökkel, szervezetekkel, amelyek a rokonszenvezők köreivel összekapcsolhatnák. [...] Tagjai mindenképpen visszautasítanak a párt megjelölést is: kevés dologtól idegenkednek jobban, mint a magukat elitpártnak, vezetésre hivatott harci szervezetnek kikiáltó egykori értelmiségi csoport bolsevik tradíciójától. [...] A demokratikus ellenzék mai formájában politikai vélemény- és magatartásformáló csoportosulás. [...] Az engedetlenség elszaporodása nyomán elmosódik a határ az ellenzéki és nem ellenzéki magatartás között [...] A magyar társadalom kezdi újra felfedezni a politikai akarattal való nyilvánítás formáit, a tevőleges politizálás már nem a nómenklátúra funkcionáriusainak elkerített vadászterülete. Magyarország ismét a politizálás korszakába lépett. [...] Ebben a politizáló világban az ellenzéknek – amely genezise és gesztusai szerint politikai csoportosulás – ugyancsak politizálnia kell. [...] Egyedül az ellenzék az, amely a nyilvánosság előtt és elhallgatások nélkül bírálja a kormányzat intézkedéseit már hetedik éve. E munka biztosít számunkra annyi erkölcsi tekintélyt, hogy erőtlenségünk, elszigeteltségünk ellenére a meghallgatás esélyével szólalunk meg a saját köreinken kívül is” (Kőszeg 1992 [1987]: 701–702).

Az ellenzék tehát nem számarányából, szakértelméből vagy a társadalomra gyakorolt hatásából, hanem elsősorban erkölcsi tőkéjéből eredeztette befolyását. Ez a megközelítés a kor viszonyai között érthető volt, hiszen egy szétesőben lévő rendszer utolsó éveiben épp a morális tőke iránt volt a legnagyobb politikai kereslet. De erkölcsi tekintélyre hivatkozni csak a radikálisan változó viszonyok között volt lehetséges. Megszilárdult politikai demokráciában ennek súlya kisebb, mert nem a morális helytállás, hanem a demokratikus választásokon elért siker határozza meg a politikai befolyást.

⁷⁰ Interjú Demszky Gáborral (1997).

⁷¹ Interjú Hack Péterrel (1997).

A *Beszélő* 1987. júniusi különszáma, *Társadalmi Szerződés: a politikai kibontakozás feltételei* címmel közölte a lap körének programját (Haraszi et al. 1987). A Rousseau-t idéző címadás ellenére a szerződés tartalmára itt még csak az ellenzék egyik csoportja tett javaslatot. A program kimondta, hogy a kádári közmegegyezésnek vége, „Kádárnak mennie kell”. Az értelmiség egészére még 1987-ben is jellemző volt a tagolatlanság, az artikulálatlanság, „az erőtlén vágyak és bágyatag akaratok együtteseként” leírt álmodozás (Gombár 1987), amelyeket csak a kritikai látásmód igénye, de nem megfogalmazása kötött össze. Épp ezért hatottak revelációként a *Társadalmi Szerződés* nyitó mondatai.

A radikális felütés ellenére a szöveg egésze visszafogott hangvételű volt. A szerzők úgy fogalmaztak, hogy gyökeres politikai fordulatra van szükség, de társadalmilag elfogadható megállapodás nélkül nem lesz nemzeti felemelkedés. Nem elég zúgolódni: más politikát kell követelni. A szerzők úgy vélték, a hatalom csak akkor fog párbeszédbe bocsátkozni, ha megtapasztalja, hogy nem csupán értelmiségiekkel kell egyezkednie. A szerzők leszögezték, hogy gazdasági stabilizációs programra van szükség, amely a politikai átalakulás programjára épít. Az 1956-os forradalom politikai programját továbbra is aktuálisnak tartották, amelynek kulcsfogalmai a többpártrendszer, munkahelyi és települési önkormányzat, nemzeti önrendelkezés, semleges külpolitika. A *Társadalmi Szerződés* programja az ellenzék utolsó „bibói” dokumentuma volt, amely a párturalom alkotmányos korlátozását, szuverén törvényhozást, felelős kormányt, törvényekkel körülírt sajtószabadságot, érdekvédelmi és egyesülési jogokat, szociális biztonságot és méltányos szociálpolitikát kívánt biztosítani. A program tehát már megjelenése idején sem volt radikális, mintha nem akarta volna elijeszteni a potenciális követőket. Nem beszélt kapitalizmusról és többpártrendszeréről: mindenekelőtt jogot akart az állampolgárnak.

A változást Kis János így foglalta össze: „1987-ben a ’83-as programvázlat már idejét múlt. A *Társadalmi Szerződés* sokkal messzebb ment, mint vázlatos elődje. A kezdő lépéseknek az az együttese, amelyet itt körvonalaztunk, már szabad szemmel is meghosszabbítható a többpártrendszerű demokrácia felé. Az egyik oldalon az állampárt hatalmának törvényes korlátozása, a másik oldalon az egyesülés, a sajtó és a képviselői csoportalakítás szabadsága: az így beinduló fejlődésvonalak összetetalakozásából fokról fokra létrejöhet a parlamenti pártpluralizmus. [...] De legalább ekkora jelentőséget tulajdonítottunk annak, hogy mindjárt az első bekezdésben kimondjuk: »Kádárnak mennie kell«. [...] Kádár személyében testesítette meg az 1956–57-es restaurációval kezdődő korszakot. Elkerülhetetlen bukása a korszak végét szimbolizálta” (Kis 1992 [1989]: 691).

Ezzel véget ért a demokratikus ellenzék működésének az a szakasza, amelyben kizárólag a rendszer ellenzékeként jelent meg. 1988-ban már nem a disszidensek pozíciója és identitása volt a kérdés, hanem az egyre nyilvánosabb és plurálisabb rendszerváltó politikában játszott aktív szerepük. Az egykori disszidensekből először széles hálózat, majd liberális demokrata politikai erőcsoport fejlődött ki, amely 1988 novemberében párttá vált.

6. A DISSZIDENSEK ESZMÉI

Eszmetörténeti szempontból a magyar rendszerellenzék útja az 1968-as neomarxizmustól a bibói liberális szocializmuson át a modern liberalizmushoz vezetett, a gyakorlati cselekvés szempontjából pedig a revizionizmust maga mögött hagyó, elsőként a lengyel ellenzékiek által követett, radikális jogvédő magatartásig jutott el. A *Beszélő* 1982–84-es vitája mindenekelőtt abban volt új, hogy fölvetette a követendő ideológiák kérdését, és erről az ellenzék köreiben nyílt párbeszédnek adott teret. A vita nyomán kezdte magát a csoport politikai ellenzéknek tekinteni, s így születhetett meg később az első politikai program. A disszidensek eszméi meglehetősen sokirányúak voltak – mindez a szamizdatok főbb témáiból is kitűnik. Egyaránt megjelentek az anarchista (Tamás 1983), a liberális és demokratikus szocialista (Szalai Pál 1991 [1979]), a radikális demokrata és a zöld eszmék (Endreffy 1991 [1979]), majd később a klasszikus liberalizmus gondolatvilága. Igen fontos volt a disszidensek számára az is, hogy az állam hivatalos kultúrájával szemben felmutassák az alternatív kulturális törekvéseket. Az 1985-ös, Budapesten megrendezett Európai Kulturális Fórum idején ellenfórumot szerveztek különböző magánlakásokon, amelyekre neves nyugati írók is ellátogattak (Müller 2005).

Ha azonban az évtized egészét nézzük, akkor a legfontosabb az emberi jogok eszméjének képviselete volt. Ez volt az a gondolat, amely konszenzust teremtett a különböző ellenzéki értelmiségek között, és a közös cselekvés eszmei háttérét adta. De nem csupán az emberi jogok eszméje gyakorolt számottevő hatást, ezért a következőkben kitérek a disszidensek más fontos elgondolásaira is, amelyek ugyan a korzakban hullámzóan, de erőteljesen megjelentek. Ide tartoztak elsősorban Bibó István harmadikutas, liberális szocialista gondolatai, az engedetlenség gondolata, továbbá az antipolitika, és a civil társadalom fogalma. A következő oldalakon először ezeket tekintem át, és ezt a részt az emberi jogok eszméinek tárgyalásával zárom.

6.1. A hatalom humanizálása

Az 1970-es évek vége és az 1980-as évek első fele a demokratikus ellenzék bibói korszaka volt nemcsak abban az értelemben, hogy a bibói politikai magatartást próbálták követni, hanem hogy közös nevezőként Bibó István sajátosan harmadikutas – egyszerre liberális szocialista és anarchodemokratikus – eszmei alapállását is elfogadták (Bibó *Emlékkönyv* 1991 [1979]). Hívei támogatták a piacgazdaság magyarországi kiépítését, de hittek abban – anélkül hogy használták volna a „kapitalizmus” kifejezést –, hogy annak társadalmi egyenlőtlenségeket erősítő hatásai a bibói elmélet alapján kiküszöbölhetők.

Ez az alapállás a szabadság és egyenlőség, a politikai demokrácia és a szocializmus alapértékeinek összeegyeztetésére törekedett. Mindezek megvalósíthatóságának garanciáját a klasszikus triász harmadik értékében, a testvériség, azaz a szolidaritás

eszméjében látta. Eszerint a szocializmus lényege nem az államosításban és a tervgazdálkodásban, hanem a társadalmisításban és a gazdasági szövetkezésben rejlik. Elképzelésük arra irányult, hogy a demokratikus eljárások ne csupán a politikai, hanem a gazdasági szférában is érvényesüljenek. Ez a megközelítés éppen az ellentéte annak az eszmeáramlatnak, amit később neoliberalizmusnak neveztek el. Míg a neoliberalizmus nemcsak piacgazdaságban, hanem piaci társadalomban gondolkodik (s ezáltal a kemény piaci viszonyokra redukálja a társadalmi kapcsolatokat), addig a bibói harmadikutas olyan demokratikus társadalomban gondolkodik, amelyben a piaci viszonyok is humanizálhatók és demokratizálhatók. A neoliberalizmus a társadalmi viszonyokat akarja piacosítani, míg a bibói liberális szocializmus a piaci viszonyokat akarja demokratizálni. A neoliberális iskola hívei a módszertani individualizmust követik, míg a bibói elemzés módszerei között nagy szerepet kapnak a kontextuális (történeti, kulturális, társadalom-lélektani) tényezők.

Ami Bibónál a politikában az önkormányzatiság volt, azt jelentette a mezőgazdaságban a szövetkezet, az iparban pedig az öngazgatás. A szabad szövetkezés programja az állami és magántulajdonnal egyaránt szembeállított köztulajdon alapján állt, és a piacot ennek alárendelten kívánta működtetni. A „szabad egyének szabad társulásának” gondolata egyaránt tagadását jelentette a klasszikus liberalizmus kompetitív rendszerének és a személytelen állam diktatúrájának. A prekapiatalista társadalmak kapcsolatrendszerének személyességét azok hierarchikussága nélkül kívánta megvalósítani. A liberális szocializmus a gazdasági és politikai testületek működését a centralizmus helyett a decentralizáció alapjára kívánta helyezni. Az ideálisként feltételezett „szövetkező ember” képe a párbeszéd, a kooperáció, a kommunikatív racionalitás fontosságát emelte ki. Elvetette a gazdasági növekedés fétisét, a gazdasági hatékonyságot hajlandó volt korlátozni a társadalmi szolidaritás érdekében. A bibói harmadikutaság mindezek miatt sokáig vonzó volt a demokratikus ellenzék számára (Szalai E. 2018c). Mint olyan gondolkodó, aki demokrataként és liberális szocialistaként lehetségesnek tartotta a hatalom humanizálását (Nagy et al. 1993), Bibó István politikai antropológiáját arra építette, hogy a kooperáció mindig előbbre való az önzésnél, és az elidegenedés leküzdése fontosabb a haszonelvűségénél.

Bibó harmadikutas elgondolásának hatása azért is volt jelentős az államszocialista rendszer ellenzékére, mert „az európai társadalomfejlődés értelmét” nem egyetlen eszme vagy módszer kizárólagosságában látta, hanem a különböző társadalomszervezési módszerek összehangoltságában (Bibó 1983, 1986, 1991). Úgy vélte, hogy a nyugati, liberális szabadságtechnikák összehangolhatók a kizsákmányolástól mentes társadalomra való szocialista törekvéssel.

Bibó számára alapvető szempont volt a hatalom humanizálása. Elméletileg is azért próbált vegyes rendszert kialakítani – és ebben Jászi Oszkár és a magyar anarchodemokrata tradíció követője volt (Bozóki–Sükösd 2007, 2017) – mert elutasította, hogy a társadalomnak egyetlen domináns rendezőelve legyen. Úgy vélte, hogy nem a társadalmat kell egyetlen rendezőelv alá szorítani, hanem a rendező-

elveket kell a társadalom tagjainak lehető legnagyobb szabadsága és egyenlősége érdekében egymáshoz közelíteni. Nagy híve volt az egyensúlyi rendszereknek, amelyek nem lendülnek ki szélsőséges irányokba. Ennek megvalósítása érdekében sokat foglalkozott a hatalommegosztás elvével. Ezt az elvet mind vertikálisan, mind horizontálisan megpróbálta érvényesíteni, és arra törekedett, hogy a hatalom megosztásával mindenkinek éppen annyi hatalom jusson, amennyivel hozzá tud járulni a közösség hasznához, de senkinek se lehessen korlátozatlan hatalma, ami visszaélésre csábítaná. Ezért legszívesebben főszeletelte volna a hatalmat minél kisebb darabokra, hogy mindenkinek jusson belőle, de senkinek se jusson túl sok. Egyfajta an-archikus társadalmat képzelt el ideális társadalomként, amellyel azt kívánta bemutatni, hogy a fékek és egyensúlyok rendszere a közösségek minden szintjén érvényesülhet.

Bibó hatása abban is megnyilvánult, hogy a disszidensek ambivalensen viszonyultak a hatalom jelenségéhez: tudták, hogy demokrácia hatalom nélkül elképzelhetetlen, de arra törekedtek, hogy minden hatalom intézményes kontroll alatt maradjon (Bence–Kis 1982). A liberális jogfilozófiai és morálfilozófiai hagyomány mellett Bibó hatása is érvényesült abban, hogy a demokratikus ellenzék tagjai a hatalmat önmagában veszélyesnek ítélték, és a személyek hatalmát az intézmények kordájában kívánták tartani. Mindez nemcsak erőteljes kritikai alapállást jelentett az ellenzék számára a létező marxista–leninista rendszerekkel szemben, hanem elég széles és befogadó eszmének tűnt a különböző ellenzéki elgondolások összereléséhez. A bibói eszmék jelentették azt az „esernyőt”, amely alá először odaállhattak a Kádár-rendszer kiteszteltjei.

Az 1980-as évek közepére a magyar demokratikus ellenzék fokozatosan kialakította ideológiáját, amelynek középpontjában a szociálisan kiegyensúlyozott, nyugati típusú liberális demokrácia, az emberi jogok, a szociális piacgazdaság elfogadása, a határokon túli magyarokkal és a további etnikai, szociális és kulturális kisebbségekkel való szolidaritás értékei álltak. A nyolcvanas évek második felére azonban megváltozott a helyzet és a harmadikutas gondolatok egyre inkább kiszorultak a liberális demokrácia jövőjéről folytatott vitákból.

Az ellenzék sokáig félfúton állt a szabad szocializmus és a demokratikus kapitalizmus elgondolása között. Bibó gondolata az ellentétes struktúrák előnyeinek ötvözésére épült, abból kiindulva, hogy az erőszakmentes eljárásokat követve, szabad és mérsékletet tanúsító életvitellel, valamint önkorlátozó politikai kultúrával elkerülhetők azok a társadalmi hisztériák, amelyek kataklizmákhoz vezetnek. Szalai Pál több írásában rámutatott arra, hogy Bibó egész életművét áthatotta az antropológiai optimizmus, az emberi emancipáció lehetségeségsébe vetett hit (Szalai Pál 1998). Mindazonáltal Bibó is inkább a társadalmi működés optimalizálására, a társadalmi hisztériák elkerülésére, semmint az emberi közösség ideális, távlati formájára tett javaslatot.

Amint azt az ellenzék egyik, emigrációban élő kritikus, Faragó Béla (1986) egy fontos írásában kifejtette: az ellenzék bibói értelemben vett „harmadikutasságát”

nehezen lehetett összeegyeztetni a modern liberalizmus és a Nyugaton működő liberális demokrácia elveivel és főképpen gyakorlatával. Ezt Kis János, az ellenzék fő teoretikusa is látta, aki már a hetvenes években szakított a marxizmussal, de Marx kapitalizmus-kritikájának egyes állításait – amelyek a rendszerszintű szolidaritás hiányára vonatkoztak – nem tudta figyelmen kívül hagyni (Kis 2014: 27). A marxi kapitalizmuskritika hatása olyan erős volt, hogy a tőkés társadalmak *kívülről* történő humanizálására vonatkozó bibói gondolatok Kis számára csak időlegesen elfogadható megoldást jelenthettek. Csak addig voltak elsődlegesek, amíg a különböző és egymásnak ellentmondó rendszerlogikák összeötvözésénél nem talált koherensebb elméleti megoldást. Erre kínálkozott megoldás John Rawls (1971, 1997) és Ronald Dworkin (1977) műveiben, akik a piaci rendszert *belülről* próbálták humanizálni, és anélkül érveltek az egyenlőség mellett, hogy szakítottak volna a kapitalizmussal. Ők olyan liberális rendszert írtak le, amelyben kipróbált eljárások működnek a hátrányos helyzetűek megsegítésére és az egyenlőtlenségek csökkentésére. Ebben a rendszerben az igazságosság a tisztességes eljárásokban, az egyenlőség pedig az egyenlő emberi méltóság tiszteletben tartásában valósul meg. Ez az elméleti fordulat lehetővé tette a demokratikus ellenzék számára, hogy elfogadja a kapitalizmust, és annak fogyatékosait a rendszeren belülről próbálja orvosolni.

Mivel művében Rawls a szerződéselméletek új koncepcióját fogalmazta meg, nyilvánvalóan nem véletlen, hogy Kis és szerzőtársai éppen *Társadalmi szerződés* címmel tették közzé a *Beszélő* körének politikai kibontakozást hirdető programját (Haraszi et al. 1987). Ez egyúttal, mint említettem, félreérthetetlen utalás volt a francia felvilágosodás rousseaui-i hagyományának elismerésére.⁷² Az előbbi értelmezésben a *Társadalmi szerződés* olyan megegyezésre való felhívásnak tekinthető, amelyben a megegyezésre kész felek nem láthatják előre saját érdekeiket, és így a „tudatlanság fátyla” mögött elfogulatlanul tudnak tárgyalni az ország jövőjéről. Lényegében ez a feltevés öltött testet 1989-ben, a kerekasztal-tárgyalások működésében.

6.2. Antipolitika

A Konrád György (1984) nevéhez fűződő „antipolitika” gondolata nagyobb visszhangot kapott külföldön, mint Magyarországon, aminek csak részben oka, hogy a magyar kiadásra öt évvel a könyv angol nyelvű megjelenése után került sor. Az is szerepet játszhatott ebben, hogy az antipolitika olyan gondolat, amely kifejezi a kor uralkodó értelmiségi mentalitását, a politikai rendszerhez való kritikai hozzáállást, de keveset mond a politikai stratégia és cselekvés lehetőségeiről. Inkább viszonyítási pont, mint program. E művében Konrád úgy érvelt, hogy a disszidenseknek teljes mértékben meg kell újítaniuk a politikát, aminek első feltétele, hogy elutasít-

⁷² Mindez azért is érdekes, mert Rousseau-nak egyre kevésbé volt „jó híre” az 1980-as évek neokonzervatív, liberális szellemi közegeiben: sokan hajlottak arra, hogy a „totalitárius demokrácia” előfutárának tartsák.

sák az állam hivatalos ideológiáját és a rá épülő intézményesült politikát. Az antipolitika nem passzivitást sugall, hanem aktív, civil politizálást, amely egyaránt minden ízében különbözik nemcsak a hierarchikus, parancsuralmi rendtől, de a fásult tömegek politikától elforduló, apatikus magatartásától is. Konrád szerint az egyéni felelősség nem kerülhető meg a rendszerrel való szembenállás során: az egyes embereknek ki kell lépniük a rendszer keretei és narratívái közül, és ha ezt meg tudják tenni, akkor az felszabadító hatással lesz rájuk és környezetükre. Az ideologikus gondolkodás ketrecéből kijutva állampolgárként, azaz öntudatos és jogtudatos szereplőként jelenhetnek meg. *Antipolitika* című könyvében Konrád elutasította a kollektívizmust, és az egyéni szabadság, a szabad individuum önálló, személyes politizálása mellett tett hitet.

Az antipolitika eszméje azonban nem egyszerűen szabad emberekről szól, hanem a gondolkodás, a józan ész, a politikai sémákkal való szembefordulás ösztönzéséről, amelyet a szerző prominens értelmiségi feladatnak látott. Az egyéni bölcsesség önmagában érték, azt nem homályosíthatja el sem a közösség szolgálata, sem az intézményi elismerés, sem pedig a szakmai előrejutás (Konrád 1984: 200). A kelet-közép-európaiak számára a kitörési pontot a hidegháborús logikától és Európa kettéosztottságától való megszabadulás jelentheti. A vasfüggöny helyébe Konrád szerint a tájékozott európai polgárok megbékélést célzó párbeszéde léphet. A szerző a nyolcvanas évek Magyarországon esélyt látott a jaltai keretek lazítására, a decentralizációra és a fokozatos enyhülésre, amelyektől olyan változást remélt, amely az erőszak helyett az egyensúly megőrzésén alapulhat.

Konrád szerint az államot szolgáló értelmiség tévúton jár, mert a változásokat nem belülről, hanem kívülről kell elindítani. Az állami lét alternatívája az antipolitika, amely mindazok cselekvése, akik nem akarnak politikusok lenni, és visszatartják a hatalmon való bármiféle osztozkodást. Az antipolitika fokozatosan megerősödő gyűléseken, fórumokon, közösségi együttléteken alapul, azokból nő ki. Olyan ellenhatalom, amely nem akar maga is hatalommá válni. Az antipolitika a nyilvánosság erejére támaszkodik, de csak akkor működik, ha civil kurázi és állampolgári részvétel áll mögötte.

De mi köze az antipolitikának az értelmiségiekhez? Konrád szerint az „antipolitikai értelmiségiek” feladata, hogy alternatívákat fogalmazzanak meg és meghatárokon átívelő dialógust provokáljanak ki, mert ez nem várható a nemzetközi munkásosztálytól, amely túlságosan gyenge és szűk látókörű ehhez a feladathoz. Az antipolitikai értelmiségiek távlatosan gondolkodnak, túllépnek a hatalmi versengéseken, és céljuk a mindenkori kormány civil ellenőrzése. Konrád szerint az antipolitikus magatartás távol áll az apolitikustól. Úgy vélte, hogy az apolitikus szereplők nem tudnak kilépni abból a szerepből, amely szerint a politikai harc ágeniseivé kell válniuk, s mindez nem teszi lehetővé számukra kiszakadást a hatalom bűvöletéből. Az antipolitikusok csak akkor lehetnek sikeresebbek politikus és apolitikus társaiknál, ha nem fogadják el a politikai harc kereteit, és a harcot játzmává fordítják át. Az értelmiség hatalomra kerülése Konrád szerint rossz ötlet, mert a

legtehetségesebb embereknek „vizionáriusoknak” kell lenniük, nem pedig kormányhivatalnokoknak. A legjobbak nem vethetik alá magukat sem állami, sem vállalati cenzúrának, mert nem az a dolguk, hogy másokat szolgáljanak. A jövő a globális értelmiségé, akiknek a nemzetköziség sokkal inkább lételemük, mint az államokba és korporációkba tagolt munkásoknak. Mindezek alapján az antipolitika sokkal inkább volt értelmiségi program, mintsem a társadalom egészére vonatkozó vízió. Az elmélet vonzó és taszító jellege egyaránt exkluzivitásából, elitista olvasatának lehetőségéből fakad.

Az antipolitika eszméje nagyobb hatást gyakorolt hosszú távon, mint közvetlenül publikálása idején. A magyar demokratikus ellenzék stratégiáját igen kevés befolyásolta. Mindazonáltal megfogalmazott egy tipikus közép-európai értelmiségi gondolkodásformát, amely húsz évvel később már hagyománnyá vált (Renwick 2006; Cizewska-Martinska 2015). Az antipolitika gondolata része lett annak a romantikus és nosztalgikus értelmiségfogalomnak, amely a szabadidővel rendelkező, kiművelt emberfő idealizálására épült. Arra a lehetőségre utalt, amit az intézmények „taylorizált” munkabeosztásában dolgozó, professzionális értelmiségiek a szabadon lebegő értelmiségi életformában saját életvitelükkel szemben megtalálni véltek. Mindebbe beletartozott az intézményesült politikával szembeni szépszsiz, az erőszak nélküli, de radikális értelmiségi magatartás felmutatása, valamint a hatalom felbontására, megosztására való tudatos törekvés.

6.3. Engedetlenség

A demokratikus ellenzék eszköztárában megjelenő engedetlenség a polgári engedetlenség hagyományára vezethető vissza, de mégsem volt azonos azzal. A polgári engedetlenség olyan szabályokkal, törvényes előírásokkal való szakítás, amelyek erkölcsi szempontból megtámadhatók. A polgári engedetlenség elismeri az állam uralmi jogosítványait, ha az polgárai akaratából ered, de nem fogadja el az állam erkölcsi felsőbbrendűségét. Az államnak jogában áll törvényeket alkotni, és betartatni a társadalmi működés jogilag meghatározható szabályait, de reá ruházott jogával visszaélve nem sértheti az emberek természetes jogait. Abból a tényből, hogy az állam, mint emberek egy kiválasztott csoportja, adott területen magának tarthatja fenn a legitim erőszak monopóliumát, még nem következik, hogy szembe szegülhet a társadalom erkölcsi normáival is.

Nincs értelme felvetni azt a kérdést, hogy jogos lehet-e a polgári engedetlenség, mert az definíció szerint jogtalan. A polgári engedetlenség nem jog, hanem – adott helyzetekben – morális kötelesség. A polgári engedetlenség mögött annak felismerése rejlik, hogy a jog nem az igazság abszolút kifejeződése, hanem magatartásirányítási rendszer. Egy legitim államban a jog nem szakadhat el túlságosan az állampolgárok konszenzusától, de még ha szinte minden esetben ki is fejezi azt, természeténél fogva akkor sem fedheti le az erkölcsi normák összességét. Azok a

rendszerek, amelyek kísérletet tettek az erkölcs jogban való feloldására, többnyire diktatúrába torkolltak. A jog és az erkölcs kettősségének elismerése feltétele annak, hogy egyáltalán olyan rendszerről beszélhessünk, amelyben megteremthető az állampolgári szabadság. Ennek velejárója, hogy az állam *jogos* intézkedéseivel szemben az állampolgárok *erkölcsi* fenntartásait nyíltan megfogalmazhassák (Bedau 1991; Bozóki 1991).

A polgári engedetlenség arra irányul, hogy az államot arra szorítsa, hogy abban a társadalmi térben azt a feladatot töltsse be, amelyben és amelyre létrehozták, s a pozitív jogra hivatkozva ne léphesse át önnön társadalmi korlátait. A polgári engedetlenség nem lázadás az állam ellen, hanem az állami működés határainak megvonása. Olyan jelzésértékű akció, amely jellegében nem totális, hanem részleges; nem konspiratív, hanem nyílt; nem pusztán haszonelvű, hanem morális indítatású. A polgári engedetlenség az államot figyelmezteti arra, hogy ne alkosson és alkalmazzon „igazságtalan jogot”; s azzal, hogy az engedetlen fél önként aláveti magát a büntetésnek, demonstrálja, hogy az „igazságos jog” oldalán áll. A polgári engedetlenség a liberális társadalomfilozófia produktuma, amely szerint a szabad emberek képesek arra, hogy saját fejükkkel gondolkodjanak, és morális ítéletet alkossanak maguk és mások tetteiről. Képesek tehát arra, hogy az alkotmányosságban kifejeződő természetjogi elvek alapján megítéljék a legitim állam tetteit.

Az engedetlenség liberális tartalmú erkölcsi megalapozását Henry David Thoreau amerikai író dolgozta ki híres esszéjében (1990 [1849]). Szerinte az ember mindenkor kötelessége cselekedeteit a lelkiismeretének alávetni. A polgári engedetlenség így valójában az engedelmesség egy magasabb foka: ragaszkodás az egyetemesnek tekintett emberi igazsághoz. Ha ugyanis az állam túllép az egyéni szabadság biztosításának feladatán, s már korlátozza azt, az egyén kötelességévé válik az ellenállás – az adófizetés megtagadása, az esetleges börtönbüntetés vállalása, a tiltakozás, valamint az igazságtalan akciókkal való együttműködés minden formájának elutasítása. Ezzel Thoreau szerint a békés világ megteremthető, mert ha mindenki így cselekszik, kiiktatható a háború. Úgy látta, védekezni kell a többség zsarnoksága ellen is, mert ellenkező esetben a kisebbség saját öntudatát is elveszti. Ha azonban konformizmus helyett ellenállna, az állam nem vállalná a kisebbségek bebörtönzését, s így rá lehetne kényszeríteni, hogy felhagyjon a háborúval.

Thoreau úgy vélte, az egyén számára minden értelemben kifizetődőbb elviselni az engedetlenségért kijáró állami büntetést, mint engedelmeskedni az államnak. „Egy olyan kormányzat alatt, amely bárkit igazságtalanul bebörtönözhet, az igaz emberek számára legmegfelelőbb hely a börtön”, mert így még a látszata is elkerülhető annak, hogy a kormánnyal erkölcsi közösséget vállaljanak. Azt állította, hogy bármely hatalom csak az egyéniségen, az egyéni szabadságon nyugalomra, s ennek megfelelően „az a legjobb kormányzat, amely legkevesbé kormányoz”. Liberalizmusa még a demokrácia előtti liberalizmus volt – erről tanúskodik egy jellemző mondata is: „Ami engem illet, nem szeretnék abban a hitben élni, hogy valaha is az állam védelmére szorulok” (Thoreau 1990).

A polgári engedetlenség liberális értelmezése tehát olyan politikai kultúrát tételez fel, amelyben az egyéni szabadság alapértéknek számít. Ez nincs minden kultúrában így; még csak azt sem mondhatjuk, hogy minden alkotmányos demokráciában föltétlenül így van. E keretek között azonban a polgári engedetlenség állampolgári engedetlenséget jelent, amellyel – osztályhelyzetétől függetlenül – bármely állampolgár élhet. A polgári engedetlenség liberális felfogása ugyanakkor megkívánja, hogy az akció morálisan igazolható legyen (Weber 1978). Bár tiltakozik az állami túlhatalom ellen, nem vonja kétségbe az állam létezésének és törvényeinek jogosságát. Célja az, hogy figyelmeztesse az államot immorális tetteire, s ezáltal hozzájáruljon azok megszüntetéséhez. A polgári engedetlenség elismeri a jogrendet, hiszen elfogadja a büntetést; demonstratív akciója arra irányul, hogy a jogrend ne szakadhasson el túlságosan az emberi moralitástól. A klasszikus liberális felfogás tehát hisz abban, hogy végső soron lehetséges moralitáson nyugvó politika; hisz abban, hogy politikum és morál egymással és az állam létével összeegyeztethető.

Pontosan ebben nem hittek az engedetlenség államellenes libertárius-anarchista képviselői. Szerintük az állam önmagában rossz; az államot nem lehet morálissá tenni, ezért az engedetlenségnek nemcsak az állam immorális tettei, hanem az *állam egésze* ellen kell irányulnia (Scheuerman 2018). Az állam jogszükséglete valójában erkölcsileg indokolatlanul tart igényt az egyének engedelmességére. Mivel a fennálló jog autoritása az állam hatalmán és nem a természetjogon alapszik, az egyének többé nem kötelezhetők arra, hogy parancsait morális megfontolások alapján kövessék. Az igazságtalan joggal szemben pedig az egyén kötelessége nem csupán az engedetlenség, hanem az ellenállás. A libertárius-anarchista álláspont hívei tehát nem annyira egy egyszeri, az állam cselekvésétől függő, arra reflektáló, tagadó jellegű demonstratív akciónak tekintették a polgári engedetlenséget, mint inkább a társadalmi forradalom felé vezető út egyik állomásának.

A polgári engedetlenséget nemegyszer azonosítani szokták a passzív rezisztenciával. Pedig a passzív rezisztencia az erőszak-kapacitás hiányából, nem pedig elvi elutasításából s a róla való önkéntes lemondásból ered. Lehet egy erőszakos mozgalom kezdeti fázisa, de lehet utóvédharca is – olyan magatartás, amelyet például a forradalom vagy a nemzeti függetlenség reménye vagy emléke táplál. A passzív rezisztencia a társadalmi önvédelem egyik eszköze olyan helyzetben, amikor a társadalom többsége szemben áll a politikai rendszerrel, de (még vagy már) nincsen abban a helyzetben, hogy akaratát megvalósíthassa. Ám nincs teljesen legyőzve vagy megnyerve sem: ez az állapot még bármikor a konfliktusok fölerősödéséhez, társadalmi robbanáshoz, nyílt konfrontációhoz vezethet. Ha hiányzik a rendszer természetéről alkotott konszenzus a vezetők és a vezetettek között, e látens hadiállapot bármikor kollektív engedetlenségi mozgalmakba torkollhat. Nem olyan normaszegésekről van itt szó, mint a polgári engedetlenségi aktusok esetében, amikor a normaszegés elismeri a normák létét, sőt éppen annak betartására figyelmeztet; hanem olyan kollektív akciókról, amelyek a normák megkérdőjelezésére,

kikezdésére, elszabotálására hívnak fel. Legtöbbször akkor kerül ilyenre sor, amikor az állampolgárok többsége megkérdőjelezi a politikai rendszer legitimitását.⁷³

A Tolsztoj (1987), majd különösen Gandhi (1999) által elterjesztett engedetlenségi stratégia, az erőszakmentes „együtt nem működés” (*non-cooperation*) módszere mind ideológiájában, mint politikai céljában köztes helyet foglal el a klasszikus polgári engedetlenség és a passzív rezisztencia között. Míg ideológiája szerint a passzív rezisztencia a gyengék fegyvere, addig az erőszak nélküli együtt nem működés az erők önmegtartóztatása. Azért kell kizárni az erőszak igénybevételét, mert az ember nem képes megismerni az abszolút igazságot, s így nem állhat jogában a büntetés sem. Ez az eszme a fizikai erő helyett az emberi méltóság tiszteltét követeli. Szemben a passzív rezisztenciával, az ilyenfajta ellenállás deklaráltan aktív; tudatosan vállalt önmérséklettel tiltakozás a rosszban való öntudatlan és akaratlan részvétel ellen. Míg a polgári engedetlenség az állam immorális előírásaival szembeni tiltakozás, addig az együtt nem működés az állammal való kooperáció teljes megvonása abban az esetben, ha az állam egészében korrumpáltá válik. Az engedetlenség Thoreau-nál individuális akció, Gandhinál viszont összehangolt, tömeges cselekvés (Bozók 1987). Olyan „metapolitikai” eljárás, amely nem tartozik a bevett, legális politizálási formák közé, de szigorúan ügyel arra, hogy ne használjon céljával össze nem férő eszközöket.

Ugyancsak inkább passzív rezisztenciának, mintsem polgári engedetlenségnek tekinthetjük a katonai szolgálat megtagadását – amely többször előfordult az államszocialista rendszerekben –, mert a szolgálatmegtagadók nem egy általuk legitimnek elismert berendezkedés egyes igazságtalan törvényeivel fordulnak szembe, hanem az illegitim állami kényszer ellen tiltakoznak. Nem kívánnak még szimbolikusan sem részt venni olyan elnyomó államrend fenntartásában, amely a beleegyezésük nélkül jött létre.

Az Adam Michnik által megfogalmazott „új evolucionizmus” (Michnik 1978, 1987) vagy az emberi jogok „kihívó gyakorlásának” (Kis 2014) stratégiája sok hasonlóságot mutatott a polgári engedetlenség itt leírt elveihez, amelyekből a kelet-közép-európai disszidensek is merítettek. De ezeket a rendszerellenzéki kezdeményezéseket és mozgalmakat mégsem nevezhetjük *polgári* engedetlenségnek abban az értelemben, hogy az a rendszer kereteit elfogadva, annak morális korrekciójára hívta volna fel a figyelmet. A rendszer elismerését jelzi, hogy a polgári engedetlenséget elkövetők tetteikért önként vállalják a jogi felelősséget: akár a börtönt is, vagy az állami megtorlás más formáját.

A lengyel Szolidaritás nem egyszerűen a polgári engedetlenség eszközeivel élt, amikor megszerveződött, szamizdat lapokat nyomtatott, alternatív jogsegélyszolgálatot és repülő egységeket működtetett. Alternatív társadalmat épített az álla-

⁷³ Ilyen típusú passzív ellenállásra került sor Magyarországon az 1848-as és az 1956-os forradalom és szabadságharc után, Csehszlovákiában az 1968-as szovjet megszállás után, vagy Lengyelországban 1981–82-ben a szükségállapot bevezetését követő időszakban.

mon kívül és végső soron meg akarta dönteni a rendszert. Eszközeiben rugalmas és kompromisszumokra hajló, céljában viszont állhatatos maradt. Az új evolucionizmus éppen azt jelentette, hogy a sikertelen forradalmak és reformkísérletek után az ellenzék olyan stratégiát talált, amely a civil társadalom erőszakmentes, de eltökélten ellenálló magatartására épült. A lengyel ellenzéki vezetők azért élhettek ezzel a stratégiával, mert mögöttük munkások milliói álltak.

Magyarországon azonban az új evolucionizmus michniki stratégiája csak mikroszinten működhetett, mert a Kádár-rendszer a kollektív érdekérvényesítés helyett az egyéni érdekkijáráson nyugodott. A rendszer ellen nem volt politikai erővé szervezhető, tömegessé váló, mozgalmi kezdeményezés. Michnik stratégiája kezdetben csak a hatalom és a társadalom közötti közvetítésre volt alkalmas, de a szamizdat létrehozásával így is eredményes volt a nyilvánosság szerkezetének megbontásában, majd átalakításában. A magyar disszidensek egyes akciói sokszor kísérteties hasonlóságot mutattak a klasszikus, nyugati polgári engedetlenségi akciókkal, de az ő engedetlenségüknek más oka és célja volt. Engedetlenségükkel a fennálló rendszer egészének képtelenségére, elnyomó jellegére, illegitim voltára hívták fel a figyelmet, s azt igyekeztek felmutatni, hogy az elnyomó rendszerrel szemben megteremthető a kritikai beszéd kultúrája. Az engedetlenség arra irányult, hogy alternatívát mutasson fel a rendszerhez lojális, vagy közömbös, beletörődő magatartással szemben.

6.4. Civil társadalom

Terjedelmes irodalom foglalkozik a civil társadalom koncepciójának újraéledésével.⁷⁴ A „civil társadalom” fogalma Közép-Európában mindenekelőtt az elnyomó állammal szembeni politikai stratégiát jelentette (Vajda 1991). A nyolcvanas évek kritikai értelmiség egyetértett abban, hogy a civil társadalom mindig szemben állt az állammal. Míg az állam az intézményesített hatalmat, az uralmat képviselte, a civil társadalom fogalma az autonómiát, a kényszer nélküli önszerveződést, az autonóm cselekvést, a független mozgalmakat, kezdeményezéseket és horizontális hálózatokat, valamint az uralom nélküli kommunikációt jelentette. A civil társadalom eszméjének hívei abból indultak ki, hogy ha az elnyomó állam természetét nem lehet megváltoztatni, akkor az etikai alapon álló, önszerveződő társadalom világát kell célként kitűzni.

A civil társadalom fogalma csak az 1980-as évek első felében került be a demokratikus ellenzéki diskurzusba. Attól kezdve azonban egészen az évtized végéig az ellenzék köreiből a demokrácia lényegére sokan úgy tekintettek, mint a fentebb leírt, anarchikus-etikus civil társadalom várható diadalára az állam felett. A civil társadalom eszméje lengyel közvetítéssel jutott el a magyar disszidensekhez, akik

⁷⁴ Lásd például Arato (1981, 1982, 1999, 2000a); Heller et al. (1992); Myant (2005); Pollack–Wielgohs (2004); Seligman (1992, 1997); Tamás (1994b); Weiss (1993).

így kezdetben, lengyel példára, a munkássággal való összefogásban látták feladatukat. A Szolidaritás mozgalom ugyanis – a rendszerkritikus rétegek 1968-as és 1970-es elszigeteltségének keserű tapasztalatai után – a társadalmi osztályok közötti együttműködésből, az értelmiség és a munkásság közös szervezkedéséből született. A magyar demokratikus ellenzék azonban ezt a célját hamar feladni kényszerült, és innentől kezdve a civil társadalom fogalmával az alapvetően középosztályi jellegű rendszerkritikus kezdeményezéseket bátorította.

A civil társadalom fogalmában az államon kívüli világ morális közösségként jelent meg. A legismertebb cseh ellenzéki író, Václav Havel (1985, 1987, 1988) a civil társadalom korábbi filozófiai értelmezéséhez tért vissza, amely azt feltételezte, hogy a szabad társadalom az autonóm állampolgárok erényeinek összességén alapul. A civil társadalom eszméjének e Burke-re visszavezethető értelmezése szerint a fogalom átmetszi az osztályhatárokat, és nem kötődik közvetlenül egyetlen ideológiához sem. A civil társadalom morális közösségként való értelmezése azért lehetett erős az 1980-as évek második felében, mert egyaránt azonosulási lehetőséget kínált a liberális és a konzervatív csoportok számára. A bibói „szabadság kis köreire” való hivatkozás egyaránt alternatívát mutatott a rousseau-i „általános akarat” és a kanti „kategorikus imperatívusz” fogalmával szemben. Az etikai alapon szerveződő civil társadalom eszméje, amely Havel intenciói szerint az absztrakt eszméktől a konkrét egyének felé fordul (Elshtain 1997: 7), alkalmasnak bizonyult arra, hogy széles platformot nyújtson az erőszakmentes, demokratikus átalakulás résztvevői számára. Tamás Gáspár Miklós (1999: 188) szerint a civil társadalom Locke, Burke, Hegel és Tocqueville által kidolgozott fogalmát a magyar ellenzékiek kreatívan alkalmazták, amikor – az elnyomó kommunista állam ellenpólusaként – felzabadosulási stratégiát építettek rá.

A civil társadalom fogalma korai filozófiai megjelenési formáiban nem volt forradalmi gondolat, sokkal inkább az állam kiegészítőjeként, mintsem ellenfeleként jelent meg. Az állam és a civil társadalom közötti antagonizmus inkább Paine-re, mint Burke-re visszavezethető gondolata azonban jó stratégiai lehetőséget kínált a közép-európai értelmiségiek számára, hogy az államot szükséges rosszként ábrázolják. Akadtak, akik az erős államot a gyenge demokrácia jelének tartották, és viszont (Vajda 1988).

Mindazonáltal a civil társadalom ilyen magától értetődően pozitív értelmezése csak addig volt érvényes, amíg a pártállam érintetlen volt. A civil társadalmat sokszor azonosították a demokratikus társadalmi mozgalmakkal, amelyek az „igazi demokráciáért” harcolnak a fennálló intézmények ellenében. Az 1980-as években sok aktivista és számos teoretikus hitt abban, hogy a politikai pártok és a kormányzati intézmények alapvetően nem demokratikusak (Konrád 1984), ezért ezek a civil társadalom iratlan, nem intézményesített, nyilvánvaló, általános konszenzusával helyettesítendőek.

Az 1988-as év még a civil társadalom mint képlekeny, informális, aktív társadalmi mozgalom éve volt. 1989-ben viszont a politikai pártok már saját elveik és programjuk kidolgozásán munkálkodtak. A civil társadalom évtizedes stratégiája

1989-re már egyre inkább taktikának minősült a hatalommal szembeni ellenzéki összefogás és összehangolt politikai fellépés céljának tükrében. Lengyelországban a kerekasztal-tárgyalások az ellenzék civil társadalomra alapozott stratégiájának győzelmét jelentették, Magyarországon viszont egy új szakasz, az ellenzéki politikai elitcsoportok együttműködésének sikerét.

1989-ben az Ellenzéki Kerekasztal pragmatikusan átértelmezte az „egységes civil társadalom” Lengyelországból, a Szolidaritás példájából ismert álmát (Linz–Stepan 1996: 270), és az ellenzék laza gyűjtőszervezeteit fokozatosan beillesztette az újonnan kialakuló pártpluralizmus politikai realitásába. A magyar kerekasztal-tárgyalások már az új, pluralista politikai elit és a körük csoportosuló szakértői gárda kiemelkedésének színterét jelentették, míg Lengyelországban az egyetlen, civil társadalmi „esernyőszervezet” győzelmét a pártállam fölött (Ziólkowski 1990).

Ezzel együtt az 1989-es magyar kerekasztal-tárgyalások idején a civil társadalom fogalmának még mindig jelentős retorikai értéke volt. Amikor az ellenzéki szervezetek a magyar társadalom képviselésében léptek fel a hatalom birtokosaival szemben, akkor ez az érvelés politikailag eredményes volt, mert hozzájárult az állampárt meghátrálásához. Hamarosan világossá vált azonban, hogy az „egységes civil társadalom” régi koncepciója (Keane 1988; Cohen–Arato 1992) inkább tartozik az antitotalitárius mozgalmak gyakorlathoz (majd mítoszaihoz), mint a pluralizmuson és megosztott érdekeken alapuló jövődő demokráciához.

A civil társadalomra épített stratégia sikeresen hiteltelenítette a kommunista államot, de problematikus fogalomná vált a posztkommunista időszakban, amikor az új demokrácia megerősítése érdekében szükség lett volna az állam elfogadására is. Ezt azonban a kelet-európai negatív tapasztalatok mellett a „civil társadalom az állam ellen” gondolatának beidegződése is hátráltatta. A civil társadalom államellenes interpretációját egyes elemzők a régi, közép-európai értelmiség utolsó ideológiájának nevezték (Beyme 1994). Másfelől, az 1990-es években a civil társadalom egyes aktorai nem-kormányzati szervezetekként (NGO) kezdtek működni, nemzetközi pályázatokból és állami támogatásból tartották el magukat, és csupán egy-egy társadalmi problémára koncentráltak. Ez a professzionalizáció ugyancsak elmentmondott a civil társadalom intézményellenes, államellenes hagyományként tovább élő – egyúttal azonban nemcsak részkérdésekre, hanem az egész társadalmi horizontra vonatkoztatott – romantikus fogalmának.

6.5. Emberi jogok

A magyar ellenzékiek – összhangban a cseh és lengyel disszidensekkel – az ENSZ által elfogadott Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata (1948) elvi alapjain álltak, amely az elidegeníthetetlen emberi jogokat nem az állam „adományaként”, hanem mindenki veleszületett jogaként ismerte el. Mindez nagyobb jelentőségre tett szert a hetvenes évek második felében, mert az 1975-ös helsinki konferencia záróokmá-

nyában a szovjet blokk tagországai is hivatalosan elismerték az emberi jogokat, amelyek természetesen tartalmazták a szólás-, a sajtó-, a gyülekezési és egyesülési szabadságot is (Kis 2014: 231). A helsinki megállapodásban foglaltak teljesülését egy 1978-ban létrejött új nemzetközi jogvédő szervezet, a Helsinki Watch követte nyomon, amely csakhamar nemzetközi föderációvá vált, és egyre több országban alakultak meg a Helsinki-bizottságok. A nemzetközi egyezmény, majd az intézményesülés nyomán az emberjogi gondolkodás egyre hangsúlyosabban jelent meg a nemzetközi politikában. Politikai előnye abban rejlett, hogy nem bírálta közvetlenül az egyes politikai rendszereket – mert fókuszában az egyének és csoportok sérelmei álltak –, mégis olyan politikai következmények fűződtek hozzájuk, amelyek már a jogsértéseket okozó államokat érintették.

Az emberi jogok eszméje nem az állam kegyétől tette függővé az emberi méltóság elismerését, hanem azt eleve adottnak tekintette. Kis János ezt így fogalmazta meg: „Amikor másokról, az emberi jogok megsértésével üldözött vagy diszkriminált személyek védelméről van szó, nincs helye politikai mérlegelésnek. Nem képzelhető el olyan külső előny, amelynek kedvéért sorsukra kellene hagyni őket. Ha embereket morális jogaikban megsértenek, tiltakozni kell, amennyire erőnkől telik [...] nem azért, mert a szolidaritás szövetségeseket szerezhet a mozgalomnak, bár ez is igaz lehet. Azért kell tiltakozni, mert valakinek az emberi méltóságát megsértették, s ez tűrhetetlen. Azért kell tiltakozni, mert saját méltóságunkat sérti, ha tehetnénk valamit és mégis belenyugszunk a tűrhetetlenbe. Azért kell tiltakozni, hogy a jogsértése jogsértésnek minősüljön. Hogy kimondassék: a polgárok nem az államtól kapják alapvető jogaikat – *vannak emberi jogaik*” (Kis 2014: 203, kiemelés az eredetiben).

Az emberi jogok gondolata azért is fontos volt, mert ezáltal az ellenzékiek bebizonyíthatták, hogy ugyan a rendszeren kívül állnak, de nem állnak a jogon kívül (Kopecek 2018), sőt, épp az alapjogokat képviselik a rendszerrel szemben. Egyértelművé tették, hogy az ellenállásnak hangsúlyos alkotmányos, jogi alapja van. Az emberi jogok Kis által adaptált normatív modellje jelentette a disszidensek számára azt a közös nevezőt, amelyet a pacifistákból „antipolitikusokból”, szociáldemokratákból, liberálisokból, anarchistákból, liberális szocialistákból, ötvenhatosokból és plebejus radikálisokból álló heterogén kör csaknem minden tagja el tudott fogadni (Kis 1989). Talán nem túlzás azt feltételezni, hogy a disszidensek azért lettek liberálisok 1989 után, mert a liberalizmusban találták meg azt az eszmét, amelynek középpontjában az emberi jogok, az individuális szabadságjogok törvényekben garantált védelme áll.

Az emberi jogok gondolata nem egyszerűen a demokratikus ellenzék „egyik témája” volt a sok közül, hanem olyan alapeszméje, amely átítatta az összes többi. Lehetett valaki az antipolitika híve, vagy el is utasíthatta azt, támogathatta az engedetlenségi akciókat, vagy távol tarthatta magát tőlük, állhatott közelebb a liberális vagy a szociáldemokrata hagyományhoz – de abban egyetértés volt közöttük, hogy valamennyien elfogadták az emberi jogok gondolatát a politikai cselekvés végső hivatkozási pontjaként.

7. POLITIKAI NYITÁS, HÁLÓZATÉPÍTÉS, MOZGALOM: AZ 1988-AS ÉV

A margóra szorított, szabadfoglalkozású, állásukból eltávolított, „szabadon lebegő” disszidens értelmiségiekből megszerveződött demokratikus ellenzék 1987 végétől új feladatok vártak. Ez már nem a hatalom és a társadalom közötti közvetítést, nem pusztán a pártállammal szembeni engedetlenséget, sőt nem is az emberi jogok eszméjére épülő civil társadalom gondolatának további kidolgozását jelentette, hanem gyakorlati politikai cselekvést. Mindenekelőtt a magyar társadalom egyre szélesebb rétegeire kiterjedő válság tudatosítását s egyúttal azt, hogy ez a rendszer válsága, amely nem oldható meg az ellenzéki erők nélkül.

A demokratikus ellenzék a nyolcvanas évek végére adta fel bibói értelemben vett harmadikutasságát, és a csoport politikailag a radikális reformer álláspontról fokozatosan liberális álláspontra helyezkedett. A társaság magja által 1988 őszén létrehozott párt, az SZDSZ végül nem szociáldemokrata vagy polgári radikális, hanem egyértelműen liberális arculatú lett, amely a piacgazdaságra való gyors áttérés és a nyugati modernizációs minta hívétel szegődött. A csoport tagjai másoknál jobban hittek abban, hogy a liberális demokrácia Magyarországon viszonylag gyorsan megvalósítható.

7.1. A szervezkedés formái

A változás hívei csak a radikális reform tartalmában és megvalósítási módjában tértek el egymástól, annak irányában és szükségességében egyetértettek. A rendszerkritikus csoportok közül az ún. *single issue* (egy pontra irányuló) mozgalmak abból a szempontból előnyben voltak a többiekhez képest, hogy nem a rendszer egészét támadták, hanem csak annak egyes kritikus pontjait. Ilyenek voltak elsősorban a béke- és környezetvédő mozgalmak, valamint a városvédő, hagyomány-őrző, természetbarát egyesületek. E kezdeményezések paradox helyzete röviden úgy fejezhető ki, hogy, úgymond, „nem politizáló” politikai mozgalmak voltak, amelyek nem politikai alternatívaként, hanem tematikusan lehatárolt társadalmi mozgalmakként határozták meg önmagukat. Arra törekedtek, hogy az adott ügy ismeretéhez elengedhetetlenül szükséges szaktudás birtokába jussanak, s így hozzáértésüket az állampárt szakértői ne kérdőjelezhessék meg. Mivel a direkt politizálás az ellenzékiek vádját igazolhatta volna, sokáig mindent megtettek azért, hogy ezt elkerüljék. Érvelésükben egyaránt jelen voltak a politikán túli (általános emberi) és politikán inneni, szakmai elemek.

A kádári politika egészen az utolsó évekig próbálta fenntartani a társadalomban azt a hagyományt, amelyben a politikai ellenzékiek csak kultúrába, irodalomba vagy filozófiai diskurzusba burkolva jelenhetett meg, és így az ellene való politikai fellépés is csak „kulturpolitikai” színezetet öltött. Ám a hanyatló Kádár-korszak-

ban sokan már nem akarták követni elődeik relativizmusba csúszó rezignált realpolitikáját. A disszidensek körén túl is megjelent annak igénye, hogy a korábbi, személyes kapcsolatokon nyugvó megállapodásokat a jogállam és a pluralista politikai intézményesülés garanciái váltsák fel, s így a szelektív nyilvánosság privilégiumait a demokratikus nyilvánosság jogai válthassák fel.

A lassan múltó cenzúra korszakában ehhez még mindig nagyon intenzív civil aktivitás kellett. Bármennyire is vitatható a civil társadalom fogalma elméleti szempontból, a civil társadalom gyakorlati kezdeményezésként már sokféle formában létezett. Az alulról és az államon kívülről szerveződő független intézmények biztonsági hálót jelentettek az új ellenzéki erők számára. Ezekben az években megszaporozódtak a klubok és vitakörök, feltámadt a szakkollégiumi mozgalom, és eltérő reformeszmék kezdtek megfogalmazódni (Diczházi 1988; Szilágyi 1999). Először megteremtődtek azok a helyek, ahol a kritikai értelmiségiek találkozhattak,⁷⁵ majd létrejöttek azok az egyetemekhez kötődő helyszínek, amelyek az egyetemi hallgatóknak és a fiatal ellenzékieknek vitafórumot biztosítottak.⁷⁶ A civil és szakmai közélet megerősítéséhez az 1980-as években komoly támogatást nyújtott a Soros Alapítvány (Nóvé 1999). Megjelentek az egyes szakmákhoz, ügyekhez, társadalmi helyzethez és vallási meggyőződésekhez kapcsolódó politizáló közösségek,⁷⁷ majd a kimondottan politikai és számos esetben protopárt-jellegű szervezetek.⁷⁸

1988 fő kérdése már az volt, hogy az ellenzéki csoportok félre tudják-e tenni eszmei különbségeiket a közös politikai cél, a pluralista demokrácia megvalósítása érdekében. Magyarországon a népi és a disszidens-ellenzéki csoportok útjai többször haladtak párhuzamosan, de akadtak szakaszok, amikor különböző irányba tartottak. 1987–88-ban úgy tűnt, hogy az ellenzéki egységre nincs remény. Habár mindkét csoport demokráciát akart, azt más taktikával és más szereplőkkel együttműködve kívánta elérni. Az 1985-ös monori találkozó (Rainer 2005) sikeres, közös fellépését követően az 1986 őszi szétvált ellenzéki csoportok (Hegedűs 1992) csak két és fél évvel később, 1989 tavaszán találtak újra egymásra, az Ellenzéki Kerekasztal megalakulásakor. Politikai együttműködésükre csak azután nyílt komoly esély, miután saját szervezeti identitásuk kialakult. A demokratikus ellenzék körei Pozsgay lakiteleki megjelenése és ott elmondott beszéde alapján attól tartottak, hogy

⁷⁵ E helyszínek közé tartozott: Rakpart Klub, Józsefvárosi Művelődési Ház, Jurta Színház, Kassák Klub, Kossuth Klub, MTA Történettudományi Intézet, Országgyűlési Könyvtár, Pénzügykutató Intézet, Petőfi Csarnok, Széchenyi Könyvtár, Tinódi Mozi, Vakok Intézete stb.

⁷⁶ Ezek közé tartozott: Független Társadalompolitikai Kör (405-ös Kör), Interdiszciplináris Tudományos Diákkör (ITDK), Bibó Szakkollégium Erdei Ferenc Kör, Klubtanács, Rajk Szakkollégium, Ráday Kollégium stb.).

⁷⁷ E civil kezdeményezések közé tartozott: Bethlen Alapítvány, Dialógus Békecsoport, Duna Kör, Független Jogvédő Szolgálat, Fiatal Ügyvédek Köre, Független Jogász Fórum, Inconnu, Menedék Bizottság, Nagycsaládosok Országos Egyesülete, Társadalompolitikai és Honismereti Klubok Tanácsa, Szentendrei Petőfi Kulturális és Hagyományörző Egyesület, Széchenyi Casino, Széchenyi Társaság, SZETA, Történelmi Igazságtétel Bizottsága, kiségházak és vallási bázisközösségek stb.

⁷⁸ A protopárt-jellegű szerveződések a következők voltak: Kovács Béla Politikai Társaság, Márton Áron Társaság, Erdélyi Védő Magyarországi Független Bizottság, Rákóczi Szövetség, Republikánus Kör, Szabadelvű Kör, Új Márciusi Front, Veres Péter Társaság stb.

tartós összefogás bontakozik ki a népiek és a demokratikus szocializmust hirdető reformkommunisták között, s így a hatalom kiszélesíti társadalmi bázisát, de megmarad a tágan értelmezett reform, a modellváltás keretei között. E politikai közösségek erős identitása, egyszersmind egymás iránti bizalmatlansága miatt Magyarországon előbb jött létre a versengő többpártrendszer, mint a demokrácia.

Az 1988-as év azért volt különleges, mert véget ért a disszidencia korszaka, de még nem kezdődtek el az új alkotmány alapjait lefektető tárgyalások. Az ellenzéki kilépett a könyvtárak és magánlakások közegéből, a népiek és a disszidensek értelmiségi csoportjaiból, és megjelent az utcán. Az országban 1956 óta nem látott, hatalmas tüntetések bontakoztak ki, amelyek közül kiemelkedett az erdélyi falurombolás elleni 1988. júniusi tüntetés, valamint a Duna Kör által kezdeményezett tüntetéssorozat a bős–nagygyarosi vízlépcső megépítése ellen. Mindez kiegészülve a március 15-i és október 23-i tüntetésekkel – valamint a kisebb méretű június 16-i és november 7-i tiltakozásokkal –, több száz ezer főt mozgató meg országsszerte.

Ebben az évben létrejött a Szabad Kezdeményezések Hálózata, megalakult a Fidesz, politikai szervezetté alakult az MDF, megalakult az SZDSZ, és újjáalakult a Független Kisgazdapárt. Ebben az évben az állampárt májusi pártértekezletén megbukott Kádár János (MSZMP 1988), és a reformerek fiatalabb nemzedéke hamar defenzívába szorította utódját, Grósz Károlyt is. Moszkvában Gorbacsov legyőzte konzervatív ellenlábasait, Lengyelországban pedig a kommunista vezetés felismerte, hogy a Lech Wałęsa vezette Szolidaritás nélkül nem lehetséges politikai kibontakozás. Az ellenzéki kockázata csökkent, a petíciókat egyre többen írták alá, és egyre több foglalkozási csoportból. Kicsit patetikusan úgy is mondhatnánk, hogy ebben az évben megjelent az utcákon a magyar társadalom.

A disszidensek először új, kritikai nyilvánosságot hoztak létre, majd többségükből aktív politikai ellenzéki szereplő lett. Az 1988 márciusában kibocsátott Felhívást (SZKH, 1988a) követően május 1-jén megalakult a Szabad Kezdeményezések Hálózata, amely megválasztotta ideiglenes Tanácsát, nyilatkozatot adott ki (SZKH, 1988b) és megpróbált ellenzéki ernyőszervezetként működni. A Hálózat magában foglalt a disszidensektől a civil körök képviselőin keresztül a kiségházakig számos ellenzéki csoportosulást. A demokratikus ellenzék egyik vezetője szerint „azt tartottuk fontosnak, hogy abba a helyzetbe kerülhessünk, amikor más, majdani politikai tényezőkkel közösen lehet megszerveződni. [...] Ez volt az, ami nem az ellenzék számára, hanem a vele együttműködést vállalók számára elfogadható forma volt, és ez az oka annak, hogy az SZDSZ mint párt, mint egy már valóban tagokkal rendelkező és egyáltalán nem zárt szervezet, csak hónapokkal a Hálózat létrejötte után alakult meg.”⁷⁹

De a nyitás nem csak ebben a vonatkozásban történt meg, felgyorsult a demokratikus ellenzék és a reformértelmiség közeledése is. A késő Kádár-kori reformerek meglátták a történelmi lehetőséget abban, hogy az ellenzék hiteles személyiségein

⁷⁹ Interjú Kis Jánossal (1997).

keresztül, velük összefogva, az ő erkölcsi tőkájukat használva, saját gazdasági és politikai törekvéseiket is legitimálják. „Azok, akik az ellenzékben igazán a radikális első vonalban voltak, hamarosan egy csoportba kerültek és kezdtek együtt dolgozni olyanokkal, akik az alkotmányjoghoz vagy a közgazdasági kérdésekhez jobban értettek, és így a szakmai elittel is szerencsésen kapcsolatba kerültünk. Így jött létre az SZDSZ.”⁸⁰

A magyar ellenzékiiség egyik legszembetűnőbb hiányossága a munkásság politikai passzivitása volt. Noha kezdetben még volt olyan ellenzéki elképzelés, amely szerint lengyel mintára a munkásokkal kell szövetséget keresni, ez nem valósult meg. Nemcsak azért, mert a magyar disszidensek politikai erőként jóval gyengébbek voltak lengyel társaiknál, hanem azért is, mert a Kádár-rendszer szelektív elnyomása jóval sikeresebben elszigetelte az értelmiségi réteget a társadalom többi csoportjától. A realitább ellenzékiek tudták ezt, és Szabó Miklós történész, a későbbi szabaddemokrata politikus 1989-ben így nyilatkozott erről: „Hogy mekkora a hatókörünk, azt nehéz meghatározni. Korábban vitám is volt a mozgalom akcionista képviselőivel. Azt javasolták, hogy menjünk oda a gyárkapukhoz, próbáljuk a munkásokat »felvilágosítani«. Én ezt határozottan elleneztem, s nem azért, mintha félttem volna az esetleges rendőri beavatkozástól. Hanem azért, mert pontosan el tudtam képzelni, hogy hogyan fogadtak volna bennünket a munkások: jó, ha le nem köpnek valamiféle úri huncutságot sejtve az egész mögött” (Bossányi 1989: 213). Mindez kizárta, hogy széles, osztályokon átívelő szövetség jöjjön létre a rendszer ellen, és kijelölte az irányt a disszidensek számára a (nagy részt) budapesti középosztályi csoportok politikai együttműködése felé.

Az 1988. november 13-án megalakult SZDSZ maga is keveréke volt a különböző nyugatos áramlatoknak, amelyek között egyaránt ott voltak a liberális, a szociáldemokrata, a liberális szocialista és a zöld értékek. Az új párt Elvi Nyilatkozata úgy fogalmazott, hogy „Mi, magyar demokraták, utódai vagyunk mindazoknak, akik a francia forradalom hármasszavának örökségét kívánták politikai valósággá tenni. Annak az Európának a része akarunk lenni, mely az elmúlt kétszáz évben nagyobb haladást ért el, mint az emberiség egész addigi története folyamán. Független, demokratikus, jóléti államot akarunk” (SZDSZ 1988). A megalakuló SZDSZ gyűjtőpártként utóda kívánt lenni a legújabb kori magyar történelem progresszív erőinek, akik között egyaránt nevesítette Kossuthot, Széchenyit, Eötvöst, Jászit, Kéthlyt, Bibót, Szabó Zoltánt, Nagy Imrét és Donáth Ferencet. Az ezt tartalmazó nyilatkozat később a párt hivatalos programjának preambuluma lett.

Más azonban az elmélet kritikája, és más az elmülethez kötődő politikai cselekvés megítélése. A politikai demokrácia, a szabad szövetkezés, a szolidaritás, a társadalmassulás programja az 1980-as években is népszerű volt az ellenzék körében. Különösen sokat idézték Bibónak azt a gondolatát, amely szerint a nyugati „szabadságtechnikák” átvétele nem ellentétes a kizsákmányolásmentes társadalomra

⁸⁰ Interjú Demszky Gáborral (1997).

való törekvéssel (Bibó 1986 [1972]). A kapitalizmus építése akkor még nem volt napirenden, de ez hónapok alatt megváltozott. Bár a liberális szocializmus eszméje széles szimpatizánsi körökre támaszkodhatott az államszocializmus kritikájában,⁸¹ politikai hatóköre csekély maradt a rendszerváltás idején.

Az 1989 márciusában elfogadott „Kék könyv”, *A rendszerváltás programja* (Magyar–Pető 1989) lezárta az SZDSZ korai történetének kreatív káoszaként is leírható eszmei pluralizmusát. Az ellenzék értelmiségi résztvevői 1989-ben a korábbiakhoz képest már új szerepeket játszottak: a szellemi és politikai előfutárokból, az erkölcsi tekintéllyel bíró marginális szereplőkből pártalapítók, rendszeralapítók, alkotmányozók és törvényhozók lettek. Amint megnyílt a szabad választás lehetősége, a disszidensek fokozatosan kiléptek a régi rendszerellenzéki szerepből, és sokan közülük az újonnan létrehozott demokratikus rend keretein belül politizáltak tovább.

Az SZDSZ mint a „szabadság és szolidaritás” pártja – amely a demokratikus ellenzék köréből nőtt ki – egész fennállása alatt, de különösen az első években (Tamás 1989) egyensúlyozni próbált a liberalizmus jobboldali és baloldali értékei között. Ez a szerveződés sokáig gazdasági és kulturális értelemben egyaránt liberális volt, ami unikálissá tette az európai liberális szervezetek körében. A pártalapítás utáni korszakban az egykori disszidensek közül a jobboldali konzervatív-liberális értékeket például Tamás Gáspár Miklós (1994), a baloldali szociáldemokrata értékeket pedig Eörsi István képviselte, Kis János (2013) centrista vagy a centrumtól kissé balra hajló liberális álláspontot képviselt (Gagy 2014). Az egyik elemző szerint „a demokratikus ellenzék liberális frakciója kezdettől fogva a demokratizálás elsőrendű képviselőjeként lépett fel, demokrácia-konceptiójuk azonban nem tartalmazta a széles körű részvétel és intézményes ellenőrzés követelményét” (uo.).

A pártosodás korszaka olykor fájdalmas személyi veszteségekkel járt a mozgalomból párttá váló politikai erők számára. A konfliktusok egyrészt gyakorlati vagy stratégiai kérdések – a civil közösségi szerveződés vagy professzionális pártszervezés – körül forogtak, de bizonyos esetekben kifejezetten ideológiai jellegűek voltak. A távozó disszidensek politikai motivációját négy ellenzéki aktivista – Szalai Pál, Szalai Erzsébet, Krassó György és Nagy Jenő – alapállásának bemutatásával szemléttem.

Szalai Pált az „utolsó radikálisnak” (Fehér 2018) is nevezték Jászi, Csécsy és Bibó nézetei melletti kiállása, valamint a Horthy-rendszert következetesen elutasító álláspontja miatt. Szalai Pál üdvözölte a Szabad Kezdeményezések Hálózatát, részt vett annak munkájában, és támogatta a demokratikus átmenet fokozatosságát, békés jellegét. Üdvözölte az SZDSZ megalapítását, mert az új párt Elvi Nyilatkozata a Bibó, Kéthly és Nagy Imre nevével fémjelzett liberális szocialista, szociáldemokrata és demokratikus szocialista hagyomány vállalását is deklarálta. Szalai Pál

⁸¹ Itt említhetők az öngazgatási és „szocialista vállalkozási” koncepciókat valló, Liska Tibor nyomdokain járó fiatal közgazdászok és az egyenlőségelvhez közelebb álló, elsősorban a leszakadó rétegekre figyelő fiatal szociológusok.

az SZDSZ 1988. novemberi megalakulásakor belépett a pártba is, de 1989 tavaszán már csalódottan távozott, mert a párt első küldöttgyűlésén elfogadott programját (Pető–Magyar 1989) nem tartotta elég baloldalinak. Elfogadhatatlan volt számára, hogy az új liberális párt fél éven belül elfordult az Elvi Nyilatkozatában hangsúlyosan megjelenő eszmei sokszínűségtől. Szalai Pál a Hálózattal ideológiai és taktikai alapon tudott azonosulni, de az SZDSZ-ből ideológiai okokból távozott. Ő az eszmei következetességet fontosabbnak tartotta a mozgalom vagy a párt sikerénél.

Szalai Erzsébet azok közé a disszidensek közé tartozott, akik a Hálózatban még aktívan jelen voltak, de az SZDSZ-be már nem léptek be, mert a pártalapítást a civilszervezet, sőt a civil társadalom elárulásának tartották.⁸² Szalai Erzsébet a Hálózatot nem egy leendő párt csírájának, hanem civil kezdeményezésnek tekintette, amelyben fontos volt a horizontális szerveződés és a demokrácia deliberatív felfogása. Ehhez képest puccsszerűnek tartotta az SZDSZ megalakítását, és a pártba már nem lépett be (Szalai E. 2018b). Ezt követően sem vonult vissza azonban a politizálástól, és az új demokratikus szakszervezet, a Liga felé közeledett. A kerekasztal-tárgyalásokon a Liga delegáltjaként maga is részt vett az egyik gazdasági munkabizottságban. Mikor azonban érzékelte, hogy a gazdasági tárgyalások a résztvevők számára nem fontosak, onnan is távozott. Később Szalai Erzsébet ott szerepelt a Demokratikus Charta kibocsátói között, azaz visszatért a civil-mozgalmi politizáláshoz. Mindezek alapján őt (a tárgyalásokon való rövid részvétele ellenére) leginkább mozgalmi értelmiségiként azonosíthatjuk.

Az SZDSZ-hez nem csatlakozó, ellenben saját radikális pártot létrehozó Krassó György Szalai Pálnál megengedőbb volt az SZDSZ liberális ideológiai arculatával kapcsolatban. A liberális pártba azonban külföldi tartózkodása miatt nem lépett be, majd amikor fél évvel később hazatért, már elfogadhatatlan volt számára, hogy az SZDSZ zártkörű tárgyalásokat folytasson a leendő demokratikus játékszabályokról. Úgy vélte, hogy a párt „lepaktált a kommunistákkal”, és elárulta az 1956-os forradalmi stratégiát, amikor az új elit részeként maga is az „emberek feje fölött” tárgyalt. Krassó nem azzal a szándékkal tért haza, hogy pártot alapítson, de hívei erre ösztönözték, így 1989 nyarán megalakult az általa vezetett, plebejus-radikális arculatú Magyar Október Párt (Krassó 1990). Ő volt az egyetlen disszidens, aki nemcsak az átmenet lefolyását és az SZDSZ elitistának tartott stratégiáját utasította el, hanem a saját párt megalakításával és a kerekasztal-elit folyamatos kritikájával forradalmi alternatívát jelenített meg a fokozatos átmenettel szemben. Mindazonáltal a politikailag passzív munkásságot még az 56-os hagyományra, a munkástanácsokra és a radikális-plebejus demokráciára hivatkozó MOP sem tudta megszólítani. Igaz, hogy Krassó pártja csak jóval a többi párt megalakulása után jött létre, de ez nem jelentette azt, hogy azok elszívták volna a munkásság legjobb erőit előlük. Inkább azt, hogy a munkások döntő többségét sem a fenti értékek, sem pedig a párt által osztott harcos antikommunizmus és elitellenesség nem tudta megszól-

ítani. Krassót 1991-ben bekövetkezett korai halála megakadályozta abban, hogy rendszerkritikáját kibontakoztassa. Krassó elutasította a létező pártokat és civil szerveződések, a tárgyalásokat, az új választási törvényt, valamint a békés átmenet egész folyamatát. Az itt tárgyalt disszidensek közül ő volt az egyetlen, aki pártot alapított a demokratikus ellenzék *mainstream* liberális pártjával szemben. Politikai alkata szerint Krassó forradalmár volt, aki a rendszerváltás forradalmi alternatíváját képviselte.

Végül akadt olyan disszidens – a szamizdatok kiadójaként és szerkesztőjeként még különösen aktív Nagy Jenő –, aki már a Hálózatba se lépett be, mert azt is a demokratikus ellenzék felülről szervezett projektjének tekintette. Ő már a demokratikus ellenzék megszerveződését is túlságosan hierarchikusnak tartotta, és ugyanez volt a véleménye a Hálózatról. „A népfrontosra tervezett Hálózat látszólag koordinálta volna az egymástól és bármiféle központtól független kezdeményezéseket, gyakorlatilag azonban egy szinte korlátlan hatalmú szövivői testületet »választattak meg« az egész nyakába, amelynek egyik utolsó, legemlékezetesebb tette az 1988 október 23-i utcai békés megemlékezés lefújása volt” (Nagy 1991: 186–187). Az 1980-as években még a legismertebb ellenzékiek közé tartozó Nagy Jenő nemcsak a Hálózathoz nem csatlakozott, de elutasította a politikai aktivitás előtte nyitva álló valamennyi lehetőségét. 1988-tól kezdve valamennyi civil politikai mozgalomtól távol tartotta magát, ideértve a Demokratikus Chartát is. Az ő magatartása az intranzigens ellenálló karakterét idézi, aki majdnem annyira kritikus volt a demokratikus ellenzék politizálásával, mint az állampárttal szemben. Nem kötött semmilyen kompromisszumot, inkább visszahúzódott.

E négy ellenzéki értelmiségi eltérő mozgása azt demonstrálja, hogy egyáltalán nem volt evidens a volt disszidensek későbbi politikai aktivitása. Továbbá az sem volt evidens, hogy a demokratikus ellenzék korábbi tagjai milyen politikai formációt és cselekvéstípust képzelnek el maguk számára a demokratikus politika közegében. Mindezek a problémák először 1988-ban jelentkeztek, és rányomták a bélyegüket a következő évekre. Egyértelművé vált, hogy az egyik típusú ellenzéki aktivitás nem jelent automatikus belépőt a másik típusú aktivitásba, és a résztvevők jelentős része nem is tart igényt arra, hogy az ellenzéki politizálás különböző szakaszaiban egyforma lelkesedéssel és elkötelezettséggel vegyen részt.

Hasonló dilemmákkal küzdött az MDF is, amely kezdetben vitafórumként jött létre, mert a szervezők nem akartak túlságosan „előreszaladni” várt követőikhez képest a szervezeti forma meghatározásával. Nem akartak radikálisabbak lenni a társadalomnál. Kiss Gy. Csaba így beszélt erről közvetlenül a rendszerváltás után. „Az első lakiteleki találkozón teljesen egyértelmű volt akkor számunkra – a többes szám a szervezők 8–10 fős csoportját jelenti –, hogy nem fogjuk tudni egy szervezet megalakításával befejezni azt a napot. A Nyilatkozat lényegében két követelményt tartalmazott: egy magyar *demokrata fórum* létrehozásának a szándékát és független sajtóorgánumok alakítását. Hogy pontosan mi lehet ez a *fórum*, azért nem kívántuk definiálni, mert attól tartottunk, hogy még a szerveződés idősza-

⁸² Így maradt távol az új párttól rajta kívül Bába Iván, Éltás Sára és Mészlivetz Ferenc is.

kában fogja megnehezíteni építkezésünket a hatalom, továbbá az emberekben – beleértve a meghívottak jelentős részét is – meglévő félelem. Mindenekelőtt nyilvános politikai viták alkalmaira gondoltunk, egy-egy égető kérdéskör szakértői csoportok által készített elemzésére. Talán a legpontosabban a civil társadalom sajátos kezdeményezéseként lehetne meghatározni ezt az 1987-es próbálkozást” (Kiss Gy. 1991: 124).

Am az első évben az MDF még a kormánypártiságot és az ellenzékiiséget egyaránt elutasító társadalmi szervezatként határozta meg magát, ami azt jelentette, hogy az MSZMP és a demokratikus ellenzék között áll. Mindebből a későbbi pártnak számos politikai problémája adódott, de Kiss Gy. Csaba szerint ez egyrészt taktikai kérdés volt (időt adni a csatlakozóknak a félelem leküzdésére), másrészt valóban saját habitusuktól nagyon távol állónak látták a disszidensek által szervezett demokratikus ellenzéket, amelyet leginkább kulturális jellemzők alapján definiáltak. „Nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy mi történt 1987 és 1988 szeptembere között. 1988 első félévében valóságosan létrejött az a fórum a Jurta Színházban, ahová bárki eljőhetett, elmondhatta véleményét. Az a törekvés, hogy ebben az embrió-időszakában az MDF az ellenzék és a kormány között próbált magának egy köztes sávot keresni, elsősorban azzal magyarázható, hogy a radikális ellenzéket sajátos avantgárdnak tekintettük, a demokrácia felderítő csapatának, melynek az útját nem tudják csak igen kevesek vállalni” (uo. 124–125).

Ez az óvatos stratégia az MDF számára kifizetődött, mert a szervezet taglétszáma 1989 elejére elérte a tízezer főt. Az emberek szívesebben csatlakoztak a kisebb kockázattal járó politikai vállalkozáshoz. Összehasonlításként, az SZDSZ-nek akkoriban kétezer tagja lehetett. Ezt a szervezeti lemaradást az SZDSZ csak az 1989. őszi petíciós kampányban és a „négy igenes” népszavazás győzelmével tudta ledolgozni, de a „mérésékelt” MDF és a „radikális” SZDSZ címke egészen az első választásokig mindkét pártot rajta ragadt.

Csak a rendszerváltás után erősödtek fel azok a hangok, amelyek az egész rendszerváltó elitet felelőssé tették az erősebb tömegmozgósítás és a klasszikus forradalom elmaradásért. Az MDF radikálisai közé tartozó Csurka István így fogalmazott: „Elsikkasztott forradalom? Nos igen, éppen azért, mert meg sem történt. Mert mindvégig és mindmáig megmaradt azok között az értelmiségi keretek között, amelyekben elindult, mert megmaradt az alkuk és különalkuk szintjén, és mert további sorsa sincs a népnek kezében, hanem az egymással versengő elitekében” (Csurka 1991: 138). Ebben az elbeszélésben már mindkét nagy párt „paktumpárt” lett, mert megengedte a kommunistáknak a hatalom átmentését, mi több, az új politikai elit „árulóvá” vált, mert nem adta a hatalmat a nép kezébe.

7.2. A válság retorikája

Magyarországon az 1980-as évek végét a szimbolikus politika korszakaként jellemezhetjük. Szimbolikus politikán azt a politikát értem, ami nem a gazdasági újrafelosztás politikájának kérdéseire irányul, hanem a hatalom régi szerkezetének új értékek és új eszmék nevében történő felváltásával új politikai struktúrát igyekszik megalapozni. A szimbolikus politika vonzó, normatív jövőképet kínált, ennek voltak részei a civil társadalom, az emberi jogok, a többpártrendszer, a demokrácia és az Európához való visszatérés hívószavai. A demokratikus ellenzék történelemfelfogása – mint fentebb kimutattam – nem ment vissza az 1945 előtti időszakra, hanem a fenti értékeket előtérbe állítva, elsősorban a jövőre irányult. Az MDF-ben megjelenő konzervatív-liberális értelmiségiek (elsősorban Antall József és Szabad György) mindezt a múlta való legitim hivatkozásokkal egészítették ki, amikor megpróbálták a megegyezései rendszerváltás folyamatát a magyar történelem hasonló eseményeivel szinkronba állítani, s ezáltal a hagyományba ágyazni. Mindez elengedhetetlen volt a szimbolikus politika társadalmi kiterjesztéséhez és a rendszerváltás erői által elérni kívánt tömegtámogatáshoz. A morális hitelességre építő ellenzéki stratégia kívülálló szereplőket hozott be a politikai életbe. Az ellenzéki értelmiség a vizsgált hosszú évtized alatt morális elvárásokat megfogalmazó, a kulturális-ideológiai szakadásokat újraélesztő diskurzust hozott létre. Mindezek az elemek megkülönböztették mind az államszocialista diktatúra, mind pedig a konszolidálódott demokrácia materialista nyelvezetétől.

Kezdetben a marginalizált értelmiségi csoportok normatív, morális-univerzális perspektívából fogalmazták meg rendszerkritikai állításait. Mások kritikája viszont –, akik egy bizonyos terület szakértőinek vallották magukat – inkább gyakorlati jellegű, reformista véleményeltérés volt. Ők megőrizhették állásaikat. Míg az előző csoport a rendszer delegitimálásán munkálkodott, az utóbbi annak „racionalizálását” célozta meg azáltal, hogy rámutatott diszfunkcionális működésére.

A rendszer nyitása és liberalizációja idején a szakértelmiség (jogászok, közgazdászok) szerepe egyre fontosabbá vált az ellenzéki oldalon. Szakmai alapon, de már politikai éllel bírálhatták a rendszer működését az emberi jogok megsértése és a rosszul működő gazdaság miatt. Ők voltak azok, akik 1988-ban bekapcsolódtak a pártprogramok megírásába, akik a pártgyűléseken a szervezet szakpolitikáját ismertették, és akik az ellenzéki pártok szakértőiként megjelentek az 1989-es kerekasztal-tárgyalásokon.

Egyik könyvében Albert O. Hirschman a progresszív reformokkal szemben megfogalmazott konzervatív érveket mutatja be, és azok kritikáját adja. Hirschman a bármifajta nagyobb változtatás elleni reakció három tipikus érvét különböztette meg: a természetellenesség, a kockázatosság és a hiábavalóság érveit. A természetellenesség érve szerint „a megfontolt cselekedet katasztrofális következménnyel jár”; a kockázatosság érve szerint „az új reform veszélyezteti a régit”; és végül a hiábavalóság érve szerint „a megfontolt cselekedet a szociális rend permanens szer-

kezeti tulajdonságait próbálja megváltoztatni, ezért teljesen hatástalan marad, vagyis hiábavaló” (Hirschman 1991)

Ha áttekintjük az 1980-as évek diszkurzív küzdelmeit, láthatjuk, hogy a demokratikus ellenzék, a népi írók, a reformközgazdászok, valamint az új ellenzéki pártok álláspontját igen gyakran illették a természetellenesség, a kockázatosság és a hiábavalóság vádjával az állampárt képviselői. Sokszor elhangzott a kádári vezetés suttogó propagandájában, hogy az ellenzéki akciók csak felfingerelik a szovjeteket, akik elmozdíthatják Kádárt, és ez katasztrofális következményekkel járhat. A párton belüli reformerek azzal érveltek, hogy óvatosan kell bánni a kívülről jövő reformkövetelésekkel, mert azok veszélyeztethetik a belülről már érlelődő reformokat. Végül a harmadik érv is elhangzott, mely szerint az „ellenzéki-elleneséges” erők reformok álcájába bújtatott követeléseit valójában a szocializmus megdöntésére irányulnak, ezért aki meg akarja őrizni a szocializmus vívmányait, nem kerülhet a rend ellenségeinek uszályába. A magyar politikai közbeszéd átalakulása az 1980-as években e *status quó*t védő érvekre adott válaszok sorozataként is értelmezhető.

A politizáló értelmiség döntő szerepet játszott a rendszerváltás előkészítésében és végigtárgyalásában azáltal, hogy újrafogalmazta a problémákat. A pártzsargonnal szemben tért hódított a társadalomtudományos, kritikai, szociologizáló beszédmód (Kuczi–Becskeházi 1992). A rendszerkritikus értelmiségiek adottnak vették, hogy az államszocialista rendszer válságba jutott. A válság retorikája fokozatosan és ellenállhatatlanul hódította meg a közbeszédet, amelynek 1988-ra egyik kulcskategóriájává vált. A válságretorika egyértelművé tette, hogy a dolgok nem mehetnek úgy tovább, ahogy eddig mentek.

A reformerektől a szociológusokon át az írókig a rendszerkritikus értelmiség színe-java úgy érzekelte, hogy Magyarország válságba jutott, és egyúttal azt is sugallta, hogy a válság megoldására a régi kommunista vezetésnek semmilyen elképzelése sincs. Kezdetben könnyebb volt gazdasági válságról beszélni, mert a gazdaságpolitika kritikája még beleillett a kádári reformtradíciókba. A reformközgazdászok az egyre mélyülő gazdasági válságról tartottak előadásokat szerte az országban. A népi írók a társadalom mély morális válságáról beszéltek, amibe beleértették a demográfiai válságot, a hagyományos értékek válságát és a határon túli magyar kisebbségek sorsát. De ez még mindig nem volt rendszerkritika. Utóbbi akkor jelent meg, amikor a demokratikus ellenzék immár a szélesebb nyilvánosságban is politikai válságról beszélt, hangoztatva, hogy ez a helyzet radikális fordulatot, politikai megoldást kíván. Hozzájuk felzárkózva egyes társadalomtudósok, például a politológusok, nyilvános vitákba kezdtek a rendszer radikális reformjáról, a korporatizmusról és a demokratikus szocializmusról. Mindez oda vezetett, hogy 1987–88 fordulójára már a pártpluralizmus és a liberális demokrácia kérdése sem volt tabu. Egyre többen követeltek demokráciát, amivel az MSZMP retorikailag nem tudott hatékonyan szembehelyezkedni, hiszen saját rendszerét is jelzős („népi” vagy „szocialista”) demokráciának nevezte.

Mivel az államszocialista rendszer eredendően ideológiai alapon állt – amelynek a marxi alaptéziseken túl fontos része volt önmaga progresszivitásába vetett hite – megbecsülte azokat az általa kinevelt szakértelmiségieket, akiktől a rendszer felsőbbrendűségének igazolását várta. Amikor azonban a társadalomtudományi értelmiség – maga mögött hagyva a tőle politikailag elvárt „organikus értelmiségi” pozíciót – a racionális kritika nyelvén támadni kezdte a rendszert, az állampárti vezetők úgy érezték, megálljt kell parancsolni a reformértelmiség és az ellenzék politikai egyesülésének. Az MSZMP vezetői elrettentő lépésekkel próbálták megakadályozni a demokratikus ellenzék, a médiaértelmiség, a reformközgazdászok és a kritikus társadalomtudósok koalícióját. Ennek érdekében például demonstratív módon kizártak az MSZMP-ből négy renitens értelmiségit: Bihari Mihály politológust, Bíró Zoltán minisztériumi hivataltnokot, Király Zoltán újságíró és Lengyel László közgazdászt (Ács 1988). Az akció azonban nem hozta meg a várt elrettentő hatást, mert sem az MSZMP belső erjedését, sem pedig a független szervezetek terjedését nem tudta megakadályozni. Kádár János pártfőtitkár ekkor már ritkán adott interjút, de úgy érezte, hogy a közbeszédet meghódító, társadalomtudományi ihletésű válságretorikára neki is válaszolnia kell. Szinte senkit sem győzött meg, amikor 1988 márciusában Kádár egy tévéinterjúban kijelentette, hogy „nincs válság”. Kádár üzenete olaj volt a tűzre, és a pártfőtitkár bő két hónap múlva megbukott.

Az ellenzéki válságretorika sikerének több oka volt. Egyrészt megváltozott a külpolitikai helyzet: Gorbacsov hatalomra jutása után a nyílt beszéd – a „kritikai közbeszéd kultúrája” –, *gláznoszty* néven, hivatalos politikai irányvonallá vált a Szovjetunióban. Lassan feloldódott a korábbi tiltás, és a kultúrházak vezetői is egyre gyakrabban átengedték intézményüket független értelmiségi találkozók számára. A válságretorika átütő sikerének másik oka az értelmiségi státuszhoz kötődő, szokatlanul nagy társadalmi tisztelet és megbecsülés volt. Az olykor a televízióban is látott „híres emberekkel” való közvetlen találkozások – társadalmi, munkahelyi fórumokon, író-olvasó találkozókban – tízezrekben erősítették meg azt a rendszerkritikus látásmódot, amelyet a számukra hiteles szakértőktől hallottak. Elvégre a diktatúra idején az értelmiségiek „helyettesítették” a demokráciát, és tartották ébren a nemzeti öntudatot (vö. Petri 1992 [1987]: 122). Végül a diszkurzív fordulat társadalmi hatásának harmadik oka az volt, hogy a válság üzenete egyáltalán nem hangzott idegenül a politika iránt érdeklődő átlagemberek számára, hiszen egybeesett mindennapi tapasztalataikkal.

Ennek köszönhetően az 1988-ban létrejövő pártok és szervezetek alapvető dokumentumaiban a válság megnevezése és diagnosztizálása volt a kiindulópont. A Fidesz 1988. márciusi alapító nyilatkozata kinyilvánította, hogy „Magyarország társadalmának és a magyar nemzetnek súlyos és valószínűleg elhúzódó válságidőszakában vagyunk” (Fidesz 1988: 24). A Szabad Kezdeményezések Hálózata megalkotására szóló felhívás az alábbi mondatokkal kezdődött: „Országunk gazdasági és politikai válsága rohamosan mélyül. A társadalom nem hiszi, hogy a kormány-

zat képes volna feltartóztatni a hanyatlást” (SZKH 1988a: 149). A Felhívást néhány hét alatt 726-an írták alá, legtöbben tudományos kutatók, majd egyetemi és főiskolai hallgatók, egyéb értelmiségiek, továbbá közel félszáz munkás.⁸³ Két hónappal később a Hálózat Tanácsa már egy fokkal optimistábban fogalmazott: „Könnyen keletkezik olyan látszat, mintha a bomlás és hanyatlás megfordíthatatlan lenne. Ne higgyünk neki. Az állami szocializmus válsága új kezdet lehet és van belőle kiút” (SZKH 1988b). Végül a radikalizálódás tempóját jól jelzi, hogy az SZDSZ 1989 márciusában elfogadott programja úgy fogalmazott: válság van, de „maga a rendszer van válságban”, amelyet tehát nem lehet részleges reformokkal megjavítani, az egészet kell megváltoztatni. Ennélfogva a rendszer válságára adott ellenzéki válasz a rendszerváltás programja lett (Magyar–Pető 1989).

A diszkurzív fordulat azonban nem csak a válságretorikában volt tetten érhető. Amikor az állami hivatalnokok „lakosságról” beszéltek, az ellenzéki értelmiségiek „társadalomról”, majd mikor a rendszer elfogadta a „társadalom” kifejezést, ők továbbblépve „polgári társadalmat” kezdtek emlegetni. És ez így ment tovább: harc volt a hegemoniáért, a szabadság nyelvének visszahódításáért. Amikor Magyarországon az állampárt első generációs bürokratái a „reform” gondolatát még meg sem merték fogalmazni, a rendszerkritikus értelmiségiek már beszéltek róla. Amikor pedig az állampárt végre hivatalosan is elfogadta a reform szükségességét, ők továbbmentek, és a „radikális reform” fontosságát hangsúlyozták. Amikor az MSZMP vezetői elkerülhetetlennek látták a „modellváltást”, az ellenzéki értelmiségiek bevezették a „rendszerváltás” fogalmát. Mindig egy lépéssel előbb jártak.

A diszkurzív küzdelemben a disszidensek és más rendszerkritikus értelmiségiek mindig egy kicsit tovább gördítették a társadalmi párbeszédet azáltal, hogy új, még radikálisabb változást jelző fogalmakat dobtak be a közbeszédbe. A nyolcvanas években meghonosodott kritikai közbeszéd kultúrája lassan, de biztosan – taktikai kompromisszumokkal, de elvi megalkuvások nélkül – haladt, meghódította a vitaforumok világát, a fokozatosan felszabaduló sajtót, míg végül hegemon beszédmóddá vált (Bozóki 1999). Az évtized diszkurzív küzdelmei jól leírhatók Gramsci (1971), Gouldner (1979) és Michnik (1987) fogalmaival.

Az 1980-as évek végére a magyar értelmiség körében megjelent a neokonzervatív gondolkodásmód is, különösen a közgazdászok, politológusok körében. Ők minden „harmadikutas” eszmét utópiaként elutasítottak, beleértve a népi írók kultúrnemzet-fogalmát és az önkéntes társulásokon nyugvó, demokratikus szocializmus minden posztmarxista, humanista változatát. Ugyancsak gyanakodva fogadták a civil társadalom eszményét, amelyet a disszidensek romantikus, baloldali koncepciójának tartottak, s úgy vélték, hogy ez háttérbe szorította az önszabályozó piacgazdaság, a jogállam, a pluralista demokrácia, az alkotmányosság és az egyéni szabadság fogalmait. A liberális táboron belül egyszerre jelent meg e fogalmak baloldali és jobboldali megközelítése. Az értelmiség szociálliberális csoportja az al-

kotmányosság eszméjét a nyolcvanas évekbeli civil társadalom gondolata kiteljesedésének tartotta, egyszersmind a kialakuló politikai pártokban az egységes civil társadalom potenciális elnyomóit látta. A liberális tábor jobboldali csoportja viszont a politikai pártokban a civil társadalom folytatását látta. Míg a baloldali liberális csoport szerint az erős pártrendszer a civil társadalom gyengeségének tekintendő, a második csoportba tartozók úgy vélték, hogy éppen az erős pártrendszer az erős civil társadalom bizonyítéka. A nyugati demokráciák mintáinak követésében azonban egyetértettek.

A rendszer széthullása közben az ellenzéki erők fokozatosan megszabadultak a reformista narratívától, és egy egyre inkább a „forradalmi”, konfrontatív stílust vették át. Ami azonban a politikai ellenfelet illeti, az államszocializmus pragmatikus jellege révén az állampárt tagjai nem annyira meggyőződéses hívők, mint inkább karrieristák vagy opportunisták voltak, akiknek nem volt sem kedvük, sem felkészültségük ideológiai alapon harcolni. Az ellenzék taktikája az volt, hogy az opportunistákat azonosították a párttal, a pártot a kommunista ideológiával, a kommunizmust pedig a múlttal. E narratívával sikeresen megőrizték és defenzívába sodorták a párttagokat. Ezzel párhuzamosan leegyszerűsítették a kommunista korszakot, és elsősorban úgy ábrázolták, mint a magyar társadalomtól idegen, erőszakosan importált eszme megvalósítását, amely nem része a magyar történelemnek. Ez a retorika az ellenség megnevezését, az általa képviselt múlt szimbolikus „eltörlését” és az ellenség saját legsötétebb tulajdonságaival való azonosítását szolgálta.

Az antikommunizmus egyesítette a nacionalistákat és a radikális demokratikus ellenzéket a rendszer ellenében, és elszigetelte a kommunista szubkultúrát (párttagok, bürokraták, az apparátus tagjai, a rendszer kiszolgálói stb.) a társadalom többi részétől. A „mi” és „ők” közötti különbségtétel bevezetése elősegítette, hogy a „szürke zónában” lévők választhassanak, melyik oldalhoz csatlakoznak. A nyilvános diskurzus a múltból való gondolkodást a fekete és a fehér közötti választásra redukálta, amely azt a politikai célt szolgálta, hogy kimutassa: a társadalom többsége a jó oldalon áll, szemben a kommunistákkal, akik csak az elnyomó kisebbséget képviselik.

Ebben a diskurzusban a technokrata reformerek és a demokratikus szocializmus hívei egyaránt „reformkommunistákká” degradálódtak, ami azt sugallta, hogy ezeknek az embereknek sokkal több közük volt az ortodox és militáns kommunistákhoz, mint bármilyen reformhoz. Ez a jelenség egyfajta amnéziára, a múlttal kapcsolatos szelektív vagy gyorsan átforgalmazott emlékezet létezésére utalt. Az '56-os forradalom örökségét az ellenzéki csoportok különböző módon értelmezték: a baloldal számára ez volt az első valóban demokratikus szocialista forradalom, míg a jobboldal a nemzeti függetlenségért vívott harc, a Szovjetunióval szembeni ellenállás példaként emlegette. A válság retorikája azt a politikai célt is szolgálta, hogy a régi rendszer technokratáit védekezésre kényszerítse. A múlttól eltávolodás a demokrácia és a diktatúra közötti vonal meghúzását, az „új kezdet” politikájának hangsúlyozását jelentette az ellenzéki erők részéről.

⁸³ A listát a *Hírmondó* 1988. évi I. száma tette közzé.

Ahogyan a magyarországi politikai folyamatok – a válság tudatosításától a reform szükségességének hangoztatásán, majd a modellváltás gondolatán át – a rendszerváltás megvalósítása felé közeledtek, úgy tűntek el a nyilvánosság kezdetben merev határai a hivatalos és informális terek között. Az egykori disszidens értelmiség egyik meghatározó alakja szerint: „Elég világosan láttam már a 80-as évek elejétől, hogy a történetnek vége lesz. Volt bennem egy nagyon erős elszántság, hogy ezt végig kell csinálni és a mi életünkben változás következhet be. [...] A politikai követeléseken túlmenően, hogy egy demokratikus rendszert hogyan kell megcsinálni, felépíteni, működtetni, abban a hatalmat gyakorolni, arra nem voltunk felkészülve. 1989-től kezdve egy őrült gyors tanulási folyamat kezdődött el.”⁸⁴

A változások először az informális térben indultak el, majd a rendszerrel szemben álló csoportok fokozatosan arra törekedtek, hogy az informális terek autonómiáját formálisan is elismertessék. A magyar politikai közbeszéd gyorsan radikalizálódott. 1989 elején az MSZMP-ben is megváltozott az 1956-os forradalom megítélése, amikor „ellenforradalom” helyett „népfelkelésként” aposztrofálták. Innen gyorsan eljutottunk a szovjet csapatok kivonásának nyilvános követeléséig, amelyre az év júniusában, a Nagy Imre-temetés idején került sor. E verbális szakítások révén szinte valamennyi tabu megdőlt, s 1989 magyar sajtóját a nagy politikai leleplezések uralták. A rendszer képviselőinek immár nem maradt mondanivalójuk: az a nyelvi kontextus, amelyet megszoktak és használtak, radikálisan megváltozott.⁸⁵ Az egyre gyorsuló folyamat végén a rezsím előbb szimbolikusan, majd valószínűleg is összeomlott. Lehetőség nyílt a játékszabályok újrafogalmazására és az ezeket kidolgozó politikai szereplők körének kibővítésére.

⁸⁴ Interjú Demszky Gáborral (1997).

⁸⁵ Erről bővebben lásd Szelényi (1992); Pokol (1993); Bozóki (1994a); Csizmadia (2002); Szabó (2006, 2008); Bajomi-Lázár (2002); Monori (2007) írásait.

IV. fejezet

TÁRGYALÁSOS FORRADALOM: AZ ELLENZÉK STRATÉGIÁJA

1. A RENDSZERVÁLTÁS DINAMIKÁJA

Néhány évvel a kelet-közép-európai rendszerváltások után már egyre inkább ki-rajzolódott a rendszerváltás eltérő és egymással versengő narratívái. Ezek a narratívák önmagukban egyoldalúak és leegyszerűsítőek, külön-külön az igazság egy-egy elemét tartalmazzák. Ezeket dióhéjban a következőképpen lehet összefoglalni:

Az amerikai narratíva szerint Reagan elnök gazdasági-katonai fölényt sugárzó csillagháborús tervei, politikai intranzigenciája, egyszersmind Gorbacsov meggyőzésében mutatott diplomáciai képessége vezetett oda, hogy a Nyugat megnyerte a hidegháborút. Ezen elbeszélés 1989 valódi jelentőségét a hidegháború megnyerésében és a liberális forradalom győzelmében látja (Ackerman 1992). Még tágabb, eszmetörténeti értelemben azt is jelenti, hogy a liberális demokrácia rendszerszintű alternatívái kimerültek (Fukuyama 1992).

Az orosz narratíva szerint Gorbacsov elnök gyengének bizonyult a második világháborúban a Szovjetunió által elfoglalt európai területek megtartásában. Gorbacsov a Szovjetunió belső gazdasági hanyatlásának megállítása érdekében feladta Közép-Európát, és engedte, hogy a csatlósállamok a saját útjukat járják. Mindezt negatív értelemben, a gyengeség jeleként értelmezi a kortárs orosz politikai közbeszéd. De a szovjet politikai helyzet megváltozása nemcsak oka, hanem mélyreható következménye lett az 1989-es rendszerváltásoknak. A nemzetközi szakirodalom jelentős része a Szovjetunió széthullását tekinti az 1989-ben elindult fordulat lényegének (Sebestyen 2009).

A lengyel narratíva szerint a közép-európai rendszerváltások sorozata egymásból következő események dominó-effektusaként írható le, amelyben az első dominót – a Szolidaritás és a katolikus egyház páratlan befolyása, erőszakmentes módszerei és morális tekintélye folytán – Lengyelország jelentette (Ost 1990). E megközelítés az úttörő lengyel rendszerváltás fontosságát emeli ki, és jelentős részben ebből eredezteti a többi kelet-európai országban bekövetkezett politikai fordulatot (Kaminski 1991; Kenney 2010).

Végül a német narratíva szerint a közép-európai rendszerváltások végső értelme és –vizuálisan is a legmaradandóbb nyomot hagyó – kvintesszenciája a berlini fal leomlása volt, amely egyszerre jelentette a két világrendszer szembenállásának megszűnését és a két Németország újraegyesítését. Ebben a megközelítésben a rendszerváltás jelentősége már-már alárendelődik a német egység fontosságának (Meyer 2009).

Bármelyik megközelítést választjuk, egyértelművé válik, hogy 1989 nem helyi vagy regionális, hanem globális jelentőségű fordulatot jelent (Dahrendorf 1990; Huntington 1991; Fehér–Heller 1992; Rothschild 1993; Lawson et al. 2010). Magyarországnak bármelyik narratívában jut hely, hiszen az 1956-os magyar forradalom volt a történelem első antitotalitárius forradalma, amely hozzájárult a sztálini politika globális hitelvesztéséhez. A német narratívában emellett kiemelkedő szerep jut az 1989-es magyar reformkommunista vezetésnek, amely a keletnémet menekültek kiengedése mellett döntött, s ezzel elsőként ütött rést a berlini falon.

Eltekintve az 1989-es forradalmak egymással versengő, globális interpretációtól, a magyar átalakulásnak így is van egy szembetűnő sajátossága, amely ilyen „töménységben” sehol máshol nem valósult meg, mégpedig az értelmiségiek politikai aktivitása. A magyar tárgyalásos forradalom nagyrészt értelmiségiek műve volt: ők szervezték az induló mozgalmakat, ők vettek részt a kerekasztal-tárgyalásokon, s 1990-ben főként ők töltötték meg az első parlamenti frakciókat (Róna-Tas 1991). Mindez nem volt előzmények nélkül, hiszen már a nyolcvanas évek elejétől kirajzolódta a különböző politikai értelmiségi csoportok: a rendszeren kívül álló demokratikus ellenzék, a hatalmon belüli kritikát megszólaltató reformerek, illetve a két csoport közötti átmenetet képező „népi” irodalmi, kultúrkritikai csoportosulás. A társadalom szélesebb csoportjai 1988-ig passzívak maradtak.

Az 1989-es kerekasztal-tárgyalások a távozó és az érkező politikai elitiek közötti alkufolyamat részét képezték, de tartalmilag forradalmi jelentőségű változásokat hoztak.⁸⁶ A tárgyalásos forradalmak egyik neves kutatója, Jon Elster szerint a kerekasztal-tárgyalások „egyedülálló politikai eseményt jelentettek. Legszenvedélyesebb vonásuk abban állt, hogy a hatalom és a társadalom közötti alkunak adtak keretet, ami pedig nem a legjellemzőbb formája e két entitás közötti szokásos kapcsolatnak. Demokratikus politikai rendszerekben a társadalom a választási mechanizmuson keresztül korlátozza a hatalom gyakorlóit. Diktatúrákban e korlátozás közvetett, áttételes, de a hatalom képviselőinek törődniük kell azzal, hogy meddig mehetnek el a társadalmi elégedetlenség kirobbanásának kockázata nélkül. [...] A kerekasztal-tárgyalásokon lefolytatott nyílt alkudozás alapvetően különbözött mindezeketől. Azáltal, hogy a rezsim elfogadta a nyílt konfrontációt, bevallotta, amit mindenki tudott: hogy nem formálhat igényt az általa uralt társadalom képviselőire. A képmutatás lelepleződött, s ez alapvető pszichológiai és politikai következményekkel járt” (Elster 1996: 3).

A régi rendszer végének a kezdete pontosan ezzel a „leleplezési” eljárással indult, hiszen a rendszer elvileg felvilágosult premisszákon alapult, amelyek ellentmondásban álltak napi politikai gyakorlatával. Mindenki tisztában volt ezzel az ellentmondással, és tudta, hogy a diktatúrák politikája hazugságon alapul. A „képmutatás leleplezésével” az ellenzéknek olyan demokratikus alternatívát kellett

felmutatnia, amelynek képviselőiben tagjaik részt vehettek a tárgyalásokon, és a siker reményében kelhettek versenyre a választási küzdelemben. Azzal, hogy a megszerveződő ellenzék szakított a pártállam reformjának gondolatával, és a társadalom felé fordult, egyúttal azt is nyilvánvalóvá tette, hogy különbséget tesz legitimitás és legalitás között. A magyar demokratikus ellenzék által többször hangoztatott „radikális reform” gondolata is erre utalt: miközben az ellenzékiek taktikai okokból részben átvették a reformista nyelvezetet – elkerülendő, hogy forradalmároknak tekintsék őket –, a hangsúlyt arra helyezték, hogy nem pusztán az állampártnak, hanem a társadalom és a hatalom egész viszonyrendszerének kell megváltoznia. Elvi radikalizmusuk ennek kimondásában állt, s így nézőpontjuk alapvetően különbözött az állampárt belső reformereitől. Az a tény azonban, hogy politikai nyelvükben – főleg gazdasági és társadalmi diagnózisaikban – hasonlóságok is felfedezhetők voltak, lényegesen megkönnyítette a demokratikus ellenzék és az új reformer értelmiség közeledését. Mivel létrejött a békés és demokratikus átalakítást céljával kitűző ellenelit és társadalmi bázisa, lehetségessé vált annak ki nyilvánítása, hogy a rendszer nem legitim, de legális, azaz a legitim rendszerre való áttérést legális keretek között is meg lehet valósítani (Kis 1995, 2000).

A kerekasztal-tárgyalásokkal fémjelzett békés átalakulások „újszerűen kezelték a demokrácia kezdetének kérdését” (Arato 2000b), és ezzel a forradalmakra vonatkozó politikai gondolkodást is új feladatok elé állították. A legalitás és a legitimitás fogalmának elválasztásával az ellenzékiek kimondták, hogy a rendszer illegitim, de mégsem kezdték „megostromolni a Bastille-t”, hanem a legalitás fikciójának fenn tartásával lehetőséget nyújtottak az elitiek közötti megállapodásra. A jogbiztonságot a forradalmi igazságszolgáltatás elé helyezték. Az eljárási értelemben vett jogfolytonosság fenntartásával a tárgyaló felek – legalábbis a sarkalatos törvények esetében – kiküszöbölték a diktatúrával fennállott tartalmi jogfolytonosságot.

Ez az eljárás szellemesen oldotta meg a politikai rendszerváltás kérdését, ám később, amikor a demokrácia megszilárdult, morális problémákat vetett fel. Hiszen ha az átmenet nem is volt feltétlenül forradalmi, annak eredménye, a demokrácia, már gyökeresen különbözött a korábbi rendszertől. Sokan csak utólag döbbsen rá, hogy az új rendszerben is fennmaradtak a régi rendszerből örökölt olyan informális struktúrák, amelyek ellentétesek a demokrácia alapelveivel, vagy legalábbis nem következnek azokból. Mivel sok országban – mint Magyarországon is – nem a demokráciához való visszatérésről volt szó, hanem először épült ki teljes demokrácia, kérdésessé vált, hogy az informalitás gyakorlata vajon csupán a kommunista rendszer örökségének tekinthető-e, vagy annál alapvetőbb, évszázadok gyakorlatából kifejlődő örökségről van szó. A tárgyalásos átmenet informális kiutat jelentett az államszocializmusból, de az informalitás világa szükségképpen fennmaradt (Böröcz 2000; Lauth 2000).

Ebből a szempontból problematikus lehet a legitimitás és a pozitív legalitás kettéválasztása. Az ellenzék jól használta ki a diktatúra informális jogi-politikai játékszabályai és a formálisan deklarált alkotmányosság közötti mély szakadékot.

⁸⁶ Lásd erről Bruszt (1990, 1995); Bozóki (1995, 2002); Bozóki et al. (1999–2000); Ripp (2006); Romsics (2003); Sajó (1996); Schiemann (2005); Tőkés (1998) és mások munkáit.

Ám a régi rendszerben az állampolgárok és a hatalmon lévő kommunista politikusok ezt a diszkrepanciát nem tartották fontosnak. Egyrészt a rendszert már eleve nem tekintették legitimnek, mert tudták, hogy végső soron csak a nyers erőre épül. Másrészt tudták, hogy legalitása csak az erősebb joga, s a pozitív jog önmagában nem érdemel tiszteletet, mert létrehozói sem veszik komolyan. A rendszer jogi kultúráját nem az alkotmányosság és törvényesség kettősségével való szembenézés jellemezte, hanem a jog relativizálása és az egyéni kikapuk keresése. Ezek mélyen beivódtak a posztkommunista társadalmakba is. A legalitás és legitimitás szétválasztását tehát a rendszerváltás sikere érdekében létrehozott hasznos fikciónak tartjuk, de nem tekinthetjük olyanak, mint amiben széles népi egyetértés lett volna. E kettéválasztás megkönnyítette a régi rendszertől való megszabadulást a tárgyaló felek szintjén, de azzal a hátulütővel is járt, hogy nem tette kellőképp érzékelhetővé a társadalom legnagyobb része számára a rendszerváltás politikán túlmutató, morális tartalmát. Sokan látták úgy, hogy az új keretek között a régi gyakorlatok folytatódnak. A rendszerváltást követő viták – amelyek a korrupcióról, a demokratikus deficitről, a demokrácia társadalmi elfogadottságának hiátusairól, valamint az új rendszer igazságosságának és múlthoz való viszonyának kérdéséről folytak – hozzásegítették az állampolgárokat az e problémával való utólagos szembenézéshez.

2. REFORMÉRTELMISÉGIEK ÉS TECHNOKRATÁK

A magyar rendszerváltás együtt járt a demokratikus ellenzék és a reformer értelmiség fokozatos közeledésével, amely 1989-re szoros együttműködéssé vált. Ám az 1989-re már homogénnek tűnő reformpárti értelmiség sem volt egységes: egyik részük inkább államigazgatási, hivatali, technokrata szerepre szocializálódott; másik részük sokáig kitartott amellett, hogy a rendszert csak belülről (párttagként, a regnáló kormányhoz kötődve) lehet megreformálni; míg a harmadik részük, a valódi reformer értelmiség, a nyolcvanas években egyre kritikusabb lett a rendszerrel és a pártértelmiségi szereppel szemben, és fokozatosan a demokratikus ellenzék felé közeledett.

A technokraták, a pártértelmiségiek és az ellenzék felé hidat építő reformer értelmiségiek csoportjai nem választhatók el mereven egymástól, jelentős volt közöttük az átfedés. A reformer értelmiségiek és a technokraták is többnyire párttagok voltak, és pártértelmiségiként is sokszor nyitottnak mutatkoztak a szakmai szempontok képviselője felé. A különbség nem ebben, inkább e csoportok eltérő mentalitásában rejlett. E fogalmak az idő múlásával más-más szereplőkből álló halmazokat jelentettek, mert akik az 1980-as évek elején még pártértelmiségiként vagy szakemberként néztek önmagukra, az évtized utolsó harmadára már radikalizálódtak, és legtöbbször reformistának vallotta magát. Az ő helyükre pedig mások léptek. A reformer értelmiség radikalizálódása mintegy maga után húzta a pártértelmiségiek és a technokraták egyre több képviselőjét, hozzájárult identitásuk megváltozásához, és megkönnyítette a rendszerváltást.

Egy írásában Szalai Erzsébet az ellenelit csoportjait elemezte, és ezek körében megkülönböztette a késő Kádár-kori technokráciát, a demokratikus ellenzék és a kettő között lebegő új reformer értelmiséget, s utóbbiak közé egyaránt besorolta a reformközgazdászokat és a népi értelmiségi csoportot.⁸⁷ E csoportok közül e könyv keretei között a disszidens értelmiséget (amelyből a demokratikus ellenzék kialakult) rendszeren kívül álló mivolta és nagyobb politikai jelentősége miatt átfogóan vizsgálom. A népi értelmiséget „metapolitikai” jellege, irodalmi-művészeti karaktere, valamint kultúrkritikai attitűdje és érdekkijáró stratégiája miatt nem sorolom a reformer értelmiségiek közé, ezért működésüket nem e fejezetben tárgyalom.

Számomra a reformer értelmiség szerepe a technokratákkal és a lojális pártemberekkel összevetve válik jelentőssé, mert azoktól eltérő identitást és mentalitást hordoz. A reformer értelmiség társadalmi „hídépítő” szerepe elkerülhetetlen volt a demokratikus ellenzék számára egy olyan korszakban, amikor egyértelművé vált, hogy a munkásokkal tervezett szövetségekötés nem működhet. A reformer értelmiség fordította a disszidensek figyelmét a gazdaság problémaköre felé, és megnyitott olyan kapcsolatokat számukra, amelyek megkönnyítették a békés rendszerváltást. A pártértelmiségi és a technokrata csoport elkülönítése azért szükséges, mert ezek a csoportok más referenciák alapján alakították ki identitásukat. A technokrácia számára a „politikamentes” szakmai tudás és hivatali megbízhatóság, míg a pártértelmiség számára a politikai lojalitás volt a legfontosabb. E csoportok reformirányba fordulását a rendszerváltás elkerülhetetlensége provokálta ki, amely nélkül – szemben a reformer értelmiséggel – identitásuk változatlanul maradt volna. A technokrata és a pártértelmiségi csoport közötti különbség csak az 1989-es kerekasztaltárgyalások végére tűnt el.

A kritikai értelmiséget megosztotta a marxizmussal való szakítást követő évtized. Mindazok a társadalomtudományi értelmiségiek, akik az 1970-es évek reformellenes kurzusa alatt is megtarthatták állásaikat, a szakmájuk felé fordultak, a hetvenes évek pályakezdői pedig empirikus kutatásokba fogtak. E csoportok egymással együttműködő tagjai a hetvenes–nyolcvanas évek fordulóján újjáéledő reformszakaszban szakmájuk nyelvén fogalmazták meg kritikai észrevételeiket. A közgazdászoknál értelemszerűen a gazdaságirányítás belső bírálata kapott elsőbbséget, de írásaikban idővel megjelentek a társadalomkritika, sőt rendszerkritika csírái is. Ellentétben a közvetlenül 1968 utáni időszakkal, az 1980-as években az értelmiségi reformcsoportok élén már nem a filozófusok vagy a szociológusok, hanem a közgazdászok álltak. Ők ismerték legjobban az ország kritikus gazdasági helyzetét, ők férhettek hozzá a belső elemzésekhez és statisztikákhoz, ők voltak ké-

⁸⁷ „Egyrészt a hatalom sáncain (és annak bürokráciáin) belül felnövekvő nyugatias, piacpárti késő-kádári technokrácia, másrészt az elsősorban a demokrácia és az állampolgári jogok iránt elkötelezett, a hatalom sáncain kívül elhelyezkedő (állasaiktól megfosztott) demokratikus ellenzék, valamint, harmadrészt, a még állami státusban lévő, de a reformeszmék iránt elkötelezett (tehát helyzetét tekintve a két előző csoport között lebegő) új reformer értelmiség. (Ez utóbbiak között találjuk többek között a kutatóintézeti alkalmazásban álló reformközgazdászokat és a népi írók táborát.)” (Szalai E. 2018b)

pesek alternatíváikat kritikai éllel, a gazdasági reform nyelvén, de a politikusok számára azért még emészthető formában előadni. Tovább erősítette pozícióikat az a tény, hogy a Kádár-rendszer „aranykora” szorosan összekapcsolódott az 1968-as új gazdasági mechanizmussal, amelyet a közgazdasági szaktudás legitimált.

E csoport tagjaiból jött létre az a kör, amelynek tagjait reformközgazdászoknak nevezték a nyolcvanas években. Már az egyetemen beléptek a pártba, mert akkoriban az volt a közvélekedés, hogy aki változást akar, az legegyszerűbben a párton belül érheti el azt. Volt, aki emlékei szerint sokáig vacillált, hogy belépjen-e, de aztán „apám mondta, hogy annak végképp nincs semmi értelme, ha kívülről kritizálsz.”⁸⁸ Egy részük bizonyosan hitt a rendszer reformálhatóságában, s egyfajta önigazgató szocializmust hirdetett, míg más részük meggyőződésből, vagy taktikai szempontból „piaci szocializmust”, a tervgazdaság és a piaci újraelosztás kombinációját javasolta. Mint egy korabeli elemzésből kiderül, többségük a hetvenes években baloldali gondolkörben mozgott, kritikáját e pozícióból fogalmazta meg (Gombár 1983).

A csoport reprezentánsai a „Dimitrov téri fiúk” voltak, akik az akkor még Dimitrovról elnevezett téren lévő Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen érkeztek a közéletbe. Az MSZMP egyik 1989-es tárgyalója szerint „a Dimitrov téri fiúk az a kategória, amely lefedte azokat a közgazdászokat, akik a hatvanas évek második felében és a hetvenes évek első felében végeztek. Tehát igazából 68 körül. És a nyolcvanas évekre ennek a generációnak viszonylag jelentős képviselői voltak mind a pártvezetésben, mind az államvezetésben. [...] Ezt a kategóriát hallottam olyan értelemben is használni, hogy na, ők azok az úgynevezett reformpárti titánok, akik megpróbálnak itt a vaskalapos öregekkel szemben fellépni. Ez az egyik típusú magyarázat. A másik magyarázat pedig szerintem az, hogy azért őket megkülönböztették az akkori ellenzék köreitől. [...] E tekintetben pedig azt mondták, hogy azért ezek a Dimitrov téri fiúk mindig lepaktáltak az akkori hatalommal. Mindkettőnek van valami stichje. Valószínű, hogy ez a kettős megközelítés igaz. [...] Kormányzati apparátusban, vezető pozícióban lévő emberekként, rájuk nézve aztán abszolút működött az öncenzúra, az írásaikban is nyomon követhető.”⁸⁹ Egy másik vélemény szerint „ez az egész réteg abból indult ki világlátásban, hogy ő egy felvilágosult reformer [...] tehát az a legjobb, ha ő van a kormányrúdnál.”⁹⁰

A Kádár-rendszer vezető képviselői úgy érezhették, hogy a közgazdasági racionalitás elfogadása jelenti a „magyar modell” lényegét, vagyis mindazt, ami Magyarországot viszonylag előnyösebb helyzetbe hozta a szovjet tábor országainál. Ahogy egyre mélyült a válság a nyolcvanas években, úgy erősödött a közgazdászok befolyása, akik egyre inkább a megoldások útmutatóiként léphettek fel.⁹¹ A nyolcvanas

⁸⁸ Interjú Balázs Ágnessel (1997).

⁸⁹ Interjú Vissi Ferencsel (1997).

⁹⁰ Interjú Vértess Andrásal (1997).

⁹¹ Ennek kritikai elemzését lásd Böröcz (1992, 1999, 2012).

évekre felnőtt a reformközgazdászok fiatalabb és radikálisabb csoportja, amely a reform ügye mellé immár szélesebb értelmiségi támogatást is képes volt megszerezni. Az egyik közgazdász kutató így értékelte a csoport helyzetét: „Azt hiszem, sokat köszönhetnek Nyers Rezsőnek. [...] Voltak ilyen köztes figurák, akik tökéletesen beszélték azt a kádernyelvet, amit Nyers beszélt, de azt is beszélték, amit ő nem. [...] Tudtak beszélni az apparátusbeli felvilágosult figurákkal meg az ellenzékkel is. [...] Mert voltak köztes emberek, akik üzeneteket hoztak és vittek – ez így működött.”⁹²

Az 1980-as évek elején érzékelhető volt a különbség a régi felfogású, tervhivatali szemléletű csoport és az ekkor már inkább reformista felfogású, fiatalabb kutatók között. Utóbbiak rendszeresen kapcsolatban álltak olyan közgazdászokkal is, akik nézeteik miatt nemkívánatosnak számítottak a hatalom környezetében. Szakmai kapcsolatok alakultak ki, és ennek eredményeként egyes, feketelistára tett kutatókat a technokraták informálisan bevontak a középtávú tervezési munkákba.⁹³

A reformértelmiség intézményi háttereként az akadémiai kutatóintézetek mellett elsősorban a Pénzügyminisztérium Pénzügykutatási Intézetét érdemes megemlíteni, ahol egyre nagyobb figyelmet keltő intézeti vitákban politizáló értelmiségi körök formálódtak (Csizmadia 1995: 169; Pogány 1998; Gagyai 2013). Alakulóban volt a Kádár-korszak második reformnemzedéke, amelynek tagjai ekkor még nem tudták, hogy későbbi feladatuk nem reformeri, hanem „transzformeri” szerep lesz. Az intézet sajátossága abban állt, hogy a politikusok számára túlságosan tudományos és független, a tudósok számára viszont túlságosan politikus és a hatalom körébe beágyazott intézmény volt. Akik itt dolgoztak, kivételezett helyzetben érezhették magukat, mert hozzáférhettek azokhoz a belső statisztikai adatokhoz és elemzésekhez, amelyek a gazdaság valódi helyzetét mutatták. Privilegizált helyzetükért persze fizetniük kellett: könyvek helyett többnyire csak belső „anyagokat” írhattak, de mivel a cenzúra mások publikációit is korlátozta, e tekintetben nem kerültek jelentős hátrányba az akadémiai intézetekben kutató kollégáikhoz képest. Nyugatra nem nagyon jártak, de Kínába és Jugoszláviába eljutottak. A bizalmas adatokból megírt „anyagokat” intézeti vitákon vitatták meg, ahová az ellenzék egy-egy képviselőjét is meghívták. A reformközgazdászok a hatalom túrté bensősége pozíciójából közvetíteni próbáltak a reformokra nyitott politikusok és a rendszer ellenzéke között, s e közvetítés során maguk is alkukat kötöttek a hatalom képviselőivel (Kovács 1984). Ahogy az egyik disszidens utóbb kifejtette: „A népi ellenzékkel kevés kapcsolatom volt, a reformközgazdászokkal sokkal több. A reformközgazdászok írásait álneveken közzétűtük, és egyébként is volt kellő kommunikáció köztünk. [...] Sokkal inkább hittek a belső reformokban és a belső átalakítás lehetőségében is, mint mi, az úgynevezett radikális ellenzék.”⁹⁴

⁹² Interjú Laki Mihállyal (1997).

⁹³ Interjú Vértess Andrásal (1997).

⁹⁴ Interjú Demszky Gáborral (1997).

A reformközgazdászok munkáit annak alapján lehetett a legkönnyebben megkülönböztetni a tudományos írásoktól, hogy a reformerek minden „anyaguk” végén javaslatokat fogalmaztak meg „a politika” számára (Sárközy 1986). Egy reformközgazdászt sohasem elégtett ki a helyzet pontos diagnózisa, mert ő tenni is akart valamit a reform sikeréért. A reformközgazdászok többnyire úgy vélték, ha kutatói diagnózisuk pontos, akkor az abból levont politikai következtetéseknek is helyeseknek kell lenniük. Az első időkben szinte fel sem merült bennük, hogy a kutatói szakértelem és a politikusi szakértelem két külön dolog lehet; úgy vélték, ugyanazzal a szakértelemmel, ami nekik van, egyaránt művelhető politika és tudomány. A reformközgazdász tehát mindig – definíció szerint – elégedetlen volt az általa javasolt reformok nem kellőképp radikális, „felemás” politikai végrehajtása miatt.

A reformközgazdászok politikai funkciójukat tekintve mindenekelőtt a közgazdasági reformzsargont tökéletesen beszélő kommunikátorok voltak, akik egyaránt értettek a politikusok, a tudósok, a pozícióban lévők és a pozíción kívüliek nyelvén. Mi több, legjobb kommunikátoraik túlléptek az egyetemi-kutatóintézeti nyilvánosságon, és lassan megtanultak a társadalom nyelvén beszélni. Többen közülük gyakran jártak vidéki lakossági fórumokra, ahol a reformok szükségességéről szólva a változások társadalmi katalizátorává igyekeztek válni. Valódi rálátásuk volt az országban zajló folyamatokra, mert helyzetüknél fogva megtehették, hogy gyárakba is elmenjenek, így sokkal közvetlenebb kapcsolatba kerülhettek az ott dolgozó munkásokkal, mint akár a disszidensek, akár az állampárt vezető munkatársai, akár az átlag értelmiségiek.

Egyik legaktívabb reprezentánsuk, az MSZMP-ből 1988-ban kizárt Lengyel László abban az évben így beszélt erről: „Én 1975 óta járok előadni. Ez hallatlanul nagy tanulság, óriási tapasztalatot ad nekem. Kezdetben évi 10–15 előadást jelentett egy évben. Tavaly hetvenkettőt. Ezeknek már a nagyobb része vállalat. Sok helyütt már visszajáró vagyok. Évről évre látom azokat a munkásokat és mérnököket, akik 1981-ben is mondtak valamit, és most, 1988-ban is mondanak. Nagyon érdekes összehasonlítani. Az én működésemmek egyik fontos vonása, hogy tulajdonképpen híreket viszek az ország egyik végéből a másikba” (Ács 1988: 11). A nyolcvanas évek végén a pártapparátushoz tartozó előadót a munkások már nem fogadták el, ellenben a (szintén párttagsági könyvvel rendelkező) reformközgazdászt szívesen látták. „Amikor kimegy az ember a központi bizottsági munkatárssal előadni. Azt a megszenyítést, amit egy központi bizottsági munkatárssal el kell viselnie! [...] Korombeliek, akik bementek az apparátusba, mind panaszkodnak: nem tudják megmagyarázni, hogy ők miért vannak a pártközpontban. Hogy ne mondja azt a közönség egyből, hogy vagy be se megyek meghallgatni, vagy ha bemegyek, csak azért, hogy az arcába vágjam, rohadt alak” (uo. 13). Ugyanakkor „alig-alig tudok mondani olyan értelmiségiakat, akiknek volnának vállalati kapcsolatai. Aki be tudna jutni minden további nélkül a legkülönbözőbb társadalmi rétegek közé. [...] Az az igazi tragédia, hogy nincsen igazán szerves kapcsolat az értelmiségi csoportok és a munkáscsoportok vagy a középosztály csoportjai között” (uo. 17).

A reformközgazdászok legfontosabb társadalmi funkciója e társadalmi szakadék áthidalása volt: párbeszédet folytatni az értelmiségen kívüli rétegekkel, tudatosítani a válságot a szélesebb közvéleményben, és terjesztetni a reform gondolatát. A változást ők sokáig a párton belüli, felvilágosult politikai csoport hatalomra kerülésétől várták, ez hozta őket közel olyan politikusokhoz, mint Pozsgay Imre vagy Nyers Rezső. A nyolcvanas évek közepétől a reformközgazdászok egyre nagyobb elszántással hangsúlyozták, hogy Magyarország válságban van, amely alatt elsősorban gazdasági és bizalmi válságot értettek. A politikai válság kimondásáig csak 1988-ban jutottak el. A változtatás szükségességének felismerése vezette őket legismertebb közös munkájuk, a *Fordulat és reform* című kritikai tanulmány publikálásához (Antal et al. 1987), amelyet különböző szakmai-értelmiségi körök mellett az MSZMP elméleti közgazdasági munkaközössége is megvitatott.⁹⁵ A korábbi kettős nyilvánosság összeomlását mutatja, hogy a tanulmányt nemcsak egy független folyóirat, a *Medvetánc* publikálta, hanem szövegét beolvasta a Szabad Európa Rádió, és rövidítve közölte a párthoz közel álló *Közgazdasági Szemle* is.⁹⁶

A reformközgazdászok a válságretorika révén a szakértelem, a technokrata tudás népszerűsítői voltak, s e minőségükben – ma már látható – sokat tettek azért, hogy a mély transzformációs válságot a társadalom meglepően nyugodtan, türelemmel viselte el. A reformközgazdászok saját szerepüket modernizátorként látták, sőt úgy vélték, hogy ők a „lámpások az alagútban” (Pogány et al. 1998). A rendszer reformálhatóságával kapcsolatban az egyik résztvevő így emlékezett: „Volt, akinek nem volt nagy hite abban, hogy a rendszer megreformálható, de úgy gondolta, hogy örökre ez a rendszer lesz, és akkor illik valamit csinálni. [...] Mások azonban hittek is benne.”⁹⁷

E csoportosulás hatása azért lehetett erős, mert a Kádár-rendszerben a különböző társadalmi rétegek elszigeteltek voltak egymástól, és csekély volt közöttük az átjárás. Ezt az átjárást a reformközgazdászok „szabadon lebegő értelmiségiként” meg tudták valósítani, mert tudásuk alapján akadémiai műhelyekben is meghallgatták őket, párttagságuk alapján a rendszer vezetőihez is bejárásuk volt, kritikai megközelítésük közel hozta őket a disszidensekhez, végül strukturális pozíciójuk és népfelvilágosító attitűdjük alkalmassá tette őket arra, hogy a gyárak munkásaihoz is beszéljenek. Minden körbe bejáratosak voltak, mégsem tartoztak egyikbe sem: nem voltak tudósok, nem voltak pártkatonák, nem voltak ellenzékiek, és nem voltak munkásvezérek sem, de mindegyik szerepbe belekóstoltak. Mintha csak Mannheim leírását követték volna: megpróbálták „szintetizálni” azokat az impulzusokat, amelyek őket a társadalom különböző csoportjaitól érték. Éppen akkor kerültek reflektorfénybe, amikor az eredetileg ideologikus alapokon álló rendszer

⁹⁵ A *Fordulat és reform* először a *Medvetánc* 1987. évi 2. számának mellékleteként jelent meg. Az évszám azonban megtévesztő, mert a lap megjelenése jelentős csúszásban volt, így a cikk valójában 1988-ban látott nyomdafestéket. A szöveg kontextusának elemzését lásd Gagyi (2013).

⁹⁶ Interjú Antal Lászlóval (1997).

⁹⁷ Interjú Laki Mihállyal (1997).

eszmileg teljesen kiürült. A reformközgazdászok megjelenése tehát elválaszthatatlan volt a rendszer válságától.

Válságretorikájuk azonban nemcsak azért volt hatásos, mert a rendszer gazdaságilag valóban megroppant, hanem azért is, mert saját csoportlétüket is a válság legitimálta. Ha nincs válság, a reformközgazdászok csoportja nem létezik. Igaz, nemcsak ők használták a válság szótárát, hanem a népi ellenzéki csoport tagjai is: ők azonban nem annyira a rendszer válságáról beszéltek, hanem a magyar nemzet történelmileg determinált, morális válságáról (Csengey 1990; Csurka 1991). A fokozatosan kialakuló vákuumhelyzetben a reformközgazdászok a gazdasági racionalitást emelték az eszmileg kiürült rezsim ideológiapótlékává. Mindez addig működött, amíg az öszszeroskadt régi rendszer helyén nem épült ki az új. A kilencvenes évekre a reformközgazdászok csoportja szétesett, mert történelmi küldetésük elmúlt. A pártok és ideológiák versenyében már nem lehetett egyszerre több csoporthoz tartozni, és nem lehetett a „közgazdasági racionalitást” önálló ideológiaként képviselni.

Annak ellenére, hogy a reformközgazdászok kívülről egységes csoportként jelentek meg a politikára figyelő közönség előtt, belülről nézve nem voltak homogének. Köreikben alapvetően két megközelítés, két iskola dívott: a közgazdász vénájúak voltak a monetaristák, a szociológiai érdeklődésűek lettek az institucionalisták.

A monetaristákat a „szabályozó rendszer”, a „vezérlőpult” érdekelte, így ők mindig közelebb álltak a hatalom köréhez. Ők a hatalom által szűk körben hozzáférhetővé tett információkból éltek, így szakmai tevékenységük fokozatosan összefonódott a hatalommal. Iskolázottságuk, nyitottságuk és kapcsolatrendszerük révén egyértelműen kompetensebbek voltak a pártbürokrácia szakértőinél. Nem véletlen, hogy a rendszerváltás után – az új politikai vezető garnitúra irántuk tanúsított bizalmatlansága ellenére is – nagyrészt belőlük kerültek ki a bankvezérek, gazdaságpolitikusok, a pártok fontosabb tanácsadói és az államigazgatási intézmények vezető tisztségviselői (Szalai E. 1990, 1994; Gagy 2013). Jellemző volt rájuk, hogy többségükben a szakmájukban maradtak, s csak egy kisebbségük vált később pártpolitikussá. Gondolkodásukat az akkoriban világszerte felerősödő neoliberális-neokonzervatív eszmekör formálta, ők maguk azonban nem lettek antidemokrata liberálisok, mert a demokrácia iránti igény egyre mélyebben kezdett beivódni a hazai kritikai gondolkodásba. A liberális közgazdászok monetarista képviselői olykor hajlamosnak tűntek az „előbb *peresztrojka*, azután *glásznosztj*” gondolatát elfogadni, és a dél-koreai és chilei gazdasági sikerekre hivatkozni. Úgy érveltek, hogy nem lehet egyszerre megváltoztatni a gazdasági és a politikai szférát, azaz előbb legyen gazdasági reform, magántulajdon és kapitalizmus, és csak ezt követően demokrácia. Ők azonban kisebbségben voltak azokkal szemben, akik úgy vélték, hogy politikai reformok nélkül gazdasági reformok sem lehetségesek.⁹⁸

⁹⁸ A monetaristák közé tartozott például Bokros Lajos, Csillag István és Surányi György. Befolyásukat mutatja, hogy az előbbieket miniszterek lettek, utóbbi pedig kétszer is MNB-elnök volt, majd miniszterelnök-jelöltként is szóba került, amit ő elutasított.

A monetaristákkal szemben az institucionalistákat jobban érdekelte a reform valószínűsítő társadalmi kimenetele, az „érdekbiszámítódásos” gazdaságpolitika társadalmi *outputja*. Így ők egyre érzékenyebbek váltak a politikai elnyomásra, a reform társadalmi támogatottságára, és fokozatosan közeledtek a demokratikus ellenzékhez. Később belőlük lettek az új demokrácia, az újonnan létrejött kapitalizmus kritikai szociológusai.⁹⁹

Az 1980-as évek reformközgazdászai mellett említhetjük azokat a szociológusokat is, akik a társadalmi és települési egyenlőtlenség, a „második gazdaság”, a szegénység és általában a társadalmi egyenlőtlenség kérdéseivel foglalkoztak.¹⁰⁰ Ekkor vívta szakmai szabadságharcát a jogtudományból és a „tudományos szocializmusból” kinőtt, annak tanaival szembe forduló új magyar politikatudomány is, amelynek meghatározó alakjai átmenetileg egyes reformer politikusok körül csoportosultak.¹⁰¹ Ezek a csoportok a hivatalosság berkein belül a szakmai racionalitást képviselték, de egy pillanatig sem mondtak le arról, hogy a teleologikus éthoszt a politikában érvényesítsék (Kovács 1990). Az évtized végére e csoportok mellé zárkózott fel a jogtudósok¹⁰² – s ezen belül is főként az alkotmányjogászok – köre, akik a döntéshozatal mellett számos esetben kritizálták a jogállamisággal össze nem egyeztethető törvénytervezeteket, jogi tanácsokat adtak az újjászerveződő politikai pártcsírák és kezdeményezések képviselői számára, megpróbálták demokratizálni a Hazafias Népfrontot, vagy éppen új alkotmányt írtak (Sajó 1991). Praktizáló jogászok csoportjai 1988-ban a Fiala Ügyvédek Klubját, majd a Független Jogász Fórumot alapították meg, utóbbiak fontos gyakorlati segítséget nyújtottak az Ellenzéki Kerekasztal megszervezéséhez. A Kádár-rendszer viszonylagos rugalmasságát mutatja, hogy e csoportok tagjait a nyolcvanas évek közepéig – sőt, nem keveset közülük egészen 1989-ig – a hivatalos intézményrendszer környékén tudta tartani.

A reformértelmiségek közös eszméi nevezője a modernizáció ideológiája volt. A felvilágosult technokrácia korábbi érdemeire hivatkozva azt hangsúlyozták, hogy szakértelem nélkül sem reformok, sem modellváltás, sem pedig – mint később felvetődött – rendszerváltás nem képzelhető el. Ezt a modernizáló szaktudást igyekeztek ötvöztetni a társadalmi konfliktusok élet tompító korporatizmus és a szociális paktum ígéretével. A modernizáció gondolata azonban nem azonos a modernitással. A modernizáció jelszava a folyamatok felülről (a technokrata centrum által) való kézbe tartását ígérte a polgárosodás spontán folyamatainak támogatásával szemben. Az érvelés tehát azt sugallta, hogy vannak a „modernizálók”, és vannak azok, akiket „modernizálni” kell. Az MSZMP vezetésében háttérbe szorult a „népi baloldal”, amely a „harmadik út” körvonalazatlan politikáját próbálta képviselni, mint ahogy háttérbe szorultak a régi kommunisták is. A reformértelmiségek azt

⁹⁹ Az institucionalisták közé tartozott például Csanádi Mária, Lamberger Galina és Szalai Erzsébet.

¹⁰⁰ Ferge Zsuzsa, Gábor R. István, Galasi Péter, Solt Ottília és mások.

¹⁰¹ Bihari Mihály, Gombár Csaba, Magyar György, Schlett István és mások.

¹⁰² Halmai Gábor, Kukorelli István, Sajó András, Sólyom László és mások.

sugallták a pártvezetésnek, hogy el kell szakadniuk a marxizmus-leninizmus egyszerre diktatórikus és ideologikus politikájától és helyette praktikus, pragmatikus, „ideológiamentes” irányba kell fordulniuk, mert ezt követeli a válság és a modernizáció kényszere. A „pragmatikus” kifejezés itt annak sulykolását jelentette, hogy a gazdasági válság struktúraváltást igényel, és e körülmények között a párt nem folytathat jóléti politikát. Azt sugallta, hogy a megoldás útja a modernizáció, a piacossítás, a pártállami kötöttségek feloldása, ezért a pártvezetőknek – más választásuk nem lévén – „modernizátorként” kell fellépniük.

A modernizációelmélet eredetileg az 1950-es évek amerikai szociológiájának és politikatudományának terméke (So 1990). Fő tétele a világ valamennyi országára egyformán alkalmazható lineáris gazdasági-politikai fejlődés gondolata volt, amelynek különböző stádiumai eltérően, de meghatározóan hatnak a politikai demokrácia lehetőségeire. Ebből a terminológiából származik a világ országainak „fejlődőkre” és „fejlettekre” való felosztása. A hidegháborús korszakban a modernizációs elmélet politikai alkalmazása sikeresen bizonyította a nyugati világ fölényét a szovjet rendszerű országokkal szemben, amelyek a maguk módján – habár elutasították a nyugati szóhasználatot – a fejlődés másfajta, de szintén modernizációs alternatíváját próbálták képviselni. A modernizációs elmélet a hetvenes években lassan kikapott a nyugati társadalomtudományokból, és helyébe a globalizáció tematikája lépett (Roberts–Hite 2000). Amikor tehát a nyolcvanas években a magyar reformközgazdaságtan és „reformpolitológia” képviselői a modernizáció nyelvét beszélték, annak – mind terminológiai, mind tartalmi értelemben – kritikai funkciója volt a fennálló diktatúrával szemben, így természetesen a modernizáció gondolata is ideologikus jelentést kapott. A nyolcvanas évek második felében az Európához való felzárkózás és a modernizáció szükségességére hivatkozó reformretorika sikerrel szerelte le a változásnak ellenszegülő politikusok érveit, így fontos szerepet játszott nemcsak a rendszer fellazításában, hanem a régi elit meggyőzésében is arról, hogy a békés átmenetnek nincs alternatívája. A modernizációs érvelés egyúttal megnyugtatta a régi elit szakmailag kompetens tagjait, hogy nem kell tartaniuk a reformoktól vagy akár a rendszerváltástól, mert szaktudásukra az új rendszerben is szükség lesz. Azt ígérte: rendszerek változhatnak, de a „felvilágosult” modernizációs elit a helyén marad.

Utóbb több reformközgazdász kritikával illette saját korábbi szerepét: „Benne voltam végig mindenféle reformbizottságosdiban. [...] Voltak még olyanok, akik hozzánk alapvetően hasonlóan gondolkoztak, de ők marhaságnak tartották a reformizmust, mert nem vezet sehova, mi sem voltunk meggyőződve róla, hogy vezet. Úgy gondoltam, hogy valamivel rugalmasabb lesz a rendszer, hogyha reformálgatjuk. [...] A rendszer attól omlott össze, hogy a Szovjetunió gazdaságának összeomlása bekövetkezett, a belső erők, mindegy, hogy mennyit reformálgtattuk volna, annyira úgysem lehetett.”¹⁰³

¹⁰³ Interjú Soós Károly Attilával (1997).

Ahogy közeledett a rendszerváltás, egyre bizonytalanabbá vált, hogy ki mozgat kit: a politikusok az értelmiségeket, vagy az értelmiségek a politikusokat? Azok a szakértelmiségek, akiket politikussá vagy tanácsadóvá előléptetve 1987-ben Grósz Károly miniszterelnök még sikeresen használt fel önmaga és programja legitimálására, később fokozatosan elfordultak tőle, és mindez hozzájárult 1989-es bukásához.¹⁰⁴ Úgy tűnt, hogy annak a politikusnak a pozíciója erősödik, akit a befolyásos értelmiségi csoportok támogatnak.

A reformközgazdászok jelentős számban vettek részt az 1989-es kerekasztal-tárgyalások gazdasági bizottságainak munkájában. A reformhagyományok összekovácsolták őket, és az igazi különbség köztük nem is az volt, hogy melyik párt színeiben ültek asztalhoz, hanem hogy a reformközgazdász-hagyományt képviselik-e, vagy sem. Az egyik résztvevő így emlékezett vissza erre: „Magyarországon a reformoknak már volt tapasztalata; azt gondoltuk magunkról, hogy sokkal tapasztaltabbak vagyunk, mint a csehek meg a lengyelek, akik akkor kerültek kormányra. Mi már láttuk azt, hogy mi lesz a mindenféle egzakt modellekből, amikor a dolgot meg kell valósítani. Azt nem lehet egy az egyben a valóságba átültetni. És nem bízunk sem a radikális sokterápiának, sem a *voucher* típusú privatizációnak a sikerében. Mindenki sokkal differenciáltabb megoldásokat keresett. Ebben volt közös nevező Magyarországon az egész makrogazdasággal foglalkozó elitben.”¹⁰⁵

Az értelmiségi reformretorika sikere erősen hatott a késő kádári technokráciára. A korszak végére a reformközgazdászok halmaza részleges átfedést mutatott a késő kádári technokrácia világával. Míg a társadalomkritikus vénájú reformerek inkább az Ellenzéki Kerekasztalban képviseltették magukat, addig a késő kádári technokrácia reprezentánsai az MSZMP tárgyaló delegációjában ültek az 1989-es kerekasztal-tárgyalásokon.

A rendszer hanyatlásával párhuzamosan a technokraták egyre jobban leszakadtak a pártvezetés politikai pórázáról, egyre kevésbé vették komolyan a pártközpont embereitől érkező javaslatokat, és egyre magabiztosabbá váltak. Az interjúkban plasztikusan megjelenő megnyilvánulásaik szerint a problémák megoldására önmagukat találták illetékesnek, elsősorban azon az alapon, hogy ők fértek hozzá a központi információkhoz. Gyakran hivatkoztak arra, hogy már korábban is ezzel foglalkoztak, és így értenek a gazdaság működtetéséhez. Mivel a „politika” számukra eleve negatív csengésű szónak számított, a szemükben mindenki, aki a prob-

¹⁰⁴ E pártközeli csoport befolyásoló képességére jó példa a rendszerváltás előtti Igazságügyi Minisztérium, amely a Kulcsár Kálmán, Sárközy Tamás, Kilényi Géza „professzori trió” kezében volt. Ők egyrészt a liberális egyesületi törvény kidolgozásával hozzájárultak a politikai rendszerváltás felgyorsulásához. Másrészt a gazdaság területén, a társasági és átalakulási törvény megalkotásával, a spontán privatizáció lehetőségének megnyitásával megkönnyítették a pártközeli bürokrácia és a vállalati menedzserek számára a rendszerváltás elfogadását. Erdemeiket az új politikai garnitúra is elismerte. A rendszerváltás után Kulcsárból nagykövet, Kilényiből alkotmánybíró, Sárközyból pedig köztársasági elnöki tanácsadó lett.

¹⁰⁵ Interjú Urbán Lászlóval (1997).

lémákat nem „tisztán szakmai” szempontból közelítette meg, illetéktelennek vagy felkészületlennek számított. Egyikük karakteres és magabiztos véleménye így hangzott: „Én abból indultam ki, hogy a politikusok nemcsak korruptak, hanem a legnagyobb probléma az, hogy hülyék is.”¹⁰⁶ Egy hasonlóan jellegzetes álláspont szerint „a gazdaságirányítási reformmunka igyekezett kimondottan politikamentes lenni, mert technokrata alapon sikerek voltak elérhetők. [...] No most, ugye, közbejött a rendszerváltás.”¹⁰⁷ A rendszerváltás tehát számukra zavaró tényezőként jelentkezett, ami akadályozta a szakmai munkát. A technokraták eleinte a rendszerváltás gondolatáról tudomást sem vettek, mert ők az adott szocializmusmodell próbálták javítani, és örültek, hogy egyre kevésbé függtek a politikusoktól. Amikor azonban a rendszerváltás kérdése lesöpörhetetlenné vált a napirendről, gyakran átváltottak arra az érvelésre, mely szerint a rendszerváltást ők már tíz éve elkezdték, és most annak a gyümölcse érik be.

A technokraták többsége az 1989-es fordulatot úgy értelmezte, hogy a felgyorsuló változások miatt ki kellett szélesíteni a bázisukat, és a tárgyalásokba „be kellett vonniuk” az ellenzékieket (akiket szakmai körökből már amúgy is ismertek), valamint a tárgyalások Harmadik Oldalának szatellitsszervezeteit (amelyek szerintük ugyan inkompetensek voltak, de érdekvédőként nagy társadalmi támogatottsággal bírtak). Tárgyalás helyett a technokraták sokszor „egyeztetésről” beszéltek, amivel saját technokrata tudásuk felsőbbrendűségét igyekeztek hangsúlyozni. Számukra „ez a háromoldalú egyeztető sorozat néhány, a témában rendkívül műveletlen és jellegénél fogva is populista beállítottságú ember rögeszméjének a kivédése vagy átnevelése volt.”¹⁰⁸ Egy hasonló vélemény szerint „bennem az egész akkori időszak úgy fogalmazódott meg, hogy nyitott kapukat döngetünk. Mi a francnak ez az egész nagy csinnadratta, hiszen ami azóta végbemegy – leszámítva azt, hogy szocializmus vagy kapitalizmus –, végül is a gazdaságpolitikában, jövedelempolitikában, a piacépítésben tulajdonképpen ugyanezt gondoltuk összerakni, megcsinálni.”¹⁰⁹

A technokrata csoport tagjai nem voltak idősebbek a reformértelmiségieknél. Ők is jellemzően az 1970-es évek elején végezték el a jogi vagy közgazdaságtudományi egyetemet, ezzel párhuzamosan beléptek a pártba is, de a szakmai tudást és a párttagságot szétválaszthatónak tartották. Az idők változásával magukat egyre inkább intézményen belüli reformereknek tekintették, s egyszersmind hajlamosak voltak lenézni azokat, akik „kívülről” (értsd párttagság és államigazgatási pozíció nélkül) próbálták elemezni a gazdasági folyamatokat. A technokraták tartózkodtak az értékelvű vagy ideologikus gondolkodástól, és ragaszkodtak ahhoz, hogy az 1989-es kerekasztal-tárgyalásokon ők nem az állampártot, hanem az őket oda-küldő minisztériumot képviselik. Habár párttagok voltak, alapvetően szakembe-

reknek tartották magukat, akik „politizálás” helyett a „szakma” álláspontját képviselik. De akadtak olyanok is – mint például Németh Miklós, a későbbi miniszterelnök (Oplatka 2014) –, akik egyetemi vagy főiskolai oktatói állásukat adták fel „szakmai karriervágyból”, hogy az MSZMP KB egyik osztályában dolgozhassanak.¹¹⁰ Németh Miklós pályája azt mutatja, hogy párttagsággal és kellő lojalitással rugalmas átjárás volt lehetséges a reformértelmiségi, a technokrata és a pártértelmiségi szerepek között, amelynek a vége az a paradox helyzet lett, hogy Németh Miklós miniszterelnökként leszakadt az őt delegáló pártról, és szakított a pártértelmiségi szereppel (Tőkés 1996, 1998; Oplatka 2014). Visszatért korábbi technokrata identitásához, amellyel célja nem a „szabadság, egyenlőség, testvériség” megvalósítása, hanem a rendszerváltás „menedzselése” volt. A technokraták döntő többsége az MSZMP megszűnése után nem lépett át az MSZP-be, hanem pártonkívüli lett, amelyet felszabadító élményként élt át. A gazdasági tárgyalások egyik állampárti képviselője ezt így fogalmazta meg: „...soha életemben nem értettem a politikához, nem is akartam [...] föl se merült, hogy 1990 után bármelyik pártban bármilyen tisztségre vállalkozzak.”¹¹¹

A technokrata csoport tagjai közül többen egyetemeken is tanítottak, így egy-szerre voltak benne az államigazgatásban és a felsőoktatási rendszerben. 1989-ben érezték meg a teljes függetlenség ízét. Egy visszaemlékezés szerint „ez az egy év, 1989 márciusától 1990 májusáig volt a legjobb. Amikor nem volt pártirányítás, amikor az irányítóról leszakadó kormány szuverén módon határozta el, és azt gondolta, és mi is, hogy most végre mi döntjük el ezeket a dolgokat, nem azok az ostoba palik a Fehér Házban,”¹¹² hanem most ez a szikrázóan okos, zseniális gondolatokkal bíró társaság. Ez fantasztikusan jó érzés volt, mert igényelték, mert szükség volt rá, az ember éjszakákon át dolgozott, mert tudta, hogy másnap ez a kérdés fel fog merülni. Úgy érezte az ember, hogy közvetlenül tudja alakítani a dolgokat.”¹¹³

A nyolcvanas évek végére kialakultak a reformértelmiség csoportjainak normatív társadalmi modelljei. Míg a közgazdászok korábban terv és piac összeegyeztetéséről, a szociológusok a redisztributív rendszer belső arányainak átalakításáról, az alkotmányjogászok szocialista alkotmányosságról, a politológusok pedig demokratikus szocializmusról, korporatív pluralizmusról vagy új kiegyezésről beszéltek, addig a nyolcvanas évek végére a kép megváltozott. A közgazdászok normatív modellje a magántulajdonon alapuló önszabályozó piacgazdaság, a szociológusoké a jóléti állam, az alkotmányjogászoké a jogállam, a politológusoké pedig a többpártrendszeren alapuló képviseleti demokrácia lett.

¹⁰⁶ Interjú Tömpe Istvánnal (1997).

¹⁰⁷ Interjú Nagy Mártával (1997).

¹⁰⁸ Uo.

¹⁰⁹ Interjú Radnai Györggyel (1997).

¹¹⁰ Interjú György Istvánnal (1997); Gál Zoltánnal (1997).

¹¹¹ Interjú Szerdahelyi Péterrel (1997).

¹¹² Az 1970-es, 80-as években az apparátusi szlengben „Fehér Ház”-nak nevezték a pártközpont épületét.

¹¹³ Interjú Jutasi Györggyel (1997).

3. RENDSZERVÁLTÁS TÁRGYALÁSOS ÚTON: AZ ELITEK MEGÁLLAPODÁSA

A politikatudományi szakirodalomban a politikai átmeneteket gyakran ábrázolják elitjátszmákként (Przeworski 1991; Gunther et al. 1995; Colomer 2000). Az elemzések abból indulnak ki, hogy nem lehet demokráciát teremteni az elit és ellenelit párbeszéde nélkül, amelyben mindkét fél készen áll az átmenet feltételeinek megvitatására. Az a tény, hogy Magyarországon a rendszerváltás tárgyalásos úton, az elitek megállapodásával ment végbe, ráirányította a figyelmet a változás aktoraira.

A 20. század utolsó évtizedében az elitelmélet új fénykorát élte Közép-Európában. A különböző iskolák – a marxista osztályelemzés, a weberi szociológia, a funkcionalista rétegződés-kutatás, újosztály-elmélet stb. – kutatói a gyors ütemű politikai és társadalmi változásokat kezdték elemezni, de sokan közülük csakhamar az elitközpontról szóló kutatásoknál kötöttek ki. A klasszikus elitelméletek (Michels 1962; Mosca 1939; Pareto 1968; Weber 1991; Mills 1956) mellé új megközelítések zárkóztak fel, amelyek az elitek átalakulására fektették a legnagyobb hangsúlyt, mivel azt a mélyreható társadalmi változás szerves részének tartották. A statikusabb „kremlinológia” és „szovjetológia” évtizedei után a politikai elitek kutatóinak nézőpontot kellett váltaniuk. A gyors társadalmi változások idején megnő a politikai vezetők döntéseinek jelentősége, így a „tranzitológia” művelői is felfigyeltek az elitkutatás jelentőségére (Przeworski 1991; Schmitter 1995). A kutatók nagy része nemcsak abban értett egyet, hogy a demokratikus átmenet elitvezérelt folyamat volt, de közülük Huntington (1989) nyomán sokan úgy gondolták, hogy megbízhatóan működő demokráciát csakis az elitek képesek létrehozni, ez a tömegektől nem várható el. Vajon miért vált az elitista megközelítés ilyen népszerűvé?

Az elitista iskola kezdetben úgy tekintett a demokráciára és az elithatalomra, mint két párhuzamosan létező, ugyanakkor egymással ellentétes jelenségre. Michels (1962) szerint a parlamenti politikai elit – oligarchizáló hajlamai miatt – elkerülhetetlenül korrumpálta a demokráciát, ezért a képviselői demokrácia az elitizmus képmutató megnyilvánulásává vált. Michels után az elitizmust még évtizedekig a fasizmussal vagy jobb esetben a karizmatikus vezetéssel azonosították. Olyan elméletként kezelték, mint amely a politikai osztályokkal, a kormányzással és a társadalmi egyenlőség kérdéseire nem demokratikus válaszokat ad. A második világháború utáni évtizedeket a „demokratikus elitizmus” elmélete dominálta, amely az elitista megközelítést a versengésként felfogott képviselői demokrácia keretei között helyezte el. Az 1960-as évek végén a demokratikus elitizmus (Schumpeter 1942) és a részvételi demokrácia hívei között zajló vita ez utóbbi csoport javára hozott ideiglenes győzelmet (vö. Bottomore 1982; Bachrach 1969, 1971). Az általános felfogás szerint az elitista demokrácia a modernizációs elmélet eszmei párja volt, amely az 1970-es évektől maga is a kritikák középpontjába került.

Kelet-Közép-Európában a hivatalos társadalomfelfogás képviselői a marxi osztályelmélet leegyszerűsített változatát hangoztatták az államszocializmus idején. Eszerint a társadalom a „két osztály – egy réteg” modellre épül, ahol a proletariátus, mint „hatalmon lévő osztály”, a parasztsággal összefogva „uralkodik”, miközben egy nekik alárendelt réteg, az értelmiség – akiket „szellemi munkásoknak” neveztek – segíti őket történelmi céljaik megvalósításában. A régió legtöbb országában a társadalomtudományok a hivatalos ideológiát követték. A hivatalos nézeteket hangoztató kutatók tehát az osztályelmélet leegyszerűsített változatát képviselték, míg a másként gondolkodó szociológusok az újosztály-elméletekkel kísérelték meg érvényteleníteni azokat, és kritizálni a fennálló rendszert.

Az elitelmélet az 1980-as években újra népszerűvé vált (Field–Higley 1980; Domhoff–Dye 1987; Burton–Higley 1987; Higley–Burton 1989). Az elitkutatók felhagytak a korábban domináns osztályelemzéssel, és a struktúrák helyett a cselekvőkre fordították figyelmüket. Schumpeter (1942) munkásságára visszautalva újra hangoztatták, hogy elit és demokrácia fogalmai nem összeférhetetlenek. A demokratikus átalakulás folyamatára ez úgy is lefordítható, hogy egy nem demokratikus módon hatalomra került elit is megteremtheti az új, demokratikus rend intézményi feltételeit, ha elveiben és értékeiben elkötelezett a demokrácia mellett. A demokratikus elitizmus irodalmában a hangsúly a struktúrákról a cselekvőkre, az útfüggeségről az intézmények választására, az intézményépítésre helyeződött. Az olyan fogalmak, mint átmenetek, kerekasztal-tárgyalások, alkotmányteremtés, kompromisszumkeresés, egyezségkötés, egyezségszegés, stratégiai választások – ezek mindegyike az elit szerepének fontosságát és a politikai elitet vizsgáló kutatások jelentőségét erősítette. Így mind a történelmi, mind a szellemi feltételek adottak voltak az elitelmélet újbóli felvirágzásához.¹⁴ A kelet-közép-európai társadalomkutatás irányt változtatott: a *status quo* helyett a társadalmi változásokkal, a társadalmi rétegződés helyett az újraélesztett törésvonalakkal, az osztályanalízis helyett az elitkutatással foglalkozott.

Az elitszempontról szóló megközelítés azért vált általánossá, mert az elitelmélet kezdetben pontosabban megragadta a posztkommunista átmenet lényegét, mint az újosztály-megközelítés. Mindezek mellett az elitváltás gondolatában jelentős volt az 1980-as években megújuló társadalomelmélet hatása. Foucault (1983) már idézett meglátása szerint a hatalom nem kizárólagosan egy osztályé, és nem kizárólag vertikálisan képzelhető el, hanem inkább olyan általános jelenség, amely a társadalmi élet minden területét behálózza. Bourdieu elmélete (1983) a tőke különböző formáiról megnyitotta az utat a különböző társadalmi erőforrások átválthatóságával, a különböző tőkejavak konverziójával foglalkozó kutatások számára. Michael Mann (1986) a társadalmat, „szervezett hatalmi hálózatokként” mutatta be: ez az elgondolás a hatalom kérdéseit általános történelmi és elméleti perspektívából vetette fel. A radikális társadalmi átalakulások vizsgálata megtermékenyítőleg hatott az

¹⁴ Lásd ehhez Higley–Gunther (1992); Etzioni–Halévy (1997); Finocchiaro (1999); Bozóki (2003b).

elitelméletekre is, amelyek új állításokat fogalmaztak meg az elitek átalakulásával kapcsolatban.

Az egyik legfontosabb új megközelítés az „elitek közötti megállapodás” (*elite settlement*) Burton és Higley (1987) nevéhez kötődő tézise volt, amely az elitcsoportok politikai változásokban játszott szerepének jelentőségére hívta fel a figyelmet. Az elitvezérelt átmenet elmélete az 1980-as évek neokonzervatív intellektuális közegeiben fogalmazódott meg először, amikor az összehasonlító politikatudomány művelői a minimalista, vagyis a „szerényebb” demokráciaértelmezés jelentőségét hangsúlyozták. Eszerint a demokrácia lényegéhez tartozik, hogy a választott elitcsoportok a tömegektől viszonylag kevésbé zavartatva hozzák meg döntéseiket. Huntington szerint „a demokratikus intézményeket tárgyalások és kompromisszumok során hozzák létre, amelyeket a politikai elit saját érdekében és kedve szerint szabályoz” (Huntington 1984: 212).

Mindezek fényében Burton és Higley úgy vélte, hogy az elitek megállapodása stabil demokráciához vezet. Meghatározásuk szerint: „Az elitek közötti megállapodás ritka esemény, amikor a nemzet szemben álló elitfrakciói hirtelen és tudatosan újraszabják a közöttük fennálló viszonyokat, és kompromisszumot kötnek legalapvetőbb nézeteltéréseikben. Sikere esetén az elitmegállapodásnak két fő következménye van: megteremti a nyílt és békés verseny kereteit meghatározó »viszszafogott partizánkodás« normáját, amelyet minden fontosabb elitcsoport elfogad; és az ingatag rendszerekből stabil rendszereket formál, ahol senki sem törekszik a politikai tér szabálytalan elfoglalására” (Burton–Higley 1987: 295).

Mivel a demokráciába való békés átmenet az elitek közötti megállapodásban öltött végső formát, az átmenettel foglalkozó kutatók hajlottak arra, hogy az egész folyamatot az elit magatartásának szemszögéből közelítsék meg. E tézis szerint az elitmegállapodás, mint a politikai feltételek gyors újratárgyalása és újrendezése, azért volt fontos az elitek számára, hogy elkerülhessék a forradalmi erőszakot. Az elitkutatók kimutatták, hogy a politikai változás módja és legitimitása nagymértékben függ az adott politikai elit összetételétől, viselkedésétől és minőségétől.

Az elitmegállapodás elmélete a forradalom elméletének alternatívája, amely a rendszerváltás főszereplőinek magatartására koncentrál. Burton és Higley az elitek megállapodásának öt jellemzőjét sorolta fel: 1. a megállapodás gyorsan megszületik; 2. tárgyalásos folyamat, amely szemtől szemben zajlik, részben titkos; 3. írásbeli szerződésekkel rögzített; 4. a békekötés szándékát tükrözi; 5. tapasztalt vezetőket kíván. Az elitmegállapodás tézise később kiegészült más, a „tranzitológia” témakörébe tartozó empirikus elemzésekkel, amelyek a rendszerváltás folyamatát különböző elitjátszmák kombinációiként értelmezték.¹¹⁵

A posztkommunista elitváltásra vonatkozó elméletek közül a következőkben hármat emelek ki. Elsőként Hankiss Elemér munkáira (1989, 1990, 1991) utalok, aki a

rendszerváltást Bourdieu (1983) „tőkeformák” elméletének innovatív értelmezésével a hatalom konvertálásaként írta le. Szerinte az elit soha nem kész önként feladni a hatalmát; ahhoz, hogy ezt mégis megtegye, különleges ösztönző vagy kényszerítő körülmények szükségesek. Hankiss szerint 1989-ben ez a motiváció negatív értelemben a hatalomból való kiesés veszélye, pozitív értelemben viszont a hatalom konvertálásának lehetősége volt. A feltevés szerint azok a politikai vezetők és követők, akik részt vettek a kelet-közép-európai államszocialista rendszerek reformfolyamataiban, nem a közjóért vagy a szabadságért tették ezt, hanem saját, jól felfogott érdekükből. Hankiss abból indult ki, hogy a társadalomban a hatalom különböző formái léteznek, és amikor a kommunista elitnek szembesülnie kellett az *ancien régime* hanyatlásával, érdekeltté vált abban, hogy a hatalmát más területre konvertálja. Hankiss „nagykoalíció”-tézise arra a kérdésre kínált magyarázatot, hogy mi motiválhatja az eliteket a rendszer megváltoztatásában. Szerinte ezt a célt a hatalomból távozóban lévő elit a „spontán privatizáció” lehetőségének törvénybe iktatásával érte el.

Hankiss (1989) úgy gondolta, hogy a kommunistából lett pragmatikus elitek oly módon szabadulnak meg a hitelvesztett rendszertől, hogy befolyásukat képesek lesznek megőrizni. Azt feltételezte, hogy a változás nyertesei létrehozhatnak egy társadalmi „nagykoalíciót”, amelyben a korábbi bürokratikus vezetőréteg egybeolvad az állami tulajdonban levő cégek menedzsmentjével és a vállalkozói elitekkel. Úgy vélte, a „reform” csak jelszó a hatalmi átrendeződés során az elitek között a háttérben lezajló konvergencia elrejtésére. A potenciális új elit szerinte nem a már befolyásos körökön kívülről származik, hanem azokból tevődik össze, akik elegendő politikai befolyással bírnak, hogy rálépjének a meggazdagodáshoz vezető útra. Hankiss úgy vélte, hogy ez a vér nélküli, békés úton megvalósuló rendszerváltás ára.

Bár Hankiss Magyarországról hozott példákat, elemzésének érvényességét egész Kelet-Közép-Európára kiterjesztette. Könyve megjelenése idején feltevése még heurisztikus volt, ennek ellenére a kelet-közép-európai elitátalakulás egyik legjelentősebb hipotézisét fogalmazta meg. Későbbi kutatások azonban azt bizonyították, hogy Hankissnak csak részben volt igaza: az elit újratermelése elsősorban gazdaság területén volt az átalakulás domináns útja, de a politikában gyorsabb és mélyrehatóbb változás zajlott (Szelényi–Szelényi 1995). A politikai elitben a körforgás (az elitváltó cirkuláció) erőteljesebb folyamat volt az elit reprodukciójánál, ami rövid idő alatt annak csaknem teljes kicserélődéséhez vezetett.

A politikai kapitalizmus tézisében Jadwiga Staniszkis (1991) Hankisséhoz nagyon hasonló állítást fogalmazott meg. Szerinte a korábbi nómenklátúra arra használta fel politikai hatalmát, hogy jelentős magánvagyonra tegyen szert. Staniszkis úgy vélte, hogy a privatizációs folyamatnak a kommunista rendszer uralkodó elitje látta hasznát, ezáltal tudta megtartani vezető pozícióját a társadalomban. Staniszkis előre látta a vezető káderekből és a volt nómenklátúra tagjaiból álló vagyonos újbuzsázia létrejöttét, s ezt a jelenséget nevezte „politikai kapitalizmusnak”. Azt feltételezte, hogy a távozó politikai elit a kapitalizmust a saját igényei szerint alakíthatja. Staniszkis ezt a folyamatot a „nyugatosodás hibrid formájaként” írta le.

¹¹⁵ Erről lásd bővebben Bruszt–Stark (1992); Colomer (2000); Higley–Pakulski (1992); Higley–Burton (1998); Przeworski (1991) és mások írásait.

Staniszksis a hatalom és a tőke kombinációjának hat különböző formáját vizsgálta, és felsorolta a politikai kapitalizmus előnyeit és hátrányait is. A privatizáció folyamatát realista szemmel vizsgálva azt állította, hogy nem lehet racionális privatizáció tőke nélkül. A politikai kapitalizmus hátrányai között említette, hogy az állami szektor privatizációjának fogalmát lejáratták a társadalom előtt, és emiatt az emberek el fogják veszíteni az új rendszerrel kapcsolatos kezdeti lelkesedésüket, és nem fognak aktívan részt venni a közügyekben. Mindez egybecsengett Jowitt (1992) pesszimista értékelésével a gettósodott, bizalmatlan, „leninista” kelet-európai politikai kultúra várható továbbéléséről, amely képtelen a hatalom demokratikus ellenőrzésére. Staniszksis a »politikai kapitalizmus« előnyei között kiemelte, hogy ez a folyamat a rendszerváltást könnyebbé és gyorsabbá tette, mert a nómenklatúra tagjai egyáltalán nem elleneztek a folyamatot, sőt érdekeltek voltak a sikerében. Hankiss és Staniszksis elfogadták a „tőkeformák” elméletét, és mindketten úgy látták, hogy a posztkommunista átmenet elitváltásának legfontosabb folyamata a politikai tőke gazdasági tőkévé való konvertálása lesz.

A hatalom konvertálásának módja állt Szalai Erzsébet több munkájában is finomított elmélete középpontjában, ami a technokrácia kontinuitására vonatkozott (Szalai E. 1990, 1995, 1997, 2000). Szalai, aki az 1980-as években empirikus kutatásokat folytatott állami tulajdonban lévő szocialista nagyvállalatoknál, egyetértett Hankissal abban, hogy az állami vállalatok vezetői felkészültek voltak a „spontán” privatizációra, amelyet a politikai és gazdasági tőke egyesítése végett találtak ki. Szalai azonban azt állította, hogy nem az egész nómenklatúra vesz részt ennek a megvalósításában, hanem annak csak a fiatalabb, tanultabb, rátermettebb képviselői. Ezt a változási folyamatot úgy értelmezte, mint a rendszer felső rétegében zajló küzdelmet, amely a régi elit és a formálódó „új technokrácia” között zajlik. Arra a következtetésre jutott, hogy a fiatalabb, technokrata beállítottságú „új elit” fogja irányítani a politikai rendszerváltást kísérő gazdasági átalakulást. Szalai feltevése összetettebb volt Hankiss és Staniszksis téziseinél, és ez nyomot hagyott a későbbi kutatások megközelítésében is. „Azok, akik kizárólagosan, vagy túlnyomórészt a politikai tőkére hagyatkoztak a saját hatalmuk és kiváltságaik tekintetében (a régi elit), valószínűbben csúsztak lefelé, mint azok, akik összekapcsolták a kulturális és politikai tőkét (az új technokrácia) és így könnyebben tudtak a gazdasági tőkével kapcsolatban privilégiumokat kiharcolni maguknak” (Szelényi–Szelényi 1995: 618).

A kelet-közép-európai elitváltással kapcsolatban Hankiss, Staniszksis és Szalai tételei voltak a legfontosabb elméleti kiindulópontok, s ezek mind az 1980-as évek végén és az 1990-es évek elején fogalmazódtak meg. Később a demokratikus elitizmus értelmezési keretében – vagy ahhoz, mint domináns áramlathoz viszonyulva – fogalmazódtak meg az elitkutatás új hullámának tézisei a posztkommunista uralkodó elit összetételéről és funkciójáról.¹¹⁶ Ezekben az írásokban az értelmiségiek

¹¹⁶ Lásd ehhez Higley–Pakulski (1992); Eyal et al. (1997, 1998); Higley et al. (1998); Higley–Lengyel (2000); Wasilewski (2002); Ilonszki (2003, 2011); Best–Higley (2010); Körösnéyi (2010); Ványi (2013).

már csak mellékszereplőként jelentek meg, politikai befolyásuk a rendszerváltás idején és közvetlenül utána ért zenitjére, ezt követően hanyatlásnak indult.

4. ALKOTMÁNYOZÓ ÉRTELMISÉGIK: JOGÁLLAMI FORRADALOM 1989-BEN

A jogállami forradalmak maguk is hosszabb tanulási folyamat eredményei (Held 1992; Ekiert 1996), de bennük nem csak a történelmi múlt felelevenített mintái érvényesültek. A kelet-közép-európai változások nem érthetők meg a régió társadalmi korábbi szabadságküzdemeinek (1953, 1956, 1968, 1970, 1980–81) hatása és öröksége nélkül, de az 1989-ben felgyorsuló politikai folyamatok, dominóhatásként, menet közben is hatottak egymásra a közép-európai országokban.

4.1. Lengyel–magyar különbségek és párhuzamok

A lengyel ellenzék összehasonlíthatatlanul erősebb volt a magyarnál, amelynek legalább a második világháborúig visszamenő okai vannak. Az 1980 augusztusában megalakult Szolidaritás szakszervezet és mozgalom fénykorában tízmillióssá tagsággal rendelkezett, amely leképezte szinte az egész társadalmat. A Szolidaritásban egyaránt ott voltak a munkások és az értelmiségiek, a párttagok és a pártonkívüliek, az állami alkalmazottak és az egyéni vállalkozó parasztok. Igazi társadalmi koalíció volt a rendszer ellen, amely mögött nemcsak milliók álltak, hanem erős társadalmi intézmények is, elsősorban a katolikus egyház. Az mozgalom ideológiája befogadó jellegű volt, nagyon széles spektrumot ölelt át, amelynek egyaránt része volt a hagyományos nemzeti katolicizmus, a szociális konzervativizmus, a demokratikus (keresztény) szocializmus, az antikommunizmus és a nyugatbarát liberalizmus. Az ellenzék intézményi és szellemi támogatóinak élén a lengyel katolikus egyház és a krakkói Karol Wojtyła állt, aki 1978-tól II. János Pál néven pápaként irányította a világegyházat. A pápa lengyelországi látogatásai százezres tömegeket vonzottak, amelynek keretében minden egyes találkozó felért egy rendszerellenes tüntetéssel.¹¹⁷ A lengyel ellenzék képes volt arra, hogy kivonuljon az állami szférából, és létrehozza a társadalom alternatív intézményeit (második nyilvánosság, szamizdat lapok, nyomdák, jogsegély-szolgálatok, iskolák, szabadegyetemek, szociális hálózatok stb.). A lengyel demokratikus ellenzék mögött tehát széles társadalmi támogatás állt, befogadó ideológiai alapra támaszkodott, amely mögött az állampárttal országos szervezettségben versenyképes intézményrend-

¹¹⁷ A megválasztása utáni másfél évtizedben II. János Pál pápa 1979-ben, 1983-ban, 1987-ben és 1991-ben látogatott el Lengyelországba.

szer, a katolikus egyház állt. Mindezt megsokszorozta a Vatikán támogatása és a hidegháború új hullámában az Egyesült Államok kitüntetett figyelme.

A lengyel ellenzék méreteihez és szervezettségéhez képest minden más kommunista országban csak zárványszerűen működő disszidensek voltak. A lengyel ellenzék tagjának lenni büszkeség és becsület kérdése volt, amit széles társadalmi elismerés övezett, s ez védeltséget adott. Nem véletlen, hogy a többi közép-európai kommunista rendszer vezetői sokkal könnyebben meg tudtak szabadulni a disszidensektől. Akár úgy, hogy elszigetelték őket, akár úgy, hogy kitették őket az országból (mint az NDK-ban). A többi országban a disszidencia mögött nem volt társadalmi beágyazottság, külső intézményi támogatottság, széles körben érezhető megbecsülés és védelem, így nekik sokkal inkább elszigetelten vagy a félelem légkörében kellett működniük. Az elszigetelt keletnémet disszidensek a hatóságok nyomására Nyugatra távoztak, de a lengyel ellenzékiekkel szemben nem működött a pártállami szalámitaktika (Flam 1995). Olyan erős ellenkulturális közegben éltek, hogy számukra megfutamodás lett volna az országból való távozás: ők tudatosan a maradás, a további ellenállás és szervezkedés mellett döntöttek. Minden hivatalos retorzió csak erősebbé tette őket.

A magyar demokratikus ellenzék ehhez képest könnyen behatárolható, középosztályi, jellemzően fiatalabb, budapesti értelmiségi csoportosulás volt. Fővárosi jellegénél fogva sokkal jobban hasonlított a prágai cseh disszidensek köréhez, azzal a különbséggel, hogy a prágaiak inkább művészértelmiségiek voltak, míg a budapestiek inkább bölcsész és társadalomtudományi háttérűek. A magyar disszidensek fő eszméje nem a kereszténység, hanem az emberi jogok doktrínája volt, amely szemléletében szintén univerzális volt, de nem rendelkezett azzal a történeti hagyománnyal és narratív erővel, amivel a kereszténység. A magyar demokratikus ellenzék eszmeileg a felvilágosodásig és a francia forradalomig vezette vissza gyökereit, míg a lengyel ellenzék számára a vallásos meggyőződés (szinte már politikailag is) szerves részét képezte a szabadságért vívott küzdelmeknek. Tekintettel arra, hogy a magyar katolikus egyházat a Kádár-rendszer hatékonyan korrumpálta, a disszidensek nem remélhettek tartós segítséget a legnagyobb egyháztól, és a kisegyházak felé fordultak. Mivel azonban a magyar társadalom a lengyelnél jóval szekularizáltabb volt, az egyházi támogatás elmaradása nem jelentett drámai törést az ellenzéki szervezkedésben.

A magyar ellenzéknek nem volt a lengyeléhez hasonló erejű intézményi támogatója az országon belül. Ami a kívülről érkező támogatást illeti, a Soros Alapítvány nyílt társadalomra vonatkozó eszméi az országban kevésbé terjedtek el, s az általa nyújtott ösztöndíjak és infrastrukturális támogatások – bár rendkívül hasznosak voltak – nem tudták ellensúlyozni az országon belüli hagyományos intézményes háttér hiányát. Ugyanakkor a lengyel ellenzék egy kemény, kombattáns állampárttal nézett szembe, amely 1981 végén az országban másfél évre hadiállapotot vezetett be, és házi őrizetbe vette a Szolidaritás vezetőit.

A lengyel és magyar ellenzéki mozgalmak különbségeit az alábbi táblázat foglalja össze:

9. táblázat. A lengyel és magyar ellenzék lehetőségei és korlátai az 1980-as években

	A LENGYEL ELLENZÉK	A MAGYAR ELLENZÉK
A MOZGALOM JELLEGE	társadalmi osztályokat átmetsző, milliókat elérő széles mozgalom	kis létszámú, fővárosi értelmiségiekből álló, középosztályi csoport
ELLENZÉKI VEZETŐ	munkás, választott szakszervezeti vezető	szabadúszó értelmiségi, informális vezető
IDEOLÓGIA	keresztényszocializmus, katolicizmus, patriotizmus, civil társadalom	emberi jogok, civil társadalom, kisebbségi jogok
KÜLSŐ TÁMOGATÓ INTÉZMÉNY	katolikus egyház, Vatikán	—
ELLENFÉL	konfrontatív állampárt	„engedékeny” állampárt
POLITIKAI RENDSZER	katonai diktatúra, korporatizmus	szelektív pártállami diktatúra, paternalizmus

Történelmi léptékekkel mérve, a lengyel tárgyalásos forradalom voltaképp már 1980 augusztusában megkezdődött: a gdański Lenin hajógyárban. A lengyel ellenzékiek voltak a széles társadalmi szövetségen alapuló tárgyalásos rendszerváltás úttörői (Ascherson 1981; Staniszkis 1984). Az újonnan született Szolidaritás aktivistái és a kommunista párt vezetői között 1980 nyarán megindult történelmi jelentőségű tárgyalások a rendszer végének kezdetét jelentették. A Szolidaritás 1980–1981-es „önkorlátozó forradalma” mintául szolgált Kelet-Közép-Európa más ellenzéki csoportjai számára. A magyar disszidensek élénk kapcsolatban álltak lengyel társaikkal, igyekeztek ellesni és a hazai helyzetre alkalmazni a lengyel ellenzék stratégiai és technikai módszereit (Mitrovits 2019).

A Szolidaritás előtt Közép-Európa népei két nagyobb kísérletet hajtottak végre a diktatúra megváltoztatása érdekében: az egyik forradalom volt (1956-ban Magyarországon), a másik reform (1968-ban Csehszlovákiában). Bár e két változás az országon belül sikeresnek bizonyult, alapvető népi támogatást élvezett, mindkettő szovjet katonai beavatkozást váltott ki, és természetesen egyik sem volt képes ellenállni a Vörös Hadsereg katonai túlerájének. Az ellenállás reménytelennek tűnt. A holtpontról való kimozdulást az „új evolucionizmus” fentebb már tárgyalt gondolata hozta el, amely a Gandhi (1999 [1930]) által proponált „erőszakmentes együtt nem működés” és a civil társadalom újraélesztése stratégiáját jelentette (Michnik 1978, 1987). E stratégia az államról való leválást és a civil társadalom megerősítését célozta meg, hogy utóbbit képessé tegye a jogokért és a szabadságért való önálló fellépésre (Ekiert 1996; Stokes 1996). Mindez intellektuális szakítás volt a reformok gondolatával, és felkészülést jelentett a valódi, a rendszer alapjait érintő tárgyalásokra.

Lengyelországban egy évtizedig tartott a „hosszú átmenet” a gdanski tárgyalásoktól a katonai rezsimen át a demokráciáig. Mivel a közép-európai országok közül itt indult meg először a demokratikus átmenet, a lengyel ellenzéknek még óvatosan kellett fellépnie. A Szolidaritás azáltal, hogy támogatta az 1988-as sztrájkokat, valamint visszautasította a párt által kezdeményezett reformokat és látszattárgyalásokat, képes volt politikai vákuumot teremteni a kommunista párt körül (Mitrovits 2010). Meg tudta mutatni, hogy a válság nem oldható meg a Szolidaritás legalizálása és a vele folytatott valódi tárgyalások nélkül.

Ennek megfelelően az 1989 februárja és áprilisa között lezajlott lengyel kerekasztal-tárgyalások nem annyira a teljes demokrácia megvalósítását célozták, mint inkább konkrét kérdésekben egyeztek meg. Első lépésként visszahelyezték jogaiba a Szolidaritást, és garantálták törvényességét. Ezt követően megállapodtak a félig demokratikus, részben azonban előre rögzített eredményt biztosító választások megtartásáról (Osyatinski 1996). Ezzel a kerekasztal-tárgyalások lezárták a hanyatló államszocializmus korszakát (Pelinka 1999).

A lengyel és a magyar kerekasztal-tárgyalások eredeti feladata az volt, hogy megszabadítsák ezeket az országokat a parancsuralmi rendszertől. Ezzel szemben a német és a csehszlovák kerekasztal-tárgyalásokra már csak a lezajlott forradalmak után került sor (Bozói 2001, 2002). Utóbbi esetekben a tárgyalások célja csak az új rezsim intézményi rendjének megteremtése volt, hiszen addigra már megszabadultak a parancsuralmi rendszerektől. Lengyelország volt az első „kerekasztal-ország”, de ezért a lengyeleknek azt az árat kellett fizetniük, hogy az 1989-es választások még nem lehettek teljesen szabadok, igaz, így is politikai földinduláshoz vezettek.

A magyarok másodikként kísérelték meg az átalakítást. Céljuk az volt, hogy a lengyel ellenzék által kitaposott úton elindulva, módszereiket átvéve, azoknál tovább jussanak. Másodikként indulva nagyobb volt az esélyük. Egyedül Magyarországon érték el a kerekasztal-tárgyalások mindkét célt: megszabadították az országot a régi rendszertől, és megteremtették az új rendszer intézményi rendjét. Ezért ezek a tárgyalások arendti értelemben nemcsak egy régi korszak végét, hanem az új kezdetét is jelezték. A rendszerváltás valamennyi komolyabb politikai tényezője az 1989-es kerekasztal-tárgyalások idején kifejtette álláspontját az új demokrácia felépítéséről.

A magyarországi ellenzéki tárgyalók gyakran nyíltan hivatkoztak a lengyel előzményekre. A Liga szakszervezet küldöttei elmentek Lengyelországba, hogy első kézből szerezzenek tapasztalatokat az ottani tárgyalásokról.¹¹⁸ Észrevették, hogy a lengyel ellenzék azért engedhette meg magának azt a kompromisszumot, hogy belemenjen a félig szabad választásokba, mert sokkal erősebb volt a magyar ellenzéknél. A kezdeti szakaszban a lengyel ellenzék jelentős engedményeket tehetett, mert később, a tömegek mozgósításával, saját javára változtathatta meg a kerekasz-

¹¹⁸ Interjú Bruszt Lászlóval (1997); Öry Csabával (1997).

tal-tárgyalások eredményeit. A lengyel ellenzékiek anélkül mehettek bele kompromisszumokba, hogy feláldozták volna politikai hitelüket. A magyar ellenzék 1989 tavaszán ezt még nem kockáztathatta meg. Lengyelországban az 1989. június 4-i, „félig szabad” választások eredményei messze ható következményekkel jártak. Azok a pártok, amelyek egykor a kommunista párt vonzáskörébe tartoztak, leszádkadtak az „anyapártról”, és a Szolidaritással együtt alakítottak új, kormányképes parlamenti többséget. Magyarországon első ízben csak az 1989 nyarán, néhány választóközvetben lebonyolított időközi választások sikerei igazolták az ellenzék megerősödését.

De a lengyel kerekasztal-tárgyalásokból nemcsak a magyar ellenzék, hanem a hatalom képviselői is okultak. Látták, hogy a szenátusi választásokon a lengyel ellenzék elsöprő győzelmet aratott, amelynek következtében gyorsan megváltozott a tárgyalásokon kialakult politikai egyensúly. Az MSZMP egyik akkori munkatársa erre így emlékezett: „...voltam kint Lengyelországban, ahol megnéztük az ottani kerekasztal-tárgyalásokat. Egy sor praktikus politikai tapasztalattal rendelkezünk. A lengyel modellt egyértelműen elvetettük, szóval azt, hogy egyfajta meg egyezési választási szisztémát kövessünk.”¹¹⁹

Mindkét országban szerepet játszottak nemzetközi tényezők a tárgyalások sikerében: az Egyesült Államok elnökének látogatása és a szovjet párt főtitkáranak a támogatása. Bush és Gorbacsov azonban nem sürgette, hogy a résztvevők gyorsítsák fel az átmenet tempóját. Inkább arra hívták fel a figyelmüket, hogy a demokratizálás folyamatát ellenőrzés alatt kell tartani, és hogy a változások iránya fontosabb azok sebességénél (Békés 2000). Egyaránt fontos volt a nép köréből érkező belső nyomás és a nyugati demokratikus közösség támogatása, de a folyamat közben tartására a politizáló értelmiségiek tűntek alkalmasnak. Belőlük rekrutálódott az Ellenzéki Kerekasztal tárgyaló delegációja.

Tény, hogy sem Lengyelországban, sem Magyarországon nem törvényesítették demokratikus választások a kerekasztal-tárgyalásokon résztvevők pozícióját. A választások eredménye csak utólag igazolta az addigi erőfeszítéseket. Bizonyos értelemben tehát a demokráciát nem demokratikus úton teremtették meg. Ennek ellenére a kialakuló politikai társadalom több alkalommal is érzékelhető módon támogatta az ellenzéki csoportok demokráciáért folytatott küzdelmét. Lengyelországban a viszonylag homogén módon megjelenő, egyetlen esernyőszervezetbe tömörülő civil társadalom aratott győzelmet a pártállam felett, míg Magyarországon a megosztott ellenzék egymással is versengő értelmiségi csoportjaira épült a többpártrendszer. Némi leegyszerűsítéssel azt mondhatjuk, hogy Lengyelországban előbb volt demokrácia, mint pluralizmus, Magyarországon pedig előbb volt pluralizmus, mint demokrácia.

¹¹⁹ Interjú Tóth Andrásval (1997).

4.2. Modellváltástól rendszerváltásig

A következőkben az 1989-es magyarországi alkotmányozási folyamat stációit és főbb vitakérdéseit vizsgálom a hanyatló és a felemelkedő politikai elit tárgyalásainak tükrében. Az 1989-es magyar kerekasztal-tárgyalások résztvevői kezdetben a szabad választásokhoz vezető békés átmenet sikeréhez nélkülözhetetlen „sarkalatos törvényeket” kívánták megalkotni, és az volt a céljuk, hogy az új alkotmány megalkotását az első, szabadon választott parlamentre hagyják.

E kiinduló álláspontot azonban a rendszerváltás dinamikája felülírta. Az ellenzéki erők végül nem kerültek el az alkotmányozást, amelyet kezdetben elutasítottak, később azonban szemérmesen, végül pedig nyíltan is föl vállaltak. Így született meg a köztársasági alkotmány és vele olyan intézmények (alkotmánybíróság, kétharmados törvények stb.), amelyek tartósnak bizonyultak. A kerekasztal-tárgyalásokon megszületett elitmegállapodást még a régi parlament fogadta el, a nyitva maradt kérdésekben pedig a „négy igenes” népszavazás döntött. Az alkotmányozási folyamatot a kormányzást lehetővé tévő 1990. áprilisi MDF–SZDSZ-megállapodás, majd az 1990 nyarán meghozott önkormányzati törvény zárta le.

Habár az 1989-ben elfogadott új, demokratikus alkotmány preambuluma explicit módon utalt az alaptörvény ideiglenességére, ez inkább a rendszerváltók „szemérmességét” jelezte, mint azt hogy ne tekintették volna az alkotmányozást érvényesnek. Az 1990 utáni évtizedekben az alkotmányozást újból elindítani kívánó erők általában maguk is a preambulumnak erre a formai ideiglenességet kimondó passzusára¹²⁰ utaltak, de közben mindig hangsúlyozták, hogy nincs alkotmányozási kényszer. Ezzel maguk is belátták, hogy az 1989–90-ben létrehozott – és indirekt módon népszavazásokon is megerősített – köztársasági alkotmány alkalmasnak mutatkozott a pluralista demokrácia meghonosítására és védelmére (Halmai 2000; Kis 2000; Kőszeg 2000; Ripp 2000; Tordai 2000; Bába 2010).

Már a Kádár János pártelnökké való kinevezéséről – valójában a politikai hatalomból való eltávolításáról – döntő 1988. májusi pártértekezlet felvetette az új alkotmány kidolgozásának szükségességét (MSZMP 1988: 262). 1989. január 1-től létrejött az Igazságügyi Minisztériumon belül az alkotmány-előkészítő kodifikációs titkárság azzal a feladattal, hogy lehetőség szerint felülvizsgálja az alkotmányt. A minisztérium által elkészített alkotmánykonceptiót (Kilényi 1991) ugyan a parlament 1989 márciusában el is fogadta, de a normaszöveg részletes kidolgozása az ellenzéki pártok színrelépése, az Ellenzéki Kerekasztal megalakulása, a kerekasztal-tárgyalások előkészítő megbeszélései, valamint az egyébként is felgyorsuló

politikai változások miatt elmaradt (Kalmár–Révész 2000). Az ellenzéki erők az MSZMP kihívóiként léptek a politikai porondra.

Az alkotmányos változásokat azonban néhány fontos törvény meghozatalával is el lehetett kezdeni, anélkül hogy az alkotmány megváltoztatása a politika napirendjére került volna. 1989 januárjában az országgyűlés megszavazta az egyesülési és gyűlekezési törvényt. Ezzel a különböző politikai szervezetek létét – amelyek mindaddig az alkotmányra hivatkoztak – törvényben is legalizálták. Az egyesülési törvénnyel gyakorlatilag szabaddá vált a pártalapítás Magyarországon (Kulcsár 1994), a jogi keretek megteremtésével politikai lehetőség nyílt a többpártrendszerre (Stumpf 1990; Bozóki 2003a). Az MSZMP vezetői azonban megkísérelték leválasztani a politikai pártokat a társadalmi szervezetekről, mondván, hogy a pártok működésének jogi feltételeit a később megalkotandó párttörvény rendezi majd. Kilényi Géza visszaemlékezése szerint „miután az egyesülési jogról szóló törvény kategorikusan kimondta, hogy politikai pártokat is lehet alapítani az egyesülési jog alapján, a pártközpont úgy érezte, hogy kongatják a vészharangot, ezért időt akart nyerni. A tárca ukázt kapott arra nézve, hogy kerüljön be a törvénybe egy mondat, hogy a pártok működéséről és nyilvántartásba vételéről külön törvény rendelkezik. Teljesen egyértelműen időhúzásra ment a dolog.”¹²¹

Pozsgay Imre támogatói fölvetették az „alkotmányozó nemzetgyűlés” összehívásának gondolatát. Ez a terv – „nemzeti bizottságok” létrehozása formájában – a Pozsgay riválisaihoz kötődő, Új Márciusi Front nevű, az MSZMP-hez közel álló értelmiségi szerveződést is foglalkoztatta, amelynek informális vezetője Nyers Rezső volt.¹²² A terv azonban megbukott azon a kérdésen, hogy ki hívhatja össze a grémiumot, és kik lehetnek annak meghívottjai. Fennállt a veszélye annak, hogy az ellenzéki erők egy részét meg sem hívják az alkotmányozó nemzetgyűlésbe, s az így létrehozott alkotmány nem fogja kifejezni a társadalom akaratát. Ezért ez a javaslat hamar lekerült a napirendről.

Ekkor már csak a párton belüli belső nyomás és a politikai bátorság hiányzott ahhoz, hogy az uralkodó párt elismerje a többpártrendszert. 1989. január végén Grósz Károly pártfőtitkár külföldi távollétét használta ki Pozsgay Imre államminiszter, hogy – az általa korábban összehívott történeשבizottság álláspontjára hivatkozva – bejelentse: 1956 népfelkelés volt. Noha a „népfelkelés” kifejezés nem jelentette még a „forradalom” fogalmának elfogadását, már önmagában az a tény, hogy a Kádár-rendszer genezisét átértékelték, nagy meglepetést keltett a társadalomban. A rendszer egyik tabuja ugyanis éppen az volt, hogy 1956 „ellenforradalmi” jellegét nem lehetett kétségbe vonni. Ha ugyanis a rendszer vezetői elfogadják, hogy

¹²¹ Interjú Kilényi Gézával (1997).

¹²² Antal László visszaemlékezése szerint az Új Márciusi Front politikai integráló szerepet akart betölteni a hivatalos pártvonallal szemben. Aczél György ötlete volt, hogy a politikai szerveződésnek legyen olyan legitim módja, amelyet nem az MSZMP vezényel. Az ÜMF alapító dokumentumát elfogadták, de Nyersnek, mint KB-tagnak megtiltották, hogy aláírja, holott ő volt a vezetője. A nyilatkozat csak 1989 októberében jelent meg, amikor a kezdeményezés már régen elbukott. Interjú Antal Lászlóval (1997).

¹²⁰ Az 1989-ben elfogadott alkotmány ugyanis a következő bevezetéssel kezdődött: „A többpártrendszert, a parlamenti demokráciát és a szociális piacgazdaságot megvalósító jogállamba való békés politikai átmenet elősegítése érdekében az Országgyűlés – hazánk új Alkotmányának elfogadásáig – Magyarország Alkotmányának szövegét a következők szerint állapítja meg...” A Magyar Köztársaság Alkotmánya. Budapest, Novissima Kiadó, 2006.

1956 nem volt ellenforradalom, akkor azt sem tagadhatták volna többé, hogy a szovjet tankok révén hatalomra jutó Kádár népelnyomó, idegen érdekeket szolgáló rezsimet hozott létre. Az állampárt vezető testületei 1989 februárjában tárgyalták meg a „Pozsgay-kérdést”. A várakozások ellenére a küzdelem a reformerők megerősödését hozta, a résztvevők tudomásul vették, hogy 1956-ban népfelkelés volt. Ennél is lényegesebbnek bizonyult azonban, hogy az MSZMP elfogadta a többpártrendszer gondolatát, így kodifikációjának nem volt már akadálya.

Ez azonban nem jelentette azt, hogy az állampárt kész lett volna korlátozások nélküli, szabad és tiszta választásokon megmérteni magát. 1989 februárjában az MSZMP vezetői még úgy gondolkodtak, hogy mindazon pártok működését ösztönzik, amelyek elfogadják az akkori alkotmányt – beleértve az állampárt vezető szerepéről szóló kitételeket –, tehát azt, hogy a többpártrendszer csak az úgynevezett „szocialista pluralizmus” között valósulhat meg. Arra törekedtek, hogy az újjászervezett történelmi pártokat – elsősorban a Független Kisgazdapártot, a Magyarországi Szociáldemokrata Pártot és a Magyar Néppártot – érdekkörükben tartsák egy velük való majdani koalíció reményében. Emellett fontosnak tartották, hogy jó kapcsolatokat ápoljanak a legerősebb új párttal, a Magyar Demokrata Fórummal. Pozsgay Imre az MSZMP-n belüli reformszárny népnemzeti irányba tájékozódó képviselője már az 1987-es lakiteleki találkozó óta együttműködött az MDF vezetőivel, de jó kapcsolatokat ápolott a Bajcsy-Zsilinszky Baráti Társaság és a Magyar Néppárt vezetőivel is. Nyers Rezső államminiszter az Új Márciusi Front révén igyekezett kapcsolatot teremteni a reformkommunisták és a szociáldemokraták között.

A független politikai szervezetek közös nyilatkozatban üdvözölték, hogy az MSZMP elfogadta a többpártrendszer gondolatát, és nehezményezték, hogy az állampárt 1956-ot hivatalosan még mindig nem tekinti forradalomnak. E szervezetek megtették az első előkészületeket március 15-e hatalomtól független, méltó megünneplésére, egyben felszólították a kormányt, hogy nyilvánítsa hivatalos ünneppé október 23-át. A Duna-mozgalmak vezetői bejelentették, hogy több mint 124 ezer aláírást gyűjtöttek annak érdekében, hogy a vízlépcső ügyében népszavazás mondja ki az utolsó szót. Az ünnep előtti hetekben az MSZMP felgyorsította az egyes ellenzéki – vagy az akkor hivatalos szóhasználat szerint: „alternatív” – szervezetekkel külön-külön folytatott tárgyalásokat.¹²³ E megbeszéléseket több ellenzéki szervezet az „oszd meg, és uralkodj!” taktikájaként bírálta.

1989-ben március 15-e hosszú évtizedek után először volt ismét piros betűs ünnep. A korábbi évek rituáléjához igazodva a budapesti hivatalos ünneplés a Múzeum-kertben zajlott. Az ellenzéki oldal a Petőfi-szobornál gyülekezett, s innen

¹²³ 1989 február végén és március elején az MSZMP képviselői kétoldali megbeszéléseket folytattak a Független Kisgazdapárt, a Veres Péter Társaság, az Új Márciusi Front, az MDF, az MSZDP, a Münnich Ferenc Társaság, a Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetsége (MEASZ) képviselőivel. Ebbe a sorba illeszkedett találkozásuk a Magyar Ifjúsági Szervezetek Országos Tanácsa (MISZOT), a Magyar Néppárt, valamint az SZDSZ delegátusaival.

indulva járta végig a nyolcvanas években hagyományossá vált útját, amelynek egyes állomásain politikai beszédek hangzottak el. Este az ellenzék fáklyás felvonulást szervezett a budai Várba. A budapesti demonstráción több mint százezren vettek részt – tehát ötször annyian voltak, mint a hivatalos ünnepség résztvevői –, és a részvételi arányok valamennyi vidéki városi megemlékezésen hasonlóak voltak. Mindez a legitimitás hitét adta az ellenzéki csoportoknak: joggal remélhették, hogy mögöttük immár nemcsak a társadalomtól elzárt diák- és értelmiségi körök állnak, hanem a társadalom egyre nagyobb tömegei is elfogadják őket.

Március 15-e megünneplése politikai harc volt a történelmi emlékezetért, annak valódi birtokbavételért. A tüntetők az utcán vizuálisan és verbálisan is összekapcsolták 1848 és 1956 követeléseit, és az 1989-es helyzetre vonatkoztatva aktualizálták őket. E tüntetéseken jelent meg hangsúlyosan Nagy Imre és Kádár János alakjának egymással való szembeállítás, felidézve a Kádár-rendszer geneziséjét, és kiemelve annak morális tarthatatlanságát (Hofer 1993). A sikeres tüntetés bekapcsolta az addig jórészt az elitek szintjén zajló változásokat a közbeszédbe, és további biztatást adott az új politikai csoportok vezetői számára, hogy fogjanak össze, és békés úton, vértelenül valósítsák meg két forradalom követelését: a magyar szabadságot.

A sikeres március 15-i tüntetés átrendezte a politikai erőviszonyokat, és döntő hatással volt mind az MSZMP, mind az ellenzék helyzetére. Ami az állampártot illeti: felgyorsult a januári Pozsgay-bejelentést követő erjedési folyamat. Áprilistól országszerte megszerveződtek a párt reformkörei, és több keményvonalas vezető kikerült az országos vezetésből. Az MSZMP képviselői már áprilisban zárt ajtók mögött leültek tárgyalni az időközben megalakult Ellenzéki Kerekasztal képviselőivel a nyári Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások előkészítéséről. A májusban gyakorlatilag szakértői kormánnyá átalakított Németh-kormány felfüggesztette a nagymarosi vízlépcső építkezését, elhatárolta magát Grósz Károly pártfőtitkár gazdasági szükségállapotot megpendítő kijelentésétől, és megkezdte a leválást az állampárttól. Végül az MSZMP nem tudott kitérni Nagy Imre mártír miniszterelnök júniusi újratemetése és különösen annak belpolitikai eseménnyé avatása elől. Világossá vált, hogy a változás irányát a párt konzervatív erői immár nem fordíthatják vissza (Kalmár 2000). Ezzel párhuzamosan az ellenzéki pártok ellenálltak annak a kísértésnek, hogy az MSZMP-vel külön-külön megállapodjanak, így az nem tudta megosztani őket. Március 15-ét követően megteremtődtek az ellenzéki együttműködés politikai feltételei.

1989. március 22-én nyolc szervezet képviselőinek részvételével Budapesten, az ELTE Jogi Karán megalakult az Ellenzéki Kerekasztal.¹²⁴ Létrejöttének előzményéhez tartozik, hogy Lengyelországban az év február elejétől megindultak a kerek-

¹²⁴ A kerekasztalt létrehozó nyolcak a következők voltak: Bajcsy-Zsilinszky Endre Baráti Társaság, Fiatal Demokraták Szövetsége, Független Kisgazdapárt, Független Szakszervezetek Demokratikus Ligája, Magyar Demokrata Fórum, Magyar Néppárt, Magyarországi Szociáldemokrata Párt, Szabad Demokraták Szövetsége. A Kereszténydemokrata Néppárt – kilencedikként – csak júniusban csatlakozott az Ellenzéki Kerekasztalhoz.

asztal-tárgyalások az ottani legfontosabb politikai erők (a Szolidaritás, a kommunista párt, a katolikus egyház, a hivatalos szakszervezetek és a szatellitpártok) képviselőinek részvételével (Osyatinski 1996; Matynia 2000). A magyar ellenzék számára e minta – amely akkoriban az egyetlen volt – a két ország politikai helyzete közötti különbségek ellenére is követhetőnek tűnt.¹²⁵ A kérdés csak az volt: ki kezdeményezi az ellenzéki erők összefogását?

Ekkor lépett színre a Független Jogász Fórum (FJF), amely már 1988 novemberében megalakult abból a célból, hogy a jogászságot felrázza passzivitásából, és mozgósítsa őket a rendszer demokratikus és erőszakmentes átalakítására. Bár az FJF nem horgonyzott le egyetlen ellenzéki szervezet mellett sem, az ellenzék mellett kötelezte el magát, és segíteni kívánta azt a folyamatot, amely a szabad választásokhoz vezet. A sikeres március 15-i tüntetést követően Kónya Imre megfogalmazta az FJF felhívását a magyarországi független szervezetekhez. Ebben javaslatot tett arra, hogy az ellenzéki erők haladéktalanul kezdjenek tárgyalásokat egymással az átmenet legsürgetőbb kérdéseiről: mindenekelőtt a választójogról és az átmenethez kapcsolódó egyéb sarkalatos kérdésekről. Ide tartozott még a bős-nagymarosi vízlépcső elleni tiltakozás összehangolása is. Egyúttal a Független Jogász Fórum felajánlotta, hogy megszervezi a tárgyalásokat, és közreműködik a vélemények egyeztetésében, valamint azok szakmai kidolgozásában.¹²⁶

Ezzel az ellenzéki értelmiségi politizálás a mozgalmi szakasz után egészen más dimenzióba lépett: egy értelmiségi csoport szó szerint törvényhozó, alkotmányozó szerepet vállalt. A maga konkrétságában valószínűsítette meg azt, amiről Zygmunt Bauman (1987) metaforikus értelemben írt (az értelmiségi, mint „törvényhozó”).

A Kerekasztalba tömörült ellenzéki szervezetek arra törekedtek – s ebben alakuló ülésükön formális szavazás nélkül egyhangúan megegyeztek –, hogy az EKA tagjai csak olyan szervezetek lehetnek, amelyek 1. céljuknak tekintik a népszuverenitás elérését, 2. nem osztoznak a hatalmi monopólium kiváltságaiban, 3. nem kötnek szövetséget ilyen szervezetekkel. Egységük megeremtése érdekében a résztvevők olyan eljárási szabályban állapodtak meg, hogy az EKA döntései konszenzussal születnek, amelyben akár egyetlen szervezet ellenszavazata is vétőjog érvényesítését jelenti (Bozóki et al. 1999. I.).

E szabály komoly összetartó erőnek bizonyult. Ettől kezdve az EKA minden tag-szervezetének mérlegelnie kellett: fontos-e saját, eltérő szavazata a számára annyira, hogy az ahhoz való ragaszkodással megakadályozza az EKA-t a döntésben. Ez még nem azt jelentette, hogy az EKA belső működésében a tagszervezetek csupán igen-nel szavazhattak: sokszor tartózkodtak, vagy kijelentették, hogy nemleges szavazatuk csak a kerekasztalon belüli erőviszonyok tisztázására szolgál, de nem jelent vétőt. A konszenzusos döntéshozatal elve, amelyet később, árnyaltabb formában a

nyári Nemzeti Kerekasztal-tárgyalásokra is kiterjesztettek, igen nagy hatást gyakorolt a kialakulóban lévő demokratikus politikai kultúrára.

Az alkotmányozás vonatkozásában az Ellenzéki Kerekasztal leszögezte, hogy az MSZMP-vel folytatandó tárgyalások napirendi pontjai közé javasolja „az alkotmányozás demokratikus feltételeinek biztosítását, tekintettel arra, hogy az alkotmányozás jelenlegi folyamatát az Ellenzéki Kerekasztal nem tartja demokratikusnak és célszerűnek”. Ugyancsak fontosnak tartotta és megtárgyalni javasolta „az alkotmányos kibontakozást biztosító szabad és demokratikus választások feltételeinek megteremtését, tekintettel arra, hogy a nem demokratikus választások útján létrejött jelenlegi Országgyűlést az Ellenzéki Kerekasztal az alkotmányozásra alkalmatlannak tartja” (Bozóki et al. 1999. I. 86–87). Az Ellenzéki Kerekasztal korai dokumentumaiban nem találunk utalást arra, hogy az EKA maga is részt kívánt volna venni az alkotmányozás folyamatában. Sőt, inkább arra szólított fel, hogy az MSZMP ne folytassa az egyoldalú alkotmányozásra tett előkészületeket.

Az EKA megalakulására az MSZMP felfokozott aktivitással reagált: ha már az általa szorgalmazott különtárgyalások nem sikerültek, igyekezett áprilisra konzultatív fórumként megszervezni egy találkozót, amelyre a Fidesz kivételével valamennyi ellenzéki szervezetet és a későbbi harmadik oldal legtöbb szervezetét meghívta. Az Ellenzéki Kerekasztal számára ez szakítópróba volt: ha a Fidesz nélkül elmegy, földjára egységét, s így sikerül az MSZMP szálamitaktikájának első lépése. Az EKA pártjai úgy döntöttek, hogy távol maradnak a tárgyalástól. Ezzel megerősítették az új pártok közötti szolidaritást, lehetővé tették a kerekasztal hosszabb távú fennmaradását, és megszilárdították a kerekasztal működési elvét, a konszenzusos döntéshozatalt. Ennek árán az EKA nemcsak formális egyeztető fórumként, hanem valóságos politikai erőként is létrejött.

Ezzel párhuzamosan az MSZMP is meggyengült. Teret nyert a párton belüli reformkörü mozgalom, amelynek képviselői nemcsak az állampárt hatalmi monopóliumának, de hegemon szerepének föladását is sürgették a megújulás érdekében. Nyomásukra fogadta el a pártvezetés a platformszabadságot, mondott le a sajtó közvetlen felügyeletéről, és szüntette meg a hatásköri listákat (a nómenklatúrát), amelyek azokat a munkaköröket tartalmazták, ahol a párt előzetes jóváhagyása, politikai kontrollja volt szükséges az állás betöltéséhez. Az MSZMP reformkőrei 1989 áprilisában országos tanácskozást tartottak, amelyre sokan nagy várakozással tekintettek, s a reformszárnynak az állampártból való kiválására számítottak. Pozsgay azonban a külső feltételeket nem ítélte kedvezőnek ehhez, és elhárította e javaslatot. Feltehetően úgy vélte, hogy ki fogja szorítani a keményvonalasokat, s ebben a helyzetben kilépése, a pártszakadás előidézése és egy új párt elindítása éppen ellenfeleinek kedvezne, akik így könnyűszerrel megszabadulhatnak tőle. Igaz, nagyobb hitele lehetett volna egy újjászervezett, párton kívüli baloldali mozgalomnak, de a szakítás kockára is tehetett volna a békés átmenet sikerét.

1989 májusában–júniusában felgyorsult az MSZMP belső pluralizálódása, s az országszerte szerveződő reformkörök a tárgyalásokat szorgalmazták, sőt, levélben

¹²⁵ Interjú Bruszt Lászlóval (1997); Kiss Gy. Csabával (1997).

¹²⁶ Ezzel egy időben az SZDSZ is megfogalmazott egy ehhez hasonló kezdeményezést, de ezt a párt vezetői visszavonták, mert úgy vélték, hogy jobb, ha a kezdeményezés nem az ellenzéki pártok egyikétől indul el.

maguk is megkeresték az Ellenzéki Kerekasztalt. Május 1-jén független szakszervezetek tartottak majálist a budapesti Népligetben, amelyen több tíz ezer ember vett részt, sorra jelentek meg vidéken a helyi ellenzéki kerekasztalok, az ellenzéki összefogás országos mozgalommá vált. A Munkásörség a kormány felügyelete alá került, Kádár Jánost fölmentették pártelnöki funkciója alól. A pártvezetés 1989 őszére pártkonferenciát hirdetett meg, amiből a reformkörök nyomására lett teljes értékű pártkongresszus. A pártvezetés két tűz közé szorult.

A Németh-kormány egyre radikálisabb lépései nyomán vetődött fel a kormányhoz közel álló körökben, hogy a tárgyalásoknak nem az MSZMP és az EKA, hanem a kormány és a pártok között kellene folyniuk, hogy a hanyatlóban lévő MSZMP ne kapjon a kelletténél nagyobb súlyt. Az EKA-nak azonban fontos volt, hogy a hatalom valódi birtokosaival tárgyaljon, és ezáltal alkalma legyen arra, hogy élesen megkülönböztethesse magát a régi rendszer képviselőitől. Az MSZMP reformköreinek javaslata ellenére az EKA tehát visszautasította a hivatalban levő kormánnyal való tárgyalást, és kitartott a kommunista párttal folytatandó kétoldalú tárgyalások gondolata mellett. Az ellenzék így kívánt jelképes vonalat húzni a „mi” és az „ők” közé. Ha már megvalósult volna a rendszerváltás, az ellenzék megvitathatta volna a politikai kérdéseket a kormánnyal is. De 1989 nyarán még nem ez volt a helyzet: az ellenzéknek az MSZMP-vel mint a „társadalom vezető erejével” kellett tárgyalnia. A Németh-kormány ekkor már nem volt kifejezetten a demokratikus átmenet ellen, így nem lehetett a régi rezsim szimbóluma sem. A hatalom monopóliumával rendelkező állampárt volt az, amely megtestesítette a régi rendszert, és amely ezért – szimbolikus és valóságos értelemben – a rendszerváltás legfőbb akadályát képezte.

Az egyik reformista minisztériumi résztvevő erre sajnálkozva emlékezett: „Ügy éreztem, hogy minisztériumunk elég erős reformszellemben működött és ezt a reformszellemet nem lenne szabad veszni hagyni. [...] De ez egyik politikai erőnek sem állt érdekében. Az MSZMP-nek azért, mert tudta, hogy már nem tudja ellenőrizni a kormányt, a kormány függetlenségi harca akkorra már győzedelmeskedett. Az EKA-nak pedig azért, mert nem volt érdeke elismerni, hogy a kormány önálló politikát folytat, neki az volt az érdeke, hogy összemossa az MSZMP-vel.”¹²⁷ Mivel azonban az MSZMP akkori vezetői közül ketten is (Németh, Pozsgay) a kormány legfontosabb tagjai voltak, a minisztériumi tisztségviselők nem tudták politikailag hitelt érdemlően képviselni az állampárttól való függetlenségüket. Cserében viszont habár az MSZMP színeiben kellett tárgyalniuk, nagy szabadságfokkal, szinte szabad mandátummal tehették ezt. „Mi közvetlenül csak egy politikai instrukciónak éreztük magunkat alárendelve, Pozsgay Imre instrukciójának, hogy meg kell állapodni.”¹²⁸

¹²⁷ Interjú Somogyvári Istvánnal (1997).

¹²⁸ Uo.

Az EKA és az MSZMP között 1989 áprilisában lefolytatott előzetes, nem nyilvános egyeztetéseken¹²⁹ az alkotmányozás kérdésköre is szóba került, ám az EKA delegátusai ekkor még elzárkóztak attól, hogy az új, demokratikusan megválasztandó országgyűlés megalakulása előtt alkotmányozásra kerüljön sor. „... az Ellenzéki Kerekasztal szerint a tárgyalások célja az, hogy a demokratikus átmenet előfeltételét jelentő jogszabályok ügyében, illetve az országgyűlési választások időpontjában a felek megegyezésre jussanak. [...] Az Ellenzéki Kerekasztal a jelenlegi Országgyűlést alkalmatlannak tartja az alkotmányozásra, ezért ebben a kérdésben nem kíván politikai megállapodást kötni, mert ez az új Országgyűlés mozgásterének korlátozását jelentené. Ugyanilyen megfontolások alapján most időszertlennek tartja a köztársasági elnöki intézményről és az alkotmánybírásról a megbeszélések folytatását” (EKA – MSZMP 1989).

Mivel az idő múlása az Ellenzéki Kerekasztalnak kedvezett – hiszen mind a reformkörök, mind a társadalom egyes csoportjai aktivizálódtak –, az MSZMP-nek lépnie kellett: közelgett a június 16-i Nagy Imre-temetés és George Bush amerikai elnök júliusra tervezett látogatása. Miközben június elején tévénezők milliói láthatták a pekingi Tienanmen téren a demokráciáért küzdő diákokkal történő véres leszámolást, egyre nyilvánvalóbbá vált a magyar politikai vezetésre ható nyugati nyomás is. Az amerikai külpolitika – amely Bush megválasztásakor kezdetben még túlságosan óvatos Kelet-Európa-politikát folytatott – felismerte növekvő mozgásterét. Az Egyesült Államok nagykövete, Mark Palmer, aki 1989-ben többször személyesen is támogatta az ellenzéki pártokat, egyértelművé tette, hogy az amerikai elnök a békés, demokratikus átmenetet támogatja, ám ha a tárgyalások nem kezdődnek meg, az amerikai gazdasági támogatás kérdésessé válhat. Az MSZMP így inkább elébe ment az eseményeknek.

Ám az EKA egyes tagszervezetein belül is meg kellett győzni a tárgyalás ellenzőit. Csengey Dénes író így győzködte az MDF küldötteit 1989 júniusában: „Kedves barátaim, itt most egy politikai kiegyezésről van szó, félre kell tennünk a fintoainkat. [...] Ha azt mondjuk, hogy megrázkódtatás nélkül, ha azt mondjuk, hogy harc nélkül, ha azt mondjuk, hogy fegyver nélkül, ha azt mondjuk, hogy vér nélkül, márpedig ezt mondjuk, akkor azt kell mondanunk, hogy tárgyalásokkal, és akkor nem fintorognunk kell, hanem ott kell lennünk a tárgyalásokon, világossá kell tenni a követeléseinket, és elvennünk azt, ami egyébként is a miénk: Magyarországot” (Csengey 1990: 53).

1989. június 10-én a pártközpont épületében került sor az MSZMP és az EKA közötti tárgyalások megkezdéséről szóló megállapodás aláírására. A felek érezték, hogy magyarázatot kell adniuk arra, miért éppen ők kezdenek tárgyalásokat egymással. Az EKA nevében felszólaló Sólyom László reflektált a legitimitás problémájára: „A jövőre nézve azt kell látnunk, hogy az itt tárgyaló felek egyike sem kép-

¹²⁹ Az előzetes megbeszéléseken az EKA-t Sólyom László és Tölgyessy Péter, az MSZMP-t pedig Forgács Imre, György István és Tóth András képviselte.

viseli a magyar népet. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a saját tagságukon kívül [...] jelentős támogatásra számíthatnak a népesség köréből. Hogy ki kit mennyire támogat, azt a választásoknak kell eldönteniük. Ezt az egész tárgyalássorozatot csak az legitimálhatja, ha [...] legfontosabb feladata az, hogy megteremtse a szabad választások feltételeit. [...] Ezek a tárgyalások attól lesznek valóban érdemiek, hogy a demokráciához nélkülözhetetlen jogszabályokat itt fogjuk kidolgozni, és a kormányzó párt elkötelezte magát ebben az okmányban, hogy a törvényalkotás nem előzheti meg a politikai megállapodásokat” (Megállapodás 1989). A kérdés ezek után már csak az volt, hogy milyen szabályokat kell eltörölni ahhoz, hogy szabad választásokon a közakarat előzetes megkötöttségek nélkül megnyilvánulhasson. A felek leszögezték, hogy a hatalom alapja a népfelség, s a szuverenitást egyetlen politikai erő sem sajátíthatja ki. Ezzel megnyílt az út az érdemi tárgyalásokhoz.

Grósz Károly még 1988 júliusában megígérte, ha a család el kívánja temetni Nagy Imrét, ő nem kíván ennek útjába állni, de hangsúlyozta, hogy az egykori miniszterelnök politikai rehabilitációjára nem kerülhet sor. A családtagok ragaszkodtak Nagy Imre méltó eltemetéséhez. Ennek megszervezésében nagy szerepet játszott a Történelmi Igazságtétel Bizottsága (TIB), amely közbenjárt annak érdekében, hogy feltárják az 1956-os elítéltek jeltelen sírjait. A felgyorsuló politikai változások mellett ez tette lehetővé a mártír miniszterelnök hamvainak kihantolását és méltó újratemetését.

1989. június elején az MSZMP KB közleményben méltatta Nagy Imre életútját, és kifejezte azt az óhaját, hogy a június 16-ra kitűzött végtisztesség és méltó eltemetés legyen a „nemzeti megbékélés” jelképe. Az MSZMP vezetői tartottak ettől a naptól. Átlátták, hogy nekik még a temetés napja előtt megegyezésre kell jutniuk az Ellenzéki Kerekasztallal az elkövetkező tárgyalások menetrendjéről, máskülönben súlyos politikai vereséget szenvedhetnek. El akarták kerülni, hogy a temetés a társadalmi „ítélet napjává” váljon a párt fölött. Ezért a közelgő újratemetés jótékony hatást gyakorolt a tárgyalási folyamat felgyorsítására.

Az 1989. június 16-i temetés a rendszerváltás szimbolikusan talán legfontosabb eseménye volt. A budapesti Hősök terén kétszázezer ember gyűlt össze, az eseményt a televízió egyenes adásban közvetítette, amelyet így milliók követhettek nyomon. A Múcsarnok előtti gyászszertartásnak a húszas évek orosz konstruktivista stílusára emlékeztető díszleteit az egykori disszidens, Rajk László tervezte. A rendezvény biztosításáról az ellenzéki szervezetek – mindenekelőtt az MDF – aktivistái a rendőrséggel együttműködve gondoskodtak. A Múcsarnok előtt hat koporsót helyeztek el, ötben közülük az 56-os mártírok¹³⁰ földi maradványaival. A hatodik koporsó Göncz Árpád javaslatára üresen maradt: mindazokat az elhunyt, névtelen „pesti srácokat” jelképezte, akik életüket adták a forradalomért.

A búcsúszertartást Göncz Árpád egykori ötvenhatos elítélt, a magyar Pen Club elnöke nyitotta meg, utána további ötvenhatos elítéltek vagy elüldözöttek kaptak

szót: Vásárhelyi Miklós a demokratikus átmenet követelményeit, Király Béla Nagy Imre személyes példaadását, Mécs Imre a megbékélés szükségességét, Rácz Sándor pedig az idegen csapatok magyarországi állomásoztatásának kérdését emelte ki. A legnagyobb politikai visszhangot a „magyar ifjúság nevében” felszólaló Orbán Viktor váltotta ki. Beszéde azon a felismerésen alapult, hogy 31 évvel Nagy Imre kivégzése után már nem egyszerűen temetési szertartásról van szó, hanem olyan eseményről, amelynek az emlékezés aktusán túl közvetlen rendszerváltó politikai szerepe is van. A beszéd az első nyílt támadást jelentette a reformkommunisták ellen, akiket úgy írt le, hogy továbbra is egy pártban vannak az 1956 utáni megtorlások végrehajtóival. Újdonsága abban állt, hogy Pozsgayt mint „jó kommunistát” nem akarta leválasztani pártja „rossz kommunistáitól”, ellenkezőleg, az MSZMP egészét egységes tömbként kezelve utasította el. Mindez élesen szemben állt az ellenzéki pártok többségének stratégiájával.

A Hősök terén lezajlott esemény fordulópont volt a magyar rendszerváltásban. Először is, lélektanilag segített megszabadítani az embereket a félelemtől: innentől kezdve nemcsak pártvezetők és reformbizottságaik, hanem a társadalom is szabadon beszélhetett 1956-ról. Ezzel megdőlt a tabu, amely a Kádár-rendszer egyik tartópillére volt. Másodszor, a temetés után 1956 visszanyerte forradalomként való elismerését a nyilvános közbeszédben. A temetés nemcsak Nagy Imrét, hanem rajta keresztül a forradalmat is rehabilitálta, ezáltal élesen vetette fel a forradalom levezetéséből született elnyomó rendszer felszámolásának szükségességét. A temetés tehát egyúttal a rendszer temetése volt. Harmadszor, megdőlt a szovjet csapatok magyarországi állomásoztatásának tabukérdése is. Habár a csapatkivonásra vonatkozó megoldási lehetőségek keresése a háttérben már korábban elindult, június 16-tól az egész ország nyilvánossága előtt is napirendre került. Negyedszer, e nap fontos eredménye volt, hogy nem az MSZMP által elvárt és propagált „nemzeti megbékélés” jött létre (Kenedi 1996), hanem a demokratikus átmenet új szakasza vette kezdetét. Világossá vált, hogy a valódi nemzeti megbékélést a demokrácia jelentheti. Ötödször, a Nagy Imre-temetés azért is tekinthető fordulópontnak, mert kiderült, hogy jelentős társadalmi csoportok már elkötelezték magukat a rendszerváltás mellett, miközben az MSZMP reformerói ekkor még mindig modellváltásról beszéltek.

Mindez azt húzza alá, hogy a magyarországi jogállami forradalom nem érthető meg az 1989-es nagy tüntetések, vagyis az eliten kívüli erők szerepe nélkül. Épp attól lehetett az átmenet békés, mert kiderült, hogy az MSZMP utcai ellenállásra számíthat, ha erőszakot alkalmaz. Nem csupán azért haladhattak a kerekasztal-tárgyalások gördülékenyen, mert a tárgyaló felek önkorlátozó módon jártak el, hanem mert a társadalom túlnyomó többsége az ellenzéki pártok követeléseit mögött állt. Bár a szabad választások jelentette demokratikus felhatalmazás ekkor még hiányzott, az ellenzéki pártok bízhattak az emberek támogatásában. Az EKA megalakulása nem érthető meg a március 15-i tüntetés sikere nélkül (Hofer 1992). Az MSZMP visszaszorulásában hatalmas szerepet játszott Nagy Imre és mártírtársai június 16-i

¹³⁰ Nagy Imre, Gimes Miklós, Losonczi Géza, Maléter Pál és Szilágyi József.

újrateremtése, amelyet a televízióban milliók láthattak. Végül a párt gyors kivonulása a munkahelyekről és a Munkásörtség felszámolása nem érthető meg az 1989. őszi petíciós kampány nélkül, amelyet a négyigenes népszavazás sikere követett. Az elit és a nép között nemcsak a kétségkívül létező távolság volt fontos, hanem a köztük kialakuló interakció is, amely dinamizálta a rendszerváltást (Renwick 2000). Az elitek által vezérelt átalakulást kritikus pillanatokban határozott népi támogatás lendítette tovább.

Az újrateremtést nem követte a párton belüli keményvonalasok ellentámadása, így a reformista erőnek lehetőségük nyílt arra, hogy vetélytársaik fölötti győzelmeiket a hatalom csúcsain személyi változtatásokban is érvényesítsék. Ennek megfelelően június végétől már nem Grósz Károly volt az MSZMP első embere: az egy-személyes főtitkári irányítás helyett négytagú pártelnökség alakult.¹³¹ E felállásban néhány hónapra Nyers Rezső lett „az első az egyenlők között”, s a változtatás célja a hatalom további szétterítése volt. Június 16-a után az állampárton belüli keményvonalasok és reformerek politikai harca fokozatosan másodlagossá vált a hatalmon lévők és az ellenzék békés küzdelméhez képest a társadalom szemében. Hiába arattak győzelmet a párton belüli reformerek a reform ellenzőivel szemben, ha a magyar társadalom a reformkommunista Nagy Imre búcsúztatásával magától a reformkommunizmustól is elbúcsúzott. A reformerek ekkorra már oly messzire mentek a hatalom szerkezetének átalakításában, hogy számukra nem volt többé visszaút, a tárgyalások elkezdésével azt is deklarálták, hogy elvileg elfogadják a szabad választások és a teljes rendszerváltás programját. A közvéleményt innentől kezdve egyre kevésbé érdekelte, hogy meg tud-e újulni az MSZMP, mert figyelme az ellenzéki pártok felé fordult. Ez vezetett később az MDF nyári, illetve az SZDSZ őszi nagy előretöréséhez, a Fidesz ismertté válásához, továbbá az időközi választások, a népszavazás, majd a parlamenti választások ellenzéki sikeréhez.

A politikai rehabilitáció után három héttel, 1989. július 6-án megtörtént Nagy Imre és mártírtársai jogi rehabilitálása is. A Legfelsőbb Bíróság felmentette az ártatlanul kivégzett egykori vezetőket, miközben ugyanazon a napon meghalt Kádár János. Ezzel mind politikai, mind szellemi, mind személyi feltételeit tekintve véget ért a Kádár-korszak. A puha diktatúra vezetőjének temetésén tízezrek vettek részt, mintegy megköszönve a párt korábbi vezetőjének azt, hogy a hatvanas–hetvenes években nem úgy folytatta politikáját, ahogy 1956 végén elkezdte. A túlélés e furcsa hálája, a békevág és a nosztalgia mellett megkönnyebbülés is érezhető volt. A közvélemény figyelme az ország belpolitikai életét meghatározó kerekasztal-tárgyalások felé fordult.

¹³¹ A négytagú pártelnökségnek Grósz Károly, Németh Miklós, Nyers Rezső és Pozsgay Imre volt tagja. Az MSZMP Politikai Bizottsága helyett létrehozták a 22 tagú politikai intéző bizottságot, amelyet a pártelnöki kvartett irányított.

4.3. Alkotmányozás a kerekasztal-tárgyalásokon: a főbb vitakérdések

Az 1989. júniusi lengyel választásoktól az októberi keletnémet politikai földcsuszamlásig terjedő időszakban Magyarország került a nemzetközi érdeklődés középpontjába. Ebben az időben Kelet-Közép-Európában a magyar kerekasztal-tárgyalások jelentették a reményt a demokratikus fordulat továbbvitelére.

Miközben az Ellenzék Kerekasztal mindent megtett, hogy sorait kívülről ne bonthassák meg, az MSZMP-vel mindvégig kétoldalú tárgyalásokra törekedett. Nem a kormánnyal vagy a miniszterekkel akart tárgyalni, hanem közvetlenül a párttal, amely az akkori alkotmány szerint a hatalom birtokosa volt. Az ellenzéki pártok azt szorgalmazták, hogy a tárgyalóasztalnál a két csoportosulás egymással szemben foglaljon helyet: az egyik oldalon az állampárt, a másikon az EKA. Az Ellenzéki Kerekasztal irányítói a tárgyalásokat „a hatalom és a társadalom” közötti párbeszédként kívánták megjeleníteni (Bozóki 2000b: 29; Ripp 2000, 2006), ami szemléletessé tette volna, hogy a hatalom nem tartozik a néphez.

A tárgyalások egyik ellenzéki főszereplője mindezt így értékelte: „Az MSZMP-nek kettős törekvése volt, egyfelől, hogy az EKA-t alkotóelemeire bontsa, másfelől, hogy a nagyközönséget manipulálja abban a tekintetben, hogy ő nem egyszerűen egy pártot képvisel, hanem az állampolgárokat reprezentáló szervezetek tömegét. [...] Magyarán mondvá, hogy minél inkább eltakart legyen az a körülmény, hogy két szemben álló oldal van, mégpedig a demokrácia és szabadságtörekvések oldala, a másik oldalon pedig a diktatúra, a kiváltságrendszer oldala. [...] Az EKA világosan definiálta: egyetlen feladatát látjuk ennek az egész tárgyalássorozatnak, hogy alkotmányos legitimitáció híján is tegyük lehetővé a szabad választások megtartását. [...] Az MSZMP pedig az egyre világosabban válságba sodródó ország minden problémájával el akarta borítani a tárgyalást, hogy befullassa az EKA célratoró igényét a szabad választások feltételrendszerének tisztázására.”¹³²

A kétoldalú tárgyalásokra vonatkozó javaslatot az MSZMP nem fogadta el. Az MSZMP-n belül a keményebb tárgyalási stratégiát hirdető Fejti György ragaszkodott ahhoz, hogy „ha már tárgyalni kell, akkor kerüljük el a kétpólusú tárgyalást – hogy »hatalom és ellenzék« –, hanem legyen egy harmadik oldal is, és akkor mindenkit be lehet vonni, aki ebben az országban számít”.¹³³ Ám az Ellenzéki Kerekasztal tagjai nehezen fogadták el, hogy a tárgyalások ne kétoldalúak, hanem – az MSZMP által meghívott szatellitszervezetek részvétele miatt – háromoldalúak legyenek. Viszonzásul beépítettek két féket, amelyek révén megőrizhető maradt a tárgyalások érdemi jellege: az oldalaknak egyetlen álláspontot kell képviselniük (konszenzuskényszer); a Harmadik Oldal nem akadályozhatja meg az első két oldal megegyezését. A felek végül megegyeztek abban, hogy az MSZMP által meghívott

¹³² Interjú Szabad Györggyel (1997).

¹³³ Interjú György Istvánval (1997).

társadalmi szervezetek – önálló oldalként, egységes álláspontot képviselve – részt vehetnek a kerekasztal-tárgyalásokon. Így lett a tárgyalások résztvevője a Harmadik Oldal, amely már a tárgyalások elején kinyilvánította, hogy támogatni fogja az MSZMP és az EKA megegyezésre jutását, s ezzel elfogadta tárgyalási pozíciójának korlátozását.

1989. június 13-án – három nappal a Nagy Imre-temetés előtt – a Parlament Vádstermében tették meg szándéknyilatkozataikat a tárgyaló felek. Az egyik oldalon az MSZMP képviselői ültek.¹³⁴ A másik oldalon az Ellenzéki Kerekasztal részéről a BZSBT, a Fidesz, az FKGP, a Független Szakszervezetek Demokratikus Ligája, a KDNP, az MDF, az MNP, az MSZDP és az SZDSZ képviseltette magát. Végül a Harmadik Oldal szervezetei között kapott helyet a Baloldali Alternatíva Egyesülés, a Demisz, a Hazafias Népfront, a Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetsége, a Magyar Nők Országos Tanácsa, a Münnich Ferenc Társaság és a Szakszervezetek Országos Tanácsa képviselői.

A megnyitó plenáris ülésen az MSZMP részéről Grósz Károly, az Ellenzéki Kerekasztal nevében Kónya Imre, a Harmadik Oldal képviselőjében pedig Kukorelli István olvasta fel nyilatkozatát. Grósz a békés átmenet követelményére hivatkozott, és azt hangsúlyozta, hogy a folyamatot az állampárt indította el. Mint kifejtette, „békés átmenetet kell találnunk a többpártrendszeren alapuló, a pártok versengését is feltételező képviseleti demokráciába. [...] A Magyar Szocialista Munkáspárt, együtt más politikai erővel, olyan demokratikus és szocialista jogállam kiépítésére törekszik, amely a nép akaratát juttatja érvényre” (Grósz 1999 [1989] II: 16).

Kónya Imre az EKA képviselőjében azt emelte ki, hogy Magyarország az itt élő népé, és a tárgyalások feladata nem a hatalmon való osztozkodás, hanem a szabad választásokhoz vezető út megtalálása: „Leszögezzük, hogy a tárgyalások célja a békés átmenet biztosítása a diktatórikus uralmi rendszerből a népakaratot ténylegesen érvényesítő képviseleti demokráciába. A tárgyalások során nem akarunk a hatalmon osztozkodni a hatalom jelenlegi birtokosaival. Nem kívánunk a nép feje fölött, annak megkérdése nélkül részesedni a hatalom gyakorlásából. Célunk az, hogy valóban hazánk polgárai dönthessenek és döntsének is arról, hogy kiket, milyen politikai erőket bíznak meg a hatalom gyakorlásával a választásoktól választásokig terjedő időszakra” (Kónya 1999 [1989a] II: 19).

Mivel a felek már a tárgyalások megkezdésekor egyetértettek a közösen elérendő célban – a szabad választásokon létrejövő, többpártrendszeren alapuló képviseleti demokrácia létrehozásában –, innentől kezdve „csak” az átalakulás módját kellett megvitatniuk. Az Ellenzéki Kerekasztal ragaszkodott ahhoz, hogy a tárgyalásokra a Parlament épületében kerüljön sor. Ennek szimbolikus jelentősége volt, amelyet a tárgyalások egyik vezető alakja utóbb így magyarázott: „Nem a jövő Magyarországról akartunk tárgyalni, hanem azokról a feltételekről, amik egy szabad választáshoz kellenek. [...] Szimbolikusan úgy akartuk megjeleníteni, hogy nem az

¹³⁴ Az MSZMP részéről Grósz Károly, Pozsgay Imre és Fejtő György volt jelen.

Akadémiára megyünk, nem is semleges helyre, hanem a Magyar Országgyűlésben tárgyalunk. Jelezve azt, hogy ugyan jogilag nincs felhatalmazása ennek a valaminek, ami majd létrejön, de valójában tartalmilag azt a feladatot tölti be, ami országgyűlési feladat. De csak az átmenet esetében. [...] Nem fogadtuk el legitimnek az országgyűlést sem, azzal az érvel, hogy nem szabad választáson született. Tehát azt akartam javasolni, hogy az Országgyűlés épületében legyen a tárgyalás, és kifejezni, hogy ez nem tanácsadás, hanem kompetens tárgyalás az átmenet kérdéseiről.”¹³⁵

A Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások ünnepélyes megnyitója után a felek kialakították a tárgyalások tematikáját és tárgyalási rendjét. Megegyeztek abban, hogy 6-6 szakértői szintű munkabizottság tárgyalja a politikai és gazdasági kérdések egyes témaköreit; megállapodásaikat a háromoldalú tárgyalások úgynevezett középszintjén juttatják a pártok vezető politikusai elé; végül témazáró megállapodásokra a tárgyalások plenáris ülésein kerülhet sor.¹³⁶

A politikai tárgyalások munkabizottságai az alábbi témaköröket fogták át: 1. az alkotmánymódosítás kérdéseit, beleértve a köztársasági elnök jogállását és az alkotmánybíróság felállítását; 2. a párttörvény és a pártfinanszírozás elveit; 3. a választási törvény elveit; 4. a büntetőjogi és büntető eljárásjogi szabályok módosításának elveit; 5. a nyilvánosság kérdését és az informatikai törvény elveit; 6. az átmenet erőszakmentességének garanciáit.

A politikai tárgyalásokon azt ezt követő hónapokban a régi és az új politikai csoportok kialakították Magyarország új közjogi berendezkedését, tehát lényegében átvették a parlament szerepét, s egy alkotmányozó nemzetgyűlés funkcióját is el látva, egy minden tartalmi elemében új alkotmányt hoztak létre. Kissé patetikusán fogalmazva: az EKA-ban tömörült értelmiségek véghezvitték azt a Platónról Marxon és Rawls-on át Baumanig sokak által különféleképpen leírt kivételes projektet, amelyben a filozófusok, az írók, vagy a „tudatlanság fátyla” mögött a jövőt tervező politizáló értelmiségek érdemben kialakíthatták az ország intézményes rendjét.

A gazdasági tárgyalások azonban háttérbe szorultak a politikai tárgyalások mögött, és nem is hoztak eredményeket.¹³⁷ Az MSZMP politikusai eredetileg úgy vélték, hogy a gazdasági tárgyalásokat és a felelősség ebből fakadó esetleges megosztását szabhatják a politikai engedmények feltételéül; a párt technokratái pedig elsősorban a gazdasági liberalizációs programhoz szükséges népszerűtlen intézkedések elfogadásához szerették volna elnyerni az ellenzék támogatását. A többi résztvevő a gazdasági demokrácia, a munkahelyi öngazgatás és a társadalmi tulajdon megvalósításához kereste a tárgyalási lehetőséget e keretek között. A hivatalos szakszervezetek pedig csökkenő társadalmi súlyukat próbálták meg ezáltal ellensz-

¹³⁵ Interjú Tölgyessy Péterrel (1997).

¹³⁶ Az alkotmánnyal kapcsolatos kérdéseket az egyik legfontosabb, I/1-es munkabizottságban tűzték napirendre.

¹³⁷ A gazdasági blokk azonos súlyú szerepeltetését eredetileg az MSZMP szorgalmazta, majd ehhez kapcsolódtak a Harmadik Oldal szervezetei, sőt az Ellenzéki Kerekasztalon belül képviselt független szakszervezetek is.

lyozni. Mindezek a várakozások azonban jórészt illúzióknak bizonyultak. Ennek egyik oka az lehet, hogy a spontán privatizációt elősegítő törvényeket (társasági törvény, átalakulási törvény) a kormányzat már meghozta, így az EKA belépése előtt már eldöntötték a legfontosabb kérdéseket. A másik oka pedig az volt, hogy az ország valós helyzetének ismerete nélkül az ellenzék nem szívesen vett részt az új rendszerre érvényes gazdasági alternatívák kidolgozásában.

Az egyik résztvevő szerint „a gazdasági tárgyalásoknak túl sok értelme nem volt. Igazából két dolognak volt értelme. Az egyik az, hogy az adósságtörlesztésben az ellenzék se mondjon túlságosan mást, mint az MSZMP. A másik a tulajdonreform. Ment már a spontán privatizáció, az MSZMP-s átmentés minden szinten, főleg a nagyvállalatoknál, és ezzel kapcsolatban mi azt az álláspontot foglaltuk el, hogy nem lehet szabad rablást engedélyezni.”¹³⁸ Egy másik visszaemlékező szerint „a gazdasági fronton dolgozó bizottságokban az EKA kimondatlan gyakorlata az volt, hogy egyezséget nem kötünk.”¹³⁹ Egy harmadik vélemény szerint „a valódi választóvonal nem az akkori MSZMP és az ellenzék között volt, hanem e két csoport és az eléggé baloldali nézeteket valló Harmadik Oldal között. [...] De addigra Magyarországon már jelen volt a reformer szellem, és meg volt fertőzve vele mindenki. Azt mondhatom, hogy az általánosságok szintjén mindenki ugyanazt a nyelvet beszélte. Többpártrendszer, magántulajdon, piacgazdaság. [...] Az MSZMP képviselői reformerek, a liberális közgazdasági vonal hívei voltak. [...] A közgazdasági csapat, főleg a fideszes, doktrinér liberális volt. Nagy libertárius hívők voltunk, de a spontán privatizációt elítéltük, mert azt mondtuk, hogy az a hatalom átmentése. Az MDF a programjában jobban számolt a magyar adottságokkal, ők a kiegyensúlyozottabb átmenetben gondolkodtak. [...] Föl sem merült, hogy itt előbb-utóbb létrejön egy tulajdonosi réteg, és hogy ebből kik lesznek nagytőkések, nagyvállalkozók, vagy mi legyen a külföldi tőke szerepe. Ezer dologról volt szó, de a legfontosabb kérdésekről nem nagyon.”¹⁴⁰

A kerekasztal-tárgyalásokon az MSZMP és az EKA tárgyalói reformer-technokrata-liberális csoportjainak látens szövetsége háttérbe szorította a Harmadik Oldal delegátusainak részben hagyományos, részben harmadikutas és alternatív szocialista gazdasági nézeteit. A gazdasági átmenet kérdéseinek megtárgyalására csak később, 1989 őszén és telén került sor, amelyre a részben független, részben a legnagyobb ellenzéki pártokhoz kötődő gazdasági szakértőkből álló Kék Szalag Bizottság¹⁴¹ és a Híd-csoport¹⁴² tett kísérletet. Munkájuk eredményét tanul-

¹³⁸ Interjú Diczházi Bertalannal (1997).

¹³⁹ Interjú Balás Istvánnal (1997).

¹⁴⁰ Interjú Harmati Istvánnal (1997).

¹⁴¹ A Kék Szalag Bizottság nemzetközi csoport volt, a következő magyar tagokkal: Berend T. Iván, Bollobás Enikő, Csáki Csaba, Jeszenszky Géza, Orbán István, Osváth György, Rózsahegyi László, Soros György, Surányi György, Szalkai István, Tardos Márton.

¹⁴² A Híd-csoport tagjai a következők voltak: Bakó Endre, Botos Balázs, Botos Katalin, Csaba László, Glatz Olivér, Juhász Pál, Kádár Béla, Király Péter, Komáromi Gábor, Kupa Mihály, Matolcsy György, Nagy Zoltán, Oblath Gábor, Riecke Werner, Soós Károly Attila, Tardos Márton.

mányokban tették közzé (Híd-csoport 1990a, 1990b; Kék Szalag Bizottság 1990; Lengyel 2000).

Az Ellenzéki Kerekasztal már a nyitólés után kénytelen volt szembenézni azzal, hogy az általa tervezettnél jóval mélyebben kell belemennie az alkotmányozásba. Mindössze néhány nap telt el a tárgyalások ünnepélyes megnyitása után, amikor az EKA álláspontja megváltozott. Kiderült számukra, hogy a régi alkotmány mellett a békés átmenet nem lehetséges, legfeljebb forradalom, tehát az alkotmánymódosításról szisztematikusan tárgyalniuk kell. Az igazságügyi minisztérium már korábban megkezdte az új alkotmány részleteinek kidolgozását, és nem nézte jó szemmel, hogy munkáját éppen az induló kerekasztal-tárgyalásokra tekintettel kellett leállítania. Az MSZMP érdekelt volt a köztársasági elnöki pozíció és az alkotmánybíróság mielőbbi felállításában, hogy hatalmát legalább részlegesen megőrizhesse.

De az EKA tárgyalóinak mindenekelőtt azért kellett módosítaniuk az alkotmányt, hogy kikerüljön onnan az állampárt vezető szerepére vonatkozó utalás, valamint garanciális jogi keretei legyenek a többpártrendszernek és a szabad választásoknak. Ahogy az ellenzéki Kónya Imre fogalmazott: „Azelőtt nem érvényesültek azok a jogok, amelyek bele voltak foglalva az alkotmányba. Most viszont ténylegesen működik a többpártrendszer [...] tehát módosítani kell. Ezek a problémák viszont néhány módosítással megoldhatók. Ezért szükséges az alkotmányt módosítani. Ki kell venni egyszerűen azt a paragrafust, amelyik azt mondja, hogy a munkásosztály pártja a dolgozó nép vezető ereje [...], ki kell venni például azokat a megkötéseket, amelyek minden felsorolt szabadságjognál ott vannak, hogy [azok] nem gyakorolhatók a társadalom érdeke ellenére. [...] És van még pár ilyen passzusa az alkotmánynak, ha ezeket kiküszöböljük, akkor az alkotmány nagyon jól el fog működni addig, ameddig egy új alkotmányt nem hoznak” (Kónya 1999 [1989b] II: 123).

A legitimációs paradoxon abban állt, hogy elvileg nem legitim erőknak kellett az országban legitim politikai helyzetet teremteni. Ahhoz, hogy legitim helyzet keletkezzék, aktív beavatkozásra volt szükség: olyan alkotmányszöveget kellett előállítani, amely lehetővé teszi, hogy a magyar nép szabad választásokon fejezhesse ki az akaratát. Még ellenzéki oldalon is akadtak olyanok, akik szerint „a legitimitás kérdése miatt az egész tárgyalás nem igazán nevezhető demokratikusnak”¹⁴³ Más viszont úgy vélte, hogy a későbbi, „választópolgároktól való visszajelzések rettenően fontosak voltak, és az, hogy az EKA ellen nem volt semmiféle tüntetés, számunkra azt jelentette, hogy igenis, az ország örömmel veszi, hogy itt tárgyalásos alapon fog végbemenni a változás. Nem voltak olyan hangok, hogy milyen legitimitása van ennek a társaságnak.”¹⁴⁴

¹⁴³ Interjú Kiss Gy. Csabával (1997).

¹⁴⁴ Interjú Furmann Imrével (1997).

Az Ellenzéki Kerekasztal nem adhatta vissza megbízatását, mondván, hogy legitimitása kérdéses, mert ha így cselekszik, nem lett volna demokratikus átalakulás. Az EKA szervezetei esetleges visszalépésükkel a döntést egyszerűen az MSZMP (amúgy sem legitim) erőire bízták volna, akik valószínűleg a modellváltásnál többre nem lettek volna hajlandóak. A tárgyalások során az EKA kétféle érvrendszert alkalmazott a legitimitációs probléma áthidalására. Egyrészt arra hivatkozott, hogy a nép többsége mögötte áll, és ezt a tömegtüntetésekkel és az emberek egyéb támogatásával látta bizonyítotttnak; másrészt pedig a magyar jogrendszerben történetileg létezett, hagyományos megoldásokra hivatkozott. Kétséges helyzetekben azokat az intézményes megoldásokat igyekezett választani, amelyekre már volt precedens a magyar jogtörténetben. Így let a történeti hagyományra való hivatkozás a hiányzó legitimitáció pótléka, s ezáltal az EKA bevonódása az alkotmányozásba szemérmesen, lépésről lépésre történt.¹⁴⁵ Ha más érv nem került elő, megjelentek a korábbi precedensek és történeti analógiák. Mindehhez olyan tárgyalókra volt szükség, akik ismerték ezeket a precedenseket és értették az analógiákat.

Az 1989 június 21-i középszintű tárgyaláson az EKA nevében felszólaló Szabad György fejtegetése az ellenzék kiinduló álláspontjának megváltozását jelentette. Szabad leszögezte, hogy az új választási törvény megalkotása a legfontosabb, de ehhez nélkülözhetetlen az alkotmány módosítása, az egypárti hatalomra való alkotmányos utalás megszüntetése. Hozzátette, hogy az EKA egyéb intézményekről (köztársasági elnöki pozíció, alkotmánybíróság) is hajlandó tárgyalni, feltéve, ha azok nem jogszabályalkotásra, hanem a közös alapelvek kidolgozására irányulnak: „Itt jegyezzük meg, hogy a köztársasági elnöki intézmény bevezetéséről és egy alkotmánybíróság felállításáról rendelkező törvények megalkotását is a szabad választások eredményeként összeülő új parlamenttől várjuk. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy ne lennénk készek a mostani pártközi tárgyalásokon olyan közös alapelvek kidolgozására, amelyek – befejezett tények teremtmése nélkül – elősegíthetnék a megválasztandó Országgyűlés majdani törvényalkotó munkáját e téren is” (Szabad 1999 [1989a] II: 148). A Harmadik Oldal mindkét új intézményt létre kívánta hozni még a szabad választások előtt, mert az alkotmánybíróságot és a korán megválasztott elnököt tekintette a stabilitás zálogának, a nemzeti egység kifejezőjének (Kukorelli 1999 [1989] II: 149).

Az 1989. június végén elkezdődő szakértői szintű tárgyalásokon a munkabizottságokban a három tárgyaló fél küldöttei hatékonyan működtek együtt. Többen aláhúzták a munkabizottsági tárgyalások kollegiális, értelmiségi jellegét. „Azért is volt egyszerűbb dolgunk, mert a tárgyalásokon ott ült a szakma. [...] Más volt a légkör, nem volt merev politikai szembenállás, mert aki szemben ült, az nem politikus volt.

¹⁴⁵ Például az Alkotmánybíróság szükségességét először Füzessy Tibor (KDNP) vetette fel, történeti érveléssel, mondván, hogy pártjának már az 1947-es célkitűzései között is szerepelt az AB felállítása (Füzessy 1989).

Egy ügyvéd, egy egyetemi oktató ült félig szemben a harmadik oldalról, és két köztisztviselő a szemben lévő oldalról.”¹⁴⁶

Mindazon kérdéseket, amelyekben megegyezés született, a középszintű tanácskozás érdemi felülvizsgálat nélkül jóváhagyta. Azokban a kérdésekben viszont, ahol nem született megegyezés, a középszinten ülésező delegátusoknak ügydöntő szerepük volt: nekik kellett megtalálniuk a vitatott probléma kompromisszumos politikai megoldását.

Az EKA I/1-es munkabizottsága a legfontosabb bizottság volt, komoly politikai súllyal rendelkezett és mintát adott a többi számára. Ebben a bizottságban tárgyalta az EKA részéről Antall József történész, Boross Imre ügyvéd, Kónya Imre ügyvéd, Tölgyessy Péter jogtudós és Orbán Viktor jogász. Az MSZMP-t sem apparatcsikok képviselték, hanem – a szintén jogvégzett Kajdi József kivételével – egyetemi oktatók. Jutasi György, Somogyvári István, Szalay Péter az ELTE Jogi Karán az államigazgatási jogi és az alkotmányjogi tanszékeken tanított, György István pedig az Államigazgatási Főiskolán. Az egyik MSZMP-s tárgyaló visszaemlékezése szerint „ez egy nagyon nehéz küzdelem volt, mert nagyon sok mindent revideálni kellett. Rendkívüli odafigyelést igényelt, mert a másik oldal nagyon jól felkészült volt. [...] Ez nem úgy ment, hogy van egy szöveg és a szövegen megy a vita, nem, e mögött elméleti és ideológiai irányzatok voltak. Állandóan igazítani kellett saját magunkat ahhoz, amit a másik oldalról mondtak. Szakmai szempontból borzasztó élvezetek voltak ezek a dolgok, hiszen gyakorlatilag szakaszról szakaszra mentünk végig az alkotmányon.”¹⁴⁷

A munkabizottság 1989. július 6-án kelt dokumentumában fogalmazta meg első álláspontját az alkotmány módosításáról. Ebben az EKA képviselői leszögezték, hogy Magyarország legyen köztársaság, demokratikus jogállam, ahol a hatalom alapja a népfelség, s a népszuverenitást az ország lakosai választott képviselőik útján vagy közvetlenül gyakorolják. Deklarálták, hogy a közhatalmat egyetlen személy, társadalmi csoport vagy politikai párt sem sajátíthatja ki; hogy politikai pártok alapítása szabad, ám a pártokat el kell választani a közhatalomtól; valamint hogy egyetlen párt tevékenysége sem irányulhat a hatalom erőszakos úton történő megszerzésére és gyakorlására. Az EKA alkotmányjogi javaslata elutasította a háborút, mint nemzetközi konfliktusok megoldásának eszközét, elismerte a nemzetközi jog primátusát,¹⁴⁸ továbbá hangsúlyozta, hogy a magyar állam együttműködésre törekszik a világ valamennyi népével és országával, illetve előmozdítja a határain kívül élő magyarsággal való kapcsolatok ápolását. Az EKA javaslatában az emberi jogok elismerése megkérdőjelezhetetlen kiindulópontként jelent meg: „...a Magyar Köz-

¹⁴⁶ Interjú Kutrucz Katalinnal (1997).

¹⁴⁷ Interjú Jutasi Györggyel (1997).

¹⁴⁸ Amint azt Kalmár Melinda és Révész Béla megállapította: „Az alapjogi fejezet újraírásához a már addig is hatályban levő ENSZ Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya, a Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya, valamint az Európa Tanácsnak az emberi jogok és az alapvető szabadságok védelméről szóló Egyezménye olyan igazodási pontot teremtett, amely [...] mintaként szolgált” (Kalmár–Révész 2000. VI: 24–25).

társaság elismeri az ember sérthetetlen és elidegeníthetetlen alapvető jogait, ezek tiszteletben tartása az állam elsőrendű kötelessége.” A javaslat leszögezi, hogy „az ország gazdasága piacgazdaság, amelyben az állam nem tesz különbséget köz- és magántulajdon között (Tordai 1998: 79–80).

Az Ellenzéki Kerekasztal szerepfelfogása alig néhány hét alatt gyökeresen átalakult. Míg a tárgyalások kezdetén az MSZMP törekedett átfogóbb alkotmányozásra, és az EKA ódzkodott az alkotmány teljes körű felülvizsgálatától – mondván, hogy csak a szabad választások útjában álló jogszabályokat kell eltüntetni – addig egy hónappal később az MSZMP kezdte hangoztatni, hogy elég csak a leglényegesebb kérdésekre koncentrálni, mert a többi szempont úgyszólván a szabadon választandó, új országgyűlésre tartozik. Az EKA ezzel éppen ellentétes utat járt be, és egyre inkább belement a részletes alkotmányozásba. Az EKA azért vette részletes revízió alá az egész alkotmányt, mert veszélyesnek tartotta volna, ha csak az MSZMP által szorgalmazott kérdésekben (köztársasági elnök, alkotmánybíróság) születik megegyezés. Ebben az esetben például előállhatott volna az az EKA által nem kívánt helyzet, hogy az új alkotmánybíróság még a régi alkotmányszöveget, a régi *status quó*-t védte volna a demokratikus átmenet híveivel szemben.

Az MSZMP álláspontját Kilényi Géza felszólalása jelezte a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások középszintű ülésén: „Mi úgy ítéljük meg, hogy közmegegyezés van abban a kérdésben, hogy ennek az országnak egy új, elvi alapon felépített, új alkotmányra van szüksége. Ennek alapján mi nem tekintjük célnak az 1949-es alkotmány átfogó reformját. Az a véleményünk, hogy most, az átmeneti időszakban kizárólag bizonyos garanciális jogintézményeket kell megteremteni, illetve azokat a változtatásokat kell végrehajtani az alkotmány hatályos szövegén, amelyek a politikai pártok zavartalan működéséhez nélkülözhetetlenek. Ebből az okból kifolyólag nem tudjuk elfogadni azt a tárgyalási stílust, amely arra irányul, hogy az első szakasztól az utolsóig bogarásszuk végig a hatályos alkotmány minden egyes rendelkezését, mert ez beláthatóan évekig eltarthat” (Kilényi 1999 [1989a] II: 646).

Az ellenzéki Tölgyessy Péter ezzel szemben azt hangsúlyozta, hogy míg az MSZMP számára csak a már említett két kérdés fontos, addig az EKA szerint minden olyan intézményt, amely az átmenet vonatkozásában garanciális szempontból veszélyes, felül kell vizsgálni, nehogy az alkotmánybíróságot az ellenzéki mozgalmak felelősségre vonására használják fel. „Köztársasági elnök felállítására nincs szükség az átmeneti korszakban; erre egy legitim felhatalmazású, hiteles magyar parlamentnek lehet jogosítványa. Ezért véleményünk szerint ideiglenes megoldást kell konstruálni, aminek a lényege az, hogy a szétválasztott Elnöki Tanács megszüntetésével ideiglenes megoldásként a szűk államfői jogkört az országgyűlés elnöke gyakorolhassa. [...] Az átmeneti időszakban alkotmányközi állapot van, a mai alkotmány már nem igazán hatályos, az új alkotmány még nem készült el, ezért az Alkotmánybíróság létrehozását indokolatlannak tartjuk” (Tölgyessy 1999 [1989a] II: 649).

Válaszában Kilényi megjegyezte, hogy ha a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalásokat és a régi parlamentet legitimnek tekintik a választási törvény megalkotására, akkor

azt ugyanolyan legitimnek kell tekinteniük a köztársasági elnökről szóló törvény megalkotására is. Utalt arra, hogy az 1848-as áprilisi törvényeket is a feudális rendi országgyűlés fogadta el.¹⁴⁹ Kilényi szerint a háromoldalú tárgyalásokra éppen azért kerülhetett sor, mert az 1985-ben többes jelöléssel megválasztott országgyűlésnek csak a politikai legitimitációja vonható kétségbe, a jogi legitimitációja viszont „nehezen kérdőjelezhető meg”. Szerinte sehová sem vezet, ha a tárgyaló felek megkérdőjelezzik egymás legitimitását: „Ha ezen az úton haladunk tovább, akkor oda jutunk, hogy senki sem hiteles, mert ha az országgyűlés nem hiteles, akkor nem hiteles a kormány sem, mivel az országgyűlés választotta a kormányt. De – illő tisztelettel – mitől hitelesek az újonnan szerveződő pártok, amelyeket senki sem választott?” (Kilényi 1999 [1989b]: 651.)

Az EKA képviselőjében Szabad György az erre adott válaszában úgy érvelt, hogy a felek közötti valódi vitakérdés nem a legitimitás megítélése, hanem a tárgyalási témakörök megvitatásának módja. Kiemelte, hogy a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalásoknak nem kell minden tárgykörben jogszabályt alkotnia. Felidézte a három tárgyaló fél megállapodását, amely szerint a tárgyalások célja a politikai átmenet megvalósítását szolgáló elvek és szabályok meghatározása. Nem kell tehát mindent szabályozni, van, ahol elég csak az elvekben megegyezni. Hangsúlyozta, hogy a köztársasági elnök és az alkotmánybíróság témaköreiben az EKA nem jogszabályalkotásra, hanem elvek kidolgozására áll készen. Történészként nem hagyta ki a lehetőséget, hogy az 1848-as áprilisi törvények kapcsán Kossuth Lajost idézze, aki így értelmezte az akkori helyzetet: „Mi csak azokat a törvényeket tartottuk akkor megalkothatóknak és megalkotandóknak, amelyeket a leszálló nap erejével kellett megalkotnunk, alapot teremtve annak, hogy majd a felszálló erő, amelyről a népképviselő országunka nyilatkozik, erre szabadon építhessen” (Szabad 1999 [1989b] II: 652).

Végül a felek abban állapodtak meg, hogy az államfő megválasztásának, a választási rendszer megalkotásának, valamint a választások időpontjának kérdését kiemelik a munkabizottságok kompetenciájából, és azokat közvetlenül politikai (és nem szakértői) kérdésként kezelve, középszintű politikai tárgyaláson vitatják meg (Tölgyessy 1999 [1989b] III: 63). Az MSZMP helyett a kormány kezdeményezéseit támogató Kilényi Géza ekkorra már Pozsgayval és Fejtivel egyaránt konfliktusba került, és lemondott a tárgyalásokon való részvételről.¹⁵⁰ A tárgyaló felek legitimitásának kérdése ettől kezdve lekerült a napirendről.¹⁵¹

¹⁴⁹ Kilényi szó szerint idézte az egykori országgyűlés 1848. évi I. számú határozatát, amely szerint: „A karok és rendek táblája üléseit folytonosaknak nyilvánítja mindaddig, amíg meg lesznek alkotva azon törvények, amelyek a jelen körülmények között a szabadságnak, a rendnek, az önálló alkotmányosságnak és a néperdekeknek a biztosítására addig is szükségesek, míg a törvényhozási munka egy, a népképviselőlet alapján összehívandó, új képviselőtestület által folytathatatik” (Kilényi 1999 [1989b]: 651).

¹⁵⁰ Pozsgay szerint „Kilényi Géza akciója nem hiszem, hogy komoly politikai erőre támaszkodott, inkább hiúság és becsvágy vezethette, mert elég gyorsan porba hullott az egész, ment az ügy a maga útján tovább”. Interjú Pozsgay Imrével (1997).

¹⁵¹ A legitimitás problémájáról lásd bővebben Bayer (1997); Kis (2000).

1989. augusztus végére a tárgyalások jelentősen előre haladtak, a tárgyaló felek gyakorlatilag újraírták az alkotmányt, kigyomlálva belőle minden olyan utalást, amely az egy párti rendszert védte. A tárgyalások egészében is fordulatot hozott Antall József egyik felszólalása az EKA vitájában. Itt ugyanis Antall olyan közjogi hagyományt, olyan történeti „hidat” vázolt fel, amelynek eszmei tartópillérei 1848, 1946 és 1989 voltak. Antall úgy érvelt, hogy az 1989-es békés átmenet igazi elődei az 1848-as áprilisi törvények voltak, valamint a köztársasági elnök jogállásáról szóló 1946. évi I. törvény, amely a második világháború utáni rövid, koalíciós korszak „kisalkotmányának” volt tekinthető. Mindkét törvényhozási előzmény az egymással szemben álló erők erőszakmentes megegyezésén nyugodott, s ebben a tekintetben fontos előképe volt 1989-nek. Miközben a rendszerváltás hívei az utcán még Nagy Imre nevét és a forradalom követeléseit visszhangozták, a tárgyalásokon az intézményépítés szempontjából az a fontosabb történeti ív kezdett teret nyerni, amely 1848, 1946 és 1989 vértelen átalakulásainak lényegi hasonlóságaira épített (Antall 1999 [1989a] III: 287).

E ponton emlékeztetnék arra a korábbi megállapításomra, mely szerint a diszidensek történelemszemléletének szimbolikus kiindulópontja 1945 volt. Ehhez csak évekkel később, a kilencvenes években kapcsolódott 1944 – vagyis a holokauszt mint abszolút kiindulópont – a liberálisok kollektív történelmi emlékezetében. Az SZDSZ megalakulásával ez kissé megváltozott, a történelmi hivatkozások immár visszanyúltak a magyar történelem egyes, a felvilágosodást követő kiemelkedő pillanataira, amelybe beleértették a 19. század néhány nevezetes eseményét, valamint Kossuth, Széchenyi és Eötvös József tevékenységét. Mivel azonban az SZDSZ (és az akkori Fidesz) politikai filozófiája a jövőre irányult, a magyar múlt történelmi példái szigetszerűen jelentek meg, és nem álltak össze egységes narratívába. Erre a narratívaképzésre a népi írók csoportjából kinőtt MDF és a hozzá kötődő jobboldal volt képes. A jobboldali történelemképben a magyar államiság ezer esztendeje volt az alap, a mélyáramlat, amelyhez a politikai események, csak mint felületi folyamatok kapcsolódtak. A magyar történelmi múltat „büszkeség és balítélet” övezte, amiből a konzervatívok viszonya inkább büszkén azonosuló, a liberálisoké pedig inkább kritikus volt. A liberálisok úgy akartak demokráciát építeni, hogy túl akartak lépni a magyar történelmi múlt hibáin, a konzervatívok pedig úgy, hogy integrálni akarták a múlt hagyományait a demokrácia építményébe.

Ebből a szempontból nem meglepő, hogy 1848 – 1946 – 1989 történeti ívét Antall József, a konzervatív beállítottságú értelmiségi politikus, az MDF egyik főtárgyalója vezette elő a tárgyalásokon. A javaslat azért volt szerencsés, mert közös nevezőt kínált a liberálisok és a konzervatívok számára. A liberálisok számára elfogadható volt egy olyan konstrukció, amely a magyar történelem progresszív, intézményépítő momentumait kötötte össze. A konzervatívoknak pedig megadta a „nagy elbeszélés” élményét, amennyiben 1989-et nem egyszerűen forradalmi jellegű, kivételes pillanatként, hanem a szerves fejlődés egyik állomásaként kezelte, és ily módon illesztette be a magyar történelembe.

Antall József javaslatát – amely politikailag rehabilitálta, sőt az új, demokratikus intézményépítés alapvető hivatkozási pontjának rangjára emelte az 1848. évi III. törvénycikkre hivatkozó 1946. évi I. törvényt (Antall 1999 [1989b] III: 565) – magáévá tette az Ellenzéki Kerekasztal, sőt, váratlanul könnyen el tudta fogadni az MSZMP is. Ennek alapján megegyezés született arról, hogy a megszüntetendő Elnöki Tanács helyett az államfői feladatokat az 1946. évi I. törvényben megszabott jogkörrel ideiglenesen az országgyűlés elnöke lássa el. Ez azt jelentette, hogy a köztársasági elnök jogosítványait tekintve viszonylag „gyenge”, szerepe inkább kiegyensúlyozó jellegű, s nem képez önálló hatalmi centrumot. Az elnök megkapta a szimbolikus főparancsnoki jogkört, az elnöki funkció meghatározásába pedig bekerült, hogy az államfő örökös az államszervezet demokratikus működése felett, és kifejezi a nemzet egységét (Kalmár–Révész 2000: 22). Az egyik MSZMP-tárgyaló visszaemlékezése szerint az államfő kérdése „nagyon érzékeny kérdés volt. Szóval akkor világos volt, hogy valamifajta paktum már ott volt. Erről nem beszéltek az emberek, de azért mindenki tudta, hogy egy paktum létezik: Pozsgay lesz az államfő, Antall lesz a kormányfő.”¹⁵² Mindenesetre az MSZMP a felajánlott kompromisszumot elfogadta, így lehetett Szűrös Mátyás, az országgyűlés elnöke 1989 októberétől 1990 nyaráig az új köztársaság ideiglenes elnöke.

A köztársaság hivatalos címerének kérdésében fontos vita zajlott le az EKA tagszervezetei között. A felek azzal szembesültek, hogy ha az egész alkotmány megváltozik, a népköztársasági címer sem maradhat meg. Nem mintha a régi címer akadálya lett volna a szabad választások kiírásának, hanem mert nem lehetett volna megindokolni, hogy ha megváltozik a rendszer, miért marad a diktatúra címere változatlan. Antall József felszólalásában arra hívta fel a figyelmet, hogy ezt a kérdést akár népszavazásra is lehetne bocsátani, de ebben az esetben a címerről való döntés több hónapos késedelmet szenvedne, és az új alkotmány mellett még átmenetileg megmaradna a régi címer: „Értsétek meg, hogy mi [...] majdnem egy új alkotmányt kényszerítettünk ki. [...] Egy betű nem maradt majdnem, tényleg. És abban benne maradjon a népköztársasági címer?” (Antall 1999 [1989b] III: 566.)

Az EKA pártjainak domináns csoportja a Kossuth-címert, egy kisebb csoportja pedig a koronás címert pártfogolta. Kompromisszumként Antall azt javasolta, hogy a Kossuth-címer – úgy is, mint az 1956-os forradalom címere – legyen a hivatalos állami címer, de mellette, egyházi ünnepségeken és más, történelmi vonatkozású rendezvényeken használni lehessen a koronás címert is. 1989 nyarán ugyanis még nem volt kérdéses, hogy az ellenzék döntő többsége a Kossuth-címer mögött áll, erről Antall maga is meg volt győződve, amikor javaslatát megtette. „A társadalom részére ez egy elfogadható kompromisszumos megoldás, és erre megvan a nemzetközi heraldikai lehetőség is [...] A társadalmat félre fogják vinni a címerkérdéssel. Ez egy manipulációs lehetőség, a koronás címerrel együtt” (Antall 1999 [1989c] IV: 312). Antallnak ebben igaza volt, hiszen az MSZMP csakhamar a nyilvánosság

¹⁵² Interjú György Istvánnal (1997).

előtt is felvetette a koronás címer választásának lehetőségét, mint a magyarság egész történelmét tekintve „heraldikailag hitelesebb” megoldást. Ezzel az állampárt megtörte a Kossuth-címer körül kialakulni látszó konszenzust. A történelmi pártok ekkor már nyilvánosan is egyetértettek a koronás címerrel, így az EKA ebben a kérdésben nem tudott egységes álláspontot kialakítani. A címerkérdésben a végső szót az új parlament mondta ki: a koronás címer mellett tette le a voksát.

Az MSZMP mindenképp szükségesnek tartotta, hogy szerepeljen a „szocializmus” szó az alkotmányban,¹⁵³ ám az EKA-n belül éles viták folytak erről. Az ellenzékiek többsége el tudta volna fogadni, de a radikálisok, köztük Orbán Viktor, ezt elfogadhatatlan elvi engedménynek tekintették (Orbán 1999 [1989] III: 556). Úgy gondolták, hogy semmilyen ideológiai jellegű utalásnak nem szabad szerepelnie az új alkotmányban, mert az a demokráciával ellentétes irányba terjesztheti ki az alkotmányértelmezés lehetőségeit. Mivel azonban az MSZMP ebből nem engedett, az EKA végül két feltétellel hozzájárult a szocializmus szó szerepeltetéséhez: ha a szocializmus kifejezés csupán az alkotmány preambulumban szerepel; és ott is ki van egyensúlyozva a „polgári demokrácia” értékeivel. A tárgyalások szeptember 4-i ülésén a felek végül elfogadták, hogy az új alkotmány normaszövegében a következő megfogalmazás szerepeljen: „A Magyar Köztársaság független, demokratikus jogállam, amelyben a polgári demokrácia és a demokratikus szocializmus értékei egyaránt érvényesülnek” (Somogyvári 1999 [1989] IV: 303). Az alkotmánybíráóság felállítását az MSZMP mindig is szorgalmazta, aminek az EKA sokáig ellenállt. Az MSZMP javaslata 12 évben kívánta megállapítani a bírói mandátumot, azzal, hogy az alkotmánybírák mandátuma hetvenéves korukban megszűnik. Az MSZMP javaslata szerint az AB utólagos normakontrollját csak parlamenti képviselők, frakciók és hivatalos személyek kérhették volna, de ezt kontrollt az országgyűlés kétharmados többségével felül lehetett volna bírálni. Ezzel szemben az EKA feltételül szabta, hogy az AB eljárását bárki kezdeményezhessen, a bírói testület rendelkezzen a törvények megsemmisítésének jogával, döntéseit viszont az országgyűlés ne semmisíthesse meg.

Az Ellenzéki Kerekasztal egészen a legutolsó pillanatig kívárt az Alkotmánybíráóság felállításához való beleegyezésével, hiszen az volt az álláspontja, hogy előbb egy olyan alkotmányt kell létrehozni, amely védelemre érdemes.¹⁵⁴ Ahogy Tölgyessy Péter fogalmazott: „Ragaszkodunk ahhoz, hogy az alkotmánybíráóság csak akkor kerülhessen be az alkotmány szövegébe, ha az alkotmány egészében a felek meg tudnak állapodni. Tehát ha az alkotmány valamennyi kérdésében konszenzusra

¹⁵³ Az 1949. évi XX. törvény preambulumban ez még így szerepelt: „Az alkotmány, mint a Magyar Népköztársaság alaptörvénye, biztosítja eddigi eredményeinket és további előrehaladásunkat a szocializmus útján.” Lásd 1949. évi XX. Törvény. A Magyar Népköztársaság Alkotmánya. (Az 1989. május 10-i módosítás utáni állapot). Complex CD-Jogtár, Budapest, KJK.

¹⁵⁴ Például az I/1. számú munkabizottság 1989. július 19-i ülésén az EKA delegációja a leghatározottabban elutasította az alkotmánybíráóság felállítását, mondván, hogy arra csak az új országgyűlés lehet illetékes. Lásd Bozóki et al. (2000. V. 666).

jutottunk, akkor az utolsó legyen a paragrafusok között, amelyeket rögzítünk, az alkotmánybíráóság” (Tölgyessy 1999 [1989c] IV: 410).

A fordulat mindazonáltal már a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások szeptember 15-i középszintű ülésén bekövetkezett, ahol Tölgyessy Péter és Antall József bejelentette, hogy az EKA az általa javasolt tartalommal hozzájárul az AB felállításához, és erre kész a rendelkezésre álló egy-két napon belül normaszöveget is kidolgozni. Antall így érvelt: „Korábban az Ellenzéki Kerekasztal álláspontja is az alkotmánybíráóság felállítása ellen szólt, illetve nem sürgette az alkotmánybíráóság felállítását az átmeneti időszakban. Azonban azáltal, hogy sikerült a köztársasági elnöki intézmény [...] és a kormányzás kérdésében figyelembe venni a magyar közjogi kontinuitás alapján egy olyan konstrukciót, amivel egyet tud érteni [...] értve alatta az 1946. évi I-es törvényikken alapuló köztársasági elnöki intézményt, így indokoltnak tartja, hogy az Alkotmánybíráóság ebben az esetben felállításra kerüljön” (Antall 1999 [1989d] IV: 413).

Ezt követő felszólalásában Tölgyessy Péter a 89-es alkotmányozást éppen az 1949. évi sztálinista alkotmánnyal állította szembe, amikor így fogalmazott: „Az volt a véleményünk, hogy az 1949. évi XX. törvény nem méltó az alkotmánybíráósági védelemre. Ez az alkotmány viszont, amit majdnem teljes befejezéssel sikerült közösen megalkotnunk, valóban méltó az alkotmányvédelemre, és így megváltozott a megítélése az Alkotmánybíráóságnak, így az éppen garanciális elemként jelenik meg. [...] új helyzet állt elő, most egy európai értelemben vett jogállamot véd ez az Alkotmánybíráóság” (Tölgyessy 1999 [1989d] IV: 413). Mivel a helyzetértékelést mind az MSZMP, mind a Harmadik Oldal elfogadta, ezek után már csak egy feltételben kellett megegyezni: az MSZMP delegációjának garanciákat kellett adni arra, hogy a pártállami parlament nem a saját embereit ülteti be az Alkotmánybíráóságba. Erre az a megoldás született, hogy több parlament egymás után választja meg őket, és az első öt tagot paritásos rendszerben kell megválasztani.¹⁵⁵

Az Alkotmánybíráóságról szóló törvényt az adott munkabizottság szakértői gyorsított eljárásban megszövegezték, így azt a tárgyaló felek már a szeptember 18-i plenáris ülésen el tudták fogadni. Így a testület az új alkotmány kikiáltását követően, már 1989 novemberében létrejött.¹⁵⁶ A kerekasztal-tárgyalások vége felé az állampárti oldalon már érezhető volt, hogy a kormány egyre erőteljesebben válik le az MSZMP-ről. Egy visszaemlékező szerint „augusztusban én már úgy éreztem, hogy igazából a kormány tárgyal, és elerőtlenedik az MSZMP mögötte. Egyre inkább a Németh-csoport konszenzusteremtő politikája érvényesült.”¹⁵⁷

Nem született viszont megegyezés arról, hogy a kollektív államfői testület, az Elnöki Tanács helyébe az 1946. évi I. törvényben meghatározott jogkörrel állítandó

¹⁵⁵ Kettőt az ellenzék, kettőt az MSZMP-jelölt, az ötödiket pedig a két fél közös egyetértésével jelölték.

¹⁵⁶ A felek tárgyalták az Állami Számvevőszék jogállását is, hiszen a testület hivatalosan már 1989 őszén létrejött, de elnökét csak az új országgyűlés választotta meg. Munkabizottsági szinten megállapodás született az állampolgári jogok országgyűlési biztosáról (ombudsman) is, de az ezt szabályzó törvényt csak 1993-ban hozták meg.

¹⁵⁷ Interjú Holló Andrásal (1997).

köztársasági elnököt ki válassza – a parlament vagy a nép –, illetve mikor kerüljön sor az államfő megválasztására. Az MSZMP és a Harmadik Oldal elfogadta, hogy a köztársasági elnököt – amely posztra akkoriban Pozsgay Imre államminiszter, az MSZMP elnökségi tagja volt leginkább esélyes – minél előbb, közvetlenül a nép által válasszák meg. Az Ellenzéki Kerekasztal kezdetben nem kívánt erről a jogintézményről még tárgyalni sem, mert úgy ítélte meg, hogy ez túlmutat az átmenet kérdéskörén. Később azonban úgy foglalt állást, hogy parlamentáris demokráciában az az alkotmányjogilag következetes megoldás, ha a köztársasági elnököt az országgyűlés választja meg. Erre azonban a diktatúra búcsúzó országgyűlését nem tartották jogosultnak. Ezért úgy foglaltak állást, hogy mindaddig, amíg az újonnan összeülő országgyűlés megválasztja a köztársasági elnököt, a régi parlament házelnökét kell ideiglenes köztársasági elnöknek tekinteni.

Az alapvető kiinduló egyetértés ellenére ebben a kérdésben 1989 augusztusára kettészakadt a kerekasztal: öt szervezet (BZSBT, FKGP, KDNP, MDF, MNP) hajlott arra, hogy a köztársasági elnököt első alkalommal, kivételesen, mégis közvetlenül a nép válassza meg. Velük szemben négy szervezet (Fidesz, Liga, MSZDP, SZDSZ) a prezidencializmus veszélyeire hivatkozva – ideértve a szabad parlamenti választások potenciális veszélyeztetését – elutasította a javaslatot. Abban sem jutottak egyetértésre a felek, hogy a köztársasági elnök megválasztására a szabad parlamenti választások előtt vagy után kerüljön sor. Az egyik résztvevő visszaemlékezése szerint „Pozsgay néhány évvel később elmondta, hogy valóban megállapodtak az MDF-fel abban, hogy ő lesz a köztársasági elnök, lesz közvetlen elnökválasztás, ezért ő garantálja, hogy az MSZMP meg fogja engedni a szabad választásokat. Kötöttek egy ilyen alkut, amibe nem vonták be az ellenzék többi részét.”¹⁵⁸ Pozsgay, Bíró, Antall és Csoóri szoros kapcsolatáról ma már több beszámoló is rendelkezésre áll, találkozóikon nemcsak a köztársasági elnöki posztról, hanem az MDF elnöki pozíciójáról és az MSZMP átalakításának terveiről is egyeztettek (Pozsgay 1993, 1998; Lengyel 2000). Tény, hogy a köztársasági elnök megválasztásának ideje és módja kérdésében 1989 augusztusára látványosan megbomlott az EKA egysége.

A pártok működésének jogi szabályozásával az I/2. számú munkabizottság foglalkozott. A felek megállapodtak abban, hogy pártoknak tekintendők mindazon szervezetek, amelyek bejegyzett tagsággal rendelkeznek, és amelyek bejegyzésükkor alávetik magukat a pártok működéséről és gazdálkodásáról szóló törvény feltételeinek. Elvágva minden további vitát arról, hogy csak pártok indulhatnak-e a választásokon, a felek megállapodtak abban, hogy az a szervezet, amely elindul a választásokon, a párttörvény hatálya alá esik. Az Ellenzéki Kerekasztal, abból kiindulva, hogy a többpártrendszer ne kerüljön többbe az adófizetőknek, mint az egypártrendszer, azt javasolta, hogy az MSZMP számoljon el a vagyonával, és – az esélyegyenlőség szellemében – ebből a vagyonból biztosítsa az újonnan alakult

pártok működési feltételeit. A tárgyalások azonban e ponton megfeneklettek, mert az MSZMP elzárkózott mindettől. Hasonlóan elzárkózó magatartást tanúsított az állampárt abban a kérdésben, hogy törvény mondja ki a pártok munkahelyi szerveződésének tilalmát. Mivel a pártok közül gyakorlatilag csak az MSZMP volt jelen a munkahelyeken, ez azt jelentette, hogy egyoldalú előnyt kíván magának biztosítani a parlamenti választások előtt.

Az I/3. számú munkabizottság sikerrel fejezte be működését, mert hosszú viták után megegyezés született a választójogi törvényről. A magyar választási rendszer kétszavazatos, kétfordulós jellegű, a megyei listás, az egyéni és az országos kompenzációs lista rendszerét kombináló elgondolás lett. A törvény bonyolultságát később sok kifogás érte, de tény, hogy az ott megalkotott választási rendszer több mint két évtizeden át viszonylag jól működött, egyszerre teljesítve a részvétel, a reprezentativitás és a kormányozhatóság kritériumait. Hasonló sikerrel végződtek az I/4. számú munkabizottság tárgyalásai, amelyeken megváltoztatták a diktatúra büntetőjogi és büntető-eljárásjogi szabályait. A nyilvánosság kérdésének megoldása azonban nem sikerült: az ezzel megbízott I/5. számú munkabizottság kidolgozott egy elgondolást a pártatlan tájékoztatást felügyelő bizottság létrehozására, ez azonban személyi okok miatt megbukott, mert a bizottságnak nem sikerült öt olyan, politikailag „minden gyanú felett álló” állampolgárt találnia, akiket valamennyi részt vevő politikai erő elfogadott volna. A munkabizottságnak egyszerre kellett aktuális ügyekkel – magának a Nemzeti Kerekasztalnak a nyilvánosságával – és törvények előkészítésével, az informatikai törvény alapelveinek elfogadásával foglalkoznia, ezért nem tudott hosszabb távra érvényes megállapodásokra jutni. Ennek egyik oka a közmédia felügyeletének problémája, következménye pedig az 1991–1995 között kialakult „médiaháború” lett (Bajomi-Lázár 2001).

Végül az utolsó, az I/6-os munkabizottság a békés átmenet garanciáit kívánta megalkotni, pontosabban az erőszakos megoldásokat kizáró jogi garanciák megteremtésére fordította figyelmét. Ez a bizottság csak félsikert ért el, mert míg katonai és rendőri kérdésekben számos kompromisszumra jutott, néhány alapvető kérdésben végig fennmaradt a nézeteltérés. Az MSZMP delegációja nem fogadta el, hogy a polgári engedetlenség ne tartozzék az erőszak fogalmi körébe, továbbá nem fogadta el az Ellenzéki Kerekasztalnak azt a követelését, hogy a Munkásőrséget – amelyet az állampárt saját, felfegyverzett alakulataként 1956 végén hoztak létre – azonnal és jogutód nélkül oszlassák fel. Az egyik MSZMP-s tárgyaló visszaemlékezése szerint a párt részéről csak „egyetlen merev politikai igény volt, tabu, hogy a Munkásőrség feloszlását nem lehet elfogadni semmiképpen.”¹⁵⁹ Ez utóbbi kérdés megjárta a tárgyalások középszintjét is, de az MSZMP mindvégig ellenállt a fegyveres szervezet azonnali, és jogutód nélküli feloszlátása követelésének.

Az Ellenzéki Kerekasztal pártjai a fenti nézetkülönbségek politikai súlyát különbözőképp ítélték meg. A Kerekasztalon belüli „Ötök” úgy vélekedtek, hogy nem

¹⁵⁸ Interjú Fodor Gáborral (1997).

¹⁵⁹ Interjú Holló Andrásval (1997).

szabad kockáztatni az elért eredményeket, s azok bebiztosítása érdekében a további fontos kérdésekben fennálló nézetkülönbségek ellenére is alá kell írni a megállapodást. Úgy vélték, a nyitva hagyott kérdésekben később, a tárgyalások újabb fordulójában még megállapodást lehet elérni. Velük szemben a „Négyek” úgy vélték, hogy mindaddig nincsenek politikai garanciák, amíg 1. fennmarad a munkásörtség, 2. a köztársasági elnök választása megelőzi a parlamenti választásokat, 3. az MSZMP nem számol el a vagyonával, és 4. nem vonul ki a munkahelyekről. Hosszú manőverezés után egészen az 1989. szeptember 18-i plenáris ülésig fenn lehetett tartani az EKA látszatosságát. Az SZDP végül úgy döntött, hogy a megállapodást csak a köztársasági elnök megválasztására vonatkozó passzus kivételével írja alá, a Liga pedig tartózkodott az aláírástól. Az SZDSZ és a Fidesz volt az a két szervezet, amely továbbra is elutasította a megállapodás aláírását, de vétőjogukról lemondva nem akadályozták meg a többi szervezetet abban, hogy az Ellenzéki Kerekasztal nevében aláírják azt. A Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások szeptember 18-án megtartott plenáris ülése a demokráciába való átmenet tárgyalásos szakaszának lezárását jelentette.

A kerekasztal-tárgyalások eredményeként létrejött megállapodást a kormány ígéretéhez híven beterjesztette, a rendszerváltást megelőző utolsó parlament október folyamán megvitatta és – kisebb módosításokkal – jóváhagyta. 1989 októberében a sarkalatos törvények becikkelyezésével átfogó alkotmányozásra került sor Magyarországon. Ennek révén a korábbi „népköztársaság” helyébe az országgyűlés a parlamentáris jellegű, köztársasági államformával rendelkező polgári demokrácia jogállami kereteit szavazta meg.

1989. október 17–20. között tartott ülészakán az országgyűlés elfogadta a pártok működéséről, gazdálkodásáról, a képviselőválasztásról, az Elnöki Tanács megszűntetéséről, a köztársasági elnök választásáról és „az 1956-os népfelkeléssel összefüggő ítéletek” orvoslásáról szóló törvényeket.¹⁶⁰ Kimondták, hogy Magyarország parlamentáris köztársaság, független demokratikus jogállam, amelyben „a polgári demokrácia és a demokratikus szocializmus elvei egyaránt érvényesülnek”.

1989-ben első ízben ünnepelhette szabadon az ország október 23-át, az 1956-os forradalom kitörésének napját. Bár a parlament e napot még nem nyilvánította nemzeti ünnepé, a Németh-kormány úgy döntött, hogy erre a napra időzíti a Harmadik Köztársaság kikiáltását.¹⁶¹ „Alkotmánytani szempontból hihetetlenül nagy eredmény volt, mert megvalósult az, hogy egy parlamenten kívüli tárgyalás eredményeként született javaslatra a parlament rátette a pecsétet.”¹⁶² Az új alkotmány elfogadásával a pártállam jogilag megszűnt. Ebben a sajátos politikai vákuumhelyzetben – a diktatúrától már megszabadulva, de még a demokráciát megteremtő

¹⁶⁰ A büntető törvénykönyv és a büntető eljárási törvény módosítását az országgyűlés már szeptember 27-i ülésén elfogadta

¹⁶¹ Interjú Jutasi Györggyel (1997).

¹⁶² Interjú Szalay Péterrel (1997).

szabad parlamenti választások előtt – ideiglenes köztársasági elnökké választották az országgyűlés elnökét,¹⁶³ aki kikiáltotta a köztársaságot. Aznap este százezer ember gyűlt össze a Kossuth téren, a televízió keresztlőn pedig milliók figyelték, hogy egykori 56-osok¹⁶⁴ beszédekben emlékeztek meg a forradalomról és a megtorlások áldozatairól.

Az 1989-es alkotmányos forradalom megvalósította a március 15-i tüntetés legtöbb követelését. A társadalmi félelmek múltóban voltak, megkezdődött a demokratikus átmenet utolsó, mozgósító, antikommunista korszaka. Bő két héttel azután, hogy kikiáltották a köztársaságot, Magyarország kikerült a nemzetközi érdeklődés fókuszából, mert forradalmi jellegű átalakulások indultak el a környező országokban.

5. A NÉPSZAVAZÁSTÓL A SZABAD VÁLASZTÁSOKIG

1989 nyarának legfőbb politikai eseménye a Nemzeti Kerekasztal tárgyalássorozata volt. Az állampolgárok azonban csak keveset tudtak a tárgyalásokról, nem tudták, mi zajlik a parlamenti tanácskozástermekben. A tárgyaló felek a kiinduló megállapodásban rögzítették, hogy a tárgyalások plenáris ülései nyilvánosak, munkabizottsági megbeszélései viszont zártak. Az érdemi tárgyalások a munkabizottságokban és a tárgyalások középszintjén zajlottak, s a közép szintre a sajtó képviselőit egészen 1989. augusztus végéig nem engedték be. Július végén és augusztus elején kerül sor az ellenzék képviselő-visszahívási akcióinak eredményeként megüresedett választókerületekben az időközi választásokra, ahol az ellenzék pártjai által támogatott MDF-jelöltek több mint negyven év után, első szabadon választott képviselőkként, biztos győzelmet arattak.¹⁶⁵ Ezek az események megingatták az MSZMP vezetőit abban a hitükben, hogy a parlamenti választásokból győztesként kerülhetnek ki.

Augusztus elején már mintegy kétszáz keletnémet állampolgár tartózkodott az NSZK budapesti nagykövetségén beutazási engedélyre várva. Minden héten több ezer, majd több tíz ezer keletnémet „turista” érkezett Magyarországra abban a reményben, hogy innen mielőbb Nyugatra távozzon. A hónap közepéig több mint ezer keletnémet állampolgár szökött át a zöld határon Ausztriába, augusztus 19-én, a Sopron közelében rendezett „Páneurópai piknik” keretében ideiglenesen megnyitott határon pedig további háromszáz személy.¹⁶⁶ Az NDK-ba visszatérni nem kívánó keletnémet menekültek száma ekkorra már annyira felduzzadt, hogy úttörőtáborokban, menekülttáborokban helyezték el őket. Ugyancsak augusztusban a Szovjetunió Gorbacsov vezette kommunista pártja és kormánya hivatalosan elnézést kért a Varsói Szerződés csapatainak 1968. augusztusi csehszlovákiai bevonu-

¹⁶³ Szűrös Mátyás ettől a naptól 1990 májusáig töltötte be az ideiglenes köztársasági elnöki posztját.

¹⁶⁴ Fónay Jenő, Rácz Sándor, Obersovszky Gyula, Wittner Mária és Krassó György.

¹⁶⁵ Debreczeni József, Raffay Ernő, Roszik Gábor.

¹⁶⁶ A Reuters hírügynökség szerint a határon átszököttek száma augusztus végéig hatezerre emelkedett.

lásáért, egyértelművé téve ezzel, hogy a környező országok kormányait, reformereit és ellenzéki mozgalmait félelemben tartó Brezsnyev-doktrína halott. A gorbacsovi vezetés világossá tette, hogy szovjet katonai beavatkozástól nem kell tartani, mostantól minden ország „a maga útját járja”.

Ezen felbátorodva, a menekültek ügyében intenzív diplomáciai manővereket kezdő Németh-kormány – a nyugatnémetekkel való egyeztetés után – elszánta magát a cselekvésre, és szeptember 10-én bejelentette, hogy a keletnémetek Ausztria felé szabadon eltávozhatnak az országból. A következő három napban 12 ezren éltek ezzel a lehetőséggel. A keletnémet kommunista vezetés a nemzetközi jog megsértésével vádolta Magyarországot, amit a Németh-kormány nyilatkozatban utasított vissza. A menekültkérdés egyúttal a Szovjetunió türelmének tesztje volt, amelyben kiderült: a magyar rendszerváltás ügye immár a hazai politikai csoportok kezében van.

A megállapodás szeptemberi aláírását követően az MSZMP október elején tartott rendkívüli kongresszusa felé fordult a közfigyelem. A küldöttek arra a döntésre jutottak, hogy az állampárt feloszlatja önmagát, és új párttá – a Magyar Szocialista Párttá – alakul át, amely azonban az MSZMP jogutódja marad. Az MSZMP volt az első a kelet-közép-európai kommunista pártok sorában, amely ezt a döntést meghozta.¹⁶⁷ Az új párt azonnal megkezdte első kongresszusát, amelyen határoztak arról, hogy a volt állampárti tagság nem jelent automatikus tagságot az új szervezetben – abba tehát újonnan be kellett lépni –, viszont az állampárt vagyona tekintetében az MSZP jogutódnak tekintti önmagát. A kongresszus az új párt elnökévé Nyers Rezsőt választotta, aki első beszédében hitet tett a pártok munkahelyi szervezkedésének szükségessége mellett. Tekintettel arra, hogy ekkor már megindult a mindezt megszüntetni kívánó népszavazási kampány, Nyers nagy párton belüli támogatottságot élvező állásfoglalása továbbra is megkérdőjelezte az átalakult párt demokratikus elkötelezettségét. A kongresszus október 23-a „nemzeti emléknappá” nyilvánítását javasolta a parlamentnek, megerősítette Pozsgay Imrét a párt köztársasági elnökjelöltjeként, és ígéretet tett arra, hogy az új párt elszámol majd a vagyonával is. Az új alapszabály megszüntette a bolsevik típusú pártokra jellemző merev párthierarchiát, a „demokratikus centralizmust” (Bihari 1990). Mint hónapokkal később kiderült: az új pártba – noha elődjének 700 ezer tagja volt – mindössze harmincezren léptek be. 1989 októberében már valószínűsíthető volt, hogy az utódpárt elveszíti majd a választásokat.

Azok a politikai szereplők, akik 1989 szeptembere után a tárgyalások folytatásában reménykedtek, úgy gondolták, hogy a néhány megoldatlanul maradt kérdés miatt nincs ok megtagadni az eddig kialakított konszenzus aláírását. Azok viszont, akik valószínűtlennek tartották a tárgyalások folytatását, úgy vélték, hogy a demokratikus átmenet nem garantált mindaddig, amíg valamennyi sarkalatos kérdés nincs megoldva, ezért népszavazást javasoltak a nyitva maradt kérdések eldöntésére.

¹⁶⁷ Példáját később követte a lengyel, a cseh, a bolgár, a román és a keletnémet párt is.

Végül azonban nem a tárgyalások folytatódta, hanem népszavazás döntött a tárgyalásokon nyitva maradt kérdésekben. Haraszti Miklós (SZDSZ) így emlékezett vissza a népszavazási kezdeményezés elindításának körülményeire. „Elmeséltem Szelényi Ivánnak, hogy a túlsó oldalról állandóan azt az érvet mondják, hogy döntsön a nép. Erre ő azt mondta, hogy »miért nem mondjátok Antallnak, hogy most legyen a népszavazás, utána meg nem, hát valahol el kell kezdeni, mert ez az egész így az elitek megegyezése«. És akkor nekem beugrott, hogy van népszavazási törvény. [...] Elmentem Kis Jánoshoz, és azt mondtam neki, hogy mi volna, ha megmondanánk Antallnak, hogy amennyiben te ehhez ragaszkodsz, akkor mi népszavazást rendezünk. Erre ő azt mondta, »a gondolat nagyon jó, ha megengeded továbbfejlesztjük, nem azt mondjuk meg neki, hogy népszavazást rendezünk, hanem, hogy megrendezzük a népszavazást akkor, ha szavazásra kényszerítetek« – ez volt a gondolat végső formája. [...] A »Döntsön a nép!« gondolata korábban pontosan azért volt erős érv ellenünk, mert a nép tényleg maga szeretett volna ebben az ügyben dönteni, és az álláspontom az volt, hogy a lakosság fele képes fölismerni, hogy itt, ennek az ürügyén valóságos kérdésről dönt. És ily módon megszületett a népszavazás jelszava is, hogy »Döntsön a nép!«. [...] Tölgyessy ezt a két dolgot jelentette be, és Pozsgay ettől igazán ideges lett, mert egy pillanat alatt látta, hogy a népszavazás valódi gondolat. Akkor még sokan azt hitték, hogy hóbotos ötlet. [...] De az SZDSZ bebizonyította, hogy meg tudja csinálni a népszavazást. Ez nagyon nagy dolog volt. Megszerveztük, a 200 ezer aláírás bejött, volt elegendő ember, akik a különböző helyekre elmentek, aztán megváltuk a nagyon-nagyon piszkos csatát a parlamenttel, ahol megtették, hogy megváltoztatták az egyik kérdést.”¹⁶⁸

Amikor azonban a megállapodás szeptember 18-i aláírásakor (illetve alá nem írásakor) Tölgyessy Péter, az SZDSZ képviselője népszavazást követelt, még egyáltalán nem volt biztos, hogy a népszavazási kezdeményezésre valóban sor kerül. Az SZDSZ akkor még elég kis szervezetnek tűnt egy ilyen kampány sikeres lebonyolításához, de akik hivatalból kezdeményezhették volna a népszavazást, nem szándékoztak megtenni. A kérdés csak szeptember 24-én, az SZDSZ soproni gyűlésén dőlt el, amikor a küldöttek lelkes hangulatban egyértelművé tették: a bejelentésnek érvényt kell szerezni, és el kell indítani az aláírásgyűjtési kampányt. Az egyik kulcsszereplő visszaemlékezése szerint „elértük a négy igenes népszavazást, amit én a rendszerváltás legfontosabb szavazásának, legkatartikusabb élményének tartok. [...] Egyébként ez Tölgyessy Péter nevéhez fűződik, ő volt az, aki az SZDSZ egy soproni nagygyűlésén rávette a résztvevőket a népszavazást kezdeményező mozgalom elindítására.”¹⁶⁹

A népszavazásra bocsátott négy kérdés így hangzott: 1. Kivonuljon-e az MSZMP a munkahelyekről? 2. Elszámoljon-e az MSZMP a vagyonáról? 3. Feloszlassák-e a

¹⁶⁸ Interjú Haraszti Miklóssal (1997).

¹⁶⁹ Interjú Domszky Gáborral (1997).

Munkásőrséget? 4. Csak a szabad választások után kerüljön-e sor a köztársasági elnök megválasztására? A kérdések kigondolói eredetileg szerettek volna egy ötödik kérdést is feltenni: a közszolgálati rádió és televízió pártatlansága garanciáiról. Ez azonban olyan bonyolult probléma volt, amelyet nem lehetett egyetlen eldöntendő kérdésként megfogalmazni, így letettek róla.

A népszavazási kezdeményezéshez csatlakozott a másik alá nem író párt, a Fidesz is. Noha a fiatalokból álló párt az SZDSZ-nél kevésbé vett részt az aláíró ívek gyűjtésében, akcióival olyan hangulatot teremtett, amelyben egyre többen és többen álltak a kezdeményezők mögé. Szeptember végén például – „a fegyveres erők napja” alkalmából – a Fidesz országsszerte tüntetéseket rendezett a Munkásőrség ellen. Az aláírásgyűjtés váratlanul jól haladt, mintha az állampolgárok most először valóban elhitték volna, hogy maguk is tehetnek valamit a rendszerváltásért; hosszú sorokban álltak azért, hogy fölírassák a nevüket az ívre. Szeptember 25-e és október 13-a között főként szabaddemokrata aktivisták 67 ezer aláírást gyűjtöttek, ami az akkori szabályok szerint már elég volt ahhoz, hogy az országgyűlés fontolóra vegye népszavazás kiírását. Az aláírások azonban ezután is napról napra szaporodtak, a nem várt siker pedig kihatott a politikai élet többi szereplőjére. Az MSZDP, amelynek képviselője a szeptemberi megállapodást éppen a köztársasági elnökre vonatkozó passzus kivételével írta csak alá, maga is csatlakozott a népszavazást követelő petíciós kampányhoz.

A Független Kisgazdapárt képviselői teljes egészében aláírták a szeptemberi megállapodást, amelyet azonban radikális tagságuk nem nézett jó szemmel, egyszerűen a kommunistákkal való lepaktálásként értelmezte. Valójában a pártvezetés többsége is elégedetlen volt a kialakult helyzettel. „A Politikai Bizottság tagjai majdnem kivétel nélkül olyan régi kisgazdák voltak, akik annak idején képviselők vagy megyei vezetők voltak. Ezek évtizedeken keresztül meghurcolt, börtönbe zárt emberek voltak. Ezeknek az embereknek egyszerűen elfogadhatatlan volt bármilyen kommunista. Bármennyire reformkommunista, de kommunista.”¹⁷⁰ A vezetésnek volt ereje fordítani korábbi óvatos politikáján, és a párt csatlakozott az aláírásgyűjtő kampányhoz.

A kezdeményezés sikere hatott a Németh Miklós vezette kormányra is, amely az MSZP alakuló kongresszusának határozatával szembefordulva, kitiltotta a párt-szervezeteket a munkahelyekről és feloszlatta a Munkásőrséget (holott néhány nappal korábban még maga is a testületnek a fegyveres erők szervezetébe történő integrálását tervezte). Együttal a kormány intézkedett arról is, hogy a Munkásőrség tagjaitól bevonják a fegyvereket. Az aláírásgyűjtés sikere tehát jó alkalmat teremtett a Németh-kormánynak, hogy demonstrálja az MSZP-től való viszonylagos függetlenségét, elszakadjon az állampárt jogutódjától, és együttal – mintegy elébe vágva a népszavazás döntésének – igyekezzen elvenni annak politikai élet. Ekkoriban mondták kormánykörökben, hogy a népszavazásra nincs is szükség, hiszen annak

¹⁷⁰ Interjú Prepeliczay Istvánnal (1997).

kérdéseit a kormány nagyrészt már saját hatáskörben eldöntötte. Ám mire a sarkalatos törvényeket elfogadó, a köztársaság kikiáltása előtti utolsó országgyűlés összeült, a házelnök asztalán már ott volt a radikálisabb ellenzéki pártok által összegyűjtött aláírástömeg, amely kötelezővé tette a népszavazás kiírását.

A „négy igenes” népszavazás – tekintettel a kerekasztal-tárgyalások és az ott szereplő szervezetek átmeneti legitimitási deficitjére – különleges helyet foglalt el a rendszerváltásban. Ez volt az a pillanat, amikor a társadalmat igenek vagy nemek szerint mozgósítani lehetett. A tárgyalások radikálisabb ellenzéki szereplői ezt a régi rendszer elutasításáról szóló népszavazásként, tehát a népszuverenitás megnyilvánulásként szerették volna értelmezni, míg mások a békés átmenet folyamatának csupán egyik állomásaként tekintettek rá. Az egyik SZDSZ-es értelmiségi politikus szerint a tét a következő volt: „Az MSZP jól szerepelt volna, ha Pozsgay az elnök. Egyszerűen azért, mert az elnök pártja. Nem a kiszavazandó, nem a közellenség, nem a régi rendszer pártja, hanem az elnök pártja. A demokráciát megcsináló elnök pártja. Ez volt a tétje a dolognak. Ez nekünk alapvető kérdés volt, főleg azért, mert világos volt számunkra, hogy geopolitikailag nincs már veszély.”¹⁷¹

A politizáló közvéleményt leginkább a köztársasági elnök megválasztásával kapcsolatos kérdés osztotta meg. A „négy igenes” népszavazást elsőként kezdeményező SZDSZ igyekezett mindent megtenni azért, hogy ne legyen elnökválasztás a szabad parlamenti választások előtt. A népszavazást támogató pártok úgy vélték, még ha az államfő jogkörét a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalásokon viszonylag szűkre szabták is, nem szerencsés, ha a magyar demokrácia eltér a parlamentarizmus modelljétől. Nem akarták, hogy a közvetlenül választott elnök még a szabad parlamenti választások előtt arra hivatkozhasson: erősebb legitimitással bír, mint a választások eredményeként felállításra kerülő felelős kormány.

A kezdeményezés nehéz helyzetbe hozta az ellenzék akkori legnagyobb pártját, a Magyar Demokrata Fórumot, mert az úgy vélte, lojálisnak kell maradnia a szeptemberi meggyezésben foglaltakhoz, hiszen ellenkező esetben az MSZP is felmondhatja a megállapodást. Akkor pedig az is bekövetkezhet, hogy nem terjeszti be az országgyűlésnek a sarkalatos törvényeket. Ráadásul az MDF első elnöke, az MSZMP-ből csak 1988 tavaszán kizárt Bíró Zoltán – aki az 1987-es lakiteleki találkozó óta a Pozsgay Imrével való szoros együttműködés sikerében bízott – úgy vélte, ez a „nemzeti baloldali” út lesz az alapja az MDF és az MSZP későbbi együttműködésének. Végül az MDF októberi második országos gyűlésén a küldöttek nemtetszéssel fogadták az SZDSZ-hez kötődő népszavazási kezdeményezést, másfelől azonban igyekeztek elhárítani maguktól a kommunistabarátság vádját. Ennek érdekében Für Lajost, az MDF egyik alapítóját indították el köztársasági elnökjelöltként Pozsgayval szemben. Ennél is fontosabb döntésük volt, hogy a kerekasztal-tárgyalások idején ismertté vált Antall Józseffel váltották fel Bíró pártelnöki székben. A népszavazással kapcsolatban az MDF elnöksége úgy döntött, hogy sem

¹⁷¹ Interjú Haraszti Miklóssal (1997).

a négy igent támogató SZDSZ–Fidesz–FKGP–MSZDP-kiskoalícióhoz, sem a három igent és egy nemet javasló MSZP-hez, sem pedig a négy nemet javasló MSZMP-hez nem csatlakozik, hanem a választókat a népszavazás bojkottjára szólítja fel. Ez azonban az MDF szempontjából nem bizonyult jó húzásnak, mert éppen a rendszerváltás legdinamikusabb szakaszában a folyamatok lassítójaként tüntette fel a pártot. Úgy tűnt, mintha az MDF nem lett volna a híve annak, hogy „döntsön a nép”.

Novemberre a nemzetközi politikai atmoszféra alaposan megváltozott az aláírásgyűjtés kezdetéhez képest. A lipcsei, majd berlini több száz ezres tiltakozások hatására november 9-én este „leomlott” a berlini fal. A fal tetején pezsgővel ünneplő kelet-berliniek látványa bejárta a világsajtót, és vizuálisan is megragadhatóvá, szimbolikusan visszavonhatatlanná tette a diktatórikus rendszer európai bukását (Sonnevend 2016). Minderre a csehszlovákiai „bársonyos forradalom” tette föl a koronát, amelynek leglátványosabb eseményei – a prágai Vencel téri tüntetések, Alexander Dubček és Václav Havel megjelenése az ünneplő tömegben, valamint a csehszlovák kommunista rendszer összeomlása – éppen a magyar népszavazás napját megelőző hétre estek.

A magyar népszavazási kampány utolsó két hetét négy évtizede nem tapasztalt sodrású politikai aktivitás jellemezte. Ekkor jelent meg először az ország történetében a televíziós politikai kampány, s a „kiskoalíciós” pártok tévéklipjei – amelyekben művészek, neves közéleti személyiségek propagálták a „négy igen” álláspontját – nagy hatást gyakoroltak a választókra. A történelmi nevű Független Kisgazdapárt átállása minden bizonnyal jelentős tömegeket lendített át a radikális rendszerváltó táborba. Az erősödő antikommunizmus mellett egyre élesebbé vált a két vezető ellenzéki párt, az MDF és az SZDSZ közötti rivalizálás, amely még az apolitikus választók körében is felhívta a figyelmet az eseményre. Az MDF-nek arra a felszólítására, hogy „Nem megyünk el, nem szavazunk!”, a következő SZDSZ-es szlogen jött válaszként: „Aki otthon marad, a múltra szavaz!”

Az 1989. november 26-án megrendezett népszavazáson a legnagyobb ellenzéki párt bojkottra való felhívása ellenére a választásra jogosult állampolgárok 58 százaléka jelent meg, így az érvényesnek bizonyult. A négy kérdés közül háromban – az MSZMP vagyoni elszámoltatása, a pártok munkahelyekről való kivonulása és a Munkásörtség megszüntetése ügyében – 95 százalékos többséget kapott az „igen”, s ezzel láthatóvá vált, hogy az országban a régi kommunista politika támogatottsága végképp megbukott (Babus 1990). A negyedik kérdésben azonban – amely azt firtatta, hogy csak a parlamenti választások után kerüljön-e sor a köztársasági elnök megválasztására – a 4,2 millió összes szavazat közül mindössze hatezer szavazat döntött az „igen” mellett.¹⁷² Ezzel a politikai átalakulás MSZMP által eltervezett forgatókönyve meghiúsult, s a népszavazás másnapján Pozsgay elismerte vereségét.

¹⁷² Az „igen” szavazatok aránya 50,07 százalék, a „nem” szavazatok aránya 49,94 százalék volt (vö. Babus 1990).

A demokráciába való békés politikai átmenet sikere szempontjából az ellenzék megosztottsága nem volt zavaró tényező. Az 1989. szeptember 18-i aláírás garanciát jelentett arra, hogy az elért megállapodások nem válnak semmivé, s még októberben megszülethetett a sarkalatos törvények és az új alkotmány nyomán a Harmadik Köztársaság. Az alá írás, az abból fakadó népszavazási kezdeményezés, majd a november 26-i népszavazás sikere viszont lehetővé tette, hogy a magyar ellenzék ne kényszerüljön bele egy ideiglenes paktumba a régi rendszer vezetőivel, ami lelassította volna az átalakulási folyamatot. A magyar politikai átmenet sajátossága az volt, hogy a lehetőségek határáig tárgyalásos úton zajlott, de nem rekedt meg ezen a ponton, hanem a népszavazás révén a társadalom zárhatta le a múltat.¹⁷³

1990. március 25-én Magyarországon szabad választásokra kerülhetett sor. Ha a résztvevők nem is „csináltak forradalmat”, mégis eljutottak oda, hogy a diktatórikus rezsimet demokratikus rendszer váltotta fel. A jogállami forradalom érveit képviselő Alkotmánybíróság ugyan, sokat vitatott döntésével, fontosabbnak tartotta a jogbiztonságot az új, demokratikus kormány pártjainak képviselői által beterjesztett és a parlament által elfogadott igazságtételi törvénnyel szemben (Kim 2013), ám a szabad választások aktusa a régi és új rend közötti történelmi cezúrát így is pontosan kijelölte. A választások eredményeként Antall József történész, az MDF elnöke kapott felhatalmazást új kormány megalakítására, aki úgy döntött, hogy az MDF-hez történetileg közelebb álló, kisebb jobbközép erővel (FKGP, KDNP) alakít koalíciós kormányt. A parlamenti ellenzéket az SZDSZ, az MSZP és a Fidesz alkotta.

Antall hamar felismerte, hogy a még a Németh-kormány által kezdeményezett nagyszámú kétharmados törvény lehetetlenné teszi a demokratikus kormányzást, hiszen a kétharmados törvények gyakorlatilag az ellenzék jóváhagyásához kötnék a törvényalkotást. Felelős kormányzásról viszont csak akkor lehet szó, ha a megválasztott többség akár az előző kormány politikájával ellentétes politikát is folytathat. Ezért még az új parlament megalakulása előtt, az MDF elnökeként, tárgyalásokat kezdeményezett a legnagyobb ellenzéki párt, az SZDSZ vezetőivel. Az 1990. április végén elfogadott MDF–SZDSZ-megállapodás csökkentette a kétharmados törvények számát, és megállapította, hogy „a Magyar Köztársaság független, demokratikus jogállam” – azaz kivette az alkotmányból mind a demokratikus szocializmusra, mind az annak ellensúlyozásaként szerepeltetett polgári demokráciára való utalást.¹⁷⁴

A megállapodás az 1946. évi I. törvény szerinti értelemben helyreállította a köztársasági elnök státuszát. A dokumentum aláírói egyértelművé tették, hogy a köz-

¹⁷³ 1989 decemberében eldőlt a régió utolsó „dominója” is: a romániai forradalom megbuktatta a Ceaușescu-rendszert. 1989. december 24-én sok tíz ezer ember vett részt a budapesti Hősök terén rendezett éjfél misén, ahol a résztvevők kifejezték szolidaritásukat a romániai forradalommal.

¹⁷⁴ A megállapodást az MDF-ről Antall József, Balsai István, Kónya Imre, Kutruicz Katalin, Salamon László, az SZDSZ-ről Kis János, Tölgyessy Péter és Pető Iván írta alá.

társasági elnököt a parlamentáris rendszerekben szokásos módon az országgyűlés választja (MDF–SZDSZ 1990). A megállapodás azt is egyértelművé tette, hogy a miniszterek közvetlenül a miniszterelnöknek tartoznak felelősséggel. A megegyezés a köztársasági elnök személyére is kiterjedt: az MDF a kétharmados törvények számának csökkentéséért cserében hozzájárult ahhoz, hogy Göncz Árpád író, a Magyar Pen Club elnöke, az SZDSZ Országos Tanácsának tagja lehessen a Harmadik Köztársaság első elnöke.

Az új parlament végül elfogadta az alkotmányt részlegesen módosító 1990: XL. törvényt, amelynek eredményeként létrejött „egy liberális, a német és az angolszász közjogi rendszert a magyar hagyományokkal ötvöző alaptörvény” (Tordai 2000: 500). Az eredetileg az MSZMP hatalomátmentő törekvéseit megtestesítő alkotmányos intézmények (köztársasági elnök, Alkotmánybíróság) az ellenzék szándékai szerint, kifejezetten parlamentáris és jogállami tartalommal jöttek létre. Olyan alkotmány született, amely elősegítette a politikai váltógazdálkodást, illetve az egymással versengő pártok és egymást váltó politikák érvényesülését.

Az 1989-es alkotmány lehetővé tette az éles politikai küzdelmeket a liberális demokrácia keretei között. Az egyik résztvevő így vonta le a tanulságokat: „Minden generációnak kívánom, hogy valami ilyet megéljen. Amikor a dolgok világosak és egyértelműek, amikor pontosan tudja az ember, hogy a racionális dolgokat meg kell csinálni.”¹⁷⁵

6. AZ ELKÉPZELT DEMOKRÁCIA: POLITIKAI ÉRTÉKEK ÉS ALAPELVEK

Melyek voltak a résztvevők demokráciával kapcsolatos elképzelései? Melyek voltak azok a sarokpontok, amelyekre építve a rendszerváltás főszereplőinek sikerült új intézményes rendet teremteni? Mennyiben lehet e „kerekasztal-forradalmak” eredményét nemcsak szakításként, de újrakezdeként is értelmezni?

1989 alapvető politikai értékei között az alábbiakat kell feltétlenül kiemelni: szabadság, népszuverenitás, képviseleti kormány, erőszakmentesség továbbá széles konszenzuson alapuló demokrácia. Az új demokrácia tervezőinek legfontosabb elképzelése egy olyan jóléti társadalom megvalósítása volt, amely „visszatér Európába” és egyszerre mutatja fel a szabad piaczgazdaság, a demokratikus képviseleti kormány és a nemzetközi katonai semlegesség jellemzőit.

¹⁷⁵ Interjú Bencsik Gáborral (1997).

6.1. Szabadság és népszuverenitás

A kerekasztal-tárgyalások résztvevőinek politikai értékei között elsődleges volt a szabadság eszménye, amelyet egyszerre tekintettek liberális és demokratikus értéknek. Az egyéni szabadság, mint liberális érték azt jelentette, hogy a nép minden tagja gyakorolhatja emberi és állampolgári jogait. Szabadon beszélhetnek, levelezhetnek egymással a magánéletben és a közéletben egyaránt. Szabad a sajtó, és a polgárok elidegeníthetetlen jogaként biztosítják az egyesülési jogot és a pártalakítás jogát.

Az alapító atyák a szabadságot elsősorban negatív értelemben, az elnyomástól való megszabadulásként fogták fel, tehát az államtól, párttól, rendőrségtől, katonaságtól, kormánytól és általában minden jogosulatlan beavatkozástól való függetlenségként (Berlin 1984). A szabadság fogalma akkoriban főként az egyéni szabadságot jelentette. A szabadságot nem a valamire való jogosultságként interpretálták – bár az utazási szabadság fogalmában ez is benne volt –, hanem inkább *valamitől* való megszabadulásról volt szó, ami leginkább a pártállami beavatkozástól, gyámkodástól való mentességet, a tényleges felszabadulást jelentette.

A szabadság e fogalma két nagyobb eszmei-politikai hatás eredménye volt. Egyrészt a közép-európai másként gondolkodók szellemi öröksége említendő, amely nagyra értékelte az autonómiát, az egyenlő emberi méltóságot,¹⁷⁶ valamint a veleszületett és elidegeníthetetlen emberi jogokat (Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata 1948). Másodsorban meg kell említeni az 1980-as években uralkodó neoliberais, neokonzervatív ideológiát, amely az ideális piac analógiájára az egyéni szabadság és a spontán rend fogalmát mindenfajta kollektív szabadság elé sorolta.¹⁷⁷

A szabadság demokratikus tartalmát népszuverenitásként írták le, amelyet elérni véltek a szovjet típusú rendszer évtizedei után. A népszuverenitás eszménye bizonyítottan tekinti a politikai közösség meghatározását. A patriotizmus és a demokrácia átfedi egymást, mert mindkettő a népakarat és a politikai közösség összefüggésére hivatkozik, bár eltérően értelmezheti a „nép” fogalmát. Ahol a politikai közösség mozgalmi egyértelműen elkötelezték magukat a demokrácia mellett, ott az államszocializmus vége egy új értékrendre alapozott rendszer kezdetét jelenthette. Azokban az országokban viszont, ahol ezek a politikai feltételek nem álltak fenn – például az antidemokratikus föderációkban –, ott a népakaratot a politikai vezetők a népszuverenitásra hivatkozva nacionalista módon átértelmezték. A népszuverenitást nemzeti szuverenitásként értelmezték, ami alatt a rendszer vezetőinek szuverenitását értették. Ahol a politikai közösség határa – és ebből következően a demokratikus állam azonossága – folytonosan megkérdőjeleződik, ott az

¹⁷⁶ E gondolatok jelentek meg Václav Benda, Bibó István, Václav Havel, Konrád György, Milan Kundera, Jacek Kuroń, Adam Michnik, Jan Patočka és mások írásaiban.

¹⁷⁷ Lásd például Boaz (1997); Friedman (1962); Harvey (2005); Hayek (1944, 1960).

új rendszer demokratikus vonásait könnyen eltorzíthatja a szuverenitás diszkriminatív, az állampolgárok közösségét megosztó értelmezése.

Magyarországon a népszuverenitás fogalma legalább három értelemben jelent meg a rendszerváltás idején. Legalapvetőbben azt jelentette, hogy az ország állampolgárai szabad és tiszta választásokon dönthetnek a jövőjükéről, és választhatják meg a leginkább nekik tetsző kormányt. Az a demokrácia minimuma, hogy a népakarat szabad választásokon nyilvánul meg. Másrészt a népszuverenitás azt jelentette, hogy az állampolgároknak joguk van élni a népszavazás és a népi kezdeményezés lehetőségeivel annak érdekében, hogy politikai preferenciáikat két választás között is kifejezhessék. Ebből következett, hogy a kerekasztal-tárgyalások résztvevői a népszavazás eszközhöz nyúltak a tárgyalásokon megoldatlanul maradt kérdések eldöntéséhez.

Végül a népszuverenitás fogalma megjelent az önkormányzatiság és az öngazdálkodás gondolatában, amelyet minden ellenzéki párt támogatott. Az ellenzékiek fel akarták eleveníteni az Erdei Ferenc és Bibó István által évtizedekkel korábban kidolgozott közigazgatási koncepciót, amely a területi decentralizáció elvére épült. Az MDF egyik vezetője akkoriban úgy vélte, hogy a népszuverenitás eszméjének legfontosabb összetevői az önkormányzatok. „Ha az országot a területek szerinti munkamegosztás tagolná közigazgatási egységekre, megszűnne a vidék szétesettsége. Ezek az új egységek egyúttal az alulról kiépülő képviselői demokráciának, egy reformparlamentnek is alapkövei lehetnének, hiszen egy-egy ilyen körzet alkuhelyzete teljesen világos és egyértelmű volna. [...] Így a képviselői megbízások sem veszhetnének az általánosság kódéba és homályába, és nem végződhetnének azzal, hogy egy-egy honatyának választói előtt kelljen képviselnie azt, ami beleszó-lása nélkül bekövetkezett a parlamentben” (Csengey 1990: 11).

Mindebben megjelent a szabadság és a szuverenitás olyan összekapcsolása, amely szerint az egyéni szabadság is akkor érvényesül a legjobban, ha lehetőség szerint mindenki kiveheti a részét a hatalom gyakorlásából és ellenőrzéséből. Ebből következően a helyi hatalom nem központi utasításokat hajt végre, hanem alulról szerveződik, és a helyben élő állampolgári közösségek akaratát fejezi ki.

6.2. Képviselői demokrácia

A kerekasztal-tárgyalások ellenzéki résztvevői a demokráciát a kormányzás képviselői formájaként értelmezték, amelyben a nép nem közvetlenül, hanem választott képviselői révén gyakorolja hatalmát. Ha a demokráciának három fő alkotórésze van (Dahl 1982): a versengés, a részvétel és a közszabadságok (*civil liberties*), akkor érdemes megjegyezni, hogy a magyar rendszerváltók az első és a harmadik összetevőre helyezték a hangsúlyt, és mintha kevésbé hangsúlyozták volna a másodikat. Mivel a kommunista rendszer az erőszak mellett a tömegek erőltetett, nem szabad akaratból fakadó demonstratív „részvételére” alapozta uralmát, az

emberek megundorodtak a fentről kiinduló politikai mozgósítástól. Oda jutottak, hogy szívesebben láttak egy negatív liberális, „nem részvétellel járó” demokráciát. A közügyekben aktívan részt vállaló, republikánus közéleti magatartás helyett az állami gyámkodástól való megszabadulásra és a politikától független cselekvésre helyezték a hangsúlyt. Ez a tendencia összefüggésben volt az egyéni szabadságnak tulajdonított kivételes értékkel, amelyet, mint láttuk, „negatív” szabadságnak értelmeztek.

Mindez azonban nem jelentette azt, hogy az ellenzéki pártok ne éltek volna az államszocialista rendszer által biztosított népszavazás és népi kezdeményezés intézményével. Az előbbire a már tárgyalt „négy igenes” népszavazás, az utóbbira pedig az egyes képviselők visszahívására irányuló kezdeményezések mutattak példák. A képviselő-visszahívások mozgalmá a Kádár-rendszer stabilitásának szétzilálását szolgálta, és az ellenzékiek sikerrel használták ezt az eszközt a leggyűlöltebb helyi MSZMP-képviselők eltávolítására. A visszahívott képviselők helyét betöltendő, a törvény szerint időközi választásokat kellett kiírni, amelyet mindenhol az ellenzékiek nyertek. Mindez arra motiválta az MSZMP tárgyalóit a nemzeti kerekasztal-tárgyalásokon, hogy szakítsanak a tisztán egyéni kerületekre alapozott választási rendszer gondolatával, és beleegyezzenek a félig listás, félig egyéni kerületi választási rendszerbe.

Azt azonban az ellenzéki pártok egy pillanatig sem gondolták, hogy a képviselő-visszahívások rendszerét meg kellene tartani a szabad választások után. Úgy érveltek, hogy ez az eljárás összeegyeztethetetlen a szabad választásokon nyugvó képviselői demokráciával, amelynek elsődlegességét egyetlen párt sem kérdőjelezte meg.

6.3. Erőszakmentesség

A tárgyalásokon részt vevő mindhárom oldal komolyan vette az erőszakmentesség elvét. A magyar rendszerváltás résztvevői eltökélten ragaszkodtak a békés eszközökhöz. Az erőszakmentességet ugyanolyan nagyra értékelték, mint a szabadságot. A résztvevők elkötelezettsége az erőszakmentesség mellett – vagyis arra irányuló őszinte erőfeszítésük, hogy tárgyalások útján jussanak egyezségekre – tagadhatatlanul 1989 egyik fontos öröksége. Az átlagember nem óhajtott megismételni az 1956-os forradalmat, és ez az ellenzék evolucionista politikájára is hatással volt. A hatalmon lévő, egyre pragmatikusabb mentalitású kommunisták vágya szintén az volt, hogy erőszak alkalmazása nélkül jussanak túl a válságon. Mindkét oldal aggodalmasan kilátásba helyezte, hogy válaszolni fog a másik erőszakos lépésére, de egyik sem kívánt illet kezdeményezni. Mindenki szerencséjére valóban senki sem kezdett erőszakos akciókba.

A kerekasztal-tárgyalásokon külön munkabizottság foglalkozott az átmenet erőszakmentességének garanciáival, ahol az ellenzék a Munkásőrség azonnali, jogutód nélküli feloszlását követelte, valamint azt, hogy az állambiztonsági szerveket

válasszák le a belügyminisztériumról. Ezek a kérdések egyrészt szimbolikusak voltak, másrészt valóban kockázatos lehetett volna, ha a civilek könnyen löfegyverekhez juthatnak. Ennek a követelésnek az MSZMP mindvégig ellenállt ugyan, de a Németh-kormány 1989 októberében rajtaütésszerűen beszédette a munkásörök fegyvereit.

A konfliktusok erőszakmentes megoldását biztosította az önkorlátozó politika élő hagyománya. Valójában még a Magyarországon radikálisnak tartott ellenzék is mérsékelt volt a demokratikus átmenetet végigküzdő más országok – különösen a latin-amerikaiak – radikális ellenzéki formációihoz képest. A mérséklet eszménye annak az évtizedes együttműködésnek volt a gyümölcse, amely Lengyelország, Magyarország és Csehszlovákia demokratikus ellenzéki csoportosulásai között megvalósult.¹⁷⁸

Alighanem az 1956-os forradalom erőszakos leverése volt az oka annak, hogy a tárgyalások résztvevői és az állampolgárok egyaránt kiemelten fontosnak tartották az erőszakmentességet. Magyarországon minden politikai szereplő azt kívánta, hogy ne legyen még egy véres forradalom. Azonban még azokban az országokban sem kívánt egyik fél sem elsőként erőszakot alkalmazni, ahol sor került a tömegek mozgósítására. A csehek és a keletnémetek tudatosan arra törekedtek, hogy „bársongyangosnak” tartsák meg forradalmukat.

6.4. A széles konszenzus elve

Hasonlóképpen fontos elv volt a tárgyalók körében a lehető legszélesebb konszenzusra való törekvés. A lengyelországi demokratikus ellenállás 1980–1981-es öröksége egész Közép-Európában kiindulópontot kínált az 1989-es tárgyalások számára (Kemp-Welch 1983). Magyarországon a demokrácia intézményeinek végigvitatása három hónapon át tartott. Ennek eredményeként terjedt el az a meggyőződés, amely szerint a konszenzuson alapuló demokrácia tekintendő az új rendszer eszményi formájának.

Mindez az Ellenzéki Kerekasztalban meghonosodott tárgyalási stílussal is összefüggött, ahol a részt vevő értelmiségiek kezdetben szinte teljesen szabad mandátummal tárgyaltak, és ebben a helyzetben kellett egyezségekre jutniuk. Egy kivétel, „eredeti helyzetben”, a „tudatlanság fátyla” (Rawls 1997: 39) mögött tárgyalva sokkal nagyobb szerep jutott a racionális érveknek és a szakmai tudásnak, mint a pártutasításoknak. Egy visszaemlékező szerint: „Elég nagy szabadságot kaptunk mindannyian. Az egész EKA-tárgyalás végül is egy tárgyalásos politizálási kultúrát

¹⁷⁸ A politikai eszmények közül az erőszakmentességnek tulajdonított nagy erkölcsi értéket csak tíz évvel később vitatták meg nyilvánosan a NATO 1999. tavaszi jugoszláviai légitámadásai idején. Az egyik tábor úgy érezte, hogy a beavatkozás hivatalos támogatásával a magyar kormány megszegte 1989 örökségét, míg a másik, többségi tábor úgy látta, hogy végső soron a zsarnokság ellen így is fel lehet lépni, mert a szabadság fontosabb az erőszakmentességnél.

teremtett meg, ennek a lényege az volt, hogy mindenki szabadon, viszonylag széles felhatalmazással tárgyal. Rendszeresen vissza kellett vinni a szervezetünkhöz, hogy mit képviselünk, miben értünk el eredményt, miben nem, de igazából nem volt szigorú kontroll. Tehát mivel a többiek nem nagyon értették, hogy miről beszélünk, így a saját pártjainknál sem nagyon értettek hozzá.”¹⁷⁹

A tárgyaló felek beleegyeztek abba, hogy az átmenet időszaka után is működjenek az átmenet egyes intézményei (például a kétharmados törvények), így ezek az intézmények az új demokrácia szerves részévé váltak. A radikális jobboldal politikai később keményen bírálta ezt az egyetértésen alapuló magatartást, mert ők teljes körű elitváltást kívántak volna elérni. Antall József miniszterelnök, a kormányzó MDF vezetője azt felelte a radikálisoknak, hogy „tetszetek volna forradalmat csinálni” (Böröcz 1991). Tudomásukra hozta azt a meggyőződését, hogy forradalmi igazságszolgáltatás csak klasszikus forradalomban lehetséges, az alkotmányos forradalomban azonban ragaszkodni kell a jogállamiság elveihez.

Am a széles körű konszenzus nem tekinthető a demokrácia egyetlen vagy akár ideális formájának. A konszenzus szükségessége attól is függ, hogy a konfliktusok milyen szintjéről van szó. Konszenzust kell elérni a demokratikus rendszer intézményi kereteit és a demokratikus eljárások formáit illetően: például a demokrácia alkotmánya és a legfontosabb törvények megalkotásában, amelyekhez minősített többségre van szükség. Nem kell minden megállapodást jogi formába önteni, a demokráciának van hallgatólagosan elfogadott szokásjoga. Am a politikai kérdések többségében a konszenzus nem lehet a demokrácia fogalmi eleme. A demokrácia rendjébe beletartozik az álláspontok ütköztetése, a nyílt, félelemmentes politikai vita, a nézetek, vélemények eltérése. Az átmenet időszakára viszont a konszenzus követelményének magasabb mércéje volt jellemző, azért is, mert az átlagosnál hosszabb távú, alkotmányos kérdések voltak napirenden.

Mindebből a konfliktusok minimalizálásának elképzelése következett. Nem volt könnyű elfogadni, hogy a demokrácia jelentős részben a konfliktusokról szól: egymással szemben álló értékekről és érdekekről, amelyeket jobb, ha intézményileg szabályoznak, mint ha elnyomják őket. Demokráciákban a szabályozott konfliktusok nem a működés zavarát jelentik, hanem a rendszer működésének lényegét (Coser 1959; Hirschman 1994). A tárgyalásos típusú átmenetekben a lényeg nem a konfliktusok teljes elsimítása az egység nevében, hanem épp ellenkezőleg, hogy a működő demokratikus intézmények segítségével a konfliktusokat megfelelő csatornába tereljék. Az Ellenzéki Kerekasztalt joggal lehet úgy jellemezni, mint belsőleg megosztott politikai társulást, am az EKA az ellenzék együttműködő, konszenzusra hajló testületként ért el sikereket. Tagjai saját ellenzéki identitásukat a vétőjog intézményével is kikényszerített konszenzus értéke körül építették fel. A konszenzuskényszerre épülő jogalkotásra jó példa a média szabályozása. Az egyik résztvevő így emlékezett erre: „Az én javaslatomra bevették a média területét az

¹⁷⁹ Interjú Hack Péterrel (1997).

MDF–SZDSZ-paktumba. Lényegében két dolgot: az egyik, hogy legyen benne az alkotmányban a kétharmados médiatörvény kötelezettsége. Kettő: addig is, ideiglenesen egy semlegesítő hatalmi szerkezetet kellene megcsinálni, amelynek lényege a kinevezési törvény volt; a miniszterelnök javasol, a pártok egyetértének [...] és a szintén a paktum által kinevezett köztársasági elnök egyetért. A teljes konszenzus mechanizmusát írtuk le ezzel az ideiglenes, a médiatörvényig tartó kinevezési törvénnyel; ez bukott meg. Ezen tört ki a médiaháború, egyetlenegyszer működött ez, Gombár Csaba és Hankiss Elemér kinevezésénél, akiket Antall javasolt.”¹⁸⁰

A résztvevők kezdetben nehezen tudtak különbséget tenni a konfliktusok különböző fajtái között, ezért hajlottak arra, hogy még a legkisebb, a demokráciákban bőven elfogadható mérvű konfliktusokat is felnagyítsák, és világnézeti kérdésként értelmezzék. A kerekasztal-tárgyalások résztvevői mérsékelt, gördülékenyen működő demokratikus rendszert akartak kialakítani, ám később hajlottak arra, hogy konfliktusos helyzetekben egymást a „demokrácia ellenségeiként” bélyegezzék meg. Sokan meg voltak győződve arról, hogy csak a saját demokráciaértelmezésük az igazi.

A konszenzusos megoldások magas presztízse kihatott a posztkommunista demokrácia korszakára is. Az 1989-es „alapító atyák” az új, demokratikus intézményrendszer építményét már eleve széles konszenzusra kívánták helyezni, a régi rendszer képviselői pedig arra törekedtek, hogy a hatalomból való távozásuk után is szavuk legyen a politikai napirend alakításában. A rendszer stabilitását és kormányozhatóságát erősítő szabályok egész sora született meg, beleértve a politikai kérdések széles skáláját érintő kétharmados törvényeket. Úgy tűnt, hogy az alapítók a szabadság garanciáját a kétharmados többséget igénylő döntések számának szaporításában találták meg. Mindez olyan demokráciát hozott létre, amely két választás között szinte bebetonozta a hatalomba a kormányokat: őket kívülről megbuktatni szinte lehetetlenné vált, ám egyúttal megnehezült a hatékony kormányzás. A kormány a kétharmados törvények nagy száma révén alapkérdésekben rá volt utalva az ellenzékre. Az alkotmány erős pozícióba helyezte a kormányt, de egyúttal részben elvonta tőle a politikai felelősséget (Bozóki 2012: 244).

Mindezek mögött az „alapító atyáknak” a hatalommal kapcsolatos ambivalens felfogása állt: szerettek volna széles népi felhatalmazáson nyugvó, erős, demokratikus hatalmat, ugyanakkor idegenkedtek a hatalomtól. Az ország kormányozhatósága céljából túlbiztosították a politikai rendszert a társadalom más alrendszeréhez képest. Túlértékelték az emberek stabilitás iránti vágyát, és nem gondoltak arra, hogy a stabilitás illúziója hosszabb távon a rendszer rugalmasságának elvesztéséhez vezethet.

A magyar demokrácia, formális értelemben, húsz éven át a legstabilabb volt a közép-európai régióban, mert csaknem valamennyi koalíciós kormány kitöltötte mandátumát. Ám a formális stabilitásnak ára volt, mert a szabályozás gátat szabott a rendszer önkorrekciójának. A magyar alkotmányos szerkezet az ország kormá-

nyozhatósága érdekében a ciklus teljes idejére biztosította a kormány hatalmát, ám a kétharmados törvényekkel egyúttal gúzsba is kötötte a regnáló kormányt. Ezek az alkotmányos szintre emelt megoldások kontraproduktívak voltak. A kétezres években az intézményi stabilitás illúziója a kibontakozó válságot stabilizálta.

6.5. „Vissza Európába!”

Végül az alapelvek egyik legfontosabbika a „vissza Európába!” gondolata volt. Az ellenzék politikai nézetei azon alapultak, hogy Magyarországnak „vissza kell térnie Európába”, és az új politikai osztály tagjai – hasonlóan a többi közép-európai új demokrácia politikusaikhoz – abból indultak ki, hogy a Nyugat örömmel fogja befogadni az újonnan jötteket a jóléti demokrácia világába. Utólag már látható, hogy – a gyors európai tanácsi tagság és a későbbi EU társult tagság ellenére – nem egészen erről volt szó: Magyarország csak egy hosszabb történeti folyamat végén, 1999-ben csatlakozhatott a NATO-hoz, és 2004-ben az Európai Unióhoz.

Az MDF kezdeti harmadikutas eszméi a kistulajdonon alapuló, „emberarcú” kapitalizmust támogatták a globális kapitalizmus és a szovjet rendszer végletei között. 1989 őszén azonban a párt feladta a harmadikutas elképzelést. Amint Bíró Zoltánt Antall József felváltotta az MDF elnöki székében, a párt nyugati-európai orientációt vett fel, és az Adenauer és Erhard nevével fémjelzett, kereszténydemokrata irányultságú „szociális piacgazdaság” gondolatát követte, amely a fokozatos és kevésbé fájdalmas átmenet reményére utalt.

A liberális pártok a neoklasszikus közgazdaságtan szellemében az államtalanított piacgazdaság elvének szószólói voltak, amely deregulációt, privatizációt, a liberális kapitalizmus útjában álló államszocialista szabályozás gyors lebontását tartotta elsődlegesnek. Külpolitikailag egy rövid ideig a „finlandizáció” szolgált mintául ahhoz, hogy Magyarország miként juthatna túl a múltján, de sokszor emlegették Ausztria példáját is. Mindkét példa a katonai tömböktől független, semleges státuszt jelentett volna Magyarország számára, s akkoriban ez tűnt az elérhető legjobb lehetőségnek az ellenzék számára. Csak 1990-ben kezdte néhány politikus szorgalmazni a NATO-hoz csatlakozás lehetőségét. Akkoriban az Európai Közösség (1992-től: Unió) a magyar társadalomban népszerűbb volt, mint a NATO, mert az előbbi a jóléttel azonosították. A magyarok kezdetben nem tartottak olyan külső fenyegetéstől, amely miatt a NATO-hoz való minél gyorsabb csatlakozást sürgették volna. Ez a gondolkodásmód az 1991-es moszkvai államcsíny után és különösen a délszláv háború idején változott meg.

Az 1980-as és 90-es évek fordulóján még egyöntetűen osztott, pozitív Európa-kép a rendszerváltás utáni évtizedek kritikáinak tükrében árnyaltabb megközelítést igényel. Melegh Attila (2006) szerint az Európa-diskurzus akkori fölerősödése a rendszerváltás elitista karakterét bizonyította. Míg az államszocialista korszak domináns diskurzusa a „versengő modernitások” (a két világrendszer harca) para-

¹⁸⁰ Gombár a Magyar Rádió, Hankiss pedig a Magyar Televízió elnöke lett. Interjú Haraszti Miklóssal (1997).

digmájaként volt leírható, a rendszerváltás időszakában ez megváltozott, és a helyét átvette a – posztkoloniális kapitalista társadalmak történetéből már ismerős – „civilizatorikus, hierarchikus beszédmód” (Melegh 2018: 187). Ebben a beszédmódban a társadalmi fejlődés hazai útja elsősorban a Nyugathoz való viszonyításban, a Nyugatnak tulajdonított értelmezések tükrében jelent meg. Az Európától való leszakadás vagy az Európához történő felzárkózás kérdése a hazai elemzők egyik legfontosabb hivatkozási pontjává vált. A Kádár-rendszerrel szemben felerősödő kritikai közbeszéd kultúrája az 1989-es kerekasztal-tárgyalások idején az Európához való felzárkózás gondolatában jutott egyetértésre. E beszédmód „ázsiai despotizmusként” írta le a Szovjetuniót, és sikerrel diszkreditálta a szovjet blokk országaiban működtetett rendszert. A diskurzus hegemoniájának erejét mutatja, hogy a Nyugathoz való felzárkózásban egyetértés mutatkozott a korábbi disszidensek, a népi írók, a szocialisták, a reformközgazdászok és az új technokrácia képviselői között. Nem túlzás azt állítani, hogy a teljes 1945–47-es, 1956-os és 1968-as politikai nemzedék támogatta a „vissza Európába” gondolatát.¹⁸¹

Mire az ország elérkezett az új országgyűlés megalakításához, valamennyi parlamenti párt egyetértett az Európához való mielőbbi csatlakozással, amely új nemzeti céllá vált. Az 1989-et követő évtizedben a magyar politikai osztály egységes volt abban a meggyőződésében, hogy az új demokrácia konszolidációját az Európai Unióhoz való csatlakozás garantálja majd. Mindez nem jelenti azt, hogy ezek a várakozások feltétlenül megalapozottak lettek volna, sőt éppen a gondolat teljes támogatottsága, az erről folytatott viták hiánya jelzi az illúziók nagyságát. A felzárkózás-diskurzus későbbi értelmezői és kritikusai joggal utalnak a magyar politikai elit Európa-képének differenciálatlanságára, reflektálatlanságára és a nemzetközi realitásoktól való távolságára (Csizmadia 2001; Melegh 2006; Böröcz 2012). De ez akkoriban nem csak az elit ügye volt; a társadalom ebben a tekintetben szinkronban volt a kerekasztal tárgyalóival. A világtűlével bevezetése, az utazási korlátozások megszüntetése és a vasfüggöny lebontása magyarok százezreinek hozta el a nyugati utazás azonnali élményét. Az Európába való visszatérés gondolata nemcsak az elit által dominált közbeszédben jelent meg, hanem széles körű társadalmi támogatást élvezett.

Magyarországon, Lengyelországban és Csehszlovákiában kevesen vitatták, hogy ezek az országok kulturálisan Európa részét alkotják-e. Az „európai család” történelmileg szerencsésebb népeihez való visszatérés számukra gyors, magától értetődő folyamatnak tűnt. Feltételezték, hogy a nyugati államok értékelni fogják a demokráciáért folytatott harcukat, és hajlandók lesznek megfizetni beilleszkedésük árát. A közép-európai baloldal úgy tekintett az „európaizálásra”, mint a politikai és gaz-

¹⁸¹ A konzervatív Antall József, a népi írói körből érkező Csegey Dénes, a szocialista Horn Gyula, a liberális Orbán Viktor és Pető Iván, a kereszténydemokrata Surján László, a kisgazda Torgyán József, a teljes '56-os és '68-as nemzedék, valamint a gazdasági és kulturális elit egyetértett a „vissza Európába!” gondolatával. Ebben nem tért el tőlük a kerekasztal-tárgyalásokat és az átmenet békés jellegét elutasító Krassó György sem.

dasági modernizáció és felzárkózás folyamatára. A jobboldal azonban a Nyugattal közös kulturális sajátosságokból indult ki, például a keresztény hagyományból. Ezért számára „Európa” nem program volt, hanem sorsközösség, amelyről azt feltételezte, hogy az államszocializmus összeomlása után szinte automatikusan helyreáll.

7. ÚJRAÉRTÉKELT MÚLT: TÖRTÉNELMI HIVATKOZÁSOK

Vajon a múlt tapasztalatai alakították-e az ellenzéki tárgyalók jövővel kapcsolatos elképzeléseit? Volt felismerhető kapcsolat múltjuk és elképzelt jövőjük között? Mi volt az, amivel szakítani szerettek volna, és mi volt az, amit folytatni akartak?

Ami a múltra való hivatkozásokat illeti, Magyarországon az Ellenzéki Kerekasztal résztvevői a tárgyalássorozatot igyekeztek arra is felhasználni, hogy legitimálják a rendszerváltást. Történelmi jelképeket és eseményeket próbáltak felidézni, hogy azokkal egyszerre hangsúlyozzák a folyamatosságot és a változást. Egymás mellett, szinte változtatva használták a reformok és a forradalmak szimbólumait.

7.1. A forradalmi hagyomány

Magyarországon a rendszerváltás legtöbb résztvevője azon volt, hogy elkerülje azokat a cselekvési mintákat, amelyek az 1956-os forradalomhoz vezettek. A forradalmat vér és erőszak nélkül, a tárgyalóasztalnál akarták végrehajtani. Az egyetlen kivételt a Krassó György által vezetett, radikális-plebejus Magyar Október Párt jelentette, amely nem volt hajlandó részt venni a kerekasztal-tárgyalásokon – igaz, a többiek nem is hívták –, mert el akarta kerülni a hatalom koncán való osztozkodás látszatát. A párt a forradalmi stratégia mellett foglalt állást, ezáltal önmagát a politikai élet peremére szorította. Krassó pártjának álláspontja szerint a tárgyaló partnerek a kerekasztal-tárgyalásokon csak saját érdekeikkel törődtek, és elhanyagolták a közjót. A többi párt eltökélt volt abban, hogy a parancsuralmi rendszerből a demokráciába erőszakmentes úton kell eljutni, és elvetette a forradalmi megoldást.

Ennek ellenére végig kellett gondolni, hogy mit lehet megmenteni 1956 örökségéből 1989-ben. A forradalmat a szovjet Vörös Hadsereg verte le, és Nagy Imre 1958-as kivégzése erkölcsileg tarthatatlanná tette Kádár János kései támogatóinak helyzetét. Úgy lehetett a legjobban emlékeztetni arra, hogy a Kádár-rendszer az „eredendő bűn” állapotában fogant (Shawcross 1974), ha az ellenzék 1956 erkölcsi tanulságaira figyelmeztette az állampolgárokat. Az 1956-os hagyományra való hivatkozás az ellenzéki pártok számára azért is fontos volt, mert hozzásegítette őket ahhoz, hogy a Kádár-rendszerrel szemben morális alapon határozzák meg önmagukat. A kérdést a Kádár vagy Nagy igazsága közötti választásra egyszerűsítették

le. Ebben a helyzetben Kádár János jelentette a hazugság politikáját, Nagy Imre mártírsága pedig az „igazságban élés” haveli lehetőségét. Egyértelműnek tűnt: csak az lehet a demokrácia híve, aki az „igazságban élést” választja.

Míg Nagy Imre és mártírtársai 1989. június 16-i temetésén néhány idősebb szónok számára Nagy eszmeileg és politikailag is példakép volt, Orbán Viktor, az ifjú radikális szemében azért volt tiszteletre méltó személy, mert a forradalom sodrában megtagadta kommunista hitét, és osztozott népe sorsában (Orbán 1989). Lassan azonban kiderült, hogy az ellenzék egyetlen csoportja sem szándékozott komolyan magáévá tenni Nagy 1956-os elképzeléseit a demokratikus szocializmusról, vagy megvalósítani 1956 forradalmi eszméit. 1989. június 16-a után – amikor a magyarországi államszocialista rendszer erkölcsileg elbukott – az 1956-os forradalom öröksége is elhalványult.

A kerekasztal-tárgyalások résztvevői így arra kényszerültek, hogy más, a jogállami forradalom eszméjéhez jobban illő történelmi előzményeket emeljenek ki követendő példaként. Magyarország történelme felmutatott néhány olyan hasonló rendszerváltást, amelyek az 1989-es feladatokhoz kellő, jelképes hivatkozási alapot nyújthattak. Először is ott volt az 1848-as „alkotmányos forradalom”, amikor a kismemesség rétegei kezdeményezték a vér nélküli „dicsőséges forradalmat”, vagyis politikai átalakulást a hagyományos, feudális jellegű rendszerből egy polgárabb, alkotmányos-liberális rendszer felé. 1849 elején – hasonlóan 1989-hez – még mindig a régi országgyűlés fogadta el a változáshoz szükséges törvényeket, és azokat az újonnan hatalomra került Batthyány-kormány vezette be. Az 1989-es Ellenzéki Kerekasztal munkájában részt vevő történészek¹⁸² többször hivatkoztak 1848 példájára, mint olyanra, amely a huszadik század végén is követésre érdemes.

7.2. Az intézményépítés hagyománya

Az 1956-os forradalomból nem maradtak fenn olyan tartós intézmények, amelyek működési tapasztalatait 1989-ben fel lehetett volna használni a rendszerszintű intézményépítéshez. A forradalmak eredeti intézményei – a munkástanácsok és szövetkezetek – ekkor már csak egy jobb sorsra érdemes romantikus, humanista szocialista kísérletnek tűntek, inadekvát eszközöknek a demokrácia megalapozásához. Az 1989-es év egyik gyakran hangoztatott jelszava szerint gazdasági demokrácia nem lehetséges politikai demokrácia nélkül. Az önszerveződő munkástanácsok és szövetkezetek korábbi hanyatlása Tito Jugoszláviájában szintén hozzájárult e meggyőződés erősítéséhez.

Magyarországnak és a közép-európai országoknak újra fel kellett fedezniük történelmük intézményépítésének sikeres példáit. Ehhez jó hivatkozási alap volt a politikai élet átmeneti demokratikus újjászületése a második világháború után, az

1946. évi I. törvény, amely a köztársasági elnök törvényes jogállását és megválasztásának módját szabályozta. E törvényt magáévá tette az ellenzék, amely így felsorakozott a magyar politika parlamentáris hagyományai mellett az elnöki vagy monarchikus rendszerrel szemben.

1989-ben gyakran emlegették az ország második világháború utáni újjáépítését, és ezt a teljesítményt mérceként a közeljövő hatalmas feladatai elé állították. Ennek megfelelően a kommunizmus korszaka metaforikus értelemben a háborús pusztítások korszakához vált hasonlatossá. Demokratikus elkötelezettségű politikusok sokszor keserűen említették, hogy a posztkommunista társadalomból hiányzott a világháború utáni nemzedék lelkesedése, tenni akarása és derűlátása. Arendt-i értelemben 1945 nyilvánvalóan „új kezdet” volt, még ha annak ígéretét később le is állította a későbbi kommunista hatalomátvétel. 1945 arra is példát kínált, hogy miként lehet békés eszközökkel olyan demokratikus rendszert kialakítani, amely egy jobbközépen álló gyűjtőpárton alapul, hiszen két éven át a Független Kisgazdapárt töltötte be ezt a szerepet. Még messzebbre visszanyúlva a történelemben, 1848 mint a „népek tavasza” ébren tartotta a nemzeti liberalizmus eszméjét, ami az adott helyzetben azt jelentette, hogy a „haza” hagyományosabb értékeit össze lehet hangolni a „haladás” eszményével. Érdekes módon 1848 elsősorban békés intézményi váltásként szolgált történelmi példaul. Mindkét hagyományra úgy tekintettek, mint amely inkább az intézményi újrendezést segíti elő, és nem okoz forradalmi felfordulást.

Magyarországon az Ellenzéki Kerekasztal jelentős érdeme volt, hogy kialakította a szimbolikus történelmi folytonosságot 1848, 1946 és 1989 között, s az ország történelme így megfelelő tárházát kínálhatta a békés, ám egyszersmind radikális és demokratikus változások mintáinak (Antall 1999 [1989a]: 287; Kis 1999). Lengyelország újra felfedezte Pilsudski tábornok örökségét. Václav Havel, Csehszlovákia frissen megválasztott elnöke pedig kezdetben gyakran hivatkozott az ország hajdani „alapító atyjára”, Masaryk elnökre. A posztszovjet balti köztársaságok, amelyek 1991-ben váltak függetlenné, szintén azon voltak, hogy a szovjet megszállás előtti múltjukból, a nemzeti függetlenség korából merítsenek történelmi mintákat, és visszatérjenek saját, demokratikus hagyományaikhoz.

Magyarországon a kormánykoalíció jobbszárnyának néhány próbálkozása ellene – amely a Horthy-korszak szellemének rehabilitációjára irányult – a szebb múlt iránti nosztalgia kevésbé a két világháború közötti korszakra, mint inkább a világháborúk előtti „békeidők” felé fordult. E korra sokan úgy tekintettek, mint a biztos gazdasági fejlődés, az alkotmányos liberalizmus idejére, egyszersmind az európai föderalizmus csírájának időszakára (Fejtő 1990). A posztkommunista átalakulások, mint „helyrehozó forradalmak” (Habermas 1991) közös jellegzetessége abban állt, hogy történelmi folytonosságot igyekeztek teremteni különböző korszakokkal, és össze kívánták kapcsolni e társadalmakat a hajdani, az államszocialista rendszer előtti, megszakított múltjukkal.

Az intézményépítés hagyományainak újrafelfedezésében jelentős szerepet játszott Közép-Európa gondolata. E földrajzi fogalom az 1980-as években többféle

¹⁸² Antal József, Gergely András, Szabad György.

politikai, ideológiai jelentéssel bírt (Borsody 1993; Schöpflin–Wood 1989; Garton Ash 1990b). Először is a másként gondolkodók, a disszidencia, a lengyel, magyar, cseh és szlovák szabadságküzdelmek örökségét jelentette, amelyet 1956, 1968 és 1980 évszámai tettek közös, régióbeli hagyománnyá (Neumann 2000; Todorova 2000). Másodsorban, Közép-Európa fogalmának új életre keltésével sokan olyan, széles értelemben vett kulturális programra gondoltak, amely közös nevezőt teremtett volna a térség városai között. Harmadsorban, e fogalom áttételesen utalt a Monarchiára, sőt a Habsburgok Európájára, mint a vasfüggöny utáni korszak kedvelt, nosztalgikus hivatkozási alapjára. Végül negyedszer, ez a fogalom az első világháború előtti német *Mitteleuropa*-konceptiót is felelevenítette, amelyet Friedrich Naumann és a német nemzeti liberálisok akkoriban hirdettek. Közép-Európa vonzása éppen sokértelműségében rejtett. E gondolatokat később háttérbe szorította a nagyobb egység, az Európai Unió vonzereje. Közép-Európa eszméjére azonban így sem borult a feledés fátyla: ez a gondolat hozzájárult az ún. „visegrádi országok” csoportjának kialakulásához, amely együttműködést jelentett Lengyelország, Cseh-szlovákia és Magyarország között. Ezzel együtt azonban a kilencvenes években megjelent a fogalom egy újabb értelmezése is, amely azt a célt szolgálta, hogy a régiót elkülönítse a posztsovjet térségtől és a Balkán országaitól.

1989-ben a külföldi történelmi és politikai előzmények közül nyílt hivatkozások hangzottak el a demokráciához vezető spanyol útra, amelyet Spanyolország Franco 1975-ös halála után járt be, s amely modellként szolgált a később demokratizálódó országok számára (Maravall–Santamaria 1986; Casanova 2000). Magyarországon mind a kormány, mind az ellenzék meglehetősen alaposan tanulmányozta a spanyol átmenetet.¹⁸³ A magyar ellenzék számára azonban a kézenfekvő történelmi előzmény Lengyelország volt. A lengyel forradalomból származott az „etikus civil társadalom” gondolata (Linz–Stepan 1996: 255) és az új evolucionizmus eszméje. A lengyel és a magyar ellenzék tagjai között gyakoriak voltak a személyes találkozások, és régi keletű barátság kapcsolta össze a magyar disszidenseket lengyel társaikkal. Az új magyar demokratikus szakszervezetek aktivistái szintén igyekeztek kapcsolatot teremteni a Szolidaritással, hogy eltanulják tőlük a tárgyalási stratégiákat.¹⁸⁴

7.3. Szakítás és új kezdet

Az 1989-es kerekasztal-tárgyalások Magyarországon és más országokban is példa nélküli történelmi helyzetet teremtettek, amelyben a politikai elit vérontás nélkül új alkotmányt dolgozhatott ki, és megteremthette a demokrácia intézményi kere-

¹⁸³ A lengyel ellenzékiek már az 1970-es években felismerték a spanyol demokratikus átmenet jelentőségét. Magyarországon spanyol politikusok és társadalomtudósok egy csoportja 1989 nyarán tett látogatást, és találkozott mind a kormány, mind pedig az Ellenzéki Kerekasztal képviselőivel.

¹⁸⁴ A Liga képviselőit a Szolidaritás vezetői arra figyelmeztették, hogy ne engedjék a tárgyalásokat zárt ajtók mögött lefolytatni, mindenáron ragaszkodjanak a tárgyalások nyilvánosságához (Vásárhelyi 2008: 116).

teit. A disszidens értelmiségiek fokozatosan elmélyítették a kritikai beszéd kultúráját a társadalomban, s ehhez társakra találtak az egyre kritikusabbá váló reform-értelmiségben. A kritikai értelmiség működése – az egyre bizonytalanabbá váló állampárti hatalom árnyékában – előbb az első és a második nyilvánosság határait mosta el, majd hozzájárult az állami rádióban és televízióban dolgozó médiaértelmiség radikalizálódásához és a nyilvánosság szerkezetének radikális átalakulásához. Az új rendszer építőköveit a kerekasztal-tárgyalásokon rakták le, ahol a különböző pártszínekben tárgyaló értelmiségi csoportok alkotmányozó helyzetben cselekedhettek. A rendszerváltást követő helykeresésben az értelmiségiek egyik csoportja párttaggá, sőt parlamenti képviselővé vált, míg egy másik aktív csoportja visszahúzódott a mozgalomba, ahol feladatának tartotta az új demokrácia szembeállítását az alkotmányos, jogállami alapelvekkel.

De vajon a régi rendszer bukása egyúttal egy új, demokratikus korszak kezdetét is jelentette? Mint korábban utaltam rá, Arendt (1963) klasszikus elmélete szerint a forradalmak három szakaszból állnak: az első a régi rezsim autoritásának meggyengülése, a második az alóla való felszabadulás, a harmadik pedig az új intézményi rend kiépítése. A felszabadulás (*liberation*) még nem hozza el a szabadságot (*freedom*): a forradalom csak akkor következik be, ha tisztán elkülöníthető a politikai változás előtti és utáni rendszer. Végül pedig a cezúra után a társadalom tagjainak át kell élniük az új kezdet (*new beginning*) élményét ahhoz, hogy frissen kivívott szabadságuk tudatossá váljon bennük. Az új intézmények és az új alkotmány létrehozásának, vagyis a szabadság megalapozásának (*foundation of freedom*) közösen megélt tapasztalata különbözteti meg a forradalmakat a cél nélküli lázadásoktól.

Magyarországon a múlttal való szakítás ehhez képest szimbolikus módon, 1989. június 16-án történt meg, amikor hivatalosan újratemették az 1956-os forradalom miniszterelnökét és mártírtársait. Az a nap egyértelművé tette, hogy 1989 valóra váltotta a forradalom számos követelését. Ám a forradalmi jellegű változásokra anélkül került sor, hogy újra bekövetkezett volna a forradalom, illetve hogy megvalósította volna 1956 minden eszméjét, amelyek közül számosat illúziók terheltek (Rainer 2000). Az 1956-os forradalomra való sorozatos hivatkozással párhuzamosan a résztvevők csöndesen háttérbe szorították 1956 eszméit.

Az intézményépítés első időszakára 1989 júniusa és szeptembere között került sor a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalásokon. Ezeket a tárgyalásokat értelmezhetjük mind a régi, mind az új rezsim keretein belül. Egyrészt sajátos „társadalmi vita” volt, amely így elvileg az államszocialista törvényhozási folyamat keretei között maradt. Másrészt funkcionális helyettesítője volt az „alkotmányozó nemzetgyűlésnek” – minden nagyobb forradalom jelképes elemének. Az alkotmányos forradalom résztvevői népi felhatalmazás nélkül cselekedtek, de okkal feltételezhetjük, hogy a társadalom többsége őket támogatja.

Mivel a kerekasztal-tárgyalások résztvevőit senki sem választotta meg, igyekeztek mindent megtenni azért, hogy pozitív visszajelzést kapjanak a társadalomtól. Ahogy az egyik résztvevő értékelte: „Münchausenként saját gallérunknál fogva

kellett magunkat kiemelni a mocsárból, ez a történelem valósága [...] ahol még a pártok sem találtak a lábuk alatt szilárd talajt.”¹⁸⁵ A kerekasztal-tárgyalásokban az új rezsim intézményi rendjének kialakítása megelőzte az alapítók demokratikus, népi legitimitációját. Ez nagy különbséget jelentett a forradalmak többségéhez képest, mert a forradalmi cselekmény logikája általában a következő: 1. a régi rezsim megdöntése; 2. a rendszeralapítók széles körű, forradalmi (népi) legitimitációja; 3. az új rendszer intézményeinek megteremtése. Magyarországon azonban az első lépést a harmadik követte, és csak utána jött a második. Az intézményi rendszer és annak létrehozói csak jóval a kerekasztal-tárgyalások után, az 1990 márciusában megtartott első szabad választásokon nyerték el demokratikus legitimitásukat.

Talán éppen ez az oka annak, hogy a kerekasztal-tárgyalások – főként Lengyelországban, de kisebb mértékben Magyarországon is – vitatott hagyományt képeztek a rendszerváltást követő évtizedben. A tárgyalások története eleve kizárta, hogy utólag „tisztá” forradalmi folyamatként lehessen rekonstruálni, mert az 1989-es tárgyalásokon az egykori kommunisták is részt vettek, így az MSZMP reformorientált vezetői is részesei voltak az új demokrácia megteremtésének. Bár az asztal másik oldalán foglaltak helyet, jelen voltak, és többször érvényesítették szempontjaikat. Egyes értelmezések szerint ez problematikusá tette az új demokrácia genezisé, mert párbeszédet, tárgyalásokat jelentett a régi és új elitcsoportok képviselői között – azaz mindennapi találkozókat, kompromisszumokat, személyes kapcsolatokat (Tóth 1998). E két csoport közötti interakció és együttműködés megkérdőjelezte a demokratikus átmenet klasszikus forradalomként való értelmezését, amit a „bársonyos forradalmak” radikális kritikusai látni akartak. A múlttal való szakítás paradox módon a múlt embereinek részvételével történt. Sokan közülük maguk is érdekeltek voltak a változásban, mert például meggazdagodtak, vagy csak megúszták az erkölcsi vagy jogi felelősségre vonást (Bodzabán–Szalay 1994; Bozóki et al. 1998). Nyolcvankilenc öröksége, az önkorlátozó jellegű, erőszakmentes, tárgyalásos forradalom kényelmetlen hagyomány lett azok számára, akik visszatekintve soha meg nem alkuvó forradalmárnak szerették volna láttatni önmagukat.

Az 1989. június 16-i erkölcsi szakítást nem követte rögtön szélesebb körben is érzékelhető forradalmi-politikai szakítás. Kezdetben sokan nem is érezték, hogy radikális változások mennek végbe. Mivel a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások csak több mint másfél hónap után váltak nyilvánossá, kialakult és fennmaradhatott az a kép, amely szerint a folyamatosság emberei erősebbnek bizonyultak a szakítás képviselőinél. A rendszerváltáshoz kapcsolódó népi elégedetlenség is táplálta a kerekasztal-tárgyalások ilyen értelmezését: mintha egy titkos, jól kitervelt eljárásszerű zajlott volna le a tömegek feje felett, sőt ellenükben. A jogállami forradalom „legforradalmibb” szakasza 1989 őszén következett be, amely petíciós kampánnyal vette kezdetét, és népszavazással zárult le. A forradalmi folyamat látszólag beteljesült, de

¹⁸⁵ Interjú Szabad Györggyel (1997).

mégsem nyert teljes elismerést. Noha az állampolgárok világosan különbséget tudtak tenni a változást megelőző és az azt követő rendszer között, azt a folyamatot, amely e két különböző rezsim között bekövetkezett, mégis vonakodtak mélyreható változásnak tekinteni.

A későbbi politikai vitákban voltak, akik 1989-et és 1990-et szembeállították egymással. 1989-et a kompromisszumos átmenet évének tekintették, 1990-et pedig a népszuverenitást megjelenítő szabad választásokénak. E fenntartások annak is szólhattak, hogy a ‘89-es tárgyalásokat még az értelmiség dominálta. Valójában azonban a „nyolcvankilencesek” célja sem volt más – amint azt már az Ellenzéki Kerekasztal alakuló ülésén leszögezték –, mint az ország eljuttatása a demokratikus választásokhoz, ahol a népakarat szabadon megnyilvánulhat. Ez több hónapig tartó folyamat volt, amely 1989 elején kezdődött, az újratemetés és a „négy igenes” népszavazás által népi megerősítést nyert, és a szabad választások révén 1990-ben fejeződött be. 1989-ben létrejött a jogállam, 1990-ben pedig a demokrácia.

A békés átmenetért fizetett ár nem volt csekély, mert a régi rendszer emberei maradtak a közszolgálati és a kereskedelmi médiában, és részben ők kontrollálták a privatizációs folyamatot. Az 1989-es tárgyalásokkal szembeni kritikai megközelítés úgy mutatta be a kerekasztal-tárgyalásokat, mint egy sajátos mentőövet, amelynek segítségével a kommunisták – legalábbis gazdasági értelemben – át tudták menteni magukat a jövő számára. Ha ennek a bíráltnak a fényében tanulmányozzuk a kerekasztal-tárgyalások folyamatát, valóban szembetűnő, hogy a tárgyalások 1989 júniusában azzal a szándékkal indultak, hogy a felek végigtárgyalják mind a politikai, mind a gazdasági témákat. A politikai tárgyalásokhoz képest azonban a gazdasági tárgyalások eljelentéktelenedtek. Miért alakult ki ez a helyzet?

Az Ellenzéki Kerekasztal a tárgyalásos rendezés híveként kitartott amellett, hogy azért van ott, hogy a szabad választásokhoz vezető átalakulás sarkalatos törvényeinek megalkotásában részt vegyen. Az EKA tagjai céljuknak tekintették a népszuverenitás és a pluralista demokrácia elérését, s arra törekedtek, hogy ellenálljanak minden olyan szövetségekötési lehetőségnek, amelyek eredménye a hatalmon való osztozkodás lett volna. Az EKA szervezetei abban voltak érdekeltek, hogy előkészítsék az alapvető demokratikus intézményi változásokat. Nem bocsátkoztak mélyreható tárgyalásokba a privatizációval és a gazdasági átalakulás technikájával kapcsolatban, mert úgy érezték, nincs felhatalmazásuk arra, hogy a politikai rendszerváltáson túlmutató gazdaságpolitikai kérdéseket is megvitassák. Kezdetben az EKA még arra sem volt hajlandó, hogy belefogjon az alkotmány újraírásába. Később ezt az álláspontját feladta ugyan, de a sarkalatos törvények megalkotásában való részvételre igyekezte korlátozni részvételét. Kitartott amellett, hogy a többi kérdésről való döntés a szabadon választott parlament és az új, legitim kormány feladata.

Más szempontból a gazdasági átalakulás kérdései nagyobb kihívást jelentettek a politikai intézményrendszer átalakításánál. Egy új alkotmányos rendet hónapok munkájával fel lehet építeni, de a privatizációs folyamatok „megtervezése”, ellen-

őrzése és a gazdasági átalakulás terveinek megvalósítása már a végrehajtó hatalom erejét kívánja. Az ellenzék tárgyalói nem voltak bizonyosak abban, hogy képesek lesznek ellenőrizni a privatizációt – ebben igazuk is volt, mert valóban nem volt rá lehetőségük. Gyors vagyonátmentés kezdődött, az ellenzék a gazdasági átalakulás terén kész helyzet elé állították. Az új szakszervezeti szövetség egyik aktivistája szerint „a meghatározó közgazdászok azt mondták, hogy az állami tulajdonnak minél gyorsabban privát kézbe kell kerülnie. Mindegy, hogy hogyan, nem számítottak a mechanizmusok, nem számítottak a vele járó folyamatok, gyorsan privatizálni kell. Ebben nulla vita volt. Egyáltalán nem volt vita. [...] Miközben a piacgazdasági átalakulás folyt óriási méretekben, hónapról hónapra, a társasági és átalakulási törvény adta, tökéletesen bárdolatlan szabályok medrében folyt a privatizáció. [...] A gazdasági folyamatok, az újraelosztási mechanizmusok alapvetően nem voltak elintézve. Az újraelosztás alapját meghatározó bevétel azonban el volt intézve. [...] Nem tudatosították a társadalomban, hogy itt a gazdasági pozíciók újraelosztásáról van szó.”¹⁸⁶

Végül az Ellenzéki Kerekasztal tagjai hallgatólagosan tudomásul vették a spontán privatizációt. Arra is gondolhattak, hogy nem mond ellent az új rendszer megalapozásának, ha a vállalkozók, menedzserek és az üzleti élet szereplői mielőbb hozzálátnak a piacgazdaság kialakításához. Úgy vélték, ha kapitalizmust akarnak, nem akadályozhatják a spontán privatizációt (Laki 2000). Feltételezték azt is, hogy ha már a kommunisták is privatizálnak, akkor biztosan nem lesz politikai visszarendeződés. Márpedig semmi sem volt fontosabb számukra, mint a régi rendszertől való megszabadulás. Az ellenzék számára a Kádár-rendszer elitcsoportjainak gazdasági „egérútja” tűnt a legjobb garanciának a rendszer restaurációja ellen. Az ellenzékiek úgy vélték, végső soron nem az a legfontosabb, hogy kikből tevődik össze az új tulajdonosi osztály, hanem hogy ez az osztály minél előbb létrejöjjön. Nem az volt a legfontosabb, hogy etikailag elfogadható vagy „politikailag megbízható” elemek váljanak új tulajdonossá, hanem hogy visszafordíthatatlanná váljanak az alapvető politikai változások. Azért is gondolkodhattak így, mert nem voltak döntési helyzetben: a technokrata elit már bebiztosította helyét a gazdasági életben. Már a tárgyalások megkezdése előtt elfogadták az állami vállalatok jövőjével kapcsolatos, a spontán privatizációt és gyors gazdasági átalakulást lehetővé tévő társasági és átalakulási törvényeket,¹⁸⁷ ezért ezek a témák már nem is szerepeltek gyakorlati érvénnyel a kerekasztal-tárgyalások napirendjén. A gazdasági bizottságok ellenzéki tagjai politikai vákuumhelyzetben találták magukat (Szalai 2000). Megvitatták a privatizáció elméleti megközelítési módjait, az új agrárpolitikát és ehhez

¹⁸⁶ Interjú Dávid Jánossal (1997).

¹⁸⁷ 1988. évi VI. törvény a gazdasági társaságokról, és az 1989. évi XIII. törvény gazdálkodó szervezetek és gazdasági társaságok átalakulásáról.

hasonló kérdéseket, de részben adatok, részben ismeretek híján nem jutottak egyezsége. A gazdasági átalakulást nélkülük játszották le.¹⁸⁸

Míg a politikai és az alkotmányos átalakulás a nyilvánosság viszonylag szoros ellenőrzése alatt állt, a gazdasági átalakulás játszmai kikerültek a társadalmi ellenőrzés alól. A leköszönő kormány jogalkotási stílusa – és az, hogy szakértői bizottságokat állított fel a gazdasági átalakulás stratégiája meghatározására – jobban illett a kádári mechanizmusreformok szelleméhez, mint a politikai tárgyalásokhoz. Az utóbbiak a demokratikus követelmények szem előtt tartásával zajlottak, a gazdasági átalakulást azonban érdemben szinte kizárólag az akkori hatalomhoz közel álló technokrata körök vitatták meg. Egy résztvevő szerint „csak azért lehetett megcsinálni a rendszerváltást, mert naiv volt a rendszerváltó elit. Ha előre látható lett volna, ami jön, sokkal macerásabb lett volna a dolog. Naivnak kellett lenni, és ennek meg kellett adni az árát.”¹⁸⁹

Ha a kerekasztal-tárgyalások eredményeit az érte fizetett „ár” és a belőle származó „haszon” szempontjából elemezzük, nem kétséges, hogy a pluralista demokrácia politikai intézményrendszere létrejött, így a „befektetés” megtérült. Ezzel együtt sokan érezték úgy, hogy az új rendszer a közreműködésük nélkül – esetleg kifejezett szándékuk ellenére – valósult meg, és a tulajdon újraelosztása társadalmi kontroll nélkül ment végbe. Mivel a kerekasztal-tárgyalások tárgyalóinak többsége a választások után kisodródott a politikából, a velük készített interjúkban erőteljesebben megfogalmazódott a rendszerváltás kritikája. Egyik interjúalanyunk például – szemben a demokratikus átmenetet sikertörténetként bemutató álláspontokkal – így fogalmazott: „A rendszerváltás óta egy csomó területen, nem ami direkt politika, de az önkormányzatok, a hivatali ügyintézés szintjén, vagy az állampolgárok és az állam viszonyában sok területen rosszabb a helyzet, mint korábban volt. Kiszolgáltatottabbak az állampolgárok. Régen a hivatalnok legalább tartott valamitől, volt főnöke, félt. Ma sok helyen úgy érzik, hogy nincs kitől tartani. És az emberek ma sem ismerik a jogaikat jobban, mint korábban. A fő probléma, hogy az embereknek nincs állampolgári tudata, hanem alattvalói tudatuk van.”¹⁹⁰

Az intézményépítés elsődlegessége számos más szempontot felülírt a rendszerváltás idején: nemcsak a kerekasztal-tárgyalásoknál, hanem az új parlament megalakulása utáni években is. Mindez az új politikai elit gondolkodásának jellegzetességéből is adódott. Szabad György parlamenti elnök visszaemlékezése szerint „az első időszakban a jogállam pilléreinek kialakítása volt a döntő. Antall-lal és Tölgyessyvel összhangban azt a koncepciót vallottam, hogy meg kell teremteni a jogállam azon kereteit, amelyek elég szilárdak ahhoz, hogy ezeken belül dinamizálni lehessen a gazdaság és a társadalom erőit az átalakulás érdekében. Ez a sor-

¹⁸⁸ Végül néhány, 1989 végén összehívott, szakértői ad hoc bizottság tett javaslatokat a gazdaságpolitikai kérdések megoldására (Híd-csoport 1990a, 1990b; Kék Szalag Bizottság 1990).

¹⁸⁹ Interjú Bencsik Gáborral (1997).

¹⁹⁰ Interjú Sík Jánossal (1997).

rendiség nem volt véletlen. Ezt az elgondolást a gorbacsovi kudarc alapján tettem magamévá. [Gorbacsov] nem ismerte fel, hogy nem reformálni kell a rendszert, hanem átalakítani. Mire pedig ennek elkerülhetetlenségét valamelyest felismerte, már elkésett: nem álltak rendelkezésére a reformok végrehajtásához szükséges jogállami intézmények. Ha ugyanis nincs meg a jogállam intézményrendszere, akkor a reformok anarchiába sodorhatják az országot” (Kasza 1994: 23).

Mint később kiderült, a magyar megoldás a másik végletbe torkollt: az intézményépítő elit viszonylag gyorsan elszakadt a társadalom szélesebb csoportjaitól, amelyek tagjai az új rendszert egyre kevésbé érezték magukénak. Mindazok az állampolgárok, akikért a jogállami intézmények épültek, egyre nehezebben viselték a gazdasági átalakulás társadalmi terheit, és csakhamar szembefordultak az új, demokratikus kormány politikájával. Úgy tapasztalták, hogy erős szakszervezetek híján a rendszerváltás után teret nyerő befektetők érdekei a kormány számára fontosabbak voltak az ő életüknél. A munkások, kisegyzisztenciák, közalkalmazottak és nyugdíjasok közül sokan azt gondolhatták, hogy míg a rendszerváltás előtt az államszocializmus kiszolgáltatottjai voltak, addig a rendszerváltás után a kapitalizmus és a globalizáció áldozatai lettek. Melegh Attila (2018) szerint a rendszert átalakító elit a maga globális nyitási törekvéseivel és Európa-diskurzusával szinte már egy „új osztály”, projektjét valósította meg. Ez a program, amely 1989-ben még társadalmi támogatást élvezett, később népszerűtlenné vált a magas infláció és munkanélküliség, valamint a munkaerőpiac megroppanása idején. S mivel a baloldali pártok részint már az új rendszer kiindulópontjánál diszkreditálódtak, részint pedig saját, modernizációs-centrista politikájuknak estek áldozatul, választóik – nem meglepő módon – a biztonságot és védelmet ígérő szélsőjobboldali, populista erők felé fordultak. Ebből az okfejtésből pedig az következik, hogy az 1989-es rendszerváltás – mint „értelmiségi projekt” – beteljesülése később új szakadást hozott a magyar társadalomban, amelynek eredményeként az elitista liberális demokráciát két évtizeddel később a populista, „illiberális demokrácia” váltotta fel. Az intézménycentrikus, demokratikus elitizmus kétségkívül jelen volt az 1989-es rendszerváltásban, ám a hálózatepítés 1988-as mozgalmi időszakát még nem jellemezte. Annak a kérdésnek a megválaszolása külön könyv témája lehetne, hogy a rendszerváltás egykori résztvevői felelősek-e – és ha igen, miben és mennyiben – az évtizedekkel későbbi politikai változásokért. De ez még mindig politikai viták tárgya.

A régi rendszer mindenestre összeomlott, és az 1989-es tárgyalások során megteremtett intézmények sokáig fennmaradtak. A hangadó politikai és gazdasági csoportok összetétele, a mentalitások, a gyakorlatok sokkal lassabban, jóval kevésbé változtak. A „vég” nyilvánvaló volt, de az „új kezdet” a vártnál sokkal összetettebbnek, többarcúnak, ellentmondásosabbnak mutatkozott. De bárhogyan is definiáljuk a változás konkrét fogalmát, nem kétséges, hogy a régi és az új rendszer között 1989–1990 jelenti a határvonalat.

V. fejezet

A TÖRVÉNYHOZÓK: POLITIZÁLÓ ÉRTELMISEGIEK ÉS ÉRTELMISEGI POLITIKUSOK

1. KIK VOLTAK, ÉS MIT AKARTAK?

Az 1989-es kerekasztal-tárgyalásokon három tárgyalócsoport vett részt. A tárgyalások 573 egykori résztvevőjének társadalmi, politikai háttéréről sok adat áll rendelkezésünkre (Elbert–Bozóki 1999). Az itt következőkben a tárgyalók politikai motivációját, életútját, társadalmi háttérét vizsgálom. Abból indulok ki, hogy az adott politikai vákuumhelyzetben színre lépő politikai erők politikai viselkedését és megnyilvánulásait a szokottnál erőteljesebben befolyásolták a hazulról hozott, történetileg befolyásolt kulturális értékek és minták. Természetesen pusztán a fiatalkori szocializáció és a korábbi életút vizsgálata önmagában nem adhat kimerítő magyarázatot egy adott helyzetben tanúsított politikai cselekvésre. Vannak olyan politikai döntések, amelyek levezethetők az életútra jellemző, azt meghatározó korábbi döntésekből, mások azonban nem. Feltételezhető, hogy minél rutinszerűbben működik a demokratikus politika, annál kisebb szerep jut az otthonról és a fiatalkori közösségekből hozott tapasztalatokon alapuló innovációknak. De 1989-ben nem egy már működő demokratikus politikai rendszerbe kellett beilleszkedni, hanem meg kellett teremteni a rendszert s annak „új hagyományait” is. A hagyományok birtoklásáért és másokkal való elfogadtatásáért folytatott versengés, az új demokrácia identitásának kidolgozása éppúgy része volt az alkotmányos forradalomnak, mint a szűkebben vett intézményi átalakítás.

A résztvevők több mint egyharmada 1944–1953 között született. A rendszerváltó nemzedék legnagyobb arányban a ’68-as generáció tagjaiból állt. Erre a nemzedékre nagy hatást gyakorolt az 1967–1972-es reformperiódus és különösen az 1968-es kádári „új mechanizmus”, amelynek bevezetése egybeesett a nemzetközi változásokkal. Sokukra mély benyomást gyakoroltak a hatvanas évek végének nyugati kulturális és politikai mozgalmak.

A második legnépesebb csoportot a legifjabbak alkották: a résztvevők egynegyede 1954 után született, azaz 1989-ben még 35 évnél fiatalabb volt. Ők voltak „a reform gyermekei”, de ők voltak azok is, akik egyre inkább elégedetlenek voltak a sorra elhaló reformokkal. Összességében a 45 év alattiak alkották a tárgyalók 64 százalékát. Ez rendkívül figyelemreméltó, mert egészen az 1980-as évek második feléig a régi rendszert egy idősödő garnitúra, a kommunisták első nemzedéke irányította, akik még az ötvenéves káderekre is „fiatalokként” tekintettek. Viszont az állampárt megegyezésre hajló tagjai – akik részt vettek a kerekasztal-tárgyalásokon –

az ideológiailag kevésbé elkötelezett, pragmatikusabb második nemzedékhez tartoztak. Bár az MSZMP tárgyaló delegátusai átlagban egy kicsit idősebbek voltak a többi résztvevőnél, mégis jóval fiatalabbak voltak a kommunisták első nemzedékénél.

A demokratikus átmenet gördülékenységének egyik oka az volt, hogy a rendszerváltás előtt az MSZMP alsó és középső rétegeiben lezajlott a nemzedékváltás. Különösen az alsóbb tárgyalási szinteken volt ez megfigyelhető, ahol kevésbé pártbürokraták, mint inkább fiatal minisztériumi szakértők vettek részt. Ők szereptávolító gesztusokkal éreztették a túloldalon ülő ellenzékiekkel, hogy nem jószántukból ülnek ott, hanem kirendelte őket a párt, amelyhez nekik akkor már ideológiai értelemben kevés közük volt.

Az újonnan megalakult ellenzéki pártok káderhiánnyal küszködtek, így aki a tárgyalásokon szakszerű szereplésével felhívta magára a figyelmet – még ha az MSZMP színeiben is ült ott –, sikeresen megalapozhatta jövőjét az új rendszer közigazgatásában.¹⁹¹ Ennek főleg a politikai tárgyalásokon volt tétje, mert a gazdasági tárgyalássorozat amúgy is inkább egymást jól ismerő, e kérdésekről a tudományos intézetekben régóta vitatkozó értelmiségiek találkozója volt, új díszletek között.

Az Ellenzéki Kerekasztalon belül több nemzedék képviseltette magát. A legidősebbek között kell említeni a BZSBT, az FKGP, a KDNP és az MNP tagjait. A legfiatalabbak a Fideszben tömörültek. E nemzedékek a legkülönbözőbb történelmi tapasztalatokkal érkeztek a tárgyalóasztalhoz. Ott voltak a Horthy-korszakban szocializálódott csoportok képviselői, a háború utáni korosztály, az ötvenhatosok, a hatvannyolcas generáció és végül a késő Kádár-korszak, a rendszerváltás nemzedéke. Általában a tárgyalások során a legidősebbek voltak a legóvatosabbak, míg a fiatalok (akik nem rendelkeztek személyes tapasztalatokkal a rendszer korábbi működéséről) radikálisabb álláspontot képviseltek. A Harmadik Oldalt nem jellemezte meghatározott korcsoport.

A résztvevők 87 százaléka férfi volt, és csak 13 százaléka nő. Az Ellenzéki Kerekasztal képviselői között a nők aránya csak 8 százalék volt, míg a Harmadik Oldal szervezetei között arányuk elérte a tárgyalók 21 százalékát. Ezt részben az a magyarázza, hogy a Magyar Nőszövetség a Harmadik Oldal szervezetei között szerepelt. Másrészt viszont a Harmadik Oldal játszotta a legkisebb politikai szerepet a tárgyalásokon, amiből kitűnik, hogy negatív korreláció állt fenn a politikai szervezetek fontossága és a nőknek a szervezetben való részvétele között. Minél „történelmibb” volt a szervezet, annál kevesebb nő jelent meg a soraiban, és minél közelebb állt egy párt a hatalomhoz, annál kisebb alkalmat nyújtott a nőknek a pártban való előrehaladásra.

¹⁹¹ Így kerülhetett például a kerekasztal-tárgyalásokon az MSZMP-t képviselő Kajdi József a rendszerváltás után a Miniszterelnöki Hivatal élére, a kései KISZ egyik vezetője, Szilvássy György pedig államtitkári pozícióba. A tárgyalásokon az MSZMP-t képviselő (bár nem párttag) Kupa Mihályból később az Antall-kormány pénzügyminisztere lett, Holló Andrásból pedig előbb az Alkotmánybíróság titkára, majd alkotmánybíró.

A résztvevők iskolai végzettségével és hivatásbeli hátországaival kapcsolatos adatok világossá teszik, hogy a tárgyalók csaknem mind diplomások voltak. Ha a diplomásokat formális szempontból értelmiségieknek tekintjük, úgy az értelmiségiek aránya a résztvevők 90 százalékát tette ki. Az összes résztvevő egyharmada – a legnagyobb csoport – klasszikus „szabadfoglalkozású” értelmiségi volt, míg a többiek a jogi, a közigazgatási szférából és állami tulajdonú vállalatoktól érkeztek. Az MSZMP küldöttei között 75 százalék volt a kormányzatban-közigazgatásban dolgozó értelmiségiek aránya. Az MSZMP-küldöttek legtöbbször inkább szakértőnek tartotta magát, mint pártkádérnek.

Az Ellenzéki Kerekasztal összes szervezeteit tekintve a független értelmiségiek voltak többségben, arányuk elérte a 70 százalékot. Annak révén, hogy a Fidesz is részt vett a tárgyalásokon, a résztvevők között több mint tucatnyi egyetemi hallgató is volt. Az értelmiségi résztvevők 50 százalékának a szülei is értelmiségiek voltak. Az MDF, az SZDSZ és a Liga tagjai között nem volt ritka a második vagy sokadik generációs értelmiségi sem. Az MSZMP képviselői között az első generációs értelmiségiek voltak többségben. Az ilyen típusú értelmiségiek bukkantak fel a Kiszgádapártban és a Fideszben is.

A tizenkét munkabizottság tagjait vizsgálva nem meglepő, hogy azokban a bizottságokban, amelyeket gazdasági témák megvitatására állítottak fel, a közgazdasági diplomával rendelkezők voltak túlsúlyban. A politikai témákat tárgyaló bizottságokban – az évszázados magyar hagyományoknak megfelelően – a jogászoké volt a vezető szerep. Egy kivétellel ők voltak többségben az összes politikai bizottságban: csak a közszolgálati média reformjával foglalkozó bizottságban voltak többségben a bölcsészdiplomások.

Az összes résztvevő 50 százaléka Budapesten született, a többiek meglehetősen egyenletes elosztásban Magyarország nagy- és kisvárosaiban, falvaiban. A tárgyalások idején azonban zömmel ők is budapesti lakosok voltak. A budapesti résztvevők felülreprezentáltságának kézenfekvő oka volt, hogy a tárgyalásokra a Parlament épületében került sor, így akik messzebb laktak a fővárostól, nem engedhették meg maguknak, hogy hetente többször is odaautazzanak. De ennél is fontosabb, hogy a rendszerváltás idején az ellenzéki pártok és szervezetek még elsősorban Budapesten eresztettek csak gyökeret.

A tárgyalók közül sokan ismerték már egymást a civil vagy a szakmai életből. Az egyik visszaemlékező szerint „az asztal túloldalán ült a hivatali főnököm, a KSH elnöke. Én meg itt, ezen az oldalon. Persze ismertük egymást. Én a KSH-ban főosztályvezető-helyettes voltam.”¹⁹² Egy másik résztvevő szerint: „Az volt a stichje belülről az egésznek, hogy ezek az emberek már tárgyaltak egymással korábban, a HNF-ben, a társadalmi viták fórumrendszerében, akár szóban vagy írott formában, de az EKA volt az a szervezett forma, ahol egyszerre csak kiderült, hogy ki hol

¹⁹² Interjú Gegesy Ferencsel (1997).

áll, egyszerre csak explikálódtak a dolgok, hogy ki milyen mezben tárgyal a másikkal. Ez nagyon új dolog volt.”¹⁹³

Politikai múltjuk szerint az 1945 utáni, rövid életű demokratikus fordulatról személyes emlékekkel rendelkező résztvevők világosan elkülöníthetők voltak azoktól, akiknek csak későbbi mozgalmi-ellenzéki tapasztalataik voltak, vagy még azzal sem rendelkeztek. Mindezzel összefügg az EKA tárgyalóinak a korábbi rendszerhez való viszonya, lojalitásuk ugyanis – a pártállam ügyésztől¹⁹⁴ az állásukból politikai okból eltávolított ellenzékiekig – széles skálán mozgott. A résztvevőknek csak tíz százaléka rendelkezett olyan tapasztalattal, amelyet legalább mérsékelt politikai „másként gondolkodásnak” vagy aktív ellenzéki magatartásnak tekinthetünk. Aktív ellenzéki magatartásnak tekintem egy vagy több petíció aláírását, szamizdat folyóiratok terjesztését, a repülő egyetemi előadások látogatását, valamint ellenzéki gyűléseken vagy mozgalomban való részvételt. A tárgyalók 90 százaléka a Kádár-korszakban passzív volt: ez az arány feltehetően tükrözte a magyar társadalomban meglevő másként gondolkodás arányát. Ami a résztvevőknek a kerekasztal-tárgyalások utáni pártpolitikai tevékenységét illeti: egyharmaduk indult 1990 tavaszán az első szabad választásokon, és csak egyötödük az 1994-es második választásokon.

Az ellenzéki tárgyalókat taktikai és stratégiai megfontolások osztották meg. Az ellenzéki csoportokon belül háromféle álláspont volt elkülöníthető. Schiemann (2005) nyomán ezeket „szupermérsékelt”, „mérsékelt” és „önkorlátozó radikális” csoportoknak nevezem. A „szupermérsékelt” álláspont fontolva haladó hívei el tudták volna képzelni a lengyel típusú – a hatalmat a kommunista köztársasági elnök és az ellenzékbeli jött miniszterelnök között megosztó – megállapodásnál visszafogottabb „modellváltást” is (BZSBT, KDNP, MNP). Velük szemben a „mérsékelt” ellenzéki álláspont képviselői semmiképpen sem adták alább a szabad választásoknál, de ennek elérése érdekében átmenetileg hajlandónak mutatkoztak a lengyel típusú megállapodás elfogadására (MDF és kezdetben az FKGP). Végül a harmadik csoport, az „önkorlátozó radikális” ellenzéki álláspont hívei nem kérdőjelezték meg a tárgyalásokon elért eredményeket, s azok törvénybe iktatását sem kívánták veszélyeztetni, de a tárgyalásokon nyitva maradt kérdésekben népszavazást kezdeményeztek (Fidesz, SZDSZ, MSZDP és utóbb az FKGP).

Az első álláspont stratégiai, a második álláspont taktikai engedményekre hajlott, míg a harmadik álláspont hívei attól tartottak, hogy a taktikai engedmények olyan lehetőséget adnak az ellenfél kezébe, amelyből az stratégiai előnyöket kovácsolhat. Ezért a harmadik álláspont hívei – miközben maguk is számos taktikai javaslatot tettek – bizonyos fokig bizalmatlanul szemlélték a mérsékelt ellenzéki körökből kiinduló taktikai engedményeket. Végül azonban az ellenzék különböző színárnyalatú csoportjainak nem kellett kompromisszumot kötniük a tárgyalások eredményét (csupán annak módját) illetően.

¹⁹³ Interjú Győri Péterrel (1997).

¹⁹⁴ Füzesi Tibor, a KDNP egyik főtárgyalója egészen 1989 tavaszáig ügyészként dolgozott.

Az EKA stratégiai engedményekre is hajló szervezeteit ellenőrzésük alatt tartották azok az ellenzéki szervezetek, amelyek között a különbségek nem annyira stratégiai, mint taktikai jellegűek voltak. A mérsékelték sikerrel ellenőrizték a szupermérsékeltet, hogy azok ne kössenek túlságosan korai és messzire menő kompromisszumokat. A radikálisok feladata pedig abban állt, hogy egyrészt önkorlátozó politikai viselkedést tanúsítsanak, másrészt a mérsékeltet taktikai engedményeik határaitra figyelmeztessék. A belső konfliktusok kényes egyensúlya jellemezte az Ellenzéki Kerekasztalt, amely törekvése ellenére sokáig megőrizte egységét.

Az 1989-es tárgyalásos forradalom résztvevői számos irányból érkeztek, rendkívül változatos személyes történet állt mögöttük. Egy történelmi pillanatban ott találták magukat a tárgyalóasztalnál, ott ültek egymás mellett, és megvitaták a demokratikus átmenet kérdéseit. A tárgyalásokon jórészt – akadémikustól az egyetemi hallgatóig, nemzetközi hírű filmrendezőtől a múzeumigazgatóig – értelmiségiek gyűltek össze.

Az egyik résztvevő így emlékezett vissza erre az időre: „Becsődült egy rakás ember valamelyik nagy terembe, ismerősök összefutottak, szóval teljesen olyan volt, hogy kicsit félszegen, de meglehetősen önbizalommal becsődült a rendszerváltó elit, vagy száz ember, és néztünk egymásra, hogy mi fog itt történni. Egészen bizarr érzés volt, hogy egy csomó civil, villamossal járó civil összegyűlik egy ilyen aranyozott, gyönyörű teremben, és beeresztve a hatalom sáncai köze nekiáll most itt szerepeket osztani és szabályokat megállapítani.”¹⁹⁵

Attól függően, hogy a résztvevők milyen intenzitással vettek részt a tárgyalásokban, hosszú heteket-hónapokat töltöttek együtt az ország politikai rendszerének gyökeres átalakításán vitatkozva. S amint a pillanat elmúlt, és a rendszerváltozás bekövetkezett, útjaik ismét elváltak egymástól: voltak, akik az újonnan alakult pártok elitjébe jutva az új politikai osztály krémjét alkották, mások a gazdasági-üzleti szféra felé orientálódtak, megint mások visszatértek eredeti hivatásukhoz. Voltak, akik gyökeresen változtattak életükön, mert új, addig ismeretlen kihívások és esélyek nyíltak meg előttük a politikai szerepvállalásra és az elitbe kerülésre. Voltak, akik számára a tárgyalások döntő fordulópontot jelentettek életükben, míg mások csak rövid kirándulást tettek a politikába, mindenféle tartós következmény nélkül.

Számos résztvevőt fűtött a politika iránti érdeklődés, saját szerepüket azonban mégis esetlegesnek, véletlenszerűnek tartották. Az egyik visszaemlékező így fogalmazott: „Úgy keveredtem tulajdonképpen bele, mint Pilátus a krédóba. Egyszer csak egyik lépés jött a másik után, sodródtunk a dologgal, maguk az események alakítottak minket, és mi alakítottuk az eseményeket, de ez egy idő után teljesen összekavarodott, hogy most mi csináljuk a szerepeinket, vagy a szerepeink csinálnak minket, vagy mindkettő egyszerre. [...] Tehát azt, hogy hol lesz ennek a vége,

¹⁹⁵ Interjú Bencsik Gáborral (1997).

nem lehetett pontosan tudni. És voltak szervezetek meg vérmérsékletek, amik nagyon különbözőek voltak.”¹⁹⁶

Egy másik aktivista így emlékezett: „Egyeztetésekre se idő, se mód, se lehetőség nem volt, rögtönzéssel ment az egész. Csaknem mindenki önmagát képviselte, csak megjelent valamelyik párt színeiben.”¹⁹⁷ Társa ezt hasonlóképpen látta: „Akkoriban volt tízezer aktív ember, ezek mindenhová benéztek, tehát nagy kádernyüzgés volt. Volt, aki benn volt itt-ott és amott. Lehet, hogy valaki MDF-es volt, aztán belépett az SZDSZ-be, szóval mindenki kereste a helyét. Én ezt nem tartom utólag olyan borzasztónak. Olyan diffúz volt minden, ide-oda mentek az emberek, csomó »őrült« is megjelent, azok is mindenhova beléptek, kiléptek – olyan igazi jó anarchista időszak volt. [...] Nagyon jó volt.”¹⁹⁸ Egy másik visszaemlékező szerint az EKA „igazából akkor még egy csapat volt: voltak politikai viták, de érzelmileg senki nem volt a másik ellen.”¹⁹⁹

A tárgyalások rendszerváltó elitje fiatalabb, magasabb képzettségű volt a régi elit tagjainál, legtöbbjük közgazdasági, jogi vagy bölcsészdiplomával rendelkezett. Döntően a „szabadúszó” értelmiségi körökből, részben a kormányzati bürokráciából érkeztek. Miközben az új (vagy inkább átmeneti) elit sokkal magasabban képzett és sokkal innovatívabb volt, mint a Kádár-korszak uralkodó körei, a férfi–nő képviseleti arányt illetően hagyományos jellegű maradt. Politikai magatartásukból jól kivehetően nem kívántak forradalmat: sok szempontból egyszerűen egy jobban működő, tisztességesebb, demokratikus politikai rendszert akartak, ahol nagyobb a szabadság, és megszűnik az elnyomás.

Az eszmei és politikai pluralizálódás a nyolcvanas évek mozgalmainak kialakulásakor és a pártok megszerveződésekor felgyorsult, láthatóvá vált. A szervezeti pluralizálódás azonban csak a kerekasztal-tárgyalások idején párosult szorosabb politikai együttműködéssel, ami döntő hatással volt az elitképződés folyamatára. A rendszerváltás kivételes történelmi pillanata új rivális csoportokat és új politikai osztályt hozott felszínre. Ebben az időszakban felértékelődtek a korábbi történelmi tapasztalatok és azok a szimbolikus politikai minták, amelyek – más vezérfonal híján – a politika új szereplőit vezették. Dahrendorf (1990) ezt nevezte az „alkotmányos politika” periódusának, amelyet szembeállított a normál politika korszakával.

1989 az elitváltás és a politikai differenciálódás szempontjából kivételes évnél bizonyult: egyesek számára ugródeszka volt a hatalomba, míg mások számára pillanatnyi alkalom a reflektorfénybe kerülésre. A legfiatalabbak számára próbajáték volt, az első alkalom a politikai megmérettetésre, oroszlátkörmeik kipróbálására, míg a legidősebbek számára jutalomjátéknak bizonyult, alkalom évtizedes álmaik

¹⁹⁶ Interjú Öry Csabával (1997).

¹⁹⁷ Interjú Sik Jánossal (1997).

¹⁹⁸ Interjú Laki Mihállyal (1997).

¹⁹⁹ Interjú Deutsch Tamással (1997).

valóra váltására, életpályájuk beteljesítésére, mielőtt leléptek volna a színpadról. A Kádár-rendszer vesztesei – például az egykori kitelepítettek, meghurcoltak, ötvenhatosok vagy disszidensek – számára mindez politikai elégtételt jelentett. A nyerteseknek, a Kádár-rendszer gazdasági és politikai vezető rétege tagjainak számára pedig a szabad elvonulás lehetőségét adta meg.

Az Ellenzéki Kerekasztal szervezetei között sokáig igazi törésvonalként húzódott a „történelmi pártok” és az 1980-as évek alulról megszerveződő ellenzéki csoportosulásai közötti nézetkülönbség. Ez egyaránt megjelent a politikai attitűdökben, az eltérő társadalmi tapasztalatokban, a különböző generációs élményekben és a kirajzolódó politikai stratégiákban. Ezért az itt következőkben egymástól elválasztva tárgyalom az idősebb generáció történelmi szervezeteit (BZSBT, FKGP, KDNP, MNP, MSZDP) és a rendszerellenes ellenzéki mozgalmakból kinőtt új szervezeteket (Fidesz, Liga, MDF, SZDSZ). Először a történelmi pártokat vizsgálom, amelyek tagjait megtört életutak jellemezték. De mivel ebben a könyvben a disszidens értelmiségiekből kiinduló rendszerellenzéki kezdeményezésekre koncentrálok, ez utóbbi szervezetek szerepét és résztvevőit elemzem részletesebben. Végül, a fejezet végén kitérek az akkori hatalom, az MSZMP képviselőire, mert az interakciók és a viszonyítás szempontjából nélkülözhetetlennek tartom az ellenoldal szerepének bemutatását.²⁰⁰

2. A TÖRTÉNELMI PÁRTOK

A magyar demokratikus átalakulás jellegzetes szereplői voltak az Ellenzéki Kerekasztal „történelmi pártjai”, amelyek még a kommunista uralom előtt jöttek létre, később, a rendszer megroppanásakor előbb különböző civilszervezetek formájában működtek, majd a párt felélesztése révén újjászerveződtek. Ezek a szervezetek – amelyek a többi ellenzéki csoporttól eltérően pártként definiálták magukat – gyakran hivatkoztak a jogfolytonosság elvére, arra, hogy őket jogi értelemben nem szüntették meg, tehát minden további nélkül joguk van a párt működésének újraindítására. Ezek közül négy párt, az FKGP, az MSZDP, a KDNP és az MNP vett részt a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalásokon. Nem pártként, hanem közösségként határozta meg magát a Bajcsy-Zsilinszky Baráti Társaság, de hasonló életkori sajátosságok és a közöttük kialakult politikai együttműködés alapján ezt a szervezetet együtt vizsgálom a történelmi pártokkal.

A történelmi perspektíva fontos szerepet játszott az egész politikai átmenet szempontjából. A magyar rendszerváltás a gondolatok és víziók terén nemcsak a jövő, de a múlt felé való elmozdulást is jelentette, hiszen a történelmi gyökerek hangsúlyozása erőteljesen hozzájárult a születőben lévő rendszer legitimációjához. Az új demokrácia az idősebb generáció számára egyben a magyar politikai kultúra és az

²⁰⁰ E könyvben nem foglalkozom a Harmadik Oldal szervezeteivel és szereplőivel.

újkori magyar történelem demokratikus hagyományának utólagos igazolása, a Közép-Európában évtizedekkel korábban megindult, majd félbeszakított demokratikus fejlődés „helyrehozatala” volt. Az új kezdet számukra a „rég kezdet” kései beteljesítését jelentette.

A történelmi pártok nemcsak kulturális és ideológiai értelemben, hanem szervezetileg és személyes életutakon keresztül is hidat képeztek a demokratizálódás két, egymástól távoli szakasza között. Az viszont nem volt egyértelmű, hogy ez a „híd” mennyire lesz teherbíró, hiszen hosszú évtizedek radikális társadalmi változásait kellett áthidalnia. A történelmi pártok belső feszültségekkel terhelt, gyakran sikertelen próbálkozásai a modern önazonosság kialakítására már sejtetik a választ erre a kérdésre.

A pártok magvát tekintve 1989-ben talán csak két történelmi párt mondhatta el magáról, hogy *nem* kimondottan értelmiségi alakulat: a Független Kisgazdapárt és a Szociáldemokrata Párt. Az értelmiséget mindkét pártból, viták, incidensek, pártszakadások árán „menesztették”. A szociáldemokratáknál ugyan megjelentek – az MSZMP-ből érkező értelmiségiekkel együtt²⁰¹ – a kritikai értelmiség egyes képviselői, de csakhamar megbuktak, a szimpatizáns tanácsadójelöltek pedig távoztak,²⁰² és végül, az 1990-es választásokon elbukott a párt is. A kisgazdapárt elitje és derékhada elsősorban a vidéki gazdálkodókból és a prekommunista időszak túlélő, egykori kisgazda politikusaiból rekrutálódott. Az utóbb hozzájuk csapódó kisszámú értelmiségi nem tartozott az aktív, rendszerkritikus értelmiséghez. Akik viszont kifejezetten a szervezet értelmiségi, polgári szárnyát szerették volna megerősíteni, hamar kívül találták magukat a párton,²⁰³ amely a kilencvenes években populista irányba fordult (Bozóki 1994b, 2015). A viszonylag későn megszerveződött Kereszténydemokrata Néppárt esetében a párt magvában jelen voltak az (egyházhoz kötődő) értelmiségiek. Egyrészt azok az idősebb, főként katolikus értelmiségiek, akik az előző rendszerben nem léptek fel az egyház kollaboráns politikájával szemben, másrészt azok az alsópapsághoz közelebb álló fiatalabb értelmiségiek, akik szűkebb körükben kritikai nézeteket hangoztattak. A párt vezetése azonban az idősebb generációból került ki.

2.1. A Független Kisgazdapárt

A birtokos parasztság érdekeit képviselő FKGP története még az első világháború előtti idősakra nyúlik vissza. Igazán fontos politikai szerephez azonban csak közvetlenül a második világháború után jutott, amikor az 1945-ös első szabad parlamenti választásokon – a kommunista hatalomátvételtől féltő magyar polgárok

²⁰¹ Bihari Mihály, Lengyel László, Ruttner György.

²⁰² Bence György, Heiszler Vilmos, Kovács András, Szalai Pál.

²⁰³ Így zárták ki Boross Imre ügyvédet és körét a Független Kisgazdapártból 1989 végén.

túlnyomó többségének támogatásával – a legtöbb szavazatot kapta. A pártban már akkor is nagyon sokféle politikai irányzat egyesült, a klerikális jobboldaltól a nemzeti érzelmű baloldalg. A belső megosztottságot kihasználva a kommunisták ellehetetlenítették a pártot, amely 1947-re a szalámitaktika áldozata lett: vezetői emigráltak, vagy letartóztatták őket, a többiek háttérbe szorultak, míg a kommunista hatalomátvételen fáradó tagjai később reprezentatív, ám politikailag súlytalan tisztségekben léteztek évtizedekig. Többek között részt vettek a kommunista párt legfontosabb szatellitszervezete, a Hazafias Népfront munkájában, amely a hatvanas évektől lehetőséget teremtett arra, hogy az egykori kisgazda tisztségviselők kapcsolatban maradjanak egymással (Ravasz 1997). Az FKGP újjáalapításában elsősorban az egykori párt harmadik vonalához tartozók jutottak szerephez, akik számottevő konfliktusok nélkül, középvezetői posztokon éltek át a kényszerűen politikamentes évtizedeket, várva a cselekvés lehetőségét.²⁰⁴ Ők még fiatalon kerültek be a párt apparátusába, és pár évvel később meg kellett élniük annak széthullását és politikai karrierjük megbicsaklását. Mivel kisgazda mivoltuk identitásuk legfontosabb részévé vált, politikai stratégiájukat elsősorban a párt mint szervezet működésének mielőbbi helyreállítása motiválta. A csoport tagjai javarészt az 1950-es években deklasszálódott és 1956 után újabb meghurcolásokat elszenvedő polgári értelmiségi családból származtak. Hosszas kerülők után a nyolcvanas évekre átlagos karriert értek el, amelyet mindvégig gátolva éreztek osztályidegen származásuk és pártonkívüliségük miatt. Minden vélt és valós érdekük a rendszer megváltozásához kötődött, s értékeik is gyökeresen különböztek az akkor már hanyatló domináns ideológiától. Ennek nyomán a nyolcvanas évek közepétől fokozódó intenzitással vetették bele magukat a különböző ellenzéki és féllenzéki szervezetek munkájába. Itt inkább szervezőképességükkel, mint teoretikus felkészültségükkel hívták fel magukra a figyelmet.

A kisgazdapárt jogilag nem szűnt meg az államszocialista évtizedek alatt, így annak újraindítása már 1986-ban felmerült. Bognár József akadémikus, parlamenti képviselő, egyszersmind egykori kisgazda politikus javaslatára azonban először mégsem a párt alakult újjá, hanem létrehozták a Kovács Béla Politikai Társaságot a Hazafias Népfront égisze alatt. Mindez Pozsgay Imre kooptációs stratégiájának része volt, amellyel bővíteni kívánta bázisát és mozgásterét pártja keményvonalas vezetőivel szemben. A Társaság vezetősége – amelyben egyaránt helyet foglalt a történész Antall József és az író Göncz Árpád – egyaránt jó kapcsolatra törekedett a Népfronttal és a reformkommunista Nyers Rezső körével.

A régi kisgazdák számára a politikai átalakulás nem csupán a demokratikus játékszabályok kialakulását, hanem – a párt újbóli működése révén – megszakadt politikai karrierjük folytatásának lehetőségét jelentette. Ilyen szempontból nem voltak radikálisak, mégis a mindenüktől megfosztott vidéki párttagság képviselőiére alapozták fellépésüket. Egyes vidéki kezdeményezések után az óvatossá veterán-

²⁰⁴ Az FKGP 1945–49 közötti vezetőinek életrajzához lásd Vida-Vörös (1991).

nokat végül egy középkorú szakértelmiségiekből álló csoport vette rá a pártalapításra 1988 végén. Mivel a régi kisgazdák minden aktivitásuk ellenére kezdtek kiszorulni a korábban formálódó új szervezetekből, arra vállalkoztak, hogy olyan ellenzéki szervezetet hozzanak létre, amely a többieket megelőzve már nyíltan politikai pártként definiálja magát.

Az FKGP 1988 novemberi megalakulása nagymértékben Pártay Tivadar határozott fellépésének volt köszönhető, aki a párt elnöke lett. A kisgazdapárt felélesztése jelentősen hozzájárult a többpártrendszer kialakulásához, mert a társadalom csak ekkor szembesült azzal, hogy az MSZMP-n kívül más párt színre lépése is lehetséges. Az 1988 őszi létrejött szervezetek közül ugyanis sem az MDF, sem az SZDSZ nem használta a „párt” megnevezést. Tagjai kifejezetten ódzkodtak ettől, mert úgy vélték, hogy a „párt” fogalma elhasznált, lejáratódott elnevezés. A civil társadalomra alapozott politikát nem látták kompatibilisnek a pártpolitikával, még ha a mozgalom párttá alakulását elkerülhetetlennek tartották is. Ekkor már akadtak olyanok kisgazdák, akik épp a pártosodás határozott képviselőjét hiányolták az ellenzéki erők magatartásából. „Mindig a barikádon voltam. Ott voltam mindenhol az első vonalban. Örültem én mindenféle mozgalomnak. Csak elegendő volt belőlük. Én párttag szerettem volna lenni. [...] Valami nemzeti pártnak a tagja, amely törődik ezzel az országgal, és beindítja a többpártrendszert.”²⁰⁵ A kisgazdapártba belépők közül többen részt vettek az MDF és az SZDSZ megalapításában, de túlságosan „értelmiséginek” találták ezeket a pártokat. „Kétségtelen, hogy végignéztem a palettát. Az MDF-fel kacérkodtam, de valahol úgy éreztem, hogy túl értelmiségi megközelítéssel, bár nagyon tiszteletre méltó módon állnak a dolgokhoz. [...] A példaképem Bajcsy-Zsilinszky Endre volt. Hatalmas politikai egyéniségnek tartottam. És tudtam, hogy milyen kapcsolódásai voltak a kisgazdapárttal.”²⁰⁶

A kívülről jöttek tisztában voltak a párt szerényebb intellektuális felkészültségével, és kifogásolták, hogy a párt öregjei maguknak vindikálják a párt vezetését. Az egyik kritikus vélemény szerint: „Sajnos a sok szerencsétlen, egyébként jó szándékú, rendes, de politikában és általános műveltségben igen bárdolatlan idős ember miatt negatív volt a párt megítélése. Olyan mentalitással, hogy »ti nem értetek a politikához«. Ebben merült ki a hozzáállásuk. Ők tulajdonképpen nosztalgiáztak. Sajnos el is nosztalgiázták a rendszerváltást és az első parlamenti időszakot.”²⁰⁷

A kisgazdapárt fiatalabb generációjának tagjai tudták, hogy az MSZMP-t csak egységes ellenzéki fellépéssel lehet tárgyalásokra késztetni, ezért az Ellenzéki Kerekasztalban való aktív részvételt szorgalmazták. Taktikailag tehát radikálisabbak voltak az idősebbek csoportosulásánál, politikájuk tartalmi oldalát tekintve azonban mérsékeltbbek. A két csoport közötti konfrontáció végigkísérte a párt első éveinek történetét. Ezt azért némileg tompította, hogy az egykori veteránok anti-

kommunista tagjai támogatták a középkorúak csoportjának politikai céljait, azok közül pedig sokan felismerték, hogy a párton belüli előmenetelüket a tagság bizalmát élvező idős generációhoz való lojalitással alapozhatják meg.

Az idősebb és a középgeneráció között Boross Imre ügyvéd jelentett hidat, mert ugyan régi kisgazdának számított, ám a politikához való viszonya mégis a „fiatalokéhoz” hasonlított. Megérezte a jogfolytonosság érvének gyengülését, de tisztában volt azzal is, hogy még mindig ez a párt legnagyobb erőforrása. A kisgazdapárt bekapcsolódása a kerekasztal-tárgyalásokba elsősorban az ő érdeme volt. Felismerte az EKA növekvő erejét, és a párton belül erre a területre koncentrált.

A kisgazdapárt politikája jelentősen különbözött az MDF, az MNP és a KDNP álláspontjától – és hasonlított a szociáldemokratákéra – abban a tekintetben, hogy elutasította Pozsgay Imre elnökké választását. A párt ugyan aláírta az 1989. szeptemberi megállapodást, ám utóbb mégis csatlakozott a négyigenes népszavazási kezdeményezéshez. A fordulatot Boross Imre így magyarázta: „Elmentem egy csongrádi gyűlésre. Ott az emberek Pozsgayban a kommunistát látták. Azt nem lehetett ott megmagyarázni, hogy ez más. Hogy levette a kígyóbőrt. Ilyeneket nem lehet magyarázni a tömegnek. Ezen a gyűlésen határozottan azt mondtam: igenis megválasztjuk a köztársasági elnököt a parlamenti választások előtt! Mire a tömeg: De az nem lehet kommunista! És nem lehet Pozsgay Imre! Másnap Antall felhívott telefonon: »Imre, miért nem tetszik neked a Pozsgay?« »Mert a tagságnak nem tetszik«, mondtam.”²⁰⁸

Boross komoly politikai ambíciókat dédelgetett, de vetélytársai, több kizárási hullámot követően, 1989 végére őt is kiszorították a pártból (Boross 2007). A kisgazdapárt megtört életpályájú idősebb vezetőiben volt annyi összetartás, hogy a belső sérelmek és kizárások ellenére a párt a kampányban egységes arculattal lépjen fel. Az MSZMP-nek és utódszervezetének nem volt érdeke az FKGP gyengítése, mert a kisgazdák inkább a többi ellenzéki párttól vittek el szavazatokat.

Előbb Boross mellé, majd a helyére lépett be Torgyán József ügyvéd, aki a kerekasztal-tárgyalások idején még szerény szerepet játszott, ám a vidéki tagság szemében csakhamar igen népszerűvé vált. Az 1990-es választási kampányban gyűjtő hangú, antikommunista szónoklataival Torgyán szimpatizánsok újabb tízezreit állította a párt mellé. A sikeres kampány eredményeként az FKGP 12 százalékos listás eredménnyel az ország harmadik legnagyobb pártjaként került be az országgyűlésbe. A párt négy főt delegált az Antall-kormányba, de közülük csak Nagy Ferenc József földművelési miniszter – aki rövid ideig az FKGP elnöke is volt – vett részt a kerekasztal-tárgyalásokon. Torgyán József 1991-től egy évtizeden át pártelnök volt, majd földművelési és vidékfejlesztési miniszter az első Orbán-kormányban.

²⁰⁵ Interjú Dragon Pállal (1997).

²⁰⁶ Interjú Simó Zoltánnal (1997).

²⁰⁷ Interjú Pongor Zoltánnal (1997).

²⁰⁸ Interjú Boross Imrével (1997).

2.2. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt

Hasonló előtörténete van az MSZDP-nek is, amely szintén hosszú, a kiszáradásánál is viszontagságosabb múlt után a második világháború romjain magára eszmélő Magyarországon válhatott politikai tényezővé. Az MSZDP azonban ekkora már megosztott volt a klasszikus szociáldemokrata és a kommunista irányzat között, és ez utóbbi képviselőinek jelentős szerepük volt abban, hogy az eszméletet hamarosan a kiábrándulás, a kommunista hatalomátvétel kövesse.²⁰⁹ A kommunista párttal történő 1948-as pártegyesítés után az egykori szocdemek útjai radikálisan elváltak egymástól. Az állampártban karriert csinálók közül néhányan a kommunista rendszer feltétlen apológái lettek. De akadtak olyanok is, akik – noha súlyosan kompromittáltak magukat az ötvenes években – később igen fontos szerepet játszottak az állampárt reformjainak beindításában.²¹⁰ A szocdem párt „jobboldali” – annak önfeladását elutasító – szárnyának tagjai azonban még a polgári pártok képviselőinél is jobban útjában voltak a rendszernek. Legtöbbjük emigrációba kényszerült, az itthon maradottak közül pedig sokan börtönbe kerültek.

Az MSZDP 1989 januárjában alakult újjá négy egykori párttag²¹¹ kezdeményezésére, akik mindannyian sokat látott, politikai és szakmai karrierjükben a kommunista rendszer által megakasztott, idős emberek voltak. Közülük a legidősebb, Révész András lett a pártelnök. Ők és a párt további újjászervezői elsősorban egykori szociáldemokrata tisztségviselők voltak, akik életútjában 1948 jelentette a legfontosabb fordulópontot. Valamennyien szociáldemokrata munkáscsaládba születtek, serdülőkorukban léptek be az MSZDP-be. A pártegyesítés azonban tragikus törést jelentett életükben. Míg a „népi” társadalompolitikának köszönhetően munkásfiatalok tízezrei jutottak be az egyetemre, ők politikai osztályidegenek lettek. Perifériára szorítottságuk csak fokozódott 1956-os fellépésük utáni újabb üldöztetésükkel. Többen közülük szakmunkásként dolgoztak, és csak később kerülhettek alacsony beosztású hivatalnoki állásba, míg mások átmenetileg emigrációba kényszerültek.²¹²

Az 1980-as évek végének politikai változásai azonban őket is mozgolódásra készítette (Márkus 1999). Ehhez a korábbi szocdemből kommunistává, majd reformerré váló Nyers Rezső is lehetőséget adott, mert célja az volt, hogy hidat építsen az állampárt és a baloldali reformértelmiség, valamint más baloldali csoportok között. Az idős, sok meghurcoltatáson átment szocdem vezetők először a Szociáldemokrata Mozgalmat hozták létre, és csak ezt követte a pártalapítás. Ez már részben a nagy öregek körül megjelenő középkorú szereplők sürgetésére történt meg. E csoportból sokan 1988-ban távoztak az MSZMP-ből, amellyel ellentmondásos viszony-

ban álltak: tudták, hogy az állampárt képtelen lesz a szociáldemokrata irányú megújulásra, így a demokratikus baloldalon jó lehetőség kínálkozik az MSZDP számára (és így személyesen számukra is). Míg a munkásszármazású szociáldemokrata öregek osztályidegenné váltak a „proletárdiktatúrában”, addig a középkorú generáció az 1956-os forradalom utáni konszolidáció idején emelkedett fel. A nyugat-európai szociáldemokrata politikával való megismerkedésük fokozatosan ellenzékiességgé érte bennük a baloldaliságot, ám mivel korántsem tartoztak a régi rendszer veszteseihez, ellenzéki politikai identitásuk kialakítása későn indult és csak fokozatosan ment végbe.

Az 1989. nyári közvélemény-kutatások kimutatták, hogy a Szociáldemokrata Párt nagyfokú támogatásra számíthatott. Nem csoda, hogy az állampárt bennük látta fő riválisát, hiszen mindketten a baloldalon helyezkedtek el. Az aggodalom kölcsönös volt, a szociáldemokrata párt vezetése tartott az MSZMP-től, mert az állampárt vezetői is önmagukat tekintették a régi magyar szociáldemokrácia örököseinek. Úgy tettek, mintha az 1948-as pártegyesítés a két párt részéről egyformán önkéntes lett volna. A kommunisták úgy tartották: míg a többi párt csak a pluralizmus elkerülhetetlenségét jelenti, addig az MSZDP a létében fenyegeti az MSZMP-t.

A párt idősebb tagokból álló „történelmi szárnyát” aggasztotta a pártba beszivárgó egykori MSZMP-tagok jelenléte, akikkel szemben végig bizalmatlanok voltak, mert azok személyében a kommunisták által beépített ügynökökre gyanakodtak.²¹³ Például az MSZMP-ből 1988 tavaszán kizárt négy értelmiségi közül három megfordult a pártban.²¹⁴ A kizártak egyik prominens képviselőjében a szocdem párt néhány tagja a potenciális főtitkárt látta, aki meghívásukra felszólalt az egyik tanácskozáson. Az egyik jelenlévő szerint: „Nem az volt a baj, hogy odajött, hanem ahogy jött. Azt mondta, hogy ennek a pártnak – vagy inkább pártcsírának – még nincsen arca, de ha ő jön, akkor hozná 40 barátját, a pesti értelmiség krémjét, és velük megcsinálják a pártot. Ekkor felállt Révész Bandi bácsi, hogy »Kérlek, mondd, akkor most öltsek zsakettet?«.”²¹⁵

E párbeszédből egészen nyilvánvalóvá vált a párt idősebb generációjának értelmiségellenessége, ami antikommunizmusuk révén kapott ideológiai színezetet. Ők a kívülről belépő értelmiségiek túlzott magabiztosságában a reformkommunizmus felerősödő veszélyét látták. Az MSZDP eredetileg az egyszerű munkásemberek pártja volt, akik mindenkor gyanakvóan néztek a nem általuk kinevelt, nem „organikus”, hanem kívülről érkező értelmiségre. Az anekdotából az is kiderül, ahogyan az akkori reformkommunista értelmiség lenézte vagy lekezelte a szocdem párt régi tagjait.

²¹³ Az alapítók gyanakvással kezelték a szakszervezeti tag Csintalan Sándor, a jogtörténész Révész Tamás Mihály (a pártelnök fia) és az ügyvéd Ruttner György tevékenységét.

²¹⁴ Bihari Mihály politológus főtitkárságjelöltként, Lengyel László egyszerű tagként, az MDF-ből távozó Király Zoltán pártelnökként. Az egyetlen kivétel Bíró Zoltán, aki 1989 októberéig az MDF elnöke volt.

²¹⁵ Interjú Benyó Pállal (1997).

²⁰⁹ Interjú Borbély Endrével (1997); Dobos Lászlóval (1997); Jaczkó Dezsővel (1997); Ság Lászlóval (1997).

²¹⁰ Elsősorban Nyers Rezsőről van szó.

²¹¹ Bácskai Sándor, Baranyai Tibor, Révész András, Takács Imre.

²¹² Interjú Baranyai Tiborral (1997).

Az idősebb generáció tagjai a párt irányítását „történelmi jogn” maguknak vindikálták. Egész életüket a szociáldemokráciának szentelték, és úgy érezték, nem azért szenvedtek annyit az előző évtizedek alatt, hogy most a volt MSZMP-tagok megkaparintsák a pártot. Félelmük nem egy esetben megmérgezte a párt levegőjét: minden lelkes, segíteni kész fiatalban hajlamosak voltak kommunista ügynököket látni. Mindez nem jelenti azt, hogy az MSZMP (majd utódpartja) ne lett volna érdekelt a szocdem párt meggyengítésében, hiszen „a szocdemek ellenzéki baloldalisága meglehetősen zavaró tényező volt mindenki szemében.”²¹⁶ De nem jelenti azt sem, hogy a fiatal generáció tagjai közül ne lettek volna sokan maguk is antikommunisták.

Am a szocdem párt történelmi szárnyának egyes képviselői maguk is informális kapcsolatot tartottak fenn egyes kommunista politikusokkal. Ez történt az egyik pártalapító, Révész András esetében, aki családján keresztül közel állt a kommunista párt egyes vezetőihez, amit a többiek nem néztek jó szemmel. A belső konfliktusok és generációs ellentétek a Megújulás Platform²¹⁷ megalakulásához vezettek.

A platform egyik tagja szerint a párt idősebb vezetőit „intellektuális képességeik nem tették alkalmassá arra, hogy valóban tevékenyen vegyenek részt a kerekasztaltárgyalásokon.”²¹⁸ A szociáldemokraták nem tudták minden bizottságban képviseltetni magukat. A párt fő tárgyalója a fiatalabbak közé tartozó Gaskó István volt, aki szerint „mi szociális piacgazdaságban gondolkodtunk, amit aztán Antallék is magukra vállaltak.”²¹⁹ Egy másik visszaemlékezés szerint „a bizottságba kerüléshez semmi előzetes válogatás, szűrő vagy megmérettetés nem volt. [...] Aki kapta, marta alapon ment ez. A gazdaság nem érdekelt senkit, ezt komolyan mondom, egyébként a lakosságot sem érdekelte. Hogy hogyan fogunk privatizálni, milyen lesz a mezőgazdaság, mi lesz az államadóssággal – senkit sem érdekelt, hogy van-e erre koncepció. [...] Egyszer valaki egy konferencián azt mondta, hogy mindegy, hogy hogyan, csak privatizáljunk, mert az állam nem jó tulajdonos. És akkor én felszóltam, hogy pontosan ez az, ami nem mindegy, mert a rablott vagyonokat 100 év múlva is számon fogják kérni. Ha a gazdagodás folyamata nem legitim, akkor az egész gazdagodást fogják megkérdőjelezni, majd magát a jogrendszert, és fölöslegesen fognak egy újabb szocialista forradalmat indukálni.”²²⁰

A párton belül elmérgesedő vitákat később a szocdem pártból kiváló, reformkommunista irányultságú Független Szociáldemokrata Párt létrejötte követte. „A Bandi bácsi egyszer félrehívott, nézd, mondta, kész tények elé állítottak, nem tudok mit tenni. Én már öreg vagyok, kire hagyjam ezt a pártot? Nem nagyon hitt abban, hogy a reformkommunisták beáramlása volt az, amire őt Kéthly Anna megkérte annak idején.”²²¹

²¹⁶ Interjú Kaszás Ivánnal (1997).

²¹⁷ A platformhoz tartozott Benyó Pál, Fischer György, Gaskó István, Petrasovits Anna és mások.

²¹⁸ Interjú Fischer Györggyel (1997).

²¹⁹ Interjú Gaskó Istvánnal (1997).

²²⁰ Interjú Jaczkó Dezsővel (1997).

²²¹ Interjú Benyó Pállal (1997).

Az MSZDP egységének megroppanásából az MSZP húzott hasznót, amely egyetlen baloldali pártként került be a parlamentbe. Az elmélyülő viták, a koordináció hiánya és a sikertelen kampány végül az MSZDP 1990-es választási bukásához vezetett.²²² A kudarc hatására az MSZDP vezetői és tárgyalói 1990–92 között kiléptek a pártból. Egy visszavonuló pártalapító szerint „az lett a vége, hogy az öreg elajándékozta a pártot, átadta Király Zoltánnak.”²²³ Később a pártot a nagytőkésé vált egykori pártállami miniszter, Kapolyi László „vásárolta fel”, aki a szociáldemokratákat egyedül képviselte a parlamentben – az MSZP-frakció részeként.

2.3. A Magyar Néppárt

A tárgyalásokon szintén részt vett Magyar Néppárt (MNP), mint részben az agráriummal, részben a népi irodalommal foglalkozó értelmiségiekből álló tömörülés, amely az 1938-ban alapított Nemzeti Parasztpárt jogutódjaként szerveződött újjá. Ezt a pártot a két világháború közötti népi írók körének középosztályi értelmiségi csoportja²²⁴ hozta létre a nincstelen paraszti rétegek politikai képviseletére. A parasztpárt ideológusai az állam és a piac dominanciája helyett a szövetkezetekben látták a magyar társadalomfejlődés jövőjét. Bár a mozgalom kulturális értelemben rendkívül nagy hatást gyakorolt a közéletre, intellektuális jellege miatt politikailag soha nem vált igazán befolyásos tényezővé. A párt rövid időre feltámadt az 1956-os forradalom idején, hogy utána szinte nyomtalanul eltűnjön (Csicskó–Körösényi 1988). Populáris ideológiája – amely néhol szélsőjobboldali, néhol szélsőbaloldali jelentéstartalmat kapott – a túlságosan felszínesnek és individualistának tartott nyugat-európai társadalmak és a túlságosan kollektivistának tartott Szovjetunió közötti harmadik út lehetőségét kereste. Ez utóbbit a párt kommunista kollaboráns szárnya úgy értelmezte, hogy – elfogadva a diktatúra kényszerű premisszáit – meg kell keresni azokat a politikától távol lévő pontokat, ahol a rendszer emberarcúvá, élhetőbbé tehető.

Ennek a felfogásnak a képviselői, ha nem is töretlen, de az 1960-as évektől magasra ívelő karriert futhattak be; termelőszövetkezetek és állami gazdaságok élén, minisztériumi apparátusokban és a Hazafias Népfront vezetőségében viseltek pozíciót – amelynek éppen az volt a funkciója, hogy kielégítse egyesek közéleti aktivitás iránti igényét, anélkül hogy megadná nekik a valódi politizálás lehetőségét. Míg a párt kommunistákkal ellenszegülő tagjai saját bőrükön tapasztalhatták meg azok kirekesztő módszereit, addig az együttműködők számára saját példájuk azzal a tanulssal szolgált, hogy a kis dolgokban való előrelépés érdekében érdemes

²²² Az MSZDP 1990-ben 3,55 százalékos eredménnyel nem jutott be a parlamentbe. 1994-ben már csak 1 százaléknyi szavazatot kapott.

²²³ Interjú Bácskai Sándorral (1997).

²²⁴ A parasztpárt baloldalát a kommunistákkal kiegyező Darvas József és Erdei Ferenc, a centrumát Veres Péter, a jobboldalt Kovács Imre képviselte. Valamennyien írók, szociográfusok voltak.

vállalni a „társutasság” ódiumát (Benkő 1996). A Hazafias Népfrontban nyüzsgő parasztpártiak így – a reformkommunista értelmiséggel szemben – nem belülről bomlasztották, inkább kívülről építették a rendszert. Amikor azonban az bomladozni kezdett, elérkezettnek látták az időt, hogy önálló politikai erőként lépjenek fel. Ennek első lépése a Veres Péter Társaság létrehozása volt a Hazafias Népfront és annak főtitkára, Pozsgay Imre segítségével. Fontos intézményi bázisuk volt az Erdei Ferenc által alapított Agrárgazdasági Kutató Intézet, amelyet Márton János agrárközgazdász vezetett, aki az 1989-ben újjáalakuló párt első elnöke lett.

Szintén Pozsgay tágabb köréhez tartozott az a kicsiny, középkorú értelmiségi réteg, amely az idős parasztpártiakkal közösen a Magyar Néppárt vezetőrétegét alkotta 1989-ben. Többnyire Budapesten született első generációs értelmiségiek voltak, akik a hetvenes évek elején, huszonéves pályakezdőként kommunista párttagok lettek. A hatalomhoz való viszonyuk kompromisszumkész volt. Kritikájuk nem politikai nyelven fogalmazódott meg, hanem inkább kultúrkritika volt, amit a politikai vezetés egyik-másik empatikusabb képviselője paternalista módon csillapított. Népművelőként, szociológusként, újságíróként elsősorban a helyi társadalmak elemzésével és szervezésével foglalkoztak, ezekhez kapcsolódó irodalmi folyóiratokat szerkesztettek²²⁵ – közülük került ki a párt országos titkára, Varga Csaba –, s e tevékenységek révén inkább a helyi társadalmi viszonyokat, mintsem a politikai rendszer egészét vették kritika alá

A Nemzeti Parasztpárt 1989-ben Magyar Néppártként alakult újjá, hogy megszabaduljon történelmi ballasztjától, a kommunistákkal való együttműködés vádjától. Márton János pártelnök azzal indokolta a döntést, hogy „legyen ez egy igaz, valós polgári értékeket hordozó párt. A valós polgárnak az első, hogy egzisztenciális biztonsága van. [...] Tehát főnökmentes. Nem parancsolhatnak neki, nem rúghatják ki, nem kell neki hajlongania, nem kell félni a munkahelyét. [...] A másik jele a polgárnak, ami nagyon fontos, hogy több nemzedékben gondolkodik. Ezért nemzetfenntartó elem. Ez a gondolkodás fejeződik ki abban, hogy nála a fogyasztás a gyarapodáshoz képest mindig alárendelt. [...] A Néppárt az én felfogásomban az igazi magyar nemzeti polgárságnak lett volna a politikai kerete [...] Az általam legjobban várt réteg az agrárértelmiség lett volna.”²²⁶ Ehelyett azonban a pártot belső konfliktusok szabdalták: egyrészt ilyen volt az egykori együttműködők és üldözöttek közti törésvonal, másrészt a baloldaliak és jobboldaliak közötti politikai nézeteltérés, harmadrészt pedig az idősebbek és a fiatalabbak közötti generációs szakadék (az időseknek már nem voltak politikai ambícióik, de a fiataloknak igen).

A kerekasztal-tárgyalásokon a párt viszonylag súlytalan szerepet játszott,²²⁷ és politikailag az MDF testvérpártjaként jelent meg.²²⁸ A Néppárt tárgyalói semmi-

lyen instrukciót nem kaptak a pártvezetéstől: „Azt mondták, hogy eredj, és csináld. Úgyis értesz hozzá, mit vacakoljunk.”²²⁹ „Pártfegyelem, ezt a szót sem ejtettük ki soha. Semmilyen pártfegyelem nem volt. Mindenki mindig azt mondta, amit akart, senkit felelősségre nem vontak.”²³⁰

A gazdasági tárgyalásokon a párt harmadikutas politikát próbált képviselni, amely szerint a földeket át kell adni a parasztoknak, a termelőszövetkezeteket pedig szakmai központokként is működtetni kell.²³¹ Az agrárátalakulás terén a párt a szövetkezeti parasztság érdekeit védelmezte, mert úgy látta, hogy „a nemzeti nyomor a falun következett be igazán, ahol az emberek a létminimum alá sodródtak.”²³² Az állami tulajdont az elsődleges tulajdonosoknak akarták átadni, majd az így decentralizált állami vagyont kívánták privatizálni, amelynek során előnyben részesítették volna a „civil társadalmi” tulajdonosokat. A politikai élet szereplői azonban a privatizáció e lassú módjával szemben 1989 nyarán már gyors magánosítást akartak. Így a harmadikutas elképzeléseket az Ellenzéki Kerekasztal szervezetei az MSZMP-vel egyetértésben söpörték le a tárgyalások napirendjéről.

Az MNP szereplése csupán múlt pillanat volt a rendszerváltás történetében. A párt az első szabad választásokon a szavazatok egy százalékát sem érte el. A bukás után tagjai és vezetői szétszéledtek, a szakértők egy része az MDF-hez ment át, a párt beszüntette tevékenységét.

2.4. A Kereszténydemokrata Néppárt

A történelmi pártok közül a Kereszténydemokrata Néppárt alakult újjá legkésőbb, noha tulajdonképpen csak ennek a pártnak az esetében beszélhetünk valóban történelmi kontinuitásról.²³³ Ez a látszólagos ellentmondás a párt sajátos, szubkulturális jellegéből következik. A KDNP újjáalapítóinak családi hátterük adta az indítatást, így nem egyszerűen egy párt, hanem elsősorban egy szervezetileg önálló katolikus világ felélesztésére és megjelenítésére törekedtek.

1948 előtt létezett ez a világ Magyarországon, idetartoztak a diákszövetségek, a népfőiskolák, a Magyar Szociális Népmozgalom és az abból kinőtt Kereszténydemokrata (később: Demokrata) Néppárt. Bár a fordulat évétől kibontakozó államszocialista diktatúra ezek rendszerét csaknem teljesen felszámolta (például állami ellenőrzés alá került az egyházi iskolák többsége), a katolikus egyház szervezeti önállósága megmaradt – még ha ezért a rendszernek tett kétes értékű gesztusokkal

²²⁹ Interjú Matúz Györggyel (1997).

²³⁰ Interjú Márton Jánossal (1997).

²³¹ Interjú S. Hegedűs Lászlóval (1997).

²³² Interjú Fábíán Gyulával (1997).

²³³ A KDNP az 1940-es években aktív parlamenti pártként létezett Demokrata Néppárt örökösének vallotta magát, amelyet Barankovics István, Matheovics Ferenc és Ugrin József neve fémjelzett. Interjú Karcsay Sándorral (1997).

²²⁵ Interjú Varga Csabával (1997).

²²⁶ Interjú Márton Jánossal (1997).

²²⁷ Az MNP-t az Ellenzéki Kerekasztalban Kónya László és a párt országos titkára, Varga Csaba képviselte.

²²⁸ Ezt a percepciót az a tény is alátámasztja, hogy amikor Márton János 1989 végén lemondott a pártelnökségről, a Néppárt új elnöke az MDF-ből átlépő Fekete Gyula író lett.

kellett is fizetnie. S bár a katolikus egyház képviselői távol tartották magukat az 1980-as években kibontakozó ellenzéki kezdeményezésektől, tovább tudták sugározni a hivatalostól merőben különböző világnézetet (Enyedi 1999: 74). A nyolcvanas évek politikai enyhülése lehetővé tette szervezeteik újjáalakítását az egyház körül, amiben szintén a Pozsgay vezette Hazafias Népfront volt segítségükre. Ám a keresztény szellemű közélet fellendülése ellenére a szervezők távol tartották magukat az akkor már egyre hangosabb ellenzéki mozgalmaktól. A civil társadalom nem politizáló szegmenseiben működtek, például a Nagycsaládosok Egyesületében, a Nyugdíjasok Egyesületében, a Szent István Társulatban és az *Új Ember* című, legálisan kiadott katolikus lap körül. E szervezetek fölét a Pozsgay Imre által vezetett Hazafias Népfront nyújtott védőernyőt, amellyel Pozsgay voltaképpen egyszerre kooptálta őket a rendszerbe és tágította a rendszer határait.

A fordulópontot az 1988-ban létrehozott Márton Áron Társaság jelentette, amelyben már nemcsak a rendkívül óvatos egykori párttisztviselők vettek részt, hanem a kereszténydemokrata ideológia iránt fogékony középkorú értelmiségiek is. A Társaság interkonfesszionális alapon állt, tagjai között reformátusok is akadtak, köztük a névadó ifj. Bibó István és a későbbi MDF számos tagja. Ezt követően – észlelve a felgyorsuló politikai változásokat – a fiatalabbak vették rá a habozó veteránokat a párt újjáalapításának elindítására, amelyre 1989 márciusában került sor.

Az újjáalakult KDNP-ben tehát alapvetően két generáció képviseltette magát. Az idősebb generáció tagjai már a második világháború után rövid időre felpeszdült politikai életben is részt vettek. Egész életük az egyházhoz és a körülötte szerveződő keresztényszocialista szervezetekhez kötődött – és közülük sokan itt is találtak menedéket, amikor a kommunista fordulat után a társadalom peremére szorultak. A fiatalabb generáció tagjai már a világháború után születtek, így ők már csak a történelemkönyvekből tanulhatták meg, hogy mit jelent a kereszténydemokrácia. Valamennyien katolikus középiskolába jártak, s szimbolikusan elnyomott pozícióban lévén, erős szolidáris köteléket alakítottak ki egymással.

A különböző generációkat átfogó világnézet úgy tűnt, biztos támpontot adhat a kereszténydemokrácia reneszánszához. 1989-re azonban az is kiderült, hogy a világnézeti egység hátterében eltérő politikai szándékok húzódtak meg. A KDNP kései újraindításakor már működött az Ellenzéki Kerekasztal, így a párton belül sokak számára természetes volt, hogy az EKA-hoz csatlakozniuk kell. Az idősebbek azonban elleneztek ezt: azzal érveltek, hogy a párt még nem szerveződött meg eléggé, így inkább önmagával kellene foglalkoznia. Úgy gondolták, pártjuk nem kell hogy érvényesnek tartsa magára nézve az „ellenzékiesség”, a „jobbboldaliság” vagy „baloldaliság” fogalmait, ehelyett széles társadalmi egységet hozhat létre a keresztény világnézet és a pragmatikus politikai cselekvés alapján. Egy ilyen párt kialakításához pedig elvileg sokkal fontosabb a pártszervezet és az azt körülvevő pillérszervezetek kialakítása, mint a politikai erőter átformálása. „A KDNP-n belül komoly vita zajlott le, hogy csatlakozzunk-e az EKA-hoz, vagy

sem. Voltak olyan, főleg idősebbekből álló csoportok, amelyek kvázi a párt vagy a mozgalom tisztaságát féltették attól, hogy belekeveredik a politikába. Ami igen nevetséges dolog, hogy egy politikai párt úgy éljen, hogy ne keveredjen bele a politikába.”²³⁴

A fiatalabb korosztály képviselőinek végül sikerült elérniük az EKA-hoz való csatlakozást, ám a pártot a tárgyalásokon az idősebb generáció tagjai (Füzessy Tibor jogász²³⁵ és Szokolczai György közigazdász) képviselték, és így az továbbra is igen mérsékelt álláspontot foglalt el. A munkabizottságokban érződött a párt káderhiánya, a nekik szánt helyeket nehezen tudták betölteni. „Az egész dologra jellemző volt, hogy nagyon felkészületlenül ért majdnem mindenkit ez az egész. Mint a vízbe fulladók, kapkodtunk levegő után.”²³⁶ A KDNP mérsékelt pozíciójának egyik oka az lehetett, hogy a katolikus-keresztény politikai szubkultúra újjászerveződésének éppúgy nem kedvezett volna a túl gyors átalakulás, mint a politikai visszarendeződés. A politikai óvatosság másik oka az volt, hogy a KDNP az állampárton belüli visszarendeződéstől tartott, és a reformkommunista Pozsgayban látta a békés átmenet sikerének zálogát. „A közeli jövő képe előttünk – de nemcsak előttünk – az volt, hogy az első választást a szocialisták fogják megnyerni. Ennek bizonyítéka az a rengeteg kétharmados megkötés, ami akkor bekerült az alkotmány 1989. október 23-án kihirdetett változatába. [...] Az egész EKA az MSZP kezét akarta megkötni.”²³⁷ A KDNP vezetői úgy gondolták, hogy „a reform a választásokig csak félig fog befejeződni, de azokat utána is folytatni kell. És egy alapvetően szocialista parlament mellett csak Pozsgay jelenthet bizonyos garanciát a reformok folytatására.”²³⁸ Ezt a pozíciót az EKA-n belül mások is érzékelték. Az egyik ellenzéki résztvevő így fogalmazott: „Feltűnt, hogy a KDNP, a Magyar Néppárt és bizonyos esetekben a BZSBT gyakorlatilag a Pozsgay-féle MSZMP-s álláspontot közvetítette az EKA-n belül. Akár abban a kérdésben, hogy benne legyen-e a szocializmus szó az alkotmányban, vagy abban a kérdésben, hogy legyen-e közvetlen választással elnökválasztás”²³⁹, ami akkor Pozsgaynak kedvezett volna.

Gazdaságilag a KDNP a szociális piacgazdaságra való áttérést képviselte anti-monetarista alapokon. Egyes képviselői azt is hangoztatták, hogy az országnak meg kell szabadulnia az adósságszolgálatától. „Ami a gazdasági és pénzügyi folyamatokat illeti, tulajdonképpen ugyanazt csináljuk, ami már Kádár idején elkezdődött. A monetarizmus szellemében, a Világbank és a Valutaalap sugallatai vagy sokszor utasítása alapján. Gyakorlatilag a rendszerváltás annyiban volt rendszerváltás, hogy

²³⁴ Interjú Szokolczai Györggyel (1997).

²³⁵ Füzessy a tárgyalások kezdetén még a Fővárosi Főügyészségen dolgozott, ahol ezt nem vették jó néven, ezért kilépett, és politikai szerepet vállalt. Interjú Füzessy Tiborral (1997).

²³⁶ Interjú Pallós Lászlóval (1997).

²³⁷ Interjú Füzessy Tiborral (1997).

²³⁸ Uo.

²³⁹ Interjú Kövér Lászlóval (1997).

elkezdtek átgombolódni a tulajdonviszonyok, de ami a makroökonómiai szisztémát illeti, azt folytatjuk, amit elkezdünk.”²⁴⁰

A KDNP-nek jót tett a kerekasztal-tárgyalásokhoz való csatlakozás, mert ezáltal a párt már hivatalos újjáalakulása előtt országosan ismert lett. Hivatalosan a KDNP sosem szűnt meg, de gyakorlatilag a kerekasztal-tárgyalások idején még csak egy szerveződésben lévő értelmiségi társaság volt. Politikai létezését annak köszönhetette, hogy az EKA tagszervezetei befogadták maguk közé. Az egyik szervező szerint „kevesen voltunk, és kevés energia volt a párt szervezésére. [...] Nagy késésben voltunk, és ezt valahogy mindenképpen be kellett hoznunk.”²⁴¹ Sokatmondó, hogy a tárgyalások egyik MSZMP-s résztvevője őszintén meglepődött, amikor a tárgyalások elején egyik régi kollégája úgy mutatkozott be neki, mint a Kereszténydemokrata Néppárt képviselője. „Nem is ezen a tényen lepődtem meg, hanem egyáltalán azon a tényen, hogy ezek szerint ebben az országban van egy kereszténydemokrata párt.”²⁴² Végül a KDNP 1989 szeptemberében alakult újjá, elnökévé Keresztes Sándort választották. A hátrányból induló pártnak az 1990-es választásokon sikerült – legkisebb pártként – bejutnia a parlamentbe, és részese lett a koalíciós kormánynak.

A sikernek több oka volt: ellentétben a kisgazdákkal és a szociáldemokratákkal, a pártot nem osztották meg súlyos belső harcok. A generációs ellentéteket többé-kevésbé kezelni tudták, a párt történelmi neve pedig önmagában is százezreket vonzott. Ugyancsak fontos szerepet játszott a pártvezetés döntése, mely szerint a KDNP nem lett felekezeti párt, így nyitva állt a reformátusok és a világiak előtt is.²⁴³ Végül fontos volt a katolikus egyház, valamint a párt közvetlen külső politikai környezetének támogatása, mert – ellentétben a szociáldemokraták helyzetével – a hasonló elveket valló pártok nem voltak érdekelték a KDNP gyengítésében.

A KDNP 1989-es tárgyalóiból Füzessy Tibor miniszter lett,²⁴⁴ egy másik résztvevő pedig később a párt elnöke.²⁴⁵

2.5. A Bajcsy-Zsilinszky Endre Baráti Társaság

A BZSBT megalapításában a két világháború között született nemzedékhez tartozók vettek részt, akik az 1940-es évek közepén léptek először a politikai színtérre nemzeti és baloldali eszmék képviselőként, többnyire a kisgazdák, a szociáldemokraták vagy a kommunisták színeiben. Többségük polgári középosztályi csa-

lában született, sokuk határon túli magyarként. A nemzedékük főáramától eltérő családi háttérük hatására csakhamar elvesztették illúzióikat az új rendszerrel kapcsolatban.

A Társaságot 1986 elején tehát a már idősebb generációhoz tartozó értelmiségiek²⁴⁶ alapították, akik életpályája 1956 után megtört. A BZSBT a Hazafias Népfront támogatásával kulturális, hagyományörző és kisebbségvédő szervezetként kezdett politizálni. Fő célja az volt, hogy hozzájáruljon a nemzeti politikai hagyományok felelevenítéséhez, és felhívja a figyelmet a határon túli magyarság problémáira. A BZSBT a nemzeti azonosságtudatot tekintette a hatalommal szemben megszervezendő civil társadalom konstitutív elemének. Tevékenységét a Soros Alapítvány is támogatta (Bossányi 1989: 13). A Társaság számos sikeres rendezvényt szervezett, amelyekre a kezdetben a Népfront biztosított helyiségeket,²⁴⁷ később azonban a Vakok Intézetében, a Petőfi Csarnokban és a Jurta Színházban tartották gyűléseiket. A BZSBT működésének csúcspontját az jelentette, hogy 1988 nyarán vezető szerepet játszott az erdélyi falurombolás elleni több száz ezres tüntetés megszervezésében és lebonyolításában, amiben civil kapcsolataik mellett²⁴⁸ nagy segítségükre volt a Pozsgay Imrével kezdettől fogva ápolott jó viszonyuk.

Ehhez a csoporthoz tartozott a Társaság elnöke, Vigh Károly is, aki már a nyolcvanas évek elején közeli viszonyba került Pozsgayval és az őt támogató, népi eszmeiségű értelmiségi körrel, ugyanakkor régi barátság fűzte az MDF tárgyaló delegációját vezető Antall Józsefhez is. Az induló BZSBT rendkívül nyitott csoportosulás volt, tagjai között megfordultak MSZMP-sek, későbbi kisgazdák, fideszesek, SZDSZ-esek is. A legerősebb és az idők folyamán politikai szövetséggé erős kapcsolat azonban az MDF-hez fűzte a Társaságot.

Mivel a Társaság nevében a kerekasztalnál tárgyalók többsége egyszersmind az MDF tagja is volt, nem lehetett meglepő, hogy a BZSBT küldöttsége gyakorlatilag Pozsgay képviselője, egyszersmind az MDF legközelebbi partnerszervezete volt az EKA-ban, és hídszerepet igyekezett betölteni a reformkommunisták és az MDF között.

A gazdasági tárgyalások során a BZSBT a privatizáció nyilvánosságának és eljárási átláthatóságának ügyét képviselte.²⁴⁹ Az agrárkérdésben „a mi ajánlásunkra konszenzusra jutottunk, hogy a szövetkezeteket nem kell szétverni, aki akar, az kiléphet, de a vagyont nevesítve legyen, és a földnek legyen értéke. [...] Az EKA akkor úgy értékelte a tsz-eket, hogy sztálinista csökevények, és ezt a nyugati elvek szerint kell átalakítani.”²⁵⁰ Végül a társadalompolitikában a BZSBT a hosszabb távú,

²⁴⁰ Interjú Rozgonyi Ernővel (1997).

²⁴¹ Interjú Füzessy Tiborral (1997).

²⁴² Interjú Jójárt Lászlóval (1997).

²⁴³ Interjú Keresztes Sándorral (1997).

²⁴⁴ Füzessy Tibor 1992–1994 között a polgári titkosszolgálatokért felelős miniszter volt az Antall- és Boross-kormányban.

²⁴⁵ Gicz György 1995–2001 között volt a KDNP elnöke.

²⁴⁶ A legismertebbek közülük Domonkos István mérnök, Morvay László könyvtáros, Vigh Károly történész és Zétényi Zsolt ügyvéd voltak. Interjú Domonkos Istvánnal (1997).

²⁴⁷ Interjú Echter Istvánnal (1997).

²⁴⁸ Itt említendő a Szentendrei Petőfi Kulturális és Hagyományörző Egyesület és a Széchenyi Casino (Bossányi 1989: 15–17).

²⁴⁹ Interjú Kovács Ferencsel (1997).

²⁵⁰ Interjú Pálffy Dezsővel (1997).

családtámogatási, gyermeknevelési és oktatáspolitikai kérdéseket²⁵¹ próbálta napirenden tartani.

A BZSBT-nek nem voltak önálló párttá alakulási ambíciói. Az 1989 decemberében megtartott társasági közgyűlés az elnök javaslatára amellel döntött, hogy a BZSBT ne váljon párttá, mert betöltötte politikai hivatását. Később az MDF-fel megállapodást kötöttek a politikai együttműködésről.²⁵² A Társaság tagjai a kerekasztal-tárgyalások után szétszéledtek; egyetlen tárgyalójuk²⁵³ került be az MDF listáján a parlamentbe.

3. AZ ELLENZÉKI MOZGALMAKBÓL KINŐTT RENDSZERVÁLTÓ SZERVEZETEK

Minden korabeli írás és későbbi visszaemlékezés egyértelművé teszi, hogy az Ellenzéki Kerekasztal két vezető pártja a Magyar Demokrata Fórum és a Szabad Demokraták Szövetsége volt (Kéri 1992; Kiss 1992; Ripp 2006; Tamás 2007; Elek 2009; Bába 2010, 2015). Ez volt az a két párt, amely – kiegészülve a szintén értelmiségi jellegű Ligával és a részben más társadalmi összetételű, de szintén markáns álláspontot elfoglaló Fidesszel – a nyolcvanas évek társadalmi mozgalmából keletkezett. Ezekből a mozgalmi kezdeményezésekből alakultak először „fórummá” (MDF), illetve „hálózattá”, majd „szövetséggé” (SZDSZ), hogy végül meghatározó erejű pártokként tagozódjanak be a megszülető magyar demokráciába.

E két párt kulturálisan számottevően különbözött egymástól, elsősorban abban, hogy a magyar politikai kultúrát több évtizede jellemző modernizációs dilemmára eltérő válaszokat fogalmaztak meg. A Magyar Demokrata Fórum legfontosabb szellemi elődjeként a népi írói mozgalmat tartotta számon, a nyolcvanas évek demokratikus ellenzékéből kinőtt Szabad Demokraták Szövetsége pedig a nyugatos, radikális, liberális és szociáldemokrata irányultságú szellemi irányzat örököse volt. A magyar társadalom problémáira a népi csoport a meglévő sajátosságainkból építkező, eredeti magyar út kimunkálását tartotta a legmegfelelőbbnek, míg az urbanus csoport a nyugaton kifejlődött modern, polgári demokráciák mintáinak meghonosítását tartotta a legjobb megoldásnak. Habár mindkét csoportnak közös ellenféllel kellett szembenéznie, ez sokáig mégis inkább taktikai, mint stratégiai szövetségessé tette őket.

Mindkét csoportban fellelhetőek voltak a magyar értelmiségben meglévő kulturális hálózatok, szellemi áramkörök, mi több, ezeket a kulturális különbségeket 1988–1990 folyamán először emelték politikai szintre (Csizmadia 1991). Korai megalkulásával az MDF a változásokat kívánó vidéki értelmiség legjobbjait és legak-

²⁵¹ Interjú Haraszi Ákossal (1997).

²⁵² Interjú Vigh Károlyval (1997).

²⁵³ Zétényi Zsolt.

tívabbjait vonzotta magához, akik révén csakhamar az új ellenzék legnagyobb erejű, legismertebb mozgalma lett. Az évtizedes földalatti együttműködésben összeszokott demokratikus ellenzék radikálisabb és vezetését tekintve szervezettebb volt, ezért csak lassabban tudott „kinyílni”. De ezzel együtt is – előbb a Szabad Kezdeményezések Hálózata, majd az SZDSZ megalakításával – maga köré tömörítette a budapesti elitértelmiség nagy részét, a szabad értelmiségi pályák legjobbjait, valamint azokat a vidéki radikális csoportokat, amelyeket nem elégitett ki az MDF mérsékelt politikája.

A népiek és a disszidensek néhány együttműködési kísérlete – mindenekelőtt az 1985-ös monori találkozót (Rainer 2005) – sikeresnek bizonyult, de politikai mozgalomként már elkülönülve, egymással is versenyezve léptek fel. A „népiek” azt kifogásolták, hogy a demokratikus ellenzék nélkülük készített programot, a *Társadalmi Szerződést* (Haraszi et al. 1987), míg az ellenzékiek arra hivatkoztak, hogy politikai mozgalommá válásuk idején a „népiek” nem velük, hanem a hatalomban lévő reformkommunistákkal kötöttek szövetséget. A magyar értelmiség két eszmei tradíciója a rendszerváltás idején a politikai akaratképzés szintjén is elkülönült.

Mindkét csoport erős volt: az MDF elkötelezett tagsággal és széles támogatottsággal, míg az SZDSZ – amely akkoriban a Fórumnál jóval kisebb volt – kiérlelt rendszerváltó koncepcióval rendelkezett. A magyar demokrácia megszületése szempontjából döntő volt, hogy az ellenzék két legerősebb „törzse”²⁵⁴ 1989 tavaszán képes volt leülni tárgyalni, és egyetértésre jutni nemcsak taktikai, hanem immár stratégiai kérésekben is. A közös stratégia – a békés és demokratikus átmenet stratégiája – kimunkálására egyedül az Ellenzéki Kerekasztal nyújtott megfelelő keretet.

3.1. A Magyar Demokrata Fórum

A Magyar Demokrata Fórum a népi írók örökségét hordozó szellemi mozgalomként jött létre 1987 szeptemberében (Agócs–Medvigy 1991). Az értelmiségiekből álló laza szellemi társulás egyéves működés után, 1988 szeptemberében politikai szervezetté alakult. Az MDF alapító levele szerint elismerte a többpártrendszer elkerülhetetlenségét, de vezetői akkor még nem javasolták a párttá alakulást. A pártban kezdetben baloldali harmadikutasságot hirdető, plebejus és protestáns ethoszú, antikapitalista politika volt irányadó,²⁵⁵ amely a reformkommunisták népi szárnyával való együttműködést szorgalmazta, s ennek megkönnyítése érdekében az MDF-et mérsékelt, középutas politikai szervezetként határozta meg (MDF 1988).

Az MDF „alapító atyái” a két világháború között kialakult népi ideológia újraélesztésére törekvő human értelmiségiek voltak (Lengyel 1993). Bár a második

²⁵⁴ A törzs kifejezést Tamás Gáspár Miklós alkalmazta a szerveződő ellenzéki csoportokra: „Színt vallani”. *Hítel*, 1989. március. Lásd még: Tamás (1999).

²⁵⁵ Interjú Krasznai Zoltánnal (1997).

világháború utáni gyökeres társadalmi változások megingatták, a népi gondolat kulturális formában, az irodalomhoz kapcsolódva fennmaradt. A népi írók „nagy öregjei” ambivalens viszonyban álltak a Kádár-rendszerrel.²⁵⁶ A nyugati modernizáció és a fogyasztói társadalom romantikus bírálataival akaratosan is a rendszer, sőt sokszor annak reformellenes erői malmára hajtották a vizet. A nemzeti hagyományok újjáélesztésével, majd a határon túli magyar kisebbség sokáig tabuként kezelt problémájának napirendre tűzésével azonban alá is mosták a rendszer stabilitásának alapjait.

Az MDF-et megalapító csoport idősebb tagjai – többek között Csoóri Sándor költő, Csurka István író és Für Lajos történész, a népi értelmiség második generációjához tartozók – még személyes ismeretség révén kapcsolódtak a népi írók nagyjaihoz (Ács 1988; Bíró 1993). A húszas–harmincas évek fordulóján születtek, abban a korszakban nőttek fel, amikor a régi Magyarország összeomlott, majd a társadalomreformer népi ideológiát kezdetben felkaroló második világháború utáni Magyarország útja a totális diktatúrába torkollott. Bár némelyikük fiatalon a kommunista párt bűvkörébe került, 1956-ban már a forradalom oldalán találjuk őket. A hatvanas években a fogyasztói szocializmus kritikusaikhoz csatlakoztak, később ambivalens viszonyban álltak a megszerveződő demokratikus ellenzékkel.

Az alapítók másik csoportja a népiek harmadik, egyre inkább szétterjedő nemzedékéhez tartozott. Túlnyomórészt elsőgenerációs értelmiségiek voltak, akik egyetemistaként fedezték fel a népi írók műveit, és lettek a „tanítványok tanítványai”. Ennek a fiatalabb csoportnak Bíró Zoltán lett a vezetője. Bíró életútja azonban nemcsak kortársaitól, hanem a népi tábor tagjainak legnagyobb részétől is eltért. Míg a többiek párton kívüli, sokszor tudásuknál, műveltségüknel alacsonyabb státusban foglalkoztatott értelmiségiek voltak, addig ő kultúrpolitikusként a hatalom sáncain belül képviselte a népi gondolat ügyét. 1971-től a kulturális minisztérium apparátusában dolgozott, majd a miniszterre kinevezett Pozsgay Imre egyik legközelebbi munkatársa volt. A kezdeti időkben Bíró inkább számított Pozsgay követének, mint annak, amivé 1988-ra valóban vált: a népi hagyomány politikai újrafogalmazójának (Bíró 1988; Tőkés 1998: 208). Kapcsolatuk azonban később politikai szövetséggé emelkedett, amikor a népi tábor önálló szellemi mozgalom, az MDF létrehozása mellett döntött.²⁵⁷

Miután a népiek 1984-ben sikertelenül lobbiztak egy saját folyóirat megalapításáért és a határon túli magyarok problémáinak hivatalos felkarolásáért (Bíró 1993: 11), kapcsolatot kerestek a demokratikus ellenzékkel, majd egy évvel később részt

²⁵⁶ Illyés Gyula, Németh László, Veres Péter.

²⁵⁷ Az együttműködést Pozsgay Imre és az MSZMP-ből 1988 áprilisában kizárt Bíró Zoltán régi személyes kapcsolata alapozta meg. Amikor, 1976–1982 között, Pozsgay művelődési miniszter volt, Bíró főosztályvezetőként dolgozott mellette. Ha a gorbacsovi *gláznoszty* az 1987–88-as szinten stabilizálódik, a magyar reformkommunisták kooptációs politikájának nem lett volna akadály. Az MDF-ből 1990 őszén kilépő Bíró és az MSZP-ből ekkor távozó Pozsgay végül 1991-ben az általuk alakított Nemzeti Demokrata Szövetségben találtak egymásra. A párt azonban sikertelen volt, alapítói 1995-ben feloszlatták.

vettek a konspiratív körülmények között megrendezett monori ellenzéki konferencián. Később azonban szertefoszlani látszottak az ellenzéki együttműködés esélyei, mert a népiek nem mentek el a demokratikus ellenzék által az 1956-os forradalom harmincadik évfordulóján rendezett konferenciára (Hegedűs 1992). A *Társadalmi Szerződés* című ellenzéki program egyeztetés nélküli megjelentetését pedig a népiek úgy értékelték, hogy a demokratikus ellenzék egyoldalúan kész helyzetet teremtet, és az ellenzéki együttműködés helyett a rivalizálásra helyezte a hangsúlyt.

Válaszként a népiek saját konferencia megszervezése mellett döntöttek, amelyet már nyíltabban szerveztek, és a tágabb népi körön kívül meghívták rá Pozsgay Imrét is. Az 1987. szeptemberi lakiteleki találkozóval a népiek új politikai stratégiát alakítottak ki: a nyilvánosságért és Pozsgay támogatásáért cserébe lemondtak a nyílt ellenzékiiségről.²⁵⁸ Ennek ellenére már maga a találkozó ténye is olyan politikai tettek számított, amely jelentősen felgyorsította a rendszerváltó politikai folyamatokat. Hiába volt az MDF taktikailag mindig óvatosabb a (leendő) SZDSZ-nél, a lakiteleki találkozót követő két év többnyire mégis azzal telt, hogy az SZDSZ akarta utolérni a nála nagyobb és befolyásosabb MDF-et. Ez viszont csak akkor következett be, amikor a nemzetközi politikai helyzet hirtelen megváltozott, és a belpolitikában lezajló radikalizálódás szinkronba hozta a magyar választópolgárok beállítódását az SZDSZ radikális politikájával.

Az MDF-et alapító kör főként budapesti és vidéki írókból, történészekből, bölcsész végzettségűekből állt,²⁵⁹ s hozzájuk csak később csatlakoztak a Független Jogász Fórum egyes gyakorló jogászai,²⁶⁰ illetve a közgazdászok korábban reformerként kevésbé ismert vonala.²⁶¹ „Mi nem az a fajta gerillaharcos típusok vagyunk, akik úgy akartunk tiltakozni a múlt rendszer ellen, mint a budapesti főpolgármester, aki összeverette magát. [...] Nekünk az égedta világon semmink sem volt, csak a végtelen szegény családi háttér. Akkor, kérdelem én, mire ugrált volna az ember? De nem csatlakoztunk soha a párthoz”²⁶² – mondta az MDF egyik gazdaságpolitikusa.

1988 elejétől a budapesti Jurta Színházban megrendezett, az alkotmányosságról, a politikai reformról vagy a határokon túl élő magyarok helyzetéről folytatott, egyre szélesedő vitákon domborodott ki igazán az MDF fórumjellege. Ugyancsak növelte az MDF ismertségét az erdélyi falurombolás ellen szervezett 1988. júniusi budapesti nagy tüntetés. A Pozsgay vezette reformerek támogatásával az MDF a legjelentősebb „alternatív” szervezetté nőtte ki magát. E pillanatban az MDF lett a mérleg nyelve a reformkommunisták és a radikális ellenzék között.

De az MDF igazi ereje a vidéki szerveződésben volt. Tanárok, népművelők, költők, orvosok, klubvezetők és helyi közösségszervezők 1988 első felében sokan csat-

²⁵⁸ A Lakiteleki Nyilatkozat megjelentetéséről Pozsgay gondoskodott. *Magyar Nemzet*, 1987. november 14.

²⁵⁹ Bíró Zoltán, Csengey Dénes, Csoóri Sándor, Csurka István, Für Lajos, Fekete Gyula, Furmann Imre, Jeszenszky Géza, Joó Rudolf, Kiss Gy. Csaba, Lezsák Sándor.

²⁶⁰ Balsai István, Horváth Balázs, Kónya Imre, Kutrucz Katalin, Salamon László.

²⁶¹ Bod Péter Ákos, Botos Katalin, Kádár Béla, Kupa Mihály, Szabó Tamás és mások.

²⁶² Interjú Botos Katalinnal (1997).

lakoztak az MDF-hez mint a népi értelmiségi hagyományt folytató, (akkor még) egyetlen ellenzéki tömörüléshez. „Mint sokan mások, én is az irodalomból kerültem be a politikai mozgástérbe, így szólt nekem Lezsák Sanyi, hogy lesz egy találkozó. [...] Később, 1988. március 5-én a lakásunkon alakult meg az első vidéki Fórum. [...] Ezután engem ő egyre erőteljesebben bevont a Fórum szervezői hálózatába. [...] Talán ennek is köszönhető, hogy a későbbi tagság engem nagyon előkelő helyen választott be az országos elnökségbe.”²⁶³ A párt vezetésében sokáig a „teremtő káosz” dominált. „Lezsákkal összefutottam a városban, és megkérdezte, miért nem járok elnökségi ülésekre, nincs közigazdászuk. Mondtam, mert nem vagyok elnökségi tag. Nem baj, majd kooptálunk, mondta. Kiderült, hogy egy nagy elnökséget kooptáltak, boldog-boldogtalan, aki oda bement, az elnökségi tag lett. Akkor kezdett feltűnedezni Antall, aki kezdetben semmihez sem szólt hozzá.”²⁶⁴

Azokban a pártokban, ahol kritikai értelmiségiek nagyobb számban voltak jelen, komoly gondokat okozott a „párt vagy mozgalom” kérdése. A Bíró Zoltán vezette MDF kezdetben nem akart párttá válni, mert az alapítók nem szerették volna, hogy az MDF a „magyarság ügyének” átfogó képviselője helyett részérdekek képviselőjévé süllyedjék. Ahogy Csoóri Sándor utólag megvallotta: „A Magyar Demokrata Fórumot kezdetben én olyan mozgalomnak képzeltem el, amely, ha méhében hordja is a pártot, hosszú időn át lélek- és gondolatérlelő mozgalom marad” (Csoóri 1991: 299). 1989 elején azonban az MDF már a mozgalomként és pártként való működés összeegyeztetésének lehetőségét kereste, s ezzel párhuzamosan változott politikai önmeghatározása. Hosszú viták után az MDF 1989. márciusi gyűlése úgy próbálta feloldani a feszültséget, hogy deklarálta: az MDF párt is, mozgalom is. Míg az 1988-as alapítólevelét szerint nem kívánta elfogadni „sem a kormánypártiság, sem az ellenzékiiség címkeit és választási kényszerét” (MDF 1988), az 1989-es program szerint a Magyar Demokrata Fórum független szellemi-politikai mozgalom. Társadalmi szervezet, amely a magyarság jövője iránt felelősséget érző személyek, közösségek önkéntes tevékenységére épül” (Kurtán-Sándor-Vass 1990: 520).

Rivális ellenzéki szemszögből mindez így festett: „Csoórinak és Csúrkának [...] volt egy közjogi elképzelése. Az a szerkezet, amit Csúrk megvalósított később: a Magyar Út – a mozgalom, az Élet és Igazság – a párt. Tehát Út, Élet és Igazság, ez a három együtt volt abban, ahogy ők az MDF-et eredetileg elképzelték, tehát az anyamozgalom nem válik párttá, ez nem megy a csatába, hanem kiküld magából választási pártokat, amelyeknek az a feladata, hogy a pénzt, paripát, fegyvert, alapítványokat, jussokat megszerezze az anyamozgalomnak, amely maga a mozaik-nemzet. És amikor ezek a pártok szükségképpen elrongyolódnak a politikában, akkor ez a mozgalom újat bocsát ki magából. [...] Valamit ki tudtak vívni, Csoóri alapítványi birodalma lényegében ennek felelt meg, de abban a kérdésben elvesztették az Antall-lal vívott csatát, hogy modern párttá kellett alakulni, keresztény-

demokrata értékeket képviselő párttá, nem lehetett ezt a »mozgalom-párt« kettős életet élni, ezt nem tűri a modern demokrácia. Antall ebben a tekintetben győzött, ezzel viszont – a politika nyelvén kifejezve – elvette tőlük a hatalmat a párton belül, amit ők alapítottak.”²⁶⁵

Az EKA 1989. márciusi létrejötte után a párt vagy mozgalom kérdése gyakorlatilag eldőlt. De hogy ez a folyamat nem volt konfliktusmentes, arra a kerekasztaltárgyalások egyik ügyvéd résztvevője, későbbi miniszter, így emlékezett: „Az általam a tárgyalásokról elmondottak folyamatosan erősítették az MDF-en belül azt a döntési szándékot, hogy a mozgalmat át kell alakítani párttá, amelyet iszonyú nagy sebekkel és elképesztő nagy vérvesztésekkel élt meg az MDF. De ezt meg kellett tenni, hiszen a politikai szándékát különben nem tudta volna artikulálni a parlamentben. Jogásként mindig ott ültem az elnökségi üléseken. [...] Éles ellentétek voltak ezzel kapcsolatban az elnökségen belül. Antall Józseffel konzekvensen az volt az álláspontunk, hogy ezt végre kell hajtunk.”²⁶⁶

Az EKA megalakulását a Fórum vezetői presztízsveszteségként élték meg, de azt sem akarták, hogy az MDF kimaradjon belőle. Ezért az ottani szereplést átengedték a párt második vonalából érkező új politikusoknak. Akkor még nem tudták, hogy ezzel lemondtak mind a politikai átmenet, mind saját szervezetük irányításának lehetőségéről. Az MDF 1989 tavaszán még hosszú átmenetben gondolkodott, vezetői úgy vélték, hogy egy szabad választást a reformkommunisták nyernének meg. Stratégiájuk kezdetben arra irányult, hogy azonnal vagy (a demokratikus legitimáció érdekében) a választások után alkotmányozó nemzetgyűlés jöjjön létre. Azt is feltételezték, hogy az MDF az első parlamenti ciklusban még csak erős ellenzéki pártként fog működni, és ezt követően – kellő összezsugorodás után – kerülne kormányra. Ezért az MDF akkori vezetői az Ellenzéki Kerekasztal tárgyalásait korlátozott és átmeneti jelentőségűnek látták.

Az EKA üléseinek kezdeti szakaszában az MDF delegáltjai közt még ott találjuk a népi értelmiségiek több prominens tagját,²⁶⁷ de 1989 tavaszától egyre inkább Sólyom László jogász és Szabad György történész szerepe vált meghatározóvá. Ők ekkor még csak lazán kapcsolódtak az MDF-hez, ezen túl életútjuk és politikai felfogásuk is jelentősen különbözött az alapítókétól. Szabad ugyan Csoóri Sándorék generációjához tartozott, de soha nem esett a „világmegváltó” ideológiák bűvkörébe, emellett nyilvánosan is vállalt zsidósága is megkülönböztette a sokszor antiszemitizmussal vádolt népiektől. Az EKA első ülésén még a Független Jogász Fórum képviselőjében részt vevő Sólyom László az ötvenes években deklaszálódott katolikus, középosztályi családban született. Elismert jogászprofesszorként részt vett egy sor, rendkívül különböző profilú civilszervezet – többek között a

²⁶³ Interjú Furmann Imrével (1997).

²⁶⁴ Interjú Krasznai Zoltánnal (1997).

²⁶⁵ Interjú Haraszti Miklóssal (1997).

²⁶⁶ Interjú Horváth Balázssal (1997).

²⁶⁷ Kezdetben Csúrk István és Für Lajos is részt vett az EKA ülésein, de néhány találkozó után kikoptak a tárgyalók közül. Bíró Zoltán, az MDF elnöke egyszer sem vett részt az üléseken.

liberális szellemiségű Nyilvánosság Klub, a környezetvédő Duna Kör, a kereszténydemokrata Márton Áron Társaság, valamint a Független Jogász Fórum – létrehozásában. Legfontosabb szerepét az EKA kezdeti szakaszában, az EKA és az MSZMP közötti előkészítő tárgyalások idején töltötte be.²⁶⁸

Az MDF belső, stratégiai megosztottságát az egyik tárgyaló utólag így kommentálta: „Bíró és Csurka úgy ítélték meg, hogy az EKA egy mellékharctér. A fő harctér az MSZMP válsága. Júniusig, nagyon tévesen, úgy látták, hogy Pozsgay biztos nyerőként előtérbe kerül, és úgy gondolták, hogy az egymással küzdő pártirányzatok közül a viszonylag legkedvezőbbet, Pozsgayét támogatják. Ha lettek volna történelmi távlataik, akkor rájöhettek volna, hogy már rég nem erről van szó, mert ez még mind a reformkommunizmus taktikai világa. Mi már – Sóllyommal és Antallal – egész másban gondolkodtunk: polgári, parlamentáris demokráciában, egy független ország keretei között. Így számunkra a kerekasztal [...] a fő hadszíntér volt. Ők ezt egy taktikai oldaljátéknak tekintették.”²⁶⁹ A nemzetközi helyzet megváltozása azonban hatálytalanította ezeket az elképzeléseket, és felértékelte az EKA szerepét. 1989 júniusában már egyértelműen a kerekasztal-tárgyalások jelentették a rendszerváltó politizálás centrumát.

A kerekasztal-tárgyalásokon Antall József volt az MDF legmeghatározóbb képviselője, aki – Sóllyomhoz, Szabadhoz, valamint az FKGP és a KDNP sok közép-korú képviselőjéhez hasonlóan – a két világháború közötti tisztviselői középosztályból származott. Számára a kommunista fordulat azonban nemcsak egyszerűen társadalmi csoportja lesüllyedését jelentette, hanem kibontakozó politikai karrierjének kettétörését is. Antall ugyanis egész életében politikusnak készült, a rendszerváltás a fiatalkorában megszakadt politikai pálya folytatásának lehetőségét is jelentette számára. Édesapja az 1940-es évek elejétől az FKGP-ben politizált, és a második világháború alatt elévülhetetlen érdemeket szerzett a Magyarországra menekült hadifoglyok segélyakcióinak megszervezésével, majd közvetlenül a háború után újjáépítési miniszterként dolgozott. A fiatal Antall 1956-ban még részt vett az FKGP újjáalapításában, később azonban teljesen eltávolodott a közélettől, gimnáziumban tanított, majd a tudományos élet periferiáján vészelte át a Kádár-rendszert. Bár ez idő alatt kapcsolati hálóját tudatosan építette, távol tartotta magát a disszidens értelmiségiektől, ezért ellenzéki körökben 1988-ig csaknem teljesen ismeretlen maradt (Révész 1995: 29).

A családi tradíció és az ott szerzett politikai kapcsolatok miatt Antall közel állt az FKGP felélesztésén serénykedő idős kisgazdákhoz, akik – részben édesapja, részben a hozzájuk képest kimagasló politikai tájékozottsága miatt – nagyon nagy bizalommal fordultak felé. Bár részt vett a pártalapítást megelőző Kovács Béla Politikai Társaság munkájában, az újjáalakult pártba már nem lépett be. Tisztában volt a próbálkozás buktatóival, és politikai pályáját ekkor már inkább az MDF-ben kép-

²⁶⁸ Sóllyom 1990-ben az Alkotmánybíróság elnöke lett (1990–98), majd köztársasági elnök volt (2005–10).

²⁶⁹ Interjú Szabad Györggyel (1997).

zelte el, ám a jobboldali politikai tábor megszervezése érdekében fenntartotta a kapcsolatot a kisgazda veteránokkal, akik bizalommal fordultak hozzá. Ez megmutatkozott a kerekasztal-tárgyalásokon is: „Vörös Vince engem mindig arra inspirált, hogy azt kövessem, amit az Antall Jóska mond” – emlékezett a kisgazdapárt egyik főtárgyalója.²⁷⁰ Az FKGP-ben azonban nemcsak lehetséges szövetségest, hanem riválist is látott, ezért arra bátorította az idős kisgazdákat, hogy ne engedjék át a párt irányítását a kívülről érkező értelmiségi csoportoknak. Legalábbis erre utal, hogy az akkor már nyíltan az MDF-ben politizáló, ám a párt elnökének tanácsadójaként továbbra is komoly tekintélynek örvendő Antall 1989 elején erőteljesen támogatta a régi kisgazda vezetők ellen lázongó értelmiségiek kizárását a pártból.

Antall szintén tagja volt a BZSBT-nek és a KDNP protoszervezetének, a Márton Áron Társaságnak, majd a párt megalakulása után fel is kérték, hogy legyen a párt operatív vezetője. Antall azonban – annak ellenére, hogy az MDF akkori vezetői közül csak Csoóri Sándorhoz és Szabad Györgyhez fűzte ismeretség – az akkor még inkább népi baloldalinak tetsző Fórumban látta a leendő jobboldali tábor létrehozásának, egyúttal saját politikai karrierjének lehetőségét. A kerekasztal-tárgyalásokon való szereplése volt számára az ugródeszka, a megragadott lehetőség, amely az évtizedek alatt kialakított kapcsolatháló segítségével egészen a miniszterelnöki szélig – pályáve csúcsáig – repítette (Debreczeni 1998). Antall a tárgyalásokon valósággal lenyűgözte partnereit történelmi ismereteivel, amelyen nemcsak a magyar, hanem a huszadik századi nyugat-európai történelmet kell érteni. Politikai érveit gyakran úgy adta elő, mint a múlt politikájának természetes folyományait (Szűcs 2010), s a jelenkor eseményeinek az európai múltba ágyazása teljesen egyedivé tette megjelenését az EKA szereplői között. Miközben a tárgyalók egyik fele enyhén szólva is hiányos ismeretekkel bírt e téren, addig a tárgyalók másik fele sokszor kiemelkedő szakjogi, alkotmányjogi, filozófiai, szaktörténeti, szociológiai vagy irodalmi jártassággal rendelkezett. Mégsem tudták ezeket az ismereteket minden esetben úgy ötvözni és olyan perspektívába állítani, hogy azok koherens módon támasszák alá a politikai érveket. Erre elsősorban Antall volt képes.

Az egyik ellenzéki szereplő így látta a későbbi kormányfőt: „Antall belépett a tárgyalásba. [...] Beültem, ott volt egy számomra ismeretlen ember, és két dolog tűnt fel percekben belül: az egyik, hogy milyen remekül tudja manipulálni ezeket a történelmi pártokat, főleg a kisgazdákat, a másik, hogy milyen jól pingpongozik a Tölgyessyvel, hogy tulajdonképpen mennyire megértik egymást, és mennyire közös nyelvet beszélnek, és hogy milyen ügyes abban, hogy a végül is közösen kialakított eredményt a saját eredményének állítsa be.”²⁷¹ Egy másik szereplő így fogalmazott: „Nekem Antall a kerekasztalnál tűnt úgy, hogy van benne politikai érzék. De azt már ott is láttam, hogy fogalma sincs arról, mi a magyar nép valós életvilága. [...] Ugyanakkor integráló ész volt. Nagyon sokszor fordult elő, hogy a csőd felé fordult

²⁷⁰ Interjú Boross Imrével (1997).

²⁷¹ Interjú Kőszeg Ferencel (1997).

a dolog, és akkor ő úgy fogalmazta meg a közös határozatot, hogy mindenki elfogadta. Volt benne egy otthonról hozott politikai jártasság.”²⁷²

Más azt emelte ki, hogy Antall fontos szerepet játszott a történelmi pártok domesztikálásában. „Az MSZMP bevont mindenféle fantompártokat, például álkisgazdákat, álkereszténydemokratákat meg álszociáldemokratákat. Ez kommunista trükknek tűnt nekem akkor. [...] A tárgyalásokban Antall József remekül pacifikálta a történelmi pártokat, úgyhogy nem volt velük baj. [...] De kétségkívül ezek a Kádár-rendszerbe belenyugodott salabakterek voltak, akiknek hát egészen elképesztő megmozdulásaik voltak ezeken a tárgyalásokon. Az Antallnak szerintem óriási hálával tartozunk abban, hogy ezeket az embereket rendre szoktatta, és hát főleg meggyőzte őket, hogy fogják be a szájukat, és egy szót se szóljanak.”²⁷³ Egy másik résztvevő, az MDF akadémikus tárgyalója, ugyancsak félreérthetetlenül a történelmi pártokra utalt, amikor így fogalmazott: „Az EKA nagyon nehéz körülmények között vitatta meg a maga álláspontját, mert óriási színvonalbeli különbségek voltak a különböző pártképviseletek között, tehát nem mindig tudtunk egy nyelven beszélni.”²⁷⁴ Egyik jogász párttársa, aki 1990 júniusáig rendszeres résztvevője volt az MDF elnökségi üléseinek, Antallt „történelmi személyiségnek”, a huszadik század második 50 éve legnagyobb politikusának tartotta.²⁷⁵ Az egyik „fontolva haladó” résztvevő szerint „ha azt nézzük, hogy zökkenőmentesen ment végig a hatalomváltás, azt két embernek köszönhetjük: az egyik Antall, a másik Pozsgay. Mindketten hallatlan kompromisszumkészségről és politikai érettségről tettek tanúbizonyságot.”²⁷⁶

Antall mellett a kerekasztal-tárgyalásokon kerültek előtérbe az „új fiúk”, akik az MDF szakmai hátszágát alkották. Itt alapozták meg karrierjüket és erősítették meg pártidentitásukat. Komoly kiugrási lehetőséget jelentett számukra az a tény, hogy a tárgyalások során az MDF vezetése nem kontrollálta a párt küldötteit, nem volt rendszeres beszámolási kötelezettségük. „Antall uralta ezt a dolgot, tehát egyértelműen az ő dolga volt, teljes felhatalmazással. Az elnökséghez nagyon ritkán jutott el ez a kérdés, de nem azért, mert nem voltak rá kíváncsiak. [...] Az elnökség kiadta ezt a munkát.”²⁷⁷ Más résztvevők is megerősítették, hogy a kerekasztal-tárgyalások résztvevői gyakorlatilag szabad mandátummal tárgyaltak. „Fel voltunk hatalmazva, hogy képviseljük az MDF általános álláspontját, és azt magunk önhettük konkrét formába.”²⁷⁸ „Meg kell mondjam, az elnökségben soha nem volt vita arról, hogy helyesen vagy jól képviseltem-e az MDF álláspontját. Magyarul, én abszolút és feltétlen bizalmat kaptam az elnökségtől – ami persze parttalan felelőssé-

²⁷² Interjú Márton Jánossal (1997).

²⁷³ Interjú Tamás Gáspár Miklóssal (1997).

²⁷⁴ Interjú Szabad Györggyel (1997).

²⁷⁵ Interjú Dobozy Dániellel (1997).

²⁷⁶ Interjú Vigh Károllyal (1997).

²⁷⁷ Interjú Balsai Istvánnal (1997).

²⁷⁸ Interjú Gergely Andrásal (1997).

get is jelentett –, és gondolom, hogy ott végzett munkámnak meghatározó szerepe volt abban, hogy a választásokat követően én lettem a belügyminiszter.”²⁷⁹

E csoport tagjai – Antallhoz hasonlóan – társadalmi jellemzőikben sokkal inkább emlékeztettek a Kisgazdapárt és különösen a Kereszténydemokrata Néppárt középgenerációjának jellemzőire, mintsem saját népi MDF-es kortársaikéra. Szinte kivétel nélkül a két világháború közötti, a születésükkor éppen hanyatló tisztviselői középosztályból származtak. Azok, akik a negyvenes években születtek, ráadásul kapták a háborús összeomlást és szüleik állásvesztését. Mivel a hatvanas évek közepére az egyetemi felvételin már nem számítottak osztályidegennek, sikerült értelmiségi pályára lépniük. Családi indíttatásuk kizárta a Kádár-rendszerbe való politikai involválódásukat, de elkerülték a legszerényebb politikai ellenállást is. Intaktak maradtak a rendszerrel szemben nemcsak politikailag, de kulturálisan – életmódjukban, értékeikben – is, amelyben központi jelentősége volt vallásosságuknak.²⁸⁰ Talán az sem véletlen, hogy sokuk ügyvédként dolgozott. Egyrészt többen közülük régi jogászfamíliából származtak, másrészt ez a tradicionális szakma a Kádár-korszak évtizedei alatt is jó megélhetést, viszonylagos szabadságot biztosított. Noha korábban nem hallatták hangjukat, amint erre többé-kevésbé legálisan módjuk nyílt, nyomban keresték a politikai szerepvállalás lehetőségét. Az értékrenden túl részben politikai szimatuk, de olykor a véletlen segítette őket abban, hogy az MDF-be kerültek.

1989 második felére vált egyértelművé, hogy az MDF csak akkor tud eséllyel indulni a választásokon, ha a pártra nem vetül a reformkommunistákkal való együttműködés árnya. Érzékelve az erősödő antikommunista közhangulatot, a lakiteleki alapítók pragmatikus fordulatra kényszerültek: a Fórum 1989 októberében párttá alakult, új elnököt választott, a mozgalmi szárny pedig betagozódott a párt áramlatai közé. Az MDF pártelnöki posztjára egy politizáló értelmiségi (Bíró Zoltán) helyébe egy értelmiségi politikust (Antall József) állítottak. A választás helyességét az eredmények igazolták: az 1989. novemberi népszavazás után vert helyzetből induló Antall taktikája sikeres volt mind az SZDSZ-szel, mind pedig az MSZP-vel szemben (Kolosi et al. 1992). A párt „nyugodt erőt” hirdető szlogenjével és fájdalommentesebb gazdasági átmenetet ígérő programjával az első szabad választások győztese lett.

Modern politikai párttá Antall József formálta az MDF-et. Habár a népi kritikai értelmiség az MDF-ben otthonra talált, Antallban a kívülről jött s a hatalmat az ő kezükből kicsavaró politikust látta.²⁸¹ Antall – lényegében Für Lajos honvédelmi miniszteren kívül – nem engedte a kormány közelébe a népi csoportot, s politikusként úgy próbálta semlegesíteni őket, hogy az MDF-et félig létező, félig általa

²⁷⁹ Interjú Horváth Balázssal (1997).

²⁸⁰ Interjú Balás Istvánnal, Balsai Istvánnal (1997); Horváth Balázssal (1997); Salamon Lászlóval (1997).

²⁸¹ Antall és Tölgyessy saját pártján belüli helyzete számos hasonló vonást mutat. Mindketten viszonylag későn jöttek, kívülről kellett bekerülniük. Mindketten elsősorban politikusként igyekeztek viselkedni. Minden jel arra mutat, hogy jól megértették egymást. Az ő nevükhöz fűződik az MDF–SZDSZ-paktum a választások után.

létrehozott ideológiai irányzatokra osztotta. Saját helyét az MDF centrumaként határozta meg, a nemzeti liberálisokat²⁸² és a „népnemzeti” csoportot pedig egymás ellenében igyekezett semlegesíteni. Lényegében hasonló stratégiát folytatott az általa a kormányba bevett, különböző gazdaságpolitikai elképzeléseket szorgalmazó közgazdászokkal szemben (Lengyel 1992).

A kerekasztal-tárgyalásokon még létező, értelmiségi meggyőződésen alapuló improvizálás nem múlt el automatikusan az Antall-kormány megalakulása után sem. Mindezt az önkormányzatokról szóló törvény története példázza, amelyre az egykori belügyminiszter így emlékezett vissza: „Az MDF programjának a legelső pillanattól kezdve meghatározó eleme volt az önkormányzatiság kiépítése. [...] Talán én publikáltam először erről, ez volt a mániám, erről beszéltem mindig. Azt mindenki elfogadta, hogy a demokratikus közélet, a civil társadalom kialakításának alfája és ómegája az önkormányzatiság, mint gondolkodásmód. [...] Ehhez kell egy keret, mert ha az önkormányzatiságot nem foglalom jogszabályi keretbe, akkor nem lesz súlya az egésznek, akkor nem tudom összeszedni a polgári akaratot. Amióta jogász vagyok, ez érdekelt. Az ember korlátok közé vert szabadsága érdekelt jogfilozófiai értelemben. A kormány megalakulása előtt bejelentettem, hogy 1990 szeptemberéig meglesz az önkormányzati törvény, és amikor én lettem a belügyminiszter, kökeményen át is hajtottam. Mindezt öt-hat emberrel csináltuk, mindenféle gyakorlati tapasztalat nélkül, az elméleti ismereteinkre támaszkodva, és arra a bigott hitre, hogy Magyarországon lesz erős önkormányzás. [...] Azt gondoltuk, hogy van egy olyan öntudatos, belső fegyelemmel rendelkező polgári mag, aki vevő a mi politikai üzenetünkre. Most már tudom, hogy nem volt, mert nem lehetett ilyen polgári értékeket megjelenítő és elfogadó gondolkodásmód. Ez volt a téves helyzetértékelésünk; lehet, hogy ez súlyponttévesztés volt, de az is lehet, hogy a mi feladatunk volt ezt a munkát elvégezni. A guillotine alá mi tettük a fejünket.”²⁸³

Az Antall által a pártba behozott új politikusok ambiciózusan dolgoztak, de az irányt mutató eszmék terén nem voltak versenyképesek a lakiteleki alapítókkal, mi több, a kormány hibái miatt a párt népszerűsége csökkent. A költő és ideológus Csoóri Sándor így fogalmazta meg hiányérzetét: „... az értelmiségiek sokkal inkább pártszervező és hatalomszervező technikusokká váltak, ahelyett, hogy az emberiség nagy eszméinek az infúziós palackjára kötötték volna rá a legyöngült szervezetű magyarságot” (Csoóri 1991: 365). Antall Csoórit még pacifikálni tudta azzal, hogy rábízta a Magyarok Világszövetségét, amelyből a költő elnökként saját belátása szerinti „mozgalmat” szervezhetett. Ezzel az értelmiségi mozgalmi szellem egy részét a miniszterelnök kiengedte az MDF palackjából. De a többiek ez a megoldás nem nyugtatta meg. A népi értelmiségiekből lett politikusok kimondatlanul is úgy vélték, hogy egy kívülről jött és részben más – konzervatív–liberális–keresz-

²⁸² Balázi Tibor, Debreczeni József, Elek István, Furmann Imre, Mile Lajos és mások tartoztak ide.

²⁸³ Interjú Horváth Balázzsal (1997).

ténydemokrata – értékrendszert képviselő politikus csak addig maradhat posztján, amíg egyértelműen sikeres. A rendszerváltással együtt járó gazdasági átmenet azonban súlyos társadalmi megrázkódtatásokat hordozott, ami politikailag is visszaütött a kormánypártra. A népi értelmiségiek közül sokak számára a politika nem feladat, hanem küldetés, szolgálat volt, szerepüket pedig nem a napi konszenzusok elősegítőiként, hanem a „nemzeti sorskérdések” megoldóiként fogták fel. Többen közülük nem tudták vagy nem akarták követni a parlamenti politika üzemszerű működését.²⁸⁴ Így alkalmat találhattak arra, hogy ismét a népre hivatkozva fogalmazzanak meg átfogó bírálatot.

Az MDF összezsírozódására nem maradt idő, noha ennek igényét többen megfogalmazták: „Az 1990-es választási győzelem után mindig elmondtam, hogy most kell szervezni az MDF-et igazából, hogy legyen alapja, mert csak úgy összesodort bennünket a szél, a történelmi forgatag. Egy Wałęsa-interjúban olvastam, hogy a kommunizmusból kijönni hosszú menetelés lesz. Nekem is ez volt a véleményem.”²⁸⁵

A kormány belső kritikusi elégedetlenek voltak a rendszerváltás addig elért eredményeivel, és a változásért az MDF-et szerették volna saját képmásukra formálni. Ezt a pillanatot használta fel 1992 augusztusában Csurka István és köre, hogy mozgalmi támadást indítson a kormány politikusai ellen, amivel az MDF súlyos válságát idézte elő. A Csurka által publikált, jobboldali radikális nézeteket összegző tanulmányt nemcsak a populista és centrista politikusok közötti harc dokumentumaként értékelhetjük (Csurka 1992a), hanem a hivatásos politikába beilleszkedni nem tudó és nem is akaró ideologikus értelmiségi csoport „hatalom-visszavételi” törekvéseként. Csurka tanulmányával „az értelmiségi [...] megint egyszer elindult felelőtlen kalandjaira, hajtva az esztétikai becsvágytól, hogy az alantas élet helyett előadja a maga nagyszabású politikai műalkotását” (Fehér–Heller 1992: 202). Csurkát azonban Antall 1993 elején kiszorította az MDF-ből, aki erre válaszként megalapította a Magyar Igazság és Élet Pártját (MIÉP). A radikális jobboldali párt 1998-ban egy ciklusra a parlamentbe is bekerült, 2006 után azonban megszűnt, átadva helyét a feltörekvő, fiatal jobboldali radikális pártnak, a Jobbiknak.

A rendszerváltás után az MDF húsz évig parlamenti párt volt, ebből nyolc évet kormányon töltött. A kerekasztal-tárgyalások MDF-es résztvevői jól jártak a rendszerváltással, mert sokan jutottak közülük különböző magas politikai pozíciókhoz. Antall József miniszterelnök (1990–1993), Sólyom László az Alkotmánybíróság első elnöke (1989–1997), majd köztársasági elnök (2005–2010), Szabad György házelnök lett (1990–1994), és a párt számos egykori EKA-résztvevő minisztert adott az Antall- és Boross-kormányba.²⁸⁶

²⁸⁴ Interjú ifj. Fekete Gyulával (1997).

²⁸⁵ Interjú Kiss Gy. Csabával (1997).

²⁸⁶ Az MDF-tárgyalókból lett miniszterek: Balsai István igazságügy-miniszter (1990–1994), Bod Péter Ákos ipari miniszter (1990–1991), majd MNB-elnök (1991–1994), Für Lajos honvédelmi miniszter (1990–1994), Horváth Balázs belügyminiszter (1990–1993), Jeszenszky Géza külügyminiszter (1990–1994), Kádár Béla nemzetközi

3.2. A Szabad Demokraták Szövetsége

A Szabad Demokraták Szövetsége az 1980-as évek demokratikus ellenzékének szellemi örökségét továbbvivő politikai pártként jött létre 1988 novemberében. A radikalizálódó értelmiségi csoportok főként a liberális pártban találták meg politikai képviselőiket, ahol a rendszerváltás radikális programját fogalmazták meg. E pártban találkozott a korábbi demokratikus ellenzék és holdudvara a liberálissá váló korábbi reformközgazdászok nagyobb csoportjával²⁸⁷ és a „nagyimrés” ötvenhatosokkal.²⁸⁸ Ezek a budapesti csoportok egyébként – hasonló céltételezésüknél és modernista, nyugatos attitűdjüknél fogva – már a nyolcvanas években is jobban megértették egymást, mint bármelyikük a „népi” értelmiségi csoporttal. A heterogénebb reformközgazdász társaság és az egységesebbnek tűnő ellenzék nem ellenfelet látott egymásban, hanem stratégiai szövetségest; míg a disszidensek és a „népi” írócsoport viszonya inkább az alkalmi, taktikai szövetség és a rivalizálás kettősségében volt leírható. Például a szamizdat *Beszélő* itt már elemzett 1982–84-es vitájához – amely a követendő politikai stratégia kialakításáról szólt – több reformközgazdász is hozzászólt, míg az akkori népi értelmiségből senki.

A demokratikus ellenzék értelmiségi tagjai a hatvanas évek lázadó fiataljai voltak, akik közül többük szülei húsz-huszonöt évvel korábban – a negyvenes évek második felében – egy másfajta (ellenkező előjelű) rendszerváltás megvalósításán fáradoztak. Sokan közülük náci és nyilas embervadászatot túlélt, esetleg haláltáborokból visszatért, zsidó származású, polgári-kispolgári egzisztenciák voltak, akik a második világháború után soha többé nem akartak sem a náciizmus, sem az antiszemita előítéletek potenciális áldozataivá válni. A kapitalizmusból ők csak a két világháború közötti magyar „neobarokk” rendszert ismerték, a szabadelvű eszméket pedig gyengének, önvédelemre képtelennek találták. 1944-ben, túlélvén egy háborús veszttérző rasszista rezsimit, az osztályharc és a „népi demokrácia” híveihez csatlakoztak, így a faji elnyomás helyébe lépő, osztályelnyomáson alapuló diktatúra önkéntesei lettek. A szülők nemzedéke a harmincas évek fajvédő etnopolitikája miatt nem tudott végérvényesen integrálódni, így hát az univerzalista, radikálisan új humanizmust ígérő, szocialista eszmékben próbált önmagára ismerni. Mire azonban körülnéztek, azt látták, hogy immár egymásban sem bízhatnak, s az ötvenes évekre maguk is a zsarnokság katonái vagy játékszerei lettek.

Az ebből a miliőből érkező fiatalok egyrészt szüleiknek az *establishment*-be való beépülése, másrészt az 1960-as évek rendszerének „kispolgári”, hazugságra és a hatalommal való kisszerű cinkosságra építő gyakorlata ellen lázadtak. Úgy érezték, hogy míg Rákosi Mátyásnak, az ötvenes évek eszelős diktátorának nem sikerült

megtörnie a nép gerincét, addig Kádár Jánosnak és „puha diktatúrájának” igen. E fiatalok a lázadás mintáit ekkor már Nyugatról kapták az újbaldaliság, a spontaneitás kultusza, a beatzene, a marxista reneszánsz, a részvételi demokrácia, az ellenkultúra, a szexuális forradalom, a harmadik világ elnyomottjaival szolidarizáló mozgalmak és antikolonialista tüntetések révén.

Az ellenzékivé válásban az 1968-as prágai tavasz eseményei és következményei jelentették a fordulópontot. Ekkor világossá vált, hogy a Szovjetunió nemcsak az 1956-os fegyveres magyar forradalmat volt képes eltiporni, de a szocializmus humanizálását zászlajára tűző békés, „bársnyos”, idealista csehszlovák reformmozgalmat is. Innentől kezdve elméleti értelemben már nem volt visszaút a reformizmushoz: az ellenzékivé válás folyamata elindult (Csizmadia 1995; Heller 1998). Sokan disszidáltak, de akik itthon maradtak, ismerős helyzetbe kerültek: az *establishment* által immár deklaráltan „ellenzéki-ellenséges” csoportosulás tagjainak szerepébe.

Ennek a csoportnak a legfontosabb reprezentánsa Kis János filozófus volt, aki középosztálybeli zsidó családban született. Szinte az egész családja a holokauszt áldozata lett. Édesanyja, a család egyetlen túlélője meggyőződéses kommunistává vált, és Kis az apparátus gyermekeinek fenntartott különleges iskolában kezdhette meg tanulmányait. Később az egyetem filozófia szakán Márkus György tanítványa lett, és az ő nyomdokain Marx politikai gazdaságtani és (különösen fiatalkori) filozófiai írásai közötti feszültség feloldásának lehetőségét kereste. Ez a próbálkozás végül a marxizmussal való szakításhoz vezetett. Kis és szerzőtársa, Bence György „származtatott marxizmusa” a hetvenes évek közepére a baloldali magyar reformértelmiség általánosan elfogadott álláspontja lett (Tőkés 1998: 189). Bár Kis 1966-tól tagja volt az MSZMP-nek, renitens nézetei miatt – több más értelmiséggel együtt – 1973-ban kizárták a pártból, majd állását is elvesztette. A belső emigrációban Kis a „létező szocializmussal” szembeállított humanista szocializmus ezoterikus filozófusából csakhamar az emberi jogok alapján álló, nagy hatású ellenzéki mozgalom vezetőjévé vált.

A horizontálisan szerveződő, de gyakorlatilag Kis János által vezetett csoport a lengyel szükségállapot bevezetése után, a szamizdat *Beszélő* megjelentetésével és a többi értelmiségi csoporttal folytatott párbeszéddel vált a rendszer demokratikus ellenzékévé. Az összeszokott, egymást jól ismerő, de a külvilágtól sokáig elzárt csoportnak kulturális és politikai értelemben is ki kellett nyílnia ahhoz, hogy az emberi jogok, a radikális demokrácia, majd később a liberalizmus gondolatait közérthetően, népszerű módon, egyre szélesebb körben kommunikálni tudja. Kis János vezető szerepe a nyolcvanas években kettős értelemben is érvényesült. Elsősorban – főként a *Beszélő*-be írt iránymutató cikkei révén – hatása stratégiai értelemben volt jelentős a demokratikus ellenzék számára. Másrészt azonban Kis éppúgy részt vett a disszidensi körök szervezésében, az aláírásgyűjtésekben, a szabadegyetemeken vagy az utcai tüntetéseken, mint bárki más, így irányító szerepe közvetlenül is érvényesült. Később egy évet ösztöndíjjal külföldön töltött, s ez idő alatt, 1988 má-

gazdasági kapcsolatok minisztere (1990–1994), Kónya Imre belügyminiszter (1993–1994), Szabó Iván ipari miniszter, majd pénzügyminiszter (1991–1994), Szabó Tamás privatizációért felelős miniszter (1992–1994).

²⁸⁷ Mint Bauer Tamás, Csillag István, Soós Károly Attila, Tardos Márton.

²⁸⁸ Mint Hegedűs B. András, Litván György, Mécs Imre, Szabó Miklós, Vásárhelyi Miklós.

sodik és 1989 első felében főként a lendületes szervező, Magyar Bálint szociológus játszott meghatározó szerepet a mozgalom, majd a megalakuló párt életében.

A demokratikus ellenzék körének 1988 elején azzal kellett szembesülnie, hogy ha sikereket akar elérni a demokratikus politikában, akkor politikai *avantgarde*-ből szélesebb és lazább társadalmi-politikai szövetséggé kell alakulnia. Erre először az ötvenhatosokkal, környezetvédőkkel, vallási bázisközösségi csoportok tagjaival, radikális gazdasági reformerekkel, egyetemistákkal és más csoportokkal közösen 1988 májusában létrehozott Szabad Kezdeményezések Hálózata adott lehetőséget. A Hálózat célja az volt, hogy összefogja és egyesítse a már létező, de önmagukban még gyenge civil társadalmi csoportokat, kezdeményezéseket a demokratikus átalakulás megvalósítása érdekében. Egy visszaemlékező szerint: „Az világos volt a Hálózat alapítói számára, hogy a hatalom másként tekint a demokratikus ellenzékre, mint az MDF alapítóira, és ez állt a mögött a megfontolás mögött, hogy először valamiféle ellenzéki szervezetet hozzanak létre. Tehát nem egy direkt politikai párt jellegű szervezetet, hanem együttműködést a különböző, akkor már nagyon sokszínű szerveződések között. [...] nevezzük így: népfrontos jellegű ellenzéki együttműködést alakítsanak ki.”²⁸⁹

Mindez lehetővé tette, hogy a demokratikus ellenzék szimpatizánsi körei a rendszerrel szembeni radikalizmusban „utolérjék” vezetőiket, lazább keretek között csatlakozzanak hozzájuk, s így hasonló értékeket elfogadva mindannyian egy szélesebb szervezetbe integrálódjanak (Kasza 1994). A politikai iránt érdeklődő civilek általában könnyebben csatlakoznak széles platformú, erőszakmentes mozgalmakhoz, mint erősen elkötelezett, zártabb, „forradalmi” csoportokhoz, mert kevesebb kockázatot kell vállalniuk. Az erőszakmentes mozgalmak és kampányok ezért nemzetközi összehasonlításban is sikeresebbek az erőszakot is elfogadó kezdeményezéseknél (Chenoweth–Stephan 2011). Másrészt a hálózatos szerveződés új politikai terepnek bizonyult a demokratikus ellenzék vezetői számára is, amennyiben hitelesnek és meggyőzőnek kellett lenniük olyan közegben, ahol nem feltétlenül ismerték őket és korábbi tetteiket. Ám mire a Hálózat működési elvei kialakultak, Kádár megbukott és az országban felgyorsultak a politikai folyamatok. A Hálózatot alapító ellenzékiek egy része számára világossá vált, hogy az időigényes, a tagszervezetek széles körű egyezkedésén alapuló, egyszerre participatív és koordinálatlan működéssel a szervezet nem képes irányt szabni az eseményeknek. Ők 1988 őszén úgy vélték, hogy megérett a helyzet a pártalakításra. Úgy látták, ha ezt a lépést nem teszi meg, akkor a következő időszakban marginalizálódhatnak.

Az ő kezdeményezésük nyomán alakult meg a Szabad Demokraták Szövetsége 1988 novemberében. Az új párt Elvi Nyilatkozatában egyértelműen letette a garast a rendszerellenzékiesség mellett, és elutasította a „harmadik út” gondolatát (Szalai E. 2018: 217). Az egyre szélesebb körökhöz eljutó rendszerellenzékiesség csakhamar jelentős radikális csoportokat vitt az SZDSZ-be, köztük olyanokat, amelyek egyre

²⁸⁹ Interjú Mécs Imrével (1997).

inkább túl óvatosnak vagy „kétkulacsosnak” ítélték meg az 1988 szeptemberében szintén politikai szervezetté alakult MDF mérsékelt politikáját. Noha az SZDSZ szellemi-politikai értelemben a demokratikus ellenzék örököse lett, az 1988. novemberi pártalakítást nem a demokratikus ellenzék ún. „kemény magja”, hanem az ellenzékhez közel álló értelmiségiek vitték véghez.²⁹⁰ Több vezető ellenzéki személyiség távollétében Magyar Bálint vette át a kezdeményezést, egyikeként azoknak, akik a legtörelmetlenebbül viselték a Hálózat tanácsának közvetlen demokráciát gyakorló, ám szerinte kevés eredményt hozó üléseit. A Hálózat azon tagjai, akik elsősorban a politikai befolyás növelése érdekében csatlakoztak a szervezethez, egyre határozottabban sürgették a pártalapítást. Félték, hogy éppen ők maradnak ki a demokratikus politika sodrából, akik a legeltökéltbben utasították el a Kádár-rendszert. Magyar az ő véleményüket fogalmazta meg, és a többség végül a párttá alakulás mellett döntött. A párt alapításában és nevének megválasztásában jelentős szerepet játszottak a kisegyházak delegáltjai is, akik a Hálózat révén csatlakoztak a mozgalomhoz. Ezekből később „létrejött az Evangéliumi Keresztények csoportja, ahová döntő részben azok csatlakoztak, akik a Hit Gyülekezetéből az SZDSZ-hez kapcsolódtak. [...] Ez a csoport olyan 300 körüli taglétszámmal jött létre, és egy darabig működött.”²⁹¹

Ugyanakkor voltak olyan értelmiségiek, akik puccsszerűnek nevezték az SZDSZ megalakítását, amely után rövid ideig fennmaradt még a korábbi decentralizációs elvek szerint működő Szabad Kezdeményezések Hálózata is. „Az SZDSZ határozott politikai döntéssel megalakult, én ebben kezdeményező és végrehajtó voltam a vezetésben. Lehagytuk azokat a mozgalmi társszervezeteket, amelyek tényleg federalizálták volna az SZDSZ vezetését, és akik következtében minden vezetőségi ülés olyan volt, mint a 16. században a lengyel nemesi köztársaság rendi gyűlése. Ahhoz, hogy politikai szervezetként, politikai pártként működhessen, velük szakítani kellett. [...] Engem ez érdemben nem nagyon érintett, de voltak, akiket igen, és ők nagyon meg vannak sérülve, ezt érzelmileg nem is heverték ki egészen soha.”²⁹² Közéjük tartozott például a Nagy Jenő vezette *Demokrata* szamizdat folyóirat köre, az Inconnu Művészcsoport és a Bokor bázisközösség.

Magyar Bálintnak és Kőszeg Ferencnek fontos szerep jutott 1989 elején a pártközeli szakértelmiség megszervezésében. Az SZDSZ elődcsoportjaiban eredetileg szociológusok és filozófusok játszottak fontos szerepet, később a Hálózat révén csatlakoztak hozzájuk azok a közgazdászok, társadalomkutatók, akiket radikális reformerként tartott számon a szakma és a közvélemény, és akik közül később

²⁹⁰ Az ellenzékiek sokáig nem kaptak útlevelet, s amikor kivételesen mégis, hazatérésük után gyakran ismét megtagadták tőlük a külföldre utazás jogát. Talán abból a megfontolásból, hogy ne legyenek az országban, a belügyminisztérium 1988-ban többüknek engedélyezte a kiutazást ösztöndíjjal vagy külföldi egyetem meghívására. Így az SZDSZ megalapításakor Demszky Gábor, Haraszi Miklós, Kis János és Tamás Gáspár Miklós nem tartózkodott Magyarországon.

²⁹¹ Interjú Hack Péterrel (1997).

²⁹² Interjú Szabó Miklóssal (1997).

többen szerepet játszottak a Nemzeti Kerekasztal gazdasági munkabizottságaiban. Többen közülük tagjai voltak a TDDSZ-nek, és a később a Ligát képviselő társadalomkutató réteghez kötődtek. Magyar Bálint személye hidat képezett a volt demokratikus ellenzék és a párthoz újonnan érkező különböző értelmiségi csoportok képviselői között. A demokratikus ellenzék szürke eminenciásaként kulcsszerepet játszott az illegális *Beszélő* terjesztésében, ezért a régi ellenzékiek fenntartás nélkül megbíztak benne. Társadalomismerete, dinamizmusa és az akkori civil mozgalmi vezetők többségéhez képest szembetűnő professzionalizmusa egyúttal jelentős hatást tett az újonnan érkezőkre, akik úgy érezték, hogy egy feljövőben lévő pártba illeszkednek be. Mivel Magyar nem vesztette el állását a Kádár-rendszerben, s agrárszociológusként, dokumentumfilmesként és folyóirat-szerkesztőként a társadalom különböző rétegeinek tagjaival rendszeresen kommunikált, lehetősége adódott arra, hogy a nyilvános szférában kiépített kapcsolatrendszerét is a pártszervezés szolgálatába állítsa.

Az SZDSZ kezdetben akcionista párt volt, amivel az első időkben komoly sikereket aratott, de később ez a stratégia problémákhoz is vezetett a párt identitásának kiformálásában.

Az SZDSZ ideiglenes, majd 1989. tavaszi küldöttgyűlésén megválasztott ügyvivői testülete a kollektív vezetés elvére épült, ami a legaktívabb, szervező típusú vezetők befolyásának növekedéséhez vezetett. Magyar 1988 novemberétől 1989 júniusáig talán az SZDSZ legaktívabb embere volt, ekkor azonban visszatért Kis János, aki csakhamar átvette tőle a párt irányítását. „Mikor én hazajöttem, az SZDSZ ügyvivői testülete nem működött, nem ülésezett, akkor én, mivel távol voltam a választáskor, és nem voltam az ügyvivő testület formális tagja, én szerveztem meg és hoztam rendszeres működésbe. Ami persze azt jelentette, hogy nemcsak én engedhettem meg magamnak, hogy nem lévén ügyvivő, a testület ülésein részt vegyek, még hozzá meghatározó módon, hanem mások is, tehát teljes volt a kaosz az első időben a tekintetben, hogy ki is vezeti a pártot. Csak fokról fokra alakultak ki és szilárdultak meg a formák és váltak el a kompetenciák. Ez igazándiból teljesen csak az 1990. novemberi küldöttgyűlésen vált véglegessé.”²⁹³

Az SZDSZ magvában túlreprezentált volt a bölcsész és társadalomtudományos értelmiség, így azok a jogászok, akik a párthoz később csatlakoztak, és részt vehettek a rendszerváltás programjának megírásában, rövid időn belül gyors pártkarrierre futhattak be.²⁹⁴ A kerekasztal-tárgyalások idején a SZDSZ kiemelkedő alakjává az eleinte szakértőként csatlakozó és a pártba csak hónapokkal később belépő fiatal alkotmányjogász, Tölgyessy Péter vált. Akik ehhez a vállalkozáshoz csatlakoztak, azokat eleinte jobban motiválta a szakmai, mint a politikai kihívás. Tölgyessy azonban, alig pár hónap alatt, nem egyszerűen a párt küldöttje, hanem szinte az egész ellenzéki tábor politikai és jogi stratégája lett.

²⁹³ Interjú Kis Jánossal (1997).

²⁹⁴ Mint Hack Péter, Tölgyessy Péter.

Tölgyessy szinte a semmiből robbant be a politikába, s a kerekasztal-tárgyalásokon való szereplésével alapozta meg politikai karrierjét. Nemcsak ő volt ismeretlen sokak számára, de ő maga is kevesekkel állt kapcsolatban. Bár részt vett a Hazafias Népfront védőszárnyai alatt kiadott *Fordulat és reform* című vitaanyag (Antal et al. 1987) kidolgozásában, sőt szakértőként néha részt vett helyi MDF-szervezetek rendezvényein is, politikai előélete a kerekasztal bármelyik fontosabb résztvevőjénél jelentéktelenebb volt. A tárgyalásokba azonban már kiértelt alkotmánykonceptióval vágott bele, s felkészültségével, vitalitásával egykettőre ámulatba ejtette párt- és tárgyalótársait. Egy kortárs résztvevő szerint: „Mindenki el volt ájulva az SZDSZ-ben attól, hogy milyen jó dolog az, hogy végre van egy olyan ember, akit nem lehet lesöpörni jogi dolgokban. [...] Végeredményben nagyon jó szakmai megalapozottsággal mondott dolgokat. Az volt a szerencse, hogy ezeknek a szakmai dolgoknak az összerendeződése alapvetően egybeesett a liberális gondolkodásmóddal. [...] Tölgyessy elméleti jogász volt, Kónya Imre (MDF) pedig ügyvéd, ami egy más kultúrvilág, akárhogy is nézzük. Ott általában, rendszertől függetlenül, sok reakció volt, és sok mindenben a tekintélyelvűséghez, a méltóságteljes urizáláshoz kapcsolódott.”²⁹⁵

Tölgyessy dinamikus fellépése radikalizálta az SZDSZ politikáját. Még a párt külföldről hazatérő vezetőinek is időbe telt, amíg felvették a tempóját. Kis János például júniusi hazatérése után kezdetben óvatosabban politizált, és megpróbálta középre húzni az SZDSZ politikáját. Tölgyessy úgy értékelte a helyzetet, hogy Magyarországon mindenképp túl kell lépni a lengyel típusú alku modelljén,²⁹⁶ és az SZDSZ-nek arra kell törekednie, hogy markánsan megkülönböztesse magát a mérsékelt-középutas erőktől. Noha Tölgyessy formálisan az SZDSZ ügyvivő testületének kontrollja alatt állt, a terítéken lévő alkotmányjogi kérdésekben senki nem volt kompetensebb nála, így – szaktudása, munkabírása és lendülete révén – hónapokon belül az SZDSZ egyik informális vezetőjévé vált. Hirtelen megnövekedett presztízse révén önálló akciókba is kezdett, amivel még szövetségeseit is kész helyzet elé állította.²⁹⁷ Nem kellett sok idő ahhoz sem, hogy már ne csak szakértőként, hanem a konfrontatív helyzeteket a nyilvánosság előtt is szívesen vállaló, liberális politikusként lépjen fel. 1989 szeptemberére legalább annyira reprezentálta a radikális-liberális ellenzék nézeteit, mint ahogy Antall József a mérsékelt-konzervatív ellenzékét. Egyik akkori párttársa így látta: „Tölgyessy igazán nem is a kerekasztalnál nőtt ilyen nagyra, hanem a négyigenes népszavazás kapcsán.” A párt soproni gyűlésén, amely a népszavazási petíciós kampány elindításáról volt hivatva dönteni, „teljesen magával ragadta a társaságot, nagyon fölvilanyozódott mindenki, és egyszerre úgy tűnt, hogy itt van egy feladat, tehát imponáló lelkesedéssel szállt be min-

²⁹⁵ Interjú Kurucz Jánossal (1997).

²⁹⁶ A lengyel modell 1989 nyarán azt jelentette, hogy az ellenzék alakíthat kormányt, de a kommunista párt adja az államfőt.

²⁹⁷ Olyan kérdésekben, mint például az alkotmánybírói törvény, vagy az ombudsman intézményének felállításá-

denki az aláírásgyűjtésbe.”²⁹⁸ Szervezeti értelemben a népszavazási kampány építette föl az SZDSZ-t, de ez csak azért volt lehetséges, mert a radikalizálódó közhangulat addigra elfogadta a következetes átmenet elvét. A pártnak 1989 augusztusában országosan még csak 40 szervezete volt, de az 1990. márciusi választásokra ez a szám már 600-ra nőtt.²⁹⁹

Az SZDSZ az első szabad választások után parlamenti ellenzékbe szorult. Olyan kormánykoalíció került hatalomra, amelyben az 1956–89 között fennállt Kádár-rendszerrel tévőlegesen is szemben álló csoportok mellett főként olyanok kaptak helyet, akiknek a legfőbb stratégiájuk a túlélés volt. Értékrendjükben sokszor közel álltak a két világháború közötti Magyarországhoz: annak tradicionális, az állami beavatkozást változatlanul fenntartani igyekvő paternalista politikájához. A liberális párt értelmiségi vezetésében igen hamar felmerült annak lehetősége, hogy a pártnak a kormány ellenzékéből esetleg ismét a rendszer ellenzékévé kell válnia (Köszeg 2000: 82–83). Úgy értékelték, hogy MDF vezette kormány központosító törekvései, valamint az MDF radikálisainak retorikája egy új „nómenklatúra” kiépítéséhez, a gazdasági hatalom megszerzéséhez és egy színleg demokratikus, de valójában félig tekintélyelvű rendszer megszilárdulásának igazolásához vezethetnek.

A rendszerellenzéki gondolatának újbóli felvetődése egyúttal azt is jelezte: az 1989–90-ben még átütően sikeres értelmiségi csoport (Böröcz 1992) nehezen találta helyét nemcsak az új rendszerben, hanem a hirtelen kialakult politikai elitben is. A párt tagsága és a közvélemény egy része nem értette, hogy a korábban éles antikommunista retorikával sikereket arató párt miért csak az intézményi változtatásokra koncentrált. Az SZDSZ vezetésével szemben ellentmondó kritikák fogalmazódtak meg: voltak, akik túl radikálisnak tekintették az 1990. őszi taxisblokád idején tanúsított magatartása miatt, mások viszont – a visszamenőleges igazságtételi követelésekkel való szembefordulása miatt – a rendszerváltó radikalizmustól való eltávolodással vádolták. Vita volt arról is, hogy lehetséges-e rendszerváltás elitváltás nélkül. Fehér és Heller (1992: 96) egyenesen a kelet-közép-európai „dicsőséges forradalmak” specifikumának tartotta, hogy „e régióban elitváltás nélkül került sor gyökeres rendszerváltásra”. Ám a változás utáni társadalmi elégedetlenség egyik legtöbbet hivatkozott oka éppen a széles körű elitváltás elmaradása lett, amire a jobboldali populisták igyekeztek programot építeni (Csurka 1992b). 1991-ben a korábbi szimpatizáns értelmiség elfordult az SZDSZ-től, a párt népszerűsége csökkent (Gyekiczki 1991).

A párt belső életére az értelmiségi politizálás volt jellemző, amely a formális, bürokratikus struktúrák megerősítése helyett az informális eljárásoknak kedvezett. A demokratikus ellenzék meghatározó tagjai közmegebecsülésnek örvendtek a tagság körében. Például Kis János befolyása a távollétében is érvényesült, majd kül-

földről való visszatérése után azonnal bekapcsolódott a háromoldalú tárgyalásokba. 1990–91-ben formális szerepet is elvállalt, amikor az SZDSZ első elnökeként tevékenykedett, de nem akart parlamenti képviselő lenni. 1991-től fokozatosan visszavonult a politika első vonalából, de informális befolyása még az ezt követő években is megmaradt.

Az egyik volt disszidens, a korabeli SZDSZ egyik legjelentősebb politikusa szerint „a pártnak régi hibája a rettenetes szervezatlenség. Miközben állandóan azt lehetett olvasni a jobboldali sajtóban, hogy ez egy falanx, központilag irányított, kemény, jól összeszervezett, centralizált szervezet, ez egy teljesen kaotikus struktúra alapján, személyzeti politika nélküli, összevissza szervezett bagázs volt. Az SZDSZ vezető testülete olyan volt, mint a *Beszélő* szerkesztősége, ahol mindenkinek van egy ötlete. [...] És amikor már nem viszi a langlelkűség, akkor viszont minden szembetűnik.”³⁰⁰ A később érkezett Tölgyessy ezt szintén hasonlóan látta: „Az SZDSZ ügyvivő testülete – nem akarok bántó kifejezést használni – nem igazán hatékony, alacsony hatékonyságú, fecsegő társaság volt, és azt láttam, hogy nekem egyszerűen nincs időm rá. Egész biztosan állítom, hogy [1989 nyarán] eltelhetett két hónap, hogy én egyszer bent voltam az SZDSZ ügyvivő testületének ülésén, közben meg fő erővel mentek a tárgyalások. [...] Az ügyvivő testületnek szerintem lényegileg semmiféle befolyása nem volt a tárgyalások vitelére.”³⁰¹

A választásokat követően Tölgyessyt választották meg az SZDSZ frakcióvezetőjének, de alig néhány hónap után, 1990 őszén, váratlanul leváltották posztjáról. Képviselőtársa utólag így emlékezett vissza az alkotmányjogászból lett politikus tevékenységére: „Ő sztárja volt ennek a csoportnak, és egyszerűen az egész társaság odavolt érte. Iszonyú intelligens fiú volt, borzasztó sikeresen csinálta, amit csinált [...] de hát a hibái azonnal szembetűntek. Ő egy titkolódzó, rosszul kommunikáló, magányos ember, és hát ilyen szempontból rosszul kooperál, nem azért, mert külön tervei vannak, hanem egyszerűen olyan. [...] Úgy nézett ki az ő parlamenti frakcióvezetése, hogy a melléhez szorította az iratokat, és rohant a folyosón, a párt meg rohant utána, kérdezte, hogy mi van azokban a papírokban. Mert sose mondta meg.”³⁰²

Amikor a kívülről jött Tölgyessy a párton belül meghatározó politikai szerepre törekedett, szembetalálta magát a régi demokratikus ellenzék vele szemben szinte egységesen felsorakozó képviselőivel. Leváltását azonban nem nézték jó szemmel a párttagok, így a mozgalmi múltú értelmiségi pártvezetés éppen az általa korábban erősen támogatott akcionista tagsággal került szembe. Paradox módon ezt a „mozgalmi hullámot” tudta kihasználni később Tölgyessy, mint nem mozgalmi politikus, akit a tagság 1991 őszén pártelnökké választott az egykori disszidensek

²⁹⁸ Interjú Köszeg Ferencsel (1997).

²⁹⁹ Interjú Tölgyessy Péterrel (1997).

³⁰⁰ Interjú Tamás Gáspár Miklóssal (1997).

³⁰¹ Interjú Tölgyessy Péterrel (1997).

³⁰² Interjú Tamás Gáspár Miklóssal (1997).

jelöltjével szemben.³⁰³ A pártegységet remélő tagság csalódására a régi rendszerellenzék tagjainak többsége azonban nem volt hajlandó együttműködni az új elnökkel, és egységesen kivonult az ügyvivő testületből.³⁰⁴ A közös múlttal bíró értelmiségi politikusok számára összetartozásuk deklarálása abban a pillanatban fontosabb volt pártjuk sikerénél. Tölgyessy aztán egy év elnökséget követően a régi pártelit immár nem mozgalmi, hanem – platformok életre hívása révén – szervezeti eszközökkel tudta leváltatni.

A régi mozgalmi értelmiség és az újonnan a pártelitbe kerülő szakértelmiség közötti mentalitásbeli különbségek mellett e konfliktusra ideológiai magyarázatot is adott a párt egykori történész képviselője: „Hogy miért volt Tölgyessyvel szemben idegenkedés? Hát azért, mert az SZDSZ-t mégiscsak a demokratikus ellenzék alapította, és ennek volt egy összeszokott stílusa, belső hierarchiája, és Tölgyessy kívülről jött be. [...] A demokratikus ellenzék polgári radikális mentalitású emberjogi mozgalom volt, amely eszmeileg a liberalizmus és a szociáldemokrácia között helyezkedett el. [...] Tölgyessy kívül volt ezen, és tényleg sokkal több köze volt a magyar közjogi hagyományhoz, ami a polgári radikális mentalitás számára bizonyos fókig gyanús volt. Hiszen Jászi Oszkár is utálta tulajdonképpen az egész hagyományos magyar alkotmányosságot, mert ő modern polgári alkotmányosságot akart, ilyen föderalista, svájci alapon. [...] Végül nem tetszett az SZDSZ minden vezetőjének, hogy Tölgyessy jóban van Antall-lal, nem tudták ezt igazán megemésztetni.”³⁰⁵

A vezetési válság tapasztalata komoly tanulságot jelentett az SZDSZ hagyományos elitje számára, amelynek meghatározó köre – a személyi lemorzsolódások ellenére – ezt követően egészen az ezredfordulóig domináns pozícióban maradt. A rendszerváltást követően az SZDSZ húsz éven át parlamenti párt volt, s ebből tíz évet kormányon töltött. A kerekasztal-tárgyalások szabaddemokrata résztvevői közül Magyar Bálint művelődési miniszter, pártelnök, majd oktatási miniszter lett,³⁰⁶ Kis János, Tölgyessy Péter és Pető Iván³⁰⁷ pedig a párt elnöke.

3.3. Párhuzamos tendenciák

A két legnagyobb ellenzéki párt, az MDF és az SZDSZ különböző irányokból érkező értelmiségiekre épített. Az SZDSZ magját a demokratikus ellenzékben és annak környékén működő értelmiségiek adták, míg az MDF magjában az ellenzék

³⁰³ Dornbach Alajosról van szó, aki korábban a demokratikus ellenzék ügyvédjeként is tevékenykedett.

³⁰⁴ E körből Solt Ottília volt az egyetlen, aki ügyvivői szerepet vállalt Tölgyessy elnöksége idején.

³⁰⁵ Interjú Kőszeg Ferencsel (1997).

³⁰⁶ Magyar Bálint az SZDSZ művelődési minisztere volt a Horn-kormányban (1996–1998), majd pártelnök (1998–2000); később oktatási miniszter volt a Medgyessy-kormányban és az első Gyurcsány-kormányban (2002–2006).

³⁰⁷ Kis János 1990–1991-ben, Tölgyessy Péter 1991–1992-ben, Pető Iván pedig 1992–1997 között volt az SZDSZ elnöke.

és a kormány között egyensúlyozó népi értelmiségiekén kívül elsősorban olyanok kaptak szerepet, akik különféle (az 1945 utáni évekhez, illetve 1956-hoz kötődő) családi traumák folytán a Kádár-korszakot a szakmába fordulva, a politikától távol töltötték. A két csoport a politikai párttá válás során hasonló fázisokon ment át, de nem ugyanakkor. A két párt versenyében sokáig az MDF állt jobban, bár 1989 bizonyos pillanataiban a liberálisok vették át a kezdeményezést. Az MDF nagyobb volt, és kevésbé konfrontatív, míg az SZDSZ kisebb és radikálisabb. Míg az MDF kampányszlogenje 1990-ben a „nyugodt erő” volt, az SZDSZ-é a „Tudjuk, merjük, tesszük!”.

E pártoknak eszmékre és értékekre volt szükségük ahhoz, hogy megpróbálják a magyar társadalom legalább egy részét kimozdítani passzivitásából. Mindkét tábornak hiteles vezetőkre, morális tekintélyekre volt szüksége, akik a programot saját személyiségükkel is hitelesítették. Ez volt az ideológiai-mozgalmi szakasz, amelynek vezéregyénisége a megalakulás előtt álló MDF-ben a költő Csoóri Sándor, az SZDSZ-t utóbb létrehozó demokratikus ellenzékben pedig a filozófus Kis János volt.

E két csoportnak ezt követően – immár határozott világképpel és politikai programmal rendelkezve – stabilizálnia kellett helyzetét. Szervezetileg is nyitottá kellett válniuk a további ellenzéki csatlakozók számára. Halaszthatatlanná vált a szervezetépítés, a párttá alakulás. E második, szervezetépítési szakaszban az MDF-ben az esszéista és hivatalnok Bíró Zoltán, az SZDSZ-ben pedig a szociológus Magyar Bálint töltött be nélkülözhetetlen szerepet.

Végül pedig – amikor az új pártok eszmeisége és szervezeti karaktere már kialakult – részt kellett venni a rendszer megváltoztatásáról folytatott tárgyalásokon, ahol már nem a saját szervezet, hanem az ország jövőbeli berendezkedése volt a tét. E periódust tárgyalásos, közjogi-alkotmányozó szakasznak nevezhetjük. E feladatra találta meg az MDF a történész Antall Józsefet, az SZDSZ pedig a jogász Tölgyessy Pétert. Előbbiből a demokrácia első miniszterelnöke, utóbbiból pedig a legnagyobb ellenzéki párt frakcióvezetője lett.

Mindkét rivális rendszerváltó párt megfelelt a különböző pártfejlődési szakaszok kihívásainak: szilárd identitással, működő szervezettel és jól kidolgozott rendszerváltó elképzelésekkel rendelkeztek. Már csak meg kellett egyezniük: egymással is, ellenfeleikkel is. Az MDF és az SZDSZ nyolcvanas évek végi története a versengés és együttműködés olyan példáját jelentette, amely nélkülözhetetlen volt a demokratikus átmenet sikeréhez. Az egyik SZDSZ-es résztvevő így jellemezte a két párt választási versengését: „Az elnökválasztásról rendezett népszavazáson örült szerencsével győztünk, hatezer szavazattal. [...] Utána pedig radikális rendszerváltó lendületbe mentünk át, és nem ismertük fel, hogy ebből vissza kellett volna eresztetni. Nem volt nekünk választási tapasztalatunk. [...] Kicsit féltek is tőlünk, hogy nagy számonkérést fogunk rendezni.”³⁰⁸ Az 1990-es választások idején úgy tűnt,

³⁰⁸ Interjú Mécs Imrével (1997).

hogy az SZDSZ a radikális rendszerváltó párt, az MDF pedig a mérsékelt, „nyugodt erő”. A rendszerváltás békés jellegét is demonstrálja, hogy az utóbbi győzött.

Mindkét csoportosulásnak a párttá alakulás három eltérő szakaszán kellett átesnie. Az alábbi táblázat ezt a folyamatot összegzi.

10. táblázat. A pluralizálódás szakaszai és a két legfontosabb ellenzéki csoport meghatározó vezetői

IDŐSZAK	A POLITIKAI FEJLŐDÉS SZAKASZAI	MEGHATÁROZÓ VEZETŐK ÉS CIVIL FOGLALKOZÁSUK	
		MDF	SZDSZ
1985–1987	disszidencia, tiltakozás	Csoóri Sándor (költő)	Kis János (filozófus)
1988	hálózatépítés, pártosodás	Bíró Zoltán (tisztviselő)	Magyar Bálint (szociológus)
1989	tárgyalás, alkotmányozás	Antall József (történész)	Tölgyessy Péter (jogász)
1990-től	parlamenti politika	miniszterelnök: Antall József	ellenzéki pártelnök: Kis / Tölgyessy / Pető Iván (történész)
		frakcióvezető: Kónya Imre (jogász)	frakcióvezető: Tölgyessy / Tardos Márton (közgazdász)

(Forrás: Bozóki–Karácsony 2002: 91)

Az SZDSZ és az MDF vezető csoportját alapvetően olyan demokraták alkották, akik az Európához való felzárkózás politikai programját képviselték, de abban különböztek egymástól, hogy míg az SZDSZ számára Európa program és kulturális értelemben elérendő cél volt, addig az MDF számára földrajzi és történelmi adottság. Emellett az MDF-ben jelentkeztek az európai integráció módjára fenntartással tekintő nézetek is, amelyek kifogásolták annak elitizmusát (Csengey 1990). Ugyancsak viták voltak a gazdasági átmenetről: akadtak olyan vélemények, amelyek szerint a párhuzamos (politikai és gazdasági) átalakulás helyett előbb meg kell teremteni a piacgazdaságot, mert csak arra épülhet stabil demokrácia. A többségi álláspont viszont az volt, hogy a politikai szabadság megteremtése nem tűr halasztást, mert a cél nem a reformdiktatúrára épülő, chilei típusú „hosszú átmenet”, hanem az akadálymentes átalakulás a nyugatias, pluralista demokráciába.

Bibó István hatására mindkét pártban erős volt az önkormányzatiság eszméje. Bilecz Endre történész, a korszak egyik mozgalmára – aki a BZSBT-ből indult, de az első parlamenti ciklusban mindkét nagy rendszerváltó párt frakciójában megfordult – így írta le ezt az általa is osztott meggyőződést: „A népi mozgalom bibóista szárnyához tartozom, amely kiemelten hangsúlyozza, hogy Magyarországon a társadalmi önkormányzatok rendszerére kell, hogy épüljön mindenfajta demok-

rácia. [...] Itt a nyugati értelemben vett civil társadalom soha nem fejlődött ki. Tehát amikor a társadalomnak önmagát kell civil társadalommá szerveznie, akkor csak a munkahelyi, lakóhelyi, gazdasági, kulturális autonómiákra tud támaszkodni” (Bossányi 1989: 224).

E pártok vezetői a plurális politikai szerkezet és egy olyan vegyes gazdaság híveinek mutatkoztak, amelyet a piac dominál. Önmagában azonban nem a piacelvűség különböztette meg őket a liberális szocialistáktól – akik a „piaci szocializmus” gondolatával kacérkodtak –, hanem az, hogy a köztulajdonnal szemben a magántulajdon elsődlegességét vallották (Faragó 1986). Abból indultak ki, hogy egy társadalom akkor működik jól, ha alrendszerei saját logikájuknak megfelelően funkcionálnak, azaz a politikában a demokrácia, a gazdaságban pedig a piac logikája érvényesül. Ezek működését szerintük nem idegen logikáknak az adott alrendszerbe való előzetes beépítésével kell lefékezni, hanem diszfunkcionális hatásait egy külön intézményrendszer létesítésével (jó szociálpolitikával) utólag kell kompenzálni.

Álláspontjuk szerint a magyar társadalom modernizációjának is ezt az utat kell követnie, ami az „Európához való felzárkózás” útjaként jelent meg: ennél fogva az akkori neokonzervatív trendnek megfelelő konszenzus alakult ki közöttük abban, hogy a legjobb szociálpolitika a piacelvű gazdaságpolitika. Egyúttal alapértékeik közé tartoztak az egyéni szabadság és a közösségi politizálás alulról erősödő formái: a vállalkozó individuum és a civil társadalom. Ebben a gondolkörben a tulajdon nem a szabadság korlátjaként, hanem garanciájaként jelent meg. Elvileg arra törekedtek, hogy a társadalom intézményei a gyakorlatból, önszerveződési folyamatok eredményeként alakuljanak ki, és ne felülről telepedjenek azokra rá – ám azután a rendszerváltás hevében maguk is gyorsan, felülről hozták létre ezeket az intézményeket.

A reformhoz való viszonyuk eleinte pozitív, majd ambivalens volt, tekintettel a „reform” fogalmának gyors leértékelődésére (Urbán 1986). E körön belül sokan még az 1980-as évek második felében is úgy vélték, hogy bár a reform nem célozza a rendszer megváltoztatását, végső soron mégis olyan folyamatokat indíthat be, amelyek az esetleges rendszerváltás szempontjából katalizátorként hatnak.³⁰⁹ Másik részük viszont a rendszert eleve reformálhatatlannak tekintette, és távol maradt a reformvitáktól. A nemzedék tagjai között nem kevesen voltak olyanok, akik számára ez az értékrendszer kevésbé politikai ideológia volt, mint inkább megélt, jogtudatos életforma. Az 1980-as évek első felében a liberális demokrata nézetek megfogalmazása a második nyilvánosság keretei közé szorult, de ott sem volt domináns. Implicit formában azonban e nézetek föllelhetők voltak számos közigazdasági és társadalomelméleti munkában, ahol egyre erőteljesebben jelent meg a

³⁰⁹ A rendszerváltás kifejezést 1989 tavaszáig nem használták. Az MSZMP reformerei modellváltásban gondolkodtak. A rendszerváltás kifejezést az SZDSZ ún. „Kék könyve”, az 1989 áprilisában kibocsátott *A rendszerváltás programja* vezette be (Magyar et al. 1989).

piacgazdaság igénye, noha a „kapitalizmus” kifejezést általában kerülték. 1989-re azonban ez az álláspont vált dominánssá mindkét pártban.

A párhuzamos tendenciák ellenére mindkét értelmiségi párt vezetése mély gyanakvással tekintett egymásra. Noha döntő pillanatokban – mint például az 1989. nyári kerekasztal-tárgyalásokon és az ún. Antall–Tölgyessy-„paktum” idején – példászerűen együtt tudtak működni, a köztük levő ellentét az évek során egyre mélyült. E gyanakvásnak legalább a nyolcvanas évek elejéig visszanyúló előtörténete volt. Habár már ekkor voltak a két értelmiségi csoportnak sikeres közös vállalkozásai, egymással szembeni sérelmeik mégis folyamatosan fennmaradtak.³¹⁰ A népiek nem mentek el a demokratikus ellenzék által 1986 őszén szervezett 1956-os konferenciára, mert fontosabbnak tartották az írószövetségi közgyűlést. A demokratikus ellenzék tagjai a népiekkel való konzultáció nélkül hozták nyilvánosságra a *Társadalmi szerződés* című programot, amely szélesebb ellenzéki platformként erősebb hatást válthatott volna ki a társadalomban. Erre válaszul a népiek Lakiteleken elindították a Magyar Demokrata Fórumot, amelyet a hatalom számára Pozsgay Imre jelenlétével legitimáltak. Mindez fokozta a gyanakvás spirálját, hiszen a disszidensek számára ez olybá tűnt, mintha a népiek lepaktáltak volna a reformkommunistákkal. A demokratikus ellenzék viszont szorosabbra fűzte a szálakat a reformközgazdászokkal és a vallási bázisközösségekkel, és együtt hozták létre a Szabad Kezdeményezések Hálózatát, amelybe az MDF-et is meghívták tagszervezetként. Az MDF-ben viszont ezt úgy értékelték, hogy a disszidensek a Hálózat révén próbálnak szervezeti értelemben felülkerekedni a Fórumon, hiszen azt csupán a Hálózat egyik tagszervezetének szánták. Ezért az MDF távol tartotta magát a Hálózattól. Az SZDSZ megalakítását viszont legalább annyira motiválta az MDF-től való lemaradás félelme, mint a Hálózat nem elég hatékony működése miatt érzett frusztráció. Mindez abban tetőzött, hogy az Ellenzéki Kerekasztalt, mint az ellenzéki pártok közös fórumát, eredetileg az SZDSZ találta ki,³¹¹ de ekkor már a liberális párt vezetői úgy döntöttek, hogy helyesebb, ha a kezdeményezést a Független Jogász Fórum képviselőjének engedik át (Bozóki 2000: 26). Az EKA-ban való fórumos részvételtől Bíró Zoltán, az MDF elnöke így is idegenkedett – aki akkor még a Pozsgayval való különalkura törekedett –, de a párt vezetői belátták, hogy nem maradhatnak ki a születőben lévő ellenzéki együttműködésből.

Minden konfliktus ellenére az MDF és az SZDSZ sikeresen együtt tudott működni a tárgyalások során. Mindez annak is köszönhető volt, hogy a kerekasztal-tárgyalásokon mindkét pártban a pragmatikus politikusok vették át a vezető szerepet a korábbi értelmiségi maghoz képest. Összességében azonban a demokrácia politikai kultúrája szempontjából nem bizonyult helyesnek az éles konfrontáció

³¹⁰ Az Aczél György nevéhez fűződő kommunista kultúrpolitika a potenciális ellenzéki csoportok megosztásában volt érdekelt. A *Bibó Emlékkönyv* és a monori találkozó sikert hozó ellenzéki együttműködése ellenére Aczél fenn tudta tartani, sőt erősítette a „népi” és az „urbánus” csoport közötti kölcsönös bizalmatlanságot.

³¹¹ Interjú Fodor Gáborral (1997).

retorikája, mert ez főként a politikai és kulturális elit szintjén zajlott. Mindez nem találkozott a társadalom széles rétegeinek mindennapi tapasztalataival, amelyet az állásvesztés, a munkanélküliség és a magas infláció határozott meg. Az értelmiségi csoportok vitája azonban elsiklott efölött. A rendszerváltás nyomán felerősödő elitista politikai diskurzus így akaratlanul is hozzájárult a demokratikusan választott politikai elitől való gyors társadalmi elidegenedéshez.

3.4. A Fiatal Demokraták Szövetsége

A Fidesz 1988. március 30-án különböző autonóm egyetemi klubok és szakkollégiumok tagjaiból alakult, ifjúsági politikai szervezetként. Az alakuló gyűlést összehívó fiatalok a deáki „felirati párt” koncepcióját vallották: szándéknyilatkozatot akartak elfogadtatni egy majdani Demokratikus Szocialista Ifjúsági Szövetség nevű szervezet elindításáról.³¹² Orbán Viktor azonban a jogász szakkollégisták támogatásával, a „határozati párt” formuláját követve, a szervezet azonnali megalakítását sürgette, olyan elnevezéssel, amelyben nem szerepel a „szocialista” szó. Ez utóbbi javaslat kapott többséget, és az ifjúsági szervezet – Fiatal Demokraták Szövetsége néven – még aznap megalakult.

Az ülés egyik kezdeményezője szerint akkor még viszonylag „kemény kádárizmus” volt: „...nem akartam, hogy azokat a fiúkat kirúgják az egyetemről, akiket én odavittem. Lényegében az új párt kimondása azzal is járhatott volna, hogy lecsukják a társaságot, mint ahogy voltak is ilyen elképzelések. [...] De megbillant a Kádár-rendszer, és nem hajtották végre. Tehát ezért én egy mérsékeltbb vonalat képviseltem, biztos az alkatomnál fogva. De lényegében nekem jutott eszembe ez a konstrukció. Lehet, hogy különben mindenki elmegy más irányba, az MDF vagy a Szabad Kezdeményezések Hálózata felé.”³¹³

A Fidesz alapító nyilatkozatában nemcsak átfogó demokratikus célokat fogalmazott meg, hanem megjelölte politikai ellenfelét is, a Kommunista Ifjúsági Szövetséget (KISZ), amelynek az ifjúság körében meglévő hatalmi monopóliuma megtörését tűzte ki célul (Bozóki 1992a: 23–25). A szervezetet létrehozó egyetemisták és fiatal értelmiségiek nem rejtették véka alá, hogy egy olyan új Magyarország megteremtésének reményében fogtak össze, amelyről azt remélték, hogy alapvetően más lesz, mint az akkor fennálló rendszer.

A társaság tagjai a szakkollégiumi mozgalomban találkoztak egymással, és aktívak voltak a körök és klubok szervezésében a nyolcvanas évek derekán. Az egyetemi klubok 1985-ös szarvasi országos találkozásán jött össze először az a személyi kör, amely később a Fideszt is megalakította.³¹⁴ Ezek az aktivisták utána már tuda-

³¹² Interjú Diczházi Bertalannal (1997).

³¹³ Uo.

³¹⁴ Interjú Kövér Lászlóval (1997).

tosan arra készültek, hogy ne csak szakmai téren váltsák majd fel az előttük járó nemzedékeket, hanem a politikában is. A szakmai képzést először fokozatosan háttérbe szorította a politikussá válás folyamata. Az egyetemi klubok csak belülről átlátható, kollektivistá világa kedvezett a jó verbális képességekkel rendelkező, gyorsan cselekedni kész, tehetséges jövőbeli politikusoknak, akik radikális fellépésük révén jelentős hatást tudtak gyakorolni kortársaikra (Bozóki–Karácsony 2000; Pünköszt 2005).

A fiatalok radikális-liberális pártja sajátos értelmiségi-félértelmiségi alakulatként lépett színre. Ez a fiatal kritikai értelmiség radikális nemzedékét képviselő, jórészt vidéki városi származásúakból álló egyetemi szakkollégista csoport³¹⁵ alakult elsőként nyíltan politikai szervezetté a demokratikus átmenetben. Amikor a „félértelmiségi” jelzőt használok, elsősorban arra utalok, hogy bár a Fidesz magvához tartozók egyetemi diplomát szereztek, többen közülük szociológiai kutatócsoportokban dolgozhattak³¹⁶ vagy nyugati egyetemeken is tanulhattak,³¹⁷ a társaság zömének mégsem volt ideje felkészülni az értelmiségi szerepre. Kezdő jogászok, közgazdászok, ösztöndíjasok, nevelőtanárok, a munkahelyeken éppen elhelyezkedni akaró pályakezdők voltak, ráadásul néhányukat újra behívták katonai szolgálatra az egyetem elvégzése után.³¹⁸ Ők az egyetem padsoraiból kikerülve szinte egyenesen a politikába léptek át. Tőlük kissé különböztek azok a néhány évvel idősebb fideszesek, akik már a Fidesz megalakulása előtt értelmiségi pályán voltak, és az értelmiségiek identitásával vettek részt a kerekasztal-tárgyalásokon.

Az Orbán Viktor, Fodor Gábor, Áder János és Kövér László nevével fémjelzett belső mag a szakkollégiumi mozgalomban elsajátított játékszabályok ismeretében fogott hozzá a szervezetépítéshez és a tárgyalássorozatban való részvételhez. A társaság többségében csak részben alakult ki az az értelmiségi ethosz, amely a disszidenseket jellemezte és politikai magatartásukat formálta. A Fidesz tagjai a rendszer lassú bomlása idején már nem érzékelték a bürokrácia részéről merev ellenállást, ledönthetetlen tabukat, így rendszerkritikájukban szinte a kezdetektől a gyakorlatias, pragmatikus magatartás dominált. E fiataloknak – az egyetemről való eltávolítás veszélyén túl – nem volt veszténivalójuk. A Fidesz a gyors, rajtaütésszerű, a civil társadalmat hirtelen felélesztő és a kommunistákat kész helyzet elé állító „akciózás” híve volt.³¹⁹ A legyőzendő ellenség kezdetben a KISZ volt, később a rend-

³¹⁵ Főként a Bibó, a Rajk és a Széchenyi szakkollégium fiatal jogászai és közgazdászai.

³¹⁶ Áder János és Hegedűs István az MTA Szociológiai intézetében a Bihari Mihály által szervezett kutatócsoportban, Kövér László, Molnár Péter Németh Zsolt és Orbán Viktor pedig a Soros Alapítvány által támogatott, Bába Iván és Mislivetz Ferenc által vezetett Közép-Európa kutatócsoportban. Vö. Interjú Áder Jánossal (1997); Kövér Lászlóval (1997); Molnár Péterrel (1997).

³¹⁷ A külföldi egyetemekre a Soros Alapítvány támogatásával juthattak el, például Csaba Iván, Orbán Viktor, Szájer József, Urbán László és Vig Monika.

³¹⁸ Fodor 1987-es és Orbán 1988-as újra behívásának ekkor már politikai okai is voltak. Interjú Fodor Gáborral (1997).

³¹⁹ A korai Fidesz egyik legsikeresebb akciója a népszerűtlen kommunista parlamenti képviselők visszahívására irányult. Ennek eredményeképp az 1989. nyári időközi választásokon 42 év óta először jutott a parlamentbe ellenzéki politikus (Bozóki 1992a: 130–133).

szer egésze vált azzá. A nyolcvanas évek közepe óta formálódó baráti kör egyre inkább kikristályosodó célkitűzése a késő kádári struktúrák felszámolása lett.

A Fideszben jellemzően olyan első vagy másodgenerációs értelmiségi fiatalok tömörültek, akikben igen erős vágy élt a társadalmi hierarchiában való felzárkózásra, s számukra mindenekelőtt ez számított sikerkritériumnak. Szinte mindent egyetlen kártyára, a politikai sikerre tettek fel. Leginkább a második világháború utáni „fényes szellők” nemzedékére hasonlítottak, azzal a különbséggel, hogy ami elértek, nem felülről történt „kiemeléssel”, hanem részben a történelmi vákuumhelyzet következményeként, részben a maguk erejéből érték el. Ennek a csoportosulásnak nem volt alkalma gyökereket eresztetni a Kádár-rendszerben. A Fidesz legbefolyásosabb alakjai egyetemista korukban közel kerültek a demokratikus ellenzékhez, meghívták azok tagjait az egyetemi klubokba, vagy akár be is kapcsolódtak az ellenzék tevékenységébe. Egyik vezetőjük, Orbán Viktor így fogalmazott: „1983-tól kezdődően azt láttam, hogy ez a politikai rendszer állandóan hátrál. A kommunista rendszert erejének teljében, a maga brutalitásában soha nem láttam. Akkor sem, amikor megverték, bevitték tizenkét órára 1988. június 16-án, mert akkor sem az volt az érdekes, hogy bevitték, hanem az, hogy ki kellett engedniük” (Kasza 1994: 111). Sok Fidesz-alapító tíz év alatt tette meg a társadalmi és földrajzi mobilitás elitbe vezető útját, amely másoknál generációkon át tartott. Jelentős csoportja volt a Fidesznek a vidéki értelmiségi fiatalok köre, akik számára – mivel szüleik a helyi elitbe tartoztak, s ők már ebbe a közegbe születtek bele – Budapestre költözve csak a nagyváros és az egyetemi létforma jelentett újdonságot.

A csoport magvát elsősorban jogászok, másodsorban közgazdászok alkották. A párttá váló Fideszen belül a hatalmi aspiráció nem értelmiségi, hanem politikusi aspiráció volt, amelyet a politikai szocializáció szempontjából a család, az iskola, a katonaság és a megváltozó tömegkommunikáció formált a Kádár-korszakban (Róna-Tas 1992). Mindez szociológiailag a párt magvának kettős mobilitásával – vidéki városból a fővárosba, illetve nem értelmiségi családból az értelmiségi lét felé haladó, gyors, intragenerációs mobilitással – magyarázható. A párttá váló Fidesz döntéshozói jellemzően ezt a mobilitási pályát futották be, bennük volt a legerősebb a hatalmi aspiráció.

Míg a társaság egyik része könnyen asszimilálódott a budapesti ellenzéki szubkultúrához, addig a hátrányosabb helyzetből érkező egyetemista fiatalok gyanakvóbbak voltak nemcsak a hivatalos pártállami *establishment*tel, hanem az egyetemi vezetéssel, sőt a budapesti ellenzéki elittel szemben is. Utóbbiak nem asszimilálódni akartak a budapesti elitbe, hanem túltenni rajta, legyőzni azt – ez is magyarázza későbbi konfliktusaikat.

Ehhez a kollégisták által vezetett társasághoz csatlakoztak olyan csoportok is, amelyek tagjait az államszocialista rendszer propagandája legszívesebben „lumpen elemeknek” nevezett. A Fidesz Munkáscsoportja a szakmunkásképzőig vagy szakközépiskoláig eljutó fiatalokból állt, akik radikálisan bázisdemokrata és helyenként populistá követeléseket fogalmaztak meg – nemcsak a rendszerrel és a kommunista

párttal, hanem a Fidesz vezetésével szemben is. Ám a legtöbb tüntetésen magától értetődő természetességgel egészítette ki e csoportot a fővárosi középosztály gyermekeiből álló, nyelveket beszélő – s elsősorban a Fidesz friss hangjával és alternatívitásával szimpatizáló – „belvárosi” Fidesz. Ők adták a kezdeti Fidesz liberális-kozmopolita karakterét.

Egy felbomlóban lévő, ideológiailag mindinkább kiüresedő diktatúrában és az azt átható szkeptikus-cinikus értelmiségi kultúrában a Fidesz-vezetők radikális és racionális fellépése üdítően hatott. Ebben fontos szerepet játszott, hogy az egyetemen az 1980-as években már jóval szabadabb volt az oktatás, mint a korábbi évtizedekben. Ennek folytán a fiatal generáció tagjai a racionális érvelési technikák mellett megtanulhatták az alkotmányban rögzített – ám a gyakorlatban soha be nem tartott – demokratikus, jogállami hivatkozási alapokat is. A Fidesz vezetői nem ideológiákra hivatkoztak az egyébként is szétporladó állami ideológiával szemben, hanem jogokra a létező jogszabályok ellenében. A korai Fidesz egyszerre volt radikális és antiideologikus. Ez paradoxonnak tűnik, mert a radikális mozgalmak szerte a világon általában ideologikusak. Itt azonban a radikalizmus a cselekvés radikalizmusa volt.

A Fideszt jellemző radikalizmus a kerekasztal-tárgyalásokon és az azt befolyásoló politikai eseményeken is meghatározta a szervezet magatartását. A Fidesz támogatja az ellenzéki egységet, de nem volt híve az MSZMP-vel való idő előtti tárgyalásoknak, továbbá az állampárt által diktált és a mérsékelt ellenzék által támogatott „nemzeti megbékélés” politikájának. Úgy gondolták, hogy szakítás nélkül nincs megbékélés, és mivel nem volt szakítás, először azt kell – legalább szimbolikusan – végrehajtani. Ezért mondta Nagy Imre újratemetésén Orbán Viktor, hogy a fiatalok azért tisztelik Nagy Imrét, mert népe érdekében szakítani tudott kommunista meggyőződésével. Orbánnak kezdetben nehéz volt elfogadtatnia magát a háromoldalú tárgyalások visszafogottabb légkörében, mert 1989. június 16-i beszéde után a szélsőséges-radikális hírébe került.³²⁰ Noha Orbán mögött a Fidesz lelkes tagsága állt, ezt a tagságot eleinte a rendőrök komolyabban vették, mint a tárgyalópartnerek.

A rámenős Fidesz-bázishoz képest visszafogottabb hangot ütöttek meg a szervezet képviselői a kerekasztal-tárgyalásokon. Habár a Fidesz „mérsékeltnek” számító képviselői részt vettek a különböző szintű üléseken, a visszafogottabb hang nem jelentett lehátrálást a szervezet radikális programjáról vagy az átmenetre vonatkozó, a szakítást előtérbe állító stratégiai elképzelésről (Petőcz 2001). Az egyik fideszes tárgyaló szerint „mindenki teljesen amatőrként került be a történetbe. Hogyan kell tárgyalni, milyen politikai kérdésekre kell figyelni, hogyan kell egy tárgyalást levezetni [...] ezt mind menet közben tanulták meg a felek. A tárgyalási helyzet racionálisabb, szisztematikusabb gondolkodásra ösztönzött, nem a teore-

tizálás volt a jellemző.”³²¹ A Fidesz bizottsági tárgyalói hetente beszámoltak a párt választmányának a tárgyalások állásáról, így rendszeres volt az információcsera a pártvezetés és a tárgyaló képviselők között. Az egyes munkabizottságokban tárgyalók tájékozottak voltak a párt általános irányvonaláról és a tárgyalásokon egymással párhuzamosan futó eseményekről. A választmányi ülések nyitottak voltak, a beszélgetések baráti alapon zajlottak, utasítások nem hangzottak el, az üléseken bármelyik Fidesz-tag részt vehetett.³²²

A tárgyalásokon elérendő cél minden Fidesz-delegált számára azonos volt: a szabad választások feltételeinek és a stabil, demokratikus jogállam alapjainak megteremtése. Ehhez az ország működőképessége és a békés átmenet követelménye kapcsolódott, ami az erőszakmentességet hirdető Fidesz számára is fontos alapelv volt. A párt bizonyos pontokon a „faltörő kos” szerepét játszotta a tárgyalásokon – már eleve azzal is, hogy az ellenzéki szervezetek közül a legkevésbé volt meggyőződve a tárgyalások elkerülhetetlenségéről. Az egyik visszaemlékező szerint „a Fidesz és az SZDSZ közötti egyeztetések nagyjából abban öltöttek testet, hogy az SZDSZ-esek megpróbálták rábeszélni minket arra, hogy álljunk el az asztalborogató radikális megoldásoktól. Ők egyfajta kényszerhelyzetben voltak, nekünk nem volt vesztenivalónk, mi egy ifjúsági szervezet voltunk, hosszú időn keresztül fel se vetődött az a kérdés, hogy ha lesznek választások, azon mi okvetlenül indulunk. [...] Ők viszont a pozícióikat az MDF-hez mérték.”³²³

A Fidesz radikalizmusát azonban nemcsak a rendszerváltás, hanem az elitváltás igénye formálta. Az egyik Fidesz-tárgyaló évekkel később ezt így fogalmazta meg: „A Fidesz szerepét nagyon pozitívan ítélem meg. Hiszek abban, hogy Magyarországon egy totális generációváltásra lenne szükség az eliten belül. Ennek a generációváltásnak a kezdete volt a Fidesz, ők mondták ki radikálisan azt, hogy szakítani kell a múlttal. [...] A Fidesznek az volt a szerepe, hogy alternatívát mutasson fel.”³²⁴ Ezt az érzületet sokan osztották. Ebből a generációs indulatból az is kitűnik, hogy a Fidesz egyszerre volt értelmiségi és értelmiségellenes párt. Az egyetemen megszerezhető tudás tisztelete és a radikális elitváltás igénye egyszerre jelent meg a fiatal politikusok körében. A szervezet vezetői többször leszögezték, hogy a Fidesz egyik politikai tömörülésnek sem kíván ifjúsági utánpótlása lenni.

A kerekasztal-tárgyalások idején a Fidesz az SZDSZ stratégiai szövetségese volt; a legtöbb témakörben és a legfontosabb kérdésekben a két párt képviselői egyetértettek. Tartalmilag a Fidesz álláspontja nem különbözött a másik liberális párttól, így a rendszerváltásban betöltött elsődleges szerepe az átalakulás folyamatának felgyorsításában volt érzékelhető. Ahogy az egyik interjúalany fogalmazott, „a Fidesz volt az ellenzék könnyűlovassága, akit előre lehetett küldeni úgy az EKA-n belüli

³²⁰ Interjú Orbán Viktorral (1990)

³²¹ Interjú Áder Jánossal (1997).

³²² Interjú Deutsch Tamással (1997).

³²³ Interjú Kövér Lászlóval (1997).

³²⁴ Interjú Harmati Istvánnal (1997).

vitákban, mint az MSZMP-vel zajló vitákban. Mi mindig kimondtuk a legradikálisabb álláspontot, amihez képest azután kompromisszumokat lehetett kötni.³²⁵ Ez azonban nemcsak taktikai kérdés volt, hanem a Fidesz politikusainak mélyen bevéődött antikommunista attitűdjéből adódott. Az egyik tárgyaló így beszélt az MSZMP küldötteihez való viszonyáról: „Én nem tudtam az ő fejükkel gondolkodni, és megmondom őszintén, nem is akartam akkor. Az MSZMP számomra teljesen olyan társaság volt, akikkel nem nagyon lehet kompromisszumot kötni, tehát itt nem arról szólt a politika, itt egészen mások a célok.”³²⁶ Erre a beállítódásra épült rá az Ellenzéki Kerekasztalban betöltött politikai feladat.

A gazdasági tárgyalásokra ez nem vonatkozott, mert azokat a Fidesz vezérkara nem tartotta fontosnak, a belső kör nem is képviseltette magát. A Fidesz tárgyalóit Urbán László közgazdász, a Rajk szakkollégium egykori tagja állította össze, miután erre szabad kezet kapott a szervezet vezetőitől. Szakmai tudása mellett épp szakkollégista múltja hitelesítette erre a szerepre. Az egyik résztvevő így emlékezett erre vissza: „Urbi kiadta a jelszót, hogy *liberális gazdaság*, ezt a szakkollégiumban már végigbeszéltük, végigvitakoztuk, megvolt a szakmai háttér. Ezért is kért fel minket, mert ebből a szempontból mi értettük a dolgunkat.”³²⁷ E területen a fideszes tárgyalók között az átlagnál néhány évvel idősebbek játszottak szerepet. Ők másként tekintettek a velük szemben ülő MSZMP-sekre, mint a politikai tárgyalások fideszes résztvevői. Az egyik közgazdász szerint: „Nekem elég világos volt, hogy ez nem is az MSZMP már. Ez nagyon '89 volt, a Németh-kormány egy technokrata társaság volt. Ott ültek ezek a fiúk, akik az egyetemen előttünk végeztek pár évvel, és próbálnak szakszerűek lenni. Mondjuk, Surányi Gyuri volt a Tervhivatal elnöke. Ezek már olyan gyerekek voltak, akik tanársegédként tanítottak, és ők magyarázták el nekünk a kétszintű bankrendszert. A dolog már nem olyan volt, hogy jönnek az öreg bolsik. [...] Szabadkoztak is, hogy ők kormányon vannak.”³²⁸

A gazdasági delegáció összetételét véletlenek is befolyásolták. Az egyik résztvevő így emlékezett vissza erre: „Felkérték egy kollégámat a KSH-ban, hogy írjon egy cikket a pénzügyi ellenőrzésről. Ő akkor ezzel nem nagyon foglalkozott, szemben ültünk egymással, és megkért, hogy írjam meg helyette. Mondtam, nagyon szívesen, végre leírhatom, amit gondolok. Le is írtam, aztán az volt az utólagos megjegyzés, hogy alá kéne írni, hogy ezt a Fidesz nevében írtam. Mondtam, ez nagyon érdekes, ha a Fidesz elvállalja azt, amit én itt írok, akkor természetesen aláírom. Pedig igazság szerint ezt megelőzően csak a sajtóból tudtam a Fideszről.”³²⁹ Később ez lett a Fidesz pénzügyi programja, szerzője pedig bekerült az EKA gazdasági tárgyalói közé.

³²⁵ Interjú Kövér Lászlóval (1997).

³²⁶ Interjú Rockenbauer Zoltánnal (1997).

³²⁷ Interjú Winkler Tamással (1997).

³²⁸ Interjú Ungár Klárával (1997).

³²⁹ Interjú Gyulavári Antallal (1997).

A Fidesz vezetői saját bevallásuk szerint sokat tanultak a kerekasztal-tárgyalásokból. Egyik vezetőjük, Orbán Viktor egy évvel későbbi visszaemlékezése szerint, „ha most azok a hónapok nem lennének mögöttem, akkor nagy bajban lennék, mint frakcióvezető. Nagyon nagy bajban lennék. Ott kifinomult politikai érzékre és ösztönre volt szükség. [...] Ahhoz képest a parlament kismiska, komolyan mondom. Mert a parlamentben mindenfajta, politikailag súlytalan emberek is vannak, ott meg azért mindenhol csak a kaliberek voltak.”³³⁰ De kik voltak ezek a nagy kaliberű emberek, és miben különbözött tőlük a Fidesz képviselőjének hozzáállása? Orbán utólag Tölgyessy széles alkotmányjogi tudását, Antall történeti ismereteit, politikai ravaszságát és a kamarillapolitikához való érzékét emelte ki, hozzátéve, hogy ezek a formátumos emberek nem mindig voltak képesek mondandójukat lefordítani politikai cselekvésre. A kerekasztalnál megszületett elgondolásokat „mi tudtuk a leginkább levinni a konkrét politikai lépések szintjére. Mi következik ebből? Fölsírmelve az ellenfél álláspontját, hogyan kell használni ezt az érvet? Ha az érv kiváló, ragyogó, hogyan kell ezt úgy használni, hogy abból az jöjjön ki, amit mi akarunk? Szóval rögtön láttam, hogy ezzel a képességgel ott rajtam kívül más nemigen rendelkezik. Nekem ott soha nem volt semmifajta kisebbségi komplexusom. Ott nagyobb tudású emberek között ültem, de valahogyan a politikának ehhez a szeletéhez én értek inkább.”³³¹

Az 1989-es Fidesz tárgyaló delegációjában kiegyensúlyozottan jelentek meg budapesti és vidéki születésű résztvevők (14-14 fő). Ami viszont a nemi megoszlást illeti, extrém mértékben voltak felülreprezentálva a férfiak: 26 férfi mellett csak 2 nő volt a delegáltak között.³³² A 26 férfiból 22-en töltötték le katonai szolgálatukat az egyetem előtt, 14-en pedig szakkollégisták voltak az egyetemi évek alatt. Ráadásul a szakkollégisták közül heten még az egyetem elvégzése után is ott maradtak a szakkollégiumban, ahol nevelőtanári feladatokat vállaltak el. A hét nevelőtanárból öten munkát kaptak az akkor induló Közép-Európa kutatócsoportban.³³³ A Fidesz tárgyalói közül további 16-an tudományos állásban voltak (egyetemen vagy kutatóintézetben), a többiek pedig szabad értelmiségi pályákon mozogtak a kerekasztal-tárgyalások idején. A tárgyalók közül hatan Soros-ösztöndíjjal nyugati egyetemeken tanulhattak.

A Fidesz-delegáltak közül a legidősebb 1952-ben, a legfiatalabb 1966-ban született, a kétharmadukat az 1959–1964 között születettek korcsoportja adta. Mindez – kiegészítve a fent említett ténnyel, hogy a Fidesz-tárgyalók egynegyede 30 évvel később is a pártelit részét alkotta – a pártvezetés rendkívül erős kohézióját mutatja. Habár a Fidesz holdudvara jelentősen kicserélődött a rendszerváltást kö-

³³⁰ Interjú Orbán Viktorral (1990).

³³¹ Uo.

³³² Utóbbiak közül az egyik már 1990-ben, a másik pedig 1993-ban kilépett a pártból. Interjú Pelle Andreával (1997); Interjú Ungár Klárával (1997).

³³³ Az 1988–90 között Miszlivetz Ferenc vezetésével működő Közép-Európa kutatócsoportot a Soros Alapítvány finanszírozta.

vető évtizedekben – a tárgyalók közül öten eleve nem voltak párttagok, 15 fő pedig már 1995-ig kilépett –, a párt legbelső magja változatlan maradt.

Ezt a magot a vidéki városi származás, a maskulinitás, a társadalmi hierarchia tisztelete és a hierarchiában való sikeres feljutás vágya, valamint a zárt szervezetekben (katonaság, szakkollégium) közösen eltöltött évek kovácsolták szorossá. A hazuról hozott szociális konzervativizmust a feltörekvés idejére felváltotta bennük a liberális korszellem követése – így lehetett a Fidesz liberális párt a rendszerváltás éveiben. Am a sikeres és gyors társadalmi felemelkedés befejeződése után a párt vezetése az új politikai elit része lett, így a kilencvenes években már könnyebben megszabadulhatott liberális eszméitől, és visszatérhetett tradicionális gyökeihez. A Fidesznek a kerekasztalnál tárgyaló 28 fős delegációjából mára 7 fő – tehát a tárgyalók közel egynegyede – maradt a párt tagja,³³⁴ s ők mind a mai napig a párt befolyásos politikusai.³³⁵ A döntéshozó centrumtól egy árnyalatnyival távolabb helyezkedtek el azok, akik budapesti értelmiségi családban születtek és értelmiségi pályán indultak el. Az egykori demokratikus ellenzék Fideszt támogató tagjai tanácsadó, mentori szerepet töltöttek be a szervezetben.³³⁶

A rendszerváltás óta a Fidesz folyamatosan parlamenti pártként működik, ebből 13 évet kormányon töltött, e sorok írásakor is hatalmon van. A kerekasztal-tárgyalások fideszes résztvevői közül Orbán Viktor többször miniszterelnök, Áder János előbb házelnök, majd köztársasági elnök, Kóvér László pedig előbb miniszter, később házelnök lett. Fodor Gábor pedig más párt képviselőjében lett miniszter.³³⁷ 2010 óta a Fidesz vezetése a rendszerváltással szemben határozza meg magát.

3.5. A Független Szakszervezetek Demokratikus Ligája

A Liga alternatív szakszervezeti mozgalmak laza szövetségeként alakult meg 1988 végén (Tóth 2000; Vásárhelyi 2008). A Ligát alkotó szervezetek közül a legfontosabb a már 1988 májusában megalakult Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezete (TDDSZ) volt, amely a tudományos kutatóintézetek politikai célzatú megfélemlítése elleni fellépésből született.³³⁸ Mivel ilyen jellegű nyomás első-

³³⁴ Ha a KDNP színeiben politizáló Tirts Tamást nem számítjuk ide.

³³⁵ Közülük heten vidéki városból származnak: Áder János, Kósa Lajos, Kóvér László, Szájer József, Orbán Viktor és Tirts Tamás. Az egyetlen kivétel a budapesti születésű Deutsch Tamás.

³³⁶ Mint Balassa Péter, Bence György, Kovács András, Lányi András.

³³⁷ A Fidesz EKA-tárgyalói közül Orbán Viktor miniszterelnök (1998–2002 és 2010-től), valamint pártelnök (1993–2000 és 2002-től), Áder János pedig köztársasági elnök lett (2012-től). Kóvér László a polgári titkosszolgálatokért felelős miniszter (1998–2002), Kósa Lajos a modern városok program minisztere (2017–2018), Rockenbauer Zoltán pedig kulturális miniszter volt (2000–2002). Fodor Gábor az SZDSZ művelődési minisztere volt a Horn-kormányban (1994–1995), később környezetvédelmi miniszteri (2007–2008), majd a pártelnöki tisztséget is betöltötte (2008–2009). E sorok írója pártönként kulturális miniszter volt az első Gyurcsány-kormányban (2005–2006).

³³⁸ A TDDSZ legaktívabb tagjai közé tartozott Dávid János, Öry Csaba és Szalai Júlia. A Ligát alkotó másik három szakszervezet a Modesz (Vitézy László, Kerényi Imre, Jancsó Miklós), a PDSZ (Horn Gábor, Pokorni Zoltán,

sorban a társadalomtudományok művelői felé irányult, a szervezet alapítói között elsősorban társadalomkutatók voltak.

E csoport szociokulturális háttere, életútja számos tekintetben hasonlított a demokratikus ellenzék disszidenseihez, és generációs szempontból sem különböztek tőlük: többségük az 1940-es évek második vagy az 1950-es évek első felében született. Bár szinte valamennyien budapesti értelmiségi családból származtak, sokuk csak kitérők után került értelmiségi pályára. Az otthonról hozott kulturális tőke és a segéd munkásként vagy újságíró-gyakornokként eltöltött évek tapasztalata egyszerre váltotta ki belőlük a társadalmi problémák intellektuális megértésének és azok megoldásának igényét. Reformpárti közgazdászként vagy szociológusként gyakran zárták elemzéseiket arra vonatkozó javaslatokkal, hogy mit kellene tenni: otthonosan mozogtak egy olyan diskurzusban, amely a tudományos, a karitatív és a politikai szempontok ötvöződésén alapult. Igyekeztek a tudományos intézményrendszer sáncain belül maradni, de lehetőségeikhez mérten próbálták alkalmi munkalehetőségekkel támogatni a demokratikus ellenzék egzisztenciálisan „szabadon lebegő” tagjait (Csizmadia 1995).

Az egyik résztvevő utólag így fogalmazott: „Mi megalakítottuk a TDDSZ-t [...] pillanatokon belül megjelent benne mindenki, aki élt és halt. [...] Ami újdonság volt benne, hogy nem a kemény ellenzék alakította, hanem a másként gondolkodóknak az a köre, amelyik azért megmaradt tevékenységében a 80-as években a legalitás szintjén. Volt egy sajátos kettős gondolkodása, másként gondolkodó volt, de igazából a legalitás talajáról nem akart lemászni. A szakszervezet tulajdonképpen ennek a kemény ellenzék mellett lévő, sokkal szélesebb társaságnak nyújtott lehetőséget.”³³⁹

Közelelti aktivizálódásukat éppen a tudományos intézményrendszer elleni politikai támadás váltotta ki. A társadalomkutatók és a politikai döntéshozók között kiújult konfliktus gyökerei a hatvanas évek végére nyúlnak vissza. Ekkor fogalmazódott meg az államszocialista hatalom új legitimációs törekvése, amely – elszakadva a korábban erőltetett propagandisztikus valóságképtől – a „tudományosan megalapozott” modernizáció programjával igyekezett igazolni önmagát. E legitimációs törekvés társadalmi következménye az értelmiségiek nagymérvű pártba áramlása volt. Am csakhamar világossá vált, hogy a hatalom elvárásait a hazai társadalomtudomány csak részben teljesíti, megállapításai nem egy esetben épp a rendszer legfontosabb törekvéseit vonták kétségbe. Korántsem véletlen, hogy a szakszervezeti pluralizmus kialakulása Magyarországon egy tudósszakszervezet létrehozásához kötődik. Bár 1988-ban már az ország számos pontján voltak munkabeszüntetések, a magyar társadalom nem volt fogékony a kollektív érdekérvényesítés formáira. A közösségi érdekek megfogalmazása és képviselése így hang-

Mendrey László) és a Humanitás (Fonyódi Ilona) volt. A Liga mint szakszervezeti szövetség koncepcióját Bruszt László dolgozta ki, a szervezet első elnöke Forgách Pál volt.

³³⁹ Interjú Dávid Jánossal (1997).

súlyozottan értelmiségi feladattá vált, másrészt egybe is mosódott az értelmiségi érdekképviseléssel.

Mindez csak akkor változott meg, amikor a tudományos dolgozók mellé felzártak a tanárok, a gyógypedagógusok, a mozgóképes dolgozók és mások szervezetei. Nyilvánvalóvá vált, hogy az új szakszervezetek csak akkor lehetnek erős szereplői a rendszerváltásnak, ha szövetségbe tömörülnek. Minderre 1988 végén került sor.

A Liga egyik alapítója utólag így határozta meg a szövetség jellegét: „A Liga fontosabb elve az volt, hogy szabad szakszervezeteket csak demokráciában lehet elképzelni, és [...] hogy kell egy alternatív szakszervezeti konföderációt csinálni, ami egy másfajta, alulról felépülő szakszervezeti modellt fog jelenteni Magyarországon. [...] Országos szinten azt gondoltuk, hogy olyan áldozatokkal és terhekkel jár a gazdasági rendszerváltás, hogy akkor lehet ezt igazán jól megcsinálni – ez volt a mi illúziónk –, ha nagy szociális megállapodások születnek arról, hogy hogyan osszák el a válság és az átalakulás terheit. [...] Mi középutas, szociáldemokrata jellegű álláspontot képviseltünk, amiben a lényeg az volt, hogy civil, szerződéses viszonyok legyenek mikro- és makroszinten egyaránt.”³⁴⁰

Az átmenet dinamikája szempontjából a Liga törekvése arra irányult, hogy a civil társadalom kiszélesítésével, az evolucionista stratégia révén mozgósítsa a politikailag passzív társadalmi csoportokat. A pedagógusokkal és a nyilvánosság köreit támogatni igyekvő művészekkel, újságírókkal kiegészült Liga sokáig nem tudott igazán hatékony szakszervezetté válni, inkább értelmiségi lobbiszervezet maradt. Noha képviselőinek sikerült megakadályozniuk a kormány antidemokratikus sztrájk törvény-tervezetének elfogadását, fellépésük inkább hasonlított egy jól működő agytröszt, mint egy szakszervezet működésére: nem társadalmi súlya, hanem szakértőinek érvelése volt az, ami meghátrálásra késztette a kormányt.

A Liga formálisan megfigyelőként vett részt az EKA munkájában, de képviselői gyakorlatilag minden belső szavazásban részt vettek. A tárgyalásokhoz vezető út kialakításában fontos szerepet játszottak. Az egyik résztvevő a Liga stratégiának szerepét kritikusan látja: „Van a Liga történetében egy értelmiségi holdudvar, akiknek életében ez részben egy tudományos kutatás, részben egy kis kitérő volt, hogy milyen érdekes, itt van egy rendszerváltás, és körülnézünk, most a munkásokat megnézzük, mit művelnek ilyen helyzetben. [...] Bejártam az országot, úgy, mint »munkásvezér«. [...] Iszonyatosan rosszul éreztem magam ebben a szerepben, de nagyon élveztem, hogy olyan dolgokat látok, amiket sohasem láttam volna. Én egy kicsit kívülálló voltam az egészben.”³⁴¹

Volt, aki az Ellenzéki Kerekasztalban csak jobb híján csatlakozott a Ligához, hogy részt vehessen a tárgyalásokban. „Mi [a Független Jogász Fórumból] a Ligának nem voltunk tagjai, valami rejtélyes okból kellett választani valamilyen csilla-

³⁴⁰ Interjú Bruszt Lászlóval (1997).

³⁴¹ Interjú Horn Gáborral (1997).

got. Miután én biztos, hogy nem akartam semmilyen pártot választani, a Liga volt a legkézenfekvőbb. Pártsemleges társaság, akkor legyen az.”³⁴²

A Liga tevékenysége a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalásokon is csak részben emlékeztetett egy szakszervezet tevékenységére: habár erőteljesen hangsúlyozta a gazdasági tárgyalások fontosságát, csakhamar belátta, hogy elsősorban a politikai intézményrendszer átalakítása van napirenden, s ehhez a politikai stratégiához igazodott. A Liga tárgyalói gyakorlatilag szabad mandátummal vettek részt a tárgyalásokon, de ez akkoriban még általános volt a pártok szervezettségének alacsony foka és a szakemberhiány miatt. A Liga egyik delegáltja ezt így idézte fel: „Mit fog jelenteni a munkanélküliség az átalakulás után Magyarországon? Nagyon kevés ismerettel rendelkezünk, mondhatni semmivel. Én egy olyan kutató voltam, aki ilyen kérdésekkel foglalkozott elég régóta. [...] Tehát ezért ott az ember egy, a saját szakmai ismereteire alapozott álláspontot képviselt. Azt gondolom, visszatekintve, hogy ez vállalható álláspont volt. De arra nem volt mód, hogy ezt a Liga vezetésével részletesen megbeszéljük, nem is volt rá szükség. Nekik sem volt erről több ismeretük.”³⁴³

Mivel a Liga tárgyalóinak számos tagja egyúttal az SZDSZ tagja is volt, az EKA belső polarizációja idején a szervezet az SZDSZ-hez állt közelebb (Szalai E. 1994). „A Ligának nem volt elegendő embere, hogy a különböző bizottságokba embereket állítson, ezért felajánlotta ezt a helyet az SZDSZ-nek. Tehát gyakorlatilag engem az SZDSZ delegált, de a címkémre a Liga volt odaírva. Ezért nekem nem volt élő kapcsolatom a Ligával. [...] A Liga semmiféle kontrollt nem gyakorolt. [...] Itt abszolút mértékben rám volt bízva – ismertek engem, hogy ki vagyok, és nagyjából tudták, hogy mi a véleményem a dolgokról –, és ezekben a hősi időkben úgy történt, hogy amit a megjelölt ember mondott, az volt a szervezet véleménye.”³⁴⁴

De a Liga befogadott MDF-tagokat is: „Miért a Liga? Azt mondták, jó lenne, ha személy szerint néhányan részt vennénk a tárgyalásokban. [...] A feleségemmel mindketten MDF-tagok voltunk, ő az MDF küldöttjeként vett részt. Az alkotmány-előkészítő bizottságban viszont Antall volt az MDF kiszemelt tárgyalója, úgyhogy azon gondolkodtunk, akkor én hogy mehetek oda, és felajánlották, hogy legjobb volna a Liga színeiben. [...] Nem úgy kell elképzelni, hogy a tárgyalások során a szervezetek instruálták az embereket. Nem is beszélgettünk velük. Legjobb meggyőződésünk szerint próbáltuk módosítani az alkotmányt.”³⁴⁵

A Független Szakszervezetek Demokratikus Ligája az államszocialista szakszervezet (SZOT) utódszervezetével (MSZOSZ) folytatott küzdelmét az 1993-as szakszervezeti választásokon elveszítette, és fennmaradása ellenére másodvonalba szo-

³⁴² Interjú Bártfai Pállal (1997).

³⁴³ Interjú Fazekas Károlyllyal (1997).

³⁴⁴ Interjú Gaál Gyulával (1997).

³⁴⁵ Interjú Kónya Imrével (1997).

rult a magyar szakszervezeti mozgalomban. A Liga EKA-tárgyalói közül Csillag István és Pokorni Zoltán később miniszter lett, sőt utóbbi pártelnöki posztot is betöltött.³⁴⁶

4. A „SZAKÉRTŐK TÖMEGPÁRTJA”: AZ MSZMP

Az 1980-as évek disszidens mozgalmából, a demokratikus ellenzékéből és a háború utáni, hamar derékba tört magyar féldemokrácia különböző csoportjainak képviselőiből verbuválódott Ellenzéki Kerekasztal ellenfele az MSZMP volt. Ez a párt 1989 nyarán – formailag még mindig monopolhelyzetben lévő állampártként – az adott politikai szereposztás szerint a süllyedőben lévő rendszert képviselte a társadalom növekvő támogatását élvező ellenzéki erőkkel szemben.

A Magyar Szocialista Munkáspárt évtizedeken át állampártként működött a Kádár-rendszerben. Elnevezése dacára az állampárt nem volt kimondottan a munkások pártja. Inkább volt a diplomával rendelkező szakértők tömegpártja és a munkások elitpártja, amely szokatlan konglomerátumát alkotta a szakértelmiségi politikusoknak. Az MSZMP-n belül az egyik legfontosabb törésvonal generációs jellegű volt, amely a pártot régi káderekre és „ifjú törökökre” osztotta. A régi káderek nem voltak értelmiségiek, bár egyes fiatalabb évjáratú képviselőik, követve a kor elvárásait, közgazdásznak, illetve történésznek nevezték magukat. Akik közülük felsőfokú oklevelet szereztek, azt többnyire pártiskolákon (a Lenin Intézetben vagy később az MSZMP pártfőiskoláján), illetve a Szovjetunióban szereztek.

Az 1960-as évek második felétől kezdődött meg az értelmiségiek pártba áramlása, amely összefüggésben állt az 1968-as új gazdasági mechanizmussal. Többségüknek a párttagság nem a politikussá váláshoz, hanem szakmai előmenetelük gördülékenyebbé tételéhez kellett, mégis néhány fiatalabb értelmiséginek a KISZ ugródeszkájáról a hatalom felső köreibe való bejutás lehetősége is megadatott. A kommunista pártvezetés az ideológiailag csiszolatlanabb műszaki értelmiséget részesítette előnyben, s így emelkedhettek fiatal műszakiak³⁴⁷ az uralkodó rend első vonalába (Nyíró et al. 1989). Közülük azok, akik nem jutottak ilyen magasra, a régi kádergarnitúránál kétségkívül képzetesebb technobürokrácia sorait gyarapították. Politikusként kritikai attitűdnek nyoma sem volt bennük, és egészen 1988 májusáig kitartottak a Kádár-rendszer mellett.

A kommunista párt azonban ekkorra már nem volt Kádár János nemzedékének pártja: az 1940–50-es évek fordulóján még a Magyar Dolgozók Pártjába áramló, iskolázatlan, illetve pártiskolát végzett ifjú káderek a nyolcvanas évek közepére

³⁴⁶ Csillag István 2002–2004 között az SZDSZ gazdasági és közlekedési minisztere volt a Medgyessy-kormányban. Pokorni Zoltán 1998–2001 között a Fidesz oktatási minisztere volt az első Orbán-kormányban, 2001–2002-ben pedig a párt elnöke. Horn Gábor később államtitkár és az SZDSZ befolyásos politikusa lett.

³⁴⁷ Fejti György, Hámosi Csaba, Maróthy László.

kiöregedtek. Az ő helyüket – mind központi, mind helyi szinteken – egyre inkább a hatvanas–hetvenes évek generációja, a „második nemzedék” vette át. Ez a nemzedék alapvetően különbözött az elsőtől: mindenekelőtt abban, hogy eszmei-ideológiai értelemben egyre kevésbé volt már kommunista; „kommunistasága” szervezeti értelemben az előrejutás, a felfelé mobilitás feltételévé vált, így karrierizmust takart. Míg az első nemzedék a párt által felemelt káderekből állt – akik így mindent a pártnak köszönhettek –, addig a második nemzedék tagjai már csak az egyetemen léptek be a pártba, de az is előfordult, hogy előbb kapták kézhez a diplomájukat, mint a párttagsági igazolványukat. Leegyszerűsítve: az első nemzedék puritán volt, iskolázatlan és ideologikus, a második pedig karrierista, iskolázott és pragmatikus. Az első nemzedék (kezdetben) forradalmárnak tekintette magát „a mindennapokban” is, míg a második nemzedék a politikai lojalitás mellett már egyre fontosabbnak tartotta a szakmai hozzáértést. Az első nemzedék gyűlölte a kapitalizmust, a polgári demokráciát és a Nyugatot, a második nemzedék irigykedett mindezekre. Életformájuk is különbözött: szabadidejében az első nemzedék vadászott, a második teniszezett.

Kádárt 1988 májusában Grósz Károly vezetésével egy olyan alkalmi koalíció buktatta meg, amelyben egyaránt megtalálhatóak voltak régi vágású, de a hatalom megszerzésének néhány régi tabut alárendelni kész kommunisták, veszélyt érző és a süllyedő hajóról idejében távozni akaró egykori KISZ-es pártbürokráták, parkoló pályára kényszerített reformkommunisták, valamint fiatalabb, főként közgazdasági végzettségű, a gazdasági hatékonyság értékeit képviselő pragmatikus karrieristák. A vezetőségváltás a körvonalazatlan tartalmú „reform” zászlaja alatt ment végbe (Schöpflin et al. 1988).

A fokozatos liberalizálásban kulcsszerepet játszott Pozsgay Imre, aki jelentős politikai áttörést ért el, amikor az 1956-os forradalmat az általa felkért bizottság vizsgálata nyomán – a hivatalos „ellenforradalom” megnevezéssel szemben – „népfelkelésnek” deklarálta (Berend 1997). Ezzel az állampárton belül 1989 februárjában olyan helyzetet teremtett, hogy a pártvezetés elfogadta a többpártrendszer bevezetését. Az MSZMP-n belül fokozatosan előtérbe kerülő technokrata és ideologikus reformerek számára Grósz Károly kormányfőként és pártfőtitkárként csak addig kellett, amíg leszerelte a régi rendszer párton belüli híveit.

A miniszterelnökként Grósz helyébe lépő Németh Miklós már nemcsak azzal igazolta kompetenciáját, hogy jó szakértelmiségi gárdája van, hanem azzal is, hogy ő maga is reformista szakértelmiségeből vált politikussá. Kívülről nézve Németh nem is különbözött annyira értelmiségi szakértőitől, mint a korábban megyei párttitkárként dolgozó Grósz, aki büszke volt arra, hogy „mi csináltuk az ötvenes éveket”, és 1988. júliusi amerikai útján „fasisztáknak” nevezte az egy hónappal korábban a demokráciáért és Nagy Imre méltó eltemetéseért tüntető ellenzékieket.³⁴⁸ Ezt

³⁴⁸ Grósz Károly interjúja a *Newsweek* 1988. július 11-i számában jelent meg. Grósz szerint „a június 16-i tüntetés fasiszta propagandára, sovínizmusra, irredentizmusra buzdított”. A Szabad Kezdeményezések Hálózata képviselői

követően, 1988 novemberében már az eljövendő fehérterror veszélyével, néhány hónappal később pedig gazdasági szükségállapottal fenyegetőzött.³⁴⁹ Vele szemben Németh Miklós arra törekedett, hogy az általa vezetett „szakértői” kormányt leválassza az MSZMP-ről, s ezáltal a szakértelmiségiekből lett politikusokat mentesítse a régi vágású kommunistákkal való együttműködés bélyegétől.

Az ideologikus kritikai értelmiség megjelenése az MSZMP-ben a reformkörök megszerveződésével függött össze. Az 1988 végétől, 1989 elejétől létrejövő és erősödő reformkörökben olyan, önmagukat becsapottnak érző s a pártközpont politikájával szembeforduló, jórészt vidéki szakértelmiségiek szerveződtek, akik ekkor jöttek rá arra, hogy a vesztes oldalon állnak. Egyetlen lehetőségük a párt radikális megújítása, valamint a „sztálini modell képződményeinek felszámolása” volt a „demokratikus szocializmus” szellemében (Ágh et al. 1999: 55). Az egyik korai nyilatkozat jól tükrözi a mozgalom kezdeményezőinek elképzeléseit: „...a reformkör a párton belüli horizontális kapcsolatokat és a mozgalmi jelleget erősítő politizáló-vitatkozó fórum lenne. Öntevékenyen, a párhierarchiától függetlenül, tehát nem bizottságként működne. Célja a reformgondolások összegyűjtése, fel erősítése, a döntések befolyásolása, másrészt bekapcsolódás a társadalomban megindult élénk politizálási folyamatokba. Élni kívánunk véleményünk és javaslataink nyilvánosságra hozásának lehetőségével is. Párbeszédet akarunk folytatni a társadalom más eszmei alapállású egyéneivel és közösségeivel, alternatív csoportjaival” (uo. 56).

Az induló csoportból érdemes kiemelni két tipikus szereplőt. Az egyikük, Kereső Imre szentesi középiskolai tanár, aki a párt radikális kritikáját fogalmazta meg, amivel annyira marginalizálta magát, hogy 1989 októberében már a Magyar Szocialista Pártba sem lépett be, s aki később, 1991 decemberétől a Demokratikus Charta szóvivői között szerepelt. Ő képviselte a radikális, a meg nem alkuvóan „tiszt” mozgalmi álláspontot. A másik szereplő, Géczi József, a szegedi egyetem tudományos szocializmus tanszékének adjunktusa volt, aki mérsékeltabb, kivihe-
tőbb, reformista „népi demokratikus” szocializmust hirdetett, s e platformról 1990 tavaszán az MSZP parlamenti képviselője lett (Géczi 1998).

A csoport azoknak a pártközeli reformpolitológusoknak a pár évvel korábbi nézeteit visszhangozta, akik a „demokratikus szocializmus” és a szociáldemokrácia felé tájékoztak.³⁵⁰ Politikailag azonban a reformkörök gyorsan radikalizálódtak, és az 1989 áprilisában Kecskeméten rendezett reformtalálkozón már kevés esélyt

felhívták a figyelmet Grósz valótlan állításaira, majd hozzátették: „Nem új dolog, hogy kommunista pártfőtítkárra a demokrácia híveit fasiszta uszítóknak minősíti. Ezúttal azonban olyan főtítkárra teszi ezt, aki kerek egy esztendeje a gazdasági és politikai reformok eltökélt hívének vallja magát.” (Dénes János, Kis János, Litván György, Mécs Imre, Rácz Sándor és Rónay Jenő nyilatkozata.)

³⁴⁹ Grósz a fehérterror rémére vonatkozó kijelentését 1989. november 29-én, a Budapest Sportcsarnokban rendezett pártgyűlésen tette, míg a gazdasági szükségállapot esetleges bevezetését az átalakuló KISZ utolsó, 1989. áprilisi kongresszusán említette meg (Kalmár 2000; Ripp 2006).

³⁵⁰ Például Bihari Mihály, Hankiss Elemér, Szabó Lajos Máttyás.

láttak a párt belső demokratizálására, s legtöbbjük a pártszakadást tartotta kívánatosnak. Mivel azonban erre akkor Pozsgay nem volt hajlandó, a csalódott reformkörös értelmiségiek ezután egy rendkívüli pártkongresszus összehívására összpontosították erejüket. 1989 nyarára annyira felgyorsultak az események, hogy a reformköri mozgalom győzelme egyre valószínűbbnek látszott, így soraikba egyre több konformista párttag tódult. Mire a reformköri mozgalom „Reformszövetség” néven az októberi kongresszuson áttörést ért el, a csoport olyan felhíguláson ment keresztül, hogy sok kezdeti reformkörös értelmiségit éppen e győzelem ábrándított ki a politikából (Bihari 1990).

A kerekasztal-tárgyalásokon az MSZMP-t a második nemzedék képviselte, sőt, talán a tárgyalásokra is azért kerülhetett sor, mert a párt derékhadát ekkorra már ez a pragmatikus, a lehetőségekhez képest reformista, szkeptikusabb generáció uralta (O’Neil 1998). A második nemzedék tagjainak azért volt szükségük a párttagságra az előrejutáshoz, mert ők is alulról, szegényebb sorból indultak, kulturális tőkéjük a szellemi elitbe való felemelkedéshez nem volt elegendő. Így viszont, párttagként lerövidíthették a politikai vagy gazdasági elitbe jutás útját. Társadalmi gyökereikben hasonlóak voltak az első nemzedékhez, a különbség abban állt közöttük, hogy ők már egyetemen tanulhattak, s képzettségüket a párt is értékelte. Az 1950-es évek felülről manipulált, rendszerváltó forradalmárai helyébe a kádári *establishment* által félszívvel és felemás érzésekkel támogatott modernizáló reformerek léptek. A rezsim hanyatlása is megkönnyítette előrejutásukat, mert a vezetés abban bízott, hogy a második nemzedék szakértelme fogja megmenteni a rendszert.

Az MSZMP tárgyaló delegációja alapvetően három helyről rekrutálódott: a pártközpontból; a minisztériumok apparátusából; a Minisztertanács és Pozsgay Imre államminiszter titkárságából. A politikai munkabizottságok tagjait ennek megfelelően a pártközpont részéről elsősorban Fejti György, az MSZMP KB titkára, a kormány részéről Pozsgay Imre, valamint a legaktívabb minisztérium, a Kulcsár Kálmán vezette Igazságügyi Minisztérium irányítói válogatták ki.

Elsőként, valamennyi munkabizottságban megtalálhatók voltak a pártközpont delegáltjai. Az ő feladatuk volt a minisztériumi küldöttek ellenőrzése és a pártvezetés által helyesnek ítélt, Fejti által meghatározott politikai stratégia érvényesítése az MSZMP delegációján belül. Ahhoz hasonló feladatot kellett betölteniük, amit a hadseregben a politikai tisztnek. Igaz, a párt akkorra már olyan állapotban volt, hogy még e „bizalmi emberek” többsége sem azonosult teljes mértékben a reá ki-
rót szereppel, és sokszor előnyben részesítette a szakmai vitákat a politikainál. A pártapparátusból Fejti által kiválasztott küldöttek a vitás kérdésekben általában a keményebb álláspontot képviselték az MSZMP-delegációjának más tagjaihoz képest. Ezzel együtt még Fejti emberei között sem akadt olyan, aki a párt keményvonalasainak álláspontját képviselte volna, mert azok a körök még az ellenzékkal folytatott tárgyalások tényét is kifogásolták.

Az „apparátcsikok” leginkább hírvivő, ellenőrző, összekötő szerepet játszottak a pártközpont és a tárgyalások résztvevői között. Mint egyikük később megfogal-

mazta: „Itt őszintén szólva nekem volt a legkellemetlenebb helyzetem, mert itt én voltam egyedül a »politikai komisszár«, de mivel az akkori helyzetben ez már kevésbé volt tartható, valamelyest kicsúszttunk a politikai vezetők kezéből olyan értelemben, hogy a tájékoztatások általában utólagos tájékoztatások voltak.”³⁵¹ De még a pártközponosok közül is volt olyan, aki eredetileg szakmai feladatként vállalta a tárgyalásokat, és csak menet közben jött rá, hogy a politika frontvonalába küldték. Mindez sokat elárul a pártállam évtizedeiről, amelyben – nem meglepő módon – a monopolhelyzetben lévő MSZMP nem politizáló, hanem igazgató-uralgó szervezatként viselkedett. Ennek megfelelően termelte ki politikusi garnitúráját is, amely munkás- vagy parasztszármazású, elsőgenerációs értelmiségi családból érkező, államigazgatási ismeretekkel rendelkező, világot nem látott, lojális emberekből állt. „Ha akkor nem vagyok olyan naiv, mint amilyen voltam, gyaníthattam volna, hogy itt nem csak szakmáról lesz szó. Hirtelen a megbízatásom átcúszott egy egészen más vágányra. [...] Egyszer csak ott találtam magam a tárgyalások közepében. Ezeket nem úgy mondom, mintha megbántam volna – csak nem akartam volna szívem szerint ilyeneket csinálni.”³⁵²

A pártközponból érkező tárgyalók is elfogadták a szabad választások gondolatát, ami végső soron garantálta a tárgyalások sikerét. Azt azonban nem gondolták, hogy a hatalmat el fogják veszíteni. „Inkább azt próbálták elérni ezekkel a tárgyalásokkal, hogy jó, tárgyaljunk, hagyjuk a gőzt kifújni, és majd valamilyen módon megegyezünk, de kimondatlanul az is benne volt, hogy azért úgy egyezzünk meg, hogy közben el ne veszítsük a hatalmat.”³⁵³ Ők 1989 nyarán még messze túlértékelték az állampárt erejét, többen közülük úgy látták, hogy az MSZMP 40% körüli választási eredménnyel kormányon maradhat. De ekkoriban még az EKA pártjai sem gondolták, hogy az MSZMP vagy utódja 15% alatti eredményt ér majd el. Úgy vélték, a kétharmados törvények számának növelésével kell majd megfékezni a leendő kormányt.³⁵⁴

Másodszorban, az állampárt tárgyaló delegációját a minisztériumokból érkezett bürokraták és szakértők alkották, szám szerint ők voltak a legtöbben. A pártapparátus, paradox módon, alulreprezentált volt az MSZMP tárgyaló küldöttségében. Az Igazságügyi Minisztérium vezetése nehezményezte, hogy önálló szereplőként kiszorult az alkotmányozás folyamatából. Végül az MSZMP-delegáció minisztériumi küldötteit Kilényi Géza miniszterhelyettes állította össze, aki így emlékezett arra a helyzetre: „...mi arcucsapásként éltük meg, hogy az egyik pillanatról a másikra a kormány, mint olyan, eltűnik [...], hogy a kormány nem önálló félként vesz részt a tárgyalásokban, mert *de facto* ekkor már a kormány önálló politikaformáló

³⁵¹ Interjú György Istvánnal (1997).

³⁵² Interjú György Istvánnal (1997).

³⁵³ Interjú Budzsáklia Mátyással (1997).

³⁵⁴ A kétharmados törvények számát az 1990. tavaszi MDF-SZDSZ-megállapodás csökkentette, de a beépített fékrendszer nem szüntette meg. Ez később nehezítette az ország kormányzását.

tényező volt. [...] Ez számunkra egyrészt megalázó volt, másrészt egyfajta visszalépés a korábbi helyzethez képest.”³⁵⁵

A minisztériumi küldötteknek – az Ellenzéki Kerekasztal önkénteseivel szemben – kvázi munkaköri kötelességként kellett részt venniük a kerekasztal-tárgyalásokon: miniszterük utasítására kellett leülniük az MSZMP feliratú tábla mögé. Személyükben így a kormány áttételesen volt jelen a tárgyalásokon. Ezek a küldöttek jellemzően apolitikus alkatúak voltak, végrehajtó szerepre szocializálódtak, ezért szakértői szerepük átpolitizálását kellemetlennek találták. „Én soha politikai pályafutásról nem álmodtam, nem is volt kedvem hozzá, én mindig is szakember, szakértő kívántam lenni.”³⁵⁶ Egy másik résztvevő ugyanezt mondta: „...én nem vagyok politikus alkat. Legalábbis sose szerettem volna politikus lenni, mindig is úgy viselkedtem és a munkámat is úgy végeztem, hogy én egy szakember vagyok. Ezt meg is beszéltük, és azt a biztosítékot kaptuk, hogy politikai kérdésben nem kell nyilatkozni, hanem csak szakmai álláspontot képviselünk ott.”³⁵⁷ Többen közülük utólag is sérelmezték, hogy az ellenzékiek őket is – egy kalap alá véve a többiekkel – minden további nélkül lekommunizálták. Egyikük erre így emlékezett: „Én nem az MSZMP-hez szegődtem, én a kormányhoz szegődtem; mit keresek én az MSZMP tárgyaló delegációjában? [...] Ott ültem az asztalnál, de kábé úgy éreztem magam, mint egy kaktusz, akit úgy odatettek. [...] Az első pillanattól kezdve azt kérdezgettem magamtól, hogy mit keresek én itt.”³⁵⁸

A harmadik, legkisebb csoportként, jelen voltak olyan személyek, akik Németh Miklós kormányfő vagy Pozsgay Imre államminiszter környezetéhez, a minisztertanácsi vagy az államminiszteri titkársághoz kapcsolódtak. Ezek a szereplők hangsúlyozták leginkább, hogy őket nem „kirendelték” a tárgyalásokra, hanem „felkérték” az MSZMP képviselőire, tehát a részvétel számukra nem volt kötelező. Általában jellemző volt rájuk, hogy többnyire az átlagnál fiatalabbak voltak, és a pragmatikus-reformista politikai vonalvezetést követték. Akkori szerepüket utólag már kívülről, ironikusan is képesek voltak értelmezni. Ahogy egyikük visszaemlékezett: „Kétségkívül problémát jelentett nekem, ugyanis az a mulatságos helyzet adódott alapvető helyzetként, hogy olyan emberek, akik tegnap kollégáim voltak, nekem magyarázták az asztal túlsó feléről a bolsevizmus gyűlöletes hatásait.”³⁵⁹

A gazdasági témákkal foglalkozó tárgyalók közül többen szakmai kapcsolatban álltak a Liga, az MDF és az SZDSZ által küldött közgazdászokkal. Mindkét társaság a '68-as generáció reformközgazdászai közül került ki, személyükben azok ültek egymással szemben a tárgyalóasztalnál, akik még időben otthagyták az állampártot, illetve azok, akik nem (Bozóki 1994). Egy MSZMP-delegátus visszaemlékezése szerint az ellenzék részéről „időnként hóbörgés volt, hogy mi uraljuk az informá-

³⁵⁵ Interjú Kilényi Gézával (1997).

³⁵⁶ Interjú Forgács Ádámmal (1997).

³⁵⁷ Interjú Fluckné Papácsy Edittel (1997).

³⁵⁸ Interjú Kilényi Gézával (1997).

³⁵⁹ Interjú Tömpe Istvánnal (1997).

ciókat. Én akkor ezt egy kissé műdolognak éreztem, mert akik ott ültek velünk szemben, azok legalább annyira informáltak voltak, mint mi. Hogy mást ne mondjak, egy-két akkori ellenzéki egyszerűen be volt vonva az MSZMP tanácsadó szerveinek a munkájába, és ha egyébként nem jutottak volna hozzá a forró adatokhoz, ott hozzájuthattak volna.”³⁶⁰ Ez az állítás azonban csak az ellenzéki színekben tárgyaló reformközgazdászokra volt igaz, mert az EKA történelmi pártjainak gazdasági képviselői korábban sem voltak bejáratosak a késő kádári technokrácia körébe.

A politikai tárgyalásokon az MSZMP küldöttei a Harmadik Oldal szervezeteihez álltak a legközelebb és az ellenzék radikális szárnyától a legtávolabb. A gazdasági tárgyalásokon viszont épp fordított volt a helyzet: az MSZMP a gazdasági kérdésekben közelebb állt az EKA delegációjához, mint a Harmadik Oldal képviselőihez. A megkérdezett MSZMP-delegátusok közül többen aláhúzták, hogy gazdasági kérdésekben alapvetően egyetértett az MSZMP és az ellenzék, ami egyrészt igaz volt, másrészt tartalmazott némi utólagos önigazolást az állampárti tárgyalók részéről: „Az volt az alapfelállás, hogy az ellenzék és a mi oldalunk között nem voltak lényegi eltérések. [...] Mivel a magyar gazdaságnak nagy a tőkeszükséglete, nincs más út, mint a privatizáció. Ez viszont a Harmadik Oldalnak szinte elfogadhatatlan volt.”³⁶¹ Míg az MSZMP és az EKA meghatározó pártjai gazdasági téren kapitalizmust akartak, addig a Harmadik Oldal delegátusai különböző, megreformált „népi demokratikus” vagy harmadikutas szocializmusmodellben gondolkodtak.

A politikai és gazdasági tárgyalások MSZMP-s küldöttei eltérő módon ítélték meg saját szerepüket, és eltérően nyilatkoztak a tárgyalások történeti jelentőségéről is. A politikai tárgyalások minisztériumi küldöttei – akik többnyire fiatal jogszabály-előkészítők és „jogtechnikusok” voltak – életük nagy lehetőségeként élték meg a tárgyalásokat, és szívesen emlékeztek vissza rá. Egyikük szerint „kifejezetten felemelő élmény volt, hogy ezek a kerekasztal-tárgyalások a Parlament falai között voltak. Ezt átélni 31 évesen tényleg nagy élmény volt, mind emberileg, mind szakmailag. [...] Maga az a tény, hogy az ember tevőlegesen részt vehetett azokban a sorsfordító, valóban a jogállamiság alapköveit letevő törvények előkészítésében – szakemberként, jogászként, ez számomra mindig felejtethetlen lesz.”³⁶² Egy másik résztvevő úgy látta, „teljesen világos volt, hogy nem forradalmi folyamatot kell előkészíteni, és minden szélsőséget ki kell zárni ebből a folyamatból. Erre minden garancia megvolt. [...] Nyilvánvaló volt, hogy a polgári jogokat minden korábbi politikai magatartásra tekintet nélkül mindenki számára meg kell adni, és nemcsak itt, hanem később is. [...] Ezek végül is világtörténelmi jelentőségű vál-

³⁶⁰ Interjú Draviczy Tamással (1997).

³⁶¹ Interjú Czirják Sándorral (1997).

³⁶² Interjú Kajdi Józseffel (1997).

tozások voltak. Meggyőződésem, ha Magyarországon nem zajlik le ez a folyamat, akkor nem így zajlik le Csehszlovákiában és különösen Németországban.”³⁶³

Más minisztériumi küldöttek visszaemlékezéseikben igyekeztek elhatárolni magukat az állampárttól. Egyikük szerint „számunkra igen nagy meglepetés volt, hogy a kormány által kijelölt delegációt beültették az MSZMP delegációjába. Ez két dolog miatt is konfliktusos helyzetet jelentett. Egyrészt lelki problémát, hogy akkor most ki kicsoda, és kit képvisel. Másrészt hogy korábban nem volt egyeztetés a kormányzati és az MSZMP által delegáltak között.”³⁶⁴ Egy másik résztvevő szerint „az volt a kormányzati mentalitás, hogy ennek a kormánynak a pártközpontozhoz gyakorlatilag nem sok köze van. Nem véletlenül nem voltak pártközpontos egyeztetések, mert a pártközpont már nem nagyon tudott mit kezdeni ebben az ügyben. Az Igazságügyi Minisztériumból jött delegációtagokkal már nem lehetett volna Fejti-memorandumokat felolvasatni. Ezt mindig a pártközpontból jövő ember olvasta fel.”³⁶⁵

Az MSZMP delegációjában a tárgyalások előrehaladtával egyre csökkent a pártközpontból küldött delegátusok szerepe, és egyre növekedett a minisztériumi emberek befolyása. „Mi kormányszakértőnek tartottuk magunkat konzekvensen, mégis MSZMP-nek hívtak bennünket. Nem volt jó érzés. [...] Az én tudatomban igazán nem az volt, hogy meg akarom őrizni az MSZMP-nek ezt a hatalmi struktúrát, nem lévén MSZMP-tag.”³⁶⁶ A szakmai szempontok előtérbe kerülése annak fényében nem volt meglepő, hogy a tárgyalások utolsó szakaszában már a parlament elé benyújtható törvényszövegeket kellett készíteni. A szakértői elem dominanciája az MSZMP delegációjában együtt járt azzal, hogy a munkabizottságok ideológiai kérdések helyett szakkérdésekkel foglalkoztak, és ez könnyebben megteremtette a kölcsönös bizalom légkörét a felek között. A hivatalnokok pontosabban látták a politikai helyzetet, mint az állampárt politikusai. „Mi tökéletesen tisztában voltunk azzal, hogy az átalakulás végén nekünk feltétlen távoznunk kell a pozícióinkból, mert világnézetünknel, alapelveinknel, a velünk szemben megnyilvánuló indulatoknál fogva nem lesz különösebb helyünk. [...] Tehát semmi olyan motiváció nem vezérelt minket, hogy a saját jövőnk számára készítsük elő az utat, következésképp nem kellett lemondanunk a nézeteinkről.”³⁶⁷

Az MSZMP által felkért minisztériumi szakértők szerepe azonban másként festett a pártközpontból nézve. Fejti György visszaemlékezése szerint „teljes körű felhatalmazásunk volt, hogy a szakértői delegációkat hogyan állítjuk fel, ez kizárólag a saját elhatározásunkon múlt. Az államigazgatásból sok kitűnő szakembert vontuk be a munkába, sok munkacsoportba. Ennek aztán az a hallatlan »előnye« volt, hogy ezek az emberek együttműködtek az EKA-val, ez gyorsan kiderült. De hát így voltunk vele, én egyébként mosolyogtam rajta, hogy az, amiről most itt megállapod-

³⁶³ Interjú Fehér Józseffel (1997).

³⁶⁴ Interjú Tóth Zoltánnal (1997).

³⁶⁵ Interjú Bogdán Tiborral (1997).

³⁶⁶ Interjú Szalay Péterrel (1997).

³⁶⁷ Interjú Fehér Józseffel (1997).

tunk, az a szakértői egyeztetések után kicsit hamarabb átkerül a másik félhez, mint ahogy én azt közölni fogom.”³⁶⁸ A szakmai kapcsolatok és a túlélési kényszer az idő múltával fontosabbnak bizonyultak a párthovatartozásnál. Mindazon közigazgatási szakemberek, akik „nem a saját jövőjüket készítették elő”, hanem szakmai álláspontjukat mondták el, végül megtalálták számításukat az új rendszerben is.³⁶⁹

A politikai tárgyalásoknak komoly súlya volt, hiszen az ország új alkotmányát, választási és párttörvényét a kerekasztal-tárgyalásokon szövegezték meg, és itt született róluk politikai megállapodás. Mindez nem mondható el a gazdasági tárgyalásokról, ahol a két fő tárgyaló fél az időhúzást részesítette előnyben a döntésekkel szemben. A gazdasági tárgyalások államigazgatásból jött MSZMP-s résztvevői inkább nyűgnek, fölöslegesnek érezték jelenlétüket; többen rossz véleménnyel voltak ellenzéki tárgyaló partnereik felkészültségéről, olykor le is nézték őket. Ők voltak az a társaság, akiket „Dimitrov téri fiúknak” vagy késő Kádár-kori technokráciának neveztek. Akadtak közülük, akik az általuk képviselt MSZMP-vel kapcsolatban szereptávolító gesztusokat tettek. Egy tipikus visszaemlékezés szerint: „...én most már nem is emlékszem, hogy akkor én tagja voltam-e az MSZMP-nek, vagy pedig a párt már kilépett belőlünk. [...] Délelőtt ideszóltak, hogy akkor át kellene menni a Parlamentbe. És akkor ott a Parlamentben leültünk, tudom, ilyen háromszög alakra voltak összetolva az asztalok. Mi leültünk az egyik oldalán, mondták, hogy oda kell ülni.”³⁷⁰

A gazdasági tárgyalások egyik résztvevője szerint „a jelentéktlenebb ellenzéki politikusok kikövetelték, hogy legyenek gazdasági tárgyalások, a politikailag teret vesztett MSZMP-s kormányzat, amely tényleg végrehajtott fontosnak tekinthető gazdasági lépéseket, azt akarta hangsúlyozni, hogy mennyivel fontosabb ez, tehát erre terelődjön a figyelem. Úgyhogy ők megtalálták egymást [...] de én úgy érzem, hogy ez egy jelentéktelen helyszíne volt a történelemnek. Olyan jelleget öltöttek a tárgyalások, mint amilyen beszélgetések a Pénzügykutató Intézetben és baráti körökben naponta két órán keresztül zajlottak.”³⁷¹ Egy másik résztvevő szerint „valamennyiünk ismerte a *Fordulat és reform* személyi körét. Csak legfőlőbb korábban nem az volt, hogy én most az egyik oldalon ülök, és te a másik oldalon, hanem ez egy közgazdasági berkekben folyó vita volt.”³⁷² Egy harmadik visszaemlékezés szerint „most már történelmi tény, hogy az egész háromoldalú tárgyalás gazdasági dimenziója másodrangú volt. [...] A reformközgazdászokat kicsit a szabályozási illuzionizmus jellemezte. A rendszerváltozás után ennek a helyét átvette egy jogi illúzió, hogy jó törvényeket kell hozni, a jogállamot meg kell teremteni, erre is kell

³⁶⁸ Interjú Fejti Györggyel (1997).

³⁶⁹ Antall József munkatársainak egy részét is olyan igazgatási szakemberek közül válogatta ki, akik a tárgyalásokon még az asztal másik oldalán ültek (Kajdi József, Szilvássy György, Bogdán Tibor, Fluckné Papácsy Edit és mások).

³⁷⁰ Interjú Jójárt Lászlóval (1997).

³⁷¹ Interjú Csillag Istvánval (1997).

³⁷² Interjú Kardos Péterrel (1997).

törvény, arra is, a sportra, a nonprofitra stb. És ha megvan a törvény, akkor jó, mert a dolgok jól fognak működni.”³⁷³

A késő Kádár-kori technokrácia tagjai elfogadták a párttagságot, mint a karrier egyik nélkülözhetetlen feltételét, de nem tulajdonítottak nagy jelentőséget neki. Néhányan önironikusan értékelték akkori szerepüket. „Én 1987-ben léptem be az MSZMP-be. [...] Hatalmas ütemérzékre vall, ugye? Az az igazság, hogy én semmi jelentőséget nem tulajdonítottam annak, hogy bent vagy kint. [...] Kétszer voltam taggyűlésen, amikor felvettek, először és utoljára. [...] Soha nem gondoltam, még 1988-ban sem gondoltam volna, hogy a rendszer még az én életemben változik.”³⁷⁴ Volt, aki csak ekkor jött rá, hogy a párttagságának szélesebb környezetében üzenetértéke van, és ezért utána – mint aki egyszer már megégette magát – pártellenessé vált. Az egyik közgazdász interjúalany így fogalmazott: „...én annak idején 1975-től voltam az MSZMP tagja, de ahogy a régi párt megszűnt, és megalakult az MSZP, széles ívben elkerültem az összes pártot, és ezt a jó szokásomat azóta is tartom.”³⁷⁵ Végül egy másik interjúalany így foglalta össze ezt a dilemmát: „...az nekem nem menne, hogy egy pártba beállni. Nem vagyok jó politikus. Én egy politizáló pali vagyok, de nem politikus. [...] 89-ben egy magam számára elfogadható megoldást találtam ki. Beléptem az MSZP-be, mert azt mondtam, hogy azért ennyivel tartozom a barátaimnak. Azután kiléptem gyorsan, mert azt mondtam, hogy ennyivel meg tartozom magamnak.”³⁷⁶

Az MSZMP delegációjában kivételesen még nem párttag minisztériumi küldöttek is voltak.³⁷⁷ Egy visszaemlékező szerint „az akkori pártállami mivoltból fakadóan egy közigazgatási szakember is a pártállami oldalon volt kénytelen leülni. Természetesen ezt nem parancsba kapta az ember, de nehéz lett volna visszautasítani. Nekem több napig komoly lelkiismereti problémát okozott, ugyanis én világéletemben nem voltam párttag. [...] A szakmai hiúsággal tudtak megfogni, megmondom őszintén. Ennek két oka volt: egyrészt egy ilyenben részt venni, az egy életre szóló élmény, másrészt senki nem foglalkozott azzal a témával, amivel én, és ami az egyik fő témája volt a delegációnak. Ezért végül is nagy nehezen rászántam magam, és kellően pironkodtam, amikor a szemközti oldalon lekommunistáztak bennünket, amit nyilvánvalóan nem lehetett kikérni, ami néha kifejezetten kellemetlen szituáció volt.”³⁷⁸

Leszámítva az alkotmányozást és a fontosabb politikai kérdéseket (választási törvény, párttörvény, munkásörtség stb.), az MSZMP vezetése és tárgyaló csoportjai között nem volt különösebb koordináció, a pártközpont sem igényelte a folyamatos együttműködést saját delegátusaival. Mindezt a pártközpont küldöttei által

³⁷³ Interjú Koltai Jenővel (1997).

³⁷⁴ Interjú Auth Henrikkel (1997).

³⁷⁵ Interjú Cziráj Sándorral (1997).

³⁷⁶ Interjú Tömpe Istvánval (1997).

³⁷⁷ Sőt, akadt olyan tárgyaló is az MSZMP oldalán, aki az MDF tagja volt. Interjú Sinkó Eszterrel (1997).

³⁷⁸ Interjú Kajdi Józseffel (1997).

a tárgyalásokon felolvasott egyoldalú deklarációkkal helyettesítették, amelyről az MSZMP delegátusainak többsége is csak ott helyben szerzett tudomást. Mindez gyengítette az MSZMP delegációjának kohézióját. „Nem volt forgatókönyv, illetve az részben a fejekben született, tehát nem volt egy darab forgatókönyv, hanem különböző elképzelések voltak. [...] Ez egy szerves fejlődés volt.”³⁷⁹

Az MSZMP tárgyaló delegációjának stratégiáját mindenekelőtt Pozsgay Imre és Fejti György irányította. Bár korábban Nyers Rezső is igyekezett kapcsolatokat keresni az ellenzéki szervezetekkel, és eleinte érdeklődést mutatott a gazdasági tárgyalások iránt, ez az érdeklődése pártelnökké választása után gyorsan alábbhagyott. Németh Miklós miniszterelnök nem bánta, hogy kivonhatta magát a tárgyalásokból, s kormányfőként nem kellett az MSZMP „süllyedő hajóját” képviselnie. Hasonló stratégiát választott az – intézményrendszer átalakításának kérdésében konkrét elképzelésekkel rendelkező – igazságügyi miniszter, az 1989 őszén a Hazafias Népfront köztársaságielnök-jelöltségét is vállaló Kulcsár Kálmán, aki a háttérből igyekezett mozgatni az MSZMP jogász szakértő delegátusait, de személyében távol tartotta magát a tárgyalásoktól. Az ő befolyása csak addig érvényesült, amíg helyettese, Kilényi Géza jelen volt a tárgyalásokon. Grósz Károly pártfőtitkár még beszédet mondott a júniusi nyitó plenáris ülésen, de később már nem bukkant fel a tárgyalásokon. A pártszervezeteket járva és a kongresszusra készülve érzékelnie kellett hátországa fokozatos szétesését.

Maradt tehát Pozsgay és Fejti mint két ellentétes, egymást kiegészítő karakter. Pozsgay 1933-ban, egy kis faluban született, vallásos földműves, kisiparos családban. Tizenévesen még papi pályára készült, ami az egyik klasszikus módja volt a felemelkedésnek az egyszerű családok fiai számára. A kommunista fordulat után azonban a felemelkedésnek már egészen más útjai kínálkoztak: Politikai „ébredése” után Pozsgay – diáktársai közül egyedül – megtagadta a hittanórák látogatását, és 18 évesen már a kommunista párt tagja volt (Pozsgay 1993). A szorgalmasan tanuló diák az elitiskolának számító Lenin Intézetben folytatta tanulmányait, majd annak elvégzése után egy vidéki város Marxizmus–Leninizmus Esti Egyetemének lett az igazgatója. A város kulturális életének szervezése során Pozsgay elő ízben tapasztalhatta meg, hogy a politikáról leválasztott kulturális mezőben viszonylag messzire juthat, és a helyi társadalmi elitnek tetsző intézkedéseivel könnyen szerezhet értelmiségi támogatókat magának. A nyolcvanas években előbb kultuszminiszterként, majd a legnagyobb tömegszervezet, a saját napilappal és több száz helyi szervezettel rendelkező Hazafias Népfront főtitkáraként Pozsgay országos szinten is megpróbálkozott mindezekkel. A rendszerváltást megelőző években már széles körű támogatói kör állt mögötte. 1988-ban szerepet váltott: a Népfrontot maga mögött hagyva az állampárt politikai bizottságában és Grósz Károly kormányában politizálva közreműködött Kádár János eltávolításában.

³⁷⁹ Interjú Fejti Györggyel (1997).

A Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások megindulásakor Pozsgay joggal hihette azt, hogy kezében tudja tartani ez ellenzék, amelynek „történelmi” szárnya épp az ő népfrontos védőernyője alól indult útjára. A korábbi években Pozsgay nagy gyakorlatra tett szert a kritikai nézeteket képviselő értelmiségiekkel való tárgyalásban. Beszélt a nyelvükön, sokan közülük felnéztek rá, sőt akadtak, akik a nyolcvanas évek második felében egy új Nagy Imrét láttak benne. Kis túlzással azt is mondhatjuk, hogy a Nemzeti Kerekasztal-tárgyaláson részt vevő szervezetek és képviselők legnagyobb része – az MDF-től, a Néppárton és a BZSBT-n keresztül az MSZMP népi-reformkörös irányzatain át – Pozsgay köpönyegéből bújt elő. A tárgyalások egy pontján Pozsgay még azt is megengedhette magának, hogy több hétre szabadságra menjen, és ráhagyja az MSZMP képviseletét Fejti Györgyre. Egy visszaemlékező szerint „Pozsgay szándékosan kivonta magát a tárgyalásokból, és mintegy békeangyalként akart visszatérni, amivel a teljesen nyilvánvaló célja az volt, hogy ő valamilyen módon köztársasági elnökké választassék.”³⁸⁰

A visszaemlékezések szerint Pozsgay ekkor már távolságot tartott saját pártjától – amelynek a forma szerint egyik főtárgyalója volt –, ám az sem volt egyértelmű, hogy pártjával szemben a kormány érdekeit képviselte volna. Többen politikailag önjáró szereplőként látták őt,³⁸¹ akinek egyaránt fontos volt a Németh-kormányban viselt államminiszteri pozíciója és egyes ellenzéki körökkel ápoló jó kapcsolata. A párttól való függetlenedését Pozsgay is elismerte: „A párt központi bizottságától volt a felhatalmazásom, ez formálisan beszámolási kötelezettséggel járt, de tágas mozgásterem volt [...] bár bizonyos kérdésekben kikötötték az előzetes konzultációt. Én ezeket a konzultációkat igyekeztem kikerülni, és a kész tények politikáját próbáltam érvényesíteni.”³⁸²

Pozsgay mellett a Műszaki Egyetemről indult, szabályos káderkarriert befutó Fejti György szürkébb, vonalasabb és alkalomadtán félelmet is kelteni képes pártkatonának tűnt. A saját maga által felállított elemzési keretben Fejti logikusan és racionálisan gondolkodott, de kellő rugalmasság híján eredeti premisszáitól nem volt képes elszakadni. Nem csoda, hogy a nyolcvanas években Grósz Károly mellett kiemelkedő, majd annak utódjaként a borsodi MSZMP élén tevékenykedő Fejti jóval kevésbé oldottan mozgott a tárgyalásos politikába belekóstoló írók, történészek, filozófusok és szociológusok között, mint az általa már jól ismert pártapparátusban. Pozsgay jól kihasználta így adódó helyzeti előnyét a Fejttel és az apparátussal vívott külön játszmájában, amivel átmenetileg növelni tudta presztízsét mind a médiában, mind pedig ellenzéki tárgyalópartnerei körében.

Valójában tartalmilag nem volt olyan nagy távolság Fejti és Pozsgay között, mint ahogy az a stílusbeli és taktikai különbségek alapján látszott. Mindketten elfogadták a többpártrendszerű demokráciára való békés áttérést és a szabad választások

³⁸⁰ Interjú Bogdán Tiborral (1997).

³⁸¹ Interjú Kilényi Gézával (1997).

³⁸² Interjú Pozsgay Imrével (1997).

gondolatát. Fejti azonban mindvégig az adott pártkeretek között gondolkodott, s a demokratikus átmenet általa is elfogadott folyamatában a lehető legjobb pozíciókat kívánta biztosítani az MSZMP-nek.³⁸³ Ha feltételezzük, hogy mindketten demokráciát akartak, akkor azt Fejti az állampárttal, Pozsgay pedig az állampárt nélkül képzelte el. S mivel az állampárt fennmaradása és a demokrácia nyilvánvalóan összeegyeztethetetlen volt, sokan attól tartottak, hogy Fejti hajlandó lett volna kockára tenni a demokratikus átmenet sikerét az MSZMP fennmaradásáért. Ezt az érintett utóbb cáfolta: „Ha mi puccsszerűen akartunk volna dolgokat elintézni – erre is készültek forgatókönyvek –, akkor gyorsan át lehet darálni azt a néhány fontos törvényt, gyorsan ki lehet írni a választást a köztársasági elnökségre, meg is lehet nyerni, nem is volt rossz esélyünk rá, hogy megnyerjük, így gondoltuk akkor. [...] De világos volt, hogy versenyrendszerű választás kell, tehát a lengyel példát eleve elvetettük.”³⁸⁴

Pozsgay inkább az állampártot áldozta fel, amit kritikusai köztársasági elnöki ambícióival magyaráztak. Pozsgay 1989 áprilisában még nem vállalta el a párt kettészakítójának szerepét: nem támogatta a párt radikális reformereit abban, hogy az állampártból kilépve új, demokratikus baloldali szervezetet hozzanak létre. Ám miután júniusban az MSZMP köztársaságielnök-jelöltje lett, már jóval kevésbé maradt lojális pártjához. Pártbeli ellenfelei szerint Pozsgaynak ekkor már terhére volt a pártja, mielőbb meg akart szabadulni tőle, így belső lebontásához nyújtott segédkezet. A pártközpontos logika szerint Fejti volt a korrekt, és Pozsgay az inkorrekt, mert Fejti valóban a pártot képviselte a tárgyalóasztalnál, míg Pozsgay csak önmagát. De az állampárt nemcsak Pozsgaynak volt a terhére, hanem összeegyeztethetetlen volt a demokráciával is. Bármilyen személyes politikusi ambíciói voltak Pozsgay Imrének a köztársasági elnöki pozíció megszerzésére, az MSZMP átalakításának szükségességében a változások őt igazolták. A tárgyalások utolsó heteiben Fejti szerepe eljelentéktelenedett, hiszen addigra az MSZMP-n belül a vezetésben bekövetkezett a törés: Nyers, Németh és Pozsgay szakítása Grósz Károllyal. Ekkor már „a dolgok nem a Központi Bizottságban dőltek el. Nem volt már egyszerűen idő rá, és nem is volt az összetétel alkalmas arra, hogy ezeket a dolgokat rendesen megvitassuk.”³⁸⁵

A tárgyalások vége felé az MSZMP-ben legalább háromféle elképzelés volt a jövőt illetően, mindhárom a párt választások utáni, lehetséges koalíciós kormányzásával volt kapcsolatos. Németh Miklós és tanácsadói köre alapvetően a városi liberális értelmiség irányában látta az együttműködés lehetőségét, Pozsgay a népnemzeti

³⁸³ Fejti György nem értett egyet sem az MSZMP-nek a munkahelyekről való kivonulásával, sem pedig azzal, hogy a demokratikus átmenet részét képezze az állampárt vagyonelszámolása. Mivel a vitás kérdéseket egyetlen csomagban kívánta tárgyalni, helytelenítette, hogy a megválaszolatlanul hagyott kérdések ellenére is aláírták a szeptember 18-i megállapodást. Úgy vélte, az MSZMP-nek addig nem szabad aláírnia semmit, amíg minden kérdéssel nem születik egyezség, mert egy korai megállapodás később beszűkíti a párt tárgyalási pozícióját.

³⁸⁴ Interjú Fejti Györggyel (1997).

³⁸⁵ Uo.

vonulat iránt érzett nagyobb rokonszenvet, míg Nyers Rezső a szociáldemokratákban vélte felfedezni a leendő koalíciós partnert.³⁸⁶

A jogutód Magyar Szocialista Párt törölte elnevezéséből a „munkás” szót, s ezzel az új névvel a párt nemcsak bizonyos állampárti reminiscenciáktól szabadult meg, hanem attól az ellentmondástól is, ami a párt deklarált célja és tagságának szociológiailag leírható értelmiségi összetétele között feszült. A kerekasztal-tárgyalások tapasztalatainak következménye, hogy a kormányzati apparátus, tehát az állami vezetői szint jelentős része nem lépett át az új pártba. „Komolyan vettük azt, amit Németh Miklós képviselt, miszerint a kormánynak, szinte más elkötelezettség nélkül, egy dolga van, [...] hogy elvezesse az országot a választásokig. Németh Miklósnak ez történelmi küldetése volt, hogy megcsinálja, és meg is csinálta. Ebből az következett, hogy nem lépünk be az utódpártba, mert abban a pillanatban ezt a szerepet már nem tudjuk vállalni.”³⁸⁷ Később a Horn Gyula vezette MSZP-ben az értelmiségre már csak mint szorgos szakértő politikusra vagy tanácsadóra, semmint a „nemzet lelkiismeretére” volt szükség. A megmaradt reformkörösök párt-politikusok lettek, Pozsgay pedig 1990 őszén kilépett a pártból. Ugyanakkor az új párt bizonyos kezdeti legitimációs zavarai szükségessé tették, hogy parlamenti képviselői közé fölvegyenek olyan értelmiségieket is, akik az MSZP társadalmi begyökerezettségét reprezentálják.³⁸⁸ Néhányuk számára lehetővé tették, hogy értelmiségi identitásukat adott esetben párton kívüli kezdeményezésekben valósítsák meg, anélkül hogy ezzel a párt belső stabilitását veszélyeztetnék.³⁸⁹

A helyzet pikantériája, hogy a politikai baloldalon támadt vákuum következtében épp az MSZP, az egykori káderértelmiségi párt vált később a társadalmi elszegényedés, a növekvő munkanélküliség miatti protesztzavazatok fő politikai haszonélvezőjévé. 1993-ban a szocialista párthoz közel álló MSZOSZ győzött a szakszervezeti választásokon, az MSZP pedig az 1990–94 között megrendezett öt időközi választásból hármat megnyert. Mindössze két év alatt kijött abból a politikai karanténból, amelybe a rendszerváltás idején került, és az 1994-es választásokon nagy fölényrel győzött. Kormányra kerülve a pártnak, paradox módon, egyszerre kellett levezényelnie a gazdasági átmenetet, és a bérből és fizetésből élők baloldali, „kékgalléros” pártjává válnia. 1994 után Horn Gyula miniszterelnökre hárult a feladat, hogy egyensúlyozzon a baloldal két hagyománya, a modernizáció és a szolidaritás között.

³⁸⁶ Interjú Tóth Andrásal (1997).

³⁸⁷ Interjú Varga Sabján Lászlóval (1997).

³⁸⁸ Néhány példa: Annus József szerkesztő, Huszár Tibor szociológus, Kósa Ferenc filmrendező, Ormos Mária történész, Vitányi Iván szociológus.

³⁸⁹ Így lehetett a Demokratikus Charta szövegíróje a korábbi reformkörös Szabó Zoltán vagy a szociológus Vitányi Iván. Az MSZP politikusai ezzel elősegítették a párt demokratikus és ellenzéki legitimációját, egyúttal leszerelték a párton belüli értelmiségiek és politikusok közötti konfliktusokat. Hasonló megoldással kísérletezett Antall József is az MDF-ben, de Csurka nem elégedett meg a párton kívüli mozgalmi politikával, hanem a pártot is mozgósítani próbálta, így végül Antall és Csurka között 1993 elejére elkerülhetetlenné vált a szakítás.

A rendszerváltást követően az MSZP 1994–98 és 2002–2010 között összesen 12 évet töltött kormányon, ebből tíz évet koalíciós kormány vezető pártjaként, két évet (2008–2010) pedig kívülről támogatott kisebbségi kormányban. Az MSZMP 1989-es tárgyaló delegációjából Csehák Judit, Draskovics Tibor, Forgács Imre és Szilvássy György³⁹⁰ a Magyar Szocialista Párt színeiben jutott később miniszteri pozícióhoz, Kupa Mihály pedig az MDF delegáltjaként.³⁹¹ De a Harmadik Oldal tárgyaló szervezeteiből is vezetett út a szocialista-liberális kormányba: innen érkezett a későbbi szocialista miniszterelnök, Gyurcsány Ferenc (Demisz) és két későbbi miniszter, Bárándy Péter és Kósáné Kovács Magda (SZOT).³⁹² Az MSZP a 2010-es választási vereséget követően sem tűnt el, hanem ellenzéki középpártként működött tovább.

5. A KOOPTÁCIÓTÓL A VERSENGÉSIG

A demokratikus átmenetek nemzetközi irodalma különbséget tesz mérsékelt és radikális ellenzék között, azt hangsúlyozva, hogy az átalakulás sikere leginkább akkor biztosított, ha a tárgyalások centrumában a hanyatló rezsim reformerei és a felemelkedő ellenzék mérsékelt erői állnak. Ez a megközelítés – általában a latin-amerikai példák alapján – óv a radikalizálódó ellenzék túlzott előtérbe kerülésétől, mert úgy ítéli meg, hogy a radikális követelések veszélyeztethetik az átmenet sikerét (Huntington 1991). Magyarországon azonban a politikai változás tartalmának definiálása 1989 nyaráig folyamatosan változott: egyidejűleg, szinte egymás mellett éltek a reform (az elitek szintjén: kooptáció), a modellváltás (kooperáció) és a rendszerváltás (kompetíció) forgatókönyvei.

Amint arról már fentebb írtam, a kooptáció stratégiája a Kádár-rendszer egyik szívesen alkalmazott eszköze volt a társadalmi béke fenntartására és az értelmiségiek integrálására. A rendszer hanyatlása idején azonban a kooptáció fenntartása egyre nehezebbé vált és egyre kreatívabb elképzeléseket követelt meg a rendszer vezetői részéről. Ebben a fejezetben azt tekintem át, hogy hogyan alakult át a kooptáció az „Aczél utáni” rendszerváltó időszakban, és hogyan lépett a helyébe a kooperáció, majd az új politikai erőcsoportok közötti nyílt versengés.

³⁹⁰ Az MSZMP 1989-es tárgyalói közül Csehák Judit egészségügyi és szociális miniszter lett a Medgyessy-kormányban (2002–2003); Draskovics Tibor a pénzügyi tárcát vezette az első-, a koordinációs és az igazságügyi tárcákat a második Gyurcsány-kormányban és a Bajnai-kormányban (2004–2005, 2007–2009), Forgács Imre igazságügyi miniszter volt a Bajnai-kormányban (2009–2010); Szilvássy György különböző tárcákat vezetett a második Gyurcsány-kormányban (2006–2009).

³⁹¹ Az 1989-ben a kerekasztalnál még az MSZMP színeiben tárgyaló Kupa Mihály 1990–1993 között az Antall-kormány pénzügyminisztere volt.

³⁹² Az 1989-ben a Harmadik Oldalon a SZOT színeiben tárgyaló Bárándy Péter a Medgyessy-kormány igazságügy-minisztere (2002–2004), Kósáné Kovács Magda pedig a Horn-kormány munkaügyi minisztere lett (1994–1995).

Bár a magyarországi rendszerváltást jórészt a régi és új elit együttműködése jellemezte,³⁹³ túlzás lenne ezt úgy értelmezni, mintha az átalakulás kizárólag az elit-csoportok játszmája lett volna. A politizáló értelmiségi elit szabta meg a tárgyalások menetét, de a folyamatban végig jelentős kölcsönhatás volt a tömegek és az elit cselekvései között. Az 1989. március 15-i budapesti tüntetésen a szónokok ellenzéki egységet követeltek, mert felismerték az ellenzék megoszthatóságának veszélyét. Az év május elsején a független szakszervezetek majálisán sok tízezren jelentek meg, június 16-án, Nagy Imre és mártírtársai temetési szertartásán pedig több mint 200 000 ember volt jelen. Mindez az ellenzék erős társadalmi támogatását mutatta. Az ellenzéki tárgyalók a szeptemberi megállapodás után is érezhették ezt a támogatást, amikor népszavazást kezdeményeztek a tárgyalásokon megoldatlanul maradt kérdésekről. Három hét leforgása alatt több mint 200 ezer aláírást voltak képesek összegyűjteni az utcákon. Mindezek alapján látható, hogy a magyarországi tárgyalásos forradalom nem volt csupán a kicsiny, jól szervezett elitcsoportok ügyének, az ellenzék mögött gyorsan mozgósítható tömegek álltak.³⁹⁴

A politikai átalakulás formáját a politikai és intézményi helyzet gyors újratárgyalása, az ország alkotmányos rendjének a megváltozott feltételekhez való, elitek által vezérelt adaptálása adta. A gazdasági szféra átalakulása azonban az elitmegállapodás, az elitkooptáció és elitkonvergencia sokkal bonyolultabb keverékén keresztül valósult meg. A technokrácia fiatalabb, képzetesebb szárnyának nem voltak versenytársai az eliten belül. Különböző okokból, de ők maguk is érdekelték voltak az átalakulás sikerében. Az 1980-as évek gazdasági-menedzseri elitjét nem lehetett kizárni a gazdasági átalakulás hasznaiból (Szalai E. 1990; Higley–Lengyel 2000).

A rendszerváltás dinamikája az elitek szintjén egymást átfedő körökhöz, laza csoportokhoz kapcsolódott, amelyek aszerint változtak, hogy az átmenetnek éppen melyik szakasza zajlott. Más főszereplőket, más köröket és csoportokat hoztak felszínre a „fontolva haladó” reformelképzelések, a kooptációs stratégiák, a „szocialista pluralizmus”, a modellváltás, a radikális reform víziói csakúgy, mint a tárgyalásos rendszerváltás vagy éppen a „Döntsön a nép!” típusú tömegmozgósító politika. Bár ezek a forgatókönyvek az esetek jelentős részében időben is elkülöníthetőek voltak – a kevésbé radikális lehetőségeket idővel alaposabb változások szükségességét kifejező elgondolások követték –, nemegyszer azonban párhuzamosan futottak egymással. Míg egyes csoportok még a fontolva haladás jegyében politizáltak, mások már radikális megoldásokat kerestek a politikai válság megoldására. Az átmenet dinamikája a rendszerváltó csoportok helyzetértékelését, politikai identitását és az abból következő politikai stratégiáját sem hagyta érintetlenül (Bruszt–Stark 1995). Ám ez számos esetben elsősorban annak volt köszönhető, hogy megváltoztak a szervezeteken belüli erőviszonyok is. Az átmenet dinamikája nemcsak

³⁹³ Lásd erről bővebben: Bozóki, et al. (1992); Bruszt–Stark (1995); Schiemann (2000); Tordai (1998, 2000); Tőkés (1996, 1998, 2000).

³⁹⁴ Lásd erről bővebben: Hofer (1992); Arato (2000); Rainer (2000); Renwick (2000).

a szervezetek közötti viszonyokra volt hatással, de megváltoztatta a szervezetek politikáját meghatározó csoportok összetételét is.

A rendszerváltás időszaka politikai értelemben az 1987–1990 közötti időszakot öleli fel (Ripp 2006). Ennek első évében még a reform volt napirenden. Bizonyos értelemben az 1968-as gazdasági reform óta Magyarország története az újrainduló, majd meghátráló, olykor kimondott, többször azonban elhallgatott, kimondatlan reformtörekvések története volt. A politikai rendszert azonban még ezek a mérsékelt reformok sem érintették, egészen a nyolcvanas évek közepéig. A politikai kiűtkeresés e foratókönyve az volt, hogy a mérsékelt politikai változásokat a hatalmon lévő kommunista párt vezényli le, anélkül hogy megosztaná hatalmát más csoportokkal. Ezt az elképzelést próbálta radikalizálni a *Beszélő* köre által közzétett *Társadalmi szerződés* (1987), amely – annak ellenére, hogy Kádár távozást követelte – még a régi paradigma kereteit belül próbálta elgondolni hatalommegosztási törekvéseit.

Bár 1988-ig nem volt alapvető változás a hatalmat birtokló kommunista párt legfelsőbb vezetésében sem, a hatalom sáncain kívül ekkor építette ki később fontossá vált kapcsolatait a párt reformszárnyának legfontosabb alakja, Pozsgay Imre. Ő volt az, aki reformelképzelései megvalósítására népfrontos, kooptációs stratégiát követett a különböző társadalmi-kulturális csoportokkal való kapcsolatában. Elment a különböző, nem hivatalos klubokba, támogatta a hagyományörző köröket, a mérsékelt társadalmi mozgalmakat, kezdeményezéseket. Pozsgay népszerűsége abból eredt, hogy nemcsak az idős Kádárral és körével szemben kínált alternatívát, hanem a Kádárt megbuktatni akaró, de a rendszerhez ragaszkodó középkorú generációval³⁹⁵ szemben is.

Pozsgay az állampárton belül arra kényszerült, hogy átmenetileg összefogjon Grósz Károllyal Kádár megbuktatására, mert az akció sikeres kivitelezéséhez nem volt elég belső támogatottsága. Kádár eltávolításához az apparátus mozgósítása kellett, s ehhez Grósz értett. Pozsgay a párton kívül volt népszerű, Grószé volt viszont a pártgépezet. Grósz csak akkor tudta volna fenntartani befolyását a szélesebb párttagság körében, ha az MSZMP-t el tudta volna szigetelni a társadalomtól. Ám egy fellazuló diktatúrában már az állampárt sem volt a régi: a lenini „demokratikus centralizmus” elvének fenntartása helyett a párttagok a társadalmi kapcsolatok erősítését követelték. A pártot már nem lehetett a régi módon, bürokratikus irányítással kézben tartani. Pozsgayt viszont éppen nyitottsága, az állampárt reformereivel és a párton kívüli féllenenzéki körökkel ápoló jó kapcsolatai segítették a keményvonalas káderekkel vívott sikeres küzdelme megvívásában.

A hatalom sáncai azonban Kádár lemondása után is tovább repedeztek. A kommunista párt reformerei ekkor még a kooptáció stratégiája szerint politizáltak. Az ellenzéki szervezetek felé meglévő kapcsolataikat arra próbálták kihasználni, hogy az állampárton belüli konzervatívoktól a politikai hatalom mind

nagyobb szelete kerüljön át hozzájuk, illetve pártfogoltjaik kezébe. Az Új Márciusi Front egyik rendezvényén például megvalósítandó politikai célként üdvözölték a szociológus Hankiss Elemér elméletét a párt és állami bürokrácia reformerei, a nagyvállalati menedzserek és az új vállalkozók között kialakuló társadalmi nagykoalícióról (Lázár 1989).

A kooptáció foratókönyvét azonban érvénytelenítette az Ellenzéki Kerekasztal 1989. márciusi megalakulása, majd későbbi megerősödése. A hivatalos politikát továbbra is uraló MSZMP-vel szemben immár nem szervezetlen és egymás ellen kijátszható ellenzéki csoportok álltak, hanem létrejött az összes ellenzéki csoportot a konszenzus elve alapján egyesítő intézmény. Már nem volt mód arra, hogy az állampárt valamelyik reformere kihozza patronáltjait az ellenzék soraiból. Amikor pedig az MSZMP 1989 áprilisában kísérletet tett az EKA megosztására, kudarcot vallott. Ha a hatalmon lévő kommunisták be akarták vonni az ellenzékot a válság megoldásába, akkor azt csak a politikai rendszer gyökeres átalakítását célzó tárgyalások formájában tehették. A kooptációs logikát felváltotta a versengő együttműködés logikája.

A kooptációs stratégia addig működött, amíg széles frontokra és „gyenge kötésekre” (Granovetter 1972) volt szükség: a rendszerváltás korai szakaszában, a gorbacsovi *gláznoszty* idején. Egy volt munkatársa szerint „Pozsgaynál soha nem lehet tudni, hogy mit tesz véletlenül, és mit nem; azt biztosan lehetett tudni, hogy bármit is tesz, akár véletlenül, akár nem – azt utólag mindig meg tudja magyarázni, mintha az tudatos cselekedet lett volna. [...] A konfliktusok elől azért ő időben, jó érzékkel tudott ellépni.”³⁹⁶ 1989 tavaszára azonban Pozsgaynak látnia kellett, hogy a szimpátiára építő politizálás önmagában kevés. A közhangulat akkor kezdett megfordulni vele kapcsolatban, amikor 1989 áprilisában nem lépett ki az MSZMP-ből, és nem állt egy demokratikus reformmozgalom élére. Kilépése elmaradásával nem tudott híveinek utat mutatni, inkább személyes népszerűsége, illetve a nemzet, a demokrácia és a szocializmus gondolatlemeiből építkező, a pártzsargontól eltérő beszédmódja révén igyekezett fenntartani szimpátiájukat. Első nagyobb kudarcra éppen akkor érte, amikor ezeket az informális, egymásba érő reformista köröket 1989 nyarán saját, új mozgalmában (DMM) próbálta intézményesíteni.³⁹⁷ Túl későn tette, mert a Hazafias Népfront egykor még általa biztosított védernyője alól kinőtt szervezetek ekkoriban már nem az ő kezdeményezésére vártak, hanem az ellenzék vezető ereje felé fordultak.

1989 nyarán már a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások álltak a politika centrumában. Kezdetben úgy tűnt, hogy a tárgyalások megindulásával az események Pozsgay céljai szerint alakulnak. Mivel a tárgyalások kezdetén már köztudott volt, hogy

³⁹⁶ Interjú Szilvász Györggyel (1997).

³⁹⁷ Amint a mozgalom megalakult, kiderült, hogy szervezeti értelemben „a király meztelen”, mert a DMM semmilyen lényeges szerepet nem játszott az 1989-re kialakuló pártpluralizmusban. Pozsgay köztársasági elnöksége esetén a DMM-ből lehetett volna potenciálisan az „elnöki párt” – amilyeneket később Lech Wałęsa alakított Lengyelországban és Borisz Jelcin Oroszországban.

³⁹⁵ E generáció emblemikus szereplői Grósz Károly és Berecz János voltak.

az MSZMP öt fogja jelölni a köztársasági elnöki posztra, Pozsgay a tárgyalásokon nyugodt szívvel tehetett engedményeket az állampártot detronizálni akaró ellenzéknek. Ezzel két legyet ütött egy csapásra: gyengíthette az állampártot, és növelhette saját esélyeit. Fokozatosan megszabadulva az állampárt koloncától, a születőben lévő Magyar Köztársaság elnökévé emelkedhetett volna, és joggal várhatta az EKA-ban tárgyaló ellenzéki szövetségeseitől, hogy engedményeiért cserébe ne gördítsenek akadályt az előre hozott elnökválasztás elé. A Pozsgay vonzáskörébe tartozó szervezetek hajlottak is erre a kompromisszumra. Ő azonban nem szervezte meg ezeket a köröket szorosan maga mögé, így népfrontos stratégiája úgy érett be, hogy ennek hasznait ő már nem arathatta le. Az EKA egyik ismert képviselője így emlékezett erre vissza: „Borzalmas feszültséget éreztem a két tábor között. Ugyanakkor nagyon civilizált, nagyon higgadt volt a megbeszélés. [...] Óriási tétje volt az egész dolognak pszichológiailag, tehát hogy le lehet ülni, lehet beszélgetni. Akkor először ültek le az ellenzékkel. És ezzel az ellenzék beemelték a nyilvános politikába.”³⁹⁸

A kooptáció szakaszát felváltotta a kooperáció, amely elsősorban az ellenzéki egység megerősítését jelentette a Pozsgay által képviselt állampárttal szemben. Pozsgay baráti-szimpatizánsi hálózata helyébe egyre inkább Antall József körei léptek. Antall 1988-ban aktivizálódott, de akkor még – a rendszer több évtizedes „kibekeléséből” magára találva – inkább a fontolva haladó ellenzékiek közé tartozott. Kapcsolatrendszerébe elsősorban a történelmi pártok (FKGP, KDNP) idős vezetői, valamint az MDF és a BZSBT néhány prominens alakja tartozott. Antall a kerekasztal-tárgyalásokon nőtte ki magát a mérsékelt jobboldal vezetőjévé, és sokáig sikeresen egyensúlyozott az MSZMP reformerei és az Ellenzéki Kerekasztal radikális demokratái között. Antall elvi antikommunista volt, de a gyakorlatban igen óvatos politikus. Pozsgayval is tárgyalt, de végül az Ellenzéki Kerekasztalhoz maradt lojális. Központi helyzetének és tekintélyének köszönhetően 1989 meghatározó hónapjaiban talán az ő körei voltak a legszélesebbek és leghatékonyabbak. Míg Pozsgay hosszú évekig építgette kapcsolatrendszerét, addig Antall ugyanezt 1989-ben néhány hét alatt elérte azáltal, hogy magát és pártját megkerülhetlenné tette a tárgyalások alatt. Mindez Antall számára azzal az előnnyel is járt, hogy a pártján belül megerősödött, és a nyár végére egyértelművé vált, hogy ő lesz az MDF következő elnöke.

A szemtanúk Antall József magatartását ambivalensen ítélték meg, volt, aki túlságosan régimódinak tartotta, mások éppen ezt a tulajdonságát látták előnynek. Volt olyan résztvevő, aki Antall különleges egyensúlyozó képességét emelte ki: „Antall nagyon ügyesen tudta a különböző erőviszonyokat felmérni, és amikor egy-egy vitanap után össze kellett foglalni, hogy mire jutottunk, akkor éppen mesteri volt, és mindig azoknak kedvezett egy kicsit, akik politikailag többet akartak. Úgy tudta előadni, olyan körmondatokat mondott, amivel a puhábbak is meg voltak nyu-

³⁹⁸ Interjú Hankiss Elemérrel (1997).

godva, [tehát] nagyon ügyesen kezelte a résztvevőket.”³⁹⁹ Egy másik résztvevő szerint Antallnak „a kamarillapolitikához kiváló érzéke volt: tehát, hogy mikor, kinek, mit kell mondani egy szünetben három szóval, és utána annak megfelelően folytatni a tárgyalást. És a másoknak meg másik három szót kell mondani. Abban ő kiváló volt. És az EKA-ban is ugyanolyan nyugodt volt, hosszú és körülményes, ami egy jó politikai taktika volt nála, nemcsak stílushiba, azt gondolom, hanem politikai taktika is, hogy hosszan és körülményesen kell beszélni, mert akkor nem kell beszélni gyakorlatilag semmiről, és el lehet kerülni az érdemi válaszokat. Szerintem ezt tudatosan csinálta.”⁴⁰⁰

Az alkotmányozással foglalkozó munkabizottságban az MSZMP képviselői is jó véleménnyel voltak Antallról: „...nemcsak kora, szaktudása alapján tűnt ki – nekem nem is derült ki sokáig, hogy nem jogász, mert olyan szakszerűen tudott hozzászólni –, inkább az tűnt fel, hogy mennyire hallgatnak rá a többiek. Legtöbbször a végső szót az EKA részéről abban a delegációban Antall mondta ki.”⁴⁰¹ A tárgyalásokon elvért művészek is részt vettek, akik mást is megláttak Antallban, és markánsabban fogalmaztak. Egy ismert filmrendező például így emlékezett vissza rá: „Akkor találkoztam először Antall Jósával, és azt mondtam magamnak: Lehet, hogy ő lesz a miniszterelnök? Akkor jól nézünk ki. [...] Egyszer-kétszer találkoztam még vele, teljesen nyilvánvaló volt, hogy ő egy hallatlanul hiú ember... nagyon torz lelkiállapotú számomra.”⁴⁰² Vele szemben a színházi rendező így fogalmazott: „Antall remek politikus volt, és nagyon jól meg tudta volna csinálni az első kormányt az MDF-ienek nélkül. Őt saját pártjának a szélsőségei győzték le. Azokkal nem tudott elbánni. Az igazán ügyes politikus az alapító atyákat kitünteti, majd kirúgja, eltávolítja. Az alapító atyák mindig veszélyesek. [...] Antallt én áldozatnak látom. Hogy nem volt politikusi réteg körülötte, annak lett áldozata. Egyébként rátermett, megfelelő politikai érzéssel rendelkező ember volt. Nagy tévedése az volt, hogy nem fedezte föl, hogy a saját pártjában mikor kéne rendet csinálnia.”⁴⁰³

A napi szinten mellette tárgyaló Tölgyessy Péter egy interjújában így jellemezte őt: „Antall József a magyar történelem egyik meghatározó tradíciójának volt a hordozója. Családja a magyar politikai osztály legjobb hagyományait közvetítette. [...] 1990-ben ő nem egyszerűen a késő szocializmust, a Kádár-rendszert kívánta folytatni, hanem az 1947-ben megszakított konzervatív-liberális hagyományt próbálta feléleszteni. A jobboldali szavazót remélte elvezetni a modern Európához” (Kasza 1994: 27). Pozsgay úgy emlékezett meg Antallról, mint aki „a tárgyalóasztalnál tündöklött”, s ezzel megalapozta későbbi pártelnökségét. „Én nem a csalódottság és kiábrándultság alapján akarok róla beszélni, mert bizonyára jó sok érdemet fog javára írni még a történelem, főleg azt, hogy vállalta az első ciklus kormányzását, csak

³⁹⁹ Interjú Tirts Tamással (1997).

⁴⁰⁰ Interjú Orbán Viktorral (1990).

⁴⁰¹ Interjú Kajdi Józseffel (1997).

⁴⁰² Interjú Jancsó Miklóssal (1997).

⁴⁰³ Interjú Kerényi Imrével (1997).

fatális tévedéseket követett el véleményem szerint. Nem biztos, hogy bele kellett volna mennie.”⁴⁰⁴

Az MDF-hez képest jóval nehezebb volt hatékonyan működő kapcsolati hálót kiépíteniük a radikális ellenzéki pártoknak, hiszen az ő politikájuk kifejezetten arra épült, hogy ne követői, hanem alakítói legyenek a változásoknak. Arra törekedtek, hogy mindig egy lépéssel a változó politikai közhangulat előtt járjanak.

Összetartó és összeszokott volt az SZDSZ demokratikus ellenzékéből jött vezetőség. Az egyik résztvevő szerint „nem kétséges, az SZDSZ-nek hosszú időn keresztül ereje volt a homogén vezetése. A demokratikus ellenzék vezérkara, amely a *Beszélt* csinálta, az szervezte meg az SZDSZ-t, és kétségkívül a pártot vezette.”⁴⁰⁵ Az SZDSZ-nek azonban 1989 nyaráig nem nagyon volt módja arra, hogy széles társadalmi bázist építsen ki. A Szabad Kezdeményezések Hálózata sok embert behozott az SZDSZ holdudvarába, de ennek hatása egy évvel később már kevésbé volt érezhető. A párt vezetői szimpatizánsokra találtak az éppen felszabaduló sajtó liberálisabb köreiből, valamint szoros szövetségi kapcsolatban álltak a Liga szakszervezettel. Egy visszaemlékezés szerint: „Végül is ott ültünk, és azért döbbenetes volt látni, hogy egyszer csak valaki nagy ember lesz a semmiből, az ismeretlenségből. Három ember volt ilyen: Orbán Viktor, Tölgyessy Péter és Antall József. Hogy a többiek? Ők nem tudtak olyan nagyon kiugrani. Kis Jancsi hátul ült mindig az asztal szögletén, soha nem ült az első sorban. Az volt az érzésem, hogy kicsit hátulról irányítja a dolgokat.”⁴⁰⁶

A kerekasztal-tárgyalásokon az SZDSZ-t már nem a volt disszidensek, hanem mindenekelőtt Tölgyessy Péter fémjelezte, aki – Antallhoz hasonlóan – pártjában az újonnan jöttek közé tartozott, ám – Antaltól eltérően – más pártokban nem rendelkezett támogatói körrel. Az egyik résztvevő így emlékezett vissza Tölgyessy szerepére: „Nagyon sok mindent, amit elért az Ellenzéki Kerekasztal [...] és amit azon kívül ért el az SZDSZ, azt Tölgyessy Péter vitte, munkálta ki, meghatározó szerepe volt. [...] Én őt egy nagy formátumú politikusnak tartom, és nagyon tehetséges embernek, akinek ez az ügy elérte az ingerküszöbét, és ezen a szinten tudott igazán alkotni és dolgozni. És aztán sok minden nem érte el az ingerküszöbét, alatta maradt, és azok a kérdések igazából már nem is érdekelték. Például a párt-szervezéshez vagy egy párt operatív irányításához nem ért. [...] Mintha arra született volna, hogy megcsinálja az átfogó, alkotmány szintű politikai reformképzések kimunkálását.”⁴⁰⁷

Az SZDSZ és a Fidesz kapcsolata a tárgyalásokon inkább mellérendeltségi viszonyként írható le, ellentétben az MDF-nek a kisebb jobboldali pártokhoz fűződő aszimmetrikus viszonyával. Talán az SZDSZ és a Fidesz e hendi kepe is hozzájárult

⁴⁰⁴ Interjú Pozsgay Imrével (1997).

⁴⁰⁵ Interjú Szabó Miklóssal (1997).

⁴⁰⁶ Interjú Vitézy Lászlóval (1997).

⁴⁰⁷ Interjú Demszky Gáborral (1997).

ahhoz, hogy amikor 1989 szeptemberében a tárgyalóasztalnál nyitva hagyott kérdések ügyében – mindenekelőtt az előre hozott államfőválasztás ügyében – e pártok kisebbségben maradtak, kitörési pontként közvetlenül a társadalomhoz fordultak. Úgy érezték, nincs vesztenivalójuk. A tárgyalóasztalnál kialakított eredményeket ugyan nem akarták veszélyeztetni, ám számos kérdésben nem fogadták el a mérsékelt ellenzék által elfogadhatónak ítélt kompromisszumokat. Ezért – élve a tárgyalások eredményeképp létrejött jogintézmény lehetőségével – népszavazást kezdeményeztek azokban a kérdésekben, amelyekben a tárgyalóasztal melletti alkuban nem született egyetértés. Az 1989. november 26-án megtartott referendumon a nép döntése az ő törekvéseiket igazolta.

Az alábbi táblázat ez elitcsoportok átrendeződését mutatja a demokratikus átalakulás egyes szakaszaiban.

11. táblázat. Deklarált célok és domináns elithálózatok a rendszerváltás előtt és alatt

IDŐSZAK	DEKLARÁLT POLITIKAI CÉL	AZ MSZMP VISZONYA AZ ÚJ SZERVEZETEKHEZ	DOMINÁNS ELITCSOPORT
1987	reform	kooptáció	a Kádárt leváltó pártelit
1988	modellváltás	kooperáció	MSZMP-n belüli reformerek
1989	rendszerváltás	kompetíció	az MDF és az SZDSZ elitje

A kerekasztal-tárgyalásokon háromféle ellenzéki magatartás létezett: a „szupermérsékelt”, a „mérsékelt” és az „önkorlátozó radikális” ellenzéki álláspont, amelyek hol kiegészítették egymást, hol pedig vitában álltak egymással (Schiemann 2005). A magyar rendszerváltás sikere belpolitikai szempontból több tényező szerencsés együtthatásából következett. Egyrészt azon múlt, hogy az MSZMP reformereinek az idő előrehaladtával egyre inkább érdekükben állt az ellenzékkel való meg egyezés, kapcsolataikat ez irányban igyekeztek mozgósítani. Másrészt lényeges volt, hogy az MDF által képviselt mérsékelt ellenzék sikeresen semlegesítette, sőt a rendszerváltás pályájára terelte a „szupermérsékelt” csoportjait, s ebben számíthatott az SZDSZ által képviselt „önkorlátozó radikálisok” támogatására. A politikai játékter újrafarmálásában tehát a radikálisok és a mérsékelték együttműködtek; őket nem stratégiai, hanem taktikai különbségek osztották meg. Harmadrészt fontos volt, hogy a radikálisok az általuk indított népszavazás sikere révén kiváltották a mérsékelt ellenzéket abból a megállapodásból, amely egy lengyel típusú, idő előtti hatalommegosztáshoz vezetett volna a régi rezsim meghatározó csoportjaival. E tényezők együttes hatásának eredményeként állhatott elő az a helyzet, hogy a kerekasztal-tárgyalások csak elvétve hagytak maguk mögött olyan politikai „aknákat”, amelyeket a választóknak később kerülgetniük kellett volna.

Ezek egyike azonban egy fontos téma, a kerekasztal-tárgyalások nyilvánosságának kérdése volt. Az egyik résztvevő szerint az EKA itt követte el a legnagyobb

hibát: „Hihetetlenül rossz volt, hogy belementünk abba, hogy a tárgyalások ne legyenek nyilvánosak. A komcsik kérték, az MDF meg végül is belement, ezzel sajnos az terjedt el, hogy az emberek feje fölött történnek az egyezkedések, hogy politikai stílusban mi a komcsik területén vagyunk. Őket kellett volna átcibálni a nyilvános pályára. Ha heteken keresztül nyilvános tévéközvetítéseken folyik a vita, az átélhetővé tette volna az egészet az emberek számára. Így meg? Korábban ár-emeléseket jelentettek be, most meg azt, hogy szabad választás lesz. Szerintem ez döntő hiba volt.”⁴⁰⁸

A tárgyalások nyilvánosságának kezdeti kizárását tetézte a sajtótörvény megalkotásának elmaradása. Ezt a hibát az okozta, hogy hiába kooperáltak egymással sikeresen az ellenzék eltérő világnézetű csoportjai az EKA-n belül, a köztük lévő bizalmatlanság személyi kérdésekben akkor sem oldódott. Az 1989. őszi nemzeti fordulat forradalmi lelkesedése idején mindezek még nem tűntek helyrehozhatatlan hibának. E hibák hatása a radikális erők „négyigenes” népszavazáson aratott győzelme után vált érezhetővé, mert Pozsgay Imre államminiszter átalakította a közszolgálati televízió hírműsorait, amelyek élére saját emberét helyezte. Mindezzel újra elmélyítette az árkot a rendszerváltó értelmiség liberális és népi csoportjai között. A választási kampányban a kerekasztal-tárgyalások idején kialakult ellenzéki együttműködés megtört, sőt a médiaviszonyok átalakításával a versengés keretei is megkérdőjeleződtek. Úgy tűnt, hogy a győzelemre esélyes ellenzéki pártok nemcsak bizalmatlanok voltak egymás iránt – ami a demokratikus kereteken belüli politikai harcnál is természetes – hanem feltételezték egymásról, hogy a győzelem megszerzése érdekében az állampárti erők egyes csoportjaival is összefognak. Mi több, azt is feltételezték egymásról, hogy a győzelem érdekében a játékszabályokon menet közben is változtatni fognak. Az SZDSZ meg volt győződve arról, hogy Pozsgay lépése bosszú a négyigenes népszavazás miatt, míg az MDF azt gondolta, hogy az SZDSZ mögött az aczélista média kötelékei állnak. Mindez mérgező hatásának bizonyult a választások utáni években, és növelte az egykori ellenzéki pártok közötti hasadást.

A televíziós műsorok átalakítása alighanem hozzájárult ahhoz, hogy a választásokat a népi írók csoportjából kifejlődött, jobbközép értelmiségi párt, a „nyugodt erőnek” tartott MDF nyerte meg. Ezzel együtt a versengés demokratikus szabályok szerint zajlott, és 1990 tavaszán a nép szabadon választhatott a versengő pártok között, és dönthetett az ország jövőjéről.

⁴⁰⁸ Interjú Deutsch Tamással (1997).

VI. fejezet

A DEMOKRÁCIA ÉRTELMEZŐI: AZ ÚJ MOZGALMI ÉRTELMISÉG

1. A POLITIKÁBA KERÜLŐ ÉRTELMISÉGIK TÍPUSAI

A nemzetközi elitkutatások meggyőzően bizonyítják, hogy forradalmi időszakokban nemcsak az elit összetétele változik meg, hanem annak mintázata is. A régi rendszert képviselő, hanyatlóban lévő, parókiális elitet ideiglenesen felváltják az addig politikai okokból mellőzött specialisták, de mindenekelőtt az egyetemes kategóriákban gondolkodó kozmopolita értelmiségiek (Lasswell 1961; Putnam 1976). Amint azonban elmúlik a történelem e különleges pillanata, az értelmiségiek egyre nehezebben találják helyüket az új politikai rend keretei közt, mert tudásuk leértékelődik, befolyásuk pedig csökken a mindennapi politizálást életcélnak tekintő politikusokhoz képest.

A rendszerváltás éve határkő volt, az értelmiség különböző csoportjai ott találták magukat a megszerveződő pártok első vonalában. Kis János visszaemlékezése szerint „1989 gyönyörű év volt, mintha végig március lett volna. Egyszerre minden kitágult körülöttünk. Páratlan élettapasztalatokat hozott ez az időszak, Mindenütt új barátok. Százezer emberhez szólni a Kossuth Lajos téren. [...] De ez nemcsak új kezdet volt, hanem befejezés is. A demokratikus ellenzék ideje lejárt. Vége a hőskornak, amikor választott életmódunknak erkölcsi és politikai jelentősége volt” (Kasza 1994: 85). Az egykori disszidensek által alapított SZDSZ gyorsan az ország második legerősebb pártjává nőtt.

A vákuumhelyzetben végbement pártosodás arra szorította, korábbi morális alapú kiállása pedig arra ösztönözte az ellenzéki értelmiségieket, hogy ne csak a demokrácia elveit képviseljék, hanem annak gyakorlati megvalósításában is közreműködjenek. A disszidensek nevét a szamizdatban közölt írásaik révén viszonylag sokan ismerték. Az egyik csatlakozó, későbbi polgármester ezt így írta le: „Amikor 1988–89 fordulóján látszott, hogy van egy 10 százaléknyi esély, hogy a dolgok megváltozzanak, az ember életében egyszer adódik ilyen lehetőség, hogy egy sorsfordító útra lépjen, akkor rögtön elkezdtem keresni, hogy hol is van az a társaság, amelynek az írásait öt év óta folyamatosan olvasom.”⁴⁰⁹

Mivel abban az időben főként az exkommunisták nevezték magukat függetleneknek – mondván, hogy ők ugyan MSZMP-tagok voltak, de mostantól kezdve már egyetlen pártnak sem tagjai –, a kritikai értelmiség nem kívánta hírbe hozni

⁴⁰⁹ Interjú Gegesy Ferencsel (1997).

magát e kétes értékű függetlenséggel, és inkább valamelyik ellenzéki szervezethez csatlakozott. Sokan közülük a politikusi szerepvállalást küldetesként vagy legalábbis a kivételes történelmi kihívásra adott válaszként értelmezték.

Ki más alakítsa a történelmet, ha nem azok, akiknek erre tervük, elképzelésük, normatív modelljük van? Az egyik résztvevő szerint „a történelemcsinálás szele csapta meg az embert. Sosem volt olyan érzésünk, hogy most rajtunk múlik minden, de az érzet mindenkiben megvolt, hogy most valami történik, és ebben én is ott vagyok.”⁴¹⁰ Az értelmiség számára egy rövid időre páratlanul széles választási lehetőségek nyíltak meg. „Ebben a generációban, amiben én voltam, mindenkinek el kellett döntenie, hogy milyen pályán van. Ugye, ilyen generációs élmény nagyon ritkán adódik, hogy az embernek harminc-negyven éves korában alapvető pályamódosítási lehetőségei vannak, és ilyen nagy választásai. Sokan a politikát választották.”⁴¹¹

Az intézményesített demokráciák bürokratikus, rutinszerű politikai pozíciói azonban nem vonzották az átmenet időszakában szerepet vállaló értelmiségiek többségét. Látván, ahogy a „győzedelmes” civil társadalom helyét átvették a részérdekeket képviselő pártelitiek, számosan úgy érezték, hogy az új rendszer más lett, mint amiért küzdöttek. Ők később visszaléptek a parlamenti demokrácia világától, és inkább mozgalmakhoz csatlakoztak, mivel nem akarták feladni korábbi, kritikus alapállásukat. Mindezzel azt hangsúlyozták, hogy a demokratizálódás folyamata az intézményalkotással még nem teljesedett be, s az új demokrácia is folyamatos állampolgári ellenőrzést kíván. Emellett joggal hívták fel a figyelmet a demokratikus politikai kultúra hiányosságaira. 1989 után az „elveszett illúziók” irodalma meglepően nagyra duzzadt (Grass 1992; Gyurgyák 1995; Heym 1991; Huyssen 1991; Jörgensen 1992; Pithart 1993; Reich 1990; Siklová 1990). Több mű azt sugallta, hogy a korábban aktívan politizáló értelmiség egy része nem is annyira az intézményes demokrácia, mint inkább saját (később elvesztett) kiváltságainak harcosa volt. Mindez még inkább időszerűvé tette azokat a kritikai elemzéseket, amelyek azt vizsgálták, hogy mit várt a demokratikus átalakulástól az értelmiség, és hogyan viszonyult a demokráciához a rendszerváltás után (Bernik 1994; Kovács 1994; Meleg 1994; Smolar 1996; Tismaneanu 1996).

Számos későbbi politikus sodródásként élte át a politikába való kerülését. Olyan folyamatként, amelyet nem tervezett – igaz, a kádári Magyarországon ezt szinte senki nem tervezhette előre. Egy visszaemlékezés szerint: „A politika foglalkoztatót, de nem voltam benne. [...] tévedésből keveredtem bele. [...] akkor kerestek olyan embereket, akik a nemzetközi politika területén jogi oldalról alá tudják támasztani a dolgokat. Tudták, hogy nemzetközi ügyekkel foglalkozom, és jogász vagyok, akkor majd én jó leszek erre. Meghívtak egy ilyen találkozóra, ahol nagyon jól éreztem magam, rokonszenves emberekkel találkoztam. [...] A dolognak az au-

rája, atmoszférája olyan volt, hogy megragadott. Lebilincselő emberekkel ismerkedtem meg. És hát egyre beljebb és beljebb szippantott a dolog. [...] Úgyhogy szívesen mentem, és akkor mondták, hogy az EKA-tárgyalások kezdődnek, és oda egy jogász képzettségű valaki nem árt.”⁴¹²

A kerekasztal-tárgyalások után kialakuló pluralista politikai rendszerben a demokrácia első éveiben a politikához és a politikussá váláshoz való viszony szempontjából többféle értelmiségi típus, értelmiségi attitűd különült el egymástól. Aszerint, hogy a politikába kerülő korábbi értelmiségiek milyen utat választottak, az alábbiakban különbséget teszek a „profik”, a „tépelődő” értelmiségi politikusok és a „gyors visszavonulók” típusai között.

1.1. Hivatásossá váló politikusok

Az 1980-as években az ellenzékbeli senki nem készült hivatásos politikusnak, ennek hirtelen felcsillanó lehetősége mindenkit váratlanul ért. Az első kategóriát azok a korábbi értelmiségiek alkották, akik hivatásos politikusok lettek, mert viszonylag hamar úgy találták, hogy ez az ő igazi, „természetes” munkájuk. Értelmiségiek nagy csoportjáról ekkor vagy nem sokkal ezután derült ki, hogy számukra az értelmiségi szakma, amit korábban betöltöttek, csak kitérő, parkolópálya volt az életükben. Szívük szerint talán politikusok szerettek volna lenni, de nem nyílt rá lehetőségük, vagy nem kívántak együttműködni a régi rendszerrel, és tudatosan távol tartották magukat a politikától. Az egyik értelmiségi, aki politikussá válva később 16 évet töltött a parlamentben, így fogalmazott: „Nem készültem politikusi pályára, de kutatási témáim mindig politikai, közjogi jellegűek voltak. Mégsem gondoltam, hogy valaha is politikus leszek.”⁴¹³

E csoport tagjai a politikus szerepébe az átlagosnál könnyebben illeszkedtek be, és azon voltak, hogy minél előbb hivatásos politikusokká váljanak. Számukra nem számított „alantas dolognak” a politizálás, hiányzott belőlük a sokakat jellemző, politikával szembeni értelmiségi gög, hiszen úgy érezték, beletanulnak a politizálásba, és ezt nyíltan el is mondták. Politikusi szerepükkel könnyen azonosultak, s azt minél előbb professzionális szintre akarták emelni. „A Liga egy szempontból fontos az életemben: nagyon sokat tanultam, tehát úgy kerültem bele a pártpolitikába, hogy volt politikai iskolám. Azt, hogy hogyan lehet megjelenni emberek előtt, hogyan lehet egy újságban eladni valamit. Együtt nőttem fel a jelenlegi politikai generációval, de akkor még nem mint politikus.”⁴¹⁴

Volt, akit a demokratikus ellenzékben való aktivitása szinte automatikusan vitt tovább az Ellenzéki Kerekasztalhoz, majd az ottani részvétele természetes sodort

⁴¹⁰ Interjú Horn Gáborral (1997).

⁴¹¹ Interjú Bruszt Lászlóval (1997).

⁴¹² Interjú Eörsi Mátyással (1997).

⁴¹³ Interjú Tölgyessy Péterrel (1997).

⁴¹⁴ Interjú Horn Gáborral (1997).

tovább a parlamenti politikába. „Nekem majdnem természetes volt az átnövés a nagy szervezeti ellenzékiességbe, illetve az SZDSZ elődjének számító Hálózatba. [...] Tulajdonképpen rajtam múlt, de mondjuk azt kellett volna megmagyaráznom, hogy miért nem. [...] A korábbiakból pedig az következett, hogy a választásokon indulni, ha nem is kötelesség, de következetes továbbvitele annak, amit addig csináltunk.”⁴¹⁵

Az egyik későbbi politikus a nyolcvanas években ügyvéd volt, a demokratikus ellenzékben nem játszott szerepet. A rendszerrel való passzív szembenállásra azonban családi motivációja volt. (Jogász édesapja 1956-ban részt vett az egyik forradalmi bizottságban, emiatt később rendőri felügyelet alá helyezték, állást nem kapott, végül egy mezőgazdasági vállalat raktárosaként volt kénytelen dolgozni, és viszonylag fiatalon halt meg.) Az MDF-be az első adandó alkalommal, 1988-ban belépett, majd egy évvel később a pártvezetés jóváhagyásával jogászként segítette a pártot a kerekasztal-tárgyalásokon. A társai által rendkívül ambíciózusnak leírt ügyvéd csaknem minden albizottsági tárgyaláson jelen volt, az EKA-ból egyenes útja vezetett a parlamenti frakcióba, majd a kormányba.⁴¹⁶ Az 1988 májusában még ismeretlen jogász az első szabadon választott kormány igazságügyi minisztere lett.

Egy másik későbbi politikus ennél lassabban, fokozatosabban tanult bele a hivatásos politikába. Az ő útja a szakmától az érdekvédelemig, onnan az ágazati politikáig és a parlamenti képviselőségig, tehát a hivatásos politikusi szerepig vezetett. Érdekes végigkövetni e folyamat egyes állomásait: „Kipróbáltam, lehet-e egyszerre csinálni a tanárságot és a politikát: nem lehetett. Tudom, hogy milyen, amikor jó tanár voltam, és azt is tudom, hogy milyen, amikor rossz tanár voltam. Az rossz érzés, azt nem jó csinálni. El kellett dönteni, hogy melyiket választom, és én eldöntöttem, sok ok miatt. Ez érdek, izgalmas, ezt még nem csináltam, több pénzt fizetnek. Az exhibicionizmust az ember itt is, ott is kiélheti. [...] De sokáig élt bennem az, hogy érdekvédelmet csinálni áttekinthetőbb, a hétköznapi morállal megközelíthető dolog. Nekem ez egy tanulási folyamat volt, megtanulni az érdekvédelmi kérdéseket, és lassan megtanulni, hogy mit jelent a politika is. Tehát ezek a kérdések hogyan rakódnak egymásra. Én nagyon sokáig előítéletesen közeledtem a politikusokhoz, ahogy mindenki: tehát hogy ez hatalom, húsfaszék, elárulják az anyjukat is. [...] Végül politikussá váltam *de facto*, anélkül hogy én magam ezt elfogadtam volna. Tehát hamarabb történt meg a valóságban, mint az én döntésemben. [...] Amikor ezt a döntésemet meghoztam, akkor ez még így élt bennem, hogy politika vagy szakma. Az volt a meghatározó, hogy a szakmai elképzeléseimet hatékonyabban tudom-e politikai párt keretében beteljesíteni, mintsem egy kicsiny, értelmiségi klubként egyre inkább bezáródó szakszervezetben. Ez volt az egyik szempont. [...] Most már nem ezt gondolom, hanem azt, hogy nincs szektorsem-

⁴¹⁵ Interjú Pető Ivánnal (1997).

⁴¹⁶ Interjú Balsai Istvánnal (1997).

leges, a politikától független szakmapolitika, tehát nincsen csak szakmai kérdés, a szakmapolitikai kérdés is olyan, mint golyó a puskában, lehet nagyon szép, nagyon gömbölyű és gyorsan célba találó, de hogy éppen mire célzunk vele, azt a politika határozza meg. Nincs tiszta tudomány, nincs tiszta szakma, nincs tiszta ágazati ügy, amelyik fölötte van [...] ez naivitás. [...] Ma is létezik a független értelmiségi attitűd, amely kiszolgálja ezt is meg azt is, és nemesíti az amúgy civakodó politikusokat; ez egy nagyon szép gondolat, de az esetek túlnyomó többségében az önámítást szolgálja a független értelmiségi gőg és a politikusok lenézése. [...] Az esetek 90 százalékában ezek nem értékviták vagy tudományos értelmiségi küzdelmek, hanem értékviták mezébe öltöztetett taktikai küzdelmek. De ez más kérdés, tehát biztos benne van a minden politikusra jellemző paranoia, mánia, szűklátókörűség. [...] Így lettem érdeklődő emberből oktatáspolitikus, abból ágazatpolitikus és ebből talán politikus, de én ezt nem hiszem, hanem inkább mondjuk úgy, hogy képviselő. Sok képviselő van, de kevés politikus, aki nemcsak a szerepet ismeri, hanem a darabot is. És az emberek nagy része csak a szerepet tudja, a darabot nem, és az különbözteti meg a profi politikust, aki a darabot is tudja. Nem ők írják, olyan nagyon kevés van, de tudják, hogy ez a darab, amiben játszanak.”⁴¹⁷

Egy ígéretes társadalomkutatónak indult politikus így fogalmazott: „Nekem kettős lényem volt már a nyolcvanas évek elejétől fogva. Tehát a politika mindig szenvedélyesen érdekelt, a politikai közélet. De nagyon szerettem a pályámat is, és különösen ott, ahol voltam [...] Tehát volt bennem némi hezitálás, de hazudnék, ha azt mondanám, hogy túl sok. Egy ideig megpróbáltam ezt a kettőt együtt csinálni, de aztán láttam, hogy ez időben sem megy, meg hát mind a kettőnek a rovására megy. [...] Nem csinálnám ezt ma, ha úgy gondolnám, hogy rosszul döntöttem.”⁴¹⁸

A demokratikus politikának komoly vonzereje volt a rendszerváltás idején. A hazugság, a lopás, a korrupció fogalmai a korszak általános percepciója szerint a kommunista rendszerhez kapcsolódtak, így kezdetben sokan komolyan hittek abban, hogy a fékek és ellensúlyok demokratikus rendszerében a nép által választott képviselőket elismerés, megbecsülés fogja övezni. A hivatásos politikussá válás így sok politizáló értelmiségi számára addigi pályafutása logikus folytatásának tűnt.

1.2. Küldetés, kötelességtudat, tépelődés: az értelmiségi politikusok

Ez a csoport számos, egymástól is különböző karakterjegyekkel bíró, saját szerepére reflektáló, sokszor tépelődő értelmiségi politikusból áll. Részeit olyanokból, akik azért vettek részt a politikában, mert „küldetéstudatuk” vagy kötelességtudatuk predesztinálta őket erre. Idealisztikus, romantikus érzelmekkel kezdtek politizálni, s így fontos szerepet játszottak a rendszerváltás szimbolikus politikájában,

⁴¹⁷ Interjú Pokorni Zoltánnal (1997).

⁴¹⁸ Interjú Szent-Iványi Istvánnal (1997).

de befolyásuk csökkent a demokratikus gyakorlat rutinszerűvé válása során. A küldetéstudattal politizáló értelmiségiek számára ez egyenes folytatása volt korábbi kritikai értelmiségi mivoltuknak, hiszen ha korábban küzdöttek a demokráciáért, nem állhattak meg félúton, amikor eszméik megvalósulni látszottak. Nem kevesen közülük már korábban is politikus alkatúak voltak. Nem azért kezdtek el íróként politizálni, hogy egyszer majd szabadon írhasanak, hanem azért írtak, hogy egyszer majd szabadon politizálhasanak. Azonban sem az írás, sem a politizálás nem maradt számukra öncél: mindkettő magasabb eszmének, morális célnak volt alárendelve.

A csoportban voltak új szereplők is, akik 1989 előtt nem aktivizálták magukat az ellenzéki oldalon, de színre léptek akkor, amikor ütött a cselekvés órája, és részt vettek a pártok megalakításában, illetve az Ellenzéki Kerekasztal munkájában. Egyikük ügyvéd volt vidéken, onnan ajánlották be az egyik ellenzéki pártba. „Minden ügyvéd fogalmilag valahol ellenzéki vénájú, persze ez nem politikai ellenzékiiséget jelentett, de fogékonyságot bármilyen ellenzéki megnyilvánulásra. [...] Kaptam egy kétsoros üzenetet Furmann Imrétől, hogy a parlament kapuja előtt ekkor és ekkor jelenjek meg, le lesz adva a nevem, és majd megmondják, hogy mit csináljak.”⁴¹⁹ homályos eligazítás ellenére az ügyvéd kötelességtudatból és elkötelezettségből komoly munkát végzett az EKA egyik albizottságában, és így egyenes út vezetett számára a legnagyobb párt parlamenti frakciójába a választások után. Ott azonban csakhamar belső ellenzékben találta magát, majd kilépett a pártból, és újat szervezett. Másodszor azonban már nem jutott be a parlamentbe, és így 1994-től visszatért az ügyvédi pályára.

Egy budapesti ügyvéd, aki kulcsszerepet játszott az EKA megalakításában, így emlékezett: „Szabad Gyuri bácsi felhívott, az Antall-lal egyetértésben, hogy vállalkozjak képviselőjelöltséget, és mondom, nem, Gyuri bátyám, én eldöntöttem. Hát, mondja, gyere föl, beszéljük meg, és akkor egy éjszakát végigbeszéltünk, és Gyuri bácsinak az volt az érve, hogy figyelj ide, most megalakul a parlament, és te mit fogsz csinálni? Mondom, hogy jogászkodni fogok. Azt mondja, abból semmi nem lesz; az lesz, hogy évente egyszer majd összejöttek, és nagy sörözés mellett visszaemlékeztek a daliás időkre. Azt mondom, hát, majd csak lesz, ügyvédkedem. Azt mondja, nem, most majd a parlamentben folyik a politika [...] ezen az oldalon pedig csupa gyakorlatlan ember van, mi azért mégis néhányan az Ellenzéki Kerekasztalban szereztünk némi gyakorlatot, tehát kutya kötelességed vállalni. Szóval ezzel győzött meg. Ez volt a döntő pont, hogy mi szereztünk némi gyakorlatot, és hozzáteszem, némi országos hírnevet.”⁴²⁰

Mások szakmai okokkal magyarázták politikussá válásukat: „Nagyon nem akartam politikus lenni. Akkor azt gondoltam, hogy az vállalható dolog, hogy az ember felajánlja a segítségét vagy bizonyos fokú szaktudását, és egyébként vannak mások,

⁴¹⁹ Interjú Balás Istvánnal (1997).

⁴²⁰ Interjú Kónya Imrével (1997).

akik csinálják a politikát. [...] Nemcsak a partvonalon kívül okoskodtam, hanem megpróbáltam tevékenyen részt venni benne. És amikor lehetőség adódott, nem szaladtam el. Az egy másik kérdés, hogy megtaláltam-e a helyem, vagy sem.”⁴²¹ Egyik képviselőtársa is hasonlóan érvelt, szerinte politikussá válásának legfontosabb oka szakmai jellegű volt. „Én ebben egy lehetőséget láttam. A kerekasztal-tárgyalások alatt tapasztalhattam azt, hogy egy sor olyan, saját szakmai profilomba tartozó kérdést, amelyeket éveken keresztül vitattunk, és nem tudtunk ötről hatra jutni, mert a minisztérium és a különböző szakhatóságok ellene voltak, az EKA-tárgyalások idején [...] keresztül lehetett vinni. [...] Én nem akartam képviselő lenni, amikor [...] hívott fel, és kérdezte, hogy nem lenne-e kedvem elindulni. Ezen sokat tépelődtem, végül is egy hosszú-hosszú tépelődés után 1989 október végén mondtam igent.”⁴²²

Hasonlóan fogalmazott az EKA-tárgyalásoktól a parlamentig jutó képviselőtársa, akiből szintén politikus lett. „Kezdetben én kicsit kívülről, úgy bent is meg kint is figyeltem a dolgokat, és én inkább élvezkedtem ebben. De mondták, hogy ők rám gondoltak. [...] És arra gondoltam, helyesen, hogy ilyen lehetőség az ember életében egyszer adódik. [...] Azután majd kisodródok, ha a dolgok beállnak, és akkor kész, tettem egy kirándulást. Ezért aztán indultam a választásokon, és jártam gyűlésekre. [...] Bekerültem a listáról. Utána a parlamentben fölszóltam, másodszor, harmadszor, és aztán már nem remegett a lábam.”⁴²³

A politizáló értelmiségiek sokáig hezitáltak az értelmiségi és a politikus szerep között. Számukra a morális felhajtóerő önmagában még nem bizonyult elégséges indoknak új, politikusi szerepük elfogadásához. Nekik kezdetben gyakran kellett megválaszolniuk azt a kérdést, hogy miért politizálnak. Értelmiségi és politikusi énjük küzdelme sokáig eldöntetlen maradt. Volt, aki kötelességtudatból vagy felelősségérzetből végül elszegődött politikusnak. Néhányan megpróbálták a lehetetlent: összeegyeztetni a kettőt, értelmiségi és politikusi állások halmozásával igyekeztek megsokszorozni önmagukat. Sokan közülük igen népszerűvé váltak a választópolgárok előtt, mert látszott rajtuk, hogy nem szomjaznak a hatalomra. Nem akartak mindenáron politikusok lenni, számukra nem lett volna különösebben nagy csalódás, ha sorsuk úgy alakul, hogy értelmiségi hivatásukat folytathatják tovább. Sokáig szereptávolító gesztusokat tettek, ahogy azonban előrehaladt a pártok bürokratizálódása, ezzel az attitűdjükkel pártjukon belül előbb-utóbb idegen testté váltak. Egy részük kiszorult, vagy önként felhagyott a politikával, döntő többségük azonban politikussá vált. Előfordult az a kompromisszumos eset is, hogy visszavonultak ugyan a politika első vonalából, de értelmiségi hivatásuk mellett tagjai maradtak pártjuk különböző, nem végrehajtó jellegű testületeinek. Ha a politikust Vajda Mihály provokatív definíciója nyomán úgy határozzuk meg, mint

⁴²¹ Interjú Gaál Gyulával (1997).

⁴²² Interjú Hack Péterrel (1997).

⁴²³ Interjú Eörsi Mátyással (1997).

olyan személyt, aki szükség esetén „elvtelen kompromisszumokat tud kötni” (Vajda 1992: 66), akkor az ebbe a csoportba tartozók nem váltak politikusokká.

Az egyik, a kerekasztal-tárgyalásokon részt vett egyetemi oktató – akiből később parlamenti képviselő lett – a kötelességtudatot és a morális felhajtóerőt nevezte meg pályamódosítása két fő okának. „Botcsinálta politikus vagyok, mint ebben az időben Magyarországon nagyon sokan [...] belecsöppentem minden előzetes terv nélkül. Annyira érdekelt a politika, mint más értelmiségit, s amikor érezhetővé vált az ellenzéki mozgolódás, mi és a hozzánk hasonlóan gondolkodók számára egyértelmű volt: kutya kötelességünk, hogy az ellenzék valamely irányzatához csatlakozzunk, hogy a demokratikus erőket segítsük. [...] De volt egy másik oka is: tagja voltam annak jogászokból és történészekből álló bizottságnak, amely 1989-ben a koncepciók pereket felülvizsgálta. Az a sok szenny és mocskok, amit ott láttunk, alaposan megfektette az ember gyomrát” (Kutrucz 1994). Ebben a leírásban a demokratikus politikában való részvétel „megtisztulásként” jelenik meg a rendszerváltást megelőző évtizedek törvénytelenégei után. Kutrucz Katalint a politikai kötelességtudat két cikluson keresztül tartotta benn a parlamentben, de visszajárt az egyetemre tanítani, majd képviselősege után a Történeti Hivatal igazgatóhelyettese lett.

Volt, akit kommunista múltja miatt megkértek, hogy lépjen vissza, amit az illető el is fogadott, de utóbb bevallotta, hogy egyébként biztosan elindult volna. Mind ezt értelmiségi kötelességtudatával indokolta. „Rögeszmém, hogy az értelmiség nem húzódhat vissza a politikától, mert akkor az van, ami ma is, hogy [...] második-harmadrendű emberek kezébe kerül a politika, a nemzet sorsa. És az nem mindegy. Ezért az értelmiségnek kötelessége politikai szerepet vállalni, ha módja van rá.”⁴²⁴

Egyik társa saját különc természetével indokolta kiszorulását. Szeretett is volna a politikában maradni, meg nem is. Volt, amit szívesen csinált volna, de mivel erre nem nyílt lehetősége, elfogadta a távozást. „Tényleg, amikor hatalomra kerültek, akkor én még benn voltam az MDF választmányában, de mindig egy kicsit kihúztam ott is a gyűfát. [...] Például nem szerettem volna, hogy Csoóri megjelentsen a *Nappali hold* című tanulmányát.”⁴²⁵ Szóltam, hogy ezt a tanulmányt egyrészt nem kellett volna megírni, másrészt, ha megírta, akkor kérem, hogy ne jelentesse meg. Szóval én ezekben a dolgokban másként gondolkodtam, és aztán kimorzsoltam ebből a választmányból. [...] Engem jelölt az MDF, amíg jóban voltunk, és rátettek valami képviselői listára hátul. A képviselőházba már nem jutottam be. Nem is nagyon akartam bejutni. Bár sajnálom, tulajdonképpen egy kicsit a kulturális részben szívesen részt vettem volna [...] szóval, még egy kicsit, hogy milyen legyen a művelődési kormányzat, abban szívesen részt vettem volna szakmailag.”⁴²⁶

⁴²⁴ Interjú Salamon Konráddal (1997).

⁴²⁵ Csoóri (1991).

⁴²⁶ Interjú Kerényi Imrével (1997).

Az értelmiségi politikusok általában egy ciklust eltöltöttek a parlamentben, és csak ezt követően fordultak el a hivatásos politizálástól. „Miért hagytam abba? Semmi drámai. Az egyik az, hogy hiányoznak belőlem bizonyos képességek ahhoz, hogy politikus legyek, márpedig én a rendszerváltásban betöltött szerepemről fogva nyilván nem lehetek közlegény, nem is nagyon lenne annak értelme. [...] Nézd, ha valaki nem teljesen hülye, vannak szónoki képességei, meg jól tud írni, meg van benne bizonyos energia, ez még nem elég. Én nem vagyok jó csapatjátékos, nem vagyok egy bizottsági üléseken üldögetni képes ember. Rosszul bírom, ha unatkozni kell – márpedig egy gigantikus ülés az egész politikai élet, nálam szívósabb emberek is rosszul bírják. Egyszerűen nincs türelmem ezekhez a dolgokhoz, hát ezt nem lehet csinálni. Szóval nekem nagyon nagy szenvedést okozott volna, ha ebben benne kell maradni.”⁴²⁷

Egyik társa ugyancsak négy év képviselősködés után vonult vissza. Utólag így értékelte ezt az időszakot: „Nem hibáztatom a történelmet meg önmagam, mindenki maga dönti el, de mindenesetre rengeteg energiát fordítottam a politikára. Kötetnyi szöveget írtam az SZDSZ számára, amelyeknek nem is szabad fennmaradniuk, és azzal, hogy most mesterségesen kiszakítottam magam a politikából, reméltem, hogy fölszabadító hatást nyújtva visszamasszírozódok olyan emberré, aki voltam. Ez volt a kilépésem általános oka. A másik oka politikai volt: világosan látszott, hogyha megfordul a kormány, ha létrejön a magyar történelem első békés kormányváltása, akkor a forgószínpad először fog normálisan, európai módra működni Magyarországon. Nekem ez volt a politikai életcélom, nem egy bizonyos pártnak az uralma. Ilyen értelemben az az ígéretem, hogy én majd a politikából ki fogok szállni, amikor ez létrejön, már négy éve esedékes volt. Tulajdonképpen már 1990-ben el lehetett volna menni.”⁴²⁸

Az értelmiségi politikusok egy idő után kisodródtak a politika frontvonalából, és később, foglalkozásuktól függően, cégvezetők, köztisztviselők, menedzserek lettek, vagy visszatértek eredeti, irodalmi vagy tudományos foglalkozásukhoz, esetleg tanácsadóként a szürke eminenciások között dolgoztak tovább. De az is előfordult, hogy hosszú kihagyás után egy újonnan alakult párt soraiban vagy támogatói között bukkantak fel.

1.3. Gyors visszavonulók

Végül a harmadik csoportba tartozókat gyors visszavonulóknak nevezem. Ők voltak azok a politika iránt érdeklődő értelmiségiek, akik a gyakorlati politikával való flörtöt a kivételes helyzetből adódó rövid kitérőnek tekintették az életükben, s amint úgy érezték, hogy a történelmi helyzet megszűnt, visszatértek eredeti hivatásukhoz.

⁴²⁷ Interjú Tamás Gáspár Miklóssal (1997).

⁴²⁸ Interjú Haraszti Miklóssal (1997).

Voltak közöttük olyanok is, akik talán kedvet éreztek volna a politizáláshoz, de rájöttek, hogy alkatilag erre nem alkalmasak, s gyorsan levonták ennek konzekvenciáit. E csoport képviselői még rövid politikai szerepvállalásuk idején sem tekintették magukat politikusoknak, s a kerekasztal-tárgyalások vagy a szabad választások után visszavonultak. A politika iránti érdeklődésüket azonban nem vesztették el, s néhányan közülük később tanácsadóként működtek, vagy egyesületek, civilszervezetek, társadalmi mozgalmak szervezőiként, támogatóiként bukkantak fel.

Volt, aki úgy fogalmazott, hogy „a pártpolitikát szigorúan a személyem ellen való támadásnak éreztem.”⁴²⁹ Mások kimondottan az értelmiségi és a politikusi foglalkozás összeegyeztethetlenségét hangsúlyozták. Egy szociológus résztvevő így látta: „Azt mondtam, hogy itt helyzet van, esély van, és ha nem sikerül, akkor is erkölcsileg tisztán ki lehet belőle jönni, és ez most már nekem többet ér. [...] Biztos vannak emberek, akik azt hitték, hogy szakszervezet alakul, én egy másodpercig sem hittem. Nem akartam politizálni. Én nem szerettem ezt az értelmiségi gyülekezetet. Nagy hiánycikk az értelmiségben az a képesség, hogy kommunikáljon más rétegekkel.”⁴³⁰

Akad, aki visszavonulását teljesen természetesnek élte meg, és utólag sincs ezzel kapcsolatban semmilyen hiányérzete. „Amikor volt egy közgyűlés, ahol a Fidesz úgy döntött, hogy párttá alakul, és indul a választásokon, akkor én kiléptem. Mert akkor tapasztaltam, hogy kezd átfordulni a dolog, és nem azért csinál a Fidesz dolgokat, mert fontosnak tartja, hanem azért, mert azzal lehet szavazatokat szerezni. Ez nekem nem tetszett.”⁴³¹ Egy másik résztvevő így emlékezett vissza: „Pont abban az élethelyzetben voltam, pont olyan lehetőség volt, hogy ez adódott, és úgy gondoltam, szakmailag nem árt nekem, ha ilyesmivel foglalkozom. [...] A saját szerepemet úgy értékelem, hogy kitöltöttem a létszámot. Ez nevetségesen hangzik, de tény, és emlékszem, hogy az első körben lasszóval kerestek embert, aki akár szakértőként képviseli őket, akár elindul jelöltként. [...] Nem az volt a fő irányom, hogy politikussá váljak.”⁴³²

Volt, aki el is fogadta volna a politikusi szerepet, de csakhamar világossá vált számára, hogy ez a szerep az alkatától távol áll. „Én jó szándékból politizáltam. Nem idegenkedtem attól, hogy politikus leszek, de életcélomnak se tartottam. Ilyen szempontból elvi alapon politizáltam. Ezért »direktbe« mentem, nem »jó« politikusként.”⁴³³ Egy másik gyors visszavonuló a megterhelésre panaszkodott: „Láttam, hogy ezt hosszú távon nem lehet bírni. Tehát egyszerűen fizikailag nem lehet bírni. Ugyanis, amit a politikusok csinálnak, ha egy kicsit is komolyan veszik, gyorsan kielegeti az embert. Eközben nekem volt egy főállású munkám, és szerettem

volna gondolkodni, vagy egyáltalán, bármit csinálni. [...] Akkor szép fokozatosan eldöntöttem, hogy kiszállok ebből az ügyből.”⁴³⁴

Egy résztvevő ellentétnek látta közgazdász hivatását érdekképviselési politikai munkájával. „Valójában azért is koptam ki, és azt hiszem, elég sok közgazdászra ez jellemző volt, hogy az átalakulás sürgető feladatai és a szakszervezeti munka egyre inkább ellentétbe kerültek egymással. Tehát az, hogy az átalakuláshoz szükség van leépítésre, szükség van rugalmasabb bérekre, szükség van fájdalmas átalakításokra, az egy közgazdász számára evidens. De egy szakszervezeti ember számára nem.”⁴³⁵ Mindez rávilágít arra, hogy milyen domináns szerepet játszott a gazdasági liberalizmus eszméje a rendszerváltásban. Hiszen a szakmai okokra hivatkozva visszavonuló egykori résztvevő fel sem tételezte, hogy a közgazdász szakma a neoliberalizmuson kívül más orientációjú is lehet.

Voltak olyanok is, akik alkalmanként formális pozícióik ellenére már kezdettől fogva inkább tanácsadóként működtek, és szervezetüket informális befolyásuk révén irányították. A rendszerváltás idején ők voltak a visszavonulók első vonalában, mert egyértelművé tették, hogy nem kívánnak tartósan politikai szereplőkké válni. Egy kissé szarkasztikus visszaemlékezés így jellemezte őket: „Ez a szociológus csapat abszolút ott volt értelmi szerzőként. Időnként hazajöttek, mondtak valami fontosat, nyüzsögtek, aztán elutaztak valahová Amerikába, meg mit tudom én, hová, csinálni a maguk kis kutatásait, élték a magyar tudós szokvány életét. [...] Soha nem voltak olyan ambícióik, hogy ebbe beszálljanak, nem vettek részt a versenyben sehol, hanem idejöttek, kavartak egy kicsit, aztán elmentek.”⁴³⁶

A szabad választásokkal Magyarország elérkezett a demokrácia korába, de az értelmiségi és politikusi identitás különbségei csak lassan tisztultak. Sokáig fennmaradt még az átjárás e szerepek között, és ebben a helyzetben az értelmiségi jobban érezte magát, mint a politikus. Az új miniszterelnököt zavarta, hogy egy zongoraművész szavára jobban odafigyelt az értelmiség, mint az övére. Ha meg valaki értelmiségi politikusként baklövést követett el, hibáját a politikusi szakma „írói munkásságának” részeként próbálta elkönyvelni, derűtséget keltve ezzel a közvéleményben.

Az egyik gyors visszavonuló, aki a kerekasztal-tárgyalásokon még részt vett, utóbb így emlékezett: „Furcsa helyzet volt, hogy én most nem magamat képviselem. [...] Az első olyan helyzet, amikor valamilyen szervezetet kellett képviselnem, és úgy gondoltam, ez nagyon furcsa, hogy ott is a magánvéleményemet mondom, mert nincs mögöttem valamilyen kontroll, nincs a pártnak hivatalos álláspontja. És akkor elkezdtem azon gondolkodni, hogy ennél csak az volna a rosszabb, ha lenne. Akkor döntöttem el, hogy ez az egész pártügy nekem nem való, én túlságosan individualista vagyok ehhez, és nem is akarok kilépni ebből a szerepből, hogy

⁴²⁹ Interjú Bártfai Pállal (1997).

⁴³⁰ Interjú Dávid Jánossal (1997).

⁴³¹ Interjú Pelle Andreával (1997).

⁴³² Interjú Winkler Tamással (1997).

⁴³³ Interjú Hardi Péterrel (1997).

⁴³⁴ Interjú Gyulavári Antallal (1997).

⁴³⁵ Interjú Gács Jánossal (1997).

⁴³⁶ Interjú Horn Gáborral (1997).

mindig a magam véleményét mondom. [...] Akkor megkérdezték, hogy nem volna-e kedvem indulni, és kapásból, gondolkodás nélkül azt mondtam, hogy nem.”⁴³⁷ Hasonló véleményen volt egy néppárti társa: „1989-ben én valahogy nem érzékeltem, hogy én ott rendszert váltok, nekem ez olyan kötelességszerű dolog volt, érték valamihez, és valahogy meg kell akadályozni, hogy az utolsó percben valami rosszat csináljanak. Akkor lelkesen lehetett ezen dolgozni. [...] Azóta négy-szer kértek föl államtitkárnak, és mondták, hogy ez a perverzióm, hogy mindig visszautasítom.”⁴³⁸

A politikusi szerepek elsajátítása lényegesen könnyebben ment a történelmi pártok tagjainak, mint a nyolcvanas évek mozgalmaiból kinőtt pártok képviselőinek, mert az előbbieket soraiban nem kritikai értelmiségiek, hanem inkább egykori politikusok és protezsztáltak voltak. A nagyobbik liberális pártban azonban ez sokaknak komoly fejtörést okozott, beleértve a párt első elnökét. „Az SZDSZ-nek 1990 elejéig nem volt elnöke. Ügyvivői testülete volt csupán. Akkor az Országos Tanács összeült, hogy megvitassa a párt országos és fővárosi választási listájának összeállítását, és ott azt a javaslatot tették, ami, azt hiszem, elég természetes volt abban az időben, hogy én vezessem az országos listát, amit én elhárítottam, és megmondtam, hogy nem kívánok indulni a parlamenti választásokon, eltökélt szándékom, hogy még ennek a ciklusnak folyamán visszavonulok a politikától. [...] És hát ennek volt a következménye, hogy hosszas gyözködés után olyan kompromisszumba belementem, hogy hozzuk létre az elnöki tisztséget, és ezt elvállalom. Ha parlamenti funkcióért nem is indulok. Ennek a véletlen körülménynek tudható be, hogy az SZDSZ-nek a választások idején volt elnöke egyébként nem lett volna.”⁴³⁹

Az MDF egyik értelmiségi aktivistája erről így beszélt: „Én kétszer involválódtam a politikába, 1983-ban a *Mozgó Világnál* és 1988 őszén, amikor az MDF szervezetté alakult, és rögtön beléptem. A pártválasztás személyes ismeretségi körömből, amely egy lakitelki közeg, és részben egyetemi és baráti közeg, az Eötvös Közlégium. [...] Vidéki értelmiségi családból származom. Mindkét választáson rajta voltam az országos listán, de mindig azt kértem, hogy a végére tegyenek, mert nem akartam bekerülni a parlamentbe. Inkább csak jeleztem, hogy vállalom a szolidaritást, a közösséget.”⁴⁴⁰ Gyors visszavonulása után azonban később diplomáciai állást vállalt, egy időre nagykövet lett, majd visszatért az egyetemi szférába.

A mozgalmárság vagy profizmus konfliktusa több ellenzéki pártban is megjelent, így az a demokratikus átalakulás kísérőjelenségének tekinthető.⁴⁴¹ Az egykori demokratikus ellenzék politikai örököseit hátrányosan érintette, hogy 1989-es el-

⁴³⁷ Interjú Voszka Évával (1997).

⁴³⁸ Interjú Zám Máriával (1997).

⁴³⁹ Interjú Kis Jánossal (1997).

⁴⁴⁰ Interjú Gergely Andrásval (1997).

⁴⁴¹ Például a Fidesz mozgalmi szárnya több kisebb konfliktus után támadást intézett a párt parlamentbe került elitje ellen. A párt ezt követő sikerei azonban a vezetőket igazolták, így azok végül kiszorították a „lázadó” mozgalmi, azaz M-frakciót.

lenfeleik, az akkor még MSZMP-tagokból álló új technokrácia képviselőinek jelentékeny része betagozódott a kialakuló kormányzati hierarchiába, s viszonylag könnyen kapcsolatot talált a születőben lévő új burzsoázia lassan megjelenő első képviselőivel. Belőlük alakult ki az „új klientúra” rétege (Szalai E. 1991). Legfőbb politikai ellenlábasuk, a kormánykoalíciót vezető MDF ugyan programjában még a „tulajdonos gazdák Magyarországot”, a nemzeti középosztály és nemzeti burzsoázia megeremtését hirdette meg, de végül kiegyezett a Kádár-rendszer utolsó évtizedében egyre növekvő befolyású reformértelmiség egyes csoportjaival. Más területeken viszont, radikális populistáinak nyomására, eredeti programját militáns módon igyekezett végrehajtani. Az egyik gyors visszavonuló néppárti politikus, aki rövid ideig helyettes államtitkár volt az Antall-kormányban, hamar feladta: „...nem tudtam velük együtt dolgozni, mert tényleg kézi vezérlésű volt az akkori kormányzás.”⁴⁴² A kormány ingadozott a polgárosodás megengedő és a „polgárcsinálás” beavatkozó módszerei között, nemegyszer változtatva a kettőt.

Egy fideszes résztvevő visszaemlékezése szerint „akkor még azt hittük, hogy lehet a politikát úgy csinálni, hogy az ember az elveit is tudja képviselni. Nem is kellett igazán sok kompromisszumot kötni. Én abszolút nosztalgiával és pozitívan emlékszem arra az időre. Módosító indítványokat, beszédeket írtunk, azt hittük, ez fontos. Akkor úgy nézett ki, hogy amit mi szakmai álláspontnak gondolunk, azt a politikusok igénylik és képviselik is. Később alakult úgy a dolog – ami szerintem rendben is van –, hogy a politikusok hoznak egy döntést, ami az érdekükben áll, s azt nekik kell eladniuk, és a szakértők a döntés szakmai igazolását, alátámasztását próbálják kínálni a politikusoknak. De abban az időben ez pont fordítva volt: amit mi eldöntöttünk, hogy szakmailag jó és szimpatikus vélemény, azt egy az egyben képviselték a politikusok.”⁴⁴³

Az MDF egyik jogtanácsos képviselője nem akart politikussá válni, inkább minden politikai felkérésnél másokat javasolt maga helyett. Úgy látta, hogy a kerekasztal-tárgyalások idején „nagyon sokat lehetett politikai kultúrát tanulni, vitakultúrát elsajátítani, megoldási formákba beleélnie magát az embernek, tehát ez a politikussá válásnak nagyon kemény, de nagyon jó iskolája volt. [...] De én 1990-ben sem indultam a választásokon, Csoórral és Lezsákkal hárman voltunk, akik tudatosan nem indultunk. [...] A magam szerepét úgy láttam, hogy igenis én a pártot fogom csinálni, a pártéletben veszek részt. Nekem a direkt politizálás nem nagyon ment, a jó értelemben vett háttérszervező munkában viszont nagyon szívesen vettem részt, és ha volt valami erősségem, az volt. [...] Szürke eminenciásként dolgoztam a párton belül, igazából erről nem tudott senki, csak a tagság, amely meg volt elégedve, mert agyba-főbe beválasztott engem a vezetésbe [...] 1993 áprilisában azt mondtam, hogy nem ácsingózok semmiféle pozícióért, ott hagytam őket, kiváltottam az ügyvédi igazolványomat. Azóta olyan cigányemberek jogi védelmét

⁴⁴² Interjú Zám Máriával (1997).

⁴⁴³ Interjú Fölsz Attilával (1997).

látjuk el, akiket a származásuk miatt ért jogsérelem. Kiépítettem egy országos hálózatot, 120 ügyvéd csatlakozott hozzá.”⁴⁴⁴

Az 1989-es értelmiségi politikusok mozgásteret fokozatosan beszűkült, de azért a politika mögötti világban sokan megtalálhatták az érdeklődésüknek megfelelő szerepet. Az itt említett három szereplő útja is elágazott. Az MDF gyors visszavonulói közül Csoóri államilag bőkezűen támogatott szövetség⁴⁴⁵ élére került, Furmann viszont előről kezdve, saját erőből egy jogvédő civilszervezetet épített ki.⁴⁴⁶ Lezsák meggondolta magát, és – mintegy előre menekülve – 1994-ben belépett a parlamenti politikába, és azóta is ott van.⁴⁴⁷ Mások, akik nem akartak politikusok lenni, a kerekasztalnál kialakult kapcsolataikat kamatoztatva egy-egy párt szakmai tanácsadójaként vagy önkormányzati szakemberként, alacsonyabb szinteken helyezkedtek el. „Kétségkívül néhány hozzám hasonló, ösztönös, kis időtlen tanár bekerült ebbe a rendszerváltásba, és ez egy egyszerű dolog. De én egy honvéd voltam ebben a tábornoki vitában.”⁴⁴⁸

Ahogy a kerekasztal-tárgyalások egyik résztvevője fogalmazott: „Szegény ember vízzel főz, és a közép-európai nemzetek politikatörténete azt bizonyítja, hogy folyton jön valaki, mert nincs más, mint a nemzet írója, zeneszerzője, költője, és a politikai szerepet a költőknek kell eljátszaniuk. Csak hát a művészek, a költők és az írók szélsőségesen szubjektív emberek, és az egyensúlyozás művészetére szerintem képtelenek. A politika pedig az egyensúlyozás művésze. [...] Mi túlságosan egoisták vagyunk, és a mi személyünk túl sok. Mi a saját személyünkön keresztül tudjuk megélni a világot, és intoleránsak vagyunk. Általában a művész vagy az író, amikor politikus lesz, intoleráns lesz. Nem hajlandó megbocsátani harmincéves sérelmeket, nem tud átlépni a saját árnyékán – attól jó író, vagy attól jó festő, hogy konzekvensen az, ami. Csak rosszat tudok mondani azokról a politikusokról, akik írókból vagy művészekből lettek. [...] De mivel nem volt politikusi réteg, ezért igenis a rendszerváltozást tudatosan ennek a rétegnek kellett lebonyolítani.”⁴⁴⁹

A pártokon belüli „mozgalmak” által keltett konfliktusok okainak sorában a kritikai értelmiségiekből lett politikusok szerepzavarai is megmutatkoztak. „Furcsa, hogy mennyi ember, ahogy egy picike hatalomhoz jutott, mennyire kifordult önmagából, furcsa volt, hogy egy ilyen politikusi szerepbe belekeveredik az ember, és ott hogy szigetelődik el azoktól a problémáktól, amikből kinőtt. A politikus már nem olvas, hanem csak azokat a másfél oldalakat, amiket a kezébe adnak, többet nem. [...] Ez egy ilyen műfaj, ezt nem lehet másképp csinálni. Én sem olvastam

akkor már rég. Ilyen szempontból az ember ki van szolgáltatva a tanácsadóinak, a körülötte levőknek, tehát ott tanultam meg ezeket, hogy a politikus mesterségben az a legfontosabb dolog, hogy az ember megtanulja megválasztani a munkatársait.”⁴⁵⁰

Az MDF és az SZDSZ értelmiségének jelentős része sikeres szakmai karrier után kezdett el politizálni, így többségük számára egy ideig volt visszaút a politikából. Sokan közülük egészen a kilencvenes évek közepéig ambivalensen viszonyultak a hivatásos politikusi szerephez, s bár e szerep elsajátításának folyamata a hivatásos politizálást választóknál felgyorsult, a régi értelmiségi csoportok viszonylagos egysege a kilencvenes évek közepére megtört. Egy korabeli interjúban Kis János ezt így ábrázolta: „A politika gyors ütemben professzionalizálódik; mindenkinek el kell döntenie, hogy akar-e politikussá válni vagy sem. Én nem akarok, tehát nem vállalhatok olyan politikai szerepet sem, melyhez formális rang és hivatal tartozik. De azt tartom, hogy a demokratikus politika nem kizárólag a hivatásos politikusok dolga. [...] A demokráciát az teszi vonzó politikai berendezkedéssé, hogy a szuverenitás végső letéteményese az állampolgárok közössége” (Kasza 1994: 93).

A pártrendszer stabilizálódása szempontjából előrelépés volt az a felismerés, amely a belső mozgalmakat a pártokon kívülre igyekezett terelni, bár ez egyúttal ráirányította a figyelmet a demokratikus intézményrendszer törekény legitimitására és az érdekképviselői szervezetek gyengeségeire is. Bár az értelmiség „osztályhatalmáról” szó sem lehetett, a látszat nem ezt mutatta: a Harmadik Köztársaságban a köztársasági elnök író, a miniszterelnök történész, az országgyűlés elnöke pedig történész akadémikus lett. A legnagyobb kormánypárt elnöke történész, frakcióvezetője jogász, a legnagyobb ellenzéki párt elnöke filozófus, frakcióvezetője pedig jogtudós volt. A parlamenti viták magas szinten zajlottak, a politikai párbaj mellett gyakran szellemi párbajt vívtak egymással a kormányoldal és az ellenzék képviselői, s egy-egy jól vagy rosszul sikerült megfogalmazás sokáig izgalomban tartotta a közvéleményt.

2. MOZGALMI-ÉRTELMIÉGI POLITIKA A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN: A DEMOKRATIKUS CHARTA

2.1. Véleményirányítók és „politokraták”

Az 1990-es választások után a mindössze egy évvel korábban felszabaduló sajtó jelentette az egyik legfontosabb mozgásteret a korábbi kritikai értelmiség számára. Ezekben az években az értelmiség valóságos tobzódása volt megfigyelhető a sajtóban. Szinte soha nem jelent meg annyi érdekes tanulmány magyarországi folyóira-

⁴⁴⁴ Interjú Furmann Imrével (1997).

⁴⁴⁵ Csoóri Sándor 1991–2000 között vezette a Magyarok Világszövetségét.

⁴⁴⁶ Furmann Imre 1994–2005 között az általa létrehozott Másság Alapítvány Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Jogvédő Iroda igazgatója volt. 2005-től az Egyenlő Bánásmód Hatóság elnökhelyetteseként dolgozott.

⁴⁴⁷ Lezsák Sándor 1996–1998 között az ellenzékben lévő MDF elnöke volt, és a kilencvenes években megalapította a Lakiteleki Népfőiskolát.

⁴⁴⁸ Interjú Tóttósy Istvánnéval (1997).

⁴⁴⁹ Interjú Kerényi Imrével (1997).

⁴⁵⁰ Interjú Öry Csabával (1997).

tokban, mint a cenzúrára és öncenzúrára épülő korábbi rendszer bukása után, ám az értelmiségiek nagyobb része nem elsősorban a folyóiratokat, hanem a napilapokat olvasta és a televízió politikai műsorait nézte. Az értelmiségiek nagy része a lázas átpolitizáltság állapotában élt.

Az újságírók többsége egészen 1988-ig alapvetően lojális volt a Kádár-rendszerhez – ha valaki újságíró akart maradni a hivatalos sajtóban, nem is igen tehetett mást. Korábban csak egyes irodalmi és társadalomtudományi folyóiratok engedhették meg maguknak, hogy kritikus szellemű tanulmányokat közöljenek. A tűréshatár az adott politikai helyzetnek megfelelően változott, de egyes szerkesztők⁴⁵¹ meglehetősen ügyességgel tapogatták le a cenzúra határait. Általában jellemző volt rájuk az a magatartás, amely szerint „megalkuvások árán is benne kell lennem a hatalomban, mert mások, akik a helyembe léphetnek, megállnának jóval a fal előtt; én viszont elmegyek egészen a falig, ha nem is töröm be a fejem rajta” (Konrád-Szelényi 1989: 264). Többségük idáig sem jutott el. A pártbürokrácia ügyelt arra, hogy a sajtóban megszólaló kritikai hangok elszigeteltek és kellően ellensúlyozottak legyenek, s a lapok ne váljanak irányzatossá. Nemzedéki alapon kivételes esetekben lapengedélyhez lehetett jutni, de irányzatos alapon már nem. A népi írók csoportját például csaknem egy évtizedig hitegették az általuk elindítani szándékozott *Hitel* című lap engedélyezésének halogatásával. Ebben az időszakban a gazdasági technokrácia fiatalabb nemzedékének gazdasági hetilapja, a *HVG* jelentette a viszonylagos kivételt a gleichschaltolt, az áthallásokra, a „sorok között olvasás” képességére építő sajtónyilvánosságban.

A szamizdat lapok megjelenése kétpólusúvá tette a nyilvánosságot, s az „első nyilvánosság” olvasói számára egyfajta referenciául szolgált. A demokratikus ellenzék hangját mindezeket túl a Szabad Európa Rádió erősítette fel, amely rádióhallgatók sokasága számára tette ismertté a szamizdat létét. Mindez hatással volt a hivatalos sajtóra is, és oda vezetett, hogy egyes lapok szerkesztői (*Mozgó Világ*, *Tiszatáj*) a nyilvános konfrontációt is vállalták a hatalommal szemben. S habár ilyenkor ők húzták a rövidebbet, az ilyen botrányos esetek kínos magyarázkodásra kényszerítették a kultúrpolitika képviselőit, és megkérdőjelezték a pártbürokrácia mindenhatóságába vetett (amúgy is egyre ingatagabb) hitet.

Az 1980-as évek közepétől a kétféle nyilvánosságot elválasztó merev határvonal meggyengült, és létrejött egy – egyetemi újságokban, kis példányszámú lapokban és folyóiratokban megtestesülő – szürke zóna, amely a maga közvetítő szerepénél fogva, a második nyilvánosságban elhangzó gondolatokat népszerűsítette és gondolta tovább (*Medvetánc*, *Századvég*). Ezzel párhuzamosan a három nagy értelmiségi tábor reprezentánsai – különböző szerveződő klubok és körök meghívására – nyilvános előadásaik révén eljutottak az egyetemi diákság és a különböző helyi értelmiségi körök nyilvános, de féllegális rendezvényeire. Megkezdődött a kritikai eszmék egyre szabadabb áramlása.

⁴⁵¹ Például a *Valóság*, *Jelenkor*, *Tiszatáj* és a régi *Mozgó Világ* munkatársai.

Ebben a helyzetben érte Magyarországot a gorbacsovi *glásznosztj*. Az újságírók fiatalabb generációját gyorsan megérintették a változások, amelyek elérték a napilapokat, valamint a rádió és televízió értelmiségi, majd politikai műsorait.⁴⁵² Megvalósult a „szavak forradalma”, a kritikai racionalizmus győzelme, amelyben a kritikai értelmiség, mint kommunikátor, a *telos* és a *techné* értelmében egyaránt megszégyenítő vereséget mért a csak az önleplezően ódivatú beszédmódot ismerő bürokráciára. Mint arra Konrád és Szelényi egy korabeli tanulmányukban rámutattak, a Gouldner által leírt „kritikai közbeszéd kultúrája” meglepően gyorsan kiszorította a pártzsargont, s kialakította az új, emelkedőben lévő politikai elit és a médiakrácia szövetségét (Konrád–Szelényi 1992). A győzelmet elősegítő újságírók normatív modellje a nyugati nyitott társadalmak tömegkommunikációs gyakorlata volt. Ezt az értékrendet képviselte az általuk létrehozott egyesület, a Nyilvánosság Klub is.

Ha lefolyását tekintve valamiben forradalom volt 1989, akkor mindenekelőtt a nyilvánosságra kerülő szabad gondolatok forradalmasító erejében volt az. Sőt, bizonyos fókig maga a gondolat ereje mintegy helyettesítette is a forradalmat. Elég volt egyes követeléseket szimbolikusan, utalásszerűen felmutatni, a hatás nem maradt el (Hofer 1993). Szinte nem is kellett forradalmat csinálni, hiszen úgymindenki ugyanazt gondolta. Mindez nyilvánvalóan nem lett volna lehetséges az 1956-os forradalom emléke, a civil kurázsi fennmaradása, a gorbacsovi *glásznosztj* félelmeket oldó hatása, a szamizdat évtizedes léte és a pártbürokrácia fiatalabb nemzedékének gyors adaptálódása nélkül. Mégis, a többségükben vértelen 1989-es átalakulások a gondolatokat villámgyorsan felerősítő és képileg megjelenítő tömegkommunikációs robbanás termékeinek is tekinthetők. A lázadó gondolatokat értelmiségiek formálták szavakká, jelenítették meg képekben, szimbólumokban. „Bocsásson meg minden érintett, de Magyarországon fordulatot ma csakis az értelmiségiekkel az élen lehet végrehajtani”, írta akkoriban Csoóri Sándor (1991: 74), a népi értelmiségi csoport vezéralakja. Annyiban azonban 1989 mégsem csak az értelmiség forradalma volt, hogy a háttérben, a magyar társadalom mindennapjaiban lezajlott egy „csöndes forradalom” is. A polgárosodás gondolata a pártbürokrácia második nemzedékét is inspirálta. E polgárosító hatás az értelmiségiek számára azt jelentette, hogy önmagukat a civil társadalom képviselőinek tekintve, jogtudatos állampolgárokként kezdtek viselkedni.

Az ideológiatermelő, a gondolatokat a kor adekvát nyelvén megfogalmazó, a médiával bánni tudó értelmiség történelmi vákuumhelyzetben kétségkívül csatát nyert a régi rend bürokráciája felett. Heterogén, modernizálódni, polgárosodni és nyugatosodni akaró értelmiségi rétegek, rendek és „törzsek” alkalmi koalíciójaként jutott el ide. Ez a koalíció azért volt ilyen vegyes, mert az alapvetően rendi jellegű poszttotalitárius társadalomban megtalálhatók voltak bizonyos osztálycsírák,

⁴⁵² Ilyen műsor volt a rádióban a Bagoly, a 168 Óra és a Rádás, a televízióban pedig a Hírháttér, a Napzárt és a Panoráma.

valamint a rendi fejlődéshez képest modernebb, elkülönült rétegérdekek is. A technokrata értelmiség egyre inkább réteggént jelent meg, s viszonylag hasonló nyelvet beszélt a politikai ellenkultúra weberi értelemben rendként megjelenő ellenzéki képviselőivel.

A régi bürokrácia és a politikai vezető garnitúra idősebb generációja eltűnt, s a technokratikus és kritikai értelmiség nem talált maga körül sem erős szövetségest, sem erős ellenfelet a posztkádári világ „osztály nélküli” társadalmában. A kialakuló vákuum az értelmiséget valósággal beszippantotta a politikába. Identitását úgy tudta meghatározni, hogy más kritikai értelmiségi csoportokhoz viszonyította önmagát, azokhoz, amelyeket már ismert. Értelmiségiek vezetésével gyors pártosodás kezdődött, és a pluralizálódás a politikai hagyománytöredékek egyes elemeinek rekonstrukciójával, a hagyomány újjáteremtése által ment végbe (Vajda 1992: 67). A nyolcvanas évek első felében az ellenzékiek közül is többen attól tartottak, hogy a lassú polgárosodás által elindított gazdasági átrendeződés nem vezet demokráciához. A demokratikus ellenzékhez tartozó történész, Szabó Miklós a nyolcvanas években több előadásában hangoztatta, hogy a „kaparj kurta” szemléletű kispolgárosodás, a „magántollasodás” nem vezet demokráciához, sőt éppen megnehezíti a demokrácia kialakulását (Szabó Miklós 1989), míg Vajda Mihály számos megszólalásában a mentalitások állandóságára figyelmeztetett (Vajda 1992, 2018). Magyarországon előbb jött létre az intézményes demokrácia, mint a kapitalizmus, de utóbbi kialakulásával a rendies értelmiségi koalíció erjedésnek indult.

A posztkommunista helyzet számos tekintetben a fordítottja lett annak, mint amit Gramsci leírt. Nem arról volt szó, hogy mindegyik osztály kitermelte volna a maga „organikus értelmiségét”, hanem arról, hogy a politizáló értelmiségiek várták a maguk „organikus osztályának”, az új tulajdonosi osztálynak az eljövételét, amelyhez nagy reményeket fűztek. Addig pedig elveiknek önmaguk adtak politikai képviseletet, és sokan közülük politikussá válva fölszámolták értelmiségi mivoltukat. Mire azonban az új tőkésosztály megszerveződött, hamar kiderült, hogy az nem az értelmiségi réteg „organikus osztálya” lett.

Az elitváltás kutatói szerint „a közép-kelet-európai újkapitalista társadalmak különlegessége annak köszönhető, hogy koalícióra léptek az osztályfrakciók és az őket irányító elitek. Ez a koalíció hatalmi elitet alkot, amely ellenőrzi a politikai, kulturális és gazdasági intézmények vezető pozícióit, és igyekszik megteremteni »a kapitalisták nélküli kapitalizmust«. Jelen pillanatban ez a posztkommunista hatalom nem úgy néz ki, mint egy kapitalista osztály [...], nem is emlékeztet a kommunista nómenklatúrára. [...] Az új posztkommunista hatalmi elit leginkább arra hasonlít, amit Bourdieu a nyugati kapitalizmusban úgy hív, hogy »az irányított frakció az uralkodó osztályon belül«: hatalmát legfőképp a tudás, szakismeret és a szimbólumok manipulálása, röviden a »kulturális tőke« alapján gyakorolja” (Eyal et al. 1997: 61). Az idézett szerzők úgy gondolták, hogy ez az új vezető elit, az értelmiségi politikusokból álló „politokrácia” és kulturális elit alkotják a rendszert irányító „új osztályt”. Ezt nevezték el posztkommunista menedzserizmusnak.

Ez a fogalom Burnham (1941) „menedzserkapitalizmus” tézisére utalt vissza, bár a posztkommunista rendszer társadalmi környezete számukra is nyilvánvalóan eltért az 1930-as évekbelitől. Eyal és szerzőtársai leírása a diffúz vagyoni kapcsolatok, a megosztott és „újrakombinált” tulajdon (Stark 1996), valamint a szociális és politikai bizonytalanság helyzetére és az ezt kísérő jogbizonytalanságra vonatkozott. A rendszer fő szabályalkotói a pénzügyi menedzserek és azok a szakemberek voltak, akik olyan külföldi és nemzetközi pénzügyi ügynökségeknél dolgoztak, amelyek a helyi kapitalizmust a globalizált gazdaság számára tervezik. Gramsci és Foucault szellemében a szerzők még azt is megjegyezték, hogy a menedzserizmus mögött húzódó ideológia – a monetarizmus – politikai technológiaként is szolgál. Eyal és szerzőtársai szerint a humán értelmiség beiktatása ebbe az új hatalmi szerkezetbe a rendszer hatékonyabb legitimációját szolgálta, de ez az értelmiség legfeljebb az alárendelt, „irányított frakció” funkcióját tölthette be a hatalmi eliten belül.

Eyal és szerzőtársai (1997) elemzése az elitelmélet és az új osztály téziseinek kombinációját vetette fel, amelybe a szerzők beillesztették Szélényi korábbi, az értelmiségről szóló elméletének egyes részeit is. Az elemzés jól érzékeltette az 1990-es évek elejének kaotikus időszakát, ám talán túl komolyan vette a hatalmi elit átmeneti érdekeit, amikor a kontroll funkcióját a tulajdon elé helyezte. A menedzserizmus tézise túlbecsülte a vezetők, technokraták, „politokraták” és humán értelmiségiek között létrejött koalíció stabilitását is. Később egyértelművé vált, hogy a vezetőket és más elitcsoportok tagjait nagyon is érdekelte a tulajdonszerzés. Számukra az anómia éveit követően a vagyonszerzés megszilárdítása és a folyamat visszafordíthatatlanná tétele jelentette a konszolidációt. Észelve a körülmények változását, egy évvel később publikált könyvükben Eyal és szerzőtársai (1998) finomították a posztkommunista menedzserizmus fő tételeit. Ekkor már nem úgy tekintettek rá, mint egy lehetséges, történelmileg egyedi társadalmi rendszer kezdetére, hanem mint az új vagyonos osztály megszületésével kialakult társadalmi konfliktus korai szakaszára.

A rendszer összeomlásával nemhogy a szocializmus harmadik szakasza nem jött el, hanem egy rövid ideig még a kapitalizmus visszatérésére is várni kellett. Az értelmiség nem megszerveződött új osztályként „győzött”, hanem a „kapitalizmus építésének élcapataként” (Böröcz 1991). Habár a Kádár-rendszer sokáig sikerrel marginalizálta a kritikai értelmiséget, a rendszerváltás idejére világossá vált az is, hogy az ellenzéki értelmiség és a többségi társadalom akarata között nincs akkora távolság, amint azt korábban hitték. Az értelmiség előfutár volt, de nem maradt egyedül. Ezért is fordulhatott újra a társadalom felé, amikor képviselői 1991-ben úgy érezték, hogy meg kell védeniük a frissen kivívott demokráciát.

2.2. A Charta létrejöttének előzményei

Az állampárti uralom alól való felszabadulás sokakat éppen arra ösztökélt, hogy többé ne legyenek párttagok, ne szegődjenek a pártpolitika „uszályába” még a többpártrendszerben sem. A kerekasztal-tárgyalások egyik MSZMP-s képviselője ezt a sajátjaként meghatározott attitűdöt a következőképpen írta le: „Akkor, amikor az életem nagy tehertereleitől megszabadultam, hogy végül is kiléphettem ebből már büntetlenül, akkor én el is mentem. Amikor az ember egyre bölcsőbbé válik, és jut előre a korban, egyre inkább rájön arra, hogy ez egy játék, emberi nagy játék. Ennél csak fontosabb dolgok vannak a világon. [...] Elképzelhetetlennek tartom, hogy én valaha még egyszer olyan palinak a szövegét végighallgassam, akit halálra unok, csak azért, mert ez hozzátartozik a rendhez. Na nem. Én már felszabadítottam a lelkemet, én már olyan mértékben a magam ura vagyok, hogy nem vagyok hajlandó a legkisebb korlátozást sem elfogadni a gondolataimban sem és az időmben sem. Ez már velem nem fordulhat még egyszer elő.”⁴⁵³

Ez a kollektív élménnyé vált lelki felszabadulás megteremtette az alapot a Kádár-korszakban még passzív újságírók, művészek és más értelmiségi csoportok tagjai számára is, hogy szociális tőkéjüket hasznosítva – egyszerre több szerepben, több hálózathoz kötődve, sok esetben a hibrid értelmiségi (Medvetz 2012) létezés módjában – bekapcsolódjanak a rendszerváltás utáni, immár kevesebb kockázattal járó, új mozgalmi politikába.

A következőkben egy értelmiségiek által kezdeményezett politikai tiltakozó mozgalom, a Demokratikus Charta (1991–1994) történetén keresztül szemléltetem a rendszerváltás utáni új, mozgalmi értelmiség szerepét. Ebben a kezdeményezésben számos, eltérő jellegű vagy különféleképpen értelmezhető igény fogalmazódott meg. Ilyen igény volt például az 1989-ben létrejött pártpluralizmusban a korábban politikailag aktív, de a politikától utóbb elforduló társadalmi csoportok revitalizálása és a részérdekeken „felülemelkedő” demokratikus konszenzus mozgalmi képvisellete. Fontos szempont volt a tekintélyuralmi tendenciákkal való szembeszegülés; a részvételi demokrácia gondolatának hangsúlyozása a pártokban megjelenő, képviselati elven alapuló „elitdemokrácia” gyakorlatával szemben. Hasonlóképp motiválta a kezdeményezést a radikális jobboldallal való népfrontos szembefordulás igénye és egy lehetséges szocialista-liberális politikai szövetség megvalósítása mozgalmi körülmények között. A kezdeményezésben különböző társadalmi, kulturális és politikai célok jelentek meg, amelyet sokszor nemcsak a résztvevők, hanem a szervezők sem tudatosítottak.

Noha a Demokratikus Chartát a korábbi rendszerellenzékéből az új politikai elitbe kerülő értelmiségiek kezdeményezték a rendszerváltás után, a Charta szövivőinek és közvetlen támogatóinak derékhadát már a velük összefogó s a mozgalom révén kritikai értelmiségivé szocializálódó médiaértelmiség alkotta, amely összefogott az

irodalmárokkal és az aktivizálódó művészértelmiséggel. A Demokratikus Charta története sajátos igazolása annak a Gramsci (1971) tézisére alapozott mozgalom-szociológiai tételnek (Eyerman–Jamison 1991), amely szerint a mozgalom, mint kognitív praxis, maga is olyan társadalmi tanulási folyamat, amely lehetőséget kínál a kritikai értelmiségi szerep elsajátítására. A Demokratikus Charta története – a disszidencia és a rendszerellenzéki korszaka után – egy újabb kritikai értelmiségi magatartás, a mozgalmi értelmiségi szerep elsajátításának történeteként írható le. A demokratikus ellenzék „hosszú menetelése” helyébe a Demokratikus Charta „rövid tanfolyama” lépett, ahol a résztvevők elsajátított tudása mozgósítható forrást jelentett a későbbiekben. A Charta és a hozzá kötődő új mozgalmi szakasz lezárta az értelmiség hosszú évtizedét.

Az ellenzéki értelmiség az 1980-as években egyfajta mozgalmi életformát élt, s függetlensége képessé tette arra, hogy a Kádár-rendszer legkövetkezetesebb bírálójává váljék. Ez a csoport volt az, amely kiállásával mintául szolgált a magyar újságíró-társadalom számára az átmenet idején. Ez a csoport 1989 őszén sikerrel mozgósítani tudta a társadalmat a kommunista párt privilégiumainak eltörlésére, és a hatalmon lévők által eltervezett idő előtti elnökválasztást sikeres népszavazás kikényszerítésével akadályozta meg. 1990 októberében nyíltan támogatta a taxisblokádot, s ezzel szerepet játszott annak megakadályozásában, hogy a kormány erőszakot alkalmazzon a blokádban résztvevőkkel szemben (Bozóki–Kovács 1991). A demokratikus ellenzék a nyolcvanas években képes volt arra, hogy az általa létrehozott politikai nyilvánosságban, zárt keretek között, de autonóm módon helyettesítse az állam és a társadalom között hiányzó politikai társadalmat. Az SZDSZ vezetői sokáig megtartották mozgalmi attitűdjüket, s az új párt mérhetően addig volt sikeres, amíg a politikát a mozgalmi dimenzióban tudta értelmezni. Erre pedig utolsó lehetőségként a taxisblokádot kínálkozott. Sem a „rendszerellenzéki” sem pedig a kormányzás átvételére bejelentett igény ebből a szempontból nem volt hatékony, mert a társadalmat nem tudta megragadni „mozgalmi” metszetben.

A képviselati demokrácia megjelenése és a politikai elit professzionalizálódása egyre kevesebb teret hagyott a kritikai értelmiségi számára. A liberális párt vezetése fájdalmas veszteségként élte át, hogy a párt értelmiségi holdudvarának jelentős része kiábrándult a politikából. Kiderült, hogy parlamentáris demokráciában „a körülmények mintegy kikényszerítik az áttérést az antipolitikus nyelvezetről a kifejezetten politikai nyelvhasználatra” (Garton Ash 1991). Mind a pártvezetés, mind pedig a liberális értelmiség elégedetlen volt, mert úgy érezték, hogy az általuk képviselt 1989-es elvek szétforgácsolódnak, és áldozatául esnek a restaurációs „forradalmiság” hatalmának.

Egyes értelmiségiek létrehozták a pártjukhoz szorosabban vagy lazábban kötődő lapjaikat, amelyek az aktuális „pártvonalatól” eltértek, vagy egy létező pártvonalat támogattak. Küldetésstudatos politikusok kezébe került az MDF Csúrához közel álló irányzatát megjelenítő *Magyar Fórum*; az értelmiségi és politikusi szerep között ingadozó értelmiségiek szerkesztették a hetilappá vált, elsősorban a szociális

⁴⁵³ Interjú Jutasi Györggyel (1997).

és politikai problémákra koncentráló *Beszélőt* (SZDSZ). Nem politikusok, hanem a politikától gyorsan visszavonulók szerkesztették a *Magyar Narancsot*, a lap fokozatosan egyre nagyobb függetlenségre tett szert, majd 1992-ben végleg elszakadt a Fidesztől. E lapok liberális része csakhamar jó kapcsolatot épített ki a budapesti újságíró-társadalommal, míg a kormánnyal és a „népnemzeti” vonallal szimpatizáló újságírók és politikusok új, hozzájuk közel álló újságíró-szövetség megalapításával kísérleteztek. A liberális Nyilvánosság Klub ellenpárjaként először 1991 őszén létrehozták a kormánypárti Sajtószabadság Klubot, amely azonban a „sajtótisztesség” jelszavát tűzte zászlajára, amikor 1992 márciusában Magyar Újságírók Közössége (MÜK) néven alternatív újságíró-szövetséggé alakult át a régóta létező MÜOSZ-szal szemben. Ez a kísérlet azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, s a kormány által létrehozott vagy átalakított lapok⁴⁵⁴ ellenére az újságíró-társadalom túlnyomó része kritikus hangon viszonyult a kormány tevékenységéhez. Az újságírók többsége a kormánynak a rádió és a televízió elnökei leváltásáért indított „médiaháborújában” (Farkas 1991; Sükösd 1992; Bajomi-Lázár 2001) saját függetlenségét érezte veszélyben, és a kormánnyal szemben ellensúlyt képező köztársasági elnökkel, valamint az ellenzéki pártokkal szimpatizált.

Az 1990 után kialakult magyar sajtóhelyzetre az a kettősség volt jellemző, hogy a média függetlenné vált, később viszont ismét egyre inkább összefonódott a politikai erőkkal. Egy korabeli elemző szerint a sajtótámogatottság nem volt sem egyenlő, sem arányos, mert a mérleg nyelve erőteljesen az ellenzéki pártok felé billent el (Pokol 1993). Szerinte az ebben az összefonódottságban megjelenő egységes értelmiségi kultúra nem felelt meg a kompetitív pártrendszer logikájának, sőt, a politikai modernizáció potenciális akadályává vált.

A sajtóban dolgozók nagy része morális forradalomként élte át az 1989-es felszabadulást. Az újságírószakma egyrészt radikálisan megfiatalodott, másrészt a régiek is igyekeztek megújulni, elfelejteni a korábbi évtizedek behódoló gyakorlatát. Éles piaci verseny kezdődött az olvasók megtartásáért vagy meghódításáért, s a demokrácia viszonyai közepette ez azt jelentette, hogy a sajtóban a korábbi propagandista funkcióval szemben a hírérték, az érdekesség, a szenzáció vált meghatározóvá, aminek következtében az újságok többsége élesen kritikus hangot ütött meg az új kormánnyal szemben. A kormánypárti politikusok nem ismerték fel, hogy a kritika jobban vonzza az olvasókat, mint az apologetika, aminek műveléséből az újságíróknak már úgyis elégük lett a diktatúra alatt. A sajtó nagyobb részének „ellenzékivé” válása tehát részben a demokrácia természetéből következett.

Nem túlzás azt állítani, hogy az újságírók számára az 1988-94 közötti korszak volt „a sajtószabadság kora”, amelyben már nem függtek az állampárttól, de még nem függtek az új tulajdonosoktól. A szabadság anarchikus korszakát az új tulajdonosoktól való egyre szorosabb függés időszaka követte, akik mögött már gyakran az új politikai erők álltak.

⁴⁵⁴ Esti Hírlap, Magyar Nemzet, Új Magyarország, Heti Magyarország.

A korábban sem egységes kritikai értelmiségi kultúrán belüli törésvonalak élesebbé váltak. Kormánykoalícióvá és politikai ellenzékké szerveződve egyértelművé vált az, hogy e csoportok korábban említett normatív modellje eltér. A kormánykoalíciót „természetes szövetségesként” megalakító pártok és személyek ebből a szempontból további két részre voltak oszthatók. Az egyik csoportba az Antall József miniszterelnök által fémjelzett irányzat tartozott, amelynek normatív modellje a nyugatos szociális piacgazdaság és a többpártrendszeren alapuló demokrácia volt, de mindez retorikájában egy régi politikusnyelven s a régi időkhöz kapcsolódó szimbólumrendszeren keresztül jelent meg. Ebben a felfogásban a demokráciához való visszatérés konzervatív értékei fejeződtek ki. Ez a szemlélet idegen volt attól a diskurzustól, amelyet a sajtó nagyobb része a rendszerváltás idején a magáévá tett. Magyarországon nem tudott szervesen kialakulni olyan konzervativizmus, amely a modernitáshoz kapcsolódott volna; ehelyett a konzervativizmus tradicionalizmusként, legtöbbször a modernitással szemben fogalmazódott meg. Magyarországon a liberálisnak nevezett sajtó elsősorban azért volt gyanakvó az Antall-kormány konzervativizmusával szemben, mert annak tradicionális retorikája miatt nem hitte el, hogy itt modern konzervativizmusról lehet szó, s történeti okokból ingatagnak érezte annak demokratikus alapjait. A másik csoportot azok a kritikai értelmiségiekből lett kormánypárti politikusok alkották, akik kritikai attitűdjüket megőrizték ugyan, de már a Kádár-rendszerrel szemben megfogalmazott kritikájuk is romantikus, antimodernista alapon állt. E második esetben tehát már tartalmi – nem pusztán stílusbeli – különbségek voltak a „liberális” sajtó és a populizmus felé forduló politizáló értelmiségiek között.

E fent említett tényezők – továbbá az MDF egyes vezetőinek már a választásokat megelőző újságíró-ellenes kampánya (Farkas 1993) – nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a sajtó nagy része az ellenzéki pártokkal kezdett szimpatizálni a rendszerváltás után. Kormánypártok és ellenzéki pártok vitájában kétféle történelemszemlélet jelent meg. Az egyik álláspont szerint az államszocializmus négy évtizede „megszakította” a magyar történelmet s a folytonosságból való teljes kilépést jelentette. Tehát a történelmet onnan kell folytatni, ahol megszakadt. A másik álláspont szerint viszont az államszocializmus torz modernizáció volt, amely katasztrofális hatásai ellenére olyan módosulásokat hozott a társadalom szerkezetében és értékrendjében, hogy bukása után nem a két világháború közötti állapotot kell alapul venni, hanem a nyugat-európai mintákat kell követni. Az 1989-es fordulatból a sajtó és az ellenzéki pártok nagyjából ez utóbbi interpretációt olvasták ki. S bár a politikai átmenet az intézményrendszer átalakítása szintjén gyorsan befejeződött, a normatív modellek közötti „kultúrharc” – amelyre az értelmiségeből lett politikusok különösen fogékonyak voltak – tovább folytatódott.

Igen jellemző volt az értelmiségeből lett politikusok attitűdjére az, ahogy a legnagyobb kormánypárt és a legnagyobb ellenzéki párt médiapolitikusai egymást jellemezték. Az MDF-es Kulin Ferenc így beszélt tárgyaló partneréről: „A legrugalmatlanabb, legdoktrínerebb médiapolitikust, Haraszi Miklóst állították közép-

pontba, akivel senki sem tud megegyezni. [...] Tanulmányokat, esszéket, kritikákat mondott, de politikusi megnyilatkozása nem nagyon volt. Ha mégis előfordult, hogy így szólalt meg, nyomban elszégyellte magát, úgy érezte, idegen pályára tévedt, s ismét belebonyolódott a tudományba. A pártja hibája, hogy nem vette észre: alkalmatlan szerepe betöltésére.” Haraszi viszont így jellemezte Kulint: „...a médiumok elleni támadások minden fordulójában elvállalta a frontember szerepét. Politikai értelemben skizofrén személyiségnek látom őt, aki egyrészt megszerzett szakértelme folytán érti, miről van szó a törvényi kérdésekben, de »megfertőződött«. Alkatilag alapos ember, ezért újra és újra partner volt a kérdések kicsiszolásában. Másrészt viszont állandóan – a politikusi létezés játékszabályai folytán – [...] belefesült a hámba” (Haraszi–Kulin 1993). Egyikük a politikust, a másik az értelmiségit hiányolta vitapartneréből, de valójában két szerep között mozogtak, amikor a médiatörvény tervezeteit tárgyalták a parlament sajtóbizottságában.

A kilencvenes évek elején megkezdődött az értelmiségieknek a pártokból való visszavonulása. A civil társadalomra való demonstratív hivatkozás pedig a közép-európai értelmiségi kultúrában az állammal szembeni ellenállást jelentette (Coser 1996). A politikusi hivatás és a szakmai elkötelezettség eltérő orientációi mellett a kritikai értelmiségnek új cselekvésformát, újfajta politikai érdekérvényesítési stratégiát kellett kidolgoznia. Olyan stratégiát, amely a politizáló értelmiséget nem zárja be a szakmai vagy pártpolitikai tevékenység különböző területeire, hanem fenntartja a politikáról folyó vitát, helyet ad köztes szerepeknek, és lehetőséget biztosít az önmegvalósításra. Úgy tűnt, hogy az értelmiségi „politokrácia” domináns szerepre tehet szert a rendszerváltás utáni bekövetkezett vákuumban, az új, professzionális politikusi réteg és az új tulajdonosi osztály megerősödése előtt (Konrád–Szelényi 1991). Néhány korábbi, visszhangtalan kísérlet után (Kiss–Krasznai 1996: 123) ennek példája lett egy új értelmiségi politikai mozgalom, a Demokratikus Charta.

2.3. A felhívástól a mozgalomig

1991. augusztus elején Budapesten rendeztek egy találkozót a kelet-európai volt szamizdat folyóiratok szerkesztői, akik a rendszerváltás után már az egykori demokratikus mozgalmak folytatásaként megjelenő folyóiratokat adták ki. E találkozón Konrád György író, a Magyar Pen Club elnöke vetette fel egy kelet-közép-európai demokratikus charta létesítésének gondolatát (Kornis 1992), mint amely közös álláspontként rögzíthetné a posztkommunista országok demokráciaminimumait. Konrád e chartát részben a korábbi ellenzéki szolidaritási akciók – a cseh Charta '77 és az ennek hatására kezdeményezett aláírási akciók (Kis 1992a) – mintájára, az újonnan jelentkező és számos helyen háborúba torkolló etnikai feszültségek oldására javasolta. Az összegyűlt értelmiségiek ezt akkor elvetették, mondván, hogy „kár erőltetni az értelmiség valami olyan elavult szerepét, amely

korábban aktuális volt, de ma már nem az”. Úgy érveltek, hogy „a helyzet kulcsa most már a professzionális politikusok kezében van, s ebből csak valamilyen széplelkű dolog sülnetne ki” (Konrád 1992b).

Ami nem tűnt célravezetőnek nemzetközi összefogásban, néhány hét múltán aktuálissá vált a hazai belpolitikában. Az 1991. augusztusi sikertelen szovjet puccs után néhány nappal került nyilvánosságra az MDF parlamenti frakcióvezetőjének tanulmánya (Kónya 1991), amelyben a politikus – akit addig nem úgy ismertek, mint aki egyetértett volna az MDF szélsőségeinek Csurka István által képviselt nézeteivel – az MDF „határozottabb” politikáját sürgette a gazdaság és a tömegkommunikáció területein. Az írásból kiderült, hogy a kormány és az MDF centruma feltehetőleg azonosul a korábban túl radikálisnak tartott nézetekkel. Kónya hangsúlyozta, hogy ezeket a lépéseket akkor is meg kell tenni, ha a magyar társadalom többsége ellenzi, továbbá nem kell tartani a nyugati reakcióktól, hiszen Európa Magyarországot már demokratikus államként ismeri el.

Kónya téziseit az SZDSZ vezetői fenyegetésként értékelték. A párt ügyvivő testülete arra az álláspontra jutott, hogy a kormánykoalíció fokozatos jobbratolódása és az általa gerjesztett tekintélyelvű tendenciák csak úgy állíthatók meg, ha az állampolgárok egy nyílt chartában szögeznek le elveiket, kinyilvánítván, hogy a demokratikus átalakulást nem tekintik befejezettnek. A párt két vezető politikusa ennek alátámasztására hosszú cikkben elemezte az MDF tekintélyuralmi berendezkedésre irányuló törekvéseit (Bauer–Kis 1991a). Habár nemcsak a kormánypárti politikusok, hanem az értelmiségiek körében is akadt, aki kétségbe vonta az elemzés helyességét (Körösi 1991), a szerzők kitartottak álláspontjuk mellett (Bauer–Kis 1991b). Az SZDSZ vezetőinek véleményéhez csatlakoztak az MSZP prominens politikusai.⁴⁵⁵ Am az SZDSZ képviselőinek érvelésében volt egy másik fontos üzenet is, ami közvetlenül 1989 kritikai értelmiségének szólt: „Az a liberális érzelmű értelmiség, amely a kései Kádár-korszakban folyóiratokban, klubokban és a nyilvánosság más fórumain oly sokat tett az átalakulás előkészítéséért, a rendszerváltás pillanatában kettészakadt, és ennek a szakadásnak a következményeit máig sem heverte ki. Egy részét felszívták az ellenzéki pártok. A kívül maradtak fanyalognak fordulnak el a politikától. A belül lévők olykor nem látnak túl a parlamenten, a kívül lévők között terjed a parlament és az egész új politikai építmény elutasítása.” Bauer és Kis a kettészakadás megszüntetése végett javaslatot tett a „kívülálló” és „belülálló” értelmiségiek közötti munkamegosztásra: „A pártokban működő értelmiségieknek tisztába kell jönniük azzal, hogy a közvélemény-alakító független értelmiség támogatása nélkül üvegbúra alatt beszélnek. A párton kívüli értelmiségieknek fel kell ismerniük, hogy a politikai küzdelmekben az ő sorsukról is szó van, s hogy függetlenségüket nem úgy őrzik meg, ha azt hajtogatják, hogy egyik kutya, másik eb” (Bauer–Kis 1991a).

⁴⁵⁵ Lásd erről N. Kósa (1991).

A leírt javaslat abból a szempontból még a régi rendszerellenzéki logikában mozgott, hogy az értelmiséget „kívülállókra” és „belülállókra” osztotta fel, s nem értelmiségiek és politikusok között tett különbséget. Ha elfogadjuk azt az értelmiségdefiníciót, mely szerint az értelmiségi transzkontextuális tudás birtokosa, aki adott társadalmi státusát kizárólag a tudásával legitimálja, akkor a politikusok nem tekinthetők értelmiségieknek. A politikusok ugyanis nem szakismeretükkel, hanem választóiik szavazatával legitimálják társadalmi státuszukat (Konrád–Szelényi 1989: 49). Még akkor is, ha az 1990-ben megválasztott parlamentben ülő képviselők 90 százaléka értelmiségi szaktudást adó egyetemi végzettséggel rendelkezett (Róna-Tas 1991), s az esetek nagy részében valóban nem politikusként, hanem politizáló értelmiségiként viselkedett. Bauer és Kis cikke azonban politikai cikknek íródott, amelynek célja a bizonyos közös értékek melletti mozgósítás volt: „...a demokrácia védelmében össze kell fogni mindenkinek, aki nemcsak a kommunistákkal, de mindenféle tekintélyuralommal szemben a szabadság oldalán áll” (Bauer–Kis 1991a).

Érzékelvén az országban elmélyülő politikai apátiát és kiábrándultságot, a szerzők szándéka az volt, hogy a politikától fokozatosan eltávolodó értelmiséget az általuk javasolt civil tiltakozó akció keretében visszahozzák a demokratikus – és ezen belül az ellenzéki – politika támogatói közé. A törekvés azonban azt a lehetőséget hordozta magában, hogy a társadalmat „a szabadság oldalán állókra” és a szabadsággal ellentétes oldalon állókra osztja ketté. Az SZDSZ ügyvivői ezért fontosnak látták kiemelni, hogy nem parlamentellenes pártpolitikai kezdeményezésről van szó, s a hangsúlyt nem is a pártpolitikára, hanem hasonló értékek mellett elkötelezett individuumok együttműködésére kívánják helyezni. Pető Iván ügyvivő szerint „bár az SZDSZ-től eredt a Demokratikus Charta megalkotásának ötlete, nem szeretnénk, ha látványosan kötődne pártunkhoz. Ezt a Chartát úgy képzeljük el, hogy SZDSZ-tagok magánszemélyként vesznek részt a dokumentum aláírásában, de pártként, politikai szervezetként nem kíván az SZDSZ aláíró lenni” (Pető 1991). Ebben az időben a Nyilvánosság Klub is nyilatkozatot tett közzé a Kónya-tanulmányban megfogalmazott elvek egy részével szemben.

Két hétre rá elkészült a felhívás szövege, amelyet a régi demokratikus ellenzék körének tagjai öntöttek formába.⁴⁵⁶ Az elnevezés visszautalt a kelet-közép-európai szabadságküzdelmek egyik legkiemelkedőbb kezdeményezésére, a cseh Charta '77-re. A felhívást ezt követően szélesebb értelmiségi társaságban kétszer megvitatták. Az eszmei közösségen és a kritikai attitűdön kívül volt ennek egy halványabban látszó, ám fontos nemzedéki vonatkozása is. Az egyik kibocsátó egy interjújában így fogalmazta ezt meg: „Egy kicsit működik bennem a belső düh, mert most annak a generációnak kellene irányítania, amelyiknek én is tagja vagyok. Most a nagy generációnak csúfolt nemzedéknek kellene a vállán vinnie az országot. Erre az tör-

tént, hogy az előtte lévő társaság helyett egy még régebbi társaság azt mondta, még dodzsemeznek egyet” (Farkasházy 1991: 42). Az egyeztetés során vita alakult ki a jelen lévő liberális és szocialista érzelmű kezdeményezők között arról, hogy vajon a demokrácia elválaszthatatlan részének tekinthetők-e a szociális jogok. Végül bevették a szövegbe a szociális minimum követelését, és enyhítették a bevezető passzus kifejezetten kormányellenes élő megfogalmazásait. A résztvevők olyan, általánosan elfogadható szöveget akartak kiadni, amelyet akár kormánypárti értelmiségiek is aláírhatnak.

A Demokratikus Charta (DC) felhívása 1991. szeptember 27-én látott napvilágot 162 – túlnyomó többségükben baloldali és liberális – értelmiségi kibocsátó aláírásával, s a teljes szöveget négy országos napilap közölte.⁴⁵⁷ A kibocsátók 17 pontban összegezték a demokrácia kritériumait az egyes társadalmi területeken. A felhívás kezdete egyben annak indoklása is volt: „Mi, e Charta aláírói, magyar demokraták, pártállásunkra való tekintet nélkül úgy látjuk, hogy hazánkban akadozik a demokratikus átalakulás. Sokan nemcsak azért fordulnak el a politikától, mert életkörülményeik tovább romlottak, hanem azért is, mert nem ilyennek képzelték a demokráciát. Tudjuk, hogy mint minden történelmi méretű átalakulásnak, hazánk e sorsdöntő korszakának, fogyatékosai mellett vannak kétségbevonhatatlan eredményei is. Mi ezeket az eredményeket szeretnénk megőrizni, és ezért szükségesnek tartjuk kinyilvánítani, hogy milyen Magyar Köztársaságot akarunk” (Demokratikus Charta 1991).

A deklarációt 1991. december elejéig négyezren írták alá, s habár a felhívás elfogadott szövege nyíltan nem irányult a kormánykoalíció ellen, a kormányfő mégis így értelmezte. Antall József egyfelől „elemi alkotmányjogi tételek gyűjteményének” nevezte a felhívást – amit tulajdonképpen mindenki aláírhatna, ezért politikailag értelmezhetetlen –, másrészt azonban ellenzéki akciót látott benne, amely a kormány ellen irányul, s amivel ezért a koalíció szimpatizánsai nem vállalhatnak közösséget. Elhatárolódásával végül indirekt módon arra az álláspontra helyezkedett, hogy demokrácia már most is van, nem pedig „akkor lesz” – ahogy a Chartában megfogalmazódott –, ha a felhívásban 17 pontban felsorolt feltételek teljesülnek. Ha pedig demokrácia van, akkor aki ennek létezését kétségbe vonja, közvetve a kormány és a létező intézmények demokratikus legitimitását kérdőjelezi meg, tehát szélső esetben antidemokrata.

Szembetűnő volt a fogalomhasználat különbsége a demokrácia értelmezésében. Míg a miniszterelnök és támogatói számára a demokrácia politikai fogalom volt, amely intézményeken nyugszik és képviseleti jellegű, addig a Chartát kibocsátó kritikai értelmiségiek számára ez szélesebb, társadalmi fogalom volt, amely egy folyamat során realizálódik, bár „lényege szerint sohasem befejezett” (Vitányi 1991). Utóbbiak nyilvánvalóan nem vonták kétségbe a politikai demokráciát – amely meg-

⁴⁵⁶ Bauer Tamás, Haraszti Miklós, Kis János és Tamás Gáspár Miklós részletjavaslatai nyomán Konrád György, Kornis Mihály és Radnóti Sándor.

⁴⁵⁷ A szocialista *Népszabadság* és *Népszava*, a liberális *Magyar Hírlap* és a kormányhoz korábban közel álló, de akkoriban már inkább függetlennek számító *Pesti Hírlap*.

valósulásáért sokan közülük a nyolcvanas években maguk is küzdöttek –, de talán épp azzal tudták identitásukat megőrizni, ha a politikai demokrácia követelőiből, annak megvalósulása után, a társadalmi demokrácia hívei lettek.

Már a Charta születése pillanatában kibogozhatatlanul együtt voltak a politikai és a kritikai értelmiségi motivációk. Az ellenzéki politikusok feltehetően már akkor az ellenzéki politika bázisának kiszélesítésére törekedtek, míg a kritikai értelmiségiek új, civil társadalmi identitást találtak benne. Lehetőséget arra, hogy elszakadjanak a partikuláris pártigazságoktól, és továbbra is átfogóbb, univerzális nézőpont megjelenítői legyenek. A Demokratikus Charta aktualitását a Kónya-nyilatkozat adta, de szándéka szerint nem egy politikai aktualitásra adott másik politikai aktuális válasz akart lenni, hanem le akarta szögezni a demokratikus alapelveket, és mozgósítani az értelmiséget. A Charta így önálló életre kelt: eszközből céllá vált. Az egykori reformkörös gimnáziumi tanár, Keserű Imre ezt így fogalmazta meg: „Három éve vártam annak a pillanatnak a bekövetkezésére, hogy újra találkozam azokkal az emberekkel, akikkel 1989-ben barátok voltunk, ám időközben »szétfűjt« bennünket a politika. Felemelő érzésnek tartom, hogy újra itt állunk egymás mellett, annak tudatában, hogy ismét erősíteniünk kell egymást.”⁴⁵⁸

Antall József miniszterelnök reakciója folytán a felhívás aláírása vagy alá nem írása közvetlenül pártpolitikai, sőt bizalmi kérdéssé vált, ezért a kormánykoalíció képviselői, valamint a velük szimpatizálók döntő többsége nem is csatlakozott hozzá.⁴⁵⁹ Úgy tűnt, az akció megmarad egy fellobbanó, de gyorsan súlyát veszítő értelmiségi kezdeményezés szintjén. Amikor a Charta néhány kibocsátója⁴⁶⁰ 1991. október végén sajtótájékoztatót tartott, az összejövetelre csak tucatnyian voltak kíváncsiak. Amikor azonban egy hónapra rá Antall József arra hivatkozva váltotta le a függetlenné váló Magyar Nemzeti Bank elnökét,⁴⁶¹ hogy az aláírta a Demokratikus Chartát, az elszenderülőben lévő kezdeményezés új lendületet kapott. A miniszterelnök illojális gesztusnak tartotta a bankelnök aláírását, mondván, „ha valaki szabadságért kiabál ott, ahol szabadság van, az téveszme áldozatává vált, vagy valótlan állít. Ilyen nyilatkozathoz nem adhatja a nevét akár a független jegybank elnöke, akár a kormány egyetlen tagja sem” (Antall 1991).⁴⁶² Az MDF radikálisainak vezéregyénisége, Csurka István alelnök nyersebben fogalmazott: „... tudomásul kell venni, hogy a szabad választások során a magyar nép az MDF-nek adott felhatalmazást az ország irányítására. A szakmai indokok túlhangsúlyozása ócska bolsevista trükk.”⁴⁶³ A Charta kibocsátói viszont bizonyítva látták korábbi aggodal-

maikat. „A miniszterelnök úr azzal, hogy menesztette a Magyar Nemzeti Bank elnökét, amiért az kétségbe vonta, hogy Magyarországon szólásszabadság van, bebizonyította, hogy nincsen szólásszabadság” – nyilatkozta Konrád György, amihez Kornis Mihály hozzátette, „ez a bizonyíték, hogy a kormányzat antidemokratikus céljait minden gátlás nélkül érvényesíti”.⁴⁶⁴ Mindkét fél önmagát tartotta demokratának, és a másikkal szemben kívánta védeni a demokráciát.

A bankelnök leváltásából belpolitikai botrány lett. Válaszlépésként az ellenzéki pártok vezető testületei csatlakoztak a Demokratikus Charta aláíróihoz, s ezáltal a Chartának pártpolitikai súlyt adtak. A legfontosabb a három parlamenti ellenzéki párt (SZDSZ, MSZP, Fidesz) csatlakozása volt. Ezt követően így tett Thürmer Gyula, az akkor már kis párttá zsugorodott MSZMP főtitkára is, aki – alig több mint három hónappal azután, hogy üdvözölte az 1991. augusztusi moszkvai restaurációs puccsot – kijelentette: „... az MSZMP aggódik a demokráciát fenyegető veszély miatt, ezért a párt értelmiségi tagjai csatlakozni kívánnak a Demokratikus Chartához.”⁴⁶⁵ Thürmer a Chartát afféle értelmiségi népfrontnak látta, s pártja számára jó alkalomnak az elvesztett demokratikus legitimitáció visszaszerzésére. Az ellenzéki pártok a csatlakozással tiltakoztak az ellen, hogy a gazdasági élet szereplőit a kormány nem teljesítményük, hanem politikai megbízhatóságuk alapján ítéli meg. A napilapok újraközltek a Charta 17 pontját. Közgazdászok egy csoportja nyílt levelet intézett az országgyűlési képviselőkhez, amelyben felemelték a szavukat „az ellen, hogy a jegybank függetlenségét politikai érdekek veszélyeztessék”.⁴⁶⁶

A Charta néhány kibocsátója 1991. december elején újra találkozott, hogy megbeszéljék a követendő stratégiát.⁴⁶⁷ Ennek nyomán Konrád három javaslatot jelentett be: a Charta alakuljon társulássá, amelynek szóvivői vannak, s időről időre foglaljon állást aktuális kérdésekben; a szomszédos kelet-közép-európai országok is indítsák el saját charta-mozgalmukat; és jöjjön létre együttműködés ezen országok mozgalmi között. Konrád ezzel felelevenítette saját korábbi, a nemzetközi Demokratikus Chartára vonatkozó elképzelését. A következő napon a Charta aláíróinak egy csoportja tiltakozó nyilatkozatot tett közzé, amelyben elítélte a bankelnök leváltásának indoklását, csatlakozásra szólította fel a Charta szimpatizánsait, és meghirdetett egy találkozót a további működés megfelelő formájának tisztázása végett.⁴⁶⁸ Egyúttal egész oldalas politikai hirdetést közöltek a legnagyobb napila-

⁴⁵⁸ „A társadalmat nem lehet újra kettéosztani”. Farkas Attila interjúja Keserű Imrével. *Magyar Hírlap*, 1992. március 16.

⁴⁵⁹ A kivételek között volt Oláh Sándor, az FKGP parlamenti képviselője, Pomogáts Béla, az MDF egyik lakitelki alapítója, a TIB és az Erdélyi Szövetség alelnöke, valamint Beke Kata, az MDF parlamenti képviselője.

⁴⁶⁰ Babus Endre, Farkasházy Tivadar, Horányi György, Konrád György és Pomogáts Béla.

⁴⁶¹ Surányi Györgyöt 1991. november 30-át váltották le az MNB elnöki posztjáról.

⁴⁶² Antall egyébként Surányi leváltásakor a jegybankelnöknek diplomáciai vagy kormányfunkciót ajánlott fel, amelyet azonban az érintett nem fogadott el.

⁴⁶³ Csurka itt idézett kommentárját lásd bővebben *Magyar Hírlap*, 1991. december 2.

⁴⁶⁴ Konrád György és Kornis Mihály nyilatkozatát lásd *Magyar Hírlap*, 1991. december 2.

⁴⁶⁵ Thürmer Gyula nyilatkozatát lásd *Magyar Hírlap*, 1991. december 5.

⁴⁶⁶ A nyílt levelet Bácskai Tamás, Csillag István, Lengyel László, Petschnig Mária Zita, Sándor László, Spéder Zoltán, Száz János és Várhegyi Éva írta alá. Közülük többen a Charta kibocsátói között is szerepeltek.

⁴⁶⁷ A december 2-i megbeszélésen jelen volt Bossányi Katalin, Fodor Gábor, Haraszi Miklós, Konrád György, Kornis Mihály, Molnár Péter, Pécsi Vera, Pető Iván, Rajk László és Vitányi Iván. (Közülük Haraszi, Pécsi és Rajk nem szerepelt annak idején a kibocsátók soraiban.) Vö. *Magyar Nemzet*, 1991. december 3.

⁴⁶⁸ A nyilatkozat szövegét lásd *Magyar Hírlap*, 1992. december 4. A nyilatkozatot elsősorban újságírók jegyezték: Babus Endre (HVG), Bossányi Katalin (*Népszabadság*), Farkasházy Tivadar (*Hócipő*), Fényi Tibor (*Beszélő*), Gábor

pokban, amelyen *Így járhat mindenki* felirattal emlékeztettek az elbocsátott bankelnök jelképekké vált esetére.

A DC támogatóinak első találkozására 1991. december 7-én a budapesti Városházán került sor.⁴⁶⁹ A rendezvényen több mint ezren jelentek meg, s a résztvevők egyetértettek abban, hogy a Chartát, amely egyszeri tiltakozó akciónak indult, mozgalmi jellegű kezdeményezéssé kell átalakítani. A megnyitó beszédet tartó Konrád a Chartát nem pártként, nem mozgalomként, hanem „demokraták szellemi társulásként” határozta meg, amely mint „szellemi pajzs”, polgári eszmecsere, „műfaj a civil társadalom önszerveződésére”. Úgy fogalmazott, hogy a Charta „nem kívánja helyettesíteni a képviseleti demokráciát, csak a demokratikus társadalom környezetébe kívánja helyezni a politikai osztályt, és szűkebben, a kormányzó adminisztrációt. [...] [A Charta] nem párt, és nincsen tagsága, csupán elvekben való eseti megállapodás, következésképpen senkit sem ruház fel hatalommal. A demokratikus chartáknak nem lesz hatalma, lesz azonban befolyása. [...] A Demokratikus Charta a társadalmi szerződés ideáinak a fölfrissítése a kormányzottak oldaláról” (Konrád 1991).

Több hozzászóló visszatérően utalt arra, hogy a Charta nem ellenzéki megmozdulás, hanem a demokrácia eszmei közös nevezője kíván lenni.⁴⁷⁰ Ketten emlékeztettek a nyolcvanas évek értelmiségi mozgalmaira: Krasznai Zoltán kifejtette, hogy annak résztvevői nem akarnak ismét alattvalókká válni; az egykori MSZMP-reformkörös Keserű Imre pedig a választások által korábban elsöpört, pártokon felüli összefogás lehetőségét hangsúlyozta. Két jelen lévő parlamenti képviselő tett említést a Charta és a politikai intézményrendszer viszonyáról: Tamás Gáspár Miklós kifejtette, hogy „a Charta jelentőségének növekedése egyenes arányban áll a magyar parlamentáris demokrácia válságával”, míg Fodor Gábor arra emlékeztetett, hogy „a Charta nem pótolhatja a parlamenti ellenzéket, s általában a politikai intézményrendszer egyetlen elemét sem”.⁴⁷¹

Az egybegyűltek közfelkiáltással megválasztották egy évre a Charta szóvivőit,⁴⁷² s egyúttal elfogadták Konrád azon javaslatát, hogy a Chartának ne legyenek tagjai és vezetői, hanem csak aláírói és szóvivői, s minden aláíró legyen jelképesen egyben szóvivő is. A megválasztott szóvivők közé négy újságíró, két szociológus, egy író, egy pszichológus, egy vegyész, egy filmrendező, egy középiskolai tanár és egy

Iván (*Magyar Hírlap*), Tamás Ervin (*Népszabadság*), Vince Mátyás (*Napi Világgazdaság*), a többiek humán értelmiségiek voltak, továbbá néhány politikus, mint Fodor Gábor, Pető Iván, Rajk László és Vitányi Iván.

⁴⁶⁹ Demszky Gábor, Budapest főpolgármestere átengedte a Városháza dísztermét a Charta szervezőinek. Interjú Bossányi Katalinnal (1992).

⁴⁷⁰ Lásd Farkasházy Tivadar, György Péter, Kornis Mihály, Lovas Zoltán, Radnóti Sándor, Ungvári Tamás, Vitányi Iván hozzászólásait, *Magyar Hírlap*, 1991. december 9.

⁴⁷¹ Tamás Gáspár Miklós, Fodor Gábor és mások felszólalásainak szövegét bővebben lásd a *Magyar Hírlap*, a *Magyar Nemzet*, a *Népszabadság* és a *Népszava* 1991. december 9-i számában.

⁴⁷² Szóvivőknek a következőket választották: Bossányi Katalin, Farkasházy Tivadar, Hegyi Gyula, Horányi György, Keserű Imre, Kornis Mihály, Krasznai Zoltán, Makk Károly, Mészlivetz Ferenc, Neményi Mária, Szabó Zoltán, valamint e sorok írója. *Vasárnapi Hírek*, 1991. december 8.

főállású politikus került. A szóvivők jelölésének eljárása nem volt világos, a találkozó résztvevői nem szavaztak a szóvivőkről egyenként, csak a már összeállított, kész listát hagyták jóvá. A szóvivők listájának összeállítói⁴⁷³ számára fontos volt, hogy minél több újságíró legyen a testületben, hogy biztosítható legyen a Charta nyilvánosságához jutása. Ugyancsak fontos volt, hogy a szóvivők közé többségükben ellenzéki pártokhoz közeli személyek kerüljenek be: „A három párt [SZDSZ, MSZP, Fidesz] próbált olyan embereket delegálni ebbe, akik kötődnek is, meg nem is. Tehát voltaképpen kifelé nem lehet azt mondani rájuk, hogy egyik vagy másik párthoz tartoznak, de ugyanakkor valamennyire befolyásolhatók egy-egy párt részéről.”⁴⁷⁴

Többségükben a pártjukon belül értelmiségi politikusok voltak a jelölők, akik ezáltal informális delegálási jogot gyakoroltak. A szóvivők körében többségben voltak a rendszerváltás idején előtérbe került, ám utána a politikától visszavonuló értelmiségiek és az ellenzéki pártok szimpatizánsai közé tartozó, nem párttag értelmiségiek. A régi rendszerellenzék első vonalából senki sem vállalt részvételt a Charta szóvivői között. A városházi gyűlés lelkes hangulatában az újjászerveződő kritikai értelmiség elérte célját. A politikusi és értelmiségi szerep között ingadozó értelmiségi politikusok mozgalmi terepet s egyben visszavonulási lehetőséget találtak a szellemi és politikai társulássá váló Chartában. A korábban a politikától visszavonult értelmiségiek pedig visszakerülhettek a politikaformálás közelébe, anélkül hogy arra kényszerültek volna, hogy végigjárják a pártkarrier grádicsait.

2.4. A „szelíd erő”: a Charta akciói

A találkozó után a Charta kisugárzása először kezdett túlterjedni az értelmiség köréin. A gyűlést követő héten az aláírók száma hétézerre emelkedett (Horányi 1992c). A szóvivők naponta tucatjával kapták a támogató leveleket és csatlakozó nyilatkozatokat. A városházi gyűjtésből és más adományokból akkoriban jelentős összegnek számító nyolcvanezer forint folyt be a Charta számlájára.⁴⁷⁵ A hangulat egy kicsit emlékeztetett az 1988–89-es időkre, bár a kezdeményezést a kormánypárti sajtó természetesen fanyalogva fogadta.⁴⁷⁶ A cikkek általában rámutattak a Charta ellenzéki voltára, s föltették a kérdést: „...kiknek a szabadságát veszélyezteti a demokratikusan megválasztott kormányzat, kik szeretnék polgártársaikba plántálni saját félelmeiket, és miért kívánják immár leplezetlenül a személycserék nélküli rendszerváltozást?”⁴⁷⁷ Az ellenzéki pártok közül a Fidesz volt az, amely élesen szóvá

⁴⁷³ Közöttük ott volt Fodor Gábor, Konrád György, Rajk László és Vitányi Iván.

⁴⁷⁴ Interjú Bossányi Katalinnal (1992).

⁴⁷⁵ Uo.

⁴⁷⁶ Vö. Faggyas Katalin: „Weimarosodunk”. *Új Magyarország*, 1991. december 9.; Bánó Attila: „Kinek a Chartája?”. *Új Magyarország*, 1991. december 12.; Szőnyi-Virág Imre: „Aláírás helyett”. *Új Magyarország*, 1992. január 3.

⁴⁷⁷ Bánó Attila: i. m.

tette, hogy a Chartából más lett, mint amihez ők eredetileg csatlakoztak. A Fidesz parlamenti frakciója kiadott nyilatkozatában leszögezte, hogy „aláírásukkal mozgalom szervezéséhez hozzájárulásukat nem adták, annak résztvevői sem kívánnak lenni”.⁴⁷⁸ Ez egyrészt rávilágított a Fideszen belüli erőviszonyokra, hiszen Fodor Gábor aktívan támogatta a Chartát, míg a Kövér–Orbán-vonal ezt gyanakvással figyelte. Másrészt ebből az is világossá vált, hogy a Fidesz eredeti programnyilatkozatához képest (Fidesz 1988) parlamenti pártként a „társadalmi demokrácia” helyett a „politikai demokrácia” álláspontjára helyezkedett. A másik két ellenzéki párt (MSZP, SZDSZ) számára ez nem okozott konfliktust. A Fidesz kiválására és elhatárolódására a szövivők általános reakciója az volt, hogy a Charta egyetlen párt fiókszervezetévé sem kíván válni, nem kíván párttá szerveződni, csupán pártoktól független állampolgári kezdeményezésről van szó.

A Charta frissen megválasztott szövivői először egy karácsonyi béketüntetést vagy aláírásgyűjtést akartak kezdeményezni, de az idő rövidsége miatt ettől elálltak. Ehelyett egy önmeghatározó jellegű nyílt levelet adtak ki az aláírókhoz, amelyben *állampolgári kezdeményezésként* definiálták a Chartát. Leszögezték, hogy „a Charta nem a pártok ellen irányul, mögötte nem pártok állnak”.⁴⁷⁹ Ezzel egy időben több ezer aláíró kapta meg az aláírásgyűjtő íveket. Az aláírások száma – a Charta történetében rekordgyorsasággal – az 1991. december 15-i hétezzerről 1992. február közepéig húszezerre emelkedett. A tél folyamán létrehozták a Demokratikus Charta Alapítványt.⁴⁸⁰ A Charta szövivői Horányi György révén kialakították saját adatbázisukat, de mivel újabb adományok híján nem tudtak saját postafiókot bérelni, az új jelentkezések az SZDSZ apparátusán keresztül futottak be.⁴⁸¹

A szövivők elhatározták, hogy időről időre jelentéseket adnak ki a demokrácia magyarországi állapotáról. Erre először (s mint később kiderült, utoljára) az 1992. február 13-án tartott sajtótájékoztatón került sor. Ezen különböző szakértők és közéleti emberek szólaltak fel, illetve olvasták fel vagy adták körbe röviden megírt jelentéseiket a sajtó, a gazdaság, a politikai élet egyes, a demokratikus átalakulást veszélyeztető jelenségeiről.⁴⁸² A sajtótájékoztató nem kapott nagyobb visszhangot, a jelentés szövegét a szövivők nem publikálták. A találkozón a legnagyobb feltűnést Pomogáts Béla felszólalása keltette, aki beszámolt a Magyarok Világszövetsége közgyűléséről, ahol őt nyilvánosan „hazaárulónak” nevezték, mert aláírta a Chartát (Pomogáts 1992). A kezdeményezést a szövivők kudarcként könyvelték el, politi-

kailag súlytalan, értelmiségi összejövétel volt, amelyből a szövivők tanultak, s ezt követően a nyílt politikai akciók megszervezése felé fordultak.

A DC első nagyobb megmozdulására a nemzeti ünnepen, 1992. március 15-én került sor. Első ízben történt meg az, hogy a szövivők kész helyzet elé állították szimpatizáns pártjaikat, amikor bejelentették: külön Charta-tüntetést és felvonulást rendeznek az egykori rendszerellenzék hagyományos útvonalán, Budapest belvárosában, a Petőfi-szobortól a Kossuth térig. A sajtószabadság ünnepén tartandó eseménynek különös aktualitást adott a tény, hogy a kormányzat egyre nagyobb nyomást igyekezett gyakorolni a Magyar Rádió és Televízió elnökeire, valamint – elővásárlási jogával élve – meg akarta szerezni az egyetlen liberális napilapot, a *Magyar Hírlapot*. A tüntetés terve kapcsán keletkezett az első összeütközés a fővárost kormányzó SZDSZ és a Charta szövivői között, mert a Charta-tüntetés konkurenciát teremtett a budapesti főpolgármester, a korábbi disszidens Demszky Gábor ünnepi beszédének.⁴⁸³ A tüntetés – melyen a Charta először vitte az utcára híveit – 15 ezer fő részvételével zajlott le.⁴⁸⁴ Beszédében Vitányi újölág állást foglalt amellett, hogy a tüntetés nem ellenzéki demonstráció, hanem a demokraták alapelveit fejezi ki, Tamás Gáspár Miklós parlamenti képviselő pedig a Charta pártok feletti identitását igyekezett erősíteni, mondván: „Nekünk nem egy pártot, nem egy gondolkodásmódot, nem egy ízlést kell védenünk, hanem minden ízlést, minden pártot, minden gondolatot; még azt is, amit elviselhetetlennek érzünk.”⁴⁸⁵ A politikai ellenfelek egy része azonban ezt nem így gondolta, mert a Magyar Televízió épülete előtt tüntető szélsőjobboldali csoport néhány tagja inzultálta a Charta közelben tartózkodó aláíróit, köztük Konrád Györgyöt. A felvonulás végén a Charta nyilvánosságra hozta tiltakozó nyilatkozatát a közszolgálati média pártsemlegességének kormányzati veszélyeztetésével szemben (György 1992; Szénási 1992).

Az ünnep után a Charta szövivői kísérletet tettek egy informális országos hálózat létrehozására, s ennek érdekében két találkozót is szerveztek. E találkozókra a szövivők a Charta legaktívabb támogatóival találkoztak, akik többsége a mozgalmá válást sürgette. Itt kerültek kapcsolatba a Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezete (TDDSZ), az Állampolgári Jogvédő Liga és az Ifjú Szocialisták jelen lévő képviselőivel.⁴⁸⁶ Ezzel párhuzamosan az országban Demokratikus Charta-klubok alakultak, s a szövivők számos esetben utaztak e klubok meghívására – vagy megalakításuk céljából – vidéki településekre. Az utak szervezésébe nem egy esetben besegített az SZDSZ, az MSZP és a TDDSZ. Ennek ellenére a

⁴⁷⁸ A Fidesz-frakció nyilatkozatát lásd *Magyar Hírlap*, 1991. december 9. Orbán Viktor frakcióvezető ezt kommentáló interjút lásd *Pesti Hírlap*, 1991. december 9.

⁴⁷⁹ A nyílt levél a *Magyar Nemzet*, a *Magyar Hírlap* és a *Népszabadság* 1991. december 21-i számában jelent meg.

⁴⁸⁰ Alapítóinak Bossányi Katalint, Konrád Györgyöt és Radnóti Sándort jegyezték be. Az Alapítvány létrehozásában a korábban a demokratikus ellenzékét is támogató ügyvéd, Dornbach Alajos nyújtott segítséget, aki akkoriban SZDSZ-es parlamenti képviselő és az országgyűlés alelnöke volt.

⁴⁸¹ Interjú Horányi Györggyel (1992).

⁴⁸² András György, Antal László, Babus Endre, Bossányi Katalin, Csillag István, Farkas Zoltán, Hegyi Gyula, Kéri László, Kiss Endre, Konrád György, Miszlivetz Ferenc, Pomogáts Béla, Vásárhelyi Miklós.

⁴⁸³ Egy visszaemlékezés szerint az ünnepet megelőző városházi fogadáson Demszky a következőket mondta a Charta szövivőinek: „Hogy jöttök ti ahhoz, hogy ellenünk csináljatok forradalmat, hogy ellenem szervezkedjete, amikor én vívtam ki nektek a szabadságot?” Interjú Bossányi Katalinnal (1992).

⁴⁸⁴ A tüntetésen Konrád György (1992a), Tamás Gáspár Miklós, Vitányi Iván, valamint a Charta két szövivője, Miszlivetz Ferenc és Keserű Imre mondott beszédet.

⁴⁸⁵ Lásd a *Magyar Hírlap* 1992. március 16-i beszámolóját.

⁴⁸⁶ Az 1992. március 19-i találkozón a TDDSZ-t Kerekes György, a Jogvédő Ligát Bányai Péter, az Ifjú Szocialistákat Schiffer András képviselte. Interjú Horányi Györggyel (1992).

Charta nem tudott széles társadalmi mozgalommá válni, s az értelmiség körein kívülre csak egy-egy akció révén jutott el. Két szóvivő javasolta, hogy rendezzen a Charta antifasiszta tüntetést május 8-án, a második világháború európai befejezésének évfordulóján; ezt azonban a szóvivők többsége leszavazta, mondván, hogy a volt szovjet blokk országaiban ennek az évfordulónak más jelentése van, mint Nyugat-Európában.⁴⁸⁷

Sikeres volt viszont a Charta május 1-i kezdeményezése. A szóvivők megszerezték a kormány tervezetét a szociális törvényről, s mivel azt alkalmatlannak találták egy megfelelő szociális védőháló megvalósítására, szociálpolitikusok közreműködésével felhívást bocsátottak ki a szociális minimumok védelmében.⁴⁸⁸ A szöveg a Demokratikus Charta 17 pontjából a hatodikra hivatkozott, amely szerint: „Demokrácia akkor lesz, ha az állam biztosítja az ország minden lakosának az elemi szociális ellátást.” Noha e pontot a liberálisok már a kibocsátáskor vitatták – úgy érveltek, hogy a jóléti követeléseket nem kellene összekeverni a demokratikus követelésekkel –, az a 17 pont közé mégis bekerült, és a május 1-re kiadott szociális felhíváshoz valamennyi szakszervezeti tömörülés csatlakozott.⁴⁸⁹ Ez pedig – a felhívással szintén egyetértő nyugdíjasszövetséggel és az ifjúsági szervezetekkel együtt – már közel ötmillió ember képviselét jelentette. A szakszervezetek egyöntetű csatlakozása azért jelentett szenzációt, mert nem volt precedens a rendszerváltás utáni szakszervezeti mozgalom történetében arra, hogy egy kérdésben valamennyi szakszervezet egyetértésre jusson. Az akció együttműködési lehetőséget teremtett a Charta és a legfontosabb szakszervezetek között. E szakszervezetek saját nyomdájukban nyomtatták ki a Charta röpcéduláit, amelyeket együtt osztogattak szét az emberek között.⁴⁹⁰ Május 1-jén ott voltak a Charta szóvivői a Városligetben és a Népligetben, több száz aláírást gyűjtve a DC számára.

A kormánykoalíció fokozódó támadásai a közszolgálati médiumok elnökei ellen újabb alkalmat teremtettek a Charta fellépésére. 1992. május 18-án a szóvivők nyílt levélben fordultak az állampolgárokhoz, tiltakozva „a kormányzat konszenzust szegő politikája ellen”.⁴⁹¹ A parlament kulturális bizottságában csak a kormánykoalíció képviselői szavaztak a konszenzussal kinevezett vezetők felmentése mellett. Ezt követően Göncz Árpád köztársasági elnök nem írta alá a rádió- és televízióelnökök felmentéséről szóló miniszterelnöki előterjesztést, amire válaszlépésként a kormánykoalíció egy olyan – jogérvénnyel nem bíró – parlamenti nyilatkozat megtárgyalását tűzte napirendre, amely megbélyegezte volna az államfőt „alkotmány sértő”

cselekedete miatt. A köztársasági elnök kormánypárti politikai támadások kereszt-tüzébe került. A tét ezzel nagyobb lett, s a Charta május 26-án már az államfővel szolidáris nyilatkozatot bocsátott ki: „A kormánypártok alkotmányellenesnek minősítik Göncz Árpád köztársasági elnök lépését, amelyet a demokrácia és a sajtószabadság védelmében tett. Tiltakozunk a köztársasági elnök személyét ért méltatlan támadássorozat ellen. Az alkotmányos rendet nem a köztársasági elnök magatartása veszélyezteti, hanem mindazon erők, amelyek hisztériakeltéssel megbontják a társadalom nyugalmit és el kívánják terelni a figyelmet a gazdasági és szociális válságról.”⁴⁹² A nyilatkozat újabb nagygyűlésre hívott fel. Ezzel párhuzamosan Charta-szimpatizáns értelmiségiek egy teljes újságoldalnyi hirdetést tettek közzé Göncz Árpád mellett, „Az elnök = demokrácia” felirattal, amellyel egy újabb aláírásgyűjtési akciót indítottak el. Ennek megszervezésében ezúttal a Nyilvánosság Klub sietett a Charta segítségére.⁴⁹³

Mire a Charta aláírói és támogatói 1992. június 3-án összegyűltek a budapesti Városháza zsúfolásig megtelt dísztermében, a köztársasági elnök melletti felhívást már 12 ezren írták alá (Horányi 1992). A szónokok annak a konszenzusnak a felbomlásáról szóltak, amely a kormánypártokat és az ellenzéket – minden vitájuk ellenére – addig hallgatólagosan összekötötték.⁴⁹⁴ A beszédekben – eltérően a korábbi esetektől – már a kormánykoalíció nyílt kritikája volt a meghatározó. Konrád úgy vélte, „a Magyar Demokrata Fórum elnöke a kormány élén elérkezettnek látta az időt a sugárzott tömegsajtó megrendszabályozására, hadjárat indult a viszonylagos függetlenségüket őrző rádió- és televízióelnökök ellen, majd a köztársasági elnök ellen is, mert nem kívánt ebben a hadjáratban közreműködni, mert esküjéhez híven, hogy védelmezni fogja a sajtó, a szó, a gondolat és a hit szabadságát, nem lett a kormányfő cenzori akarátának pusztá eszköze” (Konrád 1992b).

Később az alkotmányos válsággal fenyegető helyzet lecsillapult, a kormánykoalíció képviselői sem terjesztették be a parlament elé a Göncz Árpádot elítélő nyilatkozattervezetüket. Június végére – ekkor már elsősorban az MSZP és az MSZOSZ aktív közreműködésével (Hegyi 1992b) – 32 ezer aláírás gyűlt össze a köztársasági elnök támogatására. Erről a Charta szóvivői június 30-i keltezésű levelükben tájékoztatták a köztársasági elnököt. Ezzel az aláírásgyűjtési kampány be is fejeződött, az aláírások száma július végén 35 ezernél állt meg (Horányi 1992c). Mint azonban a szóvivőkhöz folyamatosan érkező levelekből és a városházi gyűlés második részében, a Charta jövőjéről tartott beszélgetésen kiderült: a szimpatizánsok a Charta szélesebb mozgalommá vagy működő hálózattá válását szorgalmazták.

A Demokratikus Charta történetének legnagyobb szabású akciójára 1992. szeptember 24-én került sor. A nyári belpolitikai apálynak Csurka István (MDF) Ma-

⁴⁸⁷ Interjú Bossányi Katalinnal (1992).

⁴⁸⁸ A felhívást – Ferge Zsuzsa és Szalai Júlia szociológusok javaslatai alapján – Bossányi Katalin és Hegyi Gyula fogalmazta meg. Interjú Bossányi Katalinnal (1992).

⁴⁸⁹ Az Autonómok, az Értelmiségi Szakszervezeti Tömörülés, a Liga, a Magyar Szakszervezetek Országos Szövetsége, a Munkástanácsok Országos Szövetsége és a Munkanélküliek és Álláskereső Országos Szövetsége (Bossányi 1992a). A felhívás szövegét lásd *Magyar Hírlap*, 1992. április 28.

⁴⁹⁰ Interjú Hegyi Gyulával (1992).

⁴⁹¹ A nyílt levél szövegét lásd *Magyar Hírlap*, 1992. május 19.

⁴⁹² A nyilatkozat szövegét lásd *Magyar Hírlap*, 1992. május 27.

⁴⁹³ Az egyetlen nem értelmiségi kibocsátó, Horváth Pál fuvarozó, a taxisblokády egyik főszereplője volt. Lásd *Magyar Hírlap*, 1992. május 27. Az aláírókat nem a Charta szóvivői szervezték, hanem az egykori demokratikus ellenzéki Kenedi János (Nyilvánosság Klub).

⁴⁹⁴ A gyűlés vezérszónoka Konrád György volt, mellette Gerő András történész és Vitányi Iván mondott beszédet.

gyar Fórumban publikált helyzetelemzése egy csapásra véget vetett. Az MDF egyik alelnökeként Csurka az időközi választásokon elszenvedett kormánypárti kudarcokból és a médiaháborúban kialakult patthelyzetből azt a következtetést vonta le, hogy az MDF szélsőjobboldalának félre kell állítania az Antall-kormányt, vagy rá kell szorítania arra, hogy a politikai konfliktusokat ne kompromisszumokkal, hanem erővel oldja meg. A dolgozat nyelvhasználatában leplezetlenül alkalmazta a náci ideológia egyes újrakódolható terminusait, mint például az „élettér” (*Lebensraum*) fogalmát, vagy a lakosság „genetikai romlásának” etnikai keveredésre visszavezetett magyarázatát (Csurka 1992a).

Csurka dolgozata nagy felháborodást keltett az értelmiségi közvéleményben, ami az ehhez kapcsolódó parlamenti viták és Csurka egyes televíziós szereplései nyomán a szélesebb közvéleményre is áterjedt. A miniszterelnök csak habozva és bizonytalanul határozta el magát a dolgozat téziseitől, mondván, hogy „nem azonosul” velük. Tartani lehetett attól, hogy a legnagyobb kormánypárt a szélsőségesek befolyása alá kerül. A Charta szóvivőire egyre nagyobb nyomás nehezedett, érezték, hogy valamit tenniük kell. A szóvivők megállapították, hogy Csurka megnyilvánulásai kívül esnek azon a körön, amelyet a demokratikus erők tolerálhatnak.⁴⁹⁵ Néhányan azonnali választüntetést sürgettek, míg mások közülük úgy gondolták, hogy erre csak egy igazán nagy tüntetés lehet a méltó válasz, aminek megszervezéséhez időre van szükség. Megkezdődött az ellenzéki pártokkal, a szakszervezeti szövetségekkel és a számosan jelentkező más társadalmi szervezetekkel folytatott egyeztetés a tüntetés előkészítésére. A DC nyilatkozatot bocsátott ki, amelyben felhívta a kormányt az alkotmányellenes nézetek elítélésére, és egyben bejelentette, hogy megfelelő időpontban „méltóságteljes felvonulást” rendez a demokratikus rend védelmében.⁴⁹⁶ A szóvivők ekkor már tudták, hogy Csurka István szeptember 19-én nagygyűlést tart híveivel a Magyar Televízió Szabadság téri épülete előtt, és saját tüntetésüket ez utánra kívánták időzíteni. Nem láthatták viszont előre, hogy milyen hatást fog kiváltani a Csurka-tüntetés, ezért egyidejűleg két változatot fontolgattak: kisebb hatás esetén maguk is megelégedtek volna egy nagygyűléssel, de nagyobb és fenyegetőbb visszhang esetére látványos felvonulást terveztek. Végül az utóbbi változat következett be: Csurka tüntetésén nemcsak marginális ellenzéki csoportok, hanem középosztálybeliek ezrei is megjelentek, s a résztvevők száma elérte a 15 ezer főt. Ettől kezdve létfontosságúvá vált a Charta szóvivői számára, hogy az általuk szervezett felvonuláson nagyságrendekkel többen vegyenek részt.

A szóvivők kezdetben úgy gondolták – s ebben egyetértés mutatkozott az ellenzéki pártok között is –, hogy a Charta tüntetésén pártoktól független szónokok mondjanak beszédet. Bár néhány szóvivő szívesen látta volna Fodor Gábort, a Fidesz politikusát, a parlament emberi jogi bizottságának elnökét a szónokok sorában, a Fidesz kategorikusan leszögezte, hogy csak abban az esetben támogatja a

⁴⁹⁵ Szabó Zoltán szóvivő nyilatkozata, *Magyar Hírlap*, 1992. augusztus 31.

⁴⁹⁶ A felhívás teljes szövegét lásd *Magyar Hírlap*, 1992. szeptember 15.

tüntetést, ha azon pártszónokok nem szólalnak fel.⁴⁹⁷ Végül azonban másként alakult a helyzet (Köszeg 1992). A Csurka-tüntetés után az SZDSZ vezetői megváltoztatták álláspontjukat, és úgy vélték, hogy a Charta-tüntetésnek nagyobb politikai súlyt kell adni. Ennek elfogadtatása érdekében nyomást gyakoroltak a mozgalom szóvivőire, és meggyőzték őket a pártszónokok fellépésének szükségességéről. A szóvivők a változtatást ambivalensen fogadták: volt, aki örült annak, hogy kezdeményezésük nagypolitikai szintre került, míg mások úgy tartották, hogy az SZDSZ kész helyzet elé állította a mozgalmukat.

A társadalmi várakozás napról napra növekedett. Újabb szervezetek csatlakoztak a tüntetéshez, nem egy közülük anyagilag is támogatta azt. Végül a Fidesz is támogatta a tüntetést, bár szónokot nem állított. Mindhárom ellenzéki párt és a nagyobb szakszervezetek segítettek a röpcédulák kinyomtatásában. A Demokratikus Charta szeptember 21-én újabb felhívást bocsátott ki, amelyen már megjelölte a felvonulás helyét és idejét, valamint leszögezte: „Magyarországon az elmúlt hetekben előretört a szélsőjobboldal: rasszista, kisebbségellenes, erőszakra uszító, a fasizmust felmentő nézetek hangoztak el a legkülönbözőbb fórumokon. Az MDF alelnöke meghirdette a Magyar Út nacionalista programját, amely eltér a koalíció programjától és ellentétes a civilizált Európához való nemzeti felzárkózási törekvésekkel. [...] A Demokratikus Charta időben kíván szólni: Nem erre szavaztunk 1990-ben! Védjük meg a békés rendszerváltás eddigi eredményeit, vigyázzunk együtt a nehezen kivívott szabadságra és demokráciára!”⁴⁹⁸

A felhíváshoz csatlakozó szervezetek hosszú listája sajátos „szivárvány-koalíciót” mutatott: az anarchistáktól az evangéliumi diákszövetségig, az egykori kommunistáktól a liberális demokratákig, a zöldektől a keresztény sportkörökig terjedt. Az aláírók között túlsúlyban voltak a baloldali szervezetek. Mindazonáltal a csatlakozó civilszervezetek impresszív listája felidézte az 1988–89-es mozgalmi hangulatot: a „felszabadító” civil társadalom az „elnyomó” állam elleni küzdelmének romantikáját. A DC sajtótájékoztatón jelentette be az esemény szónokainak névsorát, s itt kaptak alkalmat egyes csatlakozó szervezetek is álláspontjaik rövid kifejtésére.⁴⁹⁹ A szimpatizáns újságírók, ellenzéki politikusok és kritikai értelmiségiek együttműködéseként nagy példányszámú napilapok naponta újabb híreket, előzetes információkat adtak a készülő eseményről. Ebben valóban megmutatkozott a kritikai értelmiség és az újságírók egysége, amely a Charta létrehozásakor fontos szempont volt.⁵⁰⁰

⁴⁹⁷ A Fidesz Részéről Áder János és Kovács András tárgyalt a Charta szóvivőivel. Bossányi (1992b); Konrád (1992d).

⁴⁹⁸ A felhívás teljes szövegét lásd a *Magyar Hírlap* 1992. szeptember 21-i számában.

⁴⁹⁹ Itt dőlt el, hogy beszédet fog mondani az MDF nemzeti-liberális szárnyához sorolt Kerényi Imre színidirektor, továbbá hogy négy SZDSZ-hez tartozó szónok fog beszélni (Darvas Iván, Konrád György, Magyar Bálint, Mécs Imre). Ez utóbbi később visszatetszést keltett az MSZP-ben, amelynek egyes politikusi – bár nyilvánosan nem kifogásolták – szűkebb körben szavá tették ezt (Hegyi 1992).

⁵⁰⁰ Egy ízben az SZDSZ Polgári Demokrata Köre nyilatkozatban határozta el magát a Charta tüntetésétől, mert azt balratolódásként értékelte. Közleményük azonban csak a *Magyar Hírlap* szeptember 24-i vidéki kiadásába került bele, a budapesti kiadásból az újságírók kivették (Hegyi 1992).

1992. szeptember 24-én a legviszafogottabb becslések szerint is több mint 80 ezer ember vonult az utcákra a Charta felhívására.⁵⁰¹ Ez volt a legnagyobb szervezett magyarországi tömegtüntetés Nagy Imre és társai 1989-es újrateremtése óta.⁵⁰² A menet a már hagyományossá vált belvárosi útvonalat követte. A Petőfi-szobornál Konrád György és Donáth László lelkész mondott beszédet, majd az emberek – gyertyával és virággal a kezükben – átvonultak a Kossuth térre.⁵⁰³ Az itt elhangzó beszédek általában az antidemokratikus jobboldallal való szembefordulásra szólítottak fel, és többségükben az agresszivitásra szelidséggel válaszoltak. Vitányi megint azt igyekezett szuggerálni, hogy nem ellenzéki tüntetésről, hanem a „társadalompártiak” gyűléséről van szó. Mészöly Miklós író arra figyelmeztetett, hogy az etnikai indíttatású erőszak a Bosznia és Rostock között ívelő lidérces hídjaként „Budapest csak öngyilkos módon ajánlkozhat eszmei pillérnek”.⁵⁰⁴ Konrád pedig leszögezte: „Ha van demokrácia, akkor sehol sem tilos magyarnak lenni. Ha nincs demokrácia, akkor nehéz magyarnak lenni a szomszédos országokban. A magyarok tehát érdekeltek abban, hogy a teljes Kárpát-medencében demokrácia uralkodjék” (Konrád 1992c).

A tüntetésnek határozott antifasiszta jellege is volt; még olyan idős nyugdíjasok is elmentek, akik – saját szavaik szerint – utoljára ötven évvel azelőtt, 1942-ben tüntettek a fasiszmus ellen. A politikai rendezvény részeként a Chartával szimpatizáns művészek is felléptek. Az ellenzéki politikusok „úgy érezték, hogy valóban van igény az emberekben arra, hogy ez megtörténjék. A Chartának annyiban kellett ezt fölállalni, hogy bár az emberek mindenképpen elmennének, de MSZP-vagy SZDSZ-zászló alatt, ugye, nem mennének el annyian, mint a Chartával. Ha valami értelme volt a működésünknek, akkor ez ebben csúcsonyodott ki.”⁵⁰⁵

⁵⁰¹ A Charta 1992. szeptember 24-i tüntetésén részt vevő szervezetek a következők voltak: Alba Kör, Antimilitarista Csoport, Baloldali Alternatíva Egyesülés, Baloldali Ifjúsági Tömörülés, Budapesti Anarchista Csoport, Budapesti Szociáldemokrata Ifjúsági Mozgalom, Dolgozók Népi Demokratikus Szövetsége, Feminista Hálózat, Fiksz Egyesület, Helsinki Polgárok Gyülekezete, Hívó Szocialisták Tagozata, Ifjú Demokraták, Ifjú Szocialisták, Jogsértettek Egyesülete, Keresztény-Zsidó Párbeszéd Kör, KSK Keresztény Sportkör, Magyar Radikális Párt, Magyar Zsidó Kulturális Egyesület, Magyarországi Református Egyház Kallódó Ifjúságot Mentő Missziója, Magyarországi Romák Liberális Szervezete, Magyarországi Zöldpárt, Május 1. Társaság, Martin Luther King Egyesület, Marxista Ifjúsági Szövetség, NAP Anarcho-Punk Csoport, 4-6-0 Csoport, Nyilvánosság Klub, Nyomor Anarchista Csoport, Országos Diák Unió, R-Kert Szolgáltató Társulás, Romaparlament, SZETA, Társadalmi Érdekegyeztető Tanács (binnen hatvan tagszervezet), Teljes Evangéliumi Diák- és Ifjúsági Szövetség, Új Márciusi Front, VE-GA Szövetség, Wallenberg Egyesület, Zöld Liga, Zöld Nők, Zsidó Diákok Magyarországi Szövetsége.

⁵⁰² A rendszerváltás utáni tüntetésekről lásd a HVG 1992. május 2-án közölt statisztikáját.

⁵⁰³ A Kossuth téren Konrád György, Vitányi Iván (MSZP), Darvas Iván (SZDSZ), Kerényi Imre (MDF), Magyar Bálint (SZDSZ), Mécs Imre (SZDSZ), Jancsó Miklós, Mészöly Miklós és Zsigó Jenő (Romaparlament) mondott beszédet.

⁵⁰⁴ Donáth, Jancsó, Kerényi, Mészöly és Konrád első beszédének szövegét a *Népszabadság* 1992. szeptember 25-i száma közölte. Konrád második beszédét a *Magyar Hírlap* közölte ugyanazon a napon (Konrád 1992c). E két újságban olvashatók a tüntetésről szóló legrészletesebb beszámolók, amelyekhez lásd még Neményi László „Tüntetünk” című cikkét a *Beszélő* október 3-i számában. Ugyanitt olvasható Magyar Bálint és Vitányi Iván beszédének szövege is.

⁵⁰⁵ Interjú Hegyi Gyulával (1992).

Az akció anyagi támogatásának legnagyobb részét a Hit Gyülekezete vallási közösség vállalta magára.⁵⁰⁶ A budapesti tüntetéssel párhuzamosan Charta-felvonulásokra került sor Miskolcon és Debrecenben is, amelyeken néhány ezer ember vett részt, s a miskolci gyűlésen Forgách Pál, a Liga szakszervezet korábbi elnöke mondott beszédet. Habár a kormánypárti sajtó egyes, szélsőségesnek nevezett csoport részvétele miatt támadta a Chartát (Speidl 1992; Beke 1992), a szelíd tüntetés mentes volt minden szélsőségtől. A szóvivők által vitt nagy transzparensen kívül – melynek felirata *Félelem nélkül a demokráciáért!* volt – más transzparenszeket csak elvéve lehetett látni (Erős 1992).

A tüntetés sikerével a Demokratikus Charta más politikai dimenzióba került. Csúrka István fellépése utólag is indokoltta tette a megszervezését. Itt már nem értelmiségiek belügyéről, belterjesnek is minősíthető mozgalmáról volt szó, hanem a demokrácia védelméről a jobboldali radikálisok támadásával szemben. Ebben váratlanul egy oldalra került az Antall-kormány és a Charta, hiszen a demokrácia védelme a demokratikus intézményrendszer – és benne a demokratikusan megválasztott kormány – védelmét jelentette. Ezt a helyzetet ismerte fel a tüntetésen elmondott beszédében Kerényi Imre, aki erre a potenciális érdekazonosságra hívta fel a figyelmet. A DC szóvivői megosztottak voltak ebben a kérdésben: Csúrkát elítélték, de nem volt világos számukra, hogy Antall végül a Chartával vagy Csúrkával fordul-e szembe. Túlságosan bizonytalannak látták Antallt, és azt követelték, hogy a kormányfő erőteljesebben határolja el magát Csúrkától. Antallnak viszont figyelembe kellett vennie, hogy az MDF jelentős része – egyesek szerint a többsége – ekkor Csúrka mögött állt, így a Csúrkával való gyors, radikális szakítás a kormánytöbbség elvesztését is jelenthette volna számára. Antallnak csak hosszas manőverezéssel sikerült Csúrkát megfosztania az MDF-ben viselt alelnöki tisztségétől, azt is úgy, hogy magát az alelnöki posztot szüntették meg. Az MDF-en belüli hatalmi küzdelem csak 1993 tavaszán dőlt el, amikor Csúrkának nem maradt más választása, mint az MDF-ből való távozás. Mindebben jelentős része volt a Charta erőteljes fellépésének, amely nagy hatást gyakorolt a közvéleményre.

A Demokratikus Charta, mint értelmiségi demokraták szabad társulásának indult kezdeményezés 1992 szeptemberében régóta látott tömegeket mozgató meg. Igaz, hogy az aláírók tábora csak lassan növekedett, de közben az összetételük megváltozott. A májusi szociális felhívás kibocsátását követően megnőtt a munkanélküli és a nyugdíjas csatlakozók aránya.⁵⁰⁷ Igaz, hogy a Chartából nem lett folyamatosan jelen lévő társadalmi mozgalom, de a demokrácia hívószavává, szimbólumává lett, amely mögé adott esetben emberek sokasága állt. Másfelől a tüntetés újabb lépést jelentett a Charta és az ellenzéki pártok szorosabb együttműködése felé.

1992. október 22–24-én a nemzetközi *Lettre Internationale* nevű folyóirat szerkesztői és a hozzájuk kötődő európai értelmiségiek rendeztek konferenciát a

⁵⁰⁶ Interjú Bossányi Katalinnal (1992).

⁵⁰⁷ Horányi (1992).

budapesti Városházán „Forradalmak és restaurációk” címmel. Ezen az eseményen elevenítette föl Konrád György régi elképzelését egy nemzetközi demokratikus charta létrehozásáról, amelyet a jelenlévők nagy többséggel támogattak. Ennek nyomán – Konrád, Mészöly és Vitányi szövegezésében – megszületett a *Budapesti felhívás*, amelynek aláírói kijelentették, hogy javaslatot tesznek egy nemzetközi demokratikus charta megfogalmazására, abból a célból, hogy a demokratikus eszméket folyamatosan szembesítsék „a világ állapotával”. Közös vallott értékeik nyilvánítása után az aláírók leszögezték, hogy „nemzetközi dialógust” kívánnak kezdeményezni.⁵⁰⁸ Ugyancsak ezen a találkozón szereztek tudomást a jelenlévők arról, hogy az október 23-i nemzeti ünnepen különféle jobboldali csoportok – közöttük katonai egyenruhás szkinhedek – megakadályozták Göncz Árpád köztársasági elnököt ünnepi beszédének elmondásában. Miután a téren a rendőrség a rendzavarás idején tétlenül szemlélődött, a chartásokban felmerült a gyanú, hogy esetleg szervezett erők állnak a rendzavarók mögött. Ezt látszott számukra megerősíteni Antall miniszterelnök aznap esti nyilatkozata, amelyben csak annyit mondott, hogy „nem örül” a délutáni atrocitásnak. Mire a Charta szóvivői összegyűltek, hogy kifejezzék tiltakozásukat, a *Lettre*-konferencián részt vevő értelmiségiek már megfogalmaztak egy tiltakozó nyilatkozatot, amelynek szövege után – az aláírók nevének felsorolását követően – hozzáfűzték: „és a Charta szóvivői”. Ezt az eljárást a szóvivők közül többen önkényesnek és magukra nézve megalázonak tartották; úgy érezték, hogy már megint a pártok bármikor felhasználható játékszerévé váltak.⁵⁰⁹ Ennek ellenére nyilvánosan nem emeltek kifogást, hiszen a nyilatkozat tartalmával egyetértettek. Ezt követően kiadtak egy egész oldalas, fényképes politikai hirdetést a nyilas eszmék visszatérése ellen. A hirdetésen két kép szerepelt: az egyik az 1944-es nyilas hatalomátvételt idézte fel, a másik egy, a Kossuth téren lefénnyépezett, árpádsávós egyenruhát viselő fiataalt mutatott. A szöveg ez volt: *Újra? Nem!*⁵¹⁰ Amikor pedig Göncz Árpád köztársasági elnök Tatabányán, 1992. november végén fölavatta a restaurált Turul-szobrot, a szóvivők levélben kérték a Charta támogatóit, hogy minél nagyobb számban menjenek el az eseményre, s ha kell, védjék meg a köztársasági elnököt. E felhívásnak mintegy százan tettek eleget. A rendőri erők azonban ezúttal az esélyét is kizárták annak, hogy az ott gyülekező szkinhedcsoportok megzavarják az avatóünnepséget.⁵¹¹

A Charta szóvivőinek egyéves mandátuma 1992 decemberében lejárt. A régi szóvivők utolsó rendezvényére az év december 1-jén került sor, amikor fórumot szerveztek a szakszervezeti jogok védelmére, a demokratikus érdekvédelmi tevékeny-

⁵⁰⁸ A felhívás szövegét lásd a *Magyar Hírlap* 1992. október 26-i számában. Habár a felhívást a jelenlévők közül legalább százan írták alá, a másnapi sajtóban csak egy rövidített névsor jelent meg.

⁵⁰⁹ Interjú Horányi Györggyel (1992).

⁵¹⁰ A hirdetés a *Magyar Hírlap*, a *Népszabadság* és a *Kurír* 1992. október 28-i számában jelent meg.

⁵¹¹ A köztársasági elnök hivatalában dolgozó Éliás Sára (a Szabad Kezdeményezések Hálózata egykori tagja, a Charta egyik kibocsátója) 120 meghívót juttatott el a Charta szóvivőikhez. Interjú Horányi Györggyel (1992).

ség támogatására. A fórumra kevesen mentek el, visszhangja alig volt.⁵¹² Decemberre a szóvivők először egy nagygyűlést akartak összehívni, amelyen beszámoltak volna éves munkájukról az őket megválasztóknak, bejelentették volna lemondásukat, és a gyűlés megválasztotta volna az új szóvivői testületet. Több találkozójukon szó esett a DC jövőjéről. Horányi úgy vélte, hogy a Chartának egy évre föl kell függesztenie tevékenységét, mert különben a választásokhoz közeledve a pártok a létében fogják veszélyeztetni.⁵¹³ Konrád ezzel szemben – mások egyetértésével – azt javasolta, hogy a Charta ne függessze fel tevékenységét, sőt, ne is mondjon le minden szóvivő, hanem vállaljon még egy évet.⁵¹⁴ Végül nem jött létre a tervezett decemberi nagygyűlés, helyette a szóvivők a Charta kibocsátóinak egy töredékével – mintegy ötven fővel – találkoztak. Az egybegyűlteket hosszú vita után sem tudták tisztázni a Charta jövőbeni identitását, ezért a szóvivők megválasztásának elhalasztása és új találkozó kitűzése mellett döntöttek.⁵¹⁵ Az ülésen egy politikai nyilatkozatot is elfogadtak a televízió elnökének védelmében, akit a miniszterelnök az Alkotmánybíróság által alkotmányellenesnek nyilvánított, de hatályon kívül nem helyezett jogszabály alapján függesztett fel.⁵¹⁶

A szóvivők és meghívottjaik 1993. január 10-én találkoztak ismét. Addigra a közszolgálati rádió és a televízió elnökei⁵¹⁷ megelégtették a rájuk nehezedő kormányzati nyomást és bejelentették lemondásukat. Az MDF közelgő országos gyűlése előtt egyre hangosabbá váltak a párt jobboldali radikálisai, s a médiaelnökök ellehetlenítése a radikális szárnynak tett antalli engedménynek tűnt. Feltehetőleg távozásuk kikényszerítése volt az az ár, amelyet az MDF Csurkához közel álló köréi szabtak Antall Csurka-ellenes fellépésének támogatásáért, amelyet a kormányfő az MDF január végi országos gyűlésére időzített.

A Charta tisztújító találkozájának hangulatát ezek a belpolitikai feszültségek határozták meg. Úgy tűnt, hogy Csurka még nem is távozott, de akarata máris megvalósult: az MDF „csurkátlanításának” útja Csurka szándékainak megvalósításán keresztül vezetett. A találkozón hosszú vita alakult ki a Charta és a pártok viszonyáról a résztvevők között, amelyben a „függetlenségpártiak” maradtak kisebbségben, így a mozgalom belső dilemmája a pártok most már nyílt térfoglalása javára oldódott fel. Konrád úgy érvelt, hogy a szóvivők között vehessenek részt pártpolitikusok is „független személyiségként”. A résztvevők egy 16 tagú szóvivői testületet választottak, amelyben négy korábbi szóvivő⁵¹⁸ is helyet kapott. Összességében az

⁵¹² A szakszervezeti fórumon Bruszt László (Liga), Hegyi Gyula, Miszlivetz Ferenc és Sándor László (MSZOSZ) tartott előadást, a vitavezető Bossányi Katalin volt. Az esemény beharangozását lásd a *Magyar Hírlap* 1992. november 27-i számában.

⁵¹³ Interjú Horányi Györggyel (1992).

⁵¹⁴ Interjú Konrád Györggyel (1992).

⁵¹⁵ Interjú Szalai Erzsébettel (1992).

⁵¹⁶ A Hankiss Elemér tv-elnök védelmében megfogalmazott nyilatkozat a *Magyar Hírlap* 1992. december 14-i számában jelent meg.

⁵¹⁷ Gombár Csaba politológus és Hankiss Elemér szociológus.

⁵¹⁸ Parkasházy Tivadar, Hegyi Gyula, Keserű Imre és Miszlivetz Ferenc.

új szövivői testületbe négy, pártja végrehajtó testületében is ott ülő hivatásos politikus, illetve pártfunkciót viselő politizáló értelmiségi került be,⁵¹⁹ továbbá a Liga szakszervezet akkor leköszönt egyik vezetője.⁵²⁰ Rajtuk kívül három újságíró,⁵²¹ hét ismert tudós és művész,⁵²² valamint egy középiskolai tanár⁵²³ kapott bizalmat.⁵²⁴ A találkozón Iványi György⁵²⁵ fölvetette egy pénzügyi bizottság és egy új alapítvány felállításának gondolatát, Keserű Imre pedig a vidéki hálózat megszervezésének tervét. A szövivők politikai állásfoglalást nem adtak ki. A Charta azon szövivői, akik egy pártoktól független civil mozgalom fenntartásában hittek, aggódva érzékelték, hogy a közvéleményben egyre inkább az SZDSZ és az MSZP közeledésének háttérszervezeteként jelentek meg. Akadtak, akik a Fidesz különutas, a Chartához, mint mozgalomhoz nem csatlakozó politikáját okolták ezért (Kornis 1993).

A Charta következő rendezvényére 1993. február 7-én került sor, amikor a gyűlés bombariadó miatt csak késve kezdődhetett. A találkozón részt vett Demszky Gábor, Budapest főpolgármestere is. A jelenlévők megszavazták a Charta új szövivői testületét,⁵²⁶ majd beszédek hangzottak el.⁵²⁷ Noha az MDF néhány nappal korábban rendezett országos gyűlésén Antall miniszterelnöknek sikerült marginalizálnia a Csurka-szárnyat, aminek következtében Csurka távozott az MDF-ből, a Charta-gyűlés résztvevőit ez nem nyugtatta meg, mert csurkista előretörést érzekelték a „teljes elnöki jogkörrel felruházott alelnökök” által irányított közszolgálati médiában, különösen a Magyar Rádióban. Konrád a Charta szerepét ekkor úgy határozta meg, mint ami „polgárok önvédelmi társulása, független kezdeményezése, a közélet egyik színpada”, amely igyekszik megakadályozni „a cenzúra visszaállítását”. Célja a demokratikus minimum betartatása, „hogy a kommunizmus után demokrácia jöjjön, és ne demokrácia” (Konrád 1993a). Ennél is radikálisabban fogalmazott Komoróczy Géza történész, aki beszédében a Chartát a közélet

tízparancsolatának nevezte: „...a tízparancsolat, ha modern szavakat akarunk használni, olyan, mint a politikai életben a liberális minimum, olyan, mint a Demokratikus Charta. [...] A Charta elvei: a közélet erkölcsi törvényei” (Komoróczy 1993).

A résztvevők ezt követően három szekcióban folytattak vitát – a közszolgálati média, az emberi jogok helyzetéről, valamint a szociális kérdékről. A korábbiaknál nagyobb hangsúlyt kapott a jobboldali nézetek elutasítása, valamint a demokrácia és a szociális biztonság ügyének összekapcsolása.⁵²⁸ A többezres gyűléssel kapcsolatban az egyik szövivő megjegyezte, hogy „elég nagy baj, hogy sokan érdeklődnek a mai rendezvény iránt, [...] nekünk nem az a célunk, hogy a Charta örökké létezen, hanem hogy minél hamarabb szétszéledhessünk, mert a Charta céljai megvalósultak.”⁵²⁹ A „jobbboldaliság teljes elutasításának”⁵³⁰ gondolata heves válaszreakciót provokált a jobboldalon. Mile Lajos országgyűlési képviselő, az MDF nemzeti liberális körének tagja, egy cikkében a Demokratikus Charta tevékenységét és szerveződési elveit Csurka Magyar Út mozgalomához hasonlította, és mindkettőtől elhatárolta magát. Úgy vélte, hogy „mindkét mozgalmat a többpártrendszer klaszszikus működésének elutasítása hozta létre, vagyis az a jól érzékelhető szándék, mely a politikai akaratképzés központját a pártoktól el kívánja vonni”. A szerző párhuzamba állította Konrád és Csurka szerepét, hangsúlyozta mindkét mozgalom informalitását, vezérszükségletét, népfrontjellegét, és annak a véleményének adott hangot, hogy e két szerveződés a népi-urbánus alternatíva felidézésével „hamis alternatíva elé állítja a magyar társadalmat” (Mile 1993). Hasonló érveket független elemzők is megfogalmaztak (Mézes 1993). Mások viszont éppen Mile párhuzamát tartották hamisnak, rámutatva arra, hogy míg a Charta a demokrácia erősítésén munkálkodik, addig a Magyar Út épp a demokrácia elleni tekintélyelvű tendenciákat jeleníti meg.⁵³¹

1993 márciusában a Charta szövivői javaslatot tettek a Charta-klubok mint neves értelmiségiek védőszárnyai alatt szerveződő polgári körök létrehozására. A levélben így fogalmaztak: „Ha egyetért azzal, hogy a közélet iránt érdeklődő polgároknak – akik, maguk nem hivatásos politikusok és nem is kívánnak azzá válni – igényük, hogy meghallgassák és szembesítsék a legkülönbözőbb álláspontokat, s maguk is kifejtsék gondolataikat, akkor talán azzal is egyetért, hogy ennek az igénynek valamilyen formát, keretet is kell adni. Adjuk ennek az összejöveteli formának a Charta-klub nevet. Mivel eredeti megállapodásunk szerint Ön is, mint minden aláíró, szövivője ennek a polgári kezdeményezésnek, arra kérjük, hogy egyetértő barátaival és ismerőseivel beszélje meg, miként lehetne ezt megvalósítani. A polgári társaskörök, asztaltársaságok hagyományát felelevenítve, talán alkalmas helyszín lehetne bármely nyilvános helyiség éppen úgy, mint a vendégszerető magán-

⁵¹⁹ Király Zoltán, Konrád György, Veér András és Vitányi Iván.

⁵²⁰ Forgách Pál.

⁵²¹ Farkasházy Tivadar, Fényi Tibor, Hegyi Gyula.

⁵²² Gerő András, György Péter, Jancsó Miklós, Komoróczy Géza, Mészöly Miklós, Mészlivetz Ferenc és Pomogáts Béla.

⁵²³ Keserű Imre.

⁵²⁴ Az új szövivői testületből Farkasházy, Forgách, Gerő, György, Jancsó, Konrád, Mészöly, Mészlivetz, Veér és Vitányi a Demokratikus Charta kibocsátója volt. A párthoz kötődő szövivők közül Király Zoltán a Szociáldemokrata Néppárt elnöke, Konrád György író az SZDSZ országos tanácsának tagja, Veér András orvos a Köztársaság Párt alelnöke, Vitányi Iván az MSZP egyik vezetője és országgyűlési képviselője volt.

⁵²⁵ Iványi György közgazdász, az Inter-Európa Bank Rt. elnöke.

⁵²⁶ A Charta itt megszavazott új szövivői testülete nem esett teljesen egybe azokkal, akiket szűkebb körben, alig egy hónappal korábban megválasztottak. Az itt jóváhagyott névsor a következő volt: Bródy János zenész, Csaplár Vilmos író, Farkasházy Tivadar szerkesztő, Hegyi Gyula újságíró, Kerekes György szakszervezeti vezető, Keserű Imre tanár, Király Zoltán országgyűlési képviselő, Komoróczy Géza történész, Konrád György író, Mészöly Miklós író, Mészlivetz Ferenc szociológus, Pomogáts Béla irodalomtörténész, Veér András pszichiáter és Vitányi Iván országgyűlési képviselő. Lásd *Magyar Hírlap*, 1993. február 8. (Hiányzott a januári névsorból Fényi, Jancsó, Forgách, Gerő és György, benne volt viszont Bródy, Csaplár és Kerekes.) A Charta márciusi levelét azonban végül az itt kimaradók is szövivőkként írták alá.

⁵²⁷ Komoróczy Géza, Konrád György, Mészöly Miklós, Veér András és Vitányi Iván mondott beszédet.

⁵²⁸ Utóbbi gondolatot Forgách Pál és Ferge Zsuzsa képviselte.

⁵²⁹ Farkasházy Tivadar nyilatkozatát lásd *Magyar Hírlap*, 1992. február 8.

⁵³⁰ Demszky Gábor fogalmazott így. *Magyar Hírlap*, 1993. február 8.

⁵³¹ Lásd erről Eörsi (1993); Nehéz-Posony (1993); Pomogáts (1993) hozzászólásait.

lakások. Örülünk, ha ebben a kísérletben segítségére lehetünk, szakmájához értő, önálló gondolkodású, neves értelmiségiek meghívásukra szívesen elmennek Önhöz eszmét cserélni.”⁵³² Az országban sok helyen szerveződtek Charta-klubok – amelyek alkalmanként vendégül látták a Charta szóvivőit –, de a mozgalmat életre hívó okok lassan veszítettek jelentőségükből. A mozgalmi politika a polgári társaskörök és a neves értelmiségiek eszmecseréjévé változott.

A DC funkcióváltását jelezte az is, hogy amikor 1993. március 15-ének előestéjén a Charta – tízezer ember részvételével – békés, gyertyás, virágos felvonulást rendezett, a szónokok nem konkrét jogsértések ellen tiltakoztak, hanem általános alapelveket igyekeztek leszögezni. Hegyi Gyula a sajtószabadságért, a Magyar Televízió lemondott elnöke, Hankiss Elemér pedig a kirekesztés, a gyűlölködés, a bűnbakkeresés és a közöny elleni fellépésért emelt szót.⁵³³ A rendezvény kiemelt témája volt Magyarország lehetséges szerepe a kelet-közép-európai országok közötti megértés elősegítésében. Beszédében Konrád (1993b) új nemzeti stratégiát ajánlott a szomszéd népekkel való megbékélésre: eszerint országunk akkor lehet sikeres, ha „regionális kezdeményező szerepet” vállal magára. Úgy vélte, hogy „Magyarország lehetne a kultúrák közvetítés középhatalma”, javaslatot tett arra, hogy a jövőben a határon túli magyarok is szerezhessenek kettős állampolgárságot, és sürgette egy délkelet-európai kerekasztal létrehozását a konfliktusok feloldására. Hasonló gondolatokat fogalmazott meg a rendezvény két másik szónoka, Cs. Gyimesi Éva kolozsvári egyetemi tanár és Pomogáts Béla irodalomtörténész.⁵³⁴

2.5. A Charta hanyatlása

Az 1993. márciusi felvonulást követően a Charta eltűnt az utcáról, klubokban élt tovább, és időnként állásfoglalásokat adott ki. Ilyen volt május elsejére kiadott felhívása, amelyben leszögezte, hogy „szociális béke nélkül nincs társadalmi béke, sem demokratikus átalakulás”.⁵³⁵ Ilyen volt néhány héttel későbbi rölapja, amelyben a május 21-i társadalombiztosítási önkormányzati választásokon való minél nagyobb részvételre hívott fel. E két esemény között, május 15-én került sorra egy új kezdeményezés, a *Tégy a gyűlölet ellen!* mozgalom békés felvonulására. A mozgalom felhívását addigra már 150 ezren írták alá. Arra a kérdésre, hogy van-e konfliktus a két mozgalom között, a *Tégy a gyűlölet ellen!* egyik szervezője úgy válaszolt, hogy nincs, mert a két kezdeményezés eltér egymástól. Hangsúlyozta, hogy a

Chartával szemben az ő mozgalomuk 1. nem ellenzéki mozgalom, 2. nem értelmiségi mozgalom, és 3. amikor ők fellépnek a kirekesztés ellen, akkor nemcsak az antiszemitizmusra és a cigányellenességre gondolnak, hanem a szegénységre és munkanélküliségre is (Iványi 1993). Noha ezek az állítások nem feleltek meg teljesen a valóságnak – hiszen például a Charta többször kísérletet tett ellenzékieknek nem minősülő személyek befogadására és szerepeltetésére,⁵³⁶ nem kizárólag értelmiségi tömegeket mozgatott meg, és végül többször szót emelt a szociális jogokért –, ez a jellemzés már önmagában is szimptomatikus volt, mert a Charta mozgásterének beszűkülését jelezte.

Amikor a kormány 1993 augusztusában bejelentette Horthy Miklós újratemetését, értelmiségiek egy csoportja nyílt levelet írt a televízió alelnökének, amelyben kifejezte tiltakozását az esemény tervezett televíziós közvetítése ellen.⁵³⁷ Az aláírók döntő többsége ekkor már nem a liberálisok, hanem a szocialisták közül került ki, s akadt köztük olyan is, aki értelmiségiként kompromittálódott a diktatúra idején. A szeptember 4-i temetés előestéjén a Charta szóvivői – mintegy ezerfőnyi közönség előtt – kulturális programmal búcsúztak a Horthy-korszaktól, hangsúlyozva, hogy a mai magyar demokrácia nem tekintheti magát a Horthy-rendszer örökösének. A gyűlésen Mészöly Miklós író rövid beszédétől eltekintve politikai szónokok nem hangzottak el; a felkért művészek a Horthy-korszak idején élt írók műveiből olvastak fel.⁵³⁸ Az esemény elé időzített interjújában Mészöly így fogalmazott: „A mai politikai retorika sokszor eszembe juttatja azt is, amikor Imrédyék a pártjukat megalakították, részben azzal az indoklással, hogy még mindig jobb, ha ők jönnek, mint a nyilasok” (Mészöly 1993a).⁵³⁹

A Charta két utolsó, aktuálpolitikai kérdésre reflektáló tömegakciója – 1993 októberében és 1994 márciusában – a sajtószabadság védelmében fogant. 1993 októberében, a televízió vezetője Göncz Árpád államfő egy évvel korábbi ünnepi beszéde megakadályozásának szerinte hamis televíziós tálalására hivatkozva, megszüntette az *Esti Egyenleget*, a köztelevízió utolsó, kormánytól független hírműsorát. Tiltakozásul 1993 október 30-án, a rádióskamara kezdeményezésére tízezer ember tartott csendes tüntetést a Magyar Televízió épülete előtt. Ezt követően a DC tartott nagygyűlést a budapesti városházán.⁵⁴⁰ A szónokok közül többen felvetették egy médiapuccsot követő politikai puccs lehetőségét, és volt, aki úgy vélte, hogy „egy veszélyessé válható puccs árnyékában” a Charta kötelessége nemzetközi jogvédő fórumokhoz fordulni (Mészöly 1993b). A halálos beteg Antall József miniszterelnököt ekkor már Németországban kezelték, a kormányt helyettese, Boross

⁵³² A Charta aláíróihoz 1993 márciusának első felében eljuttatott levelet Bródy János, Csaplár Vilmos, Farkasházy Tivadar, Fényi Tibor, Forgách Pál, Gerő András, György Péter, Hegyi Gyula, Jancsó Miklós, Kerekes György, Király Zoltán, Komoróczy Géza, Konrád György, Mészöly Miklós, Mészlivetz Ferenc, Pomogáts Béla, Veér András és Vitányi Iván írta alá.

⁵³³ A Charta békés felvonulásáról lásd *Magyar Hírlap*, 1993. március 16.

⁵³⁴ Uo.; Pomogáts (1993).

⁵³⁵ „Mit kíván a Demokratikus Charta 1993 május elsején?” (rölap).

⁵³⁶ Mint Hankiss, Kerényi, Pomogáts.

⁵³⁷ „Tiltakozás a Horthy-temetés televíziós közvetítése ellen”, *Magyar Hírlap*, 1993. augusztus 27.

⁵³⁸ Az erről szóló tudósítást lásd *Magyar Hírlap*, 1993. szeptember 4.

⁵³⁹ „Félfeudális, urambátyámos nosztalgia”. Mészöly Miklós a Horthy-korszakról”. V. Zs. interjúja. *Magyar Hírlap*, 1993. szeptember 3.

⁵⁴⁰ Itt Balassa Péter, Mészöly Miklós, Konrád György, Parti Nagy Lajos, valamint két újságíró, Bánó András (*Esti Egyenleg*) és Gádor Iván (*Magyar Hírlap*) mondott beszédet.

Péter belügyminiszter vezette. A Charta szövivői számára úgy tűnt, hogy a kormány élén várható változás a szélsőjobboldalnak kedvez majd. Ebben a légkörben többen aggódtak amiatt, hogy az 1994-es parlamenti választások vajon szabadok és tiszták lesznek-e.

Az események nyomán Göncz Árpád köztársasági elnök Antall József miniszterelnökhöz írott levelében leszögezte, hogy „a Magyar Rádió és a Magyar Televízió alapfeladatainak ellátására képtelenné vált”, s ezzel „a magyar választók [...] elesnek a szabad véleménynyilvánítás lehetőségétől” (Göncz 1993). Válaszlevelében Antall miniszterelnök leszögezte, hogy nem ért egyet a fenti megállapításokkal. Mint írta, „a sajtószabadság védelme azt is jelenti, hogy ne érvényesülhessen egyes politikai körök, újságírói klikkek belső terrorja, amivel hátrányos helyzetbe hozták, élesen támadják azokat, akiknek eltérő az álláspontjuk” (Antall 1993). Mindkét fél tehát a sajtószabadság védelmére hivatkozott, bár Antall a hírműsor megszüntetését lényegében a médiaértelmiség belügyének tekintette. A Charta szónokai azonban Gönczcel megegyezően azt hangoztatták, hogy ez a kérdés már messze túlnőtt az értelmiségi táborok belső vitáján (Balassa 1993), sőt a sajtószabadság elnyomása önkényhez, diktatúrához vezet.

1993 őszén kezdődött a médiaháború utolsó felvonása, amelyet a hírműsorok erőteljes jobbratolódása, valamint a rádióban és televízióban végrehajtott politikai tisztoztatás fémjelzett (Farkas 1994). Tiltakozásként a legnevesebb írók, költők és zeneművészek közül sokan megtiltották, hogy műveiket a Magyar Rádió és a Magyar Televízió sugározza. Ezzel párhuzamosan 83 értelmiségi nyílt levélben jelentette be a Független Gondolkodók Egyesületének (FÜGE) megalakítását, azzal a céllal, hogy hétről hétre figyelemmel kísérjék a hírműsorokat, és tapasztalataikat a nyilvánosság elé tárják. November 14-én bekapcsolódott a tiltakozó hullámba az MSZP is, amely aláírásgyűjtést kezdeményezett a közszolgálati rádió és televízió felügyeletének és társadalmi ellenőrzésének mielőbbi törvényi szabályozása érdekében.⁵⁴¹ Tiltakozó levelet tett közzé a Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia (SZIMA) sok tagja,⁵⁴² emellett 162 színész nyílt levelet írt a miniszterelnöknek, tiltakozva a rádióban és a televízióban kialakult „szellemi polgárháború” ellen, amelynek következtében „az alkotómunka lehetetlenné vált”.⁵⁴³ Volt, akit azért távolítottak el a Rádiótól, mert aktív szerepet játszott a Demokratikus Chartában.⁵⁴⁴ A magyar Pen Club intézőbizottsága kinyilvánította szolidaritását a tiltakozó írókkal.⁵⁴⁵ A kormányhoz lojálisabb Magyar Írószövetség elnöksége is elismerte, hogy a sajtószabadságot megsértették, de nem tartotta megfelelő tiltakozási formának a

bojkottot. Ehelyett felszólította a kormányt, hogy szüntesse meg a rádióban és televízióban kialakult feszültségeket.⁵⁴⁶ Kormánypárti írók és művészek viszont ellennyilatkozatot tettek közzé a bojkottal szemben.⁵⁴⁷

Már csak alig több mint két hónap volt hátra az 1994. májusi választásokig, amikor a Magyar Rádió vezetője bejelentette 129 rádiós műsorkészítő elbocsátását. Ezzel az akcióval a kormánypártok és a politikailag aktivizálható értelmiség ellentéte szakadékká mélyült.⁵⁴⁸ Habár a választási kampány alatt történt elbocsátások politikai motivációját hivatalosan tagadták, az mégis nyilvánvaló maradt, s a lakosság többsége is így ítélte meg.⁵⁴⁹ Az eljárás jogilag nem védhető módon zajlott le, szellemében pedig az egykori Kónya-tanulmány és a Csurka-pamflet üzenetét idézte. A döntés ellen a rádiós dolgozók március elején tiltakozó demonstrációt tartottak.⁵⁵⁰ Közleményben tiltakozott a Nyilvánosság Klub is,⁵⁵¹ ötvennégy értelmiségi pedig nyílt levélben követelte az elbocsátottak azonnali visszahelyezését és a Rádió alelnökének elbocsátását.

A DC szövivői tiltakozó üzenetükben a kormányt minősítve minden eddiginél keményebben foglaltak állást: „...az a kormány, amely szembeszökően és kihívóan megsérti a sajtószabadság erkölcsi és alkotmányos elvét: nem tekinthető a továbbiakban demokratikus kormánynak.”⁵⁵² Hasonlóképpen fogalmaztak a március 15-i nemzeti ünnep előestéjén húszezernyi részvevővel megtartott tüntetésen. Konrád György szerint „a Demokratikus Charta mindaddig korlátozottan demokratikusnak tekinti a magyar kormányt, ameddig nem biztosítja a polgárok széles körű tájékozódásának feltételeit”.⁵⁵³ A tüntetésen – ahol újra felolvasták a Charta egykori 17 pontját – elsősorban az elbocsátott rádiósok képviselői kaptak szót,⁵⁵⁴ majd felolvasták a szövivők sajtószabadságról kibocsátott nyilatkozatát. „Rendszerünk demokratikus, de hogy kormányunk is az-e, azt ítéljétek meg ti magatok! Hiszen ez a kormány a tömegtájékoztatásban évek óta azt hajtja végre, amit a szélsőjobboldal követel, és ami bizonyára a saját szíve vágya volt, különben nem tette volna” – tartalmazta többek között a nyilatkozat szövege. A nyilatkozat felszólította a kormányt,

⁵⁴¹ Az MSZP felhívását lásd a *Vasárnapi Hírek* 1993. november 14-i számában.

⁵⁴² A SZIMA tagjai közül az alábbiak írták alá a tiltakozó levelet: Asszonyi Tamás, Baranyai András, Bartha László, Haraszti István, Jovánovics György, Klimó Károly, Keserű Ilona, Ligeti Erika, Losonczy Tamás, Pásztor Gábor, Pauer Gyula, Péter Vladimir, Szenes Zsuzsa, Veres Pál. Lásd *Magyar Hírlap*, 1993. november 24.

⁵⁴³ A színészek kormányfőhöz írt levelét, valamint a 162 aláíró listáját lásd *Magyar Hírlap*, 1993. november 26.

⁵⁴⁴ Farkasházy Tivadar: „Nyilatkozat”. *Magyar Hírlap*, 1993. december 13.

⁵⁴⁵ A Magyar Pen Klub nyilatkozatát lásd a *Magyar Nemzet* 1993. november 25-i számában.

⁵⁴⁶ „A Magyar Írószövetség elnökségének felhívása” *Magyar Nemzet*, 1993. november 25. A felhívást Bella István, Fodor András, Görgey Gábor, Mezey Katalin, Pomogáts Béla és Tornai József elnök jegyezte. Amint egy interjújában az Írószövetség elnöke rámutatott: „Médiiumügyben megosztott az írószövetség”. Balogh Gyula interjúja Tornai Józseffel. *Magyar Hírlap*, 1993. november 24.

⁵⁴⁷ Az ellennyilatkozatot 108-an írták alá. A nyilatkozat szövegét és a kormánypárti aláírók listáját lásd „Írók és művészek az önelhallgatás ellen”. *Magyar Hírlap*, 1993. december 3.

⁵⁴⁸ Vö. Jakus Ibolya: „Mit üzen a Rádió”. *HVG*, 1994. március 12. 79–81. A cikk melléklete felsorolja a Rádióból elbocsátott 129 műsorkészítő nevét.

⁵⁴⁹ Lásd a Telemedia közvélemény-kutatását: *Magyar Hírlap*, 1994. március 12.

⁵⁵⁰ A tiltakozó demonstráción Borenich Péter, Bölcsv István, Farkas Zoltán és Szénási Sándor, valamint Kenedi János, a Nyilvánosság Klub ügyvivője mondott beszédet. A tüntetésről szóló beszámolót lásd *Magyar Hírlap* március 4.

⁵⁵¹ „Mit lehet és kell tenni?” A Nyilvánosság Klub nyilatkozata. *Magyar Hírlap*, 1994. március 5.

⁵⁵² „Márciusi üzenet”. *Népszabadság*, 1994. március 4.

⁵⁵³ Lásd erről a Charta szövivőinek sajtótájékoztatóját, *Népszabadság*, 1994. március 11.

⁵⁵⁴ Bölcsv István, Rádai Eszter, Váradai Júlia; mellettük Farkasházy Tivadar és Mészöly Miklós mondott beszédet.

hogy vonuljon ki a sajtóból, másrészt felszólította a következő, választások utáni országgyűlést, hogy még abban az évben fogadjon el egy megfelelő sajtótörvényt.⁵⁵⁵ A gyűlés fő szónoka Balassa Péter esztéta volt, aki rámutatott, hogy a rádió és televízió ügye nem értelmiségi belügy, hanem a sajtószabadság kérdése, s „az nem lehet, hogy itt még egyszer tekintélyuralom és egyirányú tájékoztatás legyen” (Balassa 1994). Akkoriban a közvélemény-kutatások eredményei alapján már sejteni lehetett, hogy a népszerűtlen kormánykoalíció el fogja veszíteni a választásokat, és ez sok Charta-szimpatizánst felbátorított. A DC felhívásának engedve sokan még március után is kitűzték ruhájukra a rádiósokkal való szolidaritás kék szalagját.⁵⁵⁶ Sokan szinte megváltásként várták a májusi fordulatot.

Az 1994-es választási kampány zajában a Demokratikus Charta szava elhalkult, résztvevői a pártpolitizálásban kevésbé vettek részt. A választások eredményei igazolták a kormányváltással kapcsolatos várakozásokat. Az MDF vezette koalíció megbukott, és a választások első fordulójában azok a pártok kapták a legtöbb szavazatot, amelyek a legaktívabban támogatták a Chartát: az MSZP 32 százalékot, az SZDSZ pedig csaknem 20 százalékot ért el. A választások második fordulóját után az MSZP 54 százalékos mandátumaránnal abszolút parlamenti többségre tett szert, míg az SZDSZ-nek a mandátumok 18 százaléka jutott. Az MSZP így többsége birtokában akár egyedül, akár más pártokkal is vállalhatta volna a kormányzást. Mégis, hamar egyértelművé tette, hogy koalícióban kíván kormányozni, és számára az SZDSZ-en kívül más koalíciós partner komolyan fel sem vetődik. Konrád (1994a) a már az első választási forduló után megjelentetett cikkében a koalíció, sőt, pártja, az SZDSZ miniszterelnökjelölt-állítása mellett érvelt, s habár ez utóbbival sokan nem értettek egyet,⁵⁵⁷ egyre növekvő értelmiségi nyomás nehezedett a két pártra, hogy lépjenek koalícióra. A sajtóban sorra jelentek meg az MSZP–SZDSZ-koalíció mellett agitáló cikkek. A korábban a demokrácia és a sajtószabadság védelmében, valamint a szélsőjobboldali tendenciák megállításáért fellépő Demokratikus Charta ekkor már túllépett korábbi szerepén, és a pártpolitika formálására is igényt tartott. A Charta szóvivői két nappal a választások második fordulóját után nyilvános vitát szerveztek arról, hogy milyen kormányzás legyen Magyarországon. Habár a találkozóon megfogalmazódtak ellenvélemények is, a felszólalók többsége a koalíció mellett érvelt. Ennek alapján Konrád (1994b) a Charta nevében nyilvánosan kérte a két párt vezetőit, hogy kezdjenek koalíciós tárgyalásokat egymással. Nemcsak a pártok igyekeztek tehát befolyásolni a mozgalmat; a mozgalmi értelmiségiek is megpróbálták befolyásolni a pártokat. A polgárjogi jelszavakat hangoztató mozgalom végül pártpolitikai királycsinálóvá vált, írta Krokóvay Zsolt (1994) „A Charta temetése” című cikkében.

⁵⁵⁵ „Összefogást az ámokfutó önkénnyel szemben!” *Magyar Hírlap*, 1994. március 16.

⁵⁵⁶ Vö. „A Demokratikus Charta nyilatkozata”. *Magyar Hírlap*, 1994. április 5.

⁵⁵⁷ Vö. Szilágyi Béla: „Nincs igaza Konrád Györgynek!” *Népszabadság*, 1994. május 24.; Fodor Judit: „Az elemző ítélete”. *Népszabadság*, 1994. május 24.

Az 1994-ben hatalomra került szocialista–liberális koalíciós kormány politikájában már nemcsak az „ideologizálást”, de a morális referenciákat tartalmazó beszédmodot is kerülte. Szóhasználatában visszatért a késő Kádár-kor „semleges” szakértő–technokrata és „problémakezelő” bürokrata nyelvének sajátos keverékéhez. Jellemző módon a Horn-kormány „modernizációs chartát” hirdetett meg a tudomány fejlesztése és a műszaki haladás érdekében, amelynek aláírói között az üzleti és az akadémiai elit képviselői szerepeltek.⁵⁵⁸ A Charta egykori civil aktivistái a kormányban nem jutottak szerephez.⁵⁵⁹ A Demokratikus Charta – amely 1991–1994 között megteremtette a „lelki előfeltételeit” a szocialista–liberális kormánykoalíció létrejöttének – 1994 második felében lassan elhalt és elfelejtődött, anélkül hogy szóvivői formálisan is kimondták volna megszűnését.⁵⁶⁰

3. KIK VOLTAK, MIT AKARTAK?

A DEMOKRATIKUS CHARTA RÉSZTVEVŐI

Mit jelentett a Demokratikus Charta? A politizáló értelmiség megtalált identitását vagy átmeneti szerepzavarát? A demokrácia védelmét vagy működésének megkérdőjelezését? Az ellenzéki pártok támogatását, vagy a civil társadalom politikai kontroll-szerepének fenntartását? A pártok mögötti értelmiségi holdudvarok kirajzolóását, vagy a „pártokrácia” elleni értelmiségi ellentámadást a civil társadalom nevében? A politikai demokrácia gyengítését, vagy a társadalmi demokrácia erősítését? Sokan feltették e kérdéseket.

A Charta kezdetben egyszerű aláírásgyűjtő mozgalom volt annak kifejezésére, hogy a demokratikus kontroll érdekében parlamenten kívüli eszközökre is szükség van. Ahogyan az egyik résztvevő akkoriban fogalmazott, „ebben az egész szervezetben soha semmi sincs dokumentálva, leírva, rögzítve. Teljesen informálisan történik mind a mai napig. De ettől van valamilyen emberi bája, mert nincs benne semmi olyasmi, ami egyébként egy szervezetben van; ettől persze nem is működik.”⁵⁶¹

A Charta jellegével kapcsolatban a résztvevők és a támogatók között három álláspont alakult ki. Az első az akcionista irányzat volt, amely szerint folyamatosan szervezni kell a mozgalmat, és jelen kell lenni az utcai politizálásban. A második vélemény szerint a Chartának szituatívnak kell lennie, tehát ha a helyzet úgy kívánja, mindenfajta előzetes szervezés nélkül ki kell menni az utcára. Végül a harmadik álláspont hívei szerint – akik a parlamenti pártokból kerültek ki – csak

⁵⁵⁸ „Modernizációs Charta, 1997”. *Népszabadság*, 1997. január 31. Ennek kritikáját lásd Zágonyi (1997).

⁵⁵⁹ A Chartában aktív politikusok közül Fodor Gábor művelődési miniszter, a volt Charta-szóvivő Szabó Zoltán pedig államtitkár lett. Az MSZP soraiban lett parlamenti képviselő Donáth Ferenc és Hegyi Gyula, az SZDSZ képviselője lett a Charta megszervezésében közreműködő Bauer Tamás.

⁵⁶⁰ A Chartára való visszapillantások közül lásd Elek (1996); Mézes (1996); Vitányi (1996a, 1996b).

⁵⁶¹ Interjú Bossányi Katalinnal (1992).

kivételes esetben kell a parlamenten kívül politizálni, ha például nagy tüntetésekre kerül sor.

A Charta akciói az öntevékenységre épültek, amelyben a spontaneitás nagy szerepet játszott, és ahol a mozgalom szóvivői viszonylag gyenge kontrollt gyakoroltak. Az informalitás szálai azonban így is erősek voltak. Makk Károly (1992) filmrendező szerint „a Charta: „híd, érintkezési pont. [...] Lehetne belőle mozgalmat faragni, de ha nagyon szervezetté válik, akkor nem az eredeti célt szolgálja. [...] Talán ez neveltetés kérdése, hogy a jó ügyek érdekében az ember nyíltan kiálljon – különösképpen, ha felkérjük rá. A liberális filozófusok, írók régi barátaim; számomra a közéleti szereplés személyekhez kötődik.” Mivel azonban a Chartának nem volt bürokratikus szervezete, nem voltak intézményes keretei, állandóan segítséget kellett kérnie az ellenzéki pártoktól, hogy segítsenek az események szervezésében, toborozzanak támogatókat, nyomtassanak vagy ragasszanak plakátokat. A napi háttérmunkában az ellenzéki pártok (MSZP, SZDSZ) és a szakszervezetek aktívan részt vettek. A Charta a nyilvánosság szintjén leginkább mégis az SZDSZ-hez kötődött: mintha az akkor még népszerűtlen utódpart kezdetben „előreengedte” volna a liberálisokat, hogy ne fékezze a kormánykritikus mozgalom térnyerését.

A pártokhoz való viszony tekintetében a Chartában szintén három elvi álláspont versengett egymással. Az első álláspont hívei azt akarták, hogy a DC pártsemleges legyen, ne kötődjön egyetlen ellenzéki párthoz sem. A második álláspont támogatói szerint a Charta feladata a pártok és a társadalom közötti közvetítés a nyilvánosságban teret kapó demokratikus elvárások fölerősítése révén. Eszerint a Charta „azoknak az állampolgároknak is ébren tartja a figyelmét a demokrácia értékei iránt, akik akár kötődnek párthoz, akár nem, kicsit elfásultak, vagy kimaradtak ebből az egész pártpolitikai életből.”⁵⁶² Végül a harmadik, kevesebbek által képviselt nézet szerint a DC ne utasítsa el a pártbefolyást, inkább legyen az ellenzéki pártok mozgalmi szárnya.

A pártokhoz való viszony kérdése gyakran téma volt a Charta szóvivőinek találkozóin. A Charta története azt igazolja, hogy ebben a kérdésben Konrád György rugalmas álláspontja kerekedett felül: „Az egyik történetesen képviselő, a másik meg újságíró, a harmadik meg tudós, akkor abban semmi borzasztó nincs, mert reprezentálják a magyar értelmiség különféle szegmenseit. Azt a nézőpontot, hogy Isten ments, nehogy hivatásos politikus szerepeljen benne, képmutatásnak érzem, mert nem apolitikus rendezvényekről van szó. Olyanokról van szó, amelyekben ők is érdekeltek lehetnek. [...] Nincsenek ma Magyarországon ilyen tisztán elkülönítő vonalak, és nem is hiszem, hogy ez volna a tényleges helyzet. Én folyékonyabbnak látom a magyar társadalmat, és úgy képzem, hogy egy képviselő egy Charta-összejövetelen szerepel, ott ő a saját személyében szerepel, nem a pártja álláspontját kell mondania; ha okosságot mond, jó, ha unalmasat mond, az ő baja. [...] Nyu-

gaton nincs ez a kínai fal politikusok és nem politikusok között. Mindenütt szerepelnek politikusok, értelmiségiek, szakemberek, írók, művészek között.”⁵⁶³

Miközben az ellenzéki pártok közül az MSZP és az SZDSZ mindvégig a Charta mögött állt (míg a Fidesz fokozatosan eltávolodott tőle), a pártok sokszor tartottak a Chartától, és igyekeztek befolyásolni akcióikat. Ennek magyarázatát a mozgalom egyik szóvivője ebben látta: „A Chartától mindenki fél. Vagy lenyelni akarja, vagy fél tőle. Arra rájöttem, hogy annyira gyengén működnek, annyira rosszul szervezettek a pártok, hogy bármilyen politikai erő, amely kicsit jobban szervezett, és az emberek érzelmileg tapadnak hozzá, veszélyes lehet. Tudniillik valóban, ha mi, Charta-szóvivők most, mondjuk, alakítunk egy pártot – hát bizony elképzelhető egy ilyen szituáció –, akkor a választók sokan szavaznának a Chartára. Én megértem ezt a félelmet.”⁵⁶⁴

A Demokratikus Charta a korábbi rendszerellenzéki kultúrából fakadt, a felhívás megfogalmazói és kibocsátói között ott voltak az egykori disszidensek, akik meghonosították az aláírásgyűjtés műfaját, mint tiltakozó, szolidaritási akciót. A Charta kibocsátói között ott volt sok korábbi rendszerellenzéki aláíró is, az új mozgalom szellemi karakterét elsősorban ők határozták meg. Konrád György szerint a tüntetéseknél „leginkább hangulati jelentősége van, tehát látványos, és ha lehet, esztétikailag stílusos formában fejezik ki a demokratikus köztudat jelenlétét és erejét. És mintegy arra szolgálnak, hogy elbizonytalanítsák azokat, akik azt gondolják, hogy az utcán erőszakosan lehet politizálni. [...] Az utcán éppen a szelídséget kell megjeleníteni.”⁵⁶⁵

A mozgalom aktivistái azonban már főként nem ők, hanem olyan fiatalabb értelmiségiek lettek, akik korábban kevésbé vagy egyáltalán nem vettek részt ellenzéki akciókban.

A Charta jelentősége nemcsak abban állt, hogy hidat teremtett az egykori reformtábor és az ellenzék között, hanem hogy fokozatosan elmosta az eltérő életutakból fakadó különbségek politikai jelentőségét is köreikben (Bozóki 1996c). Nem véletlen, hogy a Charta kibocsátói a „százak levelének” aláíróival mutatták a legnagyobb személyi átfedést, hiszen az 1988-as „százak levele” volt az első közös demonstratív akció a reformerek és az ellenzékiek között.

A Charta akciói ismertté tették a szervezet nevét az országban, számosan fejezték ki aláírásukkal a csatlakozásukat. A 13. táblázat ennek növekedési ütemét mutatja.

⁵⁶³ Interjú Konrád Györggyel (1992).

⁵⁶⁴ Interjú Horányi Györggyel (1992).

⁵⁶⁵ Interjú Konrád Györggyel (1992).

⁵⁶² Interjú Neményi Máriával (1992).

12. táblázat. A Demokratikus Charta 1991-es kibocsátói és az 1989 előtti ellenzéki fellépések aláírói közötti átfedés⁵⁶⁶

IDŐPONT	ESEMÉNY (ÖSSZES ALÁÍRÓ)	A DC KIBOCSÁ- TÓI (162 FŐ)
1977. január	az első Charta-aláírás (33 fő)	9
1979. október	második Charta-aláírás (186)	15
1979. október	nyílt levél Kádár Jánosnak (125)	3
1981	a <i>Bibó Emlékkönyv</i> szerzői (75)	7
1982. november	tiltakozás az erdélyi <i>Ellenpontok</i> szerkesztőinek zaklatása ellen (71)	11
1984. november	üzenet Lengyelországba Popiełuszko lelkész meggyilkolása után (50)	4
1984. november	tiltakozás Krassó György rendőri felügyelet alá helyezése ellen (295)	15
1986. április	felhívás az osztrák közvéleményhez Bős–Nagymaros ügyében (30)	3
1986. október	felhívás az 1956-os forradalom 30. évfordulóján (47)	5
1987. március	felhívás a helsinki konferencia résztvevőjéhez (49)	5
1987. április	felhívás az országgyűlési képviselőkhez a házkutatások ellen (64)	7
1987. szeptember	a „százak levele” az országgyűlés tagjaihoz (100)	18
1987. szeptember	a lakiteleki nyilatkozat (164)	8
1988. március	felhívás a Szabad Kezdeményezések Hálózata megalakítására (43)	10
1988. március	a Fidesz megalapítása (37)	2
1988. május	felhívás történelmi igazságtételre	3

13. táblázat. A Chartához csatlakozás növekedési üteme 1991 szeptemberétől 1992 decemberéig

IDŐPONT	ESEMÉNY	ALÁÍRÁSOK SZÁMA
1991		
szeptember 26.	a felhívás kibocsátása	162
október 30.	sajtótájékoztató	1500
december 8.	városházi gyűlés	4000
december 15.	–	7000

⁵⁶⁶ Forrás: *Magyar Hírlap* (1992); *Magyar Füzetek* (1979); Csizmadia (1995); *Beszélő* (1982, 1986, 1987, 1988); *Külön-Beszélő* (1984); Mészlivetz (1995); Agócs–Medvigy (1991); Bozóki (1992).

IDŐPONT	ESEMÉNY	ALÁÍRÁSOK SZÁMA
1992		
január 31.	–	18 613
február 13.	jelentés	20 200
március 18.	ünnepi tüntetés	22 082
május 6.	szociális felhívás	24 191
június 3.	Gombár-/Hankiss-ügy	25 713
június 29.	Göncz-ügy	27 040
szeptember 14.	Csurka-ügy	27 346
december 5.	–	27 600

(Forrás: Horányi 1992)

Az aláírók száma különösen az első hónapokban (1991. december 8. és 1992. február 13. között) ívelt meredeken felfelé. Ebben a kezdeti lelkesedésen túl az is szerepet játszott, hogy az MSZP, szervezetei révén aktívan, részt vett az aláírások gyűjtésében. Horányi adatai szerint a több mint 27 ezer aláírásból csaknem 12 ezret az MSZP közreműködésével gyűjtöttek. Az aláírások későbbi csökkenő ütemének nyilvánvaló oka az, hogy míg az első időkben az emberek számára az aláírások jelentették magát „az akciót”, addig ezt márciustól kezdve más aktivitási lehetőségek – tüntetések, egyedi petíciós kampányok – váltották fel.

Ha az első tízezer aláíró szociális eloszlásának adatait összehasonlítjuk a kizárólag az MSZP által gyűjtött kétezres mintával (lásd a következő táblázatot), akkor különösen szembetűnő eltérés mutatkozik az MSZP mintáján a fizikai dolgozók, a munkanélküliek és a nyugdíjasok felé a Charta spontán gyűjtött, „értelmiségi mintájához” képest. (Az MSZP kétezres mintája időrendben a 12 000 – 14 000. csatlakozó adatain alapszik, így nem része a tízezres mintának.)

14. táblázat. A Charta aláíróinak szociális összetétele (százalékos arányban)

FOGLALKOZÁS / GYŰJTÉS	VEGYES GYŰJTÉS	MSZP-GYŰJTÉS
fizikai dolgozók	12,7	19,6
pedagógusok, oktatók	12,1	10,4
mérnökök	8,1	4,2
diákok, egyetemisták	4,3	2,4
nyugdíjasok	14,7	33,7
hivatalnokok	8,3	7,9
sajtóban dolgozók	3,7	0,7

FOGLALKOZÁS / GYŰJTÉS	VEGYES GYŰJTÉS	MSZP-GYŰJTÉS
orvosok, egészségügyiek	3,6	1,1
jogászok, közgazdászok	8,6	3,7
kutatók	4,3	2,2
művészek	3,7	0,5
vállalkozók	5,0	3,5
háztartásbeliek	0,4	1,2
munkanélküliek	0,9	3,6
egyéb	6,1	1,3
foglalkozás nem szerepel	3,4	4,0
Összesen	100%=10 000 fő	100%=2000 fő

(Forrás: Horányi 1992 nyomán, módosított bontásban)

A Chartához egy év alatt több mint 27 ezer ember csatlakozott. Figyelemre méltó, hogy a szociális felhívás 1992. májusi kiadását követően – bár a csatlakozások növekedési üteme ekkor már lényegesen lassabb volt, mint az induláskor – az aláírók körén belül gyorsan megnőtt a munkanélküliek és fizikai dolgozók aránya (Horányi 1992). A Charta a 1992. március 15-i felvonulásán hozzávetőlegesen 15 ezer, a szeptember 24-i nagy tüntetésén pedig több mint 80 ezer embert tudott mozgósítani. A városházi két gyűlésre ezer-ezer ember ment el, a Göncz Árpád melletti petíciót 35 ezer ember írta alá.

A Charta kibocsátása és akciói sokak számára egyértelmű igent jelentettek a demokráciára, és nemet az antidemokratikus jelenségekre. Sikerének titka népfrontosságában rejlett. Amikor az emberek nem tudtak vagy nem akartak eligazodni a pártpolitikák szövevényeiben, a Charta egyetlen alternatívára egyszerűsítette a politika aktuális kérdéseit: itt van a „mi” Magyarországnak, ott pedig az „övék”. A Charta így vonatkozási ponttá, referenciává vált. A megbillent politikai konszenzus helyreállítása jegyében szerveződött, de – részben a kormánykoalíciós nyomás reakciójaként – a politikát ismét morális síkra segített terelni. A mozgalom népfrontos szerveződése, az igenekre és nemekre alapozott mozgalmi politizálás morális alapon volt lehetséges. Ezzel azonban maga is hozzájárult a társadalmi megosztottság elmélyüléséhez. A politika moralizálása általában a politizáló értelmiségieknek kedvez, mert ezt a nyelvet ők jobban ismerik a hatalom technikusaival. Ez pedig a kilencvenes évek elején fékezni látszott a demokratikus átmenet lezárulását, a politika deszakralizációját, a politika mint hivatás kialakulását. Másfelől azonban a rendszerváltás féloldalságára is figyelmeztetett, hiszen „a rendszerváltásnak a legszélesebb értelemben azt kell jelentenie, hogy az emberek kezükbe veszik sorsuk irányítását, hogy beleszólhatnak saját dolgaik intézésébe” (Eörsi M. 1993).

A Demokratikus Charta több szempontból a magyar értelmiség egyik legsikeresebb mozgalmi kezdeményezése volt, amelyhez a magyar történelem legnagyobb antifasiszta tüntetése kapcsolódott (Tamás 1994a). Társadalmi hatásukat tekintve nem a parlamenti szónoklatok, hanem a Charta békés tüntetése volt azok, amelyek megállították a szélsőjobboldal előretörését (Kis 1993). Ugyanakkor a Charta léte nem csökkentette a politikai mező polarizálódását, politikai hatása – a radikális jobboldal visszaszorítása mellett – a liberális közép kiüresedése volt. A demokratikus minimum megvédéséért a népfrontpolitika árát kellett megfizetni, s ez feltehetően hozzájárult az exkommunista párt hatalomba való gyors visszatéréséhez. Vitányi Iván szerint a Charta nem volt pártszínezetű, de olyan „altalaját” adta a „liberális és szociáldemokrata gondolkodásnak, amely valahol a mélyben összekapcsolta őket” (Vitányi 1993: 47).

A szélsőjobboldal az 1994-es választásokon súlyos vereséget szenvedett. Csurka István radikális pártja, a MIÉP a választásokon a listára leadott szavazatoknak csupán 1,59 százalékat szerezte meg. Mégis, utólag sem könnyű megítélni, hogy valóban akkora volt-e a demokráciára leselkedő veszély, mint ahogy azt a Charta szóvivői állították. A választási eredmények azt sejtetik, hogy a veszélyt eltúlozták, s a „fasiszta veszély” kisebb volt, mint amit a reá adott antifasiszta válasz sugallt. Ám ez csak a Charta tiltakozó megmozdulása nyomán derülhetett ki. A DC morális politikája hatásos volt, mert képes volt megszólítani és cselekvésre késztetni az embereket. A történelmi helyzetek megismételhetetlenek, így a társadalomtudomány eszközeivel sem azt nem lehet egzakt módon bizonyítani, hogy a Charta nélkül ugyanezek lettek volna a választási eredmények, sem pedig azt, hogy lényegesen eltérőek. Mindenesetre a demokráciára leselkedő szélsőjobboldali veszély problémájának napirenden tartásával a Charta elérte, hogy amikor e tendenciákkal szemben széles körű társadalmi összefogás bontakozott ki, akkor az összefogás természetes mozgalmi keretét szolgáltathatta.

A Demokratikus Charta mozgalmi sajátossága szociológiai értelemben vett ketős karaktere volt. Egyrészt a klubszerű, hálózatszerű értelmiségi politizálás kerete lett, másrészt, nyitottsága folytán, kerete mindazoknak az elementáris tömegigényeknek, amelyek ritka pillanatokban, eruptív módon jelentkeztek. Igazi „esernyőmozgalom” volt több értelemben is. Adott pillanatban „esernyőként” a társadalom legkülönbözőbb csoportjainak összefogására volt képes, amelyek egyébként valószínűleg nem is kommunikáltak volna egymással. „Esernyőként” működött egy másik, Konrád György által megfogalmazott értelemben is: tagjai nem tekintették feladatuknak a mozgalom mindenáron való, permanens működtetését. Amikor szükség volt rá, a Charta esernyőként kinyílt, amikor viszont nem volt szükség rá, átmeneitileg becsukódott. Voltak, akik emiatt nem is tekintették mozgalomnak. Ez azonban túlzás. Olyan mozgalom volt, amely disztinkt akciókból állt, s az egyes akciók között csak körökben és hálózati kommunikációs formában létezett.

A mozgalomnak ahhoz, hogy ezt az esernyőszerű, harmonikaszerű létezőmódját megőrizhesse, ismert, karizmatikus értelmiségiekre volt szüksége, akik képesek

voltak sokak figyelmét megragadni és fenntartani. Ilyen szerepet játszott elsősorban Konrád György író, a Charta kigondolója, emblematis alakja, a demokratikus ellenzék egykori tagja, aki az adott időszakban a Nemzetközi Pen Club elnöke és az SZDSZ Országos Tanácsának tagja volt.⁵⁶⁷ Az egyik mozgalmi értelmiségi így jellemezte Konrád szerepét: „Időről időre tájékoztattam, hogy hol tart a dolog, és mindig áldását adta. Anélkül, hogy bármikor bárki kimondta volna, mindenki úgy gondolta, hogy itt valamiféle főnöki szerepet a Konrád tölt be. Ő nem alkalmas arra, hogy szervezzen, tehát inkább csak a mítoszt adta a dologhoz.”⁵⁶⁸ Maga az érintett ezt így látta: „En ezt nem azért csináltam, hogy én legyek a tótumfaktum, hanem azért, hogy ez menjen, hogy ez létezzen. És én igazából inkább kezdeményezőnek tartom a magam szerepét. Azt, hogy aztán később ilyen aranyzajú szónoknak visszahívtak, azt majdnem úgy fogom fel, mint valami pechet, hogy nem találtak egy alkalmasabbat.”⁵⁶⁹

A Charta szóvivői számos esetben léptek fel az ország legnépszerűbb politikusa, Göncz Árpád köztársasági elnök (civilben drámaíró) védelmében, vele kapcsolatban álltak, támogatását élvezték. Az értelmiségi kezdeményezés fontos alakja Vitányi Iván volt, aki kettős minőségében – értelmiségiként és az MSZP politikusként – vehetett részt a Charta-értelmiség belső köreiben, hidat teremtve ezzel a szocialista érzelmű értelmiségiek és a szocialista párt felé.

Konrád és Vitányi szerepének hasonlósága mellett azonban különbségek is megfigyelhetők. Konrád a Chartában politizáló értelmiségiként, a demokrácia „mágusaként” volt jelen, s az SZDSZ Országos Tanácsában is főként hírneve miatt, meritokratikus és baráti alapon volt benne: elsősorban értelmiségiként és kevésbé politikusként. Konrád a korábbi „antipolitikusból” 1989 után „metapolitikussá” vált: számára az egykori „antipolitika” terepe a rendszeren kívül álló ellenzék volt, míg a „metapolitika” fóruma a Demokratikus Charta. Viszonyát az SZDSZ vezetéséhez némiképp ahhoz lehet hasonlítani, ami Günter Grass német író és a Willy Brandt vezette SPD kapcsolatát jellemezte. Konrád viszonya azért volt szorosabb az SZDSZ vezetéséhez, mert a demokratikus ellenzékben eltöltött évek kovácsolták szorossá.

Vitányi Iván hitele és mozgalmi elfogadottsága másból táplálkozott. Egyrészt abból, hogy ő, aki a diktatúra idején egy tudományos intézet igazgatója lehetett – és így részese volt a Kádár-rendszer kultúrpolitikájának –, pozícióját arra is használta, hogy intézetében „menedéket”, munkalehetőséget adott az állásaikból eltávolított ellenzéki értelmiségieknek. 1989-ben aktívan közreműködött az egykori állampárt szocialista reformpárttá történő átalakításában. Az MSZP-ben 1990-től parlamenti képviselőként és a párt választmányának elnökeként töltött be funkció-

⁵⁶⁷ Hasonló szerepet játszott egyes rendezvényeken Mészöly Miklós író, Balassa Péter esztéta, Hankiss Elemér szociológus, Kerényi Imre színházrendező, Jancsó Miklós filmrendező.

⁵⁶⁸ Interjú Bossányi Katalinnal (1992).

⁵⁶⁹ Interjú Konrád Györggyel (1992).

kat, amelyekhez képest a Charta politikai háttérrel jelenthetett. Együttal utólag is megerősíthette a demokratikus ellenzék befolyásos tagjaival való szellemi kapcsolatot. Az egyik Charta-szóvivő így látta: „Vitányi, annak ellenére, hogy pártfunkciója van, sokkal kevésbé számít az MSZP-ben megfellebbezhetetlen tekintélynek, mint Konrád az SZDSZ-ben. Vitányi sokkal inkább egy szárnyat képvisel. [...] Szóval ő szónokolni szeret, a saját nézeteit kifejteni, és nincs egy ilyen egyeztető-balanszírozó szerepe.”⁵⁷⁰ Konrád elismertsége azonban elsősorban írói és korábbi ellenzéki tekintélyének volt köszönhető. Az ő „politizáló értelmiségi” pozíciójához képest Vitányi értelmiségi politikusként tevékenykedett. Mozgalmi szerepét mind az elszigetelt helyzetéből nyitásra készülő MSZP, mind pedig a szervezeti támogatásra szoruló Charta szívesen fogadta.

A Demokratikus Chartát olyan befutott, szakmai presztízzsel és kulturális tőkével rendelkező értelmiségiek reprezentálták, akik 1. ellenzéki múlttal rendelkeztek (vagy legalábbis nem tekinthették őket a régi rendszer embereinek); 2. valamilyen elismert intellektuális teljesítményt mutattak fel; 3. közel álltak a korszak ellenzéki pártjaihoz (aminek mércéje nem a tagság, hanem a befolyás volt); 4. lehetőségük volt a médiában való gyakori és hatásos megjelenésre. Egy vezető Charta-értelmiségi karizmája e forrásokból fakadt. Ha csak egy is hiányzott a felsorolt összetevők közül, az illető befolyása lényegesen kisebb maradt.

A DC a tömegkommunikáció korának mozgalma volt, amelyben az üzenet megjelenítése csaknem olyan fontos volt, mint maga az üzenet. A Charta nagyobb rendezvényeit profi színház- és filmrendezők tervezték, a szónokok beszédeit professzionális kommunikátorok „vezették föl”. A szónokok kiválasztásában fontosabb szerepet játszott az, hogy ki hogyan, milyen hatással kommunikál, mint az, hogy kit vagy mit képvisel. A kritikai *establishment*hez tartozó értelmiségiek foglalmazták meg az üzenet alapelveit, és a „mozgalmi értelmiségiek” teremtették meg az üzenet átadásának kereteit. Ezt a fajta tudást a szociológiában korábban, mint „a gyakorlat feletti szimbolikus uralom képességét” írták le (Szelényi–Martin 1990: 31).

A befutott, szakmai-társadalmi presztízzsel rendelkező értelmiségiek mellett megjelent a mozgalmi értelmiségiek egy sajátos csoportja is. Ezek többsége olyan politika iránt érdeklődő fiatalabb újságíró, pártközeli értelmiségi volt, akiket szerepükre (őket olykor meg sem kérdezve) az előbbieket választottak ki. Ők nem tartoztak a nyolcvanas évek demokratikus ellenzékéhez, ellenkezőleg, többségük sokáig hitt abban, hogy a diktatúra reformálható. Reformista magatartásuk miatt a fordulat idején sokáig fáziskésésben voltak az eseményekkel. Újságírói működésük alapján igazságtalannak tartották, hogy az MDF vezette koalíciós kormány politikai 1990–91-ben egy kalap alá vették őket a diktatúra haszonélvezőivel. Többségük ekkor tanult bele kritikai értelmiségi szerepébe, s ennek köszönhetette, hogy a Charta szóvivője lehetett. Olyan médiaértelmiségiek voltak, akiket a DC hosszabb-

⁵⁷⁰ Interjú Hegyi Gyulával (1992).

rövidebb időre mozgalmi értelmiségivé formált. Ez a mozgalmi értelmiségi szerep kései kompenzáció volt számukra azért, amit a nyolcvanas években „elmulasztottak”. Különösen igaz volt ez az 1984-ben központi politikai segítséggel újjáalakított *Mozgó Világ* körére, valamint a lapot a kezdeti évek értelmiségi bojkottja ellenére életben tartó újságírókra (Langmár 1994). Megkésve átélte ellenzékiességük értékét növelte, hogy a szerepet az egykori demokratikus ellenzék tagjai találták ki, betöltését az ő hozzájárulásuk „hitelesítette”. Ezek révén – s olyan időszakban, amikor az emberek kiábrándulni látszottak a pártpolitikából – a Charta szóvivői funkciója erős morális legitimációt élvezett a társadalomban. Ezzel a szövetséggel a nyolcvanas évek demokratikus ellenzéke szimbolikusan „befogadta” a kilencvenes évek médiaértelmiségét (vagy másként: elismerte, hogy szüksége van rá), és folytatta közeledését az egykori MSZMP-s reformértelmiségiek felé.

A Charta a már befutott értelmiségek és a mozgalmi értelmiségek sikeres politikai együttműködése volt. Amint azt könyvem elején említettem, a társadalmi mozgalmakkal foglalkozó szakirodalom azokat a mozgalmi szereplőket tekinti mozgalmi értelmiségieknek, akiket a mozgalom „nevel ki” értelmiségiekké (Eyer- man–Jamison 1991: 94). E csoport tagjai számára a mozgalom olyan kognitív praxis, amelyben az értelmiségi aktivitás nem intellektuális produktumokban, hanem a mozgalmi politika folyamatában jelentkezik. A Charta esetében is ezek a „mozgalmi értelmiségek” voltak a legaktívabbak, a szervezőmunka oroszlánrészét ők vállalták magukra. Velük szemben a befutott, elismert értelmiségek működhetnek ugyan egy mozgalomban (mint szóvivők, ideológusok, kommunikátorok), de őket nem a mozgalom „alkotja meg”, ők inkább már korábban kivívott hírnevükkel erősítik a mozgalmat. Az ő feladatuk a politikai közösség „ideális mintáinak” szimbolikus szembesítése a mindennapi gyakorlattal. Ilyen reprezentatív szerepet játszott a Chartában Konrád György, Mészöly Miklós vagy Jancsó Miklós. Ugyanakkor, a mozgalomban részt vevő médiaértelmiségek számára a Charta lehetőséget adott arra, hogy a mozgalmi vitákban újrafogalmazzák értelmiségi mivoltukat. Ők sokkal közelebb álltak a mozgalmi értelmiségi fent leírt alakjához, bár nem teljesen fedték azt le. Értelmiségi identitásuk nem ekkor jött létre, így nem is kötődött kizárólagosan a mozgalomhoz. Számukra ennél fontosabb volt a mozgalmi identitás és az azzal párosuló morális legitimáció.

Együttműködésükkel úgy tűnt, hogy a régi típusú közéleti értelmiség helyébe Magyarországon is egy új típusú – mozgékonyabb és kommunikatívabb – közéleti értelmiség lép (Aronowitz 1992: 159). Az egyik Charta-szóvivő akkori véleménye szerint „csupa-csupa informális kapcsolat van, semmi nem formalizálódott. [...] Végül is egy ilyen semmi, egy nem létező dolog létezővé vált azáltal, hogy az emberek valahogy viszonyultak hozzá, és nemcsak az emberek, hanem a pártok meg a különböző szervezetek is. Tehát így legitimálódott valami, ami a megalkotói számára egy teljesen megfoghatatlan dolog volt.”⁵⁷¹

A Charta elhalásának egyik oka az volt, hogy 1994-ben olyan kormánykoalíció került hatalomra, amelyhez a Charta aktivistái érzelmileg közelebb álltak, s úgy érezhették, „belülről” jobban képesek lesznek befolyásolni döntéseit. A másik ok viszont az, hogy identitásuk nem kizárólag a Chartához kapcsolódott, így nem kellett bármi áron annak fenntartásához ragaszkodniuk. 1994-től az ideiglenesen mozgalmi értelmiségi szerepet betöltő Charta-szóvivők visszatértek a médiába, néhányukból politikus lett, illetve a régiek által újonnan befogadott és elismert értelmiségiekké váltak.

Egy másik következtetés, amely a DC történetéből levonható: a politika moralizálása a pártpolitikussal szemben a kritikai értelmiségieknek kedvez, mert ezt a nyelvet ők ismerik igazán. Ez a politikai beszédmód az igazi terepük. Ez a nyelvhasználat pedig az adott helyzetben fékezte a politika deszakralizációját, a politika, mint hivatás kialakulásának Max Weber által leírt folyamatát. A politika moralizálásának beszédmódja ebben az esetben a civil társadalomra való retorikai hivatkozással történt (Tamás 1994b), miáltal a civil társadalom fogalma a politikai értelmiség mozgalmi önkifejezésének eszközévé vált (Cosser 1996; Lomax 1999). A Charta egyik szociológus szóvivője ezért a közvetlen demokratikus formák és a demokrácia társadalmazásának szükségességét hangsúlyozta, kiemelve, hogy ez nem várható az új politikai elitől, hanem csakis a „civil társadalom önterápiájától” (Miszlivetz 1993).

A Demokratikus Charta a rendszerváltás utáni identitáspolitikai egyik legjellegzetesebb megjelenítője volt. Demokráciavédő funkciója mellett kultúrahordozó szerepet is tulajdonított önmagának egy olyan időszakban, amikor a politikai elit és az értelmiségi elit közötti kapcsolatok meglazultak és az értelmiség befolyása csökkenni látszott. A mozgalom egyik prominens szereplője például így fogalmazott: „Az új politikai elit, közismert módon, többnyire a kulturális elit képviselői közül verbuválódott: történészek, közgazdászok, tanárok és írók lettek ennek az elitnek a tagjai. Mindez azt ígerte, hogy az új politikai elit készségesebb lesz a kultúra érdekeinek és igényeinek érvényesülését tekintve, mint a régi volt. Ez nem így történt. [...] az új politikai elit általában eredményesen vágta el a kulturális élethez fűződő szálait, adta fel eredeti kulturális elkötelezettségét, és kötött nagyon is előnyös kapcsolatokat a gazdasági érdekszövetségekkel, illetve épült be a különféle állami vállalatok, holdingok, pénzintézetek igazgatótanácsaiba, felügyelőbizottságaiba. [...] Az elitek körében kirajzolódó társadalmi státuszszimbólumok is megváltoztak” (Pomogáts 1993).

Az értelmiség elvesztette az államszocialista rendszerben élvezett privilégiumait, önálló réteggé válva megfogalmazható érdekérvényesítő képessége csökkent. De ezek a viták az értelmiség politikai szereplése kapcsán egyúttal már a demokráciáról szóltak, vagyis olyan közös ügyről, amelynek fenntartása és elmélyítése össztársadalmi érdekként volt megfogalmazható. Egy új demokrácia megszilárdulásának talán legfontosabb induló feltétele a népi aktivitás mellett a demokratikus intézményrendszer létrejötte, megbízható működése, az új politikai elit professzionalizációja. Meg-

⁵⁷¹ Interjú Neményi Máriával (1992).

alapozottnak tündek azok az aggodalmak, amelyek az új, még meg sem szilárdult képvisleti intézményrendszert féltették a demokrácia szubsztantív, idealizált felfogását valló körvonalazatlan kezdeményezésektől (Körösenyi 1994). A Demokratikus Chartába tömörült értelmiségek szintén joggal vélekedtek úgy, hogy egy gyökeres, forradalmi jellegű politikai fordulatból született új rendszernek nemcsak intézményes, de morális legitimációs igénye is van. S mivel a demokrácia konfliktusos rendszer, e konfliktusok megjelenítésében a demokratikus társadalmi mozgalmak éppúgy legitim részei a demokráciának, mint a politikai pártok, az érdekképviselői szervezetek vagy az intézményi berendezkedés. A rendszer kereteinek konszenzusos kialakítása és a politikai közösség identitásának újradefiniálása minden demokráciában konfliktusok sorozatán keresztül történik (Hirschman 1994). A magyar példa nem általában a mozgalmi-értelmiségi politizálás felbukkanásában mutatott sajátos jellegzetességeket. Inkább a Charta mozgalmi értelmiségének abban az elmosódó, körvonalazatlan szerepfelfogásában, amelynek révén a pártban ideológusként, a mozgalomban szellemi vezetőként, a független értelmiségi pozíciójában pedig véleményirányítónak egyaránt és egyidejűleg befolyásra és hitelességre törekedett.

Az egyik visszaemlékező szerint: „Tulajdonképpen mindig ugyanazok találkoztak ugyanazokkal, különböző felségjelek és jelvények alatt. Volt egy ilyen rendszer-váltó hitbuzgalmi csapat, akiknek egy része komoly politikus lett, a másik része, mint a magamfajta, csak úgy részt vettünk abban, hogy mozogjanak a dolgok, meg nyilatkoztunk, meg szerveztük a tüntetéseket. [...] Attól kezdve csak akkor szálltam be a politikába, amikor úgy éreztem, hogy az érdekeimet veszélyezteti valami. Ilyen volt a Csurka-féle belső lázadás. [...] Akkor újságcikkeket írtam, tiltakoztam, szónokoltam a Chartában meg ilyenekben [...] tehát időnként beszálltam a politikába, de én nem is akartam politikus lenni.”⁵⁷²

A Demokratikus Charta értelmisége hozzájárult a politikában 1990-ben még döntő szerepet játszó kommunista–antikommunista törésvonal meghaladásához, valamint három társadalmi elitcsoport: a Kádár-rendszer politikai osztályának reformista szárnya, a pénzügyi-technokrata elit és a baloldali–liberális értelmiség összefogásához. E csoportok eszmei közös nevezője azonban már nem a Charta által képviselt liberális–szociális–demokratikus minimum, hanem a „modernizáló” szakértelem ígérete, a modernizációs ideológia lett. A DC gyakran – s nemegyszer morális pátozzsal – tiltakozott az ideologikus politika eluralkodása ellen, de mozgalmi jellegénél fogva maga is értékcentrikusan politizált.

A Charta által felszínre hozott vita részben a demokrácia különböző értelmezéseinek (részvételi vagy képvisleti, társadalmi vagy politikai, szubsztantív vagy formális) konfliktusa volt, másrészt politikai vita arról, hogy az adott konkrét helyzetben milyen cselekvés veszélyezteti vagy erősíti a demokráciát. Voltak olyanok, akik általában nem kifogásolták, de az adott politikai helyzetben szükségtelennek tartották az utcára kerülő, mozgalmi politizálást. A Charta híveivel ellentétben ők

⁵⁷² Interjú Kerényi Imrével (1997).

úgy gondolták, hogy a demokrácia nincs ugyan veszélyben, de az új intézményrendszer megszilárdulásához időre van szükség, mielőtt alávethetnék azt a mozgalmi politizálás teherpróbájának. Másrészt voltak olyanok – főként az ellenzéki pártpolitikusok, különösen az MSZP-sek között –, akik általában nem tartották szükségesnek a közvetlen részvételi formákat a demokrácia működtetéséhez, de az adott esetben, a kivételes politikai veszélyre hivatkozva, támogatták az utcai felvonulások politikáját. Rájöttek arra, hogy a kormánnyal szemben kritikus, demokráciavédő mozgalom az ellenzéknek kedvez. Harmadrészt, voltak olyanok, akik sem általában, sem a konkrét esetben nem értettek egyet a mozgalmi politikával – mindenekelőtt az MDF és a kormánypártok politikusai és támogatóik –, akik egyszerre láttak kormány- és demokráciaellenes támadást a Charta akcióiban. Végül a negyedik csoport tagjai mindkét nézőpontból – mind az adott helyzetben szükségesnek látott demokráciavédelem, mind pedig az ideális demokratikus társadalom működésének szempontjából – egyetértettek vele. A Chartával szimpatizáló értelmiségek a mozgalomban nem csupán a Csurka-fellépés által indokoltá tett demokráciavédő funkció megvalósulását látták, de a civil társadalom újjáéledő, mozgalmi hagyományát is igyekeztek benne felfedezni. A következő táblázat ezeket az álláspontokat foglalja össze.

15. táblázat. Eltérő álláspontok a Demokratikus Charta és a magyar demokrácia, illetve a társadalmi mozgalmak és a demokrácia viszonyáról

		A DEMOKRÁCIA ÉRTELMEZÉSE	
		Politikai fogalom	Társadalmi fogalom
AZ ADOTT POLITIKAI HELYZET ÉRTELMEZÉSE	Veszélyben a demokrácia	A mozgalom az adott politikai helyzetben szükséges (az MSZP politikusai)	A mozgalom nemcsak szükséges, de egyébként is gazdagítja a demokráciát (a Charta értelmisége)
	Nincs veszélyben a demokrácia	A mozgalom nemcsak szükségtelen, de káros; az ellenzéknek kedvez (az MDF politikusai)	Mozgalmakra általában szükség lehet, de az adott helyzetben felesleges (kormánypárti értelmiség)

E vitákat tovább színezték azok az értelmezési különbségek, amelyek abból eredtek, hogy a vitázók a Charta értelmiségi vagy tömegmozgalmi jellegét tartották-e hangsúlyosabbnak, illetve pártoktól való függőségét vagy függetlenségét vélték-e kívánatosabbnak. A mozgalmi-értelmiségi szerepfelfogás tekintetében konfliktusba került egymással a korábbi disszidencia radikális mozgalmi mintáinak öröksége és a Charta vállalt célkitűzésének alapvetően reformista jellege. Míg a nyolcvanas évek ellenzéke „rendszeren kívüli” volt, s a rendszerrel szembeforduló, rendszerváltó mozgalmakat indított útjára, addig a Demokratikus Charta deklarált célja a „rendszeren belül” maradt: az „akadozó demokratikus átalakulás” elősegítésére, az „elért eredmények megőrzése” végett elvileg kormánypártiak számára is vállalható reformmozgalomként szerveződött meg. Nem véletlen azonban, hogy a Charta csak elvétve talált kormánypárti támogatókra.

A mozgalom dilemmáit jól tükrözte az egyik szóvivő akkori elemzése: „Minden olyan mozgás, minden olyan szervezet, amelyik az embereket a demokratikus magatartásformákhoz, nézetekhez viszi közel, az jelen pillanatban az ellenzéknek segít. Bármilyen irányba hason is. Ha viszont bármely párt előrenyomul, akkor egy csomó embert vissza fog riasztani, és nincs értelme az egésznek.”⁵⁷³ A konfrontáció logikája és a mozgalom önmozgása kizökkentette a Chartát eredetileg vállalt szerepéből: egyrészt akkor, amikor a kormány egészét antidemokratikusnak nyilvánította, másrészt pedig amikor pártkötődéseit helyezte előtérbe, és az új kormánykoalíció formálására is igényt tartott.

Megjelenésük idején nagy hatást gyakoroltak Gouldner (1979), valamint a Konrád és Szelényi (1979) tézisei az értelmiség osztályhatalmának várható bekövetkeztéről. Az 1989-es fordulat lázas hónapjai ennek látszatát még erősítették is, hiszen a gouldneri „kritikai beszéd kultúrájának” áttörése nélkül aligha sikerülhetett volna a „bársonyos forradalom”. Később Konrád és Szelényi (1991) a „politokrácia” fogalmában látták megragadhatónak az új értelmiségi elit felemelkedését, és még évtizedekkel később is több kutató úgy látta, hogy az 1980-as években megindult értelmiségi mobilizációs ciklus közel állt a Szelényiék által leírt osztályá szerveződéshez (Gagy 2018; Melegh 2018). Ennek ellenére az értelmiség évtizedének végén az az álláspont tűnt megalapozottnak, amely szerint „nem az értelmiség osztályhatalmának, hanem a tömegdemokráciának az ideje jött el” (Fehér–Heller 1992: 7). Mindaddig, amíg a társadalomban nem alakult ki az új, demokratikus rendszer természetével kapcsolatos közös elképzelés, a régió értelmiségének módja nyílt arra, hogy a politikai átmenet átmeneti főszereplőjeként, a születőben lévő demokrácia polgári vagy nacionalista mágusaként eljátssza „hattyúdalt”.⁵⁷⁴

A Demokratikus Charta paradoxona abban rejlett, hogy olyan demokráciavédő polgárjogi mozgalom volt, amelynek szavait és mondatait egy rendies jellegű, korábban privilegizált helyzetű, politikai befolyásából fokozatosan veszítő értelmiség fogalmazta meg. Ebben a mozgalomban egyszerre fejeződött ki az intézményesült politika világával szemben „rendi ellentámadásként” is értelmezhető értelmiségi szerepzavar és az intézmények állampolgári ellenőrzésének igényét fenntartó, folyamatos kritikai vitára épülő mozgalmi értelmiségi identitás. A rendszerváltást követő demokratikus vitákban egyre inkább megjelent a „hibrid értelmiségi” típusa (Medvetz 2012), akik már nemcsak tudástőkéjükre, hanem a médiában és a politikában kiépített kapcsolatrendszerükre, szociális tőkéjükre támaszkodva igyekeztek fenntartani befolyásukat.

VII. fejezet

GÖRDÜLŐ RENDSZERVÁLTÁS: AZ ELLENZÉKI ÉRTELMISÉG ÁTALAKULÁSA

1. KORSZAKOK ÉS SZEREPLŐK

Ebben a fejezetben a rendszerváltás előtti, alatti és utáni korszakok értelmiségi résztvevőinek összetételét elemzem. Az évtized politikai hullámszásait értelmiségi szerepváltások kísérték. Már első megközelítésben is kitűnik, hogy a rendszerváltás meghatározó korszakát hosszú, mozgalmi jellegű készülődés előzte meg, és a „tárgyalásos forradalmat” (Bruszt 1990; Tőkés 1996, 1998) a szabad választások után egy rövidebb, új mozgalmi korszak vezette le. Az értelmiségi aktivitások alapján különbséget lehet tenni mozgalmi és hatalmi jellegű korszakok között, amelyben a demokratikus átmenet szűkebben vett korszakát az informális, hálózatos, mozgalmi politika korszakai ölelik körül. Ezt mutatja be a következő oldalon látható 16. táblázat.

Az értelmiség hosszú évtizedére jellemző politizálás dominanciája nem azt jelenti, hogy mindig ugyanazok az értelmiségiek lettek volna domináns helyzetben, bár az átfedések nem elhanyagolhatók. Az első évtizedben (1977–87) a szubkultúrák felélesztése, egymással való összekapcsolásuk, az ellenkultúra megszervezése és a kritikai társadalmi cselekvések ellenzéki politikai aktivitás elindítása volt a fő feladat, amelyeket elsősorban irodalmárok, filozófusok, szabadgondolkodók és szociológusok végeztek el. Ezek az ellenzéki mozgások elméletileg az új evolúcionizmus stratégiájának átvételével (Michnik), a kritikai közbeszéd kultúrájának egyre szélesebb körű terjesztésével (Gouldner), a szabadság kis köreinek megerősítésével (Bibó), a második társadalom, a „paralel polisz” gondolatával (Benda et al. 1988), a rendszer passzív, reflektálatlan elfogadásának közegéből való provokatív kilépéssel (Havel), valamint a „hatalomnak elmondani az igazat” mediátori szerepének gyakorlásával (Said) írhatók le.

A disszidensek nem törekedtek arra, hogy valamely társadalmi osztályba „organikus értelmiségiként” beilleszkedjenek, ezért tevékenységükből csak a civil társadalomra és az értelmiségi feladatok betöltésére koncentráló stratégiájuk emlékeztetett Gramsci elképzeléseire. Ugyancsak nem voltak abban a helyzetben, hogy „új osztályként” lépjenek fel – nem is voltak ilyen szándékaik –, habár az elején még úgy tűnt, hogy csaknem hermetikusan el vannak szigetelve a társadalomtól. Néhány év múlva kiderült, hogy a demokratikus fordulatot nem egyedül, hanem más társadalmi csoportokkal szövetségben tudják megvalósítani. Gouldner teóriája tehát nem az „új osztály”, hanem csak a kritikai közbeszéd kultúrája és a beszédközösség kialakítása vonatkozásában alkalmazható rájuk.

⁵⁷³ Interjú Horányi Györggyel (1992).

⁵⁷⁴ Lásd erről Dimitrijevic (1999); Kis (1993); Magas (1993); Mungiu-Pippidi (1999); Tucker (1999).

16. táblázat. A rendszerkritikus értelmiségi aktivitás három szakasza 1977–1994 között

	1977–87	1988–90	1991–94
KONTEXTUS	a régi rendszer hanyatlása	demokratikus átmenet	új demokrácia
SZERVEZET	disszidensek, ellenzéki hálózatok	ellenzéki pártok, EKA, szabadon választott parlament	Demokratikus Charta
MŰKÖDÉS	informális mozgalmi	formalizált	új mozgalmi
POLITIKAI CÉL	emberi jogok, civil társadalom	a pluralista demokrácia békés elérése és a demokrácia működtetése	demokratikus alapértékek védelme
STRATÉGIA	a kritikai közbeszéd kultúrája, új evolucionizmus, engedetlenség	tárgyalásokra törekvés, erőszakmentesség, az elitek megállapodása	a kulturális tőke kiterjesztése
SZEREPLŐK	irodalmárok, filozófusok, szociológusok, szabadfoglalkozásúak	jogászok, közgazdászok, irodalmárok	művészek, irodalmárok, újságírók
SZEREPEK	disszidensek, igazmondók, közvetítők, radikális reformerek	rendszeralapítók, törvényhozók, elittárgyalók, politokrácia	új mozgalmárok, értelmezők, közvetítők
ELLENFÉL	a fennálló rendszer	a régi rend képviselői	szélsőjobboldal, anti-demokratikus erők
EREDMÉNY	civil társadalom, mozgalmak, hálózatok	pártosodás, új alkotmány, többpártrendszer, szabad választások	a szélsőséges erők marginalizálódása, kormányváltás
ELMÉLET	Michnik, Gouldner, Bibó, Havel, Said, Karabel	Bauman, Gouldner, Szelényi, Higley	Bauman, Bourdieu, Eyerma–Jamison, Gramsci, Medvetz

A második szakaszban, a szorosabb értelemben vett rendszerváltás idején (1988–1990) a mozgalmi aktivitás helyét a hatalmi működésre jellemző formalizált, intézményesült működés vette át. Itt már politikai pártok alakultak, amelyek vezetőket és képviselőket választottak és tárgyalásokat folytattak egymással. Mindazonáltal az elitista rendszerváltás mögött támogató tömegek álltak, amely a legitimitás hitét adta a tárgyalók számára. Az EKA tárgyalói dominánsan jogászok és közgazdászok voltak, bár irodalmárok és társadalomkutatók is szép számmal előfordultak köreikben. Az ebben a szakaszban lezajlott rendszerváltó aktivitás jól leírható az „elit-megállapodás” tézisével (Burton–Higley), az értelmiségi mint „törvényhozó” szerepének kiteljesítésével (Bauman), a vegyes karakterű, de mégsem osztályjellegű értelmiségi „politokrácia” megjelenésével, ami felgyorsította a politikai elit cirkulációját (Szelényi), valamint a kritikai beszéd kultúrájának dominánssá tételével (Gouldner). 1989-ben semmi sem tűnt lehetetlennek, ami ékesen bizonyította az

új, kritikai beszédközösség erejét. Az újonnan létrejött parlament „értelmiségi arénának” látszott, amelyben – képletesen szólva – a „történészek kormánya” ütközött meg a „szociológusok ellenzékeivel”.

Végül a harmadik szakaszban (1991–1994) a rendszerváltást követő új mozgalmi aktivitás volt hivatva szimbolikusan is „befejezni” a rendszerváltást, azáltal hogy az új mozgalom, a Demokratikus Charta egyfajta széles társadalmi „vitát” kezdeményezett a létező, új demokrácia állapotáról és az ideális demokrácia fogalmáról. Demokraták kritizálták a demokráciát, vagyis a demokrácia normatív felfogását magukénak vallók tüntettek a demokrácia féloldalas megvalósulása ellen. Ebben a periódusban nagyobb szerephez jutottak a művészek, az irodalmárok és az újságírók. Utóbbiak szerepe különösen fontos volt abban, hogy a kilencvenes évek elejére a kritikai beszéd kultúrája lett a domináns politikai kultúra Magyarországon. Mindezt az akkori kormánypárt igazságtalannak tartotta és sérelmezte is.

A mozgalmi korszakban az értelmiségiek visszatértek az interpretátori, „fordítói” szerephez (Bauman); elsősorban kulturális és szociális tőkéjüket felhasználva vívták meg a politikai küzdelmeiket (Bourdieu); értelmiségiek fiatalabb nemzedékeit szocializálták a mozgalmon keresztül a kritikai látásmód elsajátítására (Eyerma–Jamison, Gouldner), amivel saját kritikai diskurzusaik befogadót és folytatóit nevelték ki (Gramsci). A kapitalista demokrácia egyszersmind számos új karrierlehetőséget is kínált, és így dezintegrálta a korábban egységes kritikai értelmiségi réteget. E korszaktól számíthatjuk a „hibrid értelmiségiek” – akik egyszerre követnek több logikát, és egyszerre próbálnak működni az akadémia, a politika, a média és/vagy az üzleti élet szabályai szerint – nagyobb számban való megjelenését (Medvetz).

Amint azt már a bevezetőben jeleztem, a 16. táblázatban bemutatott három alapvető korszak azonban csak első megközelítésben tűnhet elegendőnek az ellenzéki értelmiségi politizálás fordulatainak bemutatásához. Kutatásomban arra jutottam, hogy a fenti három korszaknál árnyaltabb képpel érdemes tovább dolgozni. A rendelkezésemre álló ellenzéki értelmiségi aktivitások eltérő természetűek, és a folyamat egyes kisebb szakaszaiban hol az egyik, hol a másik politikai tevékenység került előtérbe. A korszakolás alapját az ellenzéki értelmiség szerepe és a körülötte kialakult politikai környezet határozta meg. A disszidens-rendszerellenzéki első szakasz utáni korszakot hálózatépítő, pártalapító szakaszként írom le, amelyet a kerekasztal-tárgyalások korszaka követ. Az értelmiségi politizálás azonban nem szűnt meg a rendszerváltás intézményes lezárásával, az új alkotmánnyal és a szabad választásokkal. A parlamenti működés szakaszában a legnagyobb pártfrakciókban (MDF, SZDSZ) elsősorban értelmiségiek foglaltak helyet, és ehhez hasonló típusba sorolható egy kisebb párt (a Fidesz) képviselőcsoportja is. Végül az ötödik szakaszban a rendszerváltás utáni új mozgalmi aktivitást vizsgálom a DC bemutatásával.

Az adatokból eltérő jellegű és intenzitású tevékenységeket lehetett azonosítani, amelyek bizonyos időszakokban sűrűsödtek össze. Ez magyarázza a korszakok

eltérő hosszát. Ezért a vizsgált 1977–1994 közötti korszakot kisebb szakaszokra bontottam, és arra voltam kíváncsi, hogy mekkora volt a kontinuitás és diszkontinuitás az értelmiségi politizálásban. Ezt tehát egy ötkorszakos bontás fejezi ki a leghívebben, amelyben a következő korszakokat különítem el egymástól: 1. disszidens, rendszerellenzéki (1977–1987), 2. hálózatépítő, pártalapító (1988), 3. tárgyaló (1989), 4. parlamenti (1990–1994), 5. új mozgalmi (1991–1994).

Habár mindezek a szakaszhatárok eltérő jellegű politikai aktivitást mutatnak be, abban az egész korszak egésze egységes képet mutat, hogy az értelmiség – a korábbi korszakoktól eltérően – szokatlanul erős hatást gyakorolt a politikai hatalomra. Mindez páratlan volt a huszadik századi magyar történelemben.

2. A GÖRDÜLŐ RENDSZERVÁLTÁS MODELLJE

2.1. A teljes időszak (1977–1994) eseményei és résztvevői

A vizsgált teljes időszak alatt, tehát 1977 és 1994 között, 39 olyan „eseményt” választottam ki, amelyek az elemzés alapját képezik. Kvantitatív megközelítésben az elemzési egység az „esemény” volt. Azokat az ellenzéki aktivitásokat, amelyeket nem vettem fel az adatbázisba, leíró statisztikai szempontból nem tudtam figyelembe venni. Az események kiválasztási szempontja az adott korszak jellegzeteségeihez igazodott.

A disszidens korszak jellemző ellenzéki magatartásformája a tiltakozó és szolidaritási petíciók aláírása és a repülő egyetem rendezvényeinek látogatása volt. Ezeket az ellenzéki aktivitási formákat és a benne szereplők nevét összegyűjtöttem és kiegészítettem három olyan esemény résztvevőinek listájával, amelyek demonstratív módon tükrözték az ellenzéki identitást: ilyen volt az írásos hozzájárulás a *Bibó Emlékkönyvhöz*, valamint a részvétel a monori és a lakiteleki találkozón.

Az 1988-as „hálózatépítő” év az új politikai mozgalmak és szervezetek megalapítása miatt különbözött a disszidencia korszakától. Ebben az évben zajlottak le a nagy tüntetések – a bős–nagymarosi vízlépcső és az erdélyi falurombolás ellen –, és ugyancsak ekkor alakult meg a Nyilvánosság Klub, a Szabad Kezdeményezések Hálózata, a Fidesz, az MDF, az SZDSZ és a Történelmi Igazságtétel Bizottság. Itt az ezekhez kapcsolódó aláírásokat és petíciós kampányokat tekintem az időszak legfontosabb ellenzéki eseményeinek.

Az 1989-es „tárgyalós” korszakban már létrejöttek az ellenzéki pártok, amelyek az Ellenzéki Kerekasztalban egyesítették erejüket, és bírták rá az állampártot a demokrácia kivívásáért folytatandó, háromoldalú tárgyalássorozatra. Erre a korszakra vonatkozóan az EKA értelmiségi szervezeteinek (MDF, SZDSZ, Fidesz, Liga) résztvevőit regisztráltam. Ezek a szervezetek az 1980-as évek ellenzéki értelmiségi mozgásaiból jöttek létre. A „történelmi” pártokat azért nem tekintettem értelmiségi jellegű szervezeteknek, mert személyi összetételük szembetűnően más volt:

résztvevőit jórészt egykor politikusnak indult, az 1950-es években megtört és félresiklott életű, idősebb szereplők alkották. Közülük kevesen voltak értelmiségiek, és jellemző módon, 1989 előtt semmilyen ellenzéki cselekményben nem vettek részt. Ezzel együtt kísérletet tettem az új szervezetekben legaktívabb értelmiségi mag és a szélesebb, a történelmi pártokat is magában foglaló összellenzéki *core* csoportok azonosítására.

A kerekasztal-tárgyalásokon résztvevők többsége később nem vállalt professzionális politikusi szerepet, de akik igen, azok útja egyenesen vezetett az új parlament különböző pártfrakcióiba. Ez volt a demokratikus parlamenti politika meggyökeresedésének ideje Magyarországon. A politikai aktivitás mérésekor itt a jellemzően értelmiségi pártoknak tekintett MDF, SZDSZ és Fidesz parlamenti frakcióinak tisztviselőire koncentráltam.

Végül az utolsó, „új mozgalmi” korszakban a Demokratikus Chartához kötődő rendezvényeken fellépők és a Charta által kibocsátott petíciók aláírói körét vizsgáltam. Itt az ő aláírásaikat tekintettem eseményeknek. A kerekasztal-tárgyalások után a politikai tevékenység iránya kettévált: egyrészt a korábbi ellenzéki értelmiségiekből hosszabb-rövidebb időre parlamenti pártpolitikusok lettek, másrészt pedig azok, akik korábban visszavonultak a pártpolitikától (vagy nem is voltak benne), létrehoztak egy esernyő-szervezetet, az értelmiségiek által vezetett, demokráciavédő mozgalmat, amelyek a demokrácia általános elveit igyekeztek képviselni a kormánypártokkal szemben.

Minden esemény önálló változóként került az adatbázisba, kivéve a vizsgált parlamenti frakciókat. A három vizsgált értelmiségi frakció (MDF, SZDSZ, Fidesz) egyetlen változóként szerepel az adatbázisban, mert átfedések egyáltalán nem vagy csak egészen minimális mértékben fordulhattak elő a három frakció között, és a frakciók külön szerepeltetése mesterségesen duzzasztotta volna az események számát. Így összesen 37 változó jeleníti meg az elemzett eseményeket. Ezek mindegyike, beleértve a frakcióhoz való tartozást is, bináris változóként van kódolva, attól függően, hogy valaki részt vett-e az adott eseményben (=1), vagy sem (=0).

Minden időszakban elkülönítettem egy-egy *core* csoportot, amelyek tagjai a legaktívabb résztvevőkből kerültek ki. Az első, második és ötödik időszakban – amelyeket a továbbiakban összefoglaló néven a mozgalmi politizálás időszakaiként említek – az aktivitást az eseményekben való részvétel segítségével mértem. Mivel a harmadik és negyedik periódusban csak egy-egy esemény szerepel, itt a *core* csoport elkülönítéséhez eltérő módszereket használtam.

17. táblázat. Az ellenzéki aktivitás elemzett eseményeinek listája a teljes korszakban (1977–1994)

SOR SZÁM-	ESEMÉNY	Év
1.	Szolidaritási nyilatkozat Pavel Kohutnak, a Charta '77 egyik bebörtönzött ügyvivőjének ügyében	1977
2.	Tiltakozó nyilatkozat Losonczi Pálhoz (az Elnöki Tanács elnökéhez) a Charta '77 tagjainak ügyében	1979
3.	A Bibó Emlékkönyv szerzői	1979–1980
4.	A repülő egyetem résztvevői	1978–1985
5.	Felhívás a lengyel nép megsegítésére	1982
6.	A demokratikus ellenzék tagjainak levele az 1982. nyári utcai zaklatások után Horváth István belügyminiszterhez	1982
7.	Tiltakozás az utcai zaklatások ellen Szíjjártó Károly legfőbb ügyésznél	1982
8.	Felhívás az erdélyi <i>Ellenpontok</i> letartóztatott szerkesztői érdekében	1982
9.	Ellenzéki nyilatkozat az emberi jogokról és a nemzeti kisebbségek kulturális autonómiájáról	1984
10.	Tiltakozó nyilatkozat Duray Miklós letartóztatása ellen	1984
11.	A Duray Miklós védelmére alakult bizottság felhívása	1984
12.	Magyar ellenzékiek üzenete J. Popieluszko halála után	1984
13.	Tiltakozó levél a legfőbb ügyészhez Krassó György rendőri felügyelet alá helyezése ellen	1984
14.	A monori tanácskozás résztvevői	1985
15.	A demokratikus ellenzék felhívása az Európai Kulturális Fórumhoz	1985
16.	Felhívás az Elnöki Tanácshoz a bósi erőmű megépítése ellen	1986
17.	Felhívás az osztrák közvéleményhez Bős–Nagymaros ügyében	1986
18.	A közép-európai ellenzék közös felhívása az 1956-os forradalom 30. évfordulója alkalmából. (Csak a magyar aláírók)	1986
19.	Levél az országgyűlési képviselőkhez a szaporodó házkutatások ellen	1987
20.	Nyilatkozat Keszthelyi Zsolt letartóztatása ellen	1987
21.	A „százak levele” az országgyűlés tagjaihoz	1987
22.	A lakiteleki tanácskozás résztvevői	1987
23.	A Rusai-bizottság tagjai	1987
24.	Újságírók felhívása a Nyilvánosság Klub megalakítására	1988
25.	Felhívás a Szabad Kezdeményezések Hálózata megalakítására	1988
26.	Nyilatkozat a Fiatal Demokraták Szövetsége létrehozásáról	1988
27.	A Magyar Demokrata Fórum szervezői üdvözlik a Fideszt	1988
28.	Magyar állampolgárok nyilatkozata Románia lakosaihoz	1988
29.	A Történelmi Igazságtételi Bizottság „Történelmi igazságtételt” című nyilatkozata	1988
30.	Az Ellenzéki Kerekasztal résztvevői	1989
31.	Az MDF parlamenti frakciója	1990
32.	Az SZDSZ parlamenti frakciója	1990

33.	A Fidesz parlamenti frakciója	1990
34.	A Demokratikus Charta kibocsátói	1991
35.	A Göncz Árpád védelmében kiadott hirdetés kibocsátói	1992
36.	A Horthy-temetés televíziós közvetítése elleni tiltakozás aláírói	1993
37.	Akik letiltották műveiket a Magyar Rádióban és a Magyar Televízióban	1993
38.	A Független Gondolkodók Egyesületének (FÜGE) alapító tagjai	1993
39.	Nyílt levél Csúcs László rádió-alelnök elbocsátásáért	1994

A harmadik, „tárgyalásos” korszakban az EKA résztvevőinek aktivitását a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalásokon és az Ellenzéki Kerekasztalban való részvétele alapján az alábbiak szerint osztályoztam. Az *alacsony aktivitást* mutatók csoportjába (őket az adatbázisban 1-gyel jelöltem) azok kerültek, (1) akik csak az EKA-ban vagy a NKA egyik alapszintű bizottságában vagy mindkettőben részt vettek, és (2) akik az NKA középszintű gazdasági és szociális bizottságának tagjai voltak, de az EKA ülésein nem vettek részt. *Közepesen aktív* (=2) volt az a személy, aki (1) az NKA középszintű gazdasági és szociális bizottságának tagja volt, és részt vett az EKA ülésein, és (2) az NKA középszintű politikai egyeztető bizottságának munkájában vagy a plenáris ülésein részt vett, de nem volt jelen az EKA megbeszélésein. Végezetül a *legaktívabbak* (=3), azok voltak, akik az EKA ülései mellett az NKA plenáris vagy középszintű politikai tárgyalásain is jelen voltak. Mindehhez is forrásként használtam *A rendszerváltás forgatókönyve* című, korábban publikált dokumentumköteteket (Bozóki et al. 1999–2000).

A negyedik, parlamenti időszakban a *core* csoportot az MDF, SZDSZ és Fidesz képviselőinek a parlamenti hierarchiában vállalt szerepe szerint különítettem el. Minimális aktivitást azok mutattak, akik a képviselői mandátumuk mellé semmilyen tisztséget sem vállaltak, bár sokan közülük bizottsági tagként tevékenykedtek (őket 0-val jelöltem az adatbázisban). Alacsony aktivitást (=1) fejtettek ki azok a kollégáik, akik egy parlamenti albizottság elnökeként vagy valamelyik parlamenti bizottság titkáráként dolgoztak. Azokat a képviselőket, akik egy bizottság elnökeként vagy alelnökeként kezdték képviselői karrierjüket, közepesen aktívnak tekintettem (=2). Végül a legaktívabbak (=3) azok a képviselők voltak, akik az országgyűlés vezetői tisztségviselői közé tartoztak, annak elnökeként, alelnökeként és jegyzőjeként tevékenykedtek, vagy pedig annak megalakulásakor az Antall-kormány tagjai lettek (Kiss–Horváth 1992).

Az öt korszak összes résztvevőjének életkorának vizsgálata nem tűnt valós lehetőségnek, hiszen nagyon sok – többnyire nem közismert – résztvevő esetében születési idejük felderítése nem volt lehetséges. Ehelyett a legaktívabbak csoportjához tartozók életkorát vizsgáltam oly módon, hogy egy-egy személy születési ideje alapján kiszámoltam az illető életkorát azoknál az eseményeknél, amelyekben részt vett. A statisztikai elemzés elsősorban leíró statisztika, illetve kisebb mértékben kereszt-tábla-elemzés segítségével készült.

Amint a változók leírásánál említettem, 37 eseményt reprezentáló változó került az adatbázisba, és ezeket a fent ismertetett 5 korszakra bontottam. A korszakok eltérő hosszából következően a periódusok során vizsgált események száma is igen változó. Az eseményének többségére (23-ra), az első időszak alatt (1977 és 1987 között) került sor. Együttal ez volt a leghosszabb időszak is, amikor a demokratikus ellenzéki politizálását elsősorban a rendszeren kívüli megnyilatkozási formák – nyilatkozatok aláírása, bizottságok alakítása (pl. Rusai-bizottság), vagy valamilyen tudományos és politikai indíttatású tevékenység (például a *Bibó Emlékkönyv* vagy a *szabadegyetem*) – jellemezték. Az események egyenlőtlenül oszlanak el az évek során. Amennyiben azonban az események számát az időszak éveinek fényében vizsgálom, átlagosan évi egy eseménnyel számolhatunk.

A második vizsgált időszakban (1988) az ellenzék a fentihez hasonló módszerekkel működött, de már megváltozott politikai környezetben, ahol a résztvevőknek egyre kevésbé kellett attól tartaniuk, hogy a rendszerellenes vélemény nyilvános kifejezése a hatalom megtorlását vonja maga után. Erre utoljára az 1988. június 16-i tüntetésen került sor. Nem véletlen, hogy ebben a rövid időszakban, egyetlen évben, 6 ilyen eseményre került sor.

A harmadik (1989) és a negyedik (1990) időszakban – amelyek már a hatalmi politikában való aktív közreműködést mutatják – csupán egy-egy „eseményt” említettem. Ez annyiban megtevesztő, hogy az Ellenzéki Kerekasztal munkájában való részvétel, illetve egy párt parlamenti frakciójához tartozás valójában nem egyszeri megnyilvánulást, hanem egyéneknél eltérő mértékű szereplést, de mégis folyamatos jelenlétet kívánt. Ezért is választottam eltérő módját a *core* csoporthoz való tartozás meghatározásának ezekre az időszakokra vonatkozóan.

Az ötödik időszakban, 1991 és 1994 között, amikor visszatértek az intézményi kereteken kívüli – új mozgalmi – ellenzéki politizálás formái, a második időszakhoz hasonlóan szintén 6 eseményre került sor. Az éves átlag itt már csak 2 esemény volt, ami csökkenő aktivitást jelez az 1988-as időszakhoz képest, viszont továbbra is meghaladja a disszidens, mozgalmi ellenzéki kezdeti időszakát. Ezt a demokratikus politikai keretekkel lehet magyarázni. Az 1988-as évvel szemben 1991-től már nem volt újdonság, hogy különösebb retorzió nélkül lehetett nyilvános politikai ellenvéleményt megfogalmazni, viszont az 1977–1987-es korszakkal ellentétben ekkor már nem is kellett megfontolni az ellenzéki akciókban való részvétel következményeit, és nem kellett tartani a rendszer megtorló intézkedéseitől sem.

Az öt korszakot két átfogóbb kategóriával is leírhatjuk: a disszidens, a hálózat-építő és az új mozgalmi időszakokat nevezhetjük *mozgalmi* politikai korszakoknak (1977–87, 1988, 1991–1994), míg a tárgyalásos és parlamenti időszakot a professzionizálódó, *hatalmi* politika korszakainak (1989, 1990).

18. táblázat. Az öt korszak és a bennük előfordult ellenzéki események

IDŐSZAK NEVE	IDŐSZAK	ÉVEK SZÁMA	ESEMÉNYEK SZÁMA (DB)	EGY ÉVRE JUTÓ ÁTLAGOS ESEMÉNYEK SZÁMA (DB)
Disszidens	1977–1987	11	23	1* (1,1)
Hálózatépítő	1988	1	6	6
Tárgyalásos	1989	1	1	1
Parlamenti	1990	1	1	1
Új mozgalmi	1991–1994	4	6	2* (1,5)
Összesen	1977–1994	28	37	1* (1,3)

* Egész számmá kerekítve, mivel fél eseményben való részvétel nem értelmezhető

Az öt korszak eseményei alapján megállapított összes – szám szerint 2037 – résztvevőből senki sem volt ott minden eseménynél. A legtöbb eseményben részt vállaló Kis János filozófus is csak azok alig több mint felében, vagyis 19 eseményben vett részt (19. táblázat). Aktivitásának túlnyomó része az első időkra esett, amikor 16 akcióban vett részt a lehetséges 23-ból (70%), míg a második időszakban kétszer, a harmadikban pedig egyszer vállalt szerepet. A negyedik és ötödik időszakban pedig már egyetlen, az adatbázisunkban szereplő eseményhez sem csatlakozott, bár a pártpolitikában – az SZDSZ Országos Tanácsának tagjaként – még évekig aktív maradt. Rajta kívül a legaktívabbak közé azokat soroltuk, akik legalább az események negyedéhez (8 esemény) csatlakoztak 1977 és 1994 között. Ők összesen 40-en voltak, és az összes résztvevő közel 2 százalékát tették ki. Ugyanakkor a túlnyomó többség, 1547 fő (az összes résztvevő 75,95 százaléka) csak egyetlen akcióban vett részt, 237 fő (11,64 százalék) pedig csak kettőben.

Mindössze három fő vett részt minden időszak legalább egy eseményében: Demszky Gábor, Szabó Miklós és Pető Iván. Őket nevezem teljes körű résztvevőknek (21. táblázat). Ketten közülük (Demszky és Szabó) a legaktívabbak listájára is felkerültek (20. táblázat), a harmadik (Pető) pedig éppen csak lemaradt onnan. Az ő aktivitásuk elsősorban az első szakaszban, a disszidencia idején volt jelentős.

A 20. táblázat igen érdekes adattal szolgál arról a harminckét főről is, akik az ellenzéki mozgalmi korszak mindhárom szakaszában (1977–1987, 1988, 1991–1994) legalább minimális mértékben aktívak voltak. Itt nem a legaktívabbakról (a *core* csoportról) van szó, hanem mindenkiről, aki ebben a három szakaszban legalább egyszer aktivizálódott. Ezt a 32 személyt nevezhetjük a mozgalmi politika összvont magjának.

19. táblázat. A legaktívabb ellenzéki szereplők (40 fő) listája mind a 37 esemény alapján a teljes korszakban (1977–1994)

SOR-SZÁM	NÉV	DISSZIDENS 1977–1987	HÁLÓZATÉPÍTŐ 1988	TÁRGYALÁSOS 1989	PARLAMENTI 1990	ÚJ MOZGALMI 1991–1994	TELJES IDŐSZAK 1977–1994
Események összesen		23	6	1	1	6	37
1.	Kis János	16	2	1	0	0	19
2–3.	Kenedi János	13	2	0	0	3	18
	Konrád György	14	1	0	0	3	18
4–6.	Haraszi Miklós	13	2	1	1	0	17
	Radnóti Sándor	11	2	0	0	4	17
	Tamás Gáspár Miklós	13	2	1	1	0	17
7.	Demszky Gábor	12	1	1	1	1	16
8.	Petri György	11	1	0	0	3	15
9–12.	Kőszeg Ferenc	10	2	1	1	0	14
	Mészöly Miklós	9	2	0	0	3	14
	Rajk László	11	1	1	1	0	14
	Solt Ottilia	10	2	1	1	0	14
13–14.	Szalai Pál	10	1	0	0	1	12
	Szilágyi Sándor	11	1	0	0	0	12
15–18.	Csoóri Sándor	9	2	0	0	0	11
	Eörsi István	6	3	0	0	2	11
	Nagy András	10	1	0	0	0	11
	Vásárhelyi Miklós	5	3	0	1	2	11
19–21.	Csalog Zsolt	6	0	0	0	4	10
	Nagy Jenő	9	1	0	0	0	10
	Szabó Miklós	5	1	1	1	1	10
22–30.	Bence György	8	1	0	0	0	9
	Csurka István	6	1	1	1	0	9
	Gadó György	6	2	0	1	0	9
	Lengyel Gabriella	9	0	0	0	0	9
	Litván György	5	3	0	0	1	9
	Mécs Imre	4	3	1	1	0	9
	Nagy Bálint	7	0	0	0	2	9
	Szalai Erzsébet	3	3	1	0	2	9
	Szalai Júlia	3	3	0	0	3	9
	Vajda Mihály	8	0	0	0	1	9

SOR-SZÁM	NÉV	DISSZIDENS 1977–1987	HÁLÓZATÉPÍTŐ 1988	TÁRGYALÁSOS 1989	PARLAMENTI 1990	ÚJ MOZGALMI 1991–1994	TELJES IDŐSZAK 1977–1994
31–40.	Bába Iván	6	2	0	0	0	8
	Donáth Ferenc	8	0	0	0	0	8
	Endreffy Zoltán	7	0	0	0	1	8
	Halda Alíz	6	1	0	1	0	8
	Juhász Pál	5	2	0	1	0	8
	Könczöl Csaba	7	0	0	0	1	8
	Krassó György	8	0	0	0	0	8
	Magyar Bálint	3	3	1	1	0	8
	Vargha János	6	2	0	0	0	8

E halmaz aktivitása közvetve alátámasztja azt a várakozást, hogy a mozgalmi értelmiség nem vagy csak kismértékben mutatott érdeklődést a rendszeren belüli hivatásos politikai karrier iránt. A fent már említett három, minden korszakban aktív szereplő (Demszky, Szabó, Pető) később hosszabb politikai karriert futott be.⁵⁷⁵ Rajtuk kívül mindössze másik három olyan személy (Krasznai Zoltán, Szalai Erzsébet és Vásárhelyi Miklós) akadt, aki nemcsak az első, második és ötödik időszak eseményeinél volt jelen, de a hatalmi politizálás legalább egyik időszakában is szerepet vállalt. Őket nevezem sokoldalú politizálóknak.

A többi 26 személy teljes mértékben távol maradt a rendszeren belüli vagy intézményes jellegű politizálástól. Őket nevezem mozgalmi értelmiségieknek. Figyelembe véve a 20. táblázatban szereplőknek a mozgalmi tevékenység kezdetekor megjelölt foglalkozását, az is látható, hogy akik a három mozgalmi ellenzéki szakasz mindegyikében részt vettek, túlnyomórészt értelmiségiek voltak, és azon belül is a humán értelmiséghez tartoztak.

⁵⁷⁵ Demszky 2010-ig Budapest főpolgármestere (és közben egy rövid ideig pártja elnöke) volt, Szabó Miklós 1998-ig parlamenti képviselő, Pető Iván pedig 2010-ig szintén képviselő (és közben öt évig az SZDSZ elnöke).

20. táblázat. A mozgalmi korszakokban (disszidens, hálózatépítő és új mozgalmi) legalább egyszer aktivizálódó ellenzékiek listája (32 fő)

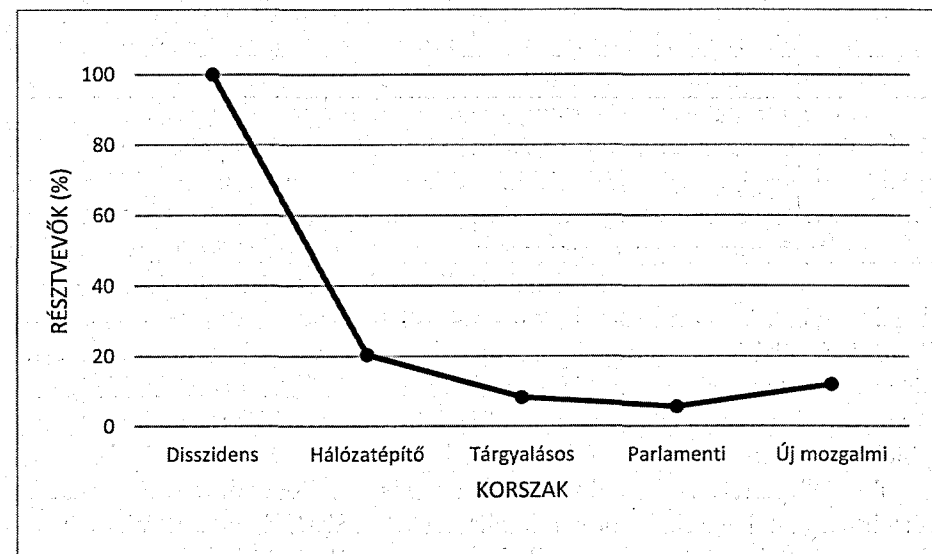
AZ AKTIVITÁS KÖRE	NÉV	FOGLALKOZÁS	DISSZIDENS 1977-1987	HÁLÓZATÉPÍTŐ 1988	TÁRGYALÁSOS 1989	PARLAMENTI 1990	ÚJ MOZGALMI 1991-1994	TELJES IDŐSZAK 1977-1994
Események összesen			23	6	1	1	6	37
Teljes körű résztevők	Demszky Gábor	szociológus	12	1	1	1	1	16
	Szabó Miklós	történész	5	2	1	1	1	10
	Pető Iván	levéltáros	2	2	1	1	1	7
Sokoldalú politizálók	Szalai Erzsébet	közgazdász	3	3	1	0	2	9
	Krasznai Zoltán	közgazdász	1	1	1	0	1	4
	Vásárhelyi Miklós	sajtótörténész	5	3	0	1	2	11
Mozgalmi értelmiségiek	Kenedi János	kritikus	13	2	0	0	3	18
	Konrád György	író	14	1	0	0	3	18
	Radnóti Sándor	kritikus	11	2	0	0	4	17
	Petri György	költő	11	1	0	0	3	15
	Mészöly Miklós	író	9	2	0	0	3	14
	Szalai Pál	könyvtáros	10	1	0	0	1	12
	Eörsi István	író	6	3	0	0	2	11
	Litván György	történész	5	3	0	0	1	9
	Szalai Júlia	szociológus	3	3	0	0	3	9
	Balassa Péter	esztéta	2	1	0	0	4	7
	Lengyel László	közgazdász	3	3	0	0	1	7
	Erős Ferenc	pszichológus	3	1	0	0	2	6
	Miszlivetz Ferenc	szociológus	2	2	0	0	1	5
	Ungváry Rudolf	író	2	1	0	0	2	5
	Závada Pál	szociológus	2	2	0	0	1	5
	Lázár Guy	szociológus	1	2	0	0	1	4
	Éliás Sára	ügyvéd	1	2	0	0	1	4
	Gyurgyák János	történész	2	1	0	0	1	4
	Vásárhelyi Mária	szociológus	2	1	0	0	1	4
	Hajdu Tibor	történész	1	1	0	0	1	3
	Kamarás István	olvasáskutató	1	1	0	0	1	3
	Lakatos Mária	szerkesztő	1	1	0	0	1	3
	Újhelyi Szilárd	ny. Mafilm- tanácsadó	1	1	0	0	1	3
	Váncsa István	újságíró	1	1	0	0	1	3
	Varga László	történész	1	1	0	0	1	3
	Zalán Tibor	költő	1	1	0	0	1	3

A következőkben korszakokra bontva elemzem az ellenzéki értelmiségi aktivizációt, tehát a disszidens, a hálózatépítő, a tárgyalásos, a parlamenti és az új mozgalmi korszakokat egyenként vizsgálom. Az időszakok kiválasztott ellenzéki „eseményei” alapján összegzem az időszak összes résztvevőjét, a legaktívabb résztvevőket (a core csoportot) és ezek egymáshoz viszonyított arányát. Ugyancsak bemutatom, hogy az adott korszak ellenzéki értelmiségi szereplői mennyire voltak aktívak a többi korszakban.

2.2. A disszidens korszak (1977-1987)

A disszidens korszakban 830-an vettek részt a 23 vizsgált akció legalább egyikében. Közülük 169-en (20,36%) a második, mozgalmi szakaszban is részt vettek. A disszidens korszak résztvevői közül mindössze 68-an (8,19%) voltak részesei az Ellenzéki Kerekasztal tevékenységének, és csak 46-an (5,54%) lettek tagjai a leginkább értelmiségieket tömörítő három párt frakciójának (Fidesz, MDF, SZDSZ). A disszidens korszak résztvevőinek egy nem elhanyagolható nagyságú csoportja – 99 fő (azaz 11,93%) – 1991-ben visszatért a mozgalmi politizáláshoz, és részese lett a Demokratikus Charta által fémjelzett, új mozgalmi időszaknak. Az 1. ábra ábrázolja, hogy összességében miként alakult a disszidens korszak résztvevőinek későbbi aktivitása.

1. ábra. A disszidens korszak ellenzéki szereplőinek összesített aktivitási aránya a későbbi időszakokban

A disszidens korszak 830 résztvevőjének aktivitása nemcsak a későbbi korszakok között változott, hanem már az első, disszidens szakaszon belül is egyénenként igen eltérő volt. A résztvevők közül 589 fő, vagyis az összes szereplő 70,96 százaléka a 23 eseményből csak egyben vállalt szerepet (21. táblázat), valamivel több, mint egynegyedük, 219 fő (26,37%) pedig 2–7 esetben csatlakozott az eseményekhez. Azok száma, akik az ellenzéki események nagyjából harmadában (8 esemény) részt vettek, és ezáltal a korszak *core* csoportjához tartoznak, mindössze 22 fő volt (ami 2,64 százalékot tett ki).

21. táblázat. Az ellenzéki szereplők (830 fő) aktivitása a disszidens korszakban (1977–1987)

RÉSZVÉTELEK SZÁMA (MAX. 23)	RÉSZTVEVŐK (FŐ)	RÉSZTVEVŐK (%)
1	589	70,96
2	108	13,01
3	49	5,9
4	28	3,37
5	22	2,65
6	9	1,08
7	3	0,36
8	4	0,48
9	4	0,48
10	4	0,48
11	4	0,48
12	1	0,12
13	3	0,36
14	1	0,12
16	1	0,12
Összesen	830	100

A legaktívabbak (*core*) csoportjának tagjait a 22. táblázat tartalmazza. A táblázatból az is kiderül, hogy ez a csoport mennyire maradt aktív a későbbi időszakokban. Ez igen változatosan alakult. A 22 fős magból hatan (Kenedi János, Konrád György, Mészöly Miklós, Petri György, Radnóti Sándor és Szalai Pál) a mozgalmi értelmiségi jellegzetes útját járták be: a disszidens korszak után 1988-ban még folytatták mozgalmi jellegű tevékenységüket, de sem az Ellenzéki Kerekasztalban, sem pedig az értelmiség által leginkább preferált pártok (MDF, SZDSZ, Fidesz) valamelyikének parlamenti frakciójában nem vállaltak szerepet. Vajda Mihály hasonló pályán mozgott, azzal a különbséggel, hogy a disszidens politizálást követő szélesebb, hálózatiépítő politizálástól már akkor visszavonult (1988-ban), amikor annak keretei

és résztvevői megváltoztak. Amikor viszont 1991–1994 között, a Charta működésével fémjelzett új mozgalmi korszakban az ellenzék egy része ismét a mozgalmi politika eszközeihez fordult, ez a hét egykori disszidens is visszatért a mozgalmi politizálás világába.

A következő csoportot azok alkotják, akik a kezdeti aktivitás után végérvényesen visszavonultak a mozgalmi és a hatalmi politizálás világából. Közülük öten (Bence György, Csoóri Sándor, Nagy András, Nagy Jenő és Szilágyi Sándor) a disszidencia korszakában mutatott ellenzéki aktivitásuk után még részt vettek az 1988-as hálózatiépítő mozgalmi eseményekben, mielőtt elfordultak volna a politizálás e formáitól. Lengyel Gabriella már a kezdeti, 1977–1987-es időszak után visszavonult az aktív politizálástól, míg Krassó György politikai pályájának jellegzetessége abban rejlik, hogy ő az 1986–89 közötti londoni emigrációjából hazatérve (1991-ben bekövetkezett haláláig) a rendszerváltás után is rendszerellenzéki politikát folytatott.⁵⁷⁶

Végezetül, az utolsó csoportot azok a személyek alkotják, akik a mozgalmi politizálás után részt vettek az intézményesült politika világában is. E hat fő közül a már említett Kis János és Demszky Gábor eltérő pályát járt be. Kis az 1989-es kerekasztal-tárgyalásokon való részvétele után már nem volt jelen a parlamenti politizálásban – a pártpolitizálásban viszont igen, hiszen másfél évig pártelnökként, később az SZDSZ Országos Tanácsának tagjaként működött. Demszky 1990 után is aktív politikusként (parlamenti képviselőként, majd főpolgármesterként) tevékenykedett, de még olykor ebben a minőségében is megjelent a mozgalmi politikában. Az egykori demokratikus ellenzék rendszerváltás utáni legsikeresebb politikusának Demszky Gábort tekinthetjük, aki 1981-től kezdve fontos szerepet játszott a rendszerváltás előkészítésében, majd a fordulat után 1990-től egészen 2010-ig Budapest közvetlenül megválasztott főpolgármestereként tevékenykedett. Politikai működése három évtizedet fog át, amelyből tízet disszidensként és rendszerellenzékiként töltött el, húsz évig pedig folyamatosan magas politikai pozícióban dolgozott.

E csoportból öten (Haraszi Miklós, Kőszeg Ferenc, Rajk László, Solt Otília és Tamás Gáspár Miklós) 1990-ben parlamenti képviselők lettek, így 1991–94 között már nem tértek vissza a mozgalmi politizáláshoz. A parlamenti ellenzék legerősebb pártjához (SZDSZ) tartozva, ők a parlamenti vitákban is ki tudták fejezni a kormánypártok politikájával szembeni ellenvéleményüket.⁵⁷⁷

Habár a fenti elemzés csak az első korszak legaktívabb szereplőit vette számításba, a túlnyomórészt humán értelmiségi szereplők magatartása nagyban megfelelt az előzetes várakozásoknak. Közülük a legtöbb (14-en) csak a mozgalmi politizálás iránt érdeklődtek. Bár mindannyian távol maradtak a pártpolitikától 1989–90-ben, közülük heten végérvényesen elfordultak a politikától, és 1989 után már sem a hatalmi, sem a mozgalmi politizálásban nem vettek részt. A mozgalmi

⁵⁷⁶ Donáth Ferenc politikai aktivitásának rövidségét halála okozta, ezért őt nem soroltuk be egyik kategóriába sem.

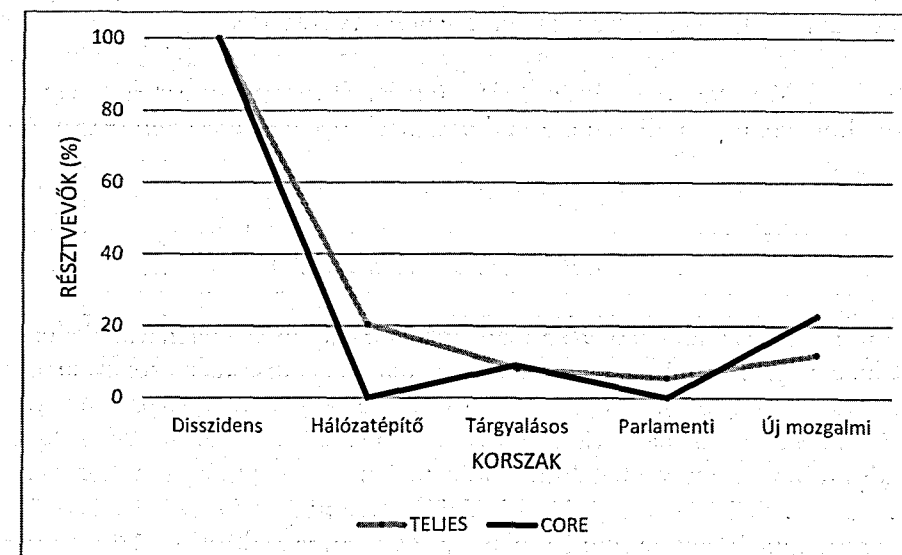
⁵⁷⁷ Jellemző azonban, hogy nem maradtak sokáig az országgyűlésben. Haraszi, Solt és Tamás már 1994-ben, Rajk 1996-ban, Kőszeg pedig 1998-ban távozott a parlamenti politikából.

politizálásban szocializálódott demokratikus ellenzék legaktívabbjaiból 1991-ben heten visszatértek az új mozgalmi politikához. A disszidensek közül mindössze 7 fő vált hivatásos, országos politikussá az 1990-es évtizedben.

22. táblázat. A disszidencia időszakának (1977–1987) legaktívabb ellenzéki szereplői (22 fő)

Név (AKTIVITÁSI SORRENDEN)	FOGLALKOZÁS	DISSZIDENS 1977–1987	HÁLÓZATÉPÍTŐ 1988	TÁRGYALÁSOS 1989	PARLAMENTI 1990	ÚJ MOZGALMI 1991–1994
Események összesen		6	23	1	1	6
Kis János	filozófus	16	2	1	0	0
Konrád György	író	14	1	0	0	3
Haraszi Miklós	író	13	2	1	1	0
Kenedi János	kritikus	13	2	0	0	3
Tamás Gáspár Miklós	filozófus	13	2	1	1	0
Demszky Gábor	szociológus	12	1	1	1	1
Petri György	költő	11	1	0	0	3
Radnóti Sándor	kritikus	11	2	0	0	4
Rajk László	építész	11	1	1	1	0
Szilágyi Sándor	tanár	11	1	0	0	0
Kőszeg Ferenc	szerkesztő	10	2	1	1	0
Nagy András	szociológus	10	1	0	0	0
Solt Ottilia	szociológus	10	2	1	1	0
Szalai Pál	könyvtáros	10	1	0	0	1
Csoóri Sándor	költő	9	2	0	0	0
Lengyel Gabriella	szellemi szabadfoglalkozású	9	0	0	0	0
Mészöly Miklós	író	9	2	0	0	3
Nagy Jenő	filozófus	9	1	0	0	0
Bence György	filozófus	8	1	0	0	0
Donáth Ferenc	közgazdász	8	0	0	0	0
Krassó György	közgazdász	8	0	0	0	0
Vajda Mihály	filozófus	8	0	0	0	1

2. ábra. A disszidens korszak összes és legaktívabb (core) ellenzéki szereplőinek összesített aktivitási aránya a többi korszakban

Ha összevetjük a disszidens korszak valamennyi szereplőjének és legaktívabb (core) csoportjának későbbi mozgását, megállapíthatjuk, hogy erős hasonlóság mutatkozik a két társaság között. Ez a hasonlóság azonban nem vált teljes azonosossággá, s ez még akkor is így van, ha az összes résztvevő és a core csoport százalékos aránya a tárgyalásos szakaszban megegyezett. Az egykori disszidensek magja azonban az összes disszidens átlagánál magasabb arányban, 20 százalék fölötti részvétellel újra aktivizálta magát a Demokratikus Charta által fémjelzett új mozgalmi korszakban.

A várakozásokkal szemben az adatokból az derült ki, hogy a disszidens korszak core csoportjából – a sokat emlegetett ellenzéki „kemény magból” – egyetlen fő sem vett részt a hálózatépítő és parlamenti korszak core csoportjában. Ennek voltak esetleges okai is, például a későbbi SZDSZ-es körből a legaktívabb disszidensek csaknem egy időben kaptak Soros-ösztöndíjat, amellyel 1988–89-ben egy évet amerikai egyetemeken tölthettek. Ezért az 1988-as hálózatépítés és pártalakítás feladataiból kiestek, és ez a feladat jórészt azokra hárult, akik a demokratikus ellenzékben aktívak voltak ugyan, de azért nem feltétlenül tartoztak a disszidensek magjához.

A későbbi MDF tagjai közül egyedül Csoóri Sándor szerepelt a disszidens korszak core csoportjában, ő viszont 1988-ban visszavonult az ellenzéki politika első vonalából. Emiatt a későbbi legaktívabb MDF-esek körében nem volt folytonosság a disszidens korszak „kemény magjával”. Ennek politikai következménye is lett, mert így nem volt személyi akadálya annak, hogy a korai MDF „a kormány és az ellenzék közötti” térbe pozicionálja magát. Ezzel az MDF új szövetségi politika ki-

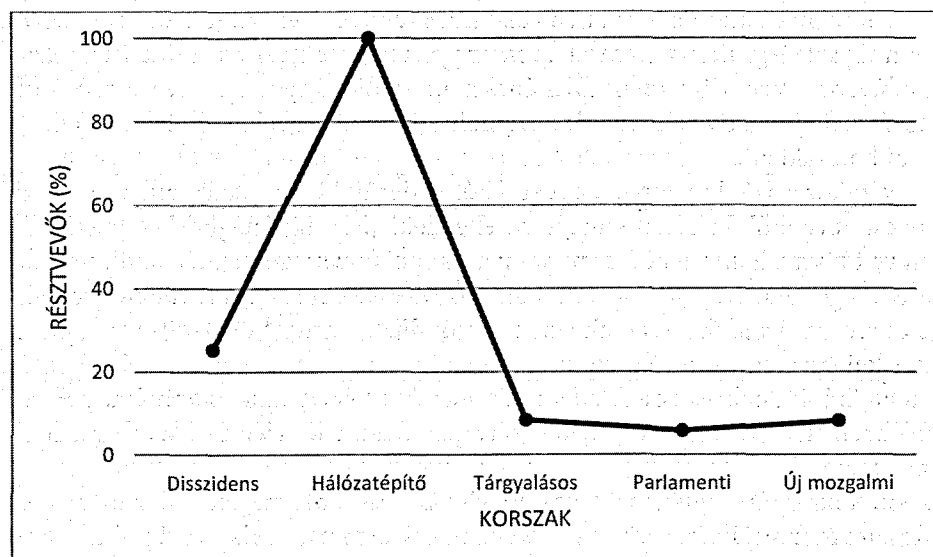
alakítása felé indult el – amelyett jól jellemzett Bíró Zoltán és Pozsgay Imre szoros együttműködése – és az országos pártszervezés sikere érdekében átmenetileg lemondott a nyílt ellenzékiségről.

Összességében azt láthatjuk, hogy az egykori disszidensek aktivitási aránya az 1988-tól induló szakaszokban mindvégig 20 százalék alatt maradt, tehát nem állítható, hogy a korábbi disszidensek dominálták volna a rendszerváltás egész folyamatát.

2.3. A hálózatépítő korszak (1988)

A hálózatépítő időszakban 669-en csatlakoztak a hat kiemelt ellenzéki akcióból legalább egyhez. Közülük 169 fő (25,26%) már az előző, disszidens korszakban is tevékenykedett (3. ábra). Ugyanakkor a következő két – a tárgyalásos és a parlamenti – időszakra aktivitásuk visszaesett, és csak 56 fő (8,37%), illetve 39 fő (5,83%) maradt továbbra is aktív a hatalmi politika idején. Ez az új mozgalmi korszakra sem változott meg, amelyben 55 fő (8,22%) maradt meg a résztvevők között. Mindez azt mutatja, hogy az mozgalmi politizálás első két szakaszának 1991-es viszszerterői között többen voltak a disszidens korszak résztvevői, mint az 1988-as hálózatépítők.

3. ábra. A hálózatépítő korszak ellenzéki aktivistáinak összesített aktivitási aránya a többi korszakban

Hasonlóan a disszidens korszakhoz, a hálózatépítő korszak résztvevőinek jelentős része – 604 fő, azaz 90,28% – szintén csak egyetlen eseménynél aktivizálódott (23. táblázat). 50-en (7,47%) két akcióhoz adták a nevüket, és összesen csupán 15-en (2,24%) voltak azok, akik a korszak akcióinak több mint harmadában részt vettek, és így a *core* csoporthoz tartoznak (26. táblázat). Senki sem vett részt háromnál több eseményben ebben az időszakban.

23. táblázat. Az ellenzéki szereplők aktivitása a hálózatépítő időszakban (1988)

RÉSZVÉTELEK SZÁMA (MAX. 6)	RÉSZTVEVŐK (FŐ)	RÉSZTVEVŐK (%)
1	604	90,28
2	50	7,47
3	15	2,24
Összesen	669	100

Az, hogy a hálózatépítő periódus 15 legaktívabb résztvevője közül senki sem tartozott az előző, 1977–1987 közötti időszak legaktívabbjai közé, jól mutatja, hogy a második periódus ugyan a mozgalmi politizálás keretei között zajlott, de minőségileg már másfajta jellegű volt. Ezt a periódust a kisebb kockázatot hordozó, szélesebb csoportokat megmozgató, nyíltabb politikai tevékenységek korszakaként jellemezhetjük. Négyen – Horváth Mihály, Kövér László, Orbán Viktor és Voszka Éva – egyáltalán nem vettek részt a disszidens korszak kiemelt eseményeiben. Közülük Horváth Mihály a második időszakban nagy számban megjelenő újságírók legaktívabbja volt, Kövér László és Orbán Viktor pedig egy fiatal, elsőgenerációs értelmiségi csoport képviselőiként kapcsolódtak be a mozgalmi politizálásba.

Az 1988-as év *core* csoportjából hárman – Dénes János, Fekete Gyula és a már említett Horváth Mihály⁵⁷⁸ – ezután többet nem vettek részt a vizsgált események egyikében sem. Három ismert értelmiségit (Eörsi Istvánt, Lengyel Lászlót, Litván Györgyöt) ugyancsak a mozgalmi politizálás tipikus képviselőinek tekinthetjük: az Ellenzéki Kerekasztal munkájában nem vettek részt, egyetlen parlamenti pártfrakciókhoz sem csatlakoztak, de 1991-ben tiltakozó nyilatkozatok aláíróiként újra visszatértek a mozgalmi politizáláshoz.

A hálózatépítő korszak legaktívabbjai jóval nagyobb arányban próbálkoztak később professzionális politikai tevékenységgel, mint az előző időszak *core* csoportjának tagjai. Tizenötből nyolcan vettek részt vagy az EKA-ban, vagy a pártpolitikában, közülük négyen mindkét eseménysorban. Ennél még érdekesebb, hogy a hálózatépítő korszak legaktívabbjai közül hatan (Göncz Árpád, Kövér László, Magyar Bálint, Mécs Imre, Orbán Viktor és Vásárhelyi Miklós) politikai pályára léptek. Göncz köztársasági elnök lett, míg a többiek ellenzéki parlamenti képviselők.

⁵⁷⁸ Horváth Mihály, a Rakpart Klub vezetője, 1988 nyarán elhunyt.

Közülük egyedül Vásárhelyi Miklós tért vissza – parlamenti képviselője mellett – a mozgalmi politizáláshoz 1991-ben, majd ezt követően, 1994-ben felhagyott a hivatásos politikai pályafutással.⁵⁷⁹ A másik öt fő hosszú politikai karriert épített.⁵⁸⁰ Az Ellenzéki Kerekasztal képviselőjeként politizáló Szalai Erzsébet 1991-ben szintén bekapcsolódott az új mozgalmi politizálásba.

Összességében az első időszak legaktívabb szereplőjéhez hasonló magatartás volt megfigyelhető az 1988-as év legaktívabbjait tartalmazó (*core*) csoportnál is, de az arányok eltolódtak. A második, hálózatepítő időszak legaktívabbjai nagyobb arányban mutattak érdeklődést a politikai pálya iránt. Ebben az időszakban a humán értelmiség ugyan még mindig jelen volt, de a *core* csoportban már nagyobb arányban jelentek meg más értelmiségi csoportok képviselői (jogászok, újságírók), és volt köztük egy szakmunkás is.

24. táblázat. A hálózatepítő időszak (1988) legaktívabb ellenzéki szereplői (15 fő)

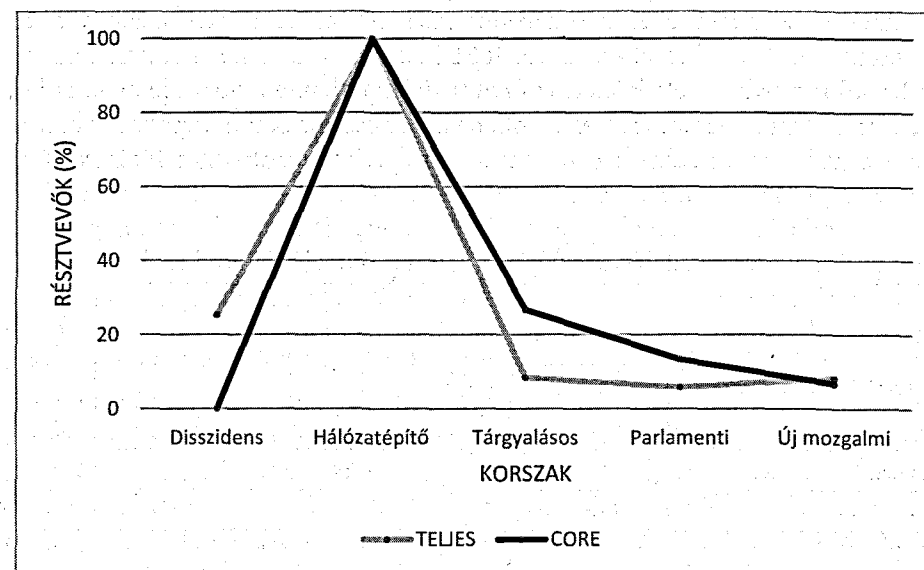
NÉV (ALFABETIKUS SORRENDEN)	FOGLALKOZÁS	DISSZIDENS 1977-1987	HÁLÓZATEPÍTŐ 1988	TÁRGYALÁSOS 1989	PARLAMENTI 1990	ÚJ MOZGALMI 1991-1994
Események összesen		6	23	1	1	6
Dénes János	vegyipari szakmunkás	1	3	0	0	0
Eörsi István	író	6	3	0	0	2
Fekete Gyula	író	4	3	0	0	0
Göncz Árpád	író	3	3	0	1	0
Horváth Mihály	kiadói szerkesztő	0	3	0	0	0
Kövér László	jogász	0	3	1	1	0
Lengyel László	közgazdász	3	3	0	0	1
Litván György	történész	5	3	0	0	1
Magyar Bálint	szociológus	3	3	1	1	0
Mécs Imre	mérnök	4	3	1	1	0
Orbán Viktor	jogász	0	3	1	1	0
Szalai Erzsébet	közgazdász	3	3	1	0	2
Szalai Júlia	szociológus	3	3	0	0	3
Vásárhelyi Miklós	sajtótörténész	5	3	0	1	2
Voszka Éva	közgazdász	0	3	1	0	0

⁵⁷⁹ Vásárhelyi Miklós az 1980-as és 90-es években a Soros Alapítvány magyar központjának vezetője volt.

⁵⁸⁰ Göncz Árpád 2000-ig köztársasági elnök volt, Mécs Imre 2010-ig képviselő, Magyar Bálint ugyancsak 2010-ig képviselő (de közben miniszter és pártelnök is). Kövér László és Orbán Viktor e sorok írásakor is aktív politikus (Orbán negyedik ciklusában miniszterelnökként, Kövér pedig házelnökként).

Mindezek alapján érdemes összevetni a hálózatepítő időszak teljes csoportjának és legaktívabb magjának (*core*) adatait abból a szempontból, hogy e két halmaz tagjai milyen aktivitást mutattak az ezt megelőző, illetve az ezt követő időszakokban.

4. ábra. A hálózatepítő korszak összes és legaktívabb (*core*) ellenzéki szereplőinek aktivitási aránya a többi időszak során

Itt már nagyobb hasonlóságot mutat a hálózatepítő korszak teljes és *core* csoportjának átalakulása, de figyelemre méltó, hogy a hálózatepítő korszak kemény magjából korábban senki sem tartozott a disszidens korszak *core* csoportjába

2.4. A tárgyalásos korszak (1989)

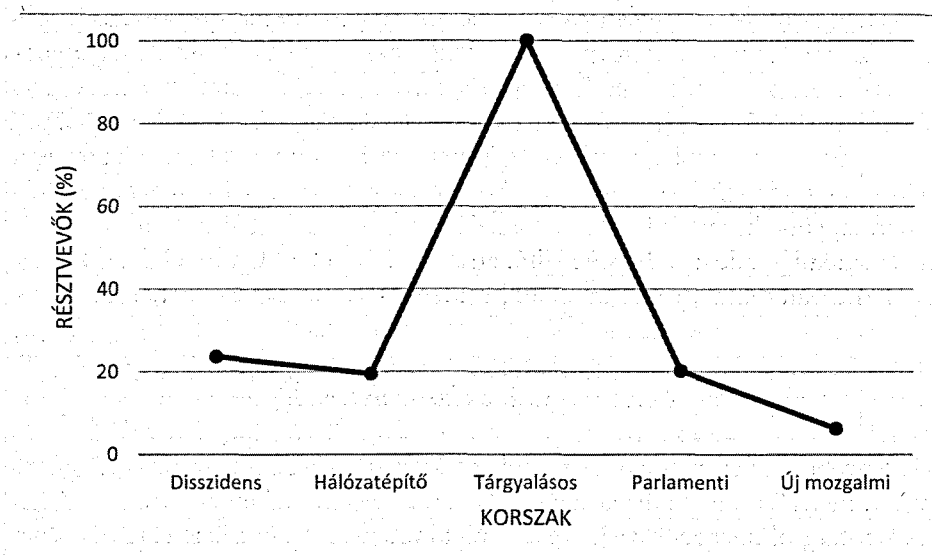
Az Ellenzéki Kerekasztal- és a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások évéhez mindössze egy „eseményt” soroltam: magát a tárgyalássorozat egészét tekintettem annak. A kerekasztal-tárgyalásokban 288 ellenzéki szereplő vett részt. E kötet keretei között nincs mód arra, hogy külön feltüntessem mindegyikük nevét, és elemezzem az öt korszakon átívelő politikai pályafutásukat. Az azonban adataimból egyértelmű, hogy az EKA munkájában rövidebb vagy hosszabb ideje részt vállalók közül 203-an (70,49%) korábban egyáltalán nem voltak részesei a rendszeren kívüli ellenzéknek.

Az EKA tárgyalóinak több mint kétharmada sem 1977 és 1987 között, sem pedig 1988-ban nem aktivizálta magát. Az EKA tárgyalói közül 46-an (15,97%) legalább a korábbi két időszak egyikében, 39-en (13,54%) pedig mindkét korábbi korszakban aktivizálódtak.

Ugyanakkor a tárgyalásos időszak ellenzéki résztvevői közül 68-an (23,61%) már a disszidens ellenzéki korszakában is aktívak voltak, és hasonló átfedés mutatkozik a hálózátépítő időszakokkal is, ahol ezt 56 személy (19,44%) esetében lehetett azonosítani (3. ábra). Ezek a számok jól mutatják, hogy az EKA és a mozgalmi politika résztvevői között van azért folytonosság. De az is nyilvánvaló, hogy az Ellenzéki Kerekasztalnál folyó politizálás más típusú, szakmai tudással rendelkező ellenzékiet kívánt meg, és ezért sok új szereplő is csatlakozott az ellenzékhez ebben a korszakban.

Hasonló arányban voltak jelen az EKA tagjai a parlamenti időszakban az MDF, az SZDSZ és a Fidesz frakcióiban (összesen 58 fő, azaz 20,14%). Ezzel szemben az EKA tárgyalásos korszaka és az új mozgalmi időszak közötti személyi átfedés viszonylag kicsi: mindössze 18 EKA-tag (6,25%) kapcsolódott be az 1991-ben elinduló új mozgalmi politikába. Ez közvetve szintén támogatja azt a feltevést, hogy a hatalmi politikai szerepvállalás és az új mozgalmi politizálás eltérő karakterű embereket vonzott.

5. ábra. A tárgyalásos korszak négy ellenzéki szervezete (Fidesz, Liga, MDF, SZDSZ) résztvevőinek összetett aktivitási aránya a korábbi és későbbi időszakokban

A tárgyalásos időszak legaktívabb szereplőit tartalmazó (*core*) csoportba – azaz az EKA és az NKA legaktívabb résztvevői közé – 59 személy (20,49%) került a fentebb ismertetett besorolási szabályok alapján (25. táblázat).

25. táblázat. Az Ellenzéki Kerekasztal összes tárgyalójának aktivitása a tárgyalásos korszakban (1989)

RÉSZVÉTEL MÉRTÉKE (MAX. 6)	RÉSZTVEVŐK (FŐ)	RÉSZTVEVŐK (%)
Alacsony	213	73,95
Közepes	16	5,56
Magas	59	20,49
Összesen	288	100

Mivel a könyv fókuszában elsősorban az értelmiségi ellenzék részvétele áll, az alábbi, a *core* csoportról szóló elemzésben nem a teljes EKA *core* csoportja (59 fő), hanem csak az –1980-as évek mozgalmából kinőtt – értelmiségi jellegű politikai szervezetek (Liga, MDF, SZDSZ, Fidesz) képviselői szerepelnek, mindösszesen 37 fő.

A 26. táblázatban a legfeltűnőbb, hogy ebből a 37 főből milyen sokan (21-en, 57%) voltak azok, akik korábban egyáltalán nem vettek részt sem a disszidencia, sem a hálózátépítő időszak eseményeiben. Közülük heten (Szigethy Gábor, Fonyódi Ilona, Öry Csaba, Csomós Gyula, Such György, Pokorni Zoltán, Timkó Iván) a kerekasztal-tárgyalások után sem aktivizálódtak: nem lettek sem parlamenti politikusok, sem pedig új mozgalmi értelmiségiek.⁵⁸¹ Tizenegyen továbbra is a nagypolitika szereplői maradtak, és parlamenti képviselők lettek 1990-ben, de a mozgalmi politizálástól később is távol maradtak. Az ellenzékhez a kerekasztal-tárgyalások során csatlakozók közül Vitézy László, Vágvolgyi B. András és Horn Gábor nem lett 1990-ben országgyűlési képviselő,⁵⁸² de az új mozgalmi korszakban ismét aktivizálódtak.

A többi 16 legaktívabb tag mozgásában nincs határozott tendencia. Egy biztos: e korszak legaktívabbjai közül egyedül Pető Iván vett részt mind az öt időszak eseményeiben, hatan (Haraszi Miklós, Tamás Gáspár Miklós, Mécs Imre, Magyar Bálint, Für Lajos, valamint Hegedűs István) pedig mozgalmárokból – rövidebb vagy hosszabb időre – pártpolitikussá, parlamenti képviselővé váltak, akik 1991-ben nem tértek vissza a mozgalmi politizáláshoz. Mindazonáltal Haraszi, Hegedűs és Tamás csak egy ciklust töltött a parlamentben, utána visszatértek civil foglalkozásukhoz.

A tárgyalásos korszak *core* csoportjának másik igen szembetűnő jelensége volt, hogy a jogászok mindenki másnál nagyobb arányban képviseltették magukat a tárgyalók között: a résztvevők valamivel több, mint egyharmada (14 fő) volt jogász.

⁵⁸¹ Később néhányan a pártpolitikába kerültek: Pokorni és Öry Fidesz-politikus és -képvisező lett 1994-ben.

⁵⁸² Horn Gábor 1994-től az SZDSZ parlamenti képviselője lett.

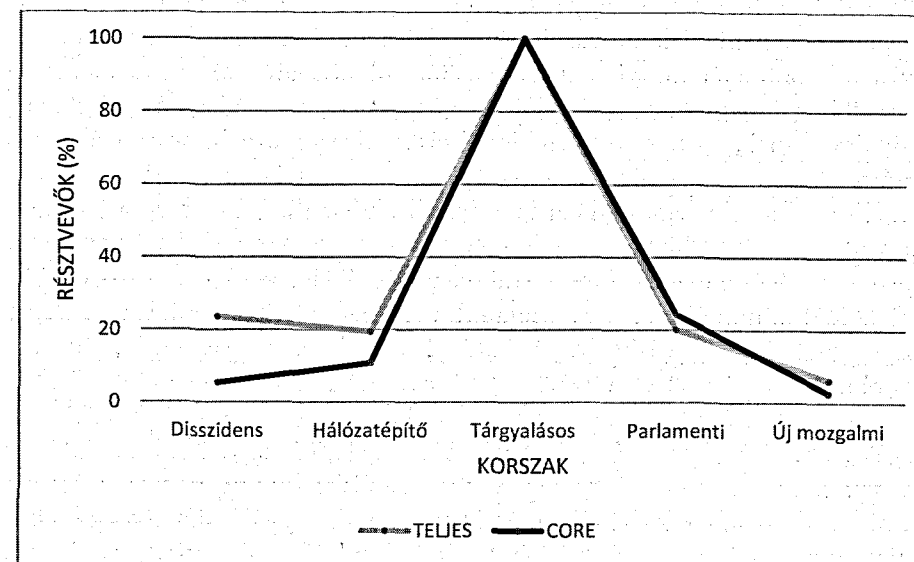
26. táblázat. Az EKA négy értelmiségi szervezetének (Fidesz, Liga, MDF, SZDSZ) legaktívabb résztvevői (37 fő) a tárgyalásos korszakban (1989)

Név (ALFABETIKUS SORRENDEN)	FOGLALKOZÁS	PÁRT	DISSZIDENS 1977-1987	HÁLÓZATÉPÍTŐ 1988	TÁRGYALÁSOS 1989	PARLAMENTI 1990	ÚJ MOZGALMI 1991-1994
Események összesen			6	23	1*	1	6
Antall József	történész	MDF	0	0	Magas	1	0
Balás István	jogász	MDF	0	0	Magas	1	0
Balsai István	jogász	MDF	0	0	Magas	1	0
Bozóki András	szociológus	Fidesz	1	0	Magas	0	1
Csákó Mihály	szociológus	Liga	3	0	Magas	0	0
Csomós Gyula	n. a.	Liga	0	0	Magas	0	0
Fodor Gábor	jogász	Fidesz	0	2	Magas	1	1
Fonyódi Ilona	tanár	Liga	0	0	Magas	0	0
Für Lajos	történész	MDF	3	2	Magas	1	0
Hack Péter	jogász	SZDSZ	0	0	Magas	1	0
Hankiss Elemér	szociológus	Liga	0	1	Magas	0	0
Haraszi Miklós	író	SZDSZ	13	2	Magas	1	0
Hegedűs István	szociológus	Fidesz	2	1	Magas	1	0
Horn Gábor	közgazdász	Liga	0	0	Magas	0	1
Horváth Balázs	jogász	MDF	0	0	Magas	1	0
Kerényi Imre	színházi rendező	Liga	1	0	Magas	0	3
Kónya Imre	jogász	Liga, MDF	0	0	Magas	1	0
Kövér László	jogász	Fidesz	0	3	Magas	1	0
Kutrucz Katalin	jogász	MDF	0	0	Magas	1	0
Magyar Bálint	szociológus	SZDSZ	3	3	Magas	1	0
Mécs Imre	mérnök	SZDSZ	4	3	Magas	1	0
Orbán Viktor	jogász	Fidesz	0	3	Magas	1	0
Óry Csaba	szociológus	Liga	0	0	Magas	0	0
Pető Iván	történész	SZDSZ	2	2	Magas	1	1
Pokorni Zoltán	tanár	Liga	0	0	Magas	0	0
Salamon László	jogász	MDF	0	0	Magas	1	0
Sólyom László	jogász	MDF	0	1	Magas	0	0
Such György	közgazdász	Fidesz	0	0	Magas	0	0

Név (ALFABETIKUS SORRENDEN)	FOGLALKOZÁS	PÁRT	DISSZIDENS 1977-1987	HÁLÓZATÉPÍTŐ 1988	TÁRGYALÁSOS 1989	PARLAMENTI 1990	ÚJ MOZGALMI 1991-1994
Szabad György	történész	MDF	1	0	Magas	1	0
Szelényi Zsuzsanna	pszichológus	Fidesz	0	0	Magas	1	0
Szigethy Gábor	irodalom-történész	MDF	0	0	Magas	0	0
Tamás Gáspár Miklós	filozófus	SZDSZ	13	2	Magas	1	0
Timkó Iván	n. a.	MDF	0	0	Magas	0	0
Tölgyessy Péter	jogász	SZDSZ	0	0	Magas	1	0
Vágvolgyi B. András	szociológus	Fidesz	0	0	Magas	0	1
Vitézy László	filmrendező	Liga	0	0	Magas	0	2
Zétényi Zsolt	jogász	BZSBT, MDF	0	0	Magas	1	0

* Az aktivitás mércéje nem az eseményekben való részvétel száma, hanem az EKA-ban és az NKA-tárgyalás során mutatott viselkedés határozza meg.

6. ábra. A tárgyalásos korszak négy ellenzéki szervezete (Fidesz, Liga, MDF, SZDSZ) összes és legaktívabb (core) csoportjának résztvevői által mutatott aktivitás a korábbi és későbbi időszakokban

Bár apró különbségek láthatóak a tárgyalásos korszak összes résztvevőjének és core csoportjának aktivitása között, a két csoport politizálási hajlandósága alapján véve nagyon hasonló tendenciát mutatott.

2.5. A parlamenti korszak (1990–1994)

Az 1990-ben kezdődő parlamenti korszakban csak az értelmiségi jellegű pártok (MDF, SZDSZ, Fidesz) frakciójának tagjait vettem figyelembe, vagyis a 386 főt tartalmazó parlamenti összlétszámnál kilencvennel kevesebbet: 296 főt.

A parlamenti korszak tendenciái nagyon hasonlóak az 1989-es tárgyalásos időszakéhoz. A 296 értelmiségi frakciótagból mindössze 27-en (9,12%) vettek részt a mozgalmi alapú politizálás mindkét (1977–1987 közötti és 1988-as) időszakában. 31-en (10,47%) vagy az egyik, vagy a másik korszakban vettek csak részt (19-en a disszidens szakaszban, és 12-en a hálózatépítő szakaszban).

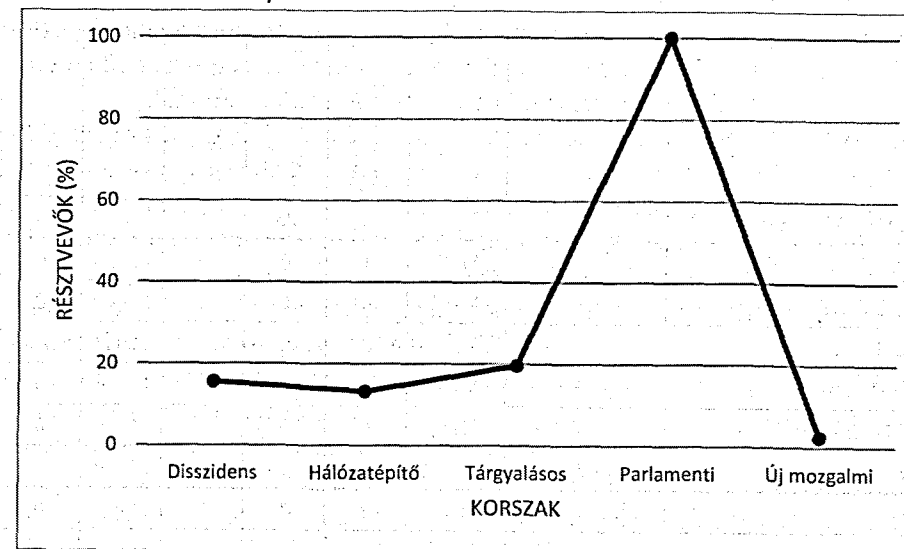
Más megközelítésben: a vizsgált frakciótagok közül mindössze 46-an (15,54%) voltak már jelen a disszidens és 39-en (13,18%) a hálózatépítő politizálás időszakában. A hálózatépítő politika résztvevőiből tehát viszonylag kis arányban próbálkoztak politikusi pályafutással a rendszerváltás után. Bár némileg nagyobb, mégsem jelentős az átfedés a tárgyalásos időszakban részt vállalók és a parlamenti korszak szereplői között: csupán 58 fő, (azaz 19,59%). Ennél még elenyészőbb azok száma, akik aktív politikusként az 1991-ben újjáéledő, új mozgalmi politikához csatlakoztak: ők mindössze heten (2,36%) voltak (Demszky Gábor, Vásárhelyi Miklós, Szabó Miklós, Pető Iván, Molnár Péter, Fodor Gábor és Király Zoltán). Érdekes módon ők már az első két időszak legalább egyikében is aktívak voltak.

Érthető, hogy nem sok parlamenti politikus csatlakozott az 1991–1994 közötti új mozgalmi eseményekhez. Egy részük a legerősebb kormánypárt (MDF) tagjaként vélhetőleg nem talált kifogásolnivalót a kormány és az általa kinevezett tisztségviselők politikájában, míg a másik részük (SZDSZ, Fidesz) a rendelkezésre álló egyéb fórumokon – az országgyűlésben, a pártban és a médiában – adott hangot tiltakozásának, így nem volt feltétlenül rászorulva a mozgalmi eszközök használatára.

Az előző periódushoz hasonlóan a résztvevők aktivitását és *core* csoportját kénytelen voltam a tanulmányban vizsgált eseményekben való részvétel számán kívüli tényező segítségével megállapítani. Amint az a 27. táblázatból kiolvasható, a többség (79,05%) minimális aktivitást mutatott, mert nem viselt semmilyen tisztséget az országgyűlésben. Nagyjából hasonló arányban oszlottak meg az értelmiségi pártok többi képviselői az alacsony (7,09%), közepes (7,77%) és magas (6,07%) aktivitási kategóriák között.

A legaktívabbak csoportja még dominánsabban jeleníti meg a korszak fent már leírt folytonossági és megszakítottági tendenciáit. Feltűnő, hogy a *core* 18 tagjának valamivel több, mint a fele (10 fő) már a kerekasztal-tárgyalásokon, vagyis a hatalmi politika előző korszakában is részt vett, és (Bod Péter Ákos kivételével) ott is magas aktivitást mutatott. Ugyanakkor nagyon kicsi a folytonosság a mozgalmi politika korszakával: mindössze öten (Göncz Árpád, Für Lajos, Andrásfalvy Bertalan, Szabad György és Orbán Viktor) voltak ott a disszidens és a hálózatépítő korszakok legalább egyikében.

7. ábra. A parlamenti időszak három vizsgált pártjának (Fidesz, MDF, SZDSZ) résztvevői a többi korszakban mutatott aktivitásuk arányában

27. táblázat. Az országgyűlés három pártja (Fidesz, MDF, SZDSZ) résztvevőinek aktivitása a parlamenti korszakban (1990–1994)

RÉSZVÉTELEK SZÁMA (MAX. 6)	RÉSZTVEVŐK (FŐ)	RÉSZTVEVŐK (%)
Minimális	234	79,05
Alacsony	21	7,09
Közepes	23	7,77
Magas	18	6,07
Összesen	296	100

Mi több, e korszak egyetlen nagyon aktív szereplője sem csatlakozott az 1991-ben kezdődő új mozgalmi időszakhoz, ami nem meglepő, hiszen a többség nem mozgalmárként, tehát nem is e politikai formával kezdte aktivitását. Hatan (Dornbach Alajos, Glattfelder Béla, Keresztes K. Sándor, Kóródi Mária, Siklós Csaba és Trombitás Zoltán) sem a parlamenti tevékenységük kezdete előtt, sem azután nem csatlakoztak a többi korszak eseményeihez. A foglalkozásokat illetően továbbra is viszonylag magas a jogászok száma (8 fő) a *core* csoportban.

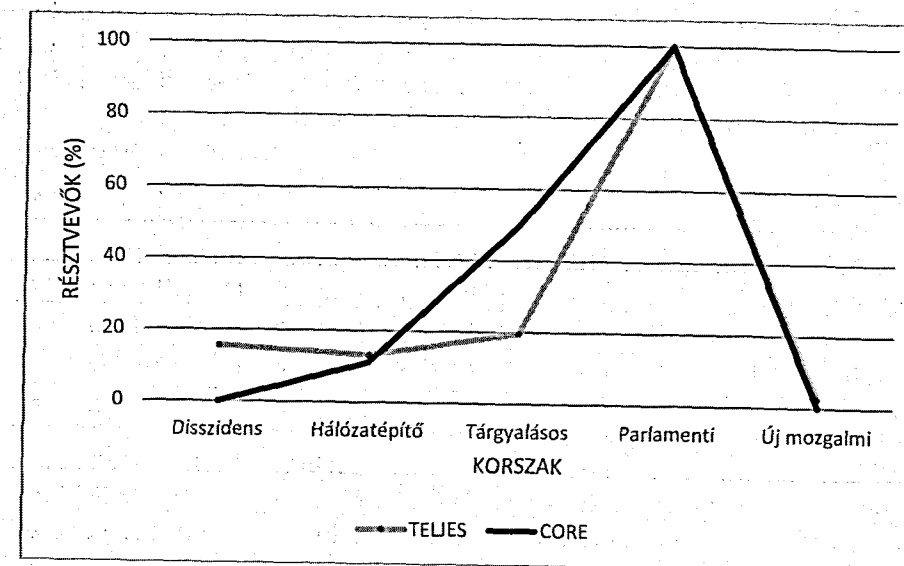
28. táblázat. Az országgyűlés három pártjának (Fidesz, MDF, SZDSZ) legaktívabb résztvevői (18 fő) a parlamenti korszakban (1990–1994)

NÉV (ALFABETIKUS SORRENDEN)	FOGLALKOZÁS	PÁRT	DISSZIDENS 1977–1987	HÁLÓZATÉPÍTŐ 1988	TÁRGYALÁSOS 1989	PARLAMENTI 1990	ÚJ MOZGALMI 1991–1994
Események összesen			6	23	1	1*	6
Andrásfalvy Bertalan	néprajztudós	MDF	1	0	0	Magas	0
Antall József	történész	MDF	0	0	1	Magas	0
Balás István	jogász	MDF	0	0	1	Magas	0
Balsai István	jogász	MDF	0	0	1	Magas	0
Bod Péter Ákos	közgazdász	MDF	0	0	1	Magas	0
Dornbach Alajos	jogász	SZDSZ	0	0	0	Magas	0
Für Lajos	történész	MDF	3	2	1	Magas	0
Glattfelder Béla	egyetemista	Fidesz	0	0	0	Magas	0
Göncz Árpád	író	SZDSZ	3	3	0	Magas	0
Horváth Balázs	jogász	MDF	0	0	1	Magas	0
Keresztes K. Sándor	mérnök	MDF	0	0	0	Magas	0
Kónya Imre	jogász	MDF	0	0	1	Magas	0
Kóródi Mária	jogász	SZDSZ	0	0	0	Magas	0
Orbán Viktor	jogász	Fidesz	0	3	1	Magas	0
Siklós Csaba	mérnök	MDF	0	0	0	Magas	0
Szabad György	történész	MDF	1	0	1	Magas	0
Tölgyessy Péter	jogász	SZDSZ	0	0	1	Magas	0
Trombitás Zoltán	egyetemista	Fidesz	0	0	0	Magas	0

* Az aktivitás mércéje nem az eseményekben való részvétel száma volt, hanem az országgyűlésben viselt tisztségek.

Viszonylag kevés hasonlóság mutatható ki a parlamenti korszak teljes és a *core* csoportja között. Ezt az a tény is aláhúzza, hogy parlamenti korszak *core* szereplői közül senki sem volt ott a disszidens korszak *core* csoportjában. Az 1990–1994 közötti SZDSZ – amelyet a parlamentben főleg Tölgyessy Péter és Pető Iván jelenített meg – már nem a demokratikus ellenzék pártja volt. Stílusban, eszmékben, hagyományban igen, de a képviselőcsoport személyi összetételét tekintve már nem. Ugyanez mondható el a legnagyobb kormánypárttól is: az 1990–1994 közötti MDF hatalmi szempontból már Antall József és Boross Péter pártja volt, nem a népi írócsoporté.

A parlamenti korszak legaktívabbjai közül senki nem vett részt a Demokratikus Chartával fémjelzett új mozgalmi korszak kezdeményezéseiben.

8. ábra. A parlamenti időszak három vizsgált pártjának (Fidesz, MDF, SZDSZ) összes és legaktívabb (*core*) résztvevői a többi korszakban mutatott aktivitásuk arányában

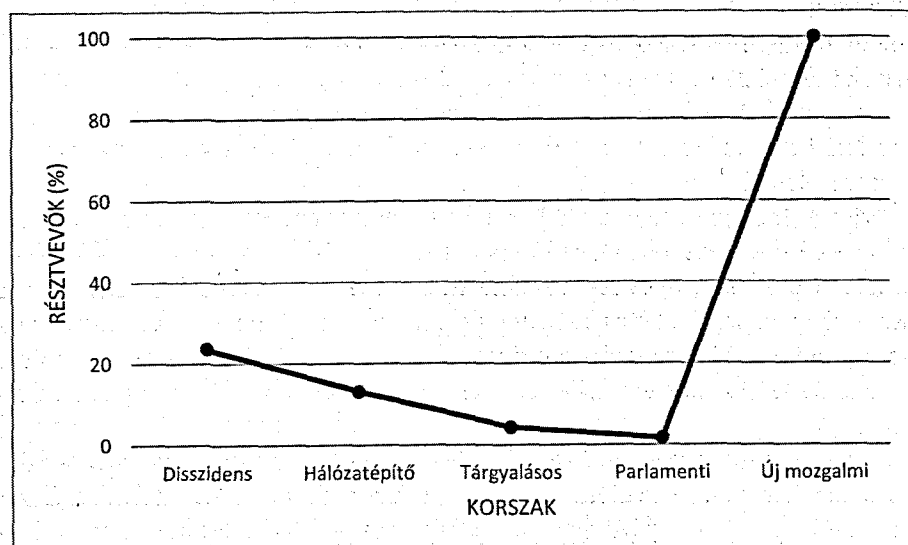
2.6. Az új mozgalmi korszak (1991–1994)

A rendszerváltás utáni mozgalmi politika új időszakában az aktív személyek száma 419 volt. Közülük 99 fő (23,63%) már a disszidens korszakban, valamint 55 fő (13,13%) a mozgalmi politizálás hálózatépítő szakaszában is jelen volt. Jóval kisebb az átfedés a tárgyalásos korszakkal: 18 fő (4,3%), és a parlamenti politizálás korszakával: 7 fő (1,67%).

Ez egybevághat azokkal a várakozásokkal, miszerint az új mozgalmi időszak aktivistáinak egy része a disszidens és a hálózatépítő időszakokkal mutat folytonosságot – és nem a hatalmi politika korszakával (9. ábra).

Az új mozgalmi időszak összesen 419 szereplőjéből 340 fő – a résztvevők 81,15 százaléka – mindössze egyszer aktivizálódott, 54 fő (12,89%) pedig csupán két eseményhez csatlakozott az időszak során vizsgált 6 eseményből (29. táblázat).

9. ábra. Az új mozgalmi korszak ellenzéki szereplőinek összesített aktivitási aránya a többi időszakban

29. táblázat. Az ellenzéki szereplők aktivitása az új mozgalmi korszakban (1991–1994)

RÉSZVÉTELEK SZÁMA (MAX. 6)	RÉSZTVEVŐK (FŐ)	RÉSZTVEVŐK (%)
1	340	81,15
2	54	12,89
3	16	3,82
4	9	2,15
Összesen	419	100

A résztvevők közül 25-en (5,97%) az eseményeknek több mint felében – három vagy négy eseményben – jelen voltak, és a 30. táblázatban név szerint szerepelnek.

Az új mozgalmi időszak 25 legaktívabb résztvevőjéből, vagyis a *core* aktivistákból heten a korábbi időszakok egyetlen eseményében sem vettek részt (Jordán Tamás, Jovánovics György, Kardos G. György, Kornis Mihály, Koltai Róbert, Lengyel Péter és Neményi Mária). Számukra a mozgalmi politizálás 1991-ben kezdődött.

További heten is csupán egyszer aktivizálódtak valamelyik előző mozgalmi politizálási szakaszban (Bródy András, Dész László, György Péter, Mándy Iván, Parti Nagy Lajos, Rakovszky Zsuzsa és Spiró György). Ők – további kilenc résztvevővel együtt (Balassa Péter, Berényi Gábor, Csalog Zsolt, Kenedi János, Konrád György, Mészöly Miklós, Petri György, Radnóti Sándor és Szalai Júlia) – azok közé tartoznak, akik az 1977–1987 közötti időszakban és/vagy 1988-ban már aktívak voltak,

de sem az EKA-ban, sem pedig az értelmiségi pártok parlamenti frakcióiban nem vettek részt.

Az új mozgalmi korszak legaktívabb résztvevői közül mindössze ketten akadtak olyanok (Jancsó Miklós és Kerényi Imre), akik a korábbi mozgalmi, valamint a tárgyalásos politikai tevékenységben is részt vettek. Mindketten az EKA munkájában működtek közre (azon belül a Liga színeiben), de az 1990 utáni parlamenti életben már nem jelentek meg.

Összességében ezek az adatok jól mutatják, hogy bár a korábbi mozgalmi politika kevésbé aktív résztvevői közül sokan váltak az ötödik időszak legaktívabbjaivá, rajtuk kívül jó néhány új szereplő is aktívan vetette magát az eseményekbe. Mindez összhangban áll azzal a feltevessel, hogy bár az új mozgalmi időszak résztvevői elsősorban a korábbi mozgalmi politikát folytató demokratikus ellenzék soraiból kerültek ki, de 1991-ben egy teljesen új csoport is csatlakozott a mozgalmi politizáláshoz.

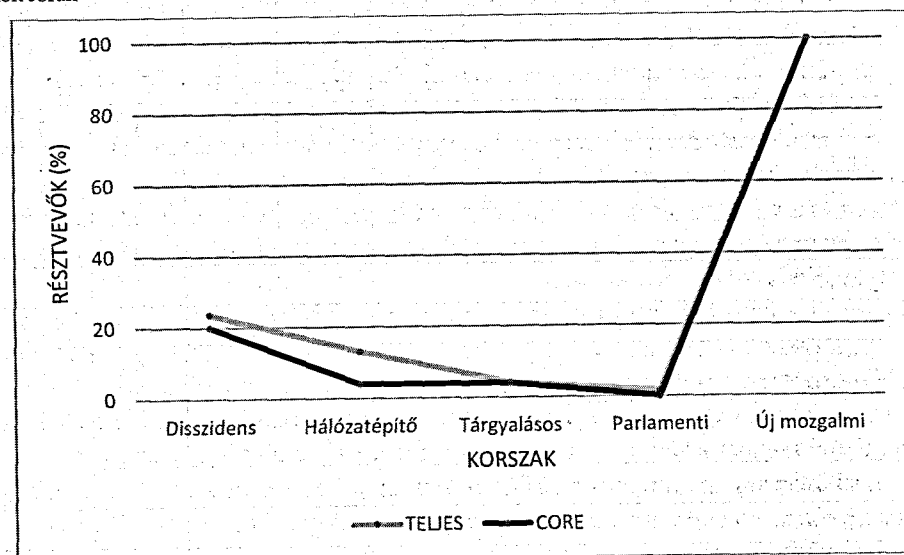
Ezt erősíti az is, hogy az 1977–1987 közötti időszak 22 fős *core* csoportjából mindössze öten kerültek be az új mozgalmi időszak legaktívabbjai közé (Kenedi János, Konrád György, Mészöly Miklós, Petri György és Radnóti Sándor), és az 1988-as időszak 15 legaktívabbja közül egyedül Szalai Júlia szerepel itt is a *core* csoportban. Ezen túlmenően a résztvevők foglalkozási profilja is erősen átalakult: a legaktívabbak között jóval nagyobb lett a művészek vagy a művészettel kapcsolatos foglalkozást űzők aránya.

30. táblázat. A legaktívabb ellenzéki szereplők (25 fő) az új mozgalmi korszakban (1991–1994)

Név (ALFABETIKUS SORRENDEN)	Foglalkozás	Disszidens 1977–1987	Hálózatépítő 1988	Tárgyalásos 1989	Parlamenti 1990	Új mozgalmi 1991–1994
Események összesen		6	23	1	1	6
Balassa Péter	esztéta	2	1	0	0	4
Berényi Gábor	kiadói szerkesztő	2	0	0	0	3
Bródy András	közgazdász	1	0	0	0	3
Csalog Zsolt	író	6	0	0	0	4
Dész László	zenész	0	1	0	0	4
György Péter	esztéta	1	0	0	0	4
Jancsó Miklós	filmrendező	3	0	1	0	3
Jordán Tamás	színész	0	0	0	0	3
Jovánovics György	szobrász	0	0	0	0	4
Kardos G. György	író	0	0	0	0	4

Név (ALFABETIKUS SORRENDEN)	FOGLALKOZÁS	DISSZIDENS 1977-1987	HÁLÓZATÉPÍTŐ 1988	TÁRGYALÁSOS 1989	PARLAMENTI 1990	ÚJ MOZGALMI 1991-1994
Kenedi János	történész, kritikus	1	2	0	0	3
Kerényi Imre	színházi rendező	1	0	1	0	3
Koltai Róbert	színész	0	0	0	0	3
Kónrád György	író	14	1	0	0	3
Kornis Mihály	író	0	0	0	0	4
Lengyel Péter	író	0	0	0	0	3
Mándy Iván	író	1	0	0	0	4
Mészöly Miklós	író	9	2	0	0	3
Neményi Mária	szociológus	0	0	0	0	3
Parti Nagy Lajos	író	0	1	0	0	3
Petri György	költő	11	1	0	0	3
Radnóti Sándor	esztéta	11	2	0	0	4
Rakovszky Zsuzsa	író, költő	1	0	0	0	3
Spiró György	író	1	0	0	0	3
Szalai Júlia	szociológus	3	3	0	0	3

10. ábra. Az új mozgalmi korszak összes és core ellenzéki szereplőjének aktivitási aránya a korábbi időszakok során

Az új mozgalmi időszak összes és core aktivistáinak viselkedése hasonló, de az itteni core csoportból értelemszerűen senki sem tartozott a parlamenti időszak core csoportjához, míg az összes résztvevő legalább egy kis csoportja (7 fő, vagyis 1,7%) jelen volt a parlamenti politizálásban is.

3. A KONTINUITÁS FOKA

Pareto (1935) elitek körforgására vonatkozó elméletét Szelényi Iván és Szelényi Szonja közös tanulmányukban (1995) az elitváltás egyik formájaként azonosították. A szerzők az egyik formának az elitek újratermelését (reprodukciónak) tekintették, amelyet az elitek körforgásával (cirkuláció) állítottak szembe. Az elitreprodukciónak elmélete szerint „a kelet-európai forradalmi változások nem befolyásolták az elit társadalmi összetételét. Ez azért van, mert a régi nómenklátúra-elitnek sikerült az osztálystruktúra élén maradnia, így most belőlük alakul ki a vagyonos polgárság.” Az eliticirkulációs elmélet szerint viszont „a posztkommunizmusba való átmenet szerkezeti változást hozott az osztályhierarchia élén: új alapelvek alapján, új embereket helyeznek a vezetői pozíciókba” (Szelényi–Szelényi 1995). Bár egyik korábbi, a „megszakított polgárosodásra” vonatkozó feltevésében Szelényi (1988) az eliticirkuláció várható bekövetkezése mellett érvelt, végső soron ez csak a politikai elit radikális átalakulásában igazolódott be. Míg a politikai elitváltásban a cirkuláció, addig a gazdasági és kulturális elitben lezajló átalakulások esetében a reprodukció tézise bizonyult igaznak (Kolosi–Sági 1997, Kolosi 2000). A „körforgás vagy újratermelés” kérdésének hangsúlyos felvetése így is új megvilágításba állította a rendszerváltással összefüggő elitkutatókat.

De abból, hogy Magyarországon a politikai elit megváltozására az eliticirkuláció volt jellemző, milyen következtetést vonhatunk le az új rendszer működésére nézve? Milyen jellemzők alapján írhatjuk le a demokratikus politikai elitet? E kérdés megválaszolásához Field és Higley (1980) az elit egységére vagy differenciálódására vonatkozó elméletét hívhatjuk segítségül. Ennek lényege, hogy demokráciákban a differenciálódott elitcsoportok között egyetértés van abban, hogy a szereplők betartják a közösen elfogadott játékszabályokat. Egyes elemzők szerint az elit így fel fogott egysége a demokratikus állam és a hatékony piacgazdaság kialakításának feltétele (Higley–Lengyel 2000).

Demokratikus körülmények között az elit egységének fogalma tehát nem a homogén, hanem a konszenzuális elitet jelenti. Az elit egysége a széles körű differenciálódás feltételei között jön létre, vagyis nem az ideológiákban és mentalitásokban, hanem az alapvető, közösen elfogadott eljárási szabályok betartásában nyilvánul meg. Ez jellemző a konszolidált demokráciákra. Van azonban az elit egységének egy másik formája is, amelyben az elit differenciálódása elhanyagolható mértékű: ez az ideokratikus elit, amely diktatórikus politikai rendszerekben jelenik meg. A másik véglet viszont az, amikor az elit egysége gyenge, és az elit erőteljesen dif-

ferenciálódik, akkor az eredmény fragmentált, széteső elit lesz: ez a tipikus jellemzője a meg nem szilárdult demokráciáknak. Végül erősen megosztott elithez vezethet az a helyzet, ha az elit egysége gyenge, és a differenciálódás kismértékű: ez jellemző az önkényuralmi rendszerekre. Az elit egysége és differenciálódása alapján, Higley és Lengyel modelljét a 31. táblázat ábrázolja.

31. táblázat. Az elitek típusai és a hozzájuk kapcsolódó politikai rendszerek

		AZ ELIT EGYSÉGE	
		erős	gyenge
AZ ELIT DIFFERENCIÁLÓDÁSA	széles	Konszenzuális elit (konszolidált demokrácia)	Fragmentált elit (nem konszolidált demokrácia)
	szűk	Ideokratikus elit (totalitárius vagy poszttotalitárius rezsim)	Megosztott elit (autoritárius rezsim)

(Forrás: Higley–Lengyel 2000: 3)

Ami a magyar helyzetet illeti, az 1989-es viszonylag sima átalakulás azt az illúziót kelthette a megfigyelőkben, hogy Magyarországon a konszolidált demokráciákra jellemző konszenzuális elit gyorsan kialakult. Az 1990-es években azonban nyilvánvalóvá vált, hogy a magyarországi elit 1994 után is épp olyan megosztott maradt, mint amennyire a korábbi rendszerellenzéki elit különböző (népi vs. urbánus) csoportjai voltak. Az autoriter rezsimekre jellemző megosztott elit képe már 1985–87 között fölrémlett az ellenzékben, majd ez más formában újraéledt a rendszerváltás után – először az Antall-kormány és az új mozgalmi ellenzék, majd a szocialista-liberális kormány és radikális, populista ellenzéke között az 1990-es években. Mindezek miatt – noha a magyar politikai rendszer intézményes szempontból viszonylag gyorsan a konszolidált liberális demokrácia állapotába jutott – az a kérdés a rendszerváltás utáni évtizedben sem dőlt el, hogy a magyar politikai elitcsoportok viselkedése a konszenzuális vagy a megosztott elit formáját ölti-e. A kilencvenes években a konszenzuális intézményrendszer még jellemzően inkább konszenzuális elitviselkedéssel párosult, de a rá következő évtizedben egyre nagyobb feszültség keletkezett az ország intézményes rendje és politikai gyakorlata között, és a rendszerváltást követő második évtized végére a megosztott elit viselkedése szétfeszítette a konszenzussal létrehozott intézményeket.

Higley és Lengyel az elitcirkuláció különböző változatait is megkülönböztette annak érdekében, hogy az elitelmélet jobban megfeleljen a politikai változás dinamikájának. A szerzők nem a Szelényiék (1995) által leírt modellt követték – akik az elitváltás alternatív formáit cirkulációra vagy reprodukcióra osztották –, hanem számukra a cirkuláció fogalma az elitek változásának alapformája volt. Pareto elméletét továbbgondolva amellett foglaltak állást, hogy a körforgás minden körülmények között állandó, azt legfeljebb minősítő jelzőkkel lehet ellátni. Ilyenek vol-

tak számukra például a „klasszikus”, a „reprodukciós”, a „felváltó” és a „kvázi-felváltó” cirkuláció fogalmai. Ezek mátrixa alapozta meg a szerzők számára az elitváltás tipológiáját. A reprodukció fogalmát csupán a körforgás tartalmát leíró jelzőként használták, a felváltás (*replacement*) fogalmát pedig Huntingtontól (1991) kölcsönözték. Az elitcirkuláció típusait a 32. táblázat összegzi.

32. táblázat. Az elitcirkuláció típusai

		AZ ELITEK KÖRFORGÁSÁNAK MÉRTÉKE	
		széles és mély	szűk és sekély
A KÖRFORGÁS MÓDJA	fokozatos és békés	klasszikus körforgás	reprodukciós körforgás
	hirtelen és kikényszerített	felváltó körforgás	kvázi-felváltó körforgás

(Forrás: Higley–Lengyel 2000: 5)

Mindennek tükrében azt érdemes vizsgálni, hogy mekkora volt a változás a magyarországi parlamenti politikai elitben. A politikai elitek körforgása kétségkívül megvalósult, de az nem volt olyan „széles és mély”, mint amilyennek az 1989-ben tűnt. Az 1980-as évek mozgalmából kinőtt ellenzéki pártokban azt lehetett érezni, hogy az elitkörforgás módja „fokozatos és békés” volt, de a többi pártnál (elsősorban a történelmi pártoknál és a frissen megalakult MSZP esetében) a körforgás „hirtelen és kikényszerített” formát öltött. Ráadásul a politikai hierarchiában egyre lejjebb jutva, az elitváltás egyre kevésbé volt „széles és mély”, annál inkább „szűk és sekély”. A politikai szféra teljességét vizsgálva így különböző következtetéseket lehet levonni az elitváltás mélységére és fokozatosságára vonatkozóan a politikai intézményrendszer különböző szintjein.

Könyvem tárgya azonban nem az elitek körforgása, hanem az az ellenzéki értelmiség átalakulása, így itt csak azt vizsgálom, hogy milyen következtetések vonhatók le a korábbi parlament, az EKA és az új parlament személyi összetétele és átfedései között. Milyen arányban folytathatták munkájukat – immár demokratikus körülmények között – a diktatúra utolsó parlamentjének tagjai, és milyen mértékű volt a megújulás. Témám szempontjából különösen fontos annak feltárása, hogy az Ellenzéki Kerekasztalban szerepet játszó „alkotmányozó” értelmiségiek milyen mértékig jutottak szerephez az első, demokratikus parlamentben.

Az 1990. május 2-án megalakult új országgyűlésben összesen 389 képviselő foglalt helyet. Vajon mi lett a korábbi disszidensekkel, mozgalmárokkal, hálózatepítőkkel és kerekasztal-tárgyalókkal? E kérdésre a VII. fejezetben adom meg a részletes választ, itt először azt vizsgálom, hogy mekkora volt az átfedés az EKA (1989) és az új országgyűlés (1990–1994) tagjai között, majd ezt a számot – a kontinuitás fokának próbájaként – összevetem a régi országgyűlés (1985–1990) és az új országgyűlés tagjainak személyi átfedését mutató adattal.

Az 1990-ben megalakuló parlamentbe hat párt került, közülük öt volt ott az Ellenzéki Kerekasztalnál: az MDF, az SZDSZ, az FKGP, a Fidesz és a KDNP. Az Ellenzéki Kerekasztal pártjai közül nem került be az országgyűlésbe a Magyar Néppárt és a Magyarországi Szociáldemokrata Párt. Nem is indult a választásokon a BZSBT és a Liga, de előbbi szervezet három, utóbbi pedig két tagot – más pártok színeiben – így is bejuttatott az országgyűlésbe. Mint a 34. táblázatból is kiderül, az Ellenzéki Kerekasztal szerepe nélkülözhetetlen volt az új politikusi vezetőréteg kialakulásában. Amikor megalakult a szabadon választott parlament, a frakciók vezetői és befolyásosabb politikusai már közletről ismerték egymást. „Mégiscsak az EKA-ban formálódtak a mostani vezető politikusok. Szóval mindenki, aki ma a politikában él és mozog, és mondjuk vezetőnek mondható, azok mind az EKA-ból jöttek”, írta le a helyzetet az egyik képviselő, aki akkoriban pártja frakcióvezetője volt.⁵⁸³ Mindez azonban csak az új képviselők elitjének nézőpontjából volt így, mert az egyszerű parlamenti képviselők döntő többsége nem volt ott a kerekasztal-tárgyalásoknál.

A kerekasztal-tárgyalások másik szereplője, az MSZMP 1989 októberében megszűnt, de jogutódja, az MSZP a következő évben negyedik legnagyobb pártként bekerült az országgyűlésbe, ahol képviselői az ellenzéki padosorokban foglaltak helyet.

Az EKA pártjainak és az új országgyűlés pártjainak személyi átfedését a 33. táblázat tartalmazza.

33. táblázat. Az Ellenzéki Kerekasztal és a rendszerváltás utáni új országgyűlés közötti személyi folytonosság

AZ EKA-BAN RÉSZT VEVŐ SZERVEZETEK	EKA RÉSZTVEVŐK SZÁMA (FŐ)	ORSZÁGGYŰLÉSI KÉPVISELŐ 1990–1994
Fidesz	34	15 fő (44,1%)
Liga	36	2 fő (5,6%)*
MDF	39	19 fő (48,7%)
SZDSZ	33	19 fő (57,6%)
EKA mozgalmi-értelmiségi szervezetek összesen	142	55 fő (38,7%)
EKA egyéb (történelmi) szervezetei összesen	146	18 fő (12,3%)
EKA összes	288	73 fő (25,4%)

* 1-1 fő az SZDSZ és az MDF frakcióiban

Az EKA 1989-es tárgyalóinak bő 25 százaléka bekerült a szabadon választott országgyűlésbe, vagyis 288-ból 73 fő. Ez a 73 fő jelentette az új magyar politikai elit magját, mindazokat, akik végigtárgyalták az alkotmányos változásokat. Ők részint már eleve azért kerültek a tárgyalások közelébe, mert korábban is befolyásos sze-

⁵⁸³ Interjú Orbán Viktorral (1990).

replői voltak frissen alakult pártjuknak, de náluk jóval nagyobb arányban kerültek be olyanok, akik a disszidens és a hálózatépítő korszakokban még nem játszottak szerepet, és csak a tárgyalások során emelkedtek ki. Ők az EKA-ban váltak politikussá, és a nemzeti kerekasztal-tárgyalásokon nyújtott teljesítményük alapján kerültek a parlamentbe.

Igaz, hogy az egykori EKA-tárgyalók az új parlamentnek csupán a 18 százalékát alkották, de a kerekasztal-tárgyalások során kialakult személyes kapcsolataik az első évben még olyan erők voltak, hogy a többpártrendszerű parlament formális struktúrája mögött egy láthatatlan hálózatot alkottak. Mindez később fokozatosan feloldódott az új politikai térben: például aszerint, hogy ki került be a kormányba, és ki nem, később pedig a parlamenti pártokat érintő kilépéseknél, átüléseknél, pártszakadásoknál.

Mindazok listáját, akik egyaránt tagjai voltak az EKA-nak és az új országgyűlésnek, a 34. táblázat tartalmazza.

34. táblázat. Az Ellenzéki Kerekasztal azon részvevői, akik a rendszerváltás utáni első országgyűlésnek tagjai lettek

SOR-SZÁM	NÉV	1990–1994-ES MANDÁTUM	MEGJEGYZÉS
Fidesz			
1.	Áder János	Országos lista	
2.	Deutsch Tamás	Budapesti területi lista	
3.	Fodor Gábor	Budapesti területi lista	
4.	Hegedűs István	Országos lista	
5.	Kósa Lajos	Országos lista	
6.	Kövér László	Veszprém 3.	
7.	Molnár Péter	Országos lista	
8.	Németh Zsolt	Budapesti területi lista	
9.	Orbán Viktor	Pest megyei területi lista	
10.	Rockenbauer Zoltán	Országos lista	
11.	Szájer József	Győr-Moson-Sopron 7.	
12.	Szelényi Zsuzsanna	Veszprém megyei területi lista	
13.	Tirts Tamás	Országos lista	
14.	Ungár Klára	Országos lista	
15.	Urbán László	Országos lista	1993.12.22.-től
Liga			
1.	Gaál Gyula	Budapest területi lista	SZDSZ, 1990.08.17.-től
2.	Kónya Imre	Pest megyei területi lista	MDF

SOR-SZÁM	NÉV	1990–1994-ES MANDÁTUM	MEGJEGYZÉS
MDF			
1.	Antall József	Budapest területi lista	
2.	Balás István	Borsod-Abaúj Zemplén 2.	1993.06.15.-től független
3.	Balsai István	Országos lista	
4.	Bod Péter Ákos	Veszprém megyei területi lista	
5.	Bogárdi Zoltán	Pest 1.	
6.	Botos Katalin	Budapest területi lista	
7.	Csengey Dénes	Zala megyei területi lista	
8.	Csurka István	Békés megyei területi lista	1993.07.05.-től MIÉP
9.	Dobos László	Budapest 14.	
10.	Fekete Gyula (ifj.)	Budapest 5.	
11.	Für Lajos	Vas megyei területi lista	
12.	Horváth Balázs	Veszprém 6.	
13.	Kutruicz Katalin	Országos lista	
14.	Pál József	Nógrád megyei területi lista	
15.	Salamon László	Országos lista	
16.	Schamschula György	Budapest 7.	
17.	Szabad György	Budapesti területi lista	
18.	Szabó Iván	Budapest 12.	
19.	Szabó Tamás	Veszprém 2.	
SZDSZ			
1.	Demszky Gábor	Budapest 9.	
2.	Eörsi Mátyás	Budapesti területi lista	
3.	Hack Péter	Budapesti területi lista	
4.	Haraszi Miklós	Budapest 11.	
5.	Havas Gábor	Országos lista	
6.	Kőszeg Ferenc	Fejér megyei területi lista	
7.	Magyar Bálint	Budapest 21.	
8.	Mécs Imre	Budapest 23.	
9.	Mészáros István László	Országos lista	
10.	Pető Iván	Budapest 22.	
11.	Rajk László	Budapest 20.	

SOR-SZÁM	NÉV	1990–1994-ES MANDÁTUM	MEGJEGYZÉS
12.	Solt Otília	Zala megyei területi lista	
13.	Soós Károly Attila	Országos lista	
14.	Szabó Miklós	Budapesti területi lista	
15.	Szent-Iványi István	Bács-Kiskun megyei területi lista	
16.	Tamás Gáspár Miklós	Csongrád megyei területi lista	
17.	Tardos Márton	Budapesti területi lista	
18.	Tellér Gyula	Országos lista	
19.	Tölgyessy Péter	Komárom-Esztergom megyei területi lista	
Egyéb EKA-szervezetek			
1.	Balogh Gábor***	Országos lista	1992.03.17.-től független
2.	Balogh György*	Budapesti területi lista	1991-től „36-ok”/EKGP
3.	Bejczy Sándor*	Országos lista	1991-től „36-ok”/EKGP
4.	Bilecz Endre**	Nógrádi megyei területi lista	SZDSZ, 1992.12.30.-től független, 1993.03.02.-től MDF
5.	Böröcz István*	Baranya megyei területi lista	1991-től „36-ok”/EKGP
6.	Borz Miklós*	Pest megyei területi lista	
7.	Dragon Pál*	Országos lista	1991-től „36-ok”/EKGP
8.	Füzessy Tibor***	Országos lista	
9.	Gicz György***	Országos lista	
10.	Karcsay Sándor***	Országos lista	
11.	Keresztes Sándor***	Budapesti területi lista	
12.	Lukáts Miklós***	Országos lista	
13.	Palotás János**	Budapest 24.	MDF, 1992.03.02.-től független
14.	Prepeliczay István*	Pest megyei területi lista	
15.	Rott Nándor***	Országos lista	1994.02.08.-től FKGP
16.	Torgyán József*	Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei területi lista	
17.	Ugrin Emese***	Országos lista	1991.08.26.-től FKGP, majd „36-ok”/EKGP
18.	Zétényi Zsolt**	Országos lista	MDF

* FKGP

** BZSBT

*** KDNP

A következő, 35. táblázat tartalmazza mindazok nevét, akik egyaránt tagjai voltak a régi és az új országgyűlésnek. Itt már nem 73 főről, hanem lényegesen kisebb, csupán 24 fős átfedésről van szó. Első ránézésre azt is mondhatnánk, hogy mindössze 24-en voltak, akik „átmentették magukat” a diktatúra parlamentjéből a demokrácia parlamentjébe. Közelebbről nézve azonban a kép jóval árnyaltabb.

Először is, az 1985-ös „választásokat” – amelyek természetesen még nem voltak szabadok – megelőzte a választási törvény átalakítása, amely lehetővé tette, hogy minden választókerületben két jelölt indulhasson. Noha az elindulás feltétele már eleve az volt, hogy mindkét jelölt elfogadja a Hazafias Népfront programját, már a többes jelöltindítás pusztán lehetősége bátorítást adott egyes reformereknek vagy ellenzékieknek a megmérettetésre. A demokratikus ellenzék néhány tagja is elindult, hogy tesztelje a rendszer működését (Rajk László, Tamás Gáspár Miklós és mások), de az ő bejutásukat megakadályozták. Néhány fiatalabb reformer azonban bejutott az országgyűlésbe, és közülük többen tovább radikalizálódtak az ott töltött évek során (például az állampártból 1988-ban kizárt szegedi televíziós riporter, Király Zoltán). A már 1985-ben is parlamenti képviselőként dolgozók közül 7 fő később az MDF parlamenti képviselője lett (köztük a kor olyan ismert közéleti szereplői, mint Bánffy György, Szentágothai János és Zsigmond Attila). Az MDF mérsékeltabb stratégiájába jól illett a fokozatosság elvére épülő káderpolitika. Reformerek miatt ugyancsak 7 állampárti képviselő került később az MSZP frakciójába (köztük Nyers Rezső, Pozsgay Imre és Szűrös Mátyás), valamint egy pártönkívüli képviselő az SZDSZ-be (Bödöné Rózsa Edit).

Másodszorban, éppen a demokratikus átalakulás hatására, a jogi lehetőséget kihasználva az ellenzéki erők számos kommunista képviselő ellen aláírásgyűjtést kezdeményeztek, és visszahívták őket a parlamentből. A megüresedett helyekre időközi választásokat írtak ki, ezért röviddel a ciklus vége előtt már így módon is be lehetett jutni a régi parlamentbe. Így került be 6 fő 1989–90-ben. Közülük Debreczeni József, Marx Gyula, Raffay Ernő és Roszik Gábor már eleve MDF-esként lépett be a parlamentbe 1989 nyarán, mint ahogy Tamás Gáspár Miklós SZDSZ-esként 1990 elején. Őket már senki sem tekintette a „régis országgyűlés” tagjainak, sokkal inkább a változás hírnökeinek.

Végül négyen függetlenként léptek át a régiből az új parlamentbe, bár eredetileg az MSZMP-ből indultak (Czoma László, Eke Károly, Fodor István, valamint Németh Miklós miniszterelnök). Ők az évek során képesek voltak arra, hogy saját, független profilt építsenek fel maguknak. A kormányfőként 1988 végétől a frontvonalban szereplő Németh Miklósról a választók nem úgy tekintettek, mint a bukkott rendszer képviselőjére, hanem olyan fiatal politikusra, aki magas pozíciójában levált az MSZMP-ről, és sikerrel menedzselte a demokratikus átalakulást. E négy politikus népszerűségét jól mutatja, hogy nem volt szükségük párttámogatásra a választókerületükben elért győzelemhez.

35. táblázat. Azok a képviselők, akik mind az 1985–1990-es rendszerváltás előtti utolsó, mind az 1990–1994-es rendszerváltás utáni első országgyűlésnek is tagjai voltak

SOR-SZÁM	Név	1985–1990		1990–1994	
		Mandátum#	Időközi választás	Mandátum#	Párt
1	Bánffy György*	Budapest 4.		Budapest 1.	MDF
2	(Bödöné) Rózsa Edit**	Csongrád 3.		Országos lista	SZDSZ
3	Czoma László	Zala 5.	1986.02.22.	Zala 3.	Független
4	Debreczeni József*	Bács-Kiskun 3.	1989.08.05.	Bács-Kiskun 2.	MDF
5	Eke Károly	Csongrád 10.		Csongrád 4.	Független
6	Fillő Pál	Budapest 18.		Budapest 9.	MSZP
7	Fodor István***	Pest 15.		Pest 14.	Független
8	Hátori Csaba	Országos lista		Jász-Nagykun-Szolnok megyei területi lista	MSZP
9	Horváth Miklós	Fejér 3.		Fejér 2.	MDF
10	Jakab Róbertné	Országos lista		Országos lista	MSZP
11	Király Zoltán*	Csongrád 5.		Csongrád 2.	MDF†
12	Lakos László	Pest 9.		Országos lista	MSZP
13	Marx Gyula*	Zala 2.	1989.09.16.	Zala megyei területi lista	MDF
14	Mezey Károly*	Szabolcs-Szatmár 18.		Szabolcs-Szatmár-Bereg 7.	MDF
15	Németh Miklós	Országos lista		Borsod-Abaúj-Zemplén 11.	Független
16	Nyers Rezső	Bács-Kiskun 1.		Budapesti területi lista	MSZP
17	Pozsgay Imre	Országos lista		Bács-Kiskun megyei területi lista	MSZP‡
18	Raffay Ernő*	Csongrád 1.	1989.08.05.	Csongrád 1.	MDF
19	Roszik Gábor*	Pest 4.	1989.07.22.	Pest	MDF
20	Szentágothai János	Országos lista		Országos lista	MDF
21	Szűrös Mátyás	Hajdú-Bihar 15.		Hajdú-Bihar 6.	MSZP
22	Tamás Gáspár Miklós**	Budapest 14.	1990.01.15.	Csongrád megyei területi lista	SZDSZ
23	Vona Ferenc*	Pest 16.		Pest 13.	MDF
24	Zsigmond Attila*	Budapest 2.		Budapest 2.	MDF

A mandátum-oszlop azt a listát vagy egyéni választókerületet jelöli, ahonnan a képviselőt megválasztották.

* MDF

** SZDSZ

*** Független

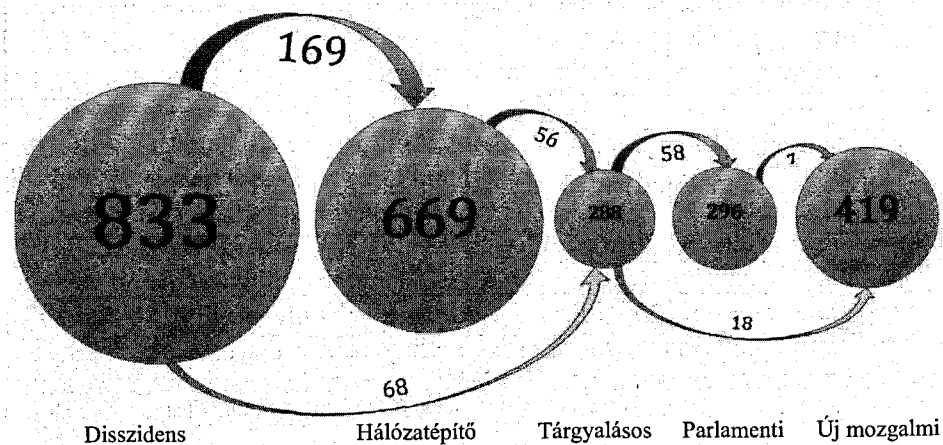
† 1990.05.31.-től független

‡ 1990.11.10.-től független

Az a 24 fő tehát, aki a diktatúra parlamentjéből át tudott kerülni az első szabadon választott parlamentbe, nem volt „hatalomátmentő”. Sokkal inkább olyan szereplők jellemezték e csoportot, akik reformista vagy ellenzéki politikai tevékenységükkel, illetve közéleti munkásságuk révén váltak elfogadottá. Az Ellenzéki Kerekasztal tárgyalói közül jóval többen tudtak bekerülni az új parlamentbe, mint a régi parlament tagjai közül. De az arányuk sem pozitív, sem negatív nem volt szélsőséges. Viszonylag sokan kerültek be az EKA-ból az új parlamentbe, de nem tudták dominálni az új parlament működését. Viszonylag kevesen kerültek át a régi parlamentből az újba, de annyira azért nem kevesen, ahogy az egy rendszerváltásnál elvárható lenne. Ennek oka az volt, hogy már a régi parlamentben is megjelentek a radikális reformizmus (majd később a politikai ellenzékiesség) csírái.

De hogyan ítéljük meg a kontinuitás fokát az ellenzéki aktivitás különböző időszakaiban? Az 1977-től 1994-ig terjedő 17 év alatt, annak öt korszakában, igen kevés ellenzéki aktivista kapcsolódott be az adatbázisba felvett tevékenységekbe olyan mértékben, hogy őket az adott időszak *core* csoportjához sorolhassam. A 2037 összes résztvevőből mindössze 94-en (4,6%) tartoztak a legaktívabb ellenzékiek csoportjához az öt időszak legalább egyikében. A többi résztvevő – különösen az első korszakban – óvatosabb volt. Például csak kisebb mértékben, egy-egy ügyben köteleződött el az itt vizsgált ellenzéki tevékenység mellett. Ennek oka sokféle lehet, kezdve azzal, hogy valaki nem tudott teljesen azonosulni az adott tevékenység céljával, túl kockázatosnak találta, vagy megfelelő ismeretek és kapcsolatok híján nem volt módja csatlakozni az adott ellenzéki akcióhoz vagy eseményhez.

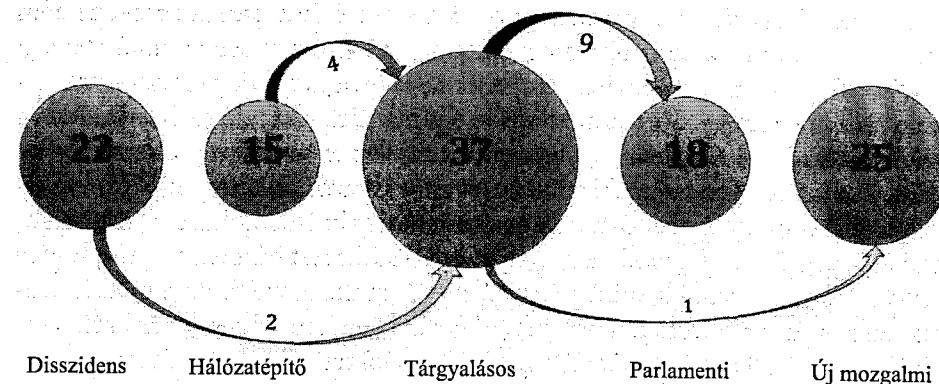
11. ábra. Az ellenzéki aktivitás korszakai közötti folytonosság, minden aktivistát figyelembe véve

A 11. ábra azt mutatja, hogy az összes résztvevőt figyelembe véve mennyien „mentek tovább” az egyik korszakból a másikba, vagyis vettek részt a következő időszak eseményeiben. A körök az egyes periódusokat, a nyilak pedig az „utazókat” jelké-

pezik. A körökben szereplő számok azt jelentik, hogy összesen hányan vettek részt az eseményekben az adott időszakban; a nyilakon lévő számok pedig azt, hogy mennyien léptek tovább a következő szakaszba. A nyilak és körök, amennyire lehet méretarányosak: kevesebb résztvevőt kisebb kör, illetve kisebb nyíl ábrázol.

12. ábra. Az ellenzéki aktivitás korszakai közötti folytonosság, a *core* csoportokat figyelembe véve

36. táblázat. Az öt korszak ellenzéki *core* csoportjának és többi aktivistájának összesítése

IDŐSZAK NEVE	CORE CSOPORT	A TÖBBIEK	ÖSSZES RÉSZTVEVŐ
Disszidens	22	808	830
Hálózatépítő	15	654	669
Tárgyalásos	37	251	288
Parlamenti	18	278	296
Új mozgalmi	25	394	419
Összesen*	94	1943	2037

* Mivel az egyes időszakok résztvevői között átfedések vannak, az összegzés sorban található szám kisebb, mint amely a korszakok résztvevőinek automatikus összeadásával keletkezne.

A fenti ábrákat és táblázatokat összevetve kitűnik, hogy a korszakok teljes csoportjai között nagyobb volt a folytonosság, mint a korszakok *core* csoportjain belül. Mindez azt sugallja, hogy a közkeletű vélekedésekkel szemben nem az egyes szerveződések kemény magja vitte végig a rendszerváltás minden egyes fázisát, hanem inkább a kemény magon kívül eső aktivisták.

Ezek az adatok megalapozzák azt a következtetést, amely szerint a magyar rendszerváltást gördülő jellegűként érdemes leírunk. Nem egyetlen, minden időszakban jelen lévő „élcsapat” vitte végig a rendszerváltást, hanem egymással kissé átfedésben lévő, de alapvetően egymást váltó csoportok. Mindegyik vizsgált időszaknak

megvolt a maga kemény magja, de ezek között meglepően kicsi volt az átfedés. Metaforikusan kifejezve, a rendszerváltás aktív résztvevőit nem úgy kell elképzelnünk, mint végig egyetlen csónakban evező versenyzőket, hanem sokkal inkább, mint egy váltófutás résztvevőit, akik egymásnak adják át a stafétabotot. Mindenki lefutja a maga körét, de a lényeg a csapat győzelme. Ahogy az események az egymást követő szakaszokban lezajlottak, úgy bővült fokozatosan a szimpatizánsok, támogatók és résztvevők köre, majd a rendszerváltást követően a részvétel nem hirtelen, hanem ugyancsak fokozatosan hagyott alább.

A forradalomelméletekből ismerős az a megközelítés, amely szerint a forradalom győzelme nem jelenti automatikusan a társadalmi aktivitás leállását, mert a kivételes állapotból nem lehet egyik napról a másikra visszaállni a „normál” állapotba. Ennek alapján vettem fel a Demokratikus Charta „új mozgalmi” korszakát az elemzésbe, mert ez a rendszerváltás utáni, mozgalmi-demokráciavédő kezdeményezés végső soron a rendszerváltás levezető szakaszát jelentette.

A váltófutás metaforája, mint a rendszerváltás résztvevőire és dinamikájára vonatkozó fő állítás alól csak akkor tehetünk kivételt, ha a rendszerváltás három értelmiségi pártja (Fidesz, MDF, SZDSZ) elnökeinek karrierútját vizsgáljuk az 1989–2010 közötti korszakban. A Fidesz négy elnöke közül hárman már az 1988-as hálózatépítő korszakban fontos szerepet játszottak,⁵⁸⁴ a negyedik pedig az EKA tárgyalásain tűnt fel.⁵⁸⁵ Valamennyien ott voltak tehát a demokrácia születésénél. Az MDF öt elnöke közül a legelső csak egy évvel korábban zárták ki a kommunista pártból; egy elnök már a disszidens korszakban is aktív volt, egy másik a hálózatépítő korszakban tűnt fel, kettő pedig az EKA-tárgyalások idején. Mindannyian a Harmadik Köztársaság alapító atyái közé tartoznak. Csupán egyetlen olyan MDF-elnök volt, aki 1989 után, a parlamenti időszakban bukkan fel.⁵⁸⁶ Az SZDSZ kilenc elnöke közül hárman a disszidens korszakból, ketten a hálózatépítő időszakból, egy az EKA-tárgyalások idejéből lettek ismertek, tehát ők ugyancsak „alapító atyák”. Mellettük egy pártelnök a parlamenti korszakból, ketten pedig a parlamenten kívüli, civil életből érkezve kerültek a párt élére.⁵⁸⁷

A Fidesz elnökei közül négyből négyen, az MDF elnökei közül hatból öten, az SZDSZ elnökei közül kilencből hatan az 1990 előtti (disszidens, hálózatépítő, tárgyaló) időszakokból jöttek. Mindez a három rendszerváltó, értelmiségi jellegű párt esetében összesítve azt jelenti, hogy a 19 elnökből 15 fő már az első parlament megválasztása előtt befolyásos szereplője volt pártjának. A rendszerváltás idején vál-

⁵⁸⁴ Ader János, Kövér László, Orbán Viktor. (Utóbbi kettő egyszerre mind a Fidesz alapító tagja is volt.)

⁵⁸⁵ Pokorni Zoltán, aki az EKA idején még a Liga színeiben tárgyalt.

⁵⁸⁶ A felbukkanás időrendjében: Bíró Zoltán (az MSZMP-ből 1988-ban kizárva), Für Lajos (disszidens korszak), Lezsák Sándor (hálózatépítő korszak), Antall József, Szabó Iván (EKA-tárgyalások), Dávid Ibolya (parlamenti korszak).

⁵⁸⁷ A felbukkanás időrendjében: Kis János, Demszky Gábor, Magyar Bálint a disszidens korszakban, Fodor Gábor és Pető Iván a hálózatépítő korszakban, Tölgyessy Péter az EKA-tárgyalásokon tűnt fel. Ők egyúttal a Harmadik Köztársaság alapító atyái is. Velük szemben Kuncze Gábor a parlamenti korszakban tűnt fel. Kóka János miniszteri pozíciója után lett pártelnök, Retkes Attila pedig politikai előélet nélkül, a civil életből érkezett a párt élére.

alt szereplés olyan erősen meghatározta néhány vezető politikus életútját, hogy később, mintegy húsz éven át szinte kizárólag azok lehettek a pártok elnökei, akik ott bábáskodtak az új demokrácia születésénél. 1989 hatása tehát a pártok vezetőinek egyéni életútjában sokkal meghatározóbb volt, mint általában pártjaik történetében.

Ha csak az elnökök személyét nézzük, megalapozottnak tűnik a „kemény mag” teória, mert ők szinte valamennyien rendszerellenzéki pozícióból indultak. Mindazonáltal, mint láttuk, itt sem irányították egyetlen időszak aktivistái a rendszerváltás egész folyamatát. A rendszerellenzék maga is heterogén volt. Bár utólag, távolabbról nézve, joggal tűnik úgy, hogy például Szabad György és Demszky Gábor ugyanannak a rendszerváltó „kemény magnak” voltak tagjai, abban a korban ez ők nem így gondolták. Amint azt egy korábbi fejezetben kimutattam, nemcsak a politizáló értelmiség volt megosztott és egymással szemben gyanakvó, hanem a hatalom és az ellenzék viszonyában is egymást váltották a kooptáció, a kooperáció és a konfrontáció stratégiái, amelyek újabb szereplőket hoztak felszínre. Mindehhez hozzájárult az ellenelit belső megosztottsága.

Ha pedig a rendszerváltás aktivistáinak szélesebb körét vizsgáljuk, akkor a „kemény mag” elmélet ellenkezője igazolódik be: a rendszerváltás tovagördülő, szélesebb sodrású eseményfolyamában új és új csoportok játszottak meghatározó szerepet. Néhány főszereplő több felvonásban (de nem az összesben) is szerephez jutott, – a forgószínpadon folyamatosan váltották egymást a szereplők.

4. NEMI ÉS ÉLETKORI VÁLTOZÓK

4.1. A nemek megoszlása

Ami a résztvevők nemi megoszlását illeti, az összes résztvevő több mint háromnegyede (78,20%), 1593 fő férfi volt, és csak valamivel több mint egyötöde (21,80%), azaz 444 fő nő⁵⁸⁸ (lásd 37. táblázat). Szembetűnő, hogy a nők aránya az első időszakban volt a legmagasabb, és a mozgalmi politizálás három időszakában 26,75%, 22,42% és 18,85%-ot mutatott, vagyis egyértelműen csökkenő tendenciát.

De ha nemcsak a mozgalmi, hanem a „hatalmi” szakaszokat nézzük (a tárgyalós és a parlamenti korszakot), akkor még világosabbá válik, hogy a nők részvétele az új politikai rezsim kialakításában és működtetésében igen alacsony volt. 1989-ben az Ellenzéki Kerekasztal résztvevői között mindössze 30 nő szerepelt (10,42%), a parlament megalakulásakor a három, kimondottan értelmiségi párt (MDF, SZDSZ, Fidesz) frakciójában pedig még ennél is kisebb arányban képviselték magukat (6,76%).

⁵⁸⁸ A férfiakat 1-es, a nőket 2-es számmal jelöltem.

Bár az ellenzéki mozgalmi időszakában sem beszélhetünk a két nem közötti egyenlőségről, amikor hatalmi politikára került sor, a nemi arányok még inkább eltolódtak a férfiak javára.

37. táblázat. Az ellenzéki aktivisták megoszlása nemenként és korszakonként

NEMEK	DISSZIDENS 1977–1987	HÁLÓZATÉPÍTŐ 1988	TÁRGYALÁSOS 1989	PARLAMENTI 1990	ÚJ MOZGALMI 1991–1994	TELJES IDŐSZAK 1977–1994
Férfi	608 fő (73,25%)	519 fő (77,58%)	258 fő (89,58%)	276 fő (93,24%)	340 fő (81,15%)	1593 fő (78,20%)
Nő	222 fő (26,75%)	150 fő (22,42%)	30 fő (10,42%)	20 fő (6,76%)	79 fő (18,85%)	444 fő (21,80%)
Összesen (100%)	830 fő	669 fő	288 fő	296 fő	419 fő	2037 fő

Összességében elmondható, hogy amikor mozgalmi politikáról volt szó, a nők aránya megközelítette az összes résztvevő egynegyedét, amikor azonban hatalmi politikára került sor, akkor átlagosan egytized alatt maradt. Mindez alátámasztja azt a korábbi és későbbi korszakokból ismerős tendenciát, amely szerint minél jobban közelítünk a hatalom felsőbb csúcsaihoz, annál kevesebb nő szereplőt találhatunk ott.

4.2. Az életkori megoszlás

A fenti különböző *core* csoportokhoz – figyelembe véve a csoportok közti átfedéseket – összesen 120 fő tartozott, ebből négy személy esetében⁵⁸⁹ nem találtunk születési évre – és így korra – vonatkozó információt. A *core* csoportok tagjainak életkori megoszlásából viszonylag kevés következtetést lehet levonni. Az biztos, hogy a vizsgált korszak egészét tekintve a legfiatalabb (23 év) és a legidősebb (75 év) között igen nagy a korkülönbség, ugyanakkor a *core* csoportba tartozók átlagéletkora 46 év volt, és a résztvevők többsége 34 és 58 év között járt (lásd 38. táblázat).

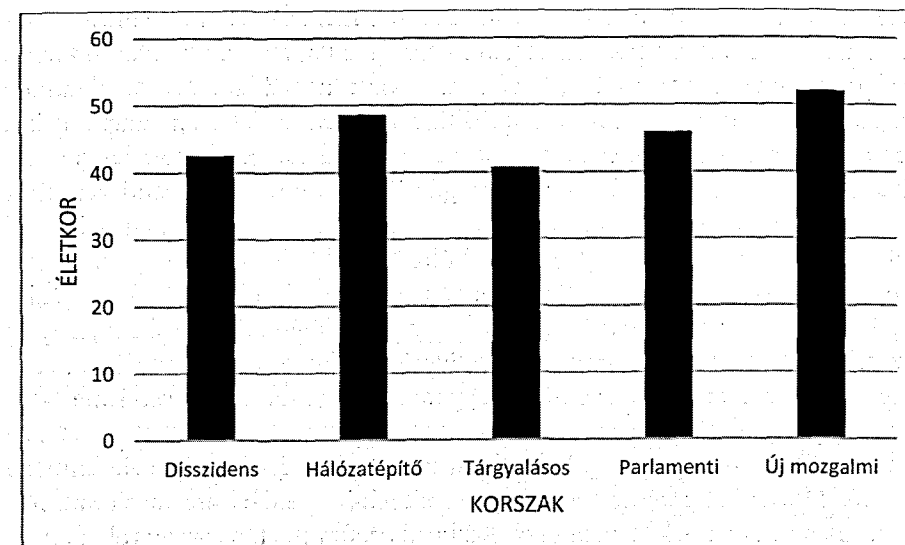
Az öt korszak résztvevőinek átlagéletkora 41 és 52 év közé esik, de ahogy azt a 13. ábra mutatja, itt nem lehet valamiféle trendről beszélni. A disszidens és a hálózatépítő korszak résztvevői átlagosan 5–11 évvel voltak fiatalabbak a másik három korszak szereplőinél.

⁵⁸⁹ Csomós Gyula, Éliás Sára, Nagy András, és Timkó Iván.

38. táblázat. Az ellenzéki aktivisták *core* csoportjainak megoszlása életkor szerint az egyes korszakokban és az egész időszakot tekintve

KORSZAK	FŐ	ÁTLAG	SZÓRÁS	LEGFIATALABB	LEGIDŐSEBB
Disszidens	21	42,56	10,16	25	73
Hálózatépítő	15	48,60	14,61	25	71
Tárgyalásos	35	40,74	10,74	23	65
Parlamentari	18	45,94	13,09	23	65
Új mozgalmi	25	52,06	10,88	37	75
Összesen	114	45,98	11,90	23	75

13. ábra. Az ellenzéki aktivisták életkori átlagának változása az öt korszakban (1977–1994)

Annak ellenére, hogy a disszidens korszak tíz éve során maguk a résztvevők is öregedtek, átlagéletkoruk 42,5 év maradt, és érdekes módon – valószínűleg a Fidesz részvétele miatt – a kerekasztal-tárgyalásokat is a fiatalabb korosztály magasabb fokú aktivitása jellemezte. Ugyanakkor a hálózatépítő korszakban csatlakozó új generáció nem tudta ellensúlyozni a mozgalom alapvetően idősebb nemzedékre épülő összetételét. Várható volt, hogy a szabadon választott országgyűlésbe a tapasztaltabbak és így a valamivel magasabb átlagéletkorúak (46 év) kerülnek be, hiszen a pártok az egyéni kerületekben ismert, helyi pozícióval és tekintéllyel bíró jelölteket igyekeztek indítani.

Ezzel szemben némiképp meglepő, hogy az új mozgalmi korszak legaktívabbjai a legidősebb korosztályból kerültek ki. A Demokratikus Charta köré szerveződő új mozgalmi korszakban mért viszonylag magas, 52 éves átlagéletkor, valamint a korábbi mozgalmi periódusokkal való viszonylag kis személyi átfedés váratlan jelenség. Az új mozgalmi korszakban nem elsősorban arról volt szó, hogy a korábbi mozgalmi korszak „nagy öregjei” tértek volna vissza, hanem arról, hogy a visszatérőkhöz főként a náluk valamivel idősebb korosztály csatlakozott. Mindez megerősíti azt a feltevést, hogy az új mozgalmi időszakban a középgeneráció azon tagjai akartak utólag részesülni a rendszerváltás élményéből, akik a nyolcvanas években még jórészt passzívak voltak a közéleti kérdésekben.

5. A FOGLALKOZÁSOK MEGOSZLÁSA

Mivel minden egyes eseménynél, akciónál megjeléntem a résztvevők foglalkozását, ebben a fejezetben ezt elemzem korszakonként. Az ellenzéki akciók, aláírásgyűjtések alkalmával a résztvevők általában a foglalkozásukat is feltüntették, így itt ezeket vettem figyelembe. Olyan esetben, mint például a pártfrakcióhoz tartozás, a résztvevők foglalkozását nyilvánosan elérhető életrajzuk alapján állapítottam meg.

Ezeket az adatokat 38 foglalkozási kategóriába soroltam be. A rendszerváltás aktivistáit fentebb 2037 főben azonosítottam, itt, a foglalkozások megoszlásánál azonban összlétszámuk csupán 1856 fő. A különbség abból adódik, hogy 181 fő esetében nem sikerült a foglalkozást minden kétséget kizáróan azonosítani. Sok aláírásnál eleve hiányzott a név után a foglalkozás megjelölése. Hiányzóként jelöltem valaki foglalkozását akkor is, ha például az illető a foglalkozása helyett a beosztását (igazgató, csoportvezető, ösztöndíjas) vagy társadalmi szerepét, egyéb ismertetőjelét (56-os özvegy, Nagy Imre leánya) nevezte meg.

A késő Kádár-korszakban gyakran előfordult, hogy az értelmiségiek különböző foglalkozásokat adtak meg az egyes eseményeknél: így például ugyanaz a személy egy tízéves időszakon belül lehetett esztéta, kritikus, fordító, tanár vagy valami más. Olykor az is előfordult, hogy egyes szereplők egymástól nagyon távol eső foglalkozásokat jelöltek meg aszerint, hogy éppen milyen állásban dolgoztak: így lehetett a szabadúszó nyelvtanárból könyvesbolti eladó, vagy a filozófusból benzinkútkezelő. Abban az esetben, ha valaki eltérő foglalkozásokat jelölt meg különböző eseményeknél, mind a teljes időszakra, mint pedig a részidőszakok esetében az adott időszakban elsőként megjelölt foglalkozását vettem figyelembe. Hasonlóképpen az öt korszak, valamint a teljes időszak foglalkozási eloszlásánál szintén a korszakban először megadott foglalkozást regisztráltam.

5.1. A teljes időszak (1977–1994)

A teljes időszak foglalkozási megoszlása egyértelműen megerősíti azt a feltevést, hogy a bölcsész- és társadalomtudományi értelmiség játszotta a legfontosabb szerepet a rendszerváltás kitüntetett eseményeiben. Mint a 39. táblázatból kitűnik, a résztvevők között a legnagyobb számban irodalmárok (225 fő, 12,12%) fordultak elő, amely kategória magában foglalja például az írókat, költőket, műfordítókat, esztétákat, kritikust is. Hasonlóan nagy számban jelentek meg a művészek (223 fő, 12,02%), ami annak is köszönhető, hogy itt szintén olyan átfogó kategóriáról van szó, amelybe beletartoznak például az előadóművészek, a filmművészek, a zenészek, valamint a képző- és iparművészek. Az újságírók (217 fő, 11,69%) nagy száma első ránézésre meglepőnek tűnik, de mivel a sajtó 1989 végére fölszabadult, az utolsó három korszakban az újságírók (szerkesztők, riporterek stb.) viszonylag nagy számban áramlottak be az ellenzéki események szereplői közé.

A negyedik legnagyobb önálló kategória a fizikai dolgozóké (126 fő, 6,79%); az ő részvételük némiképp árnyalja a rendszerváltásról, mint kizárólagos értelmiségi teljesítményről alkotott képet. Ugyanakkor az összes ismert foglalkozású résztvevőhöz (1856 fő) képest a munkások mindössze 6,79 százalékos aránya nagyon alacsonynak tűnik. Ez empirikusan is nyilvánvalóvá teszi, hogy a rendszerváltás hosszú évtizedének ellenzéki kulcsszereplői 93,21 százalékban értelmiségiek voltak.

39. táblázat. Az ellenzéki aktivisták foglalkozási megoszlása (1856 fő) a teljes időszakban (1977–1994)

FOGLALKOZÁSI KATEGÓRIA	ELŐFORDULÁS SZÁMA (FŐ)	ELŐFORDULÁS ARÁNYA (%)
Irodalmár	225	12,12
Művész	223	12,02
Újságíró	217	11,69
Fizikai dolgozó*	126	6,79
Közgazdász	118	6,36
Történész	103	5,55
Szociológus	102	5,50
Pedagógus	99	5,33
Mérnök	94	5,06
Jogász	92	4,96
Egyetemi/főiskolai hallgató	82	4,42
Orvos	61	3,29
Egyéb tudós/kutató	42	2,26
Filozófus	28	1,51
Szabadfoglalkozású	28	1,51

FOGLALKOZÁSI KATEGÓRIA	ELŐFORDULÁS SZÁMA (FŐ)	ELŐFORDULÁS ARÁNYA (%)
Adminisztratív munkakörben alkalmazott*	26	1,4
Egyházi személy	22	1,19
Kémikus/vegyszer	20	1,08
Pszichológus	18	0,97
Matematikus	16	0,86
Egészségügyi/szociális szakember	15	0,81
Néprajztudós	13	0,7
Politológus	13	0,7
Nyugdíjas*	12	0,65
Politikus	12	0,65
Fizikus	10	0,54
Állatorvos	7	0,38
Számítástechnikus	7	0,38
Gazdasági szakember*	4	0,22
Könyvelő	4	0,22
Mezőgazdász	4	0,22
Nyelvtudós	3	0,16
Vallástudós	3	0,16
Biológus	2	0,11
Geológus	2	0,11
Sportszemélyiség*	2	0,11
Tanuló*	1	0,05
Összesen	1,856	100

* Nem értelmiségi

Az egész időszakra vonatkozóan is jelentősnek mondható a közgazdászok (118 fő), mérnökök (94 fő), jogászok (92 fő) és orvosok (61 fő) szerepe, de ezeknek a foglalkozási csoportoknak a képviselői elsősorban a hatalmi (tárgyalásos és parlamenti) szakaszokban voltak dominánsak, a mozgalmi szakaszokban kevésbé.

A várakozásnak megfelelően magas volt a szabad társadalomtudományi és humánértelmiségi pályák aránya. Ha összeadjuk a történész (103 fő), a szociológus (102 fő), a filozófus és szabadfoglalkozású (28-28 fő), a pszichológus (18), politológus és néprajztudós (13-13 fő), valamint a nyelvtudós és vallástudós (3-3) résztvevők számát, akkor 311 főt kapunk, ami az összes résztvevő 16,7 százaléka.

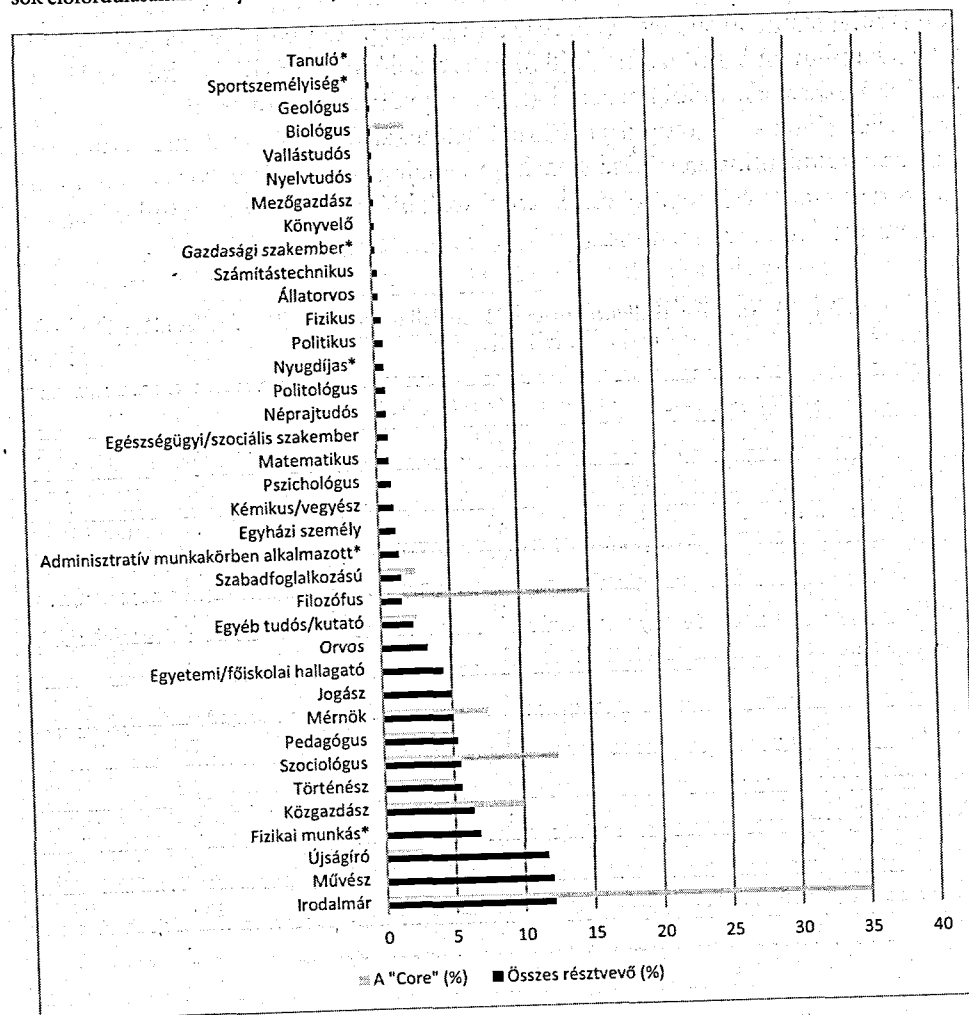
A teljes időszakra vonatkozóan a 40. táblázatban közlöm a legaktívabb résztvevők (a *core* csoport tagjai) foglalkozását, ahol mind a foglalkozások, mind pedig a résztvevők száma jóval kevesebb. A listát itt is az irodalmárok vezetik (14 fő), de közvetlenül utánuk a filozófusok (6 fő), a szociológusok (5 fő) és a közgazdászok (4 fő) következnek. Utóbbi három kategória együttesen 15 főt ad ki.

A teljes időszak *core* csoportjában szembetűnő az újságírók és természettudósok visszaesése, valamint még inkább az, hogy sem jogászok, sem orvosok, sem munkások nem jelennek meg. Közülük a jogászok hiánya a várakozásaimhoz képest meglepetés.

40. táblázat. A legaktívabb (*core*) ellenzéki szereplők foglalkozási megoszlása a teljes időszakban (1977–1994)

FOGLALKOZÁSI KATEGÓRIA	ELŐFORDULÁS SZÁMA (FŐ)	ELŐFORDULÁS ARÁNYA (%)
Irodalmár	14	35
Filozófus	6	15
Szociológus	5	12,5
Közgazdász	4	10
Mérnök	3	7,5
Pedagógus	2	5
Történész	2	5
Biológus	1	2,5
Egyéb tudós/kutató	1	2,5
Szabadfoglalkozású	1	2,5
Újságíró	1	2,5
Összesen	40	100

14. ábra. Az összes ellenzéki szereplő és a legaktívabbak (core) csoportjának összehasonlítása a foglalkozások előfordulásának arányában a teljes korszakban (1977–1994)

* Nem értelmiségi.

Amint az a 40. táblázatból és a 14. ábrából egyaránt kiolvasható, amikor a „kemény mag” aktivitására volt szükség, akkor rendre az irodalmárok, filozófusok, szociológusok és közgazdászok kerültek előtérbe. Hiába képezték a magyar ellenzéki szereplők összlétszámán belül nem elhanyagolható méretű csoportot a művészek, az újságírók, a jogászok, az orvosok és a munkások, a legfontosabb kérdésekben és helyzetekben mégis háttérbe szorultak a fenti csoportok tagjai mögött.

5.2. A disszidens korszak (1977–1987)

A disszidens korszak ellenzéki tevékenységét azt jellemezte, hogy ekkor volt a tiltakozás a leginkább elszigetelt, és ekkor volt a legnagyobb az eseményben való részvétel politikai kockázata. Egy-egy petíció aláírása vagy a hatalom szemében „rossz kor”, „rossz helyen” elkövetett publikáció állásvesztéssel, fokozott cenzúrával vagy akár az alkotókat hosszabb időn át sújtó szilenciummal is járhatott. A kockázat behatárolta a cselekvési lehetőségeit azoknál, akik állami intézményekben dolgoztak.

Nem meglepő, hogy a disszidens korszak kulcseseményeiben szerepet vállaló összesen 629 személy többsége leginkább a szabad értelmiségi pályákról érkezett (41. táblázat). Közülük 218 fő, tehát az összes résztvevő több mint egyharmada (34,66%) irodalmár vagy művész volt. Számos történész, szociológus, filozófus, pszichológus, szabadfoglalkozású és egyéb tudós kutató szerepel a listán, összesen 155 fő, ami valamennyi résztvevő közel egynegyede (24,6%).

Meglepőnek tűnhet a pedagógusok, az újságírók, az egyetemi és főiskolai hallgatók, valamint a fizikai dolgozók komoly száma, de mivel ők nem kerültek be a 22 fős core csoportba, számarányuk nem tükrözi a befolyásukat. Másrészt, ha valaki önmagát pedagógusként vagy újságíróként határozta meg, abból még nem következett, hogy állásban is volt. Feltehetően e kohorszokban volt a legmagasabb a pályáról kisodródottak aránya, akik azonban önmagukat nyilvánosan továbbra is a végzettségük szerint azonosították.

41. táblázat. A disszidens korszakban szerepet vállaló összes ellenzéki szereplő (629 fő) megoszlása foglalkozás szerint (1977–1987)

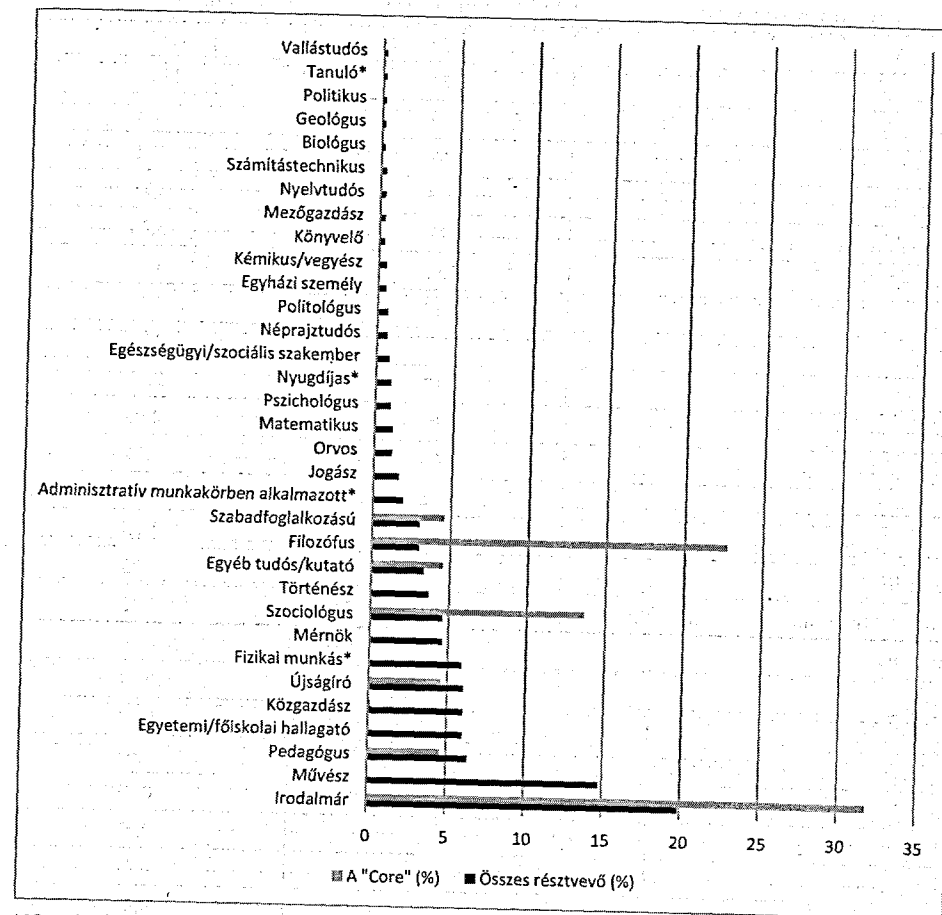
FOGLALKOZÁSI KATEGÓRIA	ELŐFORDULÁS SZÁMA (FŐ)	ELŐFORDULÁS ARÁNYA (%)
Irodalmár	125	19,87
Művész	93	14,79
Pedagógus	40	6,36
Egyetemi/főiskolai hallgató	38	6,04
Közgazdász	38	6,04
Újságíró	38	6,04
Fizikai dolgozó*	37	5,88
Mérnök	29	4,61
Szociológus	29	4,61
Történész	23	3,66
Egyéb tudós/kutató	21	3,34
Filozófus	19	3,02
Szabadfoglalkozású	19	3,02

FOGLALKOZÁSI KATEGÓRIA	ELŐFORDULÁS SZÁMA (FŐ)	ELŐFORDULÁS ARÁNYA (%)
Adminisztratív munkakörben alkalmazott*	12	1,91
Jogász	10	1,59
Orvos	7	1,11
Matematikus	7	1,11
Pszichológus	6	0,95
Nyugdíjas*	6	0,95
Egészségügyi/szociális szakember	5	0,79
Néprajztudós	4	0,64
Politológus	4	0,64
Egyházi személy	3	0,48
Kémikus/vegyszer	3	0,48
Könyvelő	2	0,32
Mezőgazdász	2	0,32
Nyelvtudós	2	0,32
Számítástechnikus	2	0,32
Biológus	1	0,16
Geológus	1	0,16
Politikus	1	0,16
Tanuló*	1	0,16
Vallástudós	1	0,16
Összesen	629	100

* Nem értelmiségi

A disszidens korszak legaktívabb (*core*) ellenzéki szereplőinek foglalkozási listája egyértelművé teszi a szabad értelmiségi pályák dominanciáját, azon belül a bölcsész- és társadalomtudományi értelmiség felülreprezentáltságát (15. ábra). Azt a következtetést is levonhatjuk, hogy amikor valamilyen akcióra került sor, akkor még inkább előtérbe kerültek az irodalmárok és a szociológusok, illetve – számárányukhoz képest a legnagyobb „ugrást” végrehajtva – a filozófusok. Ez a csoport a disszidens korszak teljes ellenzéki résztvevői körében csak a 12. legnépesebb volt, de a befolyást jelző *core* csoportban a 2. helyre került, közvetlenül az irodalmárok mögé.

15. ábra. A disszidens korszak ellenzéki szereplőinek és legaktívabb (*core*) csoportjának összehasonlítása a foglalkozások előfordulásának arányában (1977–1987)

* Nem értelmiségi.

5.3. A hálózatépítő időszak (1988)

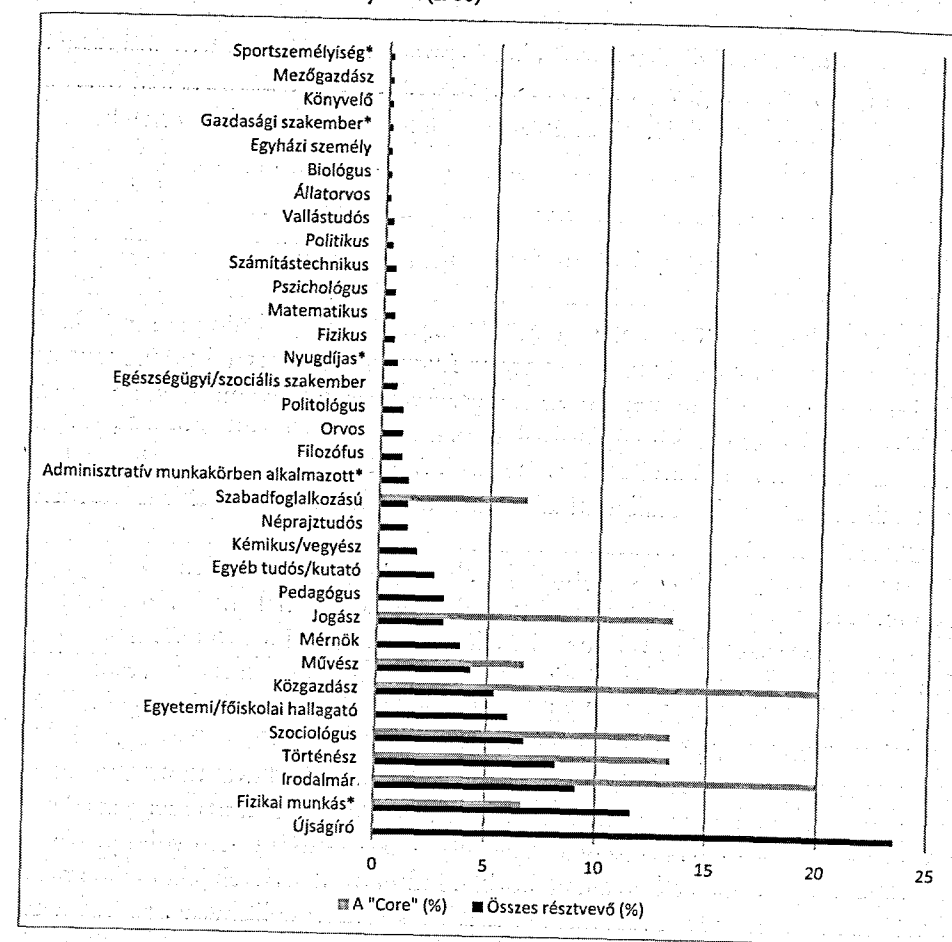
Mint a fenti elemzésekből kitűnik, a hálózatépítő, pártosodó, rendszerváltó szakasz szimpatizánsok százait hozta az ellenzék holdudvarába. De nem egyszerűen a holdudvar bővült, hanem teljesen új csoportok jelentek meg, amelyek egészen 1988-ig passzívak voltak. A tömegesedést jelzi, hogy ekkor már az újságírók (150 fő, 23,51%) vezették az összes ellenzéki szereplők listáját, őket a fizikai dolgozók követték (74 fő, 11,6%), míg az irodalmárok a harmadik helyre estek vissza (58 fő, 9,09%). Mind ezt a 42. táblázat mutatja be.

42. táblázat. A hálózatépítő korszak összes ellenzéki szereplőjének (638 fő) foglalkozás szerinti megoszlása (1988)

FOGLALKOZÁSI KATEGÓRIA	ELŐFORDULÁS SZÁMA (FŐ)	ELŐFORDULÁS ARÁNYA (%)
Újságíró	150	23,51
Fizikai munkás*	74	11,6
Irodalmár	58	9,09
Történész	52	8,15
Szociológus	43	6,74
Egyetemi/főiskolai hallgató	38	5,96
Közgazdász	34	5,33
Művész	27	4,23
Mérnök	24	3,76
Jogász	19	2,98
Pedagógus	19	2,98
Egyéb tudós/kutató	16	2,51
Kémikus/vegyszer	11	1,72
Néprajztudós	8	1,25
Szabadfoglalkozású	8	1,25
Adminisztratív munkakörben alkalmazott*	8	1,25
Filozófus	6	0,94
Orvos	6	0,94
Politológus	6	0,94
Egészségügyi/szociális szakember	4	0,63
Nyugdíjas*	4	0,63
Fizikus	3	0,47
Matematikus	3	0,47
Pszichológus	3	0,47
Számítástechnikus	3	0,47
Politikus	2	0,31
Vallástudós	2	0,31
Állatorvos	1	0,16
Biológus	1	0,16
Egyházi személy	1	0,16
Gazdasági szakember*	1	0,16
Könyvelő	1	0,16
Mezőgazdász	1	0,16
Sportszemélyiség*	1	0,16
Összesen	638	100

* Nem értelmiségi

16. ábra. A hálózatépítő időszak ellenzéki szereplőinek és legaktívabb (core) csoportjának összehasonlítása a foglalkozások előfordulásának arányában (1988)

* Nem értelmiségi

Mindez a változás azonban továbbra sem tükröződött a hálózatépítő korszak 15 fős *core* csoportjában, ahol az irodalmárok és közgazdászok mellett a jogászok, a közgazdászok és a szociológusok vitték a prímet. Egy fizikai munkás bekerült az 1988-as *core* csoportba, a filozófusok viszont már nem játszottak szerepet.

Látván az újságírók magas részvételét és győngye befolyását az ellenzéki mozgalom e szakaszára, nehéz szabadulni a gyanútól, hogy az újságírók egy része valójában csak résztvevő megfigyelője volt az eseményeknek. Elképzelhető, hogy magas számarányuk abból is adódik, hogy tudósítani jártak az eseményekre, de aláírásukkal kifejezték szimpátiájukat vagy azonosulásukat a mozgalommal. Azt sem érdemes szem elől téveszteni, hogy ebben az időben a szamizdat orgánumok szerzői és szerkesztői már nem vállaltak különösebb kockázatot azzal, ha önmagukat újságíróként aposztrofálták az aláíróíveken.

Végül a közgazdászok és jogászok bekerülését a legaktívabbak közé az magyarázza, hogy ez a korszak nemcsak a tüntetéseké volt, hanem a pártok és egyéb szervezetek alapításáé is, ahol alapszabályokat és programokat kellett írni. Ehhez már nem hiányozhatott a jogi vagy közgazdasági szaktudás.

A hálózatóépítő korszak teljes és *core* csoportjának foglalkozási összetételét a 16. ábra tartalmazza.

5.4. A tárgyalós korszak (1989)

A rendszerváltás egész történetében fordulópontot jelentett az újonnan megalakított ellenzéki pártok összefogása, amely az Ellenzéki Kerekasztal 1989. márciusi létrehozásában nyilvánult meg. Az EKA tagszervezetei kinyilvánították, hogy nem külön-külön, hanem csakis együtt hajlandók tárgyalni az MSZMP-vel a szabad választásokhoz vezető út politikai feltételeiről. Az EKA struktúrája megkövetelte a szakmai ismereteket és a szakpolitikai vitákban való kompetens részvételt az ellenzéki pártok részéről.

Nem csoda, hogy a hirtelen támadt hatalmi vákuumban minden párt környezetében feltűntek a szakértők, akik közül sokat szinte azonnal „mélyvízbe dobtak” a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások pártdelegátusaiként. Mint említettem, az ellenzéki értelmiségi politizálás feltárásakor azokra a pártokra és szervezetekre koncentráltam, amelyek szervesen nőttek ki a nyolcvanas évek értelmiségi mozgalmából, és eltekintettem a történelmi pártok összetételének statisztikai elemzésétől. Úgy döntöttem, hogy a történelmi pártok személyi összetételével kvantitatív megközelítésben azért nem foglalkozom, mert ezekben a (sokszor betiltott) szervezetekben a Kádár-korszakban értelmiségi karrier kibontakoztatására nem volt lehetőség. A történelmi pártok esetében a fiatalokban indult pártkarriernek jellemzően megtörttek, és a pártok – idős vezetőként visszatérő – egykori politikusai számkivettként és osztályidegenként éltek a Kádár-rendszerben.

Ezért a 43. táblázat az EKA négy szervezete (Fidesz, Liga, MDF, SZDSZ) összetételével foglalkozik, összesen 171 fő foglalkozásával, amelyek közül a jogászok és közgazdászok (37-37 fő), valamint a szociológusok (26 fő) vitték a prímet. E három foglalkozási csoport képviselői (100 fő) a négy szervezet összes tárgyalójának 58,48 százalékát tették ki.

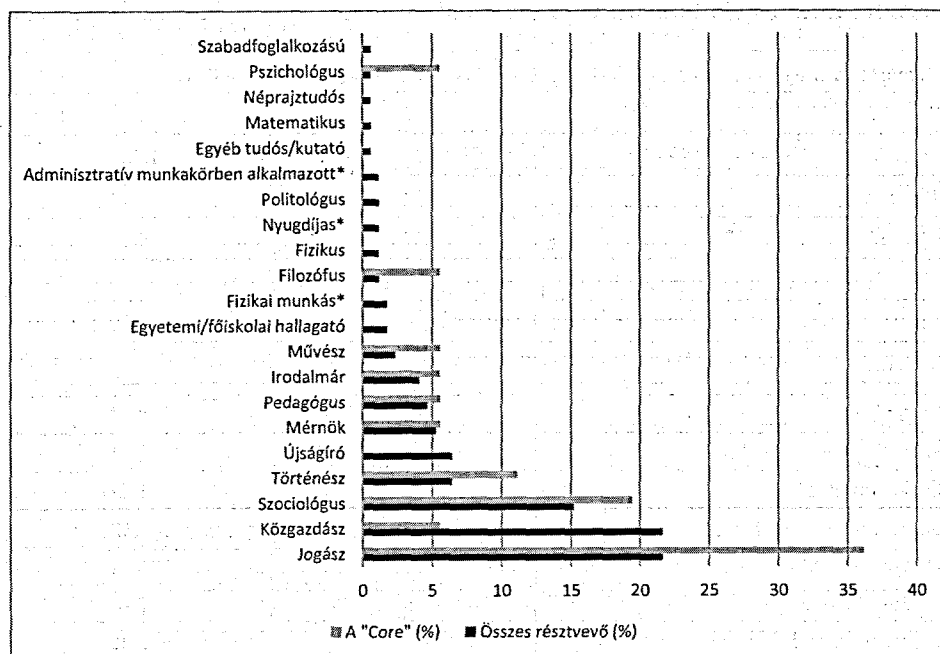
Ehhez képest a tárgyalós korszak fent említett négy szervezete *core* csoportjának (36 fő) több mint egyharmadát a jogászok alkották (13 fő); éppen annyian voltak, mint az utánuk következő szociológusok (7 fő) és történészek (4 fő) együttevén. Csupán ez a három foglalkozási csoport a tárgyalós korszak legaktívabb szereplőinek, azaz „kemény magjának” 72 százalékát alkotta. Minderről lásd a 17. ábrát.

43. táblázat. A tárgyalós korszak négy ellenzéki szervezete (Fidesz, Liga, MDF, SZDSZ) összes résztvevőjének (171 fő) foglalkozás szerinti megoszlása (1989)

FOGLALKOZÁSI KATEGÓRIA	ELŐFORDULÁS SZÁMA (FŐ)	ELŐFORDULÁS ARÁNYA (%)
Jogász	37	21,64
Közgazdász	37	21,64
Szociológus	26	15,2
Történész	11	6,43
Újságíró	11	6,43
Mérnök	9	5,26
Pedagógus	8	4,68
Irodalmár	7	4,09
Művész	4	2,34
Egyetemi/főiskolai hallgató	3	1,75
Fizikai munkás*	3	1,75
Filozófus	2	1,17
Fizikus	2	1,17
Nyugdíjas*	2	1,17
Politológus	2	1,17
Adminisztratív munkakörben alkalmazott*	2	1,17
Egyéb tudós/kutató	1	0,58
Matematikus	1	0,58
Néprajztudós	1	0,58
Pszichológus	1	0,58
Szabadfoglalkozású	1	0,58
Összesen	171	100

* Nem értelmiségi

17. ábra. A tárgyalásos korszak négy ellenzéki szervezete (Fidesz, Liga, MDF, SZDSZ) összes képviselőjének és legaktívabb (core) tagjainak megoszlása foglalkozás szerint (1989)

* Nem értelmiségi

5.5. A parlamenti korszak (1990–1994)

A kerekasztal-tárgyalások résztvevői egy részének egyenes útja vezetett a tárgyalásoktól az első szabadon választott parlamentbe. De az új parlament tagjainak döntő többsége kívülről jött. A korábbi rendszerellenzéki pártok a választások miatt arra kényszerültek, hogy az ország egész területén, valamennyi választókerületben létrehozzák csoportjukat vagy helyi szervezetüket. 1989 második felében jött el a pillanat, amikor az ellenzéki értelmiségieknek végleg ki kellett lépniük a budapesti keretek közül, és meg kellett találniuk azokat a helyben közismert, népszerű, véleményformáló személyeket, akiket a párt jelöltjeként elindíthattak a választásokon.

Itt már egyértelműen a nyerési esélyek voltak a meghatározó szempontok, ezért olyan foglalkozások képviselői törtek előre, akikkel a helyi társadalom tagjai gyakran találkoztak, akiket ismertek és elfogadhatónak tartottak. A nyolcvanas évek mozgalmából kinőtt három párt (Fidesz, MDF, SZDSZ) összesen 292 személyt juttatott a parlamentbe. Közülük a legtöbben jogászok, mérnökök, orvosok, pedagógusok és közgazdászok voltak; az öt foglalkozási kategóriából összesen 171 fő, vagyis a három párt képviselőinek 58,5 százaléka. Az irodalmárok száma 12-re, a fizikai dolgozók száma 10-re, a művészeké pedig 6-ra csökkent. A foglalkozások köréből

eltűntek a korai ellenzéki korszakokra jellemző „kétes egzisztenciák” (például a szabadfoglalkozású értelmiségiek). A parlamenti értelmiségi elit a választói akarathoz igazodva a „normális”, *mainstream* értelmiségi foglalkozások képviselőiből állt.

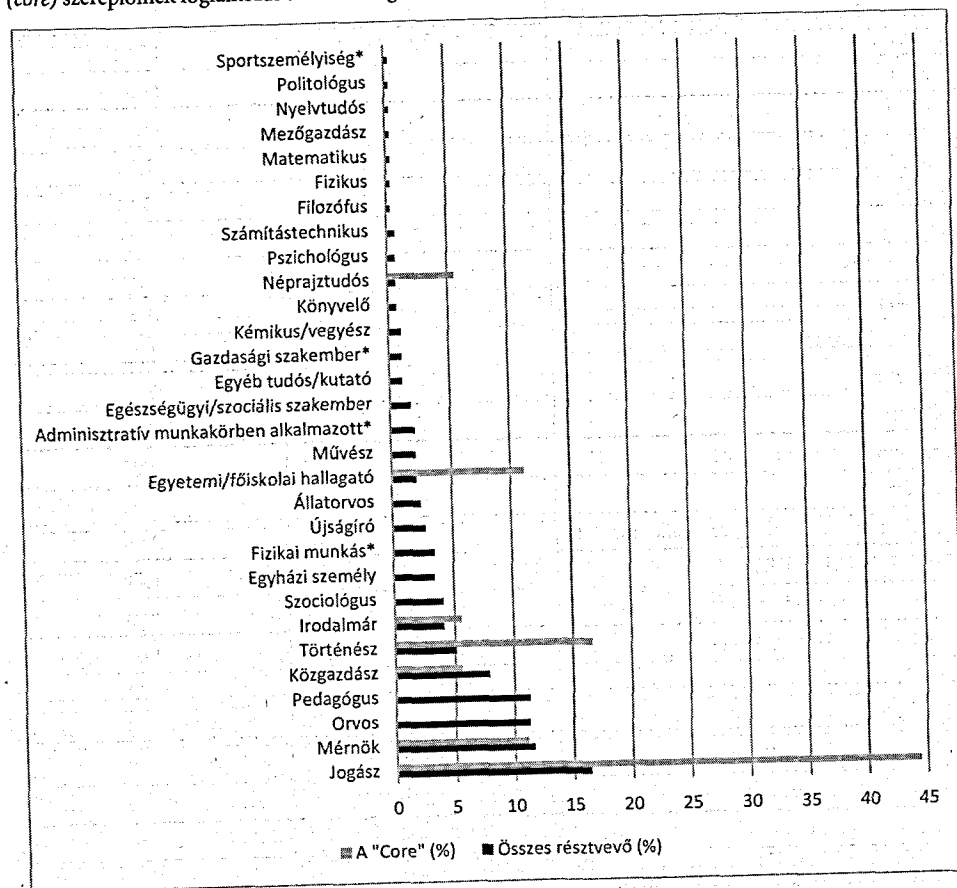
44. táblázat. A parlamenti korszak három pártja (Fidesz, MDF, SZDSZ) összes képviselőjének (292 fő) foglalkozási megoszlása (1990–1994)

FOGLALKOZÁSI KATEGÓRIA	ELŐFORDULÁS SZÁMA (FŐ)	ELŐFORDULÁS ARÁNYA (%)
Jogász	48	16,44
Mérnök	34	11,64
Orvos	33	11,3
Pedagógus	33	11,3
Közgazdász	23	7,88
Történész	15	5,14
Irodalmár	12	4,11
Szociológus	12	4,11
Egyházi személy	10	3,42
Fizikai dolgozó*	10	3,42
Újságíró	8	2,74
Állatorvos	7	2,4
Egyetemi/főiskolai hallgató	6	2,05
Művész	6	2,05
Adminisztratív munkakörben alkalmazott*	6	2,05
Egészségügyi/szociális szakember	5	1,71
Egyéb tudós/kutató	3	1,03
Gazdasági szakember*	3	1,03
Kémikus/vegyszer	3	1,03
Könyvelő	2	0,68
Néprajztudós	2	0,68
Pszichológus	2	0,68
Számítástechnikus	2	0,68
Filozófus	1	0,34
Fizikus	1	0,34
Matematikus	1	0,34
Mezőgazdász	1	0,34
Nyelvtudós	1	0,34
Politológus	1	0,34
Sportszemélyiség*	1	0,34
Összesen	292	100

* Nem értelmiségi

Ha összehasonlítjuk a parlamenti korszak három pártja (Fidesz, MDF, SZDSZ) összes képviselőjét (292 fő) a közülük kiválasztódó legaktívabbak csoportjával (18 fő), akkor a jogászok dominanciája még szembetűnőbbé válik. A *core* csoport csaknem fele, azaz 44,4 százaléka jogász volt, a többi foglalkozási csoport messze elmaradt tőlük. Ezt a 18. ábra mutatja meg.

18. ábra. A parlamenti korszak három pártja (Fidesz, MDF, SZDSZ) összes résztvevőjének és legaktívabb (*core*) szereplőinek foglalkozás szerinti megoszlása (1990)

* Nem értelmiségi

5.6. Az új mozgalmi korszak (1991–1994) – és ami utána jött

Ebben a korszakban a tiltakozásoknak már általában nem volt egzisztenciális tétje, így azok is részt vettek az új mozgalmakban, akik a nyolcvanas években még távol maradtak a disszidens vagy a hálózatépítő politikától. Összesen 415 aktivistát azonosítottam, akik közül kiemelkedő volt a művészek száma (120 fő, 28,92%). A mű-

vészek, irodalmárok, újságírók csoportjai összesen 232 főt tettek ki, ami az összes résztvevő 56 százalékát jelentette. Újra több volt a filozófus, mint a jogász, ami különösen pontos indikátora egy kezdeményezés mozgalmi jellegének.

Ugyancsak jól jelzi a mozgalmi aktivizmust, hogy – eltérően a parlamenti arányoktól – az orvosok, mérnökök, jogászok összlétszáma (27 fő) jelentősen elmaradt a szociológusok, történészek, közgazdászok számától (81 fő). Mindezt részletesen a 45. táblázat mutatja be.

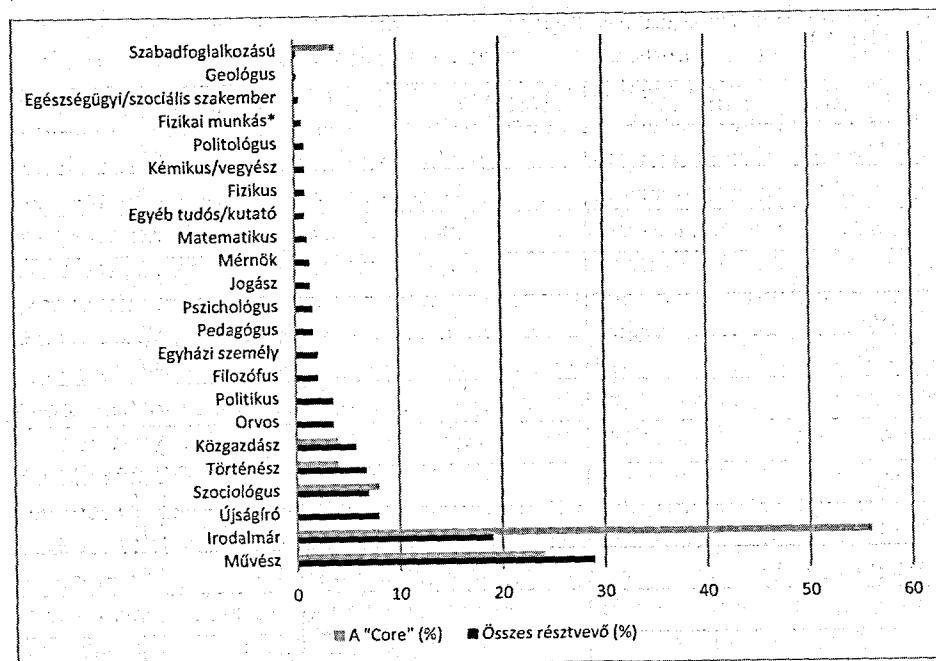
45. táblázat. Az új mozgalmi időszak összes ellenzéki aktivistájának (415 fő) foglalkozások szerinti eloszlása (1991–1994)

Foglalkozási kategória	Előfordulás száma (fő)	Előfordulás aránya (%)
Művész	120	28,92
Irodalmár	79	19,04
Újságíró	33	7,95
Szociológus	29	6,99
Történész	28	6,75
Közgazdász	24	5,78
Orvos	15	3,61
Politikus	15	3,61
Filozófus	9	2,17
Egyházi személy	9	2,17
Pedagógus	7	1,69
Pszichológus	7	1,69
Jogász	6	1,45
Mérnök	6	1,45
Matematikus	5	1,2
Egyéb tudós/kutató	4	0,96
Fizikus	4	0,96
Kémikus/vegyész	4	0,96
Politológus	4	0,96
Fizikai dolgozó*	3	0,72
Egészségügyi/szociális szakember	2	0,48
Geológus	1	0,24
Szabadfoglalkozású	1	0,24
Összesen	415	100

* Nem értelmiségi

Egy dolog azonban a mozgalmi részvétel, és másik az aktivitás intenzitása. Az új mozgalmi időszak *core* csoportjában már nem a művészek, hanem az irodalmárok vitték a primet, és az újságírókat felváltották a szociológusok. Az összesen 33 fős újságírói csoportból senki sem tartozott a legaktívabbak közé, a *core* csoportba. (Lásd a 19. ábrát.)

19. ábra. Az új mozgalmi időszak összes ellenzéki szereplőjének és legaktívabb (*core*) csoportjának összehasonlítása a foglalkozások előfordulásának arányában (1991–1994)

* Nem értelmiségi

A „három elitről” szóló tézisében Jacek Wasilewski (2001) három szakaszt különböztetett meg a közép-európai társadalmi változásokban: a politikai átmenet, a gazdasági átalakulás és a konszolidáció szakaszait. Azt állította, hogy ez a három időszak háromfajta elitet kívánt meg. A politikai átmenet alatt azt a két rendszer közötti, relatíve rövid időszakot értette, amelyben kialakultak az új politikai játékszabályok. Ez volt az a periódus, amikor a stratégiai döntések megszülettek. A második szakaszban, a gazdaság átalakítása idején, a már meghozott döntések gyakorlatba való átültetésére kerül sor: ilyen volt például a demokratikus állam és a piacgazdaság jogszabályi kereteinek kialakítása és a gazdasági rendszer működtetése. Wasilewski meglátása szerint az elitvezérelt politikai átmenettel szemben a gazdasági és társadalmi átalakulási folyamatok sokkal mélyebben beágyazódnak egy ország társadalmi szerkezetébe. Itt ugyanis a források alapvető átszervezéséről van szó. Végül a harmadik periódus, a konszolidáció időszaka már az új rendre és

annak stabil működésére vonatkozik, amikor az új szabályok és minták szokássá válnak.

Minden szakasznak megvan a kitüntetett szereplője: a politikai átmenet elitjét vízió és küldetéstudat jellemzi, a gazdasági átalakulás elitjét jogi és gazdasági szakértelem; ők azok, akik a víziót átültetik a gyakorlatba. Végül a konszolidáció elitjének az a feladata, hogy megszokottá tegye az új rendet, tehát közvetítő, integráló és növekedést serkentő szerepet kell vállalnia (Wasilewski 2001: 135). A rendszerváltás szimbolikus politikáját előbb a gazdasági átalakítás reformpolitikája, majd a társadalmi integráció disztributív politikája követi.

Magyarországon a rendszerváltás intézményes értelemben 1990-ben ért véget, könyvem tárgya, az ellenzéki értelmiségi aktivitás korszaka pedig 1994-ben zárult le. Ebben az évben, a második szabad választások nyomán szocialista-liberális koalíciós kormány került hatalomra, amelyben a szocialistáknak önmagukban is abszolút többségük volt. A szocialisták által vezetett kormány az „ideológiamentes”, „modernizált” szakértők nyelvén kezdett el beszélni. Szavaikban kiemelt helyet kapott az „európaizálás” fontossága, a makrogazdaság válságának menedzselése, a monetarista mintát követő, de államilag segített piacgazdaság. A szocialisták és az (egykori disszidensek eszméiből építkező) szabaddemokraták koalíciója a „tradicionális” és „modern” dichotómiájára és e két fogalom szembeállítására támaszkodott. Ez a megközelítés korábban sikeresen delegitimálta a Kádár-rendszert, ám az új demokrácia identitásának megfogalmazásához nem bizonyult elegendőnek.

Az átmenet nyelvét felváltotta a múltba is visszatekintő konszolidációs diskurzus. 1994 után a modernizáció retorikája a régi rezsim egykori pártreformereinek és technokratáinak mindennapi nyelvezetévé vált. Az ideológiai viták helyébe a konszolidációra jellemző pragmatikus, materiális politizálás lépett. Ezt kiegészítette a huszadik századi magyar történelem olyan értelmezése, amely szerint a modernizációt képviselő erők már a rendszerváltás idején is az az államszocializmus előtti múlt szellemeivel szálltak harcba. Ekkor vált nyilvánvalóvá, hogy a nyolcvanas években nemcsak a klasszikus ideológiák éledtek újjá, hanem ezek árnyékában végig létezett a reformértelmiségi technokrata ideológiája, a modernizáció.

A hatalomra kerülő, szocialista többségű kormány politikai okokból használta a modernizáció retorikáját. E képlekeny fogalom jelzésértékkel bírt egyrészt az 1980-as évek reformistái, másrészt a Kádár-korszak alatt szocializálódott középosztály felé. Az egykori reformerek bízhattak abban, hogy a kormány igényt tart a szakértelmükre, míg a középosztály megértette, hogy nem lesz több radikális változás, mert a rendszerváltás értelmiségi politikájának leáldozott. A modernizációs diskurzus ideológiapótlékként szolgált a szocialista párt számára a privatizáció korában, amikor a szocialisták nem folytattak klasszikus, baloldali redistributív politikát. Az MSZP szakszervezeti baloldala gyanakodva nézte a párt kormányzása alatt végbemenő kapitalista átalakulást. A modernizációs retorika egyrészt elvonta a régi baloldal figyelmét a kapitalizmus problémájáról, másrészt pedig biztosította a technokrata elitet, hogy a privatizációból nyert hasznukat tovább növelhetik.

Így a modernizáció ideológiája áthidalta az átalakulás nyertesei közé tartozó pártelit és a jórészt az átalakulás veszteseiből álló szocialista szavazók között létező szakadékot. Mivel a múlt helyett a jövőre összpontosított, gyógyírt jelentett a kommunisták és az antikommunisták múltból eredő kölcsönös sérelmeire. Az „értelmiség utáni” pragmatikus politizálásban a modernizáció üzenete az volt, hogy a privatizációnak nincs alternatívája, ezért nem is erről kell gondolkodni, hanem a modernitás jövőjéről. Ez a retorika a társadalmi vagyon méltányos újraelosztása helyett az ország felzárkózását állította középpontba, amelynek garanciáját a modernizációs elitben találta meg. Így a rendszerváltás „romantikus” ideológiáit felszámoló konszolidációs politika összekapcsolódott a politikával szembeállított – és újfent a depolitizáció célját szolgáló – szakértelemmel és a modernizációval.

Az átalakulás különböző időszakai különböző politikai jártasságokat, tudásformákat, vezetőket és eliteket kívánnak meg. A különböző elitcsoportoknak váltaniuk kell egymást, vagy rugalmasan alkalmazkodniuk kell a különböző feladatokhoz. A demokratikus konszolidáció más megközelítést és más szereplőket követelt meg, mint a rendszerváltás. Amint azt Putnam (1976) már korábban megállapította, a forradalom utáni elitek alapvetően különböznek a forradalmi elitcsoportoktól.

Az én megközelítem azonban a demokratikus átmenet és a konszolidáció szakaszait, feladatait és tipikus vezetőit elemzi. A gördülő rendszerváltás modellje azt mutatja be, hogy a rendszerváltó szakaszon belül is eltérő időszakok vannak, amelyek eltérő feladatokat állítanak az ellenzékiek elé, és ezeket az egymást váltó értelmiségi és szakértelmiségi csoportok igyekeznek megoldani. A békés és fokozatos rendszerváltás attól lesz „gördülékeny” – és nem forradalmi jellegű –, hogy egymást váltják benne a mozgalmi és a hatalmi periódusok, amelyek „mozgalmi” és „hatalmi” politikusok kiemelkedését követelik meg az addig amatőrnek tekintett, politizáló értelmiségiek közül.

KÖVETKEZTETÉSEK

E könyvben célom a magyar rendszerváltók elképzeléseinek, stratégiáinak, aktivitásának és társadalmi háttérének feltárása volt, különös tekintettel az értelmiségiek szerepére. Arra voltam kíváncsi, hogy kik csinálták a rendszerváltást, honnan jöttek, és milyen eszmék vezérelték őket. Ellentétben Lengyelországgal, ahol az értelmiségiek a munkásokkal és alkalmazottakkal kötöttek szövetséget, és ezáltal hatalmas tömegmozgalmat hoztak létre, Magyarországon a rendszerváltás elindítása, végigtárgyalása, a mozgalmak szervezése és a pártosodás folyamata jórészt értelmiségiekhez kötődött. A társadalom legnagyobb része egészen 1988-ig a politikai passzivitás állapotában volt.

A nyolcvanas évek demokratikus ellenzéke alapvetően állásukból elbocsájtott disszidens értelmiségiek, „szabadon lebegő”, szabadfoglalkozású humán- és társadalomtudományi értelmiségiek és diákok műve volt. A disszidens csoport leginkább polgárjogi mozgalomként értelmezhető. A disszidensek kezdetben közvetítő szerepre törekedtek a hatalom és a társadalom között, tehát a proletárnak tekintett forradalmi taktika helyett a meggyőzés és fontolva haladás (egyszerre gramscianus és polgári) taktikáját részesítették előnyben. Olyan civil társadalom megerősítését tűzték ki célul, amelyben öntudatos polgárok, élve morális autonómiájukkal, szembeállnak a diktatúra rendszerével az emberi jogok eszméi alapján. A civil társadalom fogalmának azonban paradox módon egyszerre volt befogadó és kirekesztő értelmezése. Befogadó, mert nincsenek benne etnikai, vallási, életkori, nemi és osztályhatárok, s bárki csatlakozhat a mozgalomhoz. Exkluzív volt viszont abban a tekintetben, hogy a civil társadalom fogalmának magyar jelentése e fogalmat nem osztályok közötti szövetségre értette, hanem (kényszerűen) megmaradt a középosztályi politikai szervezkedés keretei között. A civil társadalom fogalmában kiüntetett helyet foglalt el az értelmiség.

E könyv azonban csak részben foglalkozott a disszidensekkel, mert célja a magyar rendszerváltás értelmiségi jellegének megértése volt az átalakulás dinamikájának tükrében. Ezért külön foglalkoztam a nyolcvanas évek végének hálózatosodó, pártosodó mozgalmi korszakával, csakúgy, mint a kerekasztal-tárgyalások főszerzőivel – ezen belül különösen az EKA leginkább értelmiségi szervezeteivel –, továbbá az első szabadon választott parlamentben a leginkább értelmiséginek tekinthető pártok (MDF, SZDSZ, Fidesz) képviselőcsoportjának összetételével és

végül a rendszerváltás utáni demokráciavédő új mozgalom, a Demokratikus Charta aktivistáival.

Melyek voltak azok a tényezők az 1980-as évek Magyarországon, amelyek hozzásegítették az értelmiség egy csoportját a szervezkedéshez és ahhoz, hogy az évek során egy viszonylag zárt, ellenkulturális közösségből a történelmi jelentőségű politikai átalakulás zászlóvivőjévé váljon? Visszatérve a könyv elején leírt kritériumokhoz (Karabel 1996), az alábbi következtetésekre juthatunk.

Az értelmiség lázadásának első kritériuma Karabel szerint az, hogy az értelmiség jól szervezett, politikailag radikális, ám alárendelt helyzetben lévő társadalmi csoportként létezzen, illetve ilyen csoportokhoz kapcsolódjon. Azáltal, hogy a Kádár-rendszer az értelmiséget elszakította a munkások és alkalmazottak szélesebb társadalmi csoportjaitól, e csoportot identitásában megerősítette ugyan, ám az értelmiségiek többsége elfordult a politikától, s így őket a rendszer szolgálatába sikerült állítani. Az értelmiség egyszerre volt viszonylag privilegizált és elszigetelt helyzetben, de politikai értelemben a hetvenes évek közepétől alárendelt szerepbe szorult. Elkülönülése nem jelentette azt, hogy akár radikális, akár pedig politikailag szervezett lett volna. A jórészt párttag reformértelmiség a káderbürokrácia alárendelt frakciójaként létezett, és tudásával, javaslataival a reformok irányába próbálta tolni a pártapparátust.

A disszidensek azonban ebben csak minimálisan vettek részt, és bár csoportjuk nemzetközi összehasonlításban nem volt különösebben radikális, megszakította a rendszerrel való együttműködést. A disszidensek kezdetben mediátori szerepre vállalkoztak, közvetíteni próbáltak a hatalom és a társadalom között. Eleinte még azt sem feltételezték magukról, hogy hangot tudnának adni az elnyomott társadalomnak. Számukra a radikális reformizmus „újevolucionista” (Michnik 1978, 1987) stratégiája mellett az igazmondó (*truth-teller*) pozíció (Said 1994) kínálkozott, amit a demokratikus ellenzék csoportjai a szamizdatok szűkebb nyilvánosságában gyakoroltak. Kívülállásuk hitelessé tette őket, ami fontossá vált, amikor bekövetkezett a változás. Addigra megváltozott a társadalmi és politikai diskurzus, és (részben a demokratikus ellenzék, részben a reformértelmiség, részben pedig a nyitottabb médiaértelmiség hatására) tért hódított a gouldneri kritikai közbeszéd kultúrája. A politikai radikalizmus és az ellenzéki szervezettség csak a nyolcvanas évek második felére kezdett kibontakozni.

A rendszerváltás nem vetett véget egy csapásra a demokratikus társadalmi mozgalmaknak, sőt, újabb csoportok kapcsolódtak be a közéletbe. A liberális és baloldali értelmiség reprezentánsai mozgalommá szerveződve próbáltak szembe szállni a jobbra tolódó és az 1989-es elveket olykor felülvizsgáló kormánnyal. A Demokratikus Charta nemcsak a liberális és szocialista párttól kaphatott támogatást, hanem létrejött a mozgalmi értelmiség, a művészértelmiség és az újonnan megtapasztalt sajtószabadságban lubickoló médiaértelmiség együttműködése. Mindez azért történhetett így, mert az új politikai elit még maga is amatőr és megosztott volt.

Az értelmiség lázadásának másik strukturális kritériuma Karabel szerint az erős burzsoázia hiánya, ami nyilvánvalóan a kapitalista társadalmakra vonatkozik. Magyarországon az „erős burzsoázia hiányának” feltétele az államszocialista korszakra nem értelmezhető, hiszen a rendszer lényegéből adódóan nem létezett burzsoázia, bár a nyolcvanas évekre – a második gazdaság megerősödése révén – már megmutakoztak a kispolgárosodás jelei (Szelényi 1988). Mindez azonban sokszor kényszerként, túlmunka és önkizsákmányolás révén, ambivalens formában alakult ki az állami szféra periferiáján, a szürke zónában. Általában véve a kényszervállalkozások kispolgárosító hatása nem volt hatással a disszidensek tevékenységére. Az erős burzsoázia hiánya viszont értelmezhető volt a rendszerváltás utáni években, amikor a véleményirányító értelmiség új mozgalma, a Demokratikus Charta komoly politikai befolyásra tett szert. Később, 1994 után, ilyen *par excellence* értelmiségi mozgalomra már nem volt példa.

Karabel harmadik kritériuma szerint, ha az értelmiségi rétegen belül viszonylag nagy arányban léteznek „szabadon lebegő” csoportok a nagy szervezetekben alkalmazott szakértelmiségiekhez képest, akkor a lázadás esélye megnőhet. Mivel a szervezeti indoktrináció miatt a szakértelmiségiek elvesztik kritikai potenciáljukat, az ellenzéki értelmiségiek csak akkor számíthatnak rájuk, ha a változás elkerülhetlensége már széles körben nyilvánvalóvá válik. Magyarországon ez a kritérium többé-kevésbé teljesült, a disszidensek között számos szabadfoglalkozású értelmiségi akadt. A rendszer lehetővé tette, hogy az egyetemeken, kutatóintézetekben és egyes, bűjtött állásokban dolgozó értelmiségiek státusza közelítsen a mannheimi „szabadon lebegő” értelmiség fogalmához. E réteg tagjainak mozgását – noha viszonylag el voltak zárva a társadalom más csoportjaitól – nem mindig korlátozták, így egyes képviselőik eljuthattak vidéki egyetemekre, művelődési házakba, író-táborokba és egyéb nem hivatalos rendezvényekre. A megbízhatónak ítélt reformértelmiség egy része is beleillett ebbe a körbe, sőt, ők még gyárakba, üzemekbe is eljuthattak. Ennek feltétele azonban a párttal való, legalább formális lojalitás (párttagság) fenntartása volt. Ugyanakkor a szervezeti indoktrináció nem volt különösebben erős, a rendszer melletti, kommunista indoktrináció a nyolcvanas évekre kifejezetten kiüresedett. A rendszer gazdasági hanyatlásával és politikai pangásával annak indoktrinációs hatása is rohamosan hanyatlott, ami megnyitotta az utat a jogállamiságot és modernizációt hirdető értelmiségiek előtt.

Mindez fokozottan jelentkezett az 1989 utáni években. A nagy multinacionális vállalatok még nem érkeztek meg Magyarországra, az újságírás teljesen átalakult, a független média szerepe megnőtt. Mindez azt eredményezte, hogy a rendszerváltás utáni években a kapitalista cégek korporatív ethosza még nem telepedett rá az értelmiségre, így közöttük viszonylag nagyszámú, helyét kereső, egyszerre több szerepbe belekóstoló, „szabadon lebegő” értelmiségi jelenhetett meg.

Karabel negyedik, ötödik és hatodik kritériuma szorosan összefügg egymással. Az értelmiség aktivizálódásának negyedik feltétele szerint, ha a rezsím mérsékelten represszív – azaz nincs szándéka vagy lehetősége a teljes elnyomásra –, akkor

a disszidensek számára mozgástér nyílik. Mindezt más szavakkal már O'Donnell és Schmitter (1986) is leírta: ők nem egyszerűen az értelmiségi aktivitás, hanem a demokratikus átmenet előfeltételének tekintették az elnyomó rezsim bizonyos fokú felpuhulását. A Kádár-rendszer felpuhulása, dezintegrálódása, a nyitás és liberalizálás politikája, az átmenet éveinek politikai vákuumhelyzete, valamint a rendszer-váltást követő évek rapid társadalmi változásai teret nyitottak az értelmiségiek közös cselekvése számára. De ekkor már más rétegek is csatlakoztak hozzájuk. Az értelmiségi tiltakozás paradoxonja az 1980-as évek Magyarországon az volt, hogy amikor nem tudtak cselekedni, egyedül voltak, de amikor már cselekedni tudtak, nem voltak egyedül. Ezért sem lehetett reálisan azt várni, hogy az 1989-es fordulat az értelmiség osztályuralmának irányába mutasson.

Mindez összefügg az ötödik kritériummal, a politikai elit gyengeségével vagy megosztottságával. Az 1980-as években a Kádár-rendszer azért veszített elnyomó jellegéből, mert az ország gazdasági hanyatlása miatt nyugati hiteket kényszerült felvenni az életszínvonal fenntartása érdekében. Cserében a hitelezők további reformokat, illetve az ellenzékiekkel való bánásmód enyhítését szorgalmazták. Ez pedig hozzájárult a rezsim vezetésének megosztottságához: egyre láthatóbb volt, hogy a valóságtól távolodó idős vezető mögött egymásnak feszülnek a reformer és a keményvonalas utódjelöltek. Mindez megnövelte a rendszerellenzék mozgásterét. A politikai elit gyengesége ugyancsak végig megfigyelhető volt a demokratikus átmenet idején, amikor a politika legfelsőbb polcain gyors elitcsere játszódott le. A posztkommunista demokrácia politikai elitjére a tapasztalatlanság, megosztottság és a kölcsönös bizalmatlanság volt jellemző, ami kedvező körülményeket teremtett a demokrácia- és alkotmányvédő, új mozgalmi politika számára. A Demokratikus Charta azzal veszítette el értelmiségi mozgalom jellegét, hogy az 1994-es választások előtt nyíltan az egyik politikai oldal mellé állt. Ettől kezdve a politikusok vették át a kezdeményezést, ők használták eszközként a mozgalmat, ami a DC jelentéktelenné válásához vezetett.

A hatodik kritérium szerint az értelmiségiek akkor állhatnak az ellenzék élére, ha az állam nem képes megvédeni állampolgárait más államok növekvő gazdasági, politikai vagy katonai befolyásától, amelyek a nemzet jelentős csoportjait hátrányos helyzetbe hozhatják a nemzetközi szinten. Mindebből Magyarországon a gazdasági hanyatlás valósult meg, amely növekvő eladósodáshoz, új függőséghez, végül, 1989-re a régi függőség elszakadásához vezetett. Az 1990 utáni éveket a 10 százalékos feletti munkanélküliség és a 30 százalékos feletti infláció jellemezte, ami gyors csatlóást keltett a lakosságban a kormány, a politikai osztály és általában a pártpolitika iránt, amely megnövelte az értelmiség, mint „utolsó mentővár” presztízsét és az értelmiségiek iránti, szokatlan mérvű bizalmat.

Az értelmiségi aktivizmus kialakulásának hetedik kritériuma, hogy az egyes társadalmi csoportokat szociológiailag olyan éles határok különítsék el egymástól, amelyek megakadályozzák hatékony, közös fellépésüket. Ilyenkor az értelmiség vállalja magára más társadalmi csoportok képviselését. Mint fentebb utaltam rá, a

Kádár-rendszer sokáig sikeresen elszigetelte nemcsak a disszidenseket, hanem a humánértelmiség legnagyobb részét a társadalom más rétegeitől, így az értelmiség Magyarországon egészen 1988-ig nem volt képes széles társadalmi koalíciót építeni a rendszerrel szemben. 1990 után az értelmiségi mozgalom már a szólás-, sajtó- és gyülekezési szabadság közegében szerveződött, de a Charta így is, fennállása első időszakában, szélesebb alpra támaszkodó értelmiségi mozgalom maradt, amelybe csak 1993-tól kezdtek nagy számban beáramlani a nem értelmiségi szereplők.

Végül, nyolcadikként, Karabel azt a lehetőséget említette, amikor a társadalomban léteznek a hatalommal szembeni ellenállás történetileg kialakult, kulturális mintái, amelyek a szimbolikusan rögzült üzenetekként válsághelyzetekben előhívhatók. Ilyen minták léteztek Magyarországon, de elsősorban a forradalmi hagyományhoz kötődtek, mint az 1848-as Kossuth-nóta, vagy az 1956-os lyukas nemzeti zászló. Az értelmiség szerepe abban állt, hogy a forradalmi cselekvés kulturális mintáit úgy fordítsa le az erőszakmentes átmenet követelményei szerint, hogy ne tévessze szem elől a jogállami forradalom célkitűzését. Ezért a kezdeti 56-os forradalmi hivatkozások helyébe később inkább a békés történelmi újrakezdésekre való hivatkozások kerültek.

Mindezekből az látható, hogy a magyar disszidens értelmiség helyzete az 1980-as években többnyire megfelelt a Karabel által az értelmiség lázadásának előfeltételeiként említett pontoknak. Abban viszont nem felelt meg, hogy a szabadon lebegő értelmiségiek aránya nagy lett volna az értelmiségen belül. Az első évtizedben a „másként gondolkodók” mozgalma kicsi volt, elszigetelt, lényegében a budapesti középosztályi réteg némely szegmensére korlátozódott. Ezért az értelmiség „osztályra szerveződése” soha nem volt napirenden a disszidensek számára, helyette mindig közvetítésben, párbeszédben, a csoport szélesítésében, a nyilvánosság kereteinek átfarmálásában és a más kritikus csoportokkal való szövetségkötésben gondolkodtak. Mi több, amikor az 1988-as, különleges évben tömeges tiltakozásra került sor, és a politikai mozgások egyértelműen a demokrácia felé mutattak, az értelmiségi mozgalmak is nyitottabbá váltak. Amikor bekövetkezett a politika társadalmasítása, az ellenzéki politika elveszítette exkluzív értelmiségi jellegét. Mindezt a következő oldalon látható 46. táblázat foglalja össze.

A Karabel által említett kritériumok még fokozottabban érvényesültek a rendszerváltás utáni néhány évben, amikor az értelmiség „alkotmányozó” és „törvényhozó” szerepe után átmenetileg újra előtérbe került a mozgalmi szerepe. Ezekben az években egyre erőteljesebb konfliktusok jelentkeztek a közbeszédet nagy erudícióval formálni képes irodalmár és művészértelmiségiek, valamint a demokratikusan választott és ennek legitimációjára hivatkozó politikusok között.

Magyarországon a gyors politikai pluralizálódás jóval megelőzte az első szabad választásokat, így itt nem jött létre egy, a lengyel Szolidaritáshoz, a szlovák Nyilvánosság az Erőszak Ellenhez vagy a cseh Polgári Fórumhoz hasonló, minden ellenzéki csoportot átfogó, nagy szervezet. Már a demokrácia kivívása előtt kialakult a versengés az új pártok között, így a kommunista-antikommunista törésvonal csak

egy lett a sok közül. A két legfontosabb új politikai párt értelmiségi körökből alakult ki (történészek, szociológusok, írók, filozófusok és mások társaságából), így a politikai színteret ezek a kulturális „törzsek” (Tamás 1999) foglalták el. A választásokat követő első néhány évben a közbeszédben a szimbolikus politika különböző témái és azok interpretációi voltak napirenden.

46. táblázat. Értelmiségi tiltakozások lehetősége: elvi kritériumok és gyakorlati megvalósulás

ELVI KRITÉRIUMOK	A MAGYARORSZÁGI HELYZET (1980-AS ÉVEK)
Az értelmiség jól szervezett, de alárendelt csoport	A disszidens értelmiség kisebbségi csoportnak számít az értelmiségen belül
Erős burzsoázia hiánya	A burzsoázia hiánya
A szabadon lebegő értelmiségi aránya viszonylag nagymértékű a szervezeti indoktrinációban élő, alkalmazott értelmiségihez képest	A marginalizált, disszidens értelmiségi és a viszonylag kevésbé indoktrinált reformértelmiségi kölcsönösen hatnak egymásra
Mérsékelt elnyomó rezsim	Hanyatló diktatúra
A politikai vezetés megosztottsága	A politikai vezetés fokozatosan növekvő megosztottsága
Gyenge állam	Fokozatosan gyengülő pártállam
Az egyes társadalmi rétegek egymástól való elszigeteltsége	Az egyes társadalmi rétegek egymástól való elszigeteltsége és a szolidaritás hiánya
Léteznek az ellenállás történetileg kialakult kulturális mintái	Léteznek az ellenállás történetileg kialakult kulturális mintái

(Forrás: Karabel 1996 nyomán)

Könyvemben számos állítást fogalmaztam meg az értelmiség szerepére és a magyar rendszerváltásra vonatkozóan. Bemutattam, hogy az értelmiség fogalmát többféleképpen lehet meghatározni, de nem köteleztem el magam egyetlen kizárólagos definíció mellett sem. Ennek egyrészt az volt az oka, hogy a magyarországi értelmiségi politizálás „hosszú évtizede” alatt a politizáló értelmiség egyszerre több ideáltípusával találkozhattam. Ebben az időszakban egyszerre, szinte egymás mellett voltak jelen a klasszikus meghatározásokkal leírt értelmiségi csoportok (Benda, Gramsci, Mannheim, Berlin, Confino, Aron stb.), amelyek az értelmiségi mivolt néhány jellegzetes ismérvével bírtak. De jelen voltak már a részben újosztály-elméletekből (Gouldner), részben pedig az azt követő teóriákból (Foucault, Bauman, Bourdieu) ismerős szereplők – a beszédközösségek, a kulturális közösségek vagy a specifikus tudásközösségek –, amelyeket a kultúrára, a kulturális tőkére vagy a sajátos szaktudásra való hivatkozás gyakorlata kötött össze. Végül, a magyar ellenzéki értelmiségi mozgalmak és tárgyalások produkáltak olyan helyzeteket is, amelyekkel Karabel fent leírt megközelítése foglalkozott, illetve a rendszerváltás dinamikája lehetőséget adott olyan hatásos „intervenciókra” (Eyal–Buchholz), amelyek egy-egy szereplőt rövid idő alatt az értelmiségi celeb státuszába emeltek.

Mivel a gördülő rendszerváltás forgószínpadán minden értelmiségtípus, illetve közéleti-értelmiségi magatartásforma megjelent, tévedés lett volna egy korán megválasztott definícióval már a munka elején beszűkíteni a könyv tárgyát. Volt, aki értelmiségiként adta fejét (egyik vagy másik típusú) politizálásra, de akadtak olyan szereplők is, akiket a közéleti részvétel avatott értelmiségivé. Másrészt azért nem definiáltam az értelmiségi fogalmát az általa betöltött hatalom alapján, mert nem tartottam magától értetődőnek, hogy az értelmiségi hatalomra tör, vagy önmagát a hatalom dimenziójában határozza meg. Nem evidens, hogy hatalmi érdekei meghatározzák a gondolkodását, vagy ha befolyásolják is azt, nem jobban, mint a nem értelmiségiekét. Mindez azonban tanulságos helyzeteket teremtett 1989 után, amikor – mint Thomas Medvetz leírta – az értelmiségieknek egyaránt megadatott a boldogulás lehetősége az akadémia, a politika, a media és az üzlet világában, és ez a többféle vonzás új, hibrid értelmiségi réteget hozott létre.

Az 1989-es magyarországi rendszerváltást hosszú, évtizedes előkészítő munka előzte meg. Létrejött az állam mellett a „második társadalom”, a disszidensek köre, majd a demokratikus ellenzék mozgalma, de az is összefügg a magyar sajátosságokkal – elsősorban a Kádár-rendszer természetével –, hogy az állam és a társadalom között nem húzódott a lengyelországihoz hasonló, merev határvonal. A rendszeren kívül álló disszidensek és a belül álló, gyakran párttag reformerek között rendszeres kommunikáció volt, amit erősített e két csoport egymás iránt nyitott magatartása. A disszidensek könnyebben el tudtak jutni a reformista pártértelmiséghez, mint a (politikailag passzív) munkásrétegekhez. Míg a disszidensek a „második társadalomban”, a munkások, alkalmazottak és mezőgazdasági dolgozók a „második gazdaságban” (is) éltek. Ez azonban nem jelentett közöttük élő kapcsolatot, mert a második gazdaság és a második társadalom fogalma valójában két, nagyon különböző társadalmi szegmensre vonatkozott.

Az ellenzéki értelmiség és a párthoz kötődő reformértelmiség párbeszéde lassan új beszédközösséget teremtett, a kritikai beszéd kultúráját, amellyel e rendszerkritikus csoportok sikerrel háttérbe tudták szorítani a hagyományos kommunista elitet, egyúttal azonban megkülönböztették önmagukat a társadalomtól is. A civil társadalom retorikája mellett az emberi jogok, az egyenlő emberi méltóság, valamint a (szocialista joggyakorlat által eltakart) tovább élő alkotmányos jogok témakörei alkották az emancipáció politikájának alapját. Mindez egyaránt eredt Bibó István gondolataiból, az angolszász liberális filozófiából, valamint az 1970-es évek második felének amerikai külpolitikai paradigmaváltásából, amelynek révén az emberi jogok eszméje politikai üggyé vált. Az újjászülető magyar demokratikus ellenzékre éppúgy hatással volt a csehszlovákiai Charta ’77 erőszakmentes kezdeményezése, mint a lengyel Szolidaritás mozgalom önszervező és önkorlátozó jellege.

Mindazonáltal az emberi jogok, a civil társadalom, a radikális reform és a piacgazdaság nyelve nem bizonyult társadalmilag elég robusztusnak a szélesebb tömegek számára. A disszidensek és a reformerek másként kommunikáltak, mint a nép, ami problémát okozott a társadalmi kapcsolatok kiszélesítésében. Ezt a hátrányt

országjárással, egyetemi klubokban, művelődési házakban, az informális intézmények egyéb köreiben folytatott beszélgetésekkel, fórumokkal, tehát szívós aprómunkával próbálták kiküszöbölni. Nem forradalmi tanokat hirdettek, hanem a radikális reformizmus eszméit. Bár a rendszerváltást maguk sem láthatták előre, azt próbálták tudatosítani, hogy az ország válságba jutott, amiből csak a radikális reformok választása jelentheti az erőszakmentes kiutat. A társadalom felébresztése és mobilizálása 1988-ra beérett, mindez azonban nem tudta gyökeresen átformálni a rendszerváltás elitista jellegét.

A rendszerváltás hosszú évtizedében körülbelül kétezer ember volt az, aki nyíltan is vállalta a rendszerrel szembeni tiltakozás ellenzéki formáját, vagy tiltakozott a demokrácia defektusai miatt. Mint kimutattam, e kétezer ember döntő többsége (93 százaléka) értelmiségi volt, beleértve azokat a fiatalokat is, akik ezekben az években váltak értelmiségivé. E társadalmi csoportnak ilyen „sűrű” részvétele nem jellemezte a többi közép-európai ország demokratikus átalakulását. Magyarországon nem forradalmi jellegű átalakulás hozott forradalmi eredményt. Nálunk a Bastille-t nem egyetlen rohammal döntötték le, hanem különböző csoportok koordinált (bár nem mindig tudatos) együttműködésével. Ennek felderítésére öt korszakot különítettem el, hogy még közelebbről azonosíthassam az időszak szereplőit és tevékenységük jellegét. Ezeket a korszakokat disszidens, hálózatépítő, tárgyaló, parlamenti és új mozgalmi korszakoknak neveztem el.

Az 1989-es kerekasztal-tárgyalások az emelkedőben levő ellenelit, valamint a hanyatlóban lévő pártelit és szatellitszervezeteinek képviselői között lezajlott elit-megállapodáshoz vezettek, amelynek révén a felek nemcsak egymáshoz való viszonyukat alakították át, hanem a politikai intézményrendszert is. Ennek megkoronázásaként tartalmilag teljesen új alkotmányt fogadtak el. E folyamat leírásához az értelmiségelméletek mellett az elitelméletek tanulmányozására is szükség volt. Az elitek megállapodása a magyar társadalom közvetlen részvétele nélkül, de nem akarata ellenére történt: az utca népe időről időre ki tudta fejezni akaratát, és a nagy tüntetéseken egyértelművé tette, hogy a rendszerváltó erőket támogatja. Az új alkotmány elfogadását népszavazás egészítette ki a kerekasztal-tárgyalásokon megoldatlanul hagyott kérdésekben, így a rendszerváltás eredménye demokratikus megerősítést kapott. Ezt követték a szabad választások, mind országos, mind helyi szinten. E választásokon a részvétel a környező országokhoz képest nem volt magas, ahhoz azonban elegendő volt, hogy a választók – egy nem forradalmi jellegű folyamat lezárásaként – kifejezzék jóváhagyásukat.

Az ellenzéki értelmiségiekből kiemelkedett elitcsoportok az Ellenzéki Kerekasztalnál képesek voltak összefogni egymással, de mindez nem jelentette azt, hogy egymás iránti alapvető bizalmatlanságuk megszűnt vagy akár csak oldódott volna. A bizalmatlanság minden politika természetes része, de a túlzott bizalmi deficit olyan intézményi változásokban is megjelenik, amelyek később bumeránghatásúak lehetnek. Ilyen volt Magyarországon a kétharmados szabályok indokolatlanul magas száma, amely még az 1990-es MDF–SZDSZ-megállapodás után is több volt

a kelleténél. A kétharmados törvények nem engedik a kormányt kormányozni, vagyis nem engedik, hogy éljen a választóktól kapott felhatalmazással, egyúttal pedig indokolatlan „kormányzati” felelősségben részesítik az ellenzéket. Így ezek a törvények elmoszák a felelősséget kormány és ellenzék között, és éppúgy akadályozzák a kormánypolitika megvalósítását, mint az ellenzék alternatívaképzési lehetőségét. Talán nem ok nélkül feltételezhető, hogy az egymással szembeni fenntartások jóval kisebb hatással lettek volna a politikára, ha az ellenzéki pártokat nem egyetlen társadalmi csoport képviselői dominálják.

Az egyik legnagyobb felelevenített kulturális törésvonal – jól ismert nevén a népi-urbánus ellentét – életben tartotta a magyar történelem és a jövő kétféle konstrukcióját. A népi érzelműek a nép akarata hű képviselőjének hitték magukat. Kezdetben még pártot sem akartak alakítani, mert az egész nemzetet szerették volna reprezentálni. Úgy vélték, hogy Magyarországnak egy maga által kitaposott utat és külön „magyar ideológiát” kell követnie, nem pedig külföldi mintákat importálni. Amennyiben a jogrend akadályoztatta az igazságot, úgy az utóbbit tartották magasabb értékűnek. A liberálisok a nyugati modellek nyomán kívánták újraépíteni az országot, és az „Európába való visszatérés” fontosságát hangsúlyozták. Velük szemben a népiek és a konzervatívok úgy vélték, hogy Magyarország mindig is Európához tartozott, így nincs szükség „európaizálásra”. Míg a populisták a „hagyomány” nyelvét beszélték, a liberálisok a „haladásét”. Míg a népiek utólag fel akarták gyorsítani a rendszerváltás folyamatát, addig az utóbbiak szerint hiba lett volna *ex post* „forradalmasítani” az átmenetet, és inkább az új alkotmányos rendszer demokratizálására koncentráltak. A népiek azt kifogásolták az Antall-kormányban, hogy hiányzik belőle a magyarság iránti mélyebb elkötelezettség, és hogy a külföldi nagytőkések konspirációjának áldozataként kiárusítja az országot. Ezt a véleményt legmeghatározóbban Csurka István (1992a, 1992b) radikális jobboldali író-politikus képviselte.

De nemcsak az egyre radikalizálódó népiek támadták a kormányt, hanem a demokrácia „minimumának” védelmezői is: a baloldali és liberális értelmiségi mozgalom, a Demokratikus Charta abból indult ki, hogy Magyarország még nem elég demokratikus, és a polgárok nincsenek kellő mértékben bevonva a politikába. A Charta aláírói – a politikai részvétel változatos formáit magába foglaló demokrácia-felfogás nevében – ellenezték a fennálló, a pluralizmust a többpártrendszerre szűkítő képviselet elvén nyugvó elitdemokráciát (Demokratikus Charta 1991). Bár ez részben csak a régi – a képviseleti vagy a részvételi demokrácia elsőbbségét hangsúlyozó – vita újabb változata volt, a DC szószólói állították, hogy ők „demokratikusabbak”, mint a többiek. Emberek tízezreit mobilizálták a növekvő radikális jobboldal elleni tüntetésekre. Mindezzel kivívták, hogy a demokrácia minőségének kérdése élő vitatéma maradjon, és hozzájárultak a konzervatív kormány bukásához az 1994-es választásokon. Ekkorra azonban már az is kiderült, hogy a választókat kevésbé érdekelte a szimbolikus politika: a szabadság után biztonságra vágytak. Az emberek megértették, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek új hierarchája volt

kialakulóban ezekben a kritikus, kiforratlan években, és azt is, hogy tetteik talán egész életükre kihatással lesznek. A választók már nem a szabadságról akartak többet hallani, hanem az egyenlőségről és az emberhez méltó élet lehetőségeiről. Ezért arra a pártra szavaztak, amelyik azt ígérte, hogy általa „a szakértelem kerül kormányra” (Verseck 1995). A rendszerváltó, ideologizáló pártokat és azok értelmiségi elitjét egyre inkább elutasították.

A rendszerváltás utáni évek retorikai csatái a történelmi emlékezet birtoklásáért és az versengő jövőképek egyikének megvalósításáért folytak. Az identitáspolitikai jelentős részben a történelem „egyetlen igaz” emlékezetének birtoklásáért vívott szimbolikus harc volt. Hasonló küzdelem jellemezte az ország jövőjéről alkotott elképzeléseket is, habár az Európai Unió elég vonzó volt ahhoz, hogy valamennyi parlamenti párt támogassa az uniós csatlakozást. A történelmi emlékezetéről és a jövőképről folytatott vita a véleményformáló értelmiség utolsó nagy harca volt, amelyben a rendszerváltás előtt és alatt szerzett hitelükkel befolyásolni tudták az új demokrácia identitását.

A rendszerváltó cselekvés nimbusza az 1990-es évek közepére elveszítette korábbi morális felhajtó erejét, és a kormányzás rutinszerű, „forradalom utáni” arculatot öltött. Azok a humánértelmiségiak, akik addig aktívan kivették részüket a rendszerváltás politikai csatározásaiból, viszonylag gyorsan visszavonultak. A „politikaráciát” (Konrád–Szelényi 1991) vagy „hibrid értelmiséget” (Medvetz 2011) – vagyis a politikai folyamatokat érdemben befolyásolni képes, a médiában gyakran szereplő, politizáló értelmiséget – felváltották a rendszer működtetésének menedzserei. A kapitalisták megjelenését és dominanciáját megelőző években, a „posztkommunista menedzserizmus” (Eyal et al. 1997) átmeneti korszakában a modernizációs ideológia fátylat borított a hagyományos törésvonalakra, és a biztonságos, ideológiamentes, demokratikus kapitalizmus képét próbálta előrevetíteni.

A rendszerváltás utáni kaotikus helyzetből születő rendszer új alkalmazkodást kívánt: az atomizált társadalomnak újra ki kellett építenie érdekkapcsolatai hálózatát. Az „értelmiség utáni” vadkapitalista korszakot egyaránt meghatározta az individualizmus kultusza és az érdekcsoportok újraépítése. A társadalmi szereplőket az elképzelt kapitalizmus képe vezette, amitől boldogulásukat vártak. Az ezt követő években különböző „-kráciákra” – technokrácia, meritokrácia, plutokrácia, pártokrácia, kleptokrácia – cserélődtek le az 1980-as évek olyan ellenzéki fogalmai, mint az emberi jogok, a civil társadalom és a politikai közösség. Az új fogalmak szabályok nélküli vagy mindig átírható szabályokkal jellemezhető játékban versengtek egymással. Am ennek leírása, a rendszerváltást követő posztkommunista demokrácia uralkodó eszméinek és szereplőinek elemzése már egy másik könyv feladata lehet.

HIVATKOZÁSOK

- Ackerman, Bruce (1992), *The Future of Liberal Revolution*. New Haven: Yale University Press.
- Ács Zoltán (szerk.) (1988), *Kizárt a párt. (Interjú Bihari Mihállyal, Bíró Zoltánnal, Király Zoltánnal és Lengyel Lászlóval)*. Budapest: Primo.
- Ágh Attila – Géczi József – Sipos József (szerk.) (1999), *Rendszerváltók a baloldalon: reformerek és reformkörök, 1988–1989*. Budapest: Kossuth.
- Agócs Sándor – Medvigy Endre (szerk.) (1991), *Lakitelek 1987: A magyarság esélyei*. Budapest: Antológia-Püski.
- Antal László – Antalóczy Katalin – Bokros Lajos – Bukva Anna – Csillag István – Kopátsy Sándor – Lengyel László – Matolcsy György – Riecke Werner – Surányi György – Szalai Erzsébet – Várhegyi Éva – Voszka Éva (1987), „Fordulat és reform”. *Medvetánc*, 2. sz., Melléklet, 5–163.
- Antal László et al. (1999), *Lámpások az alagútban*. Budapest: Pénzügykutató Rt. – Perfekt Rt.
- Antall József (1989a), Felszólalás 1989. augusztus 23-án. In Bozóki András et al. (szerk.): *A rendszerváltás forgatókönyve*. III. kötet. Budapest: Magvető, 287–288.
- Antall József (1989b), Felszólalás az Ellenzéki Kerekasztal 1989. augusztus 29-i ülésén. In Bozóki András et al. (szerk.): *A rendszerváltás forgatókönyve*. III. kötet. Budapest: Magvető, 565–568.
- Antall József (1989c), Felszólalás 1989. szeptember 11-én. In Bozóki András et al. (szerk.): *A rendszerváltás forgatókönyve*. IV. kötet. Budapest: Magvető, 312.
- Antall József (1989d), Felszólalás a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások középszintű ülésén, 1989. szeptember 15-én. Bozóki András et al. (szerk.) (1999): *A rendszerváltás forgatókönyve*. IV. kötet. Budapest: Magvető, 413.
- Antall, József (1991), „Fel kellett menteni” *Magyar Hírlap*, december 2.
- Antall József (1993), „Levél Göncz Árpádhoz”. *Magyar Hírlap*, november 9.
- Agárdi Péter (2015), *Nemzeti értékviták és kultúrafelfogások 1847–2014*. Budapest: Napvilág.
- Arato, Andrew [András] (1981), „Civil Society against the State: Poland 1980–81.” *Telos*, No. 47. 23–47.
- Arato, Andrew [András] (1982), „Empire vs Civil Society: Poland, 1981–82.” *Telos*, No. 50. 19–48.
- Arato, Andrew [András] (1993), *From Neo-Marxism to Democratic Theory*. Armonk, NY: M. E. Sharpe.

- Arato András [Andrew] (1999), *Civil társadalom, forradalom és alkotmány*. Budapest: Új Mandátum.
- Arato, Andrew [András] (2000a), *Civil Society, Constitution, and Legitimacy*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Arató András [Andrew] (2000b), „Kerekasztalok, demokratikus intézmények és az igazságosság problémája”. In Bozóki András (szerk.): *Alkotmányos forradalom*. Budapest: Új Mandátum, 780–791.
- Arendt, Hannah (1963), *On Revolution*. Westport: Greenwood Press.
- Aron, Raymond (1962), *The Opium of the Intellectuals*. New York: W. W. Norton.
- Aronowitz, Stanley (1992), „On Intellectuals”. In *The Politics of Identity: Class, Culture, Social Movements*. New York: Routledge.
- Ascherson, Neil (1981), *The Polish August: The Self-Limiting Revolution*. New York: Viking.
- Bába Iván (2015), *Rendszerváltoztatás Magyarországon*. Budapest: Veritas – Magyar Napló.
- Bába Iván (szerk.) (2010), *Felgyorsult történelem*. Budapest: Demokratikus Átalakulásért Intézet.
- Babus Endre (1990), „Népszavazás – 1989”. In Kurtán Sándor et al. (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve*. Budapest: Aula-Omikk, 209–215.
- Bachrach, Peter (1969), *The Theory of Democratic Elitism: A Critique*. Boston: Little, Brown.
- Bachrach, Peter (ed.) (1971), *Political Elites in a Democracy*. New York: Atherton Press.
- Bajomi-Lázár Péter (2001), *A magyarországi médiaháború*. Budapest: Új Mandátum.
- Bakunin, Mikhail (1980 [1871]), „God and the State”. In Sam Dolgoff (ed.): *Bakunin On Anarchism*. Montreal: Black Rose, 225–242.
- Balassa Péter (1993), „Ez így nem fog menni!” *Népszabadság*, november 2. 17–18.
- Balassa Péter (1994), „Szolidaritás az ünneprontókkal szemben”. *Magyar Hírlap*, március 14. 7.
- Barna Imre (1992 [1985]), „Hála bölcs Vezérünknek, pompás a víz. G. Orwell, Állati gazdaság – AB Független Kiadó, 1984”. *Beszélő*, 13–14. sz. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, II. kötet. Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 242–244.
- Barna Imre – Kenedi János – Sulyok Miklós – Várady Szabolcs (1990), *A Napló 1977–1982*. Budapest: Minerva Kft.
- Bauer Tamás (1992 [1982]), „Az optimista alternatíva körvonalai: Magyarország illirizálása”. *Beszélő*, 5–6. sz. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, I. kötet. Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 260–266.
- Bauer Tamás – Kis János (1991a), „A magyar demokrácia védelmében”. *Magyar Hírlap*, szeptember 9.
- Bauer Tamás – Kis János (1991b), „Vakok legyünk vagy szabadok?” *Népszabadság*, október 10.
- Bauman, Zygmunt (1987), *Legislators and Interpreters: On Modernity, Postmodernity and Intellectuals*. Cambridge: Polity Press.
- Bauman, Zygmunt (1992a), „Legislators and Interpreters: Culture as the Ideology of Intellectuals”. In uő: *Intimations to Postmodernity*. London: Routledge, 1–25.

- Bauman, Zygmunt (1992b), „Love in Adversity: On the State and the Intellectuals, and the State of Intellectuals”. *Thesis Eleven*, No. 31. 81–104.
- Bayer József (1997), *A politikai legitimitás. Elméletek és viták a legitimitásról és a legitimációs válságról*. Budapest: Napvilág.
- Bayer Judit (2005), „Sajtó- és médiajog”. In Bajomi-Lázár Péter (szerk.): *Magyar médiatörténet a késő Kádár-kortól az ezredfordulóig*. Budapest: Akadémiai.
- Bedau, Hugo Adam (ed.) (1991), *Civil Disobedience in Focus*. London: Routledge.
- Beke Mihály András (1992), „Illegalisták a Chartában”. *Heti Magyarország*, október 9.
- Békés Csaba (2000), „Vissza Európába: A magyarországi rendszerváltás nemzetközi háttere”. In Bozóki András (szerk.): *Alkotmányos forradalom*. Budapest: Új Mandátum, 793–825.
- Beköszöntő (1983), *Hírmondó*, 1. sz., 1.
- Bell, Daniel (1976), *Cultural Contradictions of Capitalism*. New York: Basic Books.
- Bell, Daniel (1980), *The Winding Passage. Essays and Sociological Journeys, 1960–1980*. New York: Basic Books.
- Bence György – Kis János [Marc Rakovski álneven] (1981), *A szovjet típusú társadalom marxista szemmel*. Párizs: Magyar Füzetek Könyvei.
- Bence György – Kis János (1982), *Határolt forradalom, megszorított többpártrendszer, feltételes szuverenitás*. Budapest: Független Kiadó.
- Benda, Julien (1955 [1928]), *The Betrayal of the Intellectuals*. Boston: Beacon Press. (Magyarul: *Az írástudók árulása. Babits Mihály tanulmányával*. Budapest: Fekete Sas, 1997.)
- Benda, Václav et al. (1988), „Parallel Polis, or An Independent Society in Central and Eastern Europe: An Inquiry”. *Social Research*, Vol. 55. Nos. 1–2. 211–246.
- Benkő Péter (1996), *A magyar népi mozgalom almanachja*. Budapest: Deák.
- Berend T. Iván (1988), *A magyar gazdasági reform útja*. Budapest: KJK.
- Berend T. Iván (1997), *A történelem – ahogyan megéltem*. Budapest: Kulturtrade.
- Berger, Bennett M. (1957), „Sociology and the Intellectuals: An Analysis of a Stereotype”. *The Antioch Review*, Vol. 17. No. 3. 275–290.
- Berlin, Isaiah (1978), *Russian Thinkers*. New York: Viking Press.
- Berlin, Isaiah (1984), „Two Concepts of Liberty”. In Michael Sandel (ed.): *Liberalism and Its Critics*. New York: New York University Press, 15–36.
- Bernard, Tamas (2007), *From Dissident to Party Politics: The Struggle for Democracy in Post-Communist Hungary, 1989–1994*. Boulder: Social Science Monographs.
- Bernhard, Michael (1993), *The Origins of Democratization in Poland*. New York: Columbia University Press.
- Bernik, Ivan (1994), „The Forgotten Legacy of Marginal Intellectuals”. In János M. Kovács (ed.): *Transition to Capitalism? The Communist Legacy in Eastern Europe*. New Brunswick: Transaction, 205–216.
- Best, Heinrich – John Higley (2010), *Democratic Elitism: New Theoretical and Comparative Perspectives*. The Hague: Brill.
- Beszélő* szerkesztői (1992 [1982]), „Hogyan keressünk kiutat a válságból? A *Beszélő* javaslatai”. *Beszélő*, 5–6. sz. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, I. kötet. Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 233–238.

- Beszélő szerkesztői (1992 [1983]), „Ami elvárható”. *Beszélő*, 8. sz. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, I. kötet. Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 445.
- Beyme, Klaus von (1994), *Systemwechsel in Osteuropa*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Bibó István (1983), *Összegyűjtött munkái*, 1–4. kötet. (Szerk. Kemény István – Sárközi Máttyás.) Bern: EPMSZ.
- Bibó István (1986), *Válogatott tanulmányok*. I–III. kötet. (Vál. Huszár Tibor, szerk. Vida István.) Budapest: Magvető.
- Bibó István (1986 [1972]), „Az európai társadalomfejlődés értelme”. In Huszár Tibor – Vida István (szerk.): *Bibó István: Válogatott tanulmányok*, III. kötet. Budapest: Magvető, 6–123.
- Bibó, István (1991), *Democracy, Revolution, Self-Determination: Selected Writings*. Edited by Károly Nagy. Boulder: Social Science Monographs.
- Bibó Emlékkönyv (1991), Budapest: Századvég-EPMSZ. (Szamizdatban: 1979.)
- Bihari Mihály (1990), *Demokratikus út a szabadsághoz*. Budapest: Gondolat.
- Bihari Mihály (szerk.) (1992), *A többpártrendszer kialakulása Magyarországon*. Budapest: Kossuth.
- Bíró Zoltán (1988), *Saját út*. Budapest: Püski.
- Bíró Zoltán (1993), *Elhervadt forradalom*. Budapest: Püski.
- Bloom, Allan (1987), *The Closing the American Mind*. New York: Simon & Schuster.
- Boaz, David (1997), *Libertarianism*. New York: Free Press.
- Bodzában István – Szalay Antal (szerk.) (1994), *A puha diktatúrától a kemény demokráciáig*. Budapest: Pelikán.
- Bognár Mikolta (1986), „Összel Moldvában”. *Égtáj* között (Hóhatár), 52.
- Boross Imre (2007), *Visszaemlékezés a változó világra*. Budapest: Gondolat.
- Borsody István (1993), *The New Central Europe*. Boulder: East European Monographs.
- Bossányi Katalin (1989), *Szólampróba: Beszélgetések az alternatív mozgalmakról*. Budapest: Láng.
- Bossányi Katalin (1992), „Szociális minimumok”. *Figyelő*, május 7.
- Bottomore, Tom (1982), *Elites and Society*. Harmondsworth: Penguin.
- Bourdieu, Pierre (1983), „The Forms of Capital”. In John G. Richardson (ed.): *Handbook of Theory and Research for Sociology of Education*. New York: Greenwood Press, 241–258.
- Bourdieu, Pierre (1984), *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. London: Routledge.
- Bozóki András (szerk.) (1987), *A Szép Szó, 1936–1939*. Budapest: Kossuth–Magvető.
- Bozóki András (1987), „A gandhizmus szellemisége. Morális és politikum metszéspontjairól”. *Valóság*, 30. évf., 9. sz., 75–87.
- Bozóki András (1988), „Critical Movements and Ideologies in Hungary”. *Südeuropa*, Vol. 37. Nos. 7–8. 129–165.
- Bozóki András (1991), „A polgári engedetlenség eszméje és gyakorlata”. In Csapody Tamás (szerk.): *A polgári engedetlenség helye az alkotmányos demokráciákban*. Budapest: T-Twins, 92–100.

- Bozóki András (szerk.) (1992a), *Tiszta lappal: A Fidesz a magyar politikában, 1988–1991*. Budapest: Fidesz.
- Bozóki András (1992b), „Látták-e, hogy jön? A Beszélő vitája és a nyolcvanas évek – az Összkiadás tükrében”. *Kritika*, február, 8–10.
- Bozóki András (1993), „Hungary’s Road to Systemic Change: The Opposition Roundtable”. *East European Politics and Societies*, Vol. 7. No. 2. 276–308.
- Bozóki András (1994a), „Intellectuals and Democratization in Hungary”. In Chris Rootes – Howard Davis (eds.): *A New Europe? Social Change and Political Transformation*. London: UCL Press, 149–175.
- Bozóki András (1994b), „Vázlat három populizmusról: Egyesült Államok, Argentína és Magyarország”. *Politikatudományi Szemle*, 3. évf., 3. sz., 33–68.
- Bozóki András (1995), *Konfrontáció és konszenzus: a demokratizálás stratégiái*. Szombathely: Savaria University Press.
- Bozóki, András (1996a), „Censorship and the Structure of Public Sphere in Hungary in the 1990s”. In Mark Lemstedt – Lothar Poethe (eds.): *Leipziger Jahrbuch zur Buchgeschichte*. Wiesbaden: Harrasowitz, 437–447. (Magyarul: „Cenzúra és sajtó Magyarországon az 1980-as években”. *Korunk*, 1. sz., 59–70.)
- Bozóki András (1996b), *Magyar panoptikum*. Budapest: Kávé Kiadó.
- Bozóki, András (1996c), „Intellectuals in a New Democracy: The Democratic Charter in Hungary”. *East European Politics and Societies*, Vol. 10. No. 2. 173–213. (Magyarul: „Mozgalmi-értelmiségi politika a rendszerváltás után: a Demokratikus Charta”. *Politikatudományi Szemle*, 1997. 5. évf., 1. sz., 98–135.)
- Bozóki András (1999), „Rhetoric of Action: The Language of the Regime Change in Hungary”. In uő (ed.): *Intellectuals and Politics in Central Europe*. Budapest – New York: Central European University Press, 263–283.
- Bozóki András (szerk.) (2000a), *Alkotmányos forradalom*. In *A rendszerváltás forгатókönyve*, VII. köt. Budapest: Új Mandátum.
- Bozóki András (2000b), „A kerekasztal-tárgyalások és a rendszerváltozás”. In *Alkotmányos forradalom*. Budapest: Új Mandátum, 21–53.
- Bozóki András (2001), „Az 1989-es kerekasztal-tárgyalások kelet-közép-európai összehasonlításban”. In Király Béla – Lee W. Congdon (szerk.): *A magyar forradalom eszméi: eltiprásuk és győzelmük*. Budapest: Atlanti, 197–224.
- Bozóki András (ed.) (2002), *The Roundtable Talks of 1989: The Genesis of Hungarian Democracy*. Budapest – New York: CEU Press.
- Bozóki András (2003a), *Politikai pluralizmus Magyarországon, 1987–2002*. Budapest: Századvég.
- Bozóki, András (2003b), „Theoretical Interpretations of Elite Change in East-Central Europe”. In Mattei Dogan (ed.): *Elite Configurations at the Apex of Power*. Leiden–Boston: Brill, 215–248.
- Bozóki, András (2007), „Die Politik der Opposition in Ungarn der 1980er Jahre”. In Áron Buzogány – Rolf Frankenberg (eds.): *Osteuropa: Politik, Wirtschaft und Gesellschaft*. Baden-Baden, 261–277.

- Bozóki András (2010), „A magyar demokratikus ellenzék: önreflexió, identitás és politikai diskurzus”. *Politikatudományi Szemle*, 19. évf., 2. sz., 7–45.
- Bozóki András (2012), *Virtuális demokrácia*. Budapest: Gondolat.
- Bozóki, András (2015), „The Illusion of Inclusion: Configurations of Populism in Hungary”. In Michal Kopecek – Piotr Wcislik (eds.): *Thinking Through Transition: Liberal Democracy, Authoritarian Pasts, and Intellectual History in East Central Europe after 1989*. Budapest – New York: CEU Press, 275–312.
- Bozóki András (2016), „Múlt nélküli történelem: A magyar demokratikus ellenzék független történelmi emlékezete”. *Politikatudományi Szemle*, 25. évf., 4. sz., 7–43.
- Bozóki András (2017), „Die Demokratische Opposition in Ungarn: Selbstbild, Identität und politischer Diskurs”. In Wolfgang Eichwede – Jan Pauer (eds.): *Ring en un Autonomie: Dissidentendiskurse in Mittel- und Osteuropa*. Berlin–Münster: LIT Verlag, 218–307.
- Bozóki András – Kovács Éva (1991), „A politikai pártok megnyilvánulásai a sajtóban a taxisblokáid idején”. *Szociológiai Szemle*, 1. évf., 1. sz., 109–126.
- Bozóki András – Csapody Tamás – Csizmadia Ervin – Sükösd Miklós (szerk.) (1991), *Csendes? Forradalom? Volt?* Budapest: T-Twins.
- Bozóki, András – András Körösi – George Schöpflin (1992), *Post-Communist Transition: Emerging Pluralism in Hungary*. London: Pinter. (Új kiadás: London: Bloomsbury Academic, 2016.)
- Bozóki András – Javorniczky István – Stumpf István (1998), *Magyar politikusok arcképcsarnoka*. Budapest: Századvég.
- Bozóki András (főszerk.), Elbert Márta – Kalmár Melinda – Révész Béla – Ripp Erzsébet – Ripp Zoltán (szerk.) (1999): *A rendszerváltás foratókönyve: Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben*. I–IV. kötet. Budapest: Magvető.
- Bozóki András – Elbert Márta – Kalmár Melinda – Révész Béla – Ripp Erzsébet – Ripp Zoltán (szerk.) (2000), *Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben*. V–VI. kötet. Budapest: Új Mandátum.
- Bozóki András – Karácsony Gergely (2000), „Életút és politika: A kerekasztal-tárgyalások résztvevői”. In Bozóki A. (szerk.): *Alkotmányos forradalom*. Budapest: Új Mandátum. 344–419.
- Bozóki, András – Gergely Karácsony (2002), „The Making of a Political Elite: The Participants of the Opposition Roundtable”. In A. Bozóki (ed.): *The Roundtable Talks of 1989: The Genesis of Hungarian Democracy*. Budapest – New York: CEU Press, 71–105.
- Bozóki, András – Miklós Sükösd (2006), *Anarchism in Hungary: Theory, History, Legacies*. Boulder: Social Science Monographs. (Magyarul: *Anarcho-demokraták*. Budapest: Gondolat, 2007.)
- Bozóki, András – Miklós Sükösd (2017), „Third Way Utopianism: Anarcho-Democrat and Liberal Socialist Ideas in Central Europe”. In Zsolt Czigányik (ed.): *Utopian Horizons*. Budapest – New York: CEU Press, 77–100.
- Böröcz József (1991), „»Tetszettek volna forradalmat csinálni...« Jegyzet a magyar átalakulásról”. In Bozóki András – Csapody Tamás – Csizmadia Ervin – Sükösd Miklós (szerk.): *Csendes? Forradalom? Volt?* Budapest: T-Twins, 26–29.

- Böröcz József (1992), „Vanguard of the Construction of Capitalism: The Hungarian Intellectuals' Trip to Power”. *Critical Sociology*, Vol. 18. No. 1. 111–116.
- Böröcz József (1999), „Reaction as Progress: Economists as Intellectuals”. In András Bozóki (ed.): *Intellectuals and Politics in Central Europe*. Budapest – New York: CEU Press, 245–262.
- Böröcz József (2000), „Informality Rules”. *East European Politics and Societies*, Vol. 14. No. 2. 348–380.
- Böröcz József (2012), „Hungary in the European Union: »Catching-Up«, Forever”. *Economic – Political Weekly*, Vol. 47. No. 23. 22–25.
- Br-Ávó (1987), „Reszkessetek demokraták!” *Demokrata*, 9. sz., 3.
- Brower, Daniel R. (1975), *Training the Nihilists: Education and Radicalism in Tsarist Russia*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Bruce-Briggs, B. (ed.) (1981), *The New Class?* New York: McGraw-Hill.
- Bruszt, László (1990), „Negotiated Revolution in Hungary”. *Social Research*, Vol. 57. No. 2. 365–387.
- Bruszt László (1995), *A centralizáció csapdája*. Szombathely: Savaria University Press.
- Bruszt László – David Stark (1995), „A politikai játéktér újraformálása Magyarországon: A konfrontáció politikájától a kompetíció politikájáig”. In Bruszt L.: *A centralizáció csapdája*. Szombathely: Savaria University Press, 87–152.
- Bugajski, Janusz (1987), *Czechoslovakia: Charter 77's Decade of Dissent*. New York: Praeger.
- Burnham, James (1941), *The Managerial Revolution: What is Happening in the World*. New York: John Day Co.
- Burton, Michael G. – John Higley (1987), „Elite Settlements”. *American Sociological Review*, Vol. 52., June. 295–307.
- Casanova, José (2000), „A spanyolországi demokratikus átalakulás tanulságai”. In Bozóki András (szerk.): *Alkotmányos forradalom*. Budapest: Új Mandátum, 681–711.
- Chenoweth, Erica – Maria J. Stephan (2011), *Why Civil Resistance Works: The Strategic Logic of Nonviolent Conflict*. New York: Columbia University Press.
- Cizewska-Martinska, Elzbieta (2015), „The Meaning of the 1980s' Anti-Politics Legacy within the Contemporary East Central European Civil Societies”. *Intersections*, Vol. 1. No. 3. 37–58.
- Cohen, Jean L. – Andrew Arato (1992), *Civil Society and Political Theory*. Cambridge: MIT Press.
- Collini, Stefan (1991), *Public Moralists: Political Thought and Intellectual Life in Britain, 1850–1930*. Oxford: Clarendon Press.
- Colomer, Josep M. (2000), *Strategic Transitions: Game Theory and Democratization*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Confino, Michael (1973), „On Intellectuals and Intellectual Traditions in Eighteenth- and Nineteenth-Century Russia”. In S. N. Eisenstadt – S. R. Graubard (eds.): *Intellectuals and Traditions*. New York: Humanities Press.
- Coser, Lewis A. (1959), *The Functions of Social Conflicts*. New York: Free Press.
- Coser, Lewis A. (1965), *Men of Ideas. A Sociologist's View*. New York: Free Press.

- Coser, Lewis A. (1973), „The Intellectual as Celebrity”. *Dissent*, Vol. 20. Winter, 46–56.
- Coser, Lewis A. (1996), „The Social Role of Eastern European Intellectuals Reconsidered”. In Richard Kilmister – Ian Varcoe (eds.): *Culture, Modernity and Revolution*. London: Routledge, 166–183.
- Csapody Tamás (szerk.) (1991), *Hazugság nélkül*. Budapest: Bibó István Szakkollégium.
- Csengey Dénes (1990), *Mezítlábas szabadság*. Budapest: Püski.
- Csicskó Ilona – Körösi András (1989), Egy harmadikutas szocializmus – utópia földközben. A Petőfi Párt 1956–1957-ben. *Századvég*, 1–2. sz., 118–183.
- Csizmadia Ervin (1990), „Milyen ellenzék legyen Magyarországon? A Beszélő ellenzékvitája”. *Kritika*, március–április.
- Csizmadia Ervin (1991), „Utak a pártosodáshoz: az MDF és SZDSZ megszerveződése”. In Bihari Mihály (szerk.): *A többpártrendszer kialakulása Magyarországon, 1985–1991*. Budapest: Kossuth, 7–39.
- Csizmadia Ervin (1995), *A magyar demokratikus ellenzék 1968–1988. I–III. kötet: Monográfia; Interjúk; Dokumentumok*. Budapest: T-Twins.
- Csizmadia Ervin (2001), *Diskurzus és diktatúra: A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról a késő Kádár-rendszerben*. Budapest: Századvég.
- Csizmadia, Ervin (2015), „The Hungarian Democratic Opposition in the 1980s: External and Internal Effects and Resources”. *Intersections*, Vol. 4. No. 4. 119–138.
- Csoóri Sándor (1991), *Nappali hold*. Budapest: Püski.
- Csoóri Sándor (2005 [1985]), „Eltemetetlen gondok a Duna-tájon”. In Rainer M. János (szerk.): *A monori tanácskozás jegyzőkönyve*. Budapest: 1956-os Intézet, 48–58.
- Csurka István (1991 [1979]), „Bibó-felejtés”. In *Bibó Emlékkönyv*. II. kötet. Budapest–Bern: Századvég–EPMSZ, 416–421.
- Csurka István (1991), „Meg nem történt forradalom”. In Bozóki András et al. (szerk.): *Csendes? Forradalom? Volt?* Budapest: T-Twins.
- Csurka István (2005 [1985]), „Új magyar önépítés”. In Rainer M. János (szerk.): *A monori tanácskozás jegyzőkönyve, 1985. június 14–16*. Budapest: 1956-os Intézet, 28–42.
- Csurka István (1992 [1987]), „Az első áldozat nevében”. *Beszélő*, 21. sz. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, III. kötet. Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 23–29.
- Csurka István (1992a), „Néhány gondolat a rendszerváltozás két esztendeje és az MDF új programja kapcsán”. *Magyar Fórum*, augusztus 20. 9–16.
- Csurka István (1992b), „Keserű hátország”. *Magyar Fórum*, december 31. 8–9.
- Dahl, Robert A. (1982), *Dilemmas of Pluralist Democracy*. New Haven: Yale University Press.
- Dahrendorf, Ralf (1969), „The Intellectual and Society: The Social Function of the »Fool« in the Twentieth Century”. In Philip Rieff (ed.): *On Intellectuals: Theoretical Studies, Case Studies*. Garden City: Doubleday, 49–52.
- Dahrendorf, Ralf (1990), *Reflections on the Revolution in Europe*. London: Chatto–Windus.
- Dalos György (1992 [1982]), „Írók egymás közt”. *Beszélő*, 3. sz. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, I. kötet. Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 114–115.

- Davies, James C. (1971), „Toward a Theory of Revolution”. In C. Paynton – R. Blackey (eds.): *Why Revolution? Theories and Analyses*. Cambridge, MA: Schenkman, 177–197.
- Debray, Régis (1981), *Teachers, Writers, Celebrities. The Intellectuals of Modern France*. London: Verso.
- Debreczeni József (1998), *A miniszterelnök*. Budapest: Osiris.
- Decsy János (szerk.) (1987), *A forradalom előzményei, alakulása és utóélete. Tanulmányok és kronológia: Adalékok az újkori magyar történelemhez*. Párizs: Magyar Füzetek Könyvei.
- Demokrata (1986a), *Demokrata*, 1–2. sz., 1.
- Demokrata (1986b), *Demokrata*, 6. sz., 19.
- Demokrata (1986c), „Egy elmaradt tüntetés után; Kell-e tüntetni, és ha nem, akkor hogyan?”. *Demokrata*, 1–2. sz., 14.
- Demokrata (1987), „Megnyugtattak: most más időkkel élünk”. *Demokrata*, 7–8. sz., 66.
- Demokrata (1988), 1956-os különszám. 5.
- Demokrata szerkesztői (1986), *Demokrata*, 6. sz., 10.
- Demokrata szerkesztői (1987a), *Demokrata*, 11. sz., 1.
- Demokrata szerkesztői (1987b), *Demokrata*, 12. sz., 22.
- Demokrata szerkesztői (1988), „A magyar demokrata fórumhoz”, *Demokrata*, 13. sz., 17.
- Demokratikus Charta (1991), *Magyar Hírlap*, szeptember 27.
- Demszky Gábor (1984), „Menjenek el talán ök”. *Hírmondó*, 9. sz., 24.
- Demszky Gábor (1986), „Csernobil”. *Hírmondó*, 12. sz., 7.
- Demszky Gábor (2001), *A szabadság visszahódítása*. Budapest: Új Mandátum.
- Diczházi Bertalan (szerk.) (1988), *Körök kora*. Budapest: Klubtanács.
- Dimitrijevic, Nenad (1999), „Words and Death: Serbian Nationalist Intellectuals”. In András Bozóki (ed.): *Intellectuals and Politics in Central Europe*. Budapest – New York: CEU Press, 119–148.
- Djilas, Milovan (1983 [1957]), *The New Class: An Analysis of the Communist System*. San Diego: Harcourt Brace Jovanovich.
- Diószegi Olga (1986), Interjú. *Égtájak Között*.
- Dogan, Mattei – John Higley (eds.) (1998), *Elites, Crises, and the Origins of Regimes*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Domhoff, G. William – Thomas R. Dye (eds.) (1987), *Power Elites and Organizations*. Newbury Park: Sage.
- Duray Miklós (1992 [1988]), „A magyar kisebbségek és az egyetemes magyarság közötti kapcsolatok problémái”. *Beszélő*, 24. sz. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, III. kötet. Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 370–376.
- Dworkin, Ronald (1977), *Taking Rights Seriously*. Cambridge: Harvard University Press.
- Egry Gábor (2010), *Otthonosság és idegenség: identitáspolitikai és nemzetfelfogás Magyarországon a rendszerváltás óta*. Budapest: Napvilág.
- Egry Gábor (2015), „A Fate for a Nation: Concepts of History and the Nation in Hungarian Politics, 1989–2010”. In Martin Kopecek – Piotr Wcislik (eds.): *Thinking Through*

- Transition: Liberal Democracy, Authoritarian Pasts, and Intellectual History in East Central Europe after 1989*. Budapest – New York: CEU Press, 505–524.
- Égtájak között szerkesztői (1986), *Égtájak között* (Más), 2. sz.
- Eisenstadt, Shmuel N. – Stephen R. Graubard (eds.) (1972), *Intellectuals and Tradition*. New York: Humanities Press.
- EKA – MSZMP (1989), Az Ellenzéki Kerekasztal és az MSZMP KB szakértőinek előkészítő tárgyalása (kivonatos jegyzőkönyv) 1989. április 22. In Bozóki András et al. (szerk.): *A rendszerváltás foratókönyve*. I. kötet. Budapest: Magvető, 148–153.
- Ekiert, Grzegorz (1996), *The State Against Society: Political Crises and Their Aftermath in East Central Europe*. Princeton: Princeton University Press.
- Elbert Márta – Bozóki András (1999), *Portrék és életrajzok. A rendszerváltás foratókönyve*. VIII. kötet. Budapest: Új Mandátum.
- Elek István (1996), „A tanácstalan Charta”. *Magyar Nemzet*, április 27.
- Elek István (2009), *Rendszerváltoztatók húsz év után*. Budapest: Magyar Rádió – Heti Válasz.
- Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben* (1957). I–II. kötet. Budapest: A Magyar Népköztársaság Tájékoztatói Hivatala.
- Elshtain, Jean Bethke (1997), *Real Politics: At the Center of Everyday Life*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Elster, Jon (1996), „Introduction”. In Jon Elster (ed.): *The Roundtable Talks and the Breakdown of Communism*. Chicago: University of Chicago Press.
- Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata (1948), United Nation Human Rights Office of the High Commissioner <https://www.ohchr.org/EN/UDHR/Pages/Language.aspx?LangID=hng>
- Endreffy Zoltán (1991 [1979]), „Atomenergia, demokrácia, decentralizáció”. In Bibó Emlékkönyv. Budapest: Századvég–EPMSZ, 269–281.
- Enyedi Zsolt (1999), *Politika a kereszt jegyében*. Budapest: Osiris.
- Eörsi István (1992 [1984]), „Egy újságcikk és a »realitások«”. *Beszélő*, 9. sz. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, I. kötet. Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 563–565.
- Eörsi István (1992 [1985]), „A Szovjet Emberről”. *Beszélő*, 13–14. sz. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, II. kötet. Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 205–211.
- Eörsi István (1992 [1986a]), „Búcsú egy naiv embertől”. *Beszélő*, 16. sz. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, I. kötet. Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 360–365.
- Eörsi István (1992 [1986b]), „A másság ünnepe”. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, II. kötet, 18. sz., Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 529–531.
- Eörsi István (1993), *Üzenet mélyvörös levélpapíron*. Budapest: Pesti Szalon.
- Eörsi Mátyás (1993), „A politikai mórckaság, és ami a lényeg”. *Magyar Hírlap*, március 2. 7.
- Erős Ferenc (1992), „A holnap elmarad”. *HVG*, október 3.
- Esterházy Péter (1984), *Kis magyar pornográfia*. Budapest: Magvető.
- Etzioni-Halévy, Eva (ed.) (1997), *Classes and Elites in Democracy and Democratization*. New York: Garland.
- Eyal, Gil (2000), „Antipolitics and the Spirit of Capitalism: Dissidents, Monetarists and the Czech Transition to Capitalism”. *Theory and Society*, Vol. 29. No. 1. 50–92.

- Eyal, Gil (2003), *The Origins of Postcommunist Elites: From Prague Spring to the Breakup of Czechoslovakia*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Eyal, Gil – Iván Szelényi – Eleanor Townsley (1997), „The Theory of Post-Communist Managerialism”. *New Left Review*, No. 222. March–April, 60–92.
- Eyal, Gil – Iván Szelényi – Eleanor Townsley (1998), *Making Capitalism Without Capitalists: The New Ruling Elites in Eastern Europe*. London: Verso.
- Eyal, Gil – Larissa Buchholz (2010), „From the Sociology of Intellectuals to the Sociology of Interventions”. *Annual Review of Sociology*, 36. 117–137.
- Eyerman, Ron (1990), „Intellectuals and Progress: The Origins, Decline and Revival of a Critical Group”. In Jeffrey Alexander – Piotr Sztompka (eds.): *Rethinking Progress: Movements, Forces and Ideas at the End of the Twentieth Century*. London: Routledge, 91–105.
- Eyerman, Ron (1994), *Between Culture and Politics: Intellectuals in Modern Society*. Cambridge: Polity Press.
- Eyerman, Ron – Andrew Jamison (1991), „Social Movements and Their Intellectuals”. In uők: *Social Movements: A Cognitive Approach*. Cambridge: Polity Press, 94–119.
- F. Reymund Béla (1986), „Tartsuk be a játékszabályokat”. *Demokrata*, VII–VIII. sz., 21–22.
- Falk, Barbara (2003), *The Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe: Citizen Intellectuals and Philosopher Kings*. Budapest – New York: CEU Press.
- Falk, Barbara (2011), „Resistance and Dissent in Central and Eastern Europe: An Emerging Historiography”. *East European Politics and Societies*, Vol. 25. No. 2. 318–360.
- Faragó Béla (1986), *Nyugati liberális szemmel*. Párizs: Magyar Füzetek Könyvei.
- Farkas Zoltán (1991), „Állóháború”. In Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve*. Budapest: Ökonómia Alapítvány – Economix Rt., 207–212.
- Farkas Zoltán (1993), „Kis magyar magántörténelem: öt levél”. *Mozgó Világ*, Vol. 19. No. 1. 5–21.
- Farkas Zoltán (1994), „Az Antall-kormány »sikerágazata«: a médiapolitika”. In Gombár Csaba et al. (szerk.): *Kormány a mérlegen, 1990–1994*. Budapest: Korridor, 320–345.
- Farkasházy Tivadar (1991), „A remény udvariassága”. Kisbali László interjúja. *Beszélő*, november 23. 42.
- Fehér Ferenc – Heller Ágnes (1992), *Kelet-Európa »dicsőséges forradalmi«*. Budapest: T-Twins.
- Fehér Renátó (2018), „Szalai Pál – az »utolsó radikális«”. In Boldog-Bernát István et al. (szerk.): *Nyom – Követés 3*. Szabadka–Budapest: VMDKSZ, 49–64.
- Fejtő Ferenc (1990), *Rekvem egy hajdanvolt birodalomért: Ausztria–Magyarország szétrombolása*. Budapest: Atlantisz.
- Fejtő Ferenc (1996), *Szociáldemokrácia, tegnap, ma, holnap*. Budapest: Belvárosi.
- Fényi Tibor (1992 [1981–2]), „A csehszlovákiai magyar kisebbség történetének kronológiája”. *Beszélő*, 1. sz.; 2. sz. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, I. kötet. Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 35–40.
- Ferge Zsuzsa (1969), *Társadalmunk rétegződése*. Budapest: Kossuth.

- Fidesz (1988), „Nyilatkozat a Fiatal Demokraták Szövetsége létrehozásáról”. In Bozóki András (szerk.): (1992), *Tiszta lappal: A Fidesz a magyar politikában 1988–1991*. Budapest: Fidesz, 23–25.
- Field, G. Lowell – John Higley (1980), *Elitism*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Finkelkraut, Alain (1995), *The Defeat of the Mind*. New York: Columbia University Press.
- Finocchiaro, Maurice A. (1999), *Beyond Right and Left: Democratic Elitism in Mosca and Gramsci*. New Haven: Yale University Press.
- Flam, Helena (1995), *Mosaic of Fear: Poland and East Germany before 1989*. Boulder, Colorado: European Monographs.
- Foucault, Michel (1980), *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977*. Ed. Colin Gordon. New York: Pantheon Books.
- Foucault, Michel (1983), „The Subject and Power”. In Hubert L. Dreyfus – Paul Rabinow (eds.): *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Chicago: The University of Chicago Press, 208–226.
- Friedman, Milton (1962), *Capitalism and Freedom*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Fukuyama, Francis (1992), *The End of History and the Last Man*. New York: Free Press.
- Gábor Róbert (1992 [1986]): „A Peyer-csoport állásfoglalása 1946–47-ben”. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, II. kötet. AB Kiadó, 467.
- Gadó György (1986), „Nem húznak karóba”, *Demokrata*, 6. sz., 4.
- Gagnon, Alain-G. (ed.) (1987), *Intellectuals in Liberal Democracies*. New York: Praeger.
- Gagy Ágnes (2013), „Beágyazott kritika: a Fordulat és reform kontextusa”. *Fordulat*, 21. sz., 150–168.
- Gagy Ágnes (2014), „Az antipopulizmus, mint a rendszerváltás szimbolikus eleme”. *Fordulat*, 21. sz., 298–316.
- Gagy Ágnes (2018), „Az értelmiség útja – a kelet-európai értelmiség emancipációs progjarmjainak ciklusai”. In Bozóki András – Füzér Katalin (szerk.): *Lépték és ironia: szociológiai kalandozások*. Budapest: L'Harmattan – MTA TK, 161–178.
- Gálik Mihály – Halmai Gábor – Hirschler Richárd – Lázár Guy (1988), „Javaslat a nyilvánosság reformjára”. *Kritika*, április, 53–59.
- Gandhi, Mátáma (1999 [1930]), „Duty of Disloyalty”. In *The Collected Works of Mahatma Gandhi. Electronic Book*. New Delhi: Publications Division Government of India. Vol. 48. 484–485.
- Garton Ash, Timothy (1990a), *A lengyel forradalom*. Budapest: AB-Beszélő Kft.
- Garton Ash, Timothy (1990b), *The Uses of Adversity: Essays on the Fate of Central Europe*. New York: Vintage.
- Géczi József (1998), „Egy elfelejtett mozgalom: a reformkörök tíz éve”. In Kurtán Sándor et al. (szerk.): *Magyarország évtizedkönyve*. 2. kötet. Budapest: DKMKA, 910–922.
- Golan, Galia (1973), *Reform Rule in Czechoslovakia: The Dubcek Era, 1968–69*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Goldfarb, Jeffrey (1989), *Beyond Glasnost: The Post-Totalitarian Mind*. Chicago: Chicago University Press.

- Gombár Csaba (1983), „Van-e, s ha van, milyen a politikai tagoltság nálunk?”. In Szoboszlai György (szerk.): *Politika és társadalom. Évkönyv*. Budapest: MPT, 32–66.
- Gombár Csaba (1987), „Velleitásaink”. *Századvég*, 4–5. sz., 5–26.
- Gouldner, Alvin W. (1975–6), „Prologue to the Theory of Revolutionary Intellectuals”. *Telos*, No. 26. 3–36.
- Gouldner, Alvin W. (1979), *The Future of Intellectuals and the Rise of New Class: a Frame of Reference*. Oxford: Oxford University Press.
- Gouldner, Alvin W. (1985), *Against Fragmentation: The Origins of Marxism and the Sociology of Intellectuals*. New York – Oxford: Oxford University Press.
- Göncz Árpád (1993), „Levél Antall Józsefhez”. *Magyar Hírlap*, november 2.
- Gramsci, Antonio (1971), *Selections from the Prison Notebooks*. (Edited by Quintin Hoare and Geoffrey N. Smith.) London: Lawrence & Wishart.
- Grass, Günter (1992), „Losses”. *Granta*, No. 42., 99–107.
- Grósz Károly (1989), Felszólalás 1989. június 13-án. In Bozóki András et al. (szerk.): *A rendszerváltás foratókönyve: kerekasztal-tárgyalások 1989-ben*, II. kötet. Budapest: Magvető, 16.
- Gurr, Ted R. (1970), *Why Men Rebel*. Princeton: Princeton University Press.
- Gyekiczki András (szerk.) (1991), *Hol tart a szabad gondolat? A közvélemény-kutatások tükrében*. Budapest: Politikai Tanulmányok Intézete Alapítvány.
- György Péter (1992), „Március 15-én”. *HVG*, március 21.
- Gyurgyák János (1995), „Valami elveszett, avagy az értelmiség árulása”. *Kortárs*, 39. évf., 6. sz., 119–128.
- Habermas, Jürgen (1972), *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest: Gondolat.
- Habermas, Jürgen (1991), „Mit jelent a szocializmus ma? A »helyrehozó« forradalom és a baloldali gondolkodás megújulásának szükségessége”. *Világosság*, 32. évf., 2. sz., 104–117.
- Hajdú János (1983), „Utószó egy előszóhoz”. *Élet és Irodalom*, szeptember 16.
- Halmai Gábor (1989), „Egyesületek, gyülekezettek! Egy kodifikáció története”. In Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve, 1988*. Debrecen: R-Forma, 238–246.
- Halmai Gábor (1998), „Kell-e nekünk sajtótörvény?”. In Cseh Gabriella – Enyedi Nagy Mihály – Soltész Tibor (szerk.): *Médiakönyv*. Budapest: Enamiké.
- Halmai Gábor (2000), „Az 1949-es alkotmány jogállamosítása”. In Bozóki András (szerk.): *Alkotmányos forradalom*. Budapest: Új Mandátum, 180–199.
- Hankiss Elemér (1989), *Kelet-európai alternatívák*. Budapest: KJK. (Angolul: *East European Alternatives*. Oxford: Clarendon Press, 1990.)
- Hankiss, Elemér (1991) „Reforms and the Conversion of Power”. In Peter R. Weilemann – Georg Brunner – Rudolf L. Tőkés (eds.): *Upheaval against the Plan: Eastern Europe on the Eve of the Storm*. Oxford: Berg, 27–39.
- Haraszti Miklós (1987), *The Velvet Prison: Artists Under State Socialism*. New York: Basic Books.
- Haraszti Miklós (1989), *Darabbér: Egy munkás a munkásállamban*. Budapest: Téka.

- Haraszti, Miklós (1990), „The Beginnings of Civil Society: The Independent Peace Movement and the Danube Movement in Hungary”. In Vladimir Tismaneanu (ed.): *In Search of Civil Society: Independent Peace Movements in the Soviet Bloc*. London: Routledge, 71–87.
- Haraszti Miklós (1992 [1982a]), „Nem ütni és nem visszaütni. Pacifista mozgalom a magyar katolikus egyházban.” *Beszélő*, 2. sz. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, I. kötet. Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 65–72.
- Haraszti Miklós (1992 [1982b]), „A szegedi punkháború”. *Beszélő*, 5–6. sz. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, I. kötet. Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 287–289.
- Haraszti Miklós (1992 [1986]), „Duna-dosszié”. *Beszélő*, 16. sz. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, II. kötet. Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 367–375.
- Haraszti Miklós (1992 [1987]), „Emlék és panasz 1956-ból”. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, II. kötet, 19. sz., Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 709–711.
- Haraszti Miklós és Kulin Ferenc (1993), Interjúk. *Magyar Hírlap*, január 2.
- Haraszti Miklós – Kis János – Köszeg Ferenc – Solt Ottilia (1987), *Társadalmi szerződés. A politikai kibontakozás feltételei*. Budapest: Beszélő különkiadás.
- Harvey, David (2005), *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Hayek, Friedrich A. (1944), *The Road to Serfdom*. Chicago: The University of Chicago Press. (Magyarul: *Út a szolgáshoz*. Budapest: KJK, 1991.)
- Hayek, Friedrich A. (1960), *The Constitution of Liberty*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Hayek, Friedrich A. (1990), *The Intellectuals and Socialism*. Fairfax: Institute for Humane Studies.
- Havas Fanny (szerk.) (1992), *Beszélő Összkiadás*, I–III. kötet. Budapest: AB-Beszélő Kiadó.
- Havel, Václav (1985), „The Power of the Powerless”. In uő et al.: *The Power of the Powerless: Citizens Against the State in Central Eastern Europe*. (Edited by John Keane.) London: Hutchinson, 23–96. (Magyarul: *A kiszolgáltatottak hatalma*. Budapest: Európa, 1991.)
- Havel, Václav (1987), *Living in Truth*. London: Faber and Faber.
- Havel, Václav (1988a), *Letters to Olga: June 1979–September 1982*. New York: Knopf.
- Havel, Václav (1988b), „Anti-Political Politics”. In John Keane (ed.): *Civil Society and State*. London: Verso, 381–398.
- Havel, Václav (1995a), *Toward a Civil Society: Selected Speeches and Writings 1990–1994*. Prague: Lidove Noviny.
- Havel, Václav (1995b), „The Responsibility of Intellectuals”. *New York Review of Books*, June 22., 36–37.
- Hegedűs B. András (szerk.) (1992), *Ötvenhatról nyolcvanhatban*. Budapest: Századvég – 1956-os Intézet.
- Hegedűs István (1988), *Sajtó és irányítás*. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet.
- Hegedűs István (2001), „Sajtó és irányítás a Kádár-korszak végén”. *Médiakutató*, 2. sz., 45–60.
- Hegyí Gyula (1992), „A Charta színeváltozása”. *Magyar Hírlap*, július 14.
- Held, Joseph (ed.) (1992), *The Columbia History of Eastern Europe in the Twentieth Century*. New York: Columbia University Press.

- Heller Ágnes (1998), *A bicikliző majom. (Kőbányai János interjúregénye)*. Budapest: Múlt és Jövő.
- Heller Ágnes – Fehér Ferenc – Bozóki András – Fricz Tamás (1992), *Polgárosodás, civil társadalom és demokrácia. (Előadások a polgárosodásról)*. Budapest: MTA PTI.
- Heller Mária – Némédi Dénes – Rényi Ágnes (1992), „A magyar nyilvánosság szerkezetváltozása a Kádár-rendszerben”. In Somlai Péter (szerk.): *Értékrendek és társadalmi-kulturális változások*. Budapest: ELTE Szociológiai Intézet.
- Heym, Stefan (1991), „Ash Wednesday in the GDR”. *New German Critique*, No. 52. 31–35.
- Híd-csoport (1990a), „Híd a közeli jövőbe”. *Közgazdasági Szemle*, 37. évf., 4. sz., 442–458.
- Híd-csoport (1990b), „Javaslat a koalíciós kormány 1990. évben megteendő gazdaságpolitikai lépéseire”. *Külgazdaság*, 34. évf., 7. sz., 4–31.
- Higley, John – Michael G. Burton (1989), „The Elite Variable in Democratic Transitions and Breakdowns”. *American Sociological Review*, 54. 17–32.
- Higley, John – Michael Burton (1998), „Elite Settlements and the Taming of Politics”. *Government and Opposition*, Vol. 33. No. 1. 98–115.
- Higley, John – Richard Gunther (1992), *Elites and Democratic Consolidation in Latin America and Southern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Higley, John – Jan Pakulski (1992), „Revolution and Elite Transformation in Eastern Europe”. *Australian Journal of Political Science*, Vol. 27. 104–119.
- Higley, John – Jan Pakulski – Włodzimierz Wesolowski (eds.) (1998), *Post-Communist Elites and Democracy in Eastern Europe*. London: Macmillan.
- Higley, John – György Lengyel (eds.) (2000), *Elites After State Socialism: Theories and Analysis*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Hírmondó szerkesztői (1983), „Határainkról”. *Hírmondó*, 2. sz., 1.
- Hírmondó szerkesztői (1984), „Gyeplő és kurázszi”. *Hírmondó*, 6–7. sz., 3.
- Hirschman, Albert O. (1991), *The Rhetoric of Reaction: Perversity, Futility, Jeopardy*. Cambridge: The Belknap Press of the Harvard University Press.
- Hirschman, Albert O. (1994), „Social Conflicts as Pillars of Democratic Market Society”. *Political Theory*, Vol. 22. No. 2. 203–218.
- Hodosán Róza (2004), *Szamizdat történetek*. Budapest: Noran.
- Hofer Tamás (1993), „Harc a rendszerváltásért szimbolikus mezőben: 1989. március 15-e Budapesten”. *Politikatudományi Szemle*, 1. évf., 1. sz., 29–51.
- Hofstadter, Richard (1963), *Anti-Intellectualism in American Life*. New York: Alfred A. Knopf.
- Hollander, Paul (1987), „American Intellectuals: Producers and Consumers of Social Criticism”. In Alain G. Gagnon (ed.): *Intellectuals in Liberal Democracies*. New York: Praeger, 67–86.
- Hollander, Paul (1988), *The Survival of Adversary Culture: Social Criticism and Political Escapism in American Society*. New Brunswick: Transaction.
- Horányi György (1992), *A Charta dokumentációja. Horányi György megőrzésében*. Budapest: MTA Központi Kémiai Kutatóintézet.

- Huntington, Samuel P. (1984), „Will More Countries Become Democratic?” *Political Science Quarterly*, Vol. 99, No. 2. 193–218.
- Huntington, Samuel P. (1989), „The Modest Meaning of Democracy”. In Robert A. Pastor (ed.): *Democracy in the Americas: Stopping the Pendulum*. New York: Holmes and Meier, 11–28.
- Huntington, Samuel P. (1991), *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman: University of Oklahoma Press.
- Huszár Tibor (szerk.) (1978), *Értelmiségiek, diplomások, szellemi munkások*. Budapest: Kossuth.
- Huszár Tibor (szerk.) (1986), *A magyar értelmiség a 80-as években*. Budapest: Kossuth, 1986.
- Huszár Tibor (2001–2003), *Kádár János politikai életrajza*. I–II. kötet. Budapest: Szabad Tér – Kossuth.
- Huszár Tibor (2007), *Az elitől a nómenklatúráig: Az intézményesített káderpolitika kialakulása Magyarországon (1945–1989)*. Budapest: Corvina.
- Huyssen, Andreas (1991), „After the Wall: The Failure of German Intellectuals”. *New German Critique*, No. 52. 109–143.
- Ignotus, Paul (1966), „Radical Writers in Hungary”. *Journal of Contemporary History*, Vol. 1. No. 2. 149–167.
- Ilonszki Gabriella (2003), „Számít-e az elit folytonossága?” *Politikatudományi Szemle*, 4. sz., 109–124.
- Ilonszki Gabriella (2011), *Szakértők és pártemberek: Kormányzati elit Magyarországon 1848–2010*. Budapest: Akadémiai.
- Isaac, Jeffrey C. (2004), „Rethinking the Legacy of Central European Dissidence”. *Common Knowledge*, Vol. 10, Issue 1. 119–129.
- Iványi Gábor (1992 [1982]), „Kitaszított adventisták”. *Beszélő*, 2. sz. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, I. kötet. Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 194–197.
- Iványi György (1993), „Nem csatlakoztunk egyetlen csoporthoz sem”. Zolnay János interjúja. *Beszélő*, 1993. május 15. 12–13.
- Jacoby, Russell (1987), *The Last Intellectuals: American Culture in the Age of Academe*. New York: Basic Books.
- Jakab Zoltán (szerk.) (1987), *A tömegkommunikáció a Magyar Szocialista Munkáspárt határozataiban és dokumentumaiban*. Budapest: TK.
- Jedlicki, Jerzy (1994), „What Is the Use of Intellectuals?” *Polish Sociological Review*, No. 2. 101–110.
- Jennings, Jeremy – Anthony Kemp-Welch (eds.) (1997), *Intellectuals in Politics*. London – New York: Routledge.
- Jowitt, Ken (1992), „The Leninist Legacy”. In Ivo Banac (ed.): *Eastern Europe in Revolution*. Ithaca–London: Cornell University Press, 207–224.
- Jørgensen, Knud-Erik (1992), „The End of Anti-Politics in Central Europe”. In Paul G. Lewis (ed.): *Democracy and Civil Society in Eastern Europe*. London: Macmillan, 32–60.
- Judt, Tony (1991), „The Dilemmas of Dissidence: The Politics of Opposition in East Central Europe”. In Andrew Arato – Ferenc Fehér (eds.): *Crisis and Reform in Eastern Europe*. New Brunswick: Transaction, 253–301.
- Kádár János (1985), *A békéért, népünk boldogulásáért. Beszédok és cikkek 1981–1985*. Budapest: Kossuth.
- Kalmár Melinda (2000), „Modellváltástól a rendszerváltásig: az MSZMP taktikájának metamorfózisa a demokratikus átmenetben”. In Bozóki András (szerk.): *Alkotmányos forradalom*. Budapest: Új Mandátum, 283–307.
- Kalmár Melinda – Révész Béla (2000), „Az I/1. számú munkabizottság”. In Bozóki András et al. (szerk.): (2000), *A rendszerváltás forгатókönyve*. VI. kötet. Budapest: Új Mandátum, 19–25.
- Kaminski, Bartłomiej (1991), *The Collapse of State Socialism: The Case of Poland*. Princeton: Princeton University Press.
- Kántor Zoltán (2008), „Nemzetpolitika a rendszerváltás előtt és után”. In Majtényi György – Szabó Csaba (szerk.): *Távolodás és közelítések. Rendszerváltás és Kádár-korszak*. Budapest: Kossuth.
- Karabel, Jerome (1996), „Toward a Theory of Intellectuals and Politics”. *Theory and Society*, Vol. 25. No. 2. 205–233.
- Kármentő Imre (1986), „Az elnyomás csöndje”. *Demokrata*, 11. sz., 13.
- Kasza László (szerk.) (1994), *Metamorphosis Hungariae, 1989–94*. Budapest: Századvég.
- Keane, John (ed.) (1988), *Civil Society and the State*. London: Verso.
- Kék Szalag Bizottság (1990), *Gazdasági programjavaslat*. Budapest: KJK.
- Kékek (1986), „Eladó a magyar táj!” *Hírmondó*, 4. évf., augusztus–szeptember, 27.
- Kemp-Welch, Anthony (ed.) (1983), *The Birth of Solidarity: The Gdansk Negotiations, 1980*. New York: St. Martin's Press.
- Kende Péter (1997), *Az én Magyarországom*. Budapest: Osiris.
- Kenedi János (1977), *Profil. Válogatás 34 szerző nyilvánosságra szánt, de meg nem jelent írásaiból*. Budapest: szamizdat kiadás.
- Kenedi János (1983), *A magyar demokratikus ellenzék válsága*. Budapest: ABC Független Kiadó.
- Kenedi János (1996), *Kis állambiztonsági olvasókönyv I–II*. Budapest: Magvető.
- Kenney, Pádraic (2010), *1989: Democratic Revolutions at the Cold War's End*. Boston – New York: Bedford – St. Martin's Press.
- Kéri László (1992), „Pártok és pártrendszer Magyarországon a kilencvenes évek elején”. In Bihari Mihály (szerk.): *A többpártrendszer kialakulása Magyarországon*. Budapest: Kossuth, 171–189.
- „Keszthelyi Zsolt börtönbüntetése”. (1987), *Demokrata*, 6. sz., június, 1.
- „Két program – a hallgatás és halogatás vége?” (1987), *Demokrata*, 7–8. sz., 23.
- Kezar, Adrianna (2003), „Transformational Elite Interviews: Principles and Problems”. *Qualitative Inquiry*, Vol. 9. No. 3. 395–415.
- Kilényi Géza (1989), *Felszólalás 1989. július 27-én a magyar országgyűlés 1848. évi I. sz.ú határozatáról*. In Bozóki András et al. (szerk.): *A rendszerváltás forгатókönyve*. II. kötet. Budapest: Magvető, 651.

- Kilényi Géza (szerk.) (1991), *Egy alkotmány-előkészítés dokumentumai: Kísérlet Magyarország új alkotmányának megalkotására, 1988–1990*. Budapest: Államtudományi Kutatóközpont.
- Kim, Dae Soob (2013), *The Transition to Democracy in Hungary: Árpád Göncz and the Post-Communist Hungarian Presidency*. New York: Routledge.
- Kimball, Roger (1992), „The Treason of the Intellectuals – The Undoing of Thought”. *The New Criterion*, December. <https://www.newcriterion.com/issues/1992/12/the-treason-of-the-intellectuals-the-undoing-of-thought>.
- King, Lawrence Peter – Iván Szelényi (2004), *Theories of the New Class: Intellectuals and Power*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Király, Béla K. – András Bozóki (eds.) (1995), *Lawful Revolution in Hungary, 1989–94*. Boulder: Social Science Monographs.
- Király István (1974), *Hazafiság és forradalmiság*. Budapest: Kossuth.
- Kis János (1992 [1981]), „Lapunk elé”. *Beszélő*, 1. sz. In Havas Fanny et al. (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, I. kötet, 1. sz., Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 11–12.
- Kis János (1992 [1982]), „Gondolatok a közeljövőről”. *Beszélő*, 3. sz. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, I. kötet, Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 115–122.
- Kis János (1992 [1983]), „Másfél év után, ugyanarról”. *Beszélő*, 9. sz. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, I. kötet, Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 541–558.
- Kis János (1992 [1984]), „Lengyel fejlemények – magyar tanulságokkal”. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, II. kötet, 11. sz., Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 13–16.
- Kis János (1992 [1984]), „A Salom nyílt levele a magyar társadalomhoz és a magyar zsidósághoz”. *Beszélő*, 11. sz. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, II. kötet, Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 58–62.
- Kis János (1992 [1987]), „Vég és kezdet”. *Beszélő*, 19. sz. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, II. kötet, Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 615–620.
- Kis János (1992 [1989]), „Mit képvisel a Beszélő?”. *Beszélő*, 26. sz. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, III. kötet, Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 691–695.
- Kis János (1989), *Politics in Hungary: For a Democratic Alternative*. Boulder: East European Monographs.
- Kis János (1992), „Előszó”. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, I. kötet, Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 5–6.
- Kis János (1992), „A harmincnégyek levelével kezdődött”. Farkas Attila interjúja. *Magyar Hírlap*, január 9.
- Kis János (1993), „A polgár mint varázsló”. *Kritika*, április, 46–47.
- Kis, János (1995), „Between Reform and Revolution: Three Hypotheses about the Nature of the Regime Change”. *Constellations*, Vol. 1. No. 3. 399–421.
- Kis János (1999), „1989: a víg esztendő”. *Beszélő*, 10. sz., 22–46.
- Kis János (2000), „Reform és forradalom közt”. In Bozóki András (szerk.): *Alkotmányos forradalom*. Budapest: Új Mandátum, 91–146.
- Kis János (2013), *Az összetorlódott idő*. Pozsony: Kalligram.
- Kis János (2014), *Mi a liberalizmus?* Pozsony: Kalligram.

- Kiss Endre – Krasznai Zoltán (1996), „A Demokratikus Charta valóságos előtörténetéhez”. *Beszélő*, III. folyam, 1. évf., 7. sz., 123.
- Kiss Gy. Csaba (1991), „Az MDF önképe és az átmenet”. In Bozóki András et al. (szerk.): *Csendes? Forradalom? Volt?* Budapest: T-Twins 123–127.
- Kiss József (1992), „Többpártrendszer Magyarországon, 1985–1991”. In Bihari Mihály (szerk.): *A többpártrendszer kialakulása Magyarországon*. Budapest: Kossuth, 190–215.
- Kiss József – Horváth József (szerk.) (1992), *Az 1990-ben megválasztott országgyűlés almanachja*. Budapest: Jelenkutató Alapítvány.
- Klaniczay Gábor (2003), *Ellenkultúra a hetvenes-nyolcvanas években*. Budapest: Noran.
- KMT (1992 [1987]), „A Nagy-budapesti Központi Munkástanács három ülésének jegyzőkönyve”. *Beszélő*, 19. sz. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, II. kötet, Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 621–629.
- Kolosi Tamás (2000), *A terhes babapiskóta: a rendszerváltás társadalomszerkezete*. Budapest: Osiris.
- Kolosi Tamás – Sági Matild (1997), „Rendszerváltás – elitváltás”. *Századvég*, Új folyam, 5. sz., 3–23.
- Komoróczy Géza (1993), „A közélet tízparancsolata”. *Beszélő*, február 13. 5.
- Konrád György (George) (1984), *Antipolitics*. London: Methuen.
- Konrád György (1985), „A cenzúra reformja?” *Hírmondó*, augusztus–szeptember, 5–8.
- Konrád György (1992 [1983]), „Adottságainkból kell kiindulnunk”. *Beszélő*, 8. sz. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, I. kötet, Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 453–456.
- Konrád György (1992 [1985]), „A tömbrendszer halálos dramaturgiája”. *Beszélő*, 13–14. sz. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, II. kötet, Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 223–235.
- Konrád György (1991), „A Charta: szellemi pajzs”. *Magyar Hírlap*, december 9.
- Konrád György (1992a), „Az ünnep visszanéz”. *Magyar Hírlap*, március 15.
- Konrád György (1992b), „Egy gesztus vizsgálata”. *Magyar Hírlap*, június 4.
- Konrád György (1993a), „Mi a Demokratikus Charta?” *Magyar Hírlap*, február 8.
- Konrád György (1993b), „A megértés stratégiája”. *Beszélő*, március 20.
- Konrád György (1993c), 91–93. Budapest: Pesti Szalon.
- Konrád György (1994a), „Május nyolcadika határozott ítélete”. *Népszabadság*, május 11.
- Konrád György (1994b), „A polgárnak joga van tudni”. *Magyar Hírlap*, június 2. 5.
- Konrád, György (George) – Iván Szelényi (1979), *The Intellectuals on the Road to Class Power*. New York: Harcourt, Brace, Jovanovich. (Magyarul: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest: Áramlat Kiadó, 1983.)
- Konrád, György – Iván Szelényi (1991), „Intellectuals and Domination in Post-Communist Societies”. In Pierre Bourdieu – James Coleman (eds.): *Social Theory in Changing Society*. Boulder: Westview, 337–61. (Magyarul: „Értelmiség és dominancia a posztkommunista társadalmakban”. *Politikatudományi Szemle*, 1992. 1. évf., 1. sz., 9–28.)

- Kónya Imre (1989a), Felszólalás 1989. június 13-án. In Bozóki András et al. (szerk.) (1999): *A rendszerváltás forгатókönyve*. II. kötet. Budapest: Magvető, 19.
- Kónya Imre (1989b), Felszólalás 1989. június 20-án. In Bozóki András et al. (szerk.): *A rendszerváltás forгатókönyve*. II. kötet. Budapest: Magvető, 123.
- Kónya Imre (1991), „Az igazat, csak a tiszta igazat...” *Magyar Hírlap*, szeptember 7.
- Kopecek, Michal (2018), „Dissident Legality, Human Rights and the Birth of Legal Resistance in the 1970s Democratic Opposition in Czechoslovakia and Poland”. Manuscript.
- Kornis Mihály (1992), „A demokratikus kártya”. *Magyar Narancs*, január 11.
- Kornis Mihály (1993), „A helyzet – töredékek ugyanarról”. *Magyar Hírlap*, január 23.
- Kovács András (szerk.) (1977), *Marx a negyedik évtizedben*. Budapest: szamizdat kiadás.
- Kovács János Mátyás (1984), „A reformalku sűrűjében”. *Valóság*, 3. sz., 30–55.
- Kovács, János Mátyás (1990), „Reform Economics: A Classification Gap”. *Daedalus*, Vol. 119. No. 1. 215–248.
- Kovács, János Mátyás (1994), „Planning the Transformation? Notes About the Legacy of Reform Economists”. In uő (ed.): *Transition to Capitalism? The Communist Legacy in Eastern Europe*. New Brunswick: Transaction, 21–46.
- Könczöl Csaba (1992 [1982]), „Levél Kis Jánoshoz”. *Beszélő*, 4. sz. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, I. kötet. Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 191–192.
- Körösenyi András (1987), „Vázlat a magyar értelmiség szellemi-politikai tagoltságáról”. In Szoboszlai György (szerk.): *Válság és reform*. Budapest: MPT, 43–58.
- Körösenyi András (1989), *Konzervatív vagy liberális korszakváltás?* Budapest: Magvető.
- Körösenyi András (1991), „Fenyeget-e a diktatúra?” *Népszabadság*, október 4.
- Körösenyi, András (1992), „The Revival of the Past or New Beginning? The Nature of Post-Communist Politics”. In András Bozóki et al. (eds.): *Post-Communist Transition: Emerging Pluralism in Hungary*. New York: St. Martin's Press, 111–131.
- Körösenyi András (1993), „Értelmiségi és demokrácia: az értelmiség politikai gondolkozásáról”. *Valóság*, 36. évf., 11. sz., 10–21. (Angolul: „Intellectuals and Democracy: The Political Thinking of the Intellectuals”. In András Bozóki [ed.]: *Intellectuals and Politics in Central Europe*. Budapest: CEU Press, 1999. 227–243.)
- Körösenyi András (2000), *Értelmiség, politikai gondolkodás és kormányzat*. Budapest: Osiris.
- Körösenyi, András (2010), „Beyond the Happy Consensus of Democratic Elitism”. In Heinrich Best – John Higley (eds.): *Democratic Elitism: New Theoretical and Comparative Perspectives*. The Hague: Brill, 42–59.
- Körösi József (1998), „Harminchárom év a Valóság fogságában”. Huszár Tibor interjúja. In *Körösi József emlékkönyv*. Budapest: Scholastica, 7–171.
- Kőszeg Ferenc (1992 [1982a]), „Egy icipicit igazítottak a világon. A második nyilvánosság az októberi évforduló és a decemberi hatalomátvétel között”. *Beszélő*, 2. sz. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, I. kötet. Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 96–100.
- Kőszeg Ferenc (1992 [1982b]), „A könyvkiadói cenzúra Magyarországon”. *Beszélő*, 5–6. sz. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, I. kötet. Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 239–248.

- Kőszeg Ferenc (1992 [1983]), „Huszonöt év után”. *Beszélő*, 8. sz. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, I. kötet. Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 420–422.
- Kőszeg Ferenc (1992 [1987]), „Ne csak építkezz... Politizálj”. *Beszélő*, 19. sz. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, II. kötet. Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 701–705.
- Kőszeg Ferenc (1992), „Az utcára? Az utcára!” *Beszélő*, szeptember, 17.
- Kőszeg Ferenc (2000), *Lehetőségek kényszere*. Budapest: Új Mandátum.
- Krassó György (1992 [1983]), „Dr. Pákh Tibor »elmebetegsége«”. *Beszélő*, 8. sz. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, I. kötet. Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 480–481.
- Krassó György (1992 [1987]), „Két választás Magyarországon”. *Beszélő*, 19. sz. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, II. kötet. Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 699–701.
- Krassó György (1990), „Statárium és happening”. Bozóki András interjúja. *Mozgó Világ*, 16. évf., 1. sz., 63–76.
- Krastev, Ivan – Stephen Holmes (2018), „Imitation and Its Discontents”. *Journal of Democracy*, Vol. 29. No. 3. 117–128.
- Krasznai Zoltán (1992 [1983]), „Jelszavaink legyenek: haza és haladás”. *Beszélő*, 7. sz. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, I. kötet. Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 369–376.
- Kristol, Irving (1978), *Two Cheers for Capitalism*. New York: Basic Books.
- Kristol, Irving (1983), *Reflections of a Neoconservative*. New York: Basic Books.
- Krokavay Zsolt (1994), „A Charta temetése”. *Magyar Hírlap*, június 3., 7.
- Kuczai Tibor – Becskeházi Attila (1992), *Valóság '70. I. Szociológia, ideológia, közbeszéd. II. Szociológia és társadalomdiskurzus*. Budapest: Scientia Humana.
- Kukorelli István (1989), Felszólalás 1989. június 20-án. In Bozóki András et al. (szerk.): *A rendszerváltás forгатókönyve*. II. kötet. Budapest: Magvető, 149–150.
- Kulcsár Kálmán (1994), *Két világ között*. Budapest: Akadémiai.
- Kundera, Milan (1984), „The Tragedy of Central Europe”. *New York Review of Books*, April 26.
- Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.) (1990), *Magyarország politikai évkönyve*. Budapest: DKMKA.
- Kürti, László (1991), „Rocking the State: Youth and Rock Music Culture in Hungary, 1976–1990”. *East European Politics and Societies*, Vol. 5. No. 3. 483–513.
- Laczó, Ferenc (2015), „Five Faces of Post-Dissident Hungarian Liberalism: A Study in Agendas, Concepts, and Ambiguities”. In Michal Kopecek – Piotr Wcislik (eds.): *Thinking Through Transition: Liberal Democracy, Authoritarian Pasts, and Intellectual History in East Central Europe after 1989*. Budapest – New York: CEU Press, 39–72.
- Lajti Rudolf (1994), *A sértődékeny állam: a sajtóirányítás szociológiai vetülete, 1944–1973*. Kandidátusi disszertáció, Budapest: ELTE.
- Lányi András (1992 [1982]), „A magyar ellenzék programja”. *Beszélő*, 5–6. sz. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, I. kötet. Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 269–272.
- Lasswell, Harold D. (1961), „Agenda for the Study of Political Elites”. In Dwaine Marvick (ed.): *Political Decision-Makers*. New York: The Free Press, 264–287.
- Lauth, Hans-Joachim (2000), „Informal Institutions and Democracy”. *Democratization*, Vol. 7. No. 4. 21–50.

- Lawrence, Philip – Mathias Döbler (eds.) (1996), *Knowledge and Power: The Changing Role of European Intellectuals*. Aldershot: Avebury, 88–120.
- Lawson, George – Chris Armbruster – Michael Cox (eds.) (2010), *The Global 1989: Continuity and Change in World Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lázár Guy (1988), „A szocialista nyilvánosság történetének alapvonalai”. *Kritika*, április, 19–22.
- Lázár István (szerk.) (1989), *Az Új Márciusi Front*. Budapest: Múzsák.
- Lengyel László (1989), *Végkifejlet*. Budapest: KJK.
- Lengyel László (1992), *Útfélen*. Budapest: 2000–Századvég.
- Lengyel László (1993), „Alapító atyák”. *Kritika*, október, 3–9.
- Lengyel László (2000), „A kerekasztal hősei”. In Bozóki András (szerk.): *Alkotmányos forradalom*. Budapest: Új Mandátum, 203–218.
- Lilla, Mark (2001), *The Reckless Minds: Intellectuals in Politics*. New York: New York Review of Books.
- Lilleker, Darren G. (2003), „Interviewing the Political Elite: Navigating a Potential Minefield”. *Politics*, Vol. 23. No. 3. 207–214.
- Linz, Juan J. – Alfred Stepan (1996), *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America and Post-Communist Europe*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Lipset, Seymour M. (1958), *Political Man: The Social Bases of Politics*. New York: Doubleday.
- Lipset, Seymour M. (1991), „Comments”. In Pierre Bourdieu – James Coleman (eds.): *Social Theory in Changing Society*. Boulder: Westview, 364–369.
- Lipset, Seymour M. – R. B. Dobson (1972), „The Intellectual as Critic and Rebel”. *Daedalus*, Vol. 101. 137–198.
- Lomax, Bill (1976), *Hungary, 1956*. London: Allison & Busby.
- Lomax, Bill (1984), „Recenzió Pongráz Gergely könyvéről”. *Hírmondó*, április, 3–4.
- Lomax, Bill (1999), „The Inegalitarian Nature of Hungary’s Intellectual Political Culture”. In Bozóki András (ed.): *Intellectuals and Politics in Central Europe*. Budapest – New York: CEU Press, 167–184.
- Lőrinc László (2013), „Beolvasók: diákmozgólódás a Mozgó Világért”. *HVG*, október 26., 36–37.
- Lukacs, John (1988), *Budapest 1900: A Historical Portrait of a City and Its Culture*. New York: Weidenfeld and Nicholson.
- Machajski, Jan W. (1905), *The Intellectual Worker*.
- MacLean, Ian – Alan Montefiore – Peter Winch (eds.) (1990), *The Political Responsibility of Intellectuals*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Magas, Branka (1993), „Nationalism Captures the Serbian Intelligentsia”. In uő: *The Destruction of Yugoslavia: Tracking the Breakup, 1990–92*. London: Verso 49–73.
- Magyar Bálint (1992 [1982]), „Polgárokká kell válnunk”. *Beszélő*, 4. sz. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, I. kötet. Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 189–191.
- Magyar Bálint – Pető Iván (szerk.) (1989), *A rendszerváltás programja*. Budapest: SZDSZ.
- Makk Károly (1992), „Gazdagodásvágy és arrogancia”. *Vitézy Zsófia interjúja. Magyar Hírlap*, március 17.

- Mann, Michael (1986), *The Sources of Social Power*. Vol. 1. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mannheim, Karl (1936), *Ideology and Utopia*. London: Routledge and Kegan Paul. (Magyarul: *Ideológia és utópia*. Budapest: Atlantisz, 1996.)
- Mannheim, Karl (1952), *Essays on the Sociology of Knowledge*. Oxford: Oxford University Press.
- Maravall, José Maria – Julián Santamaria (1986), „Political Change in Spain and the Prospects for Democracy”. In Guillermo O’Donnell – Philippe Schmitter – Laurence Whitehead (eds.): *Transitions from Authoritarian Rule: Southern Europe*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 71–108.
- Mark, James (2010), *The Unfinished Revolution: Making Sense of the Communist Past in Central-Eastern Europe*. New Haven: Yale University Press.
- Mark, James et al. (2015), „1989 after 1989: Remembering the End of Communism in East Central Europe”. In Michal Kopecek – Piotr Wcislik (eds.): *Thinking Through Transition: Liberal Democracy, Authoritarian Pasts, and Intellectual History in East Central Europe after 1989*. Budapest – New York: CEU Press, 463–504.
- Márkus László (1999), *Forog a hinta: Szocdemek 1989–1994*. Budapest: Willy Brandt Alapítvány.
- Matynia, Elzbieta (2000), „A demokrácia századvégi berendezkedése, avagy a lengyel kerekasztal”. In Bozóki András (szerk.): *Alkotmányos forradalom*. Budapest: Új Mandátum, 731–743.
- Mazsu, János (1997), *The Social History of the Hungarian Intelligentsia, 1825–1914*. Boulder: Social Science Monographs.
- MDF (1988), „Alapítólevél”. *Hitel*, 1. sz., 50–51.
- MDF–SZDSZ (1990), A Magyar Demokrata Fórum és a Szabad Demokraták Szövetsége megállapodása, 1991. április 29-én. Újraközli: Ripp Zoltán. In Bozóki András et al. (szerk.) (2000): *A rendszerváltás forгатókönyve*. V. kötet. Budapest: Új Mandátum, 644–654.
- Megállapodás (1989), A háromoldalú tárgyalásokról szóló megállapodás aláírása. Június 10. (videofelvétel szövege). In Bozóki András et al. (szerk.): *A rendszerváltás forгатókönyve*. I. kötet. Budapest: Magvető, 599–603.
- Medvetz, Thomas (2012), *Think Tanks in America*. Chicago: University of Chicago Press.
- Melegh Attila (1994), „A Nyugat bűvöletében”. In Martin József Péter – Schay Krisztina (szerk.): *Értelmiség és politika*. Budapest: Széchenyi Szakkollégium, 8–12.
- Melegh, Attila (2006), *On the East/West Slope: Globalization, Nationalism, Racism and Discourses on Eastern Europe*. Budapest – New York: CEU Press.
- Melegh Attila (2018), „Passzív forradalmak: a magyarországi jobboldali radikalizálódás történeti szociológiai gyökerei”. In Bozóki András – Füzér Katalin (szerk.): *Lépték és ironia: szociológiai kalandozások*. Budapest: L’Harmattan – MTA TK, 179–194.
- Merton, Robert K. (1957), *Social Theory and Social Structure*. New York: The Free Press.
- Meyer, Michael (2009), *The Year That Changed The World*. New York: Scribner.

- Mészöly Miklós (1993a), „Félfeudális, urambátyámos nosztalgia. A Horthy-korszakról”. V. Zs. interjúja. *Magyar Hírlap*, szeptember 3.
- Mészöly Miklós (1993b), „Alkotmányellenes eszméletvesztés”. *Népszabadság*, november 2.
- Mézes Flórián (1993), „Hisztériumjáték”. *HVG*, február 27.
- Mézes Flórián (1996), „Ahogy tetszik”. *HVG*, április 27.
- Michels, Robert (2017 [1911]), *Political Parties: A Sociological Study of Oligarchical Tendencies of Modern Societies*. London – New York: Routledge.
- Michnik, Adam (1978), „Új demokratikus ellenzék Lengyelországban”. *Magyar Füzetek*, 1. sz.
- Michnik, Adam (1987 [1976]), „A New Evolutionism”. In uó: *Letters from Prison and Other Essays*. Berkeley: University of California Press, 135–148. (Magyarul: „Az új demokratikus ellenzék Lengyelországban”. Párizs: *Magyar Füzetek*, 1. sz. 1978. 118–133.)
- Mills, Charles W. (1956), *The Power Elite*. New York: Oxford University Press.
- Mile Lajos (1993), „A Charta a Magyar Úton”. *Magyar Hírlap*, február 25. 7.
- „Milyen fa a legjobb vaskarika készítéséhez?” (1987), *Demokrata*, 11. sz., 43.
- „Mintha-ország”. (1987), *Demokrata*, 2. sz.
- Miszlivetz Ferenc (1993), „A magyar demokrácia válsága 1989 után”. *Kritika*, április, 14–17.
- Mitrovits Miklós (2010), *A remény hónapjai. A lengyel Szolidaritás és a szovjet politika 1980–1981*. Budapest: Napvilág.
- Mitrovits Miklós (2019), „A lengyel befolyás a magyar demokratikus ellenzék alakulására”. Kézirat.
- Mlynar, Zdenek (2008): *A Prágai Tavasz... és ősz*. Budapest: Kairosz.
- Monori Áron (2007), „Média és rendszerváltás”. In Bajomi-Lázár Péter – Monori Áron (szerk.): *A rendszerváltás és az újságírók*. Budapest: Antenna, 11–30.
- Mosca, Gaetano (1939), *The Ruling Class*. New York: McGraw-Hill.
- MSZMP (1963), *A Magyar Szocialista Munkáspárt VIII. Kongresszusának Jegyzőkönyve, 1962. november 20–24*. Budapest: Kossuth.
- MSZMP (1982), A PB március 30-i ülése. A PB 1980. december 9-ei – az ellenséges, ellenzéki, ellenzékiekedő csoportok tevékenységéről szóló – határozatának végrehajtása. Magyar Országos Levéltár KS 288.f.5/850. ő. e.
- MSZMP (1988), *A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezletének jegyzőkönyve*. Budapest: Kossuth.
- Mungiu-Pippidi, Alina (1999), „Intellectuals as Political Actors in Eastern Europe: The Romanian Case”. *East European Politics and Societies*, Vol. 10. No. 2. 333–364.
- Murányi Gábor (2002), „Mélynyomás: a Mozgó Világ főszerkesztőcseréi”. *HVG*, július 6. 63–65.
- Murányi Gábor (2018), „Nyomdafestéket tűrt csak”. *HVG*, május 3. 42–43.
- Müller Rolf (2005), *Európai Kulturális Fórum és ellenfórum*. Budapest: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára.
- Myant, Martin (2005), „Klaus, Havel, and the Debate over Civil Society in the Czech Republic”. *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, Vol. 21. Issue 2.

- Nagy András (1984), „A 229-es csapdája. Utóirat a Demszky-perhez”. *Hírmondó*, 6–7. sz., május–június, 62.
- Nagy Endre et al. (1993), *A hatalom humanizálása: Tanulmányok Bibó István életművéről*. Pécs: Tanulmány Kiadó.
- Nagy György (1992 [1984]), „A romániai magyar értelmiség jelenéről – jövőjéről”. (Erdélyi Árpád és Tegzes András álnéven.) In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, I. kötet, 10. sz., Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 595–608.
- Nagy Jenő (1991), „Magyar? Demokratikus? Ellenzék? Az ördöggel kiűzni a sátánt?” In Bozóki András et al. (szerk.): *Csendes? Forradalom? Volt?* Budapest: T-Twins, 176–189.
- Nahirny, Vladimir C. (1983), *The Russian Intelligentsia: From Torment to Silence*. New Brunswick: Transaction.
- Németh György (2002), *A Mozgó Világ története 1971–1983*. Budapest: Palatinus.
- Neumann, Iver B. (2000), „Forgetting the Central Europe of the 1980s”. In Christopher Lord (ed.): *Central Europe: Core or Periphery?* Copenhagen: Copenhagen Business School Press, 207–218.
- Név nélkül (1986), „Bátran, öntevékenyen”. *Demokrata*, VII–VIII. sz., 43.
- Nóvé Béla (1999), *Tény/Soros: a Soros alapítvány első tíz esztendeje*. Budapest: Balassi.
- Nyíró András et al. (szerk.) (1989), *Segédkönyv a Politikai Bizottság tanulmányozásához*. Budapest: Aula.
- O'Donnell, Guillermo – Philippe C. Schmitter (1986), *Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- O'Neil, Patrick H. (1998), *Revolution from Within: The Hungarian Socialist Worker's Party and the Collapse of Communism*. Northampton: Edward Elgar.
- Oltványi Ambrus (1992 [1982]), „A közel- és távolabbi jövőről, avagy a demokrácia kilátásai Magyarországon”. *Beszélő*, 5–6. sz. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, I. kötet. Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 273–283.
- Oplatka András (2014), *Németh Miklós*. Budapest: Helikon.
- Orbán Viktor (1989), *Beszéd a Hősök terén*. In Bozóki András (szerk.): (1992), *Tiszta lappal: a Fidesz a magyar politikában, 1988–91*. Budapest: Fidesz, 154–156.
- Orbán Viktor (1989), *Felszólalás 1989. augusztus 29-én*. In Bozóki András et al. (szerk.): *A rendszerváltás forгатókönyve*. III. kötet. Budapest: Magvető, 556.
- Orosz István (1992 [1982]), „A Hivatal-védte ellenzékiesség”. *Beszélő* 4. sz. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, I. kötet. Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 185–189.
- Orosz István (1992 [1986]), „Az »idegenbe szakadt« demokratikus hagyomány”. Könyvkritika Borbándi Gyula: *A magyar emigráció életrajza 1945–1985* című könyvéről. *Beszélő*, 17. sz. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, II. kötet. Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 501–507.
- Ost, David (1990), *Solidarity and the Politics of Anti-Politics*. Philadelphia: Temple University Press.

- Osyatinski, Wiktor (1996), „The Roundtable Talks in Poland”. In Jon Elster (ed.): *The Roundtable Talks and the Breakdown of Communism*. Chicago: University of Chicago Press, 21–68.
- Öskü Csaba (1986), *Demokrata*, 11. sz., 34.
- Pákh Tibor (1992 [1982]), „Beszélgetés Pákh Tiborral”. *Beszélő*, 2. sz. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, I. kötet. Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 80–83.
- Pareto, Vilfredo (1935), *The Mind and Society: A Treatise in General Sociology*. New York: Dover.
- Pareto, Vilfredo (1968), *The Rise and Fall of the Elites: An Application of Theoretical Sociology*. Totowa, N. J.: Bedminster Press.
- Parsons, Talcott (1967), „On the Concept of Influence”. In *Sociological Theory and Modern Society*. New York: The Free Press, 355–382.
- Pelinka, Anton (1999), *The Politics of Lesser Evil: Leadership, Democracy and Jaruzelski's Poland*. New Brunswick: Transaction.
- Pető Iván (1991), „Demokratikus Charta a jövő héten”. Farkas Attila interjúja. *Magyar Hírlap*, szeptember 13.
- Pető Iván – Szakács Sándor (1985), *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985*. Budapest: KJK.
- Petőcz György (2001), *Csak a narancs volt*. Budapest: Élet és Irodalom.
- Petri György (1992 [1987]), „Az unalmas válság”. *Beszélő*, 22. sz. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, III. kötet. Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 122–123.
- Phillips, Kevin (1975), *Mediocracy: American Parties and Politics in the Communications Age*. Garden City: Doubleday.
- Pipes, Richard (ed.) (1961), *The Russian Intelligentsia*. New York: Columbia University Press.
- Pithart, Petr (1993), „The Intellectuals in Politics: Double Dissent in the Past, Double Disappointment Today”. *Social Research*, Vol. 60. No. 4. 751–761.
- Podhoretz, Norman (1981), „The Advisory Culture and the New Class”. In B. Bruce-Briggs (ed.): *The New Class?* New York: McGraw-Hill, 19–31.
- Pogány Ágnes (1998), „A Pénzügykutató Intézet története”. In Pogány et al.: *Lámpások az alagútban*. Budapest: Pénzügykutató Rt.
- Pogány Ágnes et al. (1998), *Lámpások az alagútban*. Budapest: Pénzügykutató Rt.
- Pokol Béla (1993), *Pénz és politika*. Budapest: Aula.
- Pollack, Detlef – Jan Wielgohs (eds.) (2004), *Dissent and Opposition in Communist Eastern Europe: Origins of Civil Society and Democratic Transition*. Farnham: Ashgate.
- Pomogáts Béla (1992), „A Charta körül”. *Beszélő*, május, 2.
- Pomogáts Béla (1993), „A politikai elit és a magyar kultúra”. *Magyar Hírlap*, március 3.
- Pomogáts Béla (1993), „Pártpolitika és mozgalmi politika”. *Magyar Hírlap*, március 16.
- Posner, Richard (2001), *Public Intellectuals: A Study of Decline*. Cambridge: Harvard University Press.
- Pozsgay Imre (1993), 1989. *Politikuspálya a pártállamban és a rendszerváltásban*. Budapest: Püski.

- Pozsgay Imre (1998), *Koronatanú és tettestárs*. Budapest: Korona.
- Przeworski, Adam (1991), *Democracy and the Market*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Putnam, Robert D. (1976), *The Comparative Study of Political Elites*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Pünkösti Árpád (2005), *Szeplőtelen fogantatás: Történelmi szociográfia*. Budapest: Népszabadság könyvek.
- R- -ő (1984), „Emberi arcú rendőrállam?” *Hírmondó*, 9. sz., augusztus, 1–2.
- Rácz Sándor (1992 [1983]), „»A Munkástanács mint egy pecsét hitelesítette a forradalmat.« Szilágyi Sándor interjúja a Nagy-Budapesti Központi Munkástanács elnökével”. *Beszélő*, 7. sz. In *Beszélő Összkiadás*, I. kötet. Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 343–354.
- Radnóti Sándor (1992 [1982]), „Valami az első szamizdat-verseskötetről”. *Beszélő*, 5–6. sz. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, I. kötet. Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 290–293.
- Radnóti Sándor (1992 [1987]), „Grand Café Mitteleuropa”. *Beszélő*, 21. sz. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, III. kötet. Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 54–55.
- Raina, Peter (1978), *Political Opposition in Poland, 1954–1977*. London: Poets' and Painters' Press.
- Rainer M. János (1992 [1987]), „Adatok az 1956-os forradalmat követő megtorláshoz”. (Fényes Elek álneven.) In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, II. kötet, 19. sz., Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 649–663.
- Rainer M. János (2000), „A rendszerváltás és az ötvenhatos hagyomány”. In Bozóki András (szerk.): *Alkotmányos forradalom*. Budapest: Új Mandátum, 651–658.
- Rainer M. János (szerk.) (2005), *A monori tanácskozás jegyzőkönyve, 1985. június 14–16*. Budapest: 1956-os Intézet.
- Rau, Zbigniew (ed.) (1991), *The Reemergence of Civil Society in Eastern Europe and the Soviet Union*. Boulder: Westview Press.
- Ravasz Károly (1997), „A Független Kisgazdapárt újjáalakítása 1988–89 fordulóján”. *Múltunk*, 1. sz.
- Rawls, John (1971), *A Theory of Justice*. (Magyarul: *Az igazságosság elmélete*. Budapest: Osiris, 1997.)
- Reich, Jens (1990), „Reflections on Becoming an East German Dissident, on Losing the Wall and a Country”. In Gwyn Prins (ed.): *Spring in Winter: The Revolutions of 1989*. Manchester: Manchester University Press, 65–97.
- Renwick, Alan (2000), „Az eliten kívüli erők szerepe a rendszerváltásban”. In Bozóki András (szerk.): *Alkotmányos forradalom*. Budapest: Új Mandátum, 659–678.
- Renwick, Alan (2006), „Antipolitical or Just Anticommunist? Varieties of Dissidence in East-Central Europe and Their Implications for the Development of Political Society”. *East European Politics and Societies*, Vol. 20. No. 2. 286–318.
- Révész Sándor (1997), *Aczél és korunk*. Budapest: Sík Kiadó.
- Richards, David (1996), „Elite Interviewing: Approaches and Pitfalls”. *Politics*, Vol. 16. No. 3. 199–204.

- Richter Anna (1990), *Ellenzéki Kerekasztal*. Budapest: Ötlet Kft.
- Rieder Gábor (szerk.) (2017), *Pokoli aranykor*. Budapest: Kieselbach.
- Ripp Zoltán (1995), *Szabad Demokraták: Történeti vázlat a Szabad Demokraták Szövetségének politikájáról*. Budapest: Napvilág.
- Ripp Zoltán (2000), „Egység és megosztottság: az ellenzék viszonya az MSZMP-hez a kerekasztal-tárgyalásokon”. In Bozóki András (szerk.): *Alkotmányos forradalom*. Budapest: Új Mandátum, 219–282.
- Ripp Zoltán (2006), *Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990*. Budapest: Napvilág.
- Roberts, J. Timmons – Amy Hite (eds.) (2000), *From Modernization to Globalization*. Oxford: Blackwell.
- Romsics Ignác (2003), *Volt egyszer egy rendszerváltás*. Budapest: Rubicon.
- Róna-Tas, Ákos (1991), „The Selected and the Elected: The Making of the New Parliamentary Elite in Hungary”. *East European Politics and Societies* Vol. 5. No. 3. 357–393.
- Róna-Tas Ákos (1992), „Fidesz – Mi DESZ? Nemzedékek és pártok”. In Bozóki András (szerk.): *Tiszta lappal: a Fidesz a magyar politikában, 1988–1991*. Budapest: Fidesz, 608–617.
- Rothschild, Joseph (1993), *Return to Diversity: A Political History of East Central Europe since World War II*. New York: Oxford University Press.
- Rougle, Charles (1979), „The Intelligentsia Debate in Russia 1917–1918”. *Stockholm Studies in Russian Literature*, No. 11. 54–103.
- Rueschmeyer, Dietrich (2006), „Why and How Ideas Matter”. In Robert E. Goodin – Charles Tilly (eds.): *The Oxford Handbook of Contextual Analysis*. Oxford: Oxford University Press, 227–251.
- Rupnik, Jacques (1979), „Dissent in Poland, 1968–1978”. In Rudolf L. Tökés (ed.): *Opposition in Eastern Europe*, London: Macmillan, 60–112.
- Rusai László (1988), „Színek – Égtájak között 1984–?” *Demokrata*, 3. sz., március, 22.
- Said, Edward (1994), *Representations of the Intellectual*. New York: Random House.
- Sajó András (1991), „Egy lehetséges alkotmány. Szövegtervezet és indoklások” *Társadalomtudományi Közlemények*, 20. évf., 3–4. sz., 7–78.
- Sajó András (1996), „Roundtable Talks in Hungary”. In Jon Elster (ed.): *Roundtable Talks and the Breakdown of Communism*. Chicago: University of Chicago Press, 69–98.
- Sapiro Gisele (2003), „Forms of Politicization in the French Literary Field”. *Theory – Society*, Vol. 32. Issues 5–6. 633–652.
- Sárközy Tamás (1986), *Egy gazdasági szervezeti reform sodrában: Az 1984–85-ös szervezeti váltáshoz*. Budapest: Magvető.
- Sassoon, Anne Showstack (ed.) (1982), *Approaches to Gramsci*. London: Writers and Readers.
- Sasváry Róbert (1986a), „Ellenzék a hódoltságban”. *Hírmondó*, 7–8. sz., 18.
- Sasváry Róbert (1986b), „Miért olyan szégyenlősek?” *Demokrata*, 9. sz., 15–16.
- Schapiro, Leonard (1961), „The Pre-Revolutionary Russian Intelligentsia and the Legal Order”. In Richard Pipes (eds.): *The Russian Intelligentsia*. New York: Columbia University Press, 19–31.

- Schelsky, Helmut (1974), *Die Arbeit tun die Anderen: Klassenkampf und Priesterherrschaft der Intellektuellen*. Köln: Opladen.
- Scheuerman, William E. (2018), *Civil Disobedience*. Cambridge: Polity Press.
- Schiemann, John W. (2005), *The Politics of Pact-Making: Hungary's Negotiated Transition to Democracy in Comparative Perspective*. New York: Palgrave Macmillan.
- Schmidt Mária – Tóth Gy. László (szerk.) (1998), *Janus-arcú rendszerváltás*. Budapest: Kairosz.
- Schöpflin, George (1979), „Opposition and Para-Opposition: Critical Currents in Hungary, 1968–78”. In Rudolf Tökés (ed.): *Opposition in Eastern Europe*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 142–186.
- Schöpflin, George – Nancy Wood (eds.) (1989), *In Search of Central Europe*. Totowa, N.J.: Barnes – Noble Books.
- Schöpflin, George – Rudolf L. Tökés – Iván Völgyes (1988), „Leadership Change and Reform in Hungary”. *Problems of Communism*, August–September.
- Schumpeter, Joseph (1987 [1942]), *Capitalism, Socialism and Democracy*. London: Unwin.
- Sebestyen, Victor (2009), *Revolution 1989: The Fall of the Soviet Empire*. New York: Pantheon Books.
- Seligman, Adam B. (1992), *The Idea of Civil Society*. New York: Free Press. (Magyarul: *A civil társadalom eszméje*. Budapest: Kávé Kiadó, 1997.)
- Serfőző L. (1987), „A lényeket nem lehet kikerülni”. *Demokrata*, 1. sz., 12.
- Schatz, Marshall S. (1967), „Jan Wacław Machajski and the »Conspiracy« of the Intellectuals”. *Survey*, No. 62. 45–57.
- Schatz, Marshall S. (1989), *Jan Wacław Machajski: A Radical Critic of the Russian Intelligentsia and Socialism*. Pittsburg: Pittsburgh University Press.
- Shawcross, William (1974), *Crime and Compromise: János Kádár and the Politics of Hungary Since the Revolution*. London: Weidenfeld and Nicholson.
- Shils, Edward (1972), *The Intellectuals and the Powers, and Other Essays*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Siklová, Jirina (1990), „The »Gray Zone« and the Future of Dissent in Czechoslovakia”. *Social Research*, Vol. 57. No. 2. 347–363.
- Sinkó Ervin (1965), *Optimisták. Történelmi regény 1918–19-ből*. Budapest: Magvető.
- Skilling, Gordon H. (1985), „Independent Currents in Czechoslovakia”. *Problems of Communism*, Vol. 34. No. 1. 32–49.
- Skocpol, Theda (1979), *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia, and China*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Small, Helen (ed.) (2002), *The Public Intellectual*. Oxford: Blackwell.
- Smolar, Aleksander (1996), „From Opposition to Atomization”. *Journal of Democracy*, Vol. 7. No. 1. 24–38.
- So, Alvin (1990), *Social Change and Development*. London: Sage.
- Solt Ottilia (1985), „A korlátoltság vagy a faji uszítás rabja”. *Hírmondó*, 54.

- Somogyvári István (1989), Összefoglaló a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások középszintű, politikai egyeztető bizottságának ülésén, 1989. szeptember 11-én. In Bozóki András et al. (szerk.): *A rendszerváltás forгатókönyve*. IV. kötet. Budapest: Magvető, 303.
- Sonnevend Júlia (2016), *Stories Without Borders: The Berlin Wall and the Making of a Global Iconic Event*. Oxford: Oxford University Press.
- Sorel, Georges (1999 [1908]), *Reflections on Violence*. (Edited by Jeremy Jennings.) Cambridge: Cambridge University Press.
- Spartacus (1992 [1984]), „Suhancok forradalma”. *Beszélő*, 11. sz. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, II. kötet. Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 87–88.
- Speidl Zoltán (1992), „Parlamenti folyosó”. *Heti Magyarország*, október 2.
- Standeisky Éva (1996), *Az írók és a hatalom, 1956–1963*. Budapest: 1956-os Intézet.
- Staniszksis, Jadwiga (1984), *Poland's Self-Limiting Revolution*. Princeton: Princeton University Press.
- Staniszksis, Jadwiga (1991), „Political Capitalism in Poland”. *East European Politics and Societies*, Vol. 5. No. 1. Winter 127–141.
- Stark, David – László Bruszt (1998), *Postsocialist Pathways: Transforming Politics and Property in East Central Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stark Szilárd (1986), „Aki magyar, velünk tart?” *Demokrata*, 11. sz., 28.
- Stepan, Alfred (1997), „Democratic Opposition and Democratization Theory”. *Government and Opposition*, No. 4. 657–678.
- Stokes, Gale ed. (1996), *From Stalinism to Pluralism: A Documentary History of Eastern Europe Since 1945*. New York: Oxford University Press.
- Stumpf István (1990), „Pártosodás '89: A magyar társadalom önszerveződési folyamatának tipizálási kísérlete”. In Kurtán Sándor et al. (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve*. Budapest: Aula-Omikk, 386–398.
- Sükösd, Miklós (1990), „From Propaganda to »Öffentlichkeit« in Eastern Europe: Four Models of Public Space under State Socialism”. *Praxis International*, Vol. 10. Nos. 1–2. 39–63.
- Sükösd Miklós (1992), „Médiaháború Magyarországon: a kormány és az MDF médiapolitikája 1990–1992”. *Mozgó Világ*, 18. évf., 10. sz., 63–82.
- Szabad György (1989a), Felszólalás 1989. június 21-én. In Bozóki András et al. (szerk.): *A rendszerváltás forгатókönyve*. II. kötet. Budapest: Magvető, 148.
- Szabad György (1989b), Kossuth Lajost idézi 1989. július 27-én. In Bozóki András et al. (szerk.): *A rendszerváltás forгатókönyve*. II. kötet. Budapest: Magvető, 652.
- Szabó Máté (1984), *A forró ősz: békemozgalom, politikai tiltakozás, ellenállás az NSZK-ban*. Budapest: Ifjúsági Lapkiadó.
- Szabó Máté (1993a), *Alternatív mozgalmak Magyarországon*. Budapest: Gondolat.
- Szabó Máté (1993b), „A társadalmi mozgalmak szektora és a tiltakozás kultúrája Magyarországon”. *Politikatudományi Szemle*, 2. évf., 3. sz., 45–70.
- Szabó, Máté (2004), „Hungary”. In Detlef Pollack – Jan Wielgoths (eds.): *Dissent and Opposition in Communist Eastern Europe: Origins of Civil Society and Democratic Transition*. Aldershot: Ashgate, 51–73.

- Szabó, Máté (2006), „Dissent and Opposition in Kádár Regime of Hungary”. *Central European Political Science Review*, Vol. 7. No. 26. 136–156.
- Szabó Máté (2008), *A disszidensek hangjai: a szocializmus kritikája a magyar ellenzék irányzatainak gondolkodásában, 1968–1988*. Szombathely–Kőszeg: TETI.
- Szabó Miklós (1992 [1981]), „Bibó Emlékkönyv”. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, I. kötet, 1. sz., Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 48–49.
- Szabó Miklós (1992 [1983]), „Szubkultúra vagy politikai ellenzék?” *Beszélő*, 7. sz. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, I. kötet. Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 361–363.
- Szabó Miklós (1992 [1988]), „A magyar neobarokk új korszaka”. *Beszélő*, 25. sz. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, III. kötet. Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 503–504.
- Szabó Miklós (1988), „A legitimáció történeti alakváltásai”. *Medvetánc*, 1. sz.
- Szabó Miklós (1989), *Politikai kultúra Magyarországon, 1896–1986*. Budapest: Medvetánc.
- Szalai Erzsébet (1992 [1983]), „A liberális alternatíva társadalmi feltételeiről”. *Beszélő*, 7. sz. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, I. kötet. Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 365–369.
- Szalai Erzsébet (1990), *Gazdaság és hatalom*. Budapest: Aula.
- Szalai Erzsébet (1994), *Útelágazás: értelmiség és hatalom az államszocializmus után*. Budapest–Szombathely: Savaria University Press.
- Szalai Erzsébet (1997), „Rendszerváltás és a hatalom konvertálása”. *Szociológiai Szemle*, 2. sz., 77–97.
- Szalai Erzsébet (2000), *Szereppróba*. Budapest: Századvég.
- Szalai Erzsébet (2018a), „Az értelmiség útja a semmibe? In Bozóki András – Füzér Katalin (szerk.): *Lépték és ironia: szociológiai kalandozások*. Budapest: L'Harmattan – MTA TK, 139–160.
- Szalai Erzsébet (2018b), „A rendszerváltás útelágazása: a Szabad Kezdeményezések Hálózata, 1988”. *Új Egyenlőség*, március 17.
- Szalai Erzsébet (2018c), „Balliberálisok? Reformértelmiség a Kádár-korszakban”. *Mérce*, július 15.
- Szalai Pál (1991 [1979]), „Meghaladható-e a liberális demokrácia?” In *Bibó Emlékkönyv*. Budapest: Századvég–EPMSZ, 173–182.
- Szalai Pál (1992 [1982]), „Remény – remény nélkül”. *Beszélő*, 4. sz. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, I. kötet. Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 193–194.
- Szalai Pál (1984), „Amivel nem tudok egyetérteni”. *Hírmondó*, július, 55.
- Szalai Pál (1992 [1985]), „Bevezető Barankovics István utolsó beszédéhez”. *Beszélő*, 13–14. sz. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, II. kötet. Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 193.
- Szalai Pál (1998), „Bibó szocializmusképe ürügyén”. *Eszmélet*, április 1.
- SZDSZ (1988), „Elvi Nyilatkozat”, november 13. Közölve: Magyar Bálint – Pető Iván (szerk.) (1989): *A rendszerváltás programja*. Budapest: SZDSZ, 3–6.
- Széchenyi Ágnes (szerk.) (1987), *Válasz*. Budapest: Magvető.

- Székely József (1992 [1982]), „Reform és ellenzék: az alternatív szocializmusról”. *Beszélő*, 5–6. sz. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, I. kötet. Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 267–268.
- Szelényi, Iván (1988), *Socialist Entrepreneurs*. Madison: Wisconsin University Press.
- Szelényi Iván (1990a), „Az értelmiség az államszocialista társadalmak osztályszerkezetében”. In Szelényi I.: *Új osztály, állam, politika*. Budapest: Európa, 7–49.
- Szelényi Iván (1990b), „A kelet-európai újosztály stratégia távlatai és korlátai: Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz önkritikus felülvizsgálata”. In uő: *Új osztály, állam, politika*. Budapest: Európa, 51–98.
- Szelényi, Iván (1991), „Intellectuals and the Politics of Knowledge (Abstract)”. In Pierre Bourdieu – James Coleman (eds.): *Social Theory in a Changing Society*. Boulder: Westview, 362–364.
- Szelényi Iván (1992), *A posztkommunista átmenet társadalmi konfliktusai*. Budapest: MTA PTI.
- Szelényi Iván – Bill Martin (1990), „Túl a kulturális tőkén: a szimbolikus uralom elmélete felé”. In Szelényi Iván: *Új osztály, állam, politika*. Budapest: Európa, 99–135.
- Szelényi, Iván – Szonja Szelényi (1995), „Circulation or Reproduction of Elites during the Postcommunist Transformation of Eastern Europe”. *Theory and Society*, Vol. 24. No. 5. 615–638.
- Szemere, Anna (2001), *Up From the Underground: The Culture of Rock Music in Postsocialist Hungary*. University Park, PA: Penn State University Press.
- Szénási Sándor (1992), „Félelmek márciusa”. 168 óra, március 19.
- Szilágyi Sándor (1992 [1981]), „Tétova zendülők”. *Beszélő*, 1. sz. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, I. kötet. Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 15–20.
- Szilágyi Sándor (1992 [1982]), „Zabolátlan szerkesztők. A Mozgó Világ mozgalmas éve”. *Beszélő*, 2. sz. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, I. kötet. Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 72–79.
- Szilágyi Sándor (1992 [1987]), „Legyünk az emberi jogok őskeresztényei!” *Beszélő*, 19. sz. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, II. kötet. Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 694–698.
- Szilágyi Sándor (1999), *A Hétfői Szabadegyetem és a III/III. Interjúk, dokumentumok*. Budapest: Új Mandátum.
- SZKH (1988a), „Felhívás a Szabad Kezdeményezések Hálózata létrehozására”. Röplap, március 17. *Magyar Füzetek*, 21–22. sz., 212–215.
- SZKH (1988b), „Van kiút!” A Szabad Kezdeményezések Hálózata Ideiglenes Tanácsának nyilatkozata, *Magyar Füzetek*, 21–22. sz., 216–221.
- Szönyi Tamás (1992), *Az új hullám évtizede 2*. Budapest: Katalizátor Iroda.
- Szűcs Zoltán Gábor (2010a), *Az antalli pillanat: a nemzeti történelem szerepe a magyar politikai diskurzusban, 1989–1993*. Budapest: L'Harmattan.
- Szűcs Zoltán Gábor (2010b), „Napok romjai: Diskurzív politikatudományi esettanulmány a »Köztársaság Napjáról«”. *Politikatudományi Szemle*, 19. évf., 4. sz., 109–130.
- Talata József (1986), „Feladataink”. *Égtájak között*, 12–18.

- Talata József (1988), „Levegőt! – Alternatív közművelődési koncepciók. Interjú Talata Józseffel és Bognár Mikoltával”. *Égtájak között* (Körhinta), 16.
- Tamas, Bernard Ivan (2007), *From Dissident to Party Politics: The Struggle for Democracy in Post-Communist Hungary, 1989–1994*. Boulder: East European Monographs.
- Tamás Gáspár Miklós (1992 [1982]), „Éhség és terror Romániában”. (Garzó Kálmán álnéven.) *Beszélő*, 3. sz. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, I. kötet. Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 144–147.
- Tamás Gáspár Miklós (1992 [1983]), „Amiért mégis”. *Beszélő*, 8. sz. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, I. kötet. Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 462–470.
- Tamás Gáspár Miklós (1983), *A szem és a kéz: bevezetés a politikába*. Budapest: Független Kiadó.
- Tamás Gáspár Miklós (1984a), „Van a Bajza utca sarkán egy kis palota”. *Hírmondó*, 4. sz., 26.
- Tamás Gáspár Miklós (1984b), „Egy pohár törköly Demszky Gábornak”. *Hírmondó*, 5. sz., 43.
- Tamás Gáspár Miklós (1984c), „Nyílt levél Mihai Korne-hoz”. *Hírmondó*, 9. sz., 27.
- Tamás Gáspár Miklós (1987), „Üdvözet, óvás és kacaj”. *Hírmondó*, 5. évf., 24. sz., 4.
- Tamás Gáspár Miklós (1992 [1988]), „A bozgor megszólal”. *Beszélő*, 23. sz. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, III. kötet. Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 221.
- Tamás Gáspár Miklós (1989), „Irányzatok az SZDSZ-ben”. *Szabad Demokraták*, 2. sz.
- Tamás, Gáspár Miklós (1990), „The Political Irresponsibility of Intellectuals”. In MacLean–Montefiore–Winch (eds.): *The Political Responsibility of Intellectuals*, 247–256.
- Tamás Gáspár Miklós (1993), „Írónia, kétértelműség, színlelés: a demokratikus ellenzék hagyatéka”. *Világosság*, 8–9. sz., 137–150.
- Tamás Gáspár Miklós (1994a), *Másvilág. Politikai esszék*. Budapest: Új Mandátum.
- Tamás, Gáspár Miklós (1994b), „A Disquisition on Civil Society”. *Social Research*, Vol. 61. No. 2. 205–222.
- Tamás, Gáspár Miklós (1999), „The Legacy of Dissent”. In Vladimir Tismaneanu (ed.): *The Revolutions of 1989*. London: Routledge.
- Thompson, Stuart R. (1957), *The Russian Intelligentsia: Makers of the Revolutionary State*. Norman: Oklahoma University Press.
- Thoreau, Henry David (1849), *Resistance to Civil Government or On the Duty of Civil Disobedience*. Boston: Peabody. (Magyarul: *A polgári engedetlenség iránti kötelességről*. Budapest: Európa, 1990.)
- Tilly, Charles (1978), *From Mobilization to Revolution*. New York: Random House.
- Tilly, Charles (2006), „Why and How History Matters”. In Robert E. Goodin – Charles Tilly (eds.): *The Oxford Handbook of Contextual Analysis*. Oxford: Oxford University Press, 417–437.
- Tilly, Charles – Robert E. Goodin (2006), „It Depends”. In Robert E. Goodin – Charles Tilly (eds.): *The Oxford Handbook of Contextual Analysis*. Oxford: Oxford University Press, 3–32.

- Tismaneanu, Vladimir (1996), „Truth, Trust, Tolerance: Intellectuals in Post-Communist Society”. *Problems of Post-Communism*, March–April, 3–12.
- Tocqueville, Alexis De (1994), *A régi rend és a forradalom*. Budapest: Atlantisz.
- Todorova, Maria (2000), „Isn't Central Europe Dead?” In Christopher Lord (ed.): *Central Europe: Core or Periphery?* Copenhagen: Copenhagen Business School Press, 219–231.
- Tolstoy, Leo (1987), *Writings on Civil Disobedience and Nonviolence*. Philadelphia: New Society Publishers.
- Tordai Csaba (1998), „A Társadalmi szerződéstől az Alkotmánybíróság határozatáig: Kísérletek az államfői tisztség jogi szabályozására”. *Politikatudományi Szemle*, 7. évf., 4. sz., 79–80.
- Tordai Csaba (2000), „A Harmadik Köztársaság alkotmányának születése”. In Bozóki András (szerk.): *Alkotmányos forradalom*. Budapest: Új Mandátum, 481–502.
- Tóth András (2000), „Semmi sem dőlt el és mégis minden eldőlt: szakszervezetek a kerekasztalnál”. In Bozóki András (szerk.): *Alkotmányos forradalom*. Budapest: Új Mandátum, 308–343.
- Tőkés, Rudolf (ed.) (1979), *Opposition in Eastern Europe*. London: Macmillan.
- Tőkés, Rudolf (1996), *Hungary's Negotiated Revolution*. Cambridge: Cambridge University Press. (Magyarul: *Magyarország kialakított forradalma*. Budapest: Kossuth, 1998.)
- Tölgyessy Péter (1989a), Felszólalás 1989. július 27-én. In Bozóki András et al. (szerk.): *A rendszerváltás forгатókönyve*. II. kötet. Budapest: Magvető, 649.
- Tölgyessy Péter (1989b), Felszólalás 1989. augusztus 3-án. In Bozóki András et al. (szerk.): *A rendszerváltás forгатókönyve: kerekasztal-tárgyalások 1989-ben*. III. kötet. Budapest: Magvető, 63.
- Tölgyessy Péter (1989c), Felszólalás a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások középszintű ülésén, 1989. szeptember 15-én. In Bozóki András et al. (szerk.): *A rendszerváltás forгатókönyve*. IV. kötet. Budapest: Magvető, 410.
- Tölgyessy Péter (1989d), Felszólalás. In Bozóki András et al. (szerk.): *A rendszerváltás forгатókönyve*. IV. kötet. Budapest: Magvető, 413–414.
- Trotsky, Leon (1937), *The Revolution Betrayed*. New York: Doubleday, Doran & Co.
- Tucker, Aviezer (1999), „The Politics of Conviction: The Rise and Fall of Czech Intellectual-Politicians”. In András Bozóki (ed.): *Intellectuals and Politics in Central Europe*. Budapest – New York: CEU Press, 185–206.
- Ungvárszki Ágnes (1989): *Gazdaságpolitikai ciklusok Magyarországon (1948–1988)*. Budapest: KJK.
- Urbán László (1986), „Társadalomreformerség és politikai tagoltság”. *Társadalomkutatás*, 3–4. sz.,
- Vajda Mihály (1991 [1979]), „Civil társadalom és demokrácia”. In Bibó Emlékkönyv. Budapest: Századvég–EPMSZ, 183–193.
- Vajda Mihály (1992 [1983]), „Ellenzék vagy kritikai nyilvánosság”. *Beszélő*, 8. sz. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, I. kötet. Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 456–459.

- Vajda Mihály (1986), „Megcsalt nembeliség vagy megvalósult orosz történelem”. *Hírmondó*, augusztus–szeptember, 54.
- Vajda Mihály (1988), „East Central European Perspectives”. In John Keane (ed.): *Civil Society and the State*. London: Verso, 333–360.
- Vajda Mihály (1992), *A történelem vége? Közép-Európa*, 1989. Budapest: Századvég. (Különösen a „Hatalom és autonómia” és az „Értelmiségi vagy politikus?” c. fejezetek.)
- Vajda Mihály (2018), „Mentalitások”. *Élet és Irodalom*, február 2.
- Ványi Éva (2013), „Elitcsere és kései elitreprodukció: kormányzati szereplők, 1990–2010”. *Politikatudományi Szemle*, 22. évf., 1. sz., 7–26.
- Vásárhelyi Mária (2000), „A tárgyalások nyilvánossága, a nyilvánosság tárgyalása”. In Bozóki András (szerk.): *Alkotmányos forradalom*. Budapest: Új Mandátum, 575–592.
- Vásárhelyi Mária (2008), *Az ártatlanság kora: Előjáték a rendszerváltáshoz*. Pozsony: Kalligram.
- Vass István (1992 [1988]), „Levél a Magyar Nemzet főszerkesztőjéhez”. *Beszélő*, 24. sz. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, III. kötet. Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 393.
- Vasy Géza (1992), *Hol zsarnokság van*. Budapest: Mundus.
- Verseck, Kerno (1995), „Szocialista szakértelem”. *Beszélő*, 7. évf., 7. sz.
- Vida István – Vörös Vince (1991), *A Független Kisgazdapárt képviselői 1944–49. Életrajzi lexikon*. Budapest: ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet.
- Virágkedvelő (1987), „Társadalmi szerződés? Hozzászólás a *Beszélő* programjavaslatához”. *Demokrata*, 7–8. sz., 24.
- Virágkedvelő (1987), *Demokrata*, 11. sz., 2.
- Virágkedvelő (1988), „Beszámoló”. *Demokrata*, 4. sz., 32.
- Vitányi Iván (1991), „Egy mondat a demokráciáról”. *Magyar Hírlap*, december 6.
- Vitányi Iván (1993), „Nem a liberálisok és a szocialisták között van a törésvonal”. Farkas Zoltán interjúja. *Mozgó Világ*, 19. évf., 5. sz.
- Vitányi Iván (1996a), „A Demokratikus Charta sírján”. *Magyar Hírlap*, április 20.
- Vitányi Iván (1996b), „Még egyszer a Chartáról”. *Beszélő*, május, 119–120.
- Vizi András (1992 [1983]), „Kommunisták és ellenzékiek”. *Beszélő*, 8. sz. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, I. kötet. Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 461–462.
- Vox Humana Kör (1986), „Rusai Lászlóról”. *Égtájak között* (Hóhatár), 28–36.
- Walicki, Andrzej (1969), *The Controversy Over Capitalism: Studies in the Social Philosophy of the Russian Populists*. Oxford: Clarendon Press.
- Walicki, Andrzej (1980), *A History of Russian Thought from the Enlightenment to Marxism*. Oxford: Clarendon Press.
- Wasilewski, Jacek (2001), „Three Elites of the East Central European Democratization”. In Radoslaw Markowski – Edmund Wnuk-Lipinski (eds.): *Transformative Paths in Central and Eastern Europe*. Warsaw: Institute for Political Studies, 133–142.
- Weber, Max (1991 [1948]), *From Max Weber: Essays in Sociology*. Edited by H. H. Gerth – C. W. Mills. London: Routledge.
- Weber, Max (1992), *Gazdaság és társadalom: a megértő szociológia alapvonalai*. Budapest: KJK.
- Weiss, János (1993), „A civil társadalomról – öt tételben”. *Világosság*, 34. évf., 12. sz., 51–60.

- Wheaton, Bernard – Zdenek Kavan (1992), *The Velvet Revolution: Czechoslovakia, 1988–91*. Boulder: Westview.
- Wildmann János (1992 [1981]), „A magyar katolikus másként gondolkodókhöz”. *Beszélő*, 1. sz. In Havas Fanny (szerk.): *Beszélő Összkiadás*, I. kötet. Budapest: AB-Beszélő Kiadó, 21–24.
- Zald, Mayer N. – John D. McCarthy (1987), „Organizational Intellectuals and the Criticism of Society”. In uők (szerk.): *Social Movements in an Organizational Society*. New Brunswick: Transaction, 97–115.
- Ziolkowski, Janusz (1990), „The Roots, Branches and Blossoms of *Solidarnosc*”. In Gwyn Prins (ed.): *Spring in Winter: The 1989 Revolutions*. Manchester: Manchester University Press, 39–62.
- Znaniecki, Florian (1968), *The Social Role of the Man of Knowledge*. New York: Harper Torchbooks.
- Zsille Zoltán (1991), „Békés ellenforradalom? Reklamáció az elmaradt rendszerváltás ügyében”. In Bozóki András et al. (szerk.): *Csendes? Forradalom? Volt?* Budapest: T-Twins, 197–202.

INTERJÚK

Áder János	Fidesz	1997. július 7.
Antal László	MSZMP	1997. május 5.
Auth Henrik	MSZMP	1997. május 18.
Bácskai Sándor	MSZDP	1997. március 11.
Balás István	MDF	1997. június 12.
Balázs Ágnes	MSZMP	1997. május 15.
Bálint Tibor	MSZMP	1997. április 15.
Balogh Gábor	KDNP	1997. május 13.
Balsai István	MDF	1997. június 10.
Bánfalvi István	MSZMP	1997. április 29.
Baranyai Tibor	MSZDP	1997. február 23.
Bártfay Pál	Liga	1997. július 31.
Bauer Tamás	SZDSZ	1997. április 26.
Bejczy Sándor	FKGP	1997. április 10.
Bencsik Gábor	Liga	1997. február 10.
Benyó Pál	MSZDP	1997. február 19.
Bercsényi Botond	MSZMP	1997. április 28.
Bogdán Tibor	MSZMP	1997. március 18.
Borbély Endre	MSZDP	1997. március 13.
Boross Imre	FKGP	1997. június 25.
Bossányi Katalin	Charta	1992. szeptember 28.
Botos Katalin	MDF	1997. június 28.
Bozóki András	Fidesz	1997. július 8.
Bruszt László	Liga	1997. május 11.
Budzsákia Mátyás	MSZMP	1997. május 27.
Chikán Csaba	MSZMP	1997. április 24.
Czirják Sándor	MSZMP	1997. március 28.
Csaba Iván	Fidesz	1997. május 13.
Csillag István	Liga	1997. június 24.
Dávid János	Liga	1997. május 10.
Dékány András	MSZMP	1997. május 26.
Demszky Gábor	SZDSZ	1997. június 25.

Deutsch Tamás	Fidesz	1997. július 9.
Diczházi Bertalan	Fidesz	1997. június 10.
Dobos László	MSZDP	1997. április 5.
Dobozy Dániel	MDF	1997. május 18.
Doleschall Pál	Liga	1997. február 26.
Domonkos István	BZSBT	1997. március 5.
Dragon Pál	FKGP	1997. április 22.
Draviczy Tamás	MSZMP	1997. április 7.
Echter István	BZSBT	1997. március 14.
Eörsi Mátyás	SZDSZ	1997. június 22.
Fábián Gyula	MNP	1997. március 7.
Fazekas Károly	Liga	1997. április 15.
Fehér József	MSZMP	1997. április 15.
Fejti György	MSZMP	1997. április 19.
Fekete Gyula, ifj.	MDF	1997. július 12.
Fenyő György	MSZMP	1997. május 7.
Fertő Imre	Fidesz	1997. június 2.
Fischer György	MSZDP	1997. február 17.
Fluckné Papácsy Edit	MSZMP	1997. május 10.
Fodor Gábor	Fidesz	1997. május 22.
Fonyódi Ilona	Liga	1997. július 9.
Forgács Ádám	MSZMP	1997. június 23.
Fölsz Attila	Fidesz	1997. június 9.
Freisinger Jenő	FKGP	1997. április 10.
Furmann Imre	MDF	1997. június 24.
Füzessy Tibor	KDNP	1997. május 13.
Gaál Gyula	Liga	1997. április 17.
Gács János	Liga	1997. július 6.
Gál Zoltán	MSZMP	1997. május 3.
Gaskó István	MSZDP	1997. március 1.
Gáspár Miklós	KDNP	1997. április 29.
Gegesy Ferenc	SZDSZ	1997. április 23.
Gergely András	MDF	1997. június 14.
Grad János	MSZDP	1997. március 3.
György István	MSZMP	1997. május 5.
Győri Péter	SZDSZ	1997. június 23.
Gyulavári Antal	Fidesz	1997. június 4.
Hack Péter	SZDSZ	1997. június 12.
Hankiss Elemér	Liga	1997. július 22.
Hann Endre	Liga	1997. április 16.
Hardi Péter	FKGP	1997. július 7.
Harmati István	Fidesz	1997. június 24.

Hegedűs István	Fidesz	1997. május 7.
Herczeg Attila	MSZMP	1997. június 3.
Hegyi Imre	MNP	1997. április 9.
Holló András	MSZMP	1997. március 21.
Horn Gábor	Liga	1997. március 5.
Horváth Balázs	MDF	1997. június 20.
Haraszti Ákos	BZSBT	1997. július 4.
Haraszti Miklós	SZDSZ	1997. május 29.
Hegyi Gyula	Charta	1992. október 4.
Horányi György	Charta	1992. december 2.
Jaczkó Dezső	MSZDP	1997. július 21.
Jakucs Tamás	MSZMP	1997. május 4.
Jancsó Miklós	Liga	1997. március 4.
Jávor András	MSZMP	1997. június 19.
Jójiárt László	MSZMP	1997. július 3.
Jutasi György	MSZMP	1997. május 28.
Kajdi József	MSZMP	1997. április 30.
Kakuk György András	Fidesz	1997. június 11.
Karcsay Sándor	KDNP	1997. június 4.
Kardos Péter	MSZMP	1997. május 20.
Kaszás Iván	MSZDP	1997. április 7.
Kelényi István	KDNP	1997. május 5.
Kerényi Imre	Liga	1997. szeptember 21.
Keresztes Sándor	KDNP	1997. május 23.
Kilényi Géza	MSZMP	1997. június 16.
Kis János	SZDSZ	1997. július 8.
Kiss Gy. Csaba	MDF	1997. július 15.
Koblencz József	MNP	1997. február 18.
Koltai Jenő	SZDSZ	1997. június 9.
Konrád György	Charta	1992. november 23.
Kónya Imre	Liga	1997. február 20.
Kónya László	MNP	1997. március 20.
Kovács Flórián László	MSZMP	1997. június 10.
Kováts Ferenc	BZSBT	1997. április 1.
Köllő János	Liga	1997. szeptember 15.
Körösényi András	Fidesz	1997. július 19.
Kőszeg Ferenc	SZDSZ	1997. június 26.
Kövér László	Fidesz	1997. június 13.
Krasznai Zoltán	BZSBT	1997. április 4.
Kunos Péter	MSZMP	1997. május 13.
Kupa Mihály	MSZMP	1997. június 24.
Kurucz János	SZDSZ	1997. június 6.

Kutrucz Katalin	MDF	1997. június 30.
Laki Mihály	SZDSZ	1997. július 11.
Lányi Zsolt	FKGP	1997. július 19.
Légrády Tibor	BZSBT	1997. április 11.
Márton János	MNP	1997. március 7.
Matúz György	MNP	1997. június 15.
Mécs Imre	SZDSZ	1997. szeptember 29.
Mendrey László	Liga	1997. március 3.
Molnár Péter	Fidesz	1997. június 5.
Nagy Ferenc	FKGP	1997. július 10.
Nagy Márta	MSZMP	1997. június 11.
Naszvadi György	MSZMP	1997. június 15.
Neményi Mária	Charta	1992. október 5.
Palánkay Tiborné	MSZMP	1997. május 18.
Orbán Viktor	Fidesz	1990. október 14.
Óry Csaba	Liga	1997. május 19.
Pálffy Dezső	BZSBT	1997. április 19.
Pallós László	KDNP	1997. május 12.
Papp Gabriella	MSZMP	1997. május 29.
Pelle Andrea	Fidesz	1997. június 4.
Pető Iván	SZDSZ	1997. február 24.
Petrik Béla	MNP	1997. március 5.
Pokorni Zoltán	Liga	1997. február 24.
Pongor Zoltán	FKGP	1997. július 15.
Pozsgay Imre	MSZMP	1997. június 25.
Prepeliczay István	FKGP	1997. július 3.
Radnai György	MSZMP	1997. június 20.
Raisz Gusztáv	MSZMP	1997. július 8.
Rákosi Ferenc	MSZMP	1997. június 10.
Rockenbauer Zoltán	Fidesz	1997. május 27.
Rozgonyi Ernő	KDNP	1997. június 3.
S. Hegedűs László	MNP	1997. március 7.
Ság László	MSZDP	1997. április 9.
Salamon Konrád	MNP	1997. február 6.
Salamon László	MDF	1997. június 15.
Sándorfi György	Liga	1997. július 24.
Sánta Áron	MSZMP	1997. július 9.
Sík János	MSZDP	1997. február 19.
Simó Zoltán	FKGP	1997. július 2.
Sinkó Eszter	MSZMP	1997. június 19.
Sivák József	MSZMP	1997. július 16.
Somogyvári István	MSZMP	1997. május 27.

Soós Károly Attila	SZDSZ	1997. május 7.
Such György	Fidesz	1997. május 8.
Szabad György	MDF	1997. augusztus 14.
Szabó Miklós	SZDSZ	1997. július 2.
Szakolczai György	KDNP	1997. május 6.
Szabó Sándorné	MSZMP	1997. április 30.
Szalai Erzsébet	Charta	1992. december 21.
Szalay Péter	MSZMP	1997. április 9.
Szántai János	MNP	1997. február 11.
Szántó Anikó	MSZMP	1997. április 23.
Szent-Iványi István	SZDSZ	1997. március 18.
Szentgyörgyi András	MSZMP	1997. április 16.
Szerdahelyi Péter	MSZMP	1997. április 28.
Szilvássy György	MSZMP	1997. április 19.
Szmicsek Sándor	MSZMP	1997. június 2.
Szöllősi Erzsébet	SZDSZ	1997. július 4.
Tamás Gáspár Miklós	SZDSZ	1997. július 3.
Teleki János	KDNP	1997. április 9.
Tirts Tamás	Fidesz	1997. július 3.
Tóth András	MSZMP	1997. április 17.
Tóth István György	Fidesz	1997. június 4.
Tóth Zoltán	MSZMP	1997. április 26.
Tölgyessy Péter	SZDSZ	1997. május 6.
Tömpe István	MSZMP	1997. május 8.
Törzsök Erika	KDNP	1997. április 24.
Töttösy Istvánné	BZSBT	1997. március 20.
Türei Sándor	KDNP	1997. március 25.
Tütös Sándor	MSZMP	1997. július 4.
Ungár Klára	Fidesz	1997. június 13.
Urbán László	Fidesz	1997. augusztus 4.
Vágvölgyi B. András	Fidesz	1997. július 10.
Varga Csaba	MNP	1997. február 14.
Varga-Sabján László	MSZMP	1997. május 9.
Vértes András	MSZMP	1997. április 13.
Vígh Károly	BZSBT	1997. március 7.
Vissi Ferenc	MSZMP	1997. április 28.
Voszka Éva	SZDSZ	1997. június 11.
Vörös István	MSZMP	1997. június 23.
Winkler Tamás	Fidesz	1997. június 11.
Zala Simon Tibor	MNP	1997. március 10.
Zám Mária	MNP	1997. június 2.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

E könyv sokéves munka eredménye, így számos kollégámnak szeretnék köszönetet mondani. Az értelmiség politikai szerepével kapcsolatos kutatásaimat jelentős részben Szabó Miklós, Szelényi Iván, Szalai Erzsébet, Gil Eyal, Timothy Garton Ash és Paul Hollander művei, valamint a velük folytatott beszélgetések inspirálták. A demokratikus ellenzék történetével kapcsolatban Csizmadia Ervin kötetei, a rendszerváltás vonatkozásában pedig Ripp Zoltán munkája jelentette az alapvető kiindulási pontot. Könyvem egyik előzményének tekinthető *A rendszerváltás forgatókönyve* című nyolckötetes munkánk, amelynek első négy kötete a Magvető, a második négy pedig az Új Mandátum Könyvkiadó gondozásában jelent meg 1999–2000-ben. E könyvsorozat megvalósításában szerkesztőként és szerzőként Elbert Mártával, Kalmár Melindával, Révész Bélával, Ripp Erzsébettel és Ripp Zoltánnal dolgoztam együtt. Az általam vezetett rendszerváltás-kutatásban a Közép-európai Egyetem Politikatudományi Tanszéke támogatásával az 1989-es kerekasztal-tárgyalások valamennyi elérhető szereplőjével interjúkat készítettünk, amelyekben Balázs Bálint, Bálint Marcell, Bitskey Botond, Füzér Katalin, Karácsony Gergely, Kriza Borbála, Lénárt András, Masát Ádám, Nagypál Csanád, Schay Krisztina, Somogyi Eszter, Szombati Enikő, Szuly Kinga, Vajda Éva és Vidra Zsuzsa működött közre. A demokratikus ellenzékkal foglalkozó további kutatásaimban Menyhért Annának, a statisztikai feldolgozásban pedig Simon Ágnesnek tartozom köszönettel. Az értelmiség politikai szerepére vonatkozó elméleteket számos szemináriumon volt alkalmam megvitatni a CEU, az ELTE és a Columbia University hallgatóival, akiknek hálás vagyok érdeklődésükért és aktivitásukért. Könyvemet a bécsi Institut für die Wissenschaften vom Menschen (IWM) ösztöndíjasaként fejeztem be, s az itt folytatott beszélgetések sokat segítettek a téma átgondolásában. Ebben a körben Kovács János Mátyás, Ivan Krastev, Andrei Pleșu, Dieter Segert, Ivan Vejvoda és Ruth Wodak nevét szeretném kiemelni. Természetesen a könyv hibáiért engem terhel a felelősség. Végül szeretném megköszönni feleségemnek, Katinak mindazt a türelmet és támogatást, amit tőle az elmúlt években kaptam.

Budapest, 2019. április

NÉVMUTATÓ

A

- Ackerman, Bruce 181, 477
 Ács Zoltán 477
 Aczél György 62, 63, 65, 71, 73, 75, 76, 78, 207, 304
 Adenauer, Konrad 247
 Áder János 306, 309, 312, 375, 437, 444, 513
 Agárdi Péter 62, 477
 Ágh Attila 77, 318, 477
 Agócs Sándor 77, 318, 477
 Alexander, Jeffrey C. 77, 318, 477
 Ancsel Éva 77, 318, 477
 Anderson, Perry 77, 318, 477
 Andrásfalvy Bertalan 1, 3, 88, 91, 142, 143, 147, 149, 191, 213, 250, 266, 270, 272, 292, 312, 370, 371, 373, 375, 380, 382, 383, 384, 385, 410, 415, 416, 423, 424, 425, 430, 431, 446, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 488, 489, 490, 491, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 501, 503, 504, 506, 507, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 517, 519
 András György 370
 Annus József 329
 Antal László 189, 207, 297, 370, 477, 480, 513, 514
 Antalóczy Katalin 477
 Arato, Andrew (András) 14, 56, 88, 163, 165, 183, 331, 477, 478, 483, 493
 Arendt, Hannah 14, 15, 251, 253, 478
 Armbruster, Chris 498
 Aronowitz 396, 478
 Aron, Raymond 27, 28, 34, 44, 472, 478
 Asbótné Thorma Judit 77
 Ascherson, Neil 82, 203, 478
 Asszonyi Tamás 384
 Auth Henrik 325, 513

B

- Bába Iván 13, 172, 206, 280, 306, 411, 478
 Babus Endre 238, 366, 367, 370, 478
 Bachrach, Peter 196, 478
 Bácskai Sándor 270, 513
 Bácskai Tamás 367
 Bajcsy-Zsilinszky Endre 9, 11, 208, 209, 265, 268, 278
 Bajomi-Lázár Péter 180, 231, 360, 478, 479, 500
 Bakó Endre 220
 Bakos István 75
 Bakunin, Mikhail (Mihail Bakunin) 478
 Balás István 220, 289, 344, 424, 428, 438, 513
 Balassa Péter 312, 383, 384, 386, 394, 412, 430, 431, 478
 Balázs Ágnes 186, 220, 283, 291, 424, 428, 438, 513, 515, 519
 Balázi Tibor 290
 Bali Sándor 118
 Balogh Gábor 439, 513
 Balogh György 439
 Balsai István 239, 283, 288, 289, 291, 342, 424, 428, 438, 513

- Bánffy György 440, 441
 Bánó András 383
 Bánó Attila 369
 Bányai Péter 371
 Barankovics István 137, 275, 507
 Baranyai András 384
 Baranyai Tibor 270, 513
 Barna Imre 88, 126, 478
 Bártfai Pál 315, 348
 Bartha László 384
 Bartók Gyula 92
 Batthyány Lajos 250
 Bauer Tamás 142, 143, 146, 151, 292, 363, 364, 387, 478, 513
 Bauman, Zygmunt 26, 42, 43, 44, 47, 210, 402, 403, 472, 478, 479
 Bayer József 479
 Bayer Judit 479
 Becskeházi Attila 81, 110, 176, 497
 Bedau, Hugo Adam 160, 479
 Bejczy Sándor 439, 513
 Beke Kata 75, 366
 Beke Mihály András 479
 Békés Csaba 205, 438, 479, 512
 Bella István 385
 Bell, Daniel 25, 38, 39, 40, 41, 479
 Bence György 88, 156, 266, 293, 312, 410, 415, 416, 479
 Bencsik Gábor 240, 257, 263, 513
 Benda, Julien 27, 28, 30, 31, 34, 35, 241, 401, 472, 479
 Benda, Václav 479
 Benkő Péter 274, 479
 Benyó Pál 271, 272, 513
 Berecz János 63, 332
 Berend T. Iván 75, 220, 479
 Berényi Gábor 430, 431
 Berger, Bennett M. 40, 479
 Berlin, Isaiah 25, 241, 472, 479, 482, 506
 Bernhard, Michael 479
 Bernik, Ivan 340, 479
 Best, Heinrich 200, 479, 496
 Bethlen Gábor 117, 168
 Beyme, Klaus von 165, 480
 Bibó István 65, 66, 85, 86, 87, 88, 97, 108, 112, 117, 118, 143, 148, 150, 154, 155, 156, 168, 171, 241, 242, 276, 302, 304, 306, 390, 401, 402, 404, 406, 408, 473, 480, 484, 486, 501, 507, 510
 Bihari Mihály 13, 75, 77, 177, 191, 234, 266, 271, 306, 318, 319, 477, 480, 484, 493, 495
 Bilecz Endre 302, 439
 Bíró Zoltán 75, 77, 177, 230, 237, 247, 271, 282, 283, 284, 285, 286, 289, 301, 302, 304, 418, 444, 477, 480
 Bloom, Alan 29, 480
 Boaz, David 241, 480
 Bödöné Rózsa Edit 440, 441
 Bod Péter Ákos 283, 291, 426, 428, 438
 Bodzabán István 254, 480
 Bogdán Tibor 323, 324, 327, 513
 Bognár József 92, 102, 103, 267, 480, 509
 Bognár Mikolta 92, 102, 480
 Bokros Lajos 190, 477
 Bollobás Enikő 220
 Borbély Endre 270, 513
 Borenich Péter 385
 Böröcz István 439
 Böröcz József 482, 483
 Boross Imre 223, 266, 269, 278, 287, 291, 383, 428, 480, 513
 Borsody István 252, 480
 Borz Miklós 439
 Botos Balázs 220
 Botos Katalin 220, 283, 438, 513
 Bottomore, Tom 51, 196, 480
 Bourdieu, Pierre 41, 45, 48, 197, 199, 356, 402, 403, 472, 480, 495, 498, 508
 Bozóki András 1, 3, 13, 14, 16, 57, 66, 68, 72, 85, 87, 123, 124, 134, 140, 155, 160, 162, 178, 180, 182, 197, 204, 207, 210, 211, 217, 228, 246, 254, 259, 266, 302, 304, 305, 306, 321, 331, 359, 389, 390, 407, 424, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484,

- 485, 486, 488, 489, 491, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 501, 503, 504, 506, 507, 510, 511, 512, 513
 Brezsnjev, Leonyid Iljics 53, 79, 150, 234
 Bródy András 430, 431
 Bródy János 380, 382
 Brower, Daniel R. 25, 51, 483
 Bruce-Biggs, B. 38
 Buchholz, Larissa 45, 46, 472, 487
 Budzsákia Mátyás 320, 513
 Bugajski, Janusz 56, 483
 Bujak, Zbigniew 96
 Bukva Anna 477
 Burke, Edmund 164
 Burnham, James 35, 36, 357, 483
 Burton, Michael G. 197, 198, 402, 483, 491
 Buzogány Áron 481

C

- Casanova, José 252, 483
 Chenoweth, Erica 294, 483
 Cizewska-Martinska, Elzbieta 159, 483
 Cohen, Jean L. 165, 483
 Coleman, James 495, 498, 508
 Collini, Stefan 29, 483
 Colomer, Josep M. 15, 196, 198, 483
 Confino, Michael 28, 29, 51, 472, 483
 Congdon, Lee W. 481
 Cornea, Doina 57
 Coser, Lewis A. 27, 245, 362, 397, 483, 484
 Cox, Michael 498
 Csaba Iván 306, 513
 Csaba László 220
 Csáki Csaba 220
 Csákó Mihály 424
 Csalog Zsolt 410, 430, 431
 Csanádi Mária 181, 477
 Csaplár Vilmos 380, 382
 Csapody Tamás 480, 482, 484
 Csengey Dénes 213, 248, 283, 438, 484
 Cs. Gyimesi Éva 382
 Csicskó Ilona 484
 Csillag István 190, 292, 316, 367, 370, 477, 513
 Csintalan Sándor 271
 Csizmadia Ervin 14, 87, 482, 484, 519
 Csomós Gyula 423, 424, 446
 Csoóri Sándor 57, 75, 77, 85, 128, 151, 282, 283, 284, 290, 301, 302, 352, 355, 410, 415, 416, 417, 484
 Csúcs László 407
 Csurka István 114, 117, 123, 151, 174, 282, 283, 285, 291, 363, 366, 373, 374, 377, 393, 410, 438, 475, 484
 Czirják Sándor 322, 325, 513
 Czoma László 440, 441

D

- Dahll, Robert A. 242, 484
 Dahrendorf, Ralf 27, 28, 182, 264, 484
 Dalos György 120, 484
 Darvas Iván 375, 376
 Darvas József 273
 Dávid János 312, 513
 Davies, James C. 46, 485
 Debray, Regis 44, 485
 Debreczeni József 233, 290, 440, 441, 485
 Decsy János 485
 Demszky Gábor 91, 93, 149, 295, 368, 371, 380, 381, 409, 410, 412, 415, 416, 426, 438, 444, 445, 485, 513
 Dénes János 318, 419, 420
 Déry Tibor 73
 Dés László 430, 431
 Deutsch Tamás 312, 437, 514
 Diczházi Bertalan 485, 514
 Dimitrijevic, Nenad 400, 485
 Diószei Olga 92, 485
 Djilas, Milovan (Gyilas) 35, 36, 485
 Dobos László 438, 514
 Dobozy Dániel 514

Dogan, Mattei 15, 481, 485
 Domhoff, G. William 197, 485
 Donáth Ferenc 120, 387, 411, 415, 416
 Donáth László 376
 Dornbach Alajos 370, 427, 428
 Dragon Pál 439, 514
 Draviczy Tamás 514
 Duray Miklós 124, 127, 406, 485
 Dworkin, Ronald 157, 485

E

Echter István 514
 Egry Gábor 485
 Eisenstadt, Shmuel N. 29, 483, 486
 Eke Károly 440, 441
 Ekiert, Grzegorz 56, 201, 203, 486
 Elbert Márta 482, 486
 Elek István 290, 486
 Éliás Sára 172, 378, 412, 446
 Elshain, Jean Bethke 164, 486
 Elster, Jon 57, 182, 486, 502, 504
 Endreffy Zoltán 411, 486
 Enyedi Zsolt 486
 Eörsi István 60, 73, 109, 112, 115, 122, 127, 136,
 142, 144, 171, 410, 412, 420, 486
 Eörsi János 89
 Eörsi Máttyás 438, 486, 514
 Eötvös József 226
 Erdei Ferenc 168, 242, 273, 274
 Erős Ferenc 412, 486
 Esterházy Péter 73, 109, 486
 Etzioni-Halévy, Evá 197, 486
 Eyal, Gil 15, 22, 45, 46, 54, 200, 356, 357, 472,
 476, 486, 487, 519
 Eyeran, Ron 39, 47, 48, 49, 359, 396, 402, 403,
 487

F

Fábián Gyula 514
 Fábry Zoltán 86
 Faggyas Katalin 369
 Falk, Barbara 487
 Faragó Béla 156, 487
 Farkas Attila 366, 494, 502
 Farkasházy Tivadar 366, 367, 368, 379, 380, 381,
 382, 384, 385, 487
 Farkas Zoltán 370, 385, 487, 511
 Fazekas Károly 514
 Fehér Ferenc 487, 491
 Fehér József 514
 Fehér Renátó 487
 Fejti György 217, 218, 316, 319, 323, 326, 327,
 328, 514
 Fejtő Ferenc 487
 Fekete Gyula 77, 274, 283, 419, 420, 438, 514
 Fekete Gyula, ifj. 514
 Fényi Tibor 367, 380, 382, 487
 Ferge Zsuzsa 191, 372, 381, 487
 Field, G. Lowell 197, 433, 488, 504
 Filló Pál 441
 Finkelkraut, Alain 43, 488
 Finocchiaro, Maurice A. 197, 488
 Fischer Annie 73
 Fischer György 272, 514
 Flam, Helena 29, 202, 488
 Fluckné Papácsy Edit 324, 514
 Fodor András 385
 Fodor Gábor 306, 312, 367, 368, 369, 370, 387,
 424, 426; 437, 444, 514
 Fodor István 440, 441
 Fodor Judit 386
 Földes Gábor 128
 Fölsz Attila 514
 Fónay Jenő 233
 Fonyódi Ilona 313, 423, 424, 514
 Forgách Pál 313, 377, 380, 381, 382
 Forgács Ádám 514
 Forgács Imre 213, 330

Foucault, Michel 42, 45, 47, 197, 357, 472, 488
 Fricz Tamás 491
 Friedman, Milton 241, 488
 Fukuyama, Francis 181, 488
 Für Lajos 282, 283, 285, 289, 291, 423, 424, 426,
 428, 438, 444
 Furmann Imre 283, 290, 352, 514
 Füzér Katalin 488, 499, 507, 519
 Füzessy Tibor 222, 262, 277, 278, 439, 514

G

Gaál Gyula 437, 514
 Gábor R. István 191
 Gábor Róbert 488
 Gács János 514
 Gadó György 91, 92, 410, 488
 Gádor Iván 367, 383
 Gagnon, Alain-G. 28, 29, 488, 491
 Gagy Ágnes 488
 Galasi Péter 191
 Gál Mihály 488
 Gál Zoltán 514
 Garton Ash, Timothy 123, 252, 359, 488, 519
 Gaskó István 272, 514
 Gazsó Ferenc 75
 Gécz József 75, 318, 477, 488
 Gegesy Ferenc 514
 Gehér József 93
 Gergely András 250, 514
 Gerő András 373, 380, 382
 Giczy György 278, 439
 Gimes Miklós 118, 214
 Glattfelder Béla 427, 428
 Glatz Olivér 220
 Golan, Galia 84, 488
 Goldfarb, Jeffrey 56, 488
 Gombár Csaba 191, 246, 379, 487, 489
 Göncz Árpád 57, 214, 240, 267, 372, 373, 378,
 383, 384, 392, 394, 407, 419, 420, 426,
 428, 489

Görgey Gábor 385
 Gouldner, Alvin W. 35, 37, 38, 81, 178, 355, 400,
 401, 402, 403, 472, 489
 Gramsci, Antonio 28, 29, 30, 31, 32, 35, 178, 356,
 357, 359, 401, 402, 403, 472, 488, 489, 504
 Grass, Günter 340, 394, 489
 Grósz Károly 193, 207, 209, 214, 216, 218, 317,
 326, 327, 332, 489
 Gurr, Ted R. 46, 489
 Gyekiczki András 489
 György István 213, 223, 514
 György Péter 368, 380, 382, 430, 431, 489
 Győri Péter 514
 Gyulavári Antal 514
 Gyurgyák János 412, 489
 Gyurkó László 75

H

Habermas, Jürgen 25, 70, 74, 251, 489
 Hack Péter 296, 424, 438, 514
 Hajdú János 74, 489
 Halda Alíz 411
 Halmai Gábor 191, 488, 489
 Hámori Csaba 316, 441
 Hankiss Elemér 67, 198, 246, 318, 333, 379, 382,
 394, 424, 489, 514
 Haraszti Ákos 515
 Haraszti István 384
 Haraszti Miklós 62, 89, 112, 149, 235, 295, 364,
 367, 410, 415, 416, 423, 424, 438, 489,
 490, 515
 Haraszti Sándor 118
 Hardi Péter 514
 Harmati István 514
 Harvey, David 241, 490
 Havas Fanny 478, 479, 480, 484, 485, 486, 487,
 488, 490, 492, 494, 495, 496, 497, 498,
 501, 502, 503, 506, 507, 508, 509, 510,
 511, 512
 Havas Gábor 89, 438

Havel, Václav 29, 47, 55, 56, 57, 88, 91, 164, 238,
241, 251, 401, 402, 490, 500

Hayek, Friedrich A. 39, 241, 490

Hegedűs B. András 292, 490

Hegedűs István 65, 306, 423, 424, 437, 490, 515

Hegyi Gyula 368, 370, 372, 379, 380, 382, 387,
490, 515

Heiszler Vilmos 266

Held, Joseph 201, 490

Heller Ágnes 487, 491

Heller Mária 491

Heym, Stefan 340, 491

Higley, John 15, 197, 198, 200, 331, 402, 433, 434,
435, 479, 483, 485, 488, 491, 496

Hirschler Richárd 488

Hirschman, Albert O. 175, 176, 245, 398, 491

Hodosán Róza 91, 93, 491

Hofer Tamás 491

Hofstadter, Richard 29, 491

Hollander, Paul 28, 30, 491, 519

Holló András 515

Horányi György 366, 368, 370, 491, 515

Horn Gábor 312, 316, 423, 424, 515

Horn Gyula 248, 329

Horthy Miklós 383

Horváth Balázs 283, 291, 424, 428, 438, 515

Horváth István 406

Horváth József 495

Horváth Mihály 419, 420

Huntington, Samuel P. 15, 182, 196, 198, 330,
492

Huszár Tibor 75, 329, 480, 492, 496

Huyssen, Andreas 340, 492

I

Illés Endre 75

Illyés Gyula 73, 84, 85, 117, 282

Ilonszki Gabriella 492

Isaac, Jeffrey C. 48, 492

Iványi Gábor 89, 152, 492

J

Jacoby, Russell 29, 492

Jaczkó Dezső 515

Jakab Lajos 93

Jakab Róbertné 441

Jakab Zoltán 492

Jakus Ibolya 385

Jancsó Miklós 73, 312, 376, 380, 382, 394, 396,
431, 515

Janics Kálmán 127

Jászi Oszkár 155, 300

Javorniczky István 482

Jedlicki, Jerzy 29, 492

Jennings, Jeremy 492, 506

Jeszenszky Géza 220, 283, 291

Jójiárt László 515

Joó Rudolf 283

Jordán Tamás 430, 431

Jørgensen, Knud-Erik 340, 492

Jovánovics György 384, 430, 431

Jovánovics Miklós 75

Jowitt, Ken 200, 492

József Attila 11, 83, 109

Judt, Tony 56, 493

Juhász Pál 220, 411

Jutasi György 223, 515

K

Kádár Béla 220, 283, 291

Kádár János 69, 76, 78, 90, 113, 114, 115, 138,
169, 177, 206, 209, 216, 249, 250, 316,
326, 492, 493

Kajdi József 223, 260, 324, 515

Kalmár Melinda 223, 482, 493

Kamarás István 412

Kaminski, Bartłomiej 181, 493

Kántor Zoltán 493

Kapolyi László 273

Karabel, Jerome 47, 402, 468, 469, 471, 472, 493

Karácsony Gergely 482, 519

Karácsony Sándor 86

Karcsay Sándor 439, 515

Kardos G. György 430, 431

Kardos György 75

Kardos Péter 515

Kármentő Imre 493

Károlyi Mihály 134

Kasza László 493

Kaszás Iván 515

Keane, John 165, 490, 493, 511

Kemp-Welch, Anthony 244, 492, 493

Kende Péter 493

Kenedi János 88, 373, 385, 410, 412, 414, 416,
430, 431, 432, 478, 493

Kenney, Padraic 181, 493

Kerekes György 371, 380, 382

Kerényi Imre 312, 375, 376, 377, 394, 424, 431,
432, 515

Keresztes K. Sándor 427, 428

Keresztes Sándor 77, 439, 515

Kéri László 370, 493

Keserű Ilona 384

Keserű Imre 318, 366, 368, 371, 379, 380

Keszthelyi Zsolt 92, 106, 406, 493

Kéthly Anna 272

Kezar, Adrianna 18, 493

Kilényi Géza 193, 207, 224, 225, 320, 326, 493,
494, 515

Kimball, Roger 30, 494

King, Lawrence Peter 35, 100, 376, 494

Király Béla 215, 481

Király István 75, 494

Király Péter 220

Király Zoltán 75, 177, 271, 380, 382, 426, 440,
441

Kis János 57, 84, 88, 89, 90, 113, 120, 121, 123,
129, 130, 140, 141, 142, 145, 149, 151,

153, 157, 166, 171, 239, 293, 295, 296,
297, 298, 300, 301, 302, 318, 339, 353,

364, 409, 410, 415, 416, 444, 478, 479,
490, 494, 515

Kiss Endre 370, 495

Kiss Gy. Csaba 173, 174, 283, 495, 515

Kiss József 495

Klaniczay Gábor 495

Klimó Károly 384

Kocsis Zoltán 73

Kodály Zoltán 73

Kolosi Tamás 495

Koltai Jenő 515

Koltai Róbert 430, 432

Komáromi Gábor 220

Komoróczy Géza 380, 382, 495

Könczöl Csaba 142, 411, 496

Konrád György 91, 106, 115, 142, 144, 148, 157,
241, 362, 364, 366, 367, 369, 370, 371,

373, 375, 376, 378, 380, 382, 383, 385,
388, 389, 393, 394, 396, 410, 412, 414,

416, 430, 431, 432, 495, 515

Kónya Imre 210, 218, 221, 223, 239, 283, 292,
297, 302, 424, 428, 437, 496, 515

Kónya László 274, 515

Kopátsy Sándor 477

Kopecek, Michal 166, 482, 485, 496, 497, 499

Kornis Mihály 88, 364, 367, 368, 430, 432, 496

Kóródi Mária 427, 428

Körösenyi András 484, 496, 515

Kőrösi József 75, 496

Kósa Ferenc 75, 329

Kósa Lajos 312, 437

Kőszeg Ferenc 89, 152, 410, 415, 416, 438, 490,
496, 497, 515

Kovács András 88, 266, 312, 375, 496

Kovács Béla 168, 267, 286

Kovács Éva 482

Kovács Imre 273

Kovács János Mátyás 496, 519

Kovács Ferenc 515

Kövé László 306, 312, 419, 420, 424, 437, 444,
515

Krassó György 91, 93, 112, 171, 172, 233, 248,
249, 390, 406, 411, 415, 416, 497

Krastev, Ivan 58, 497, 519

Krasznai Zoltán 142, 149, 150, 368, 411, 412, 495, 497, 515
 Kristol, Irving 38, 497
 Krokovay Zsolt 142, 386, 497
 Kuczi Tibor 81, 497
 Kukorelli István 77, 191, 218, 497
 Kulcsár Kálmán 75, 193, 319, 326, 497
 Kulin Ferenc 361, 490
 Kundera, Milan 56, 241, 497
 Kupa Mihály 220, 283, 330, 515
 Kurdy Zoltán 93
 Kurtán Sándor 478, 487, 488, 489, 497, 506
 Kurucz János 515
 Kutrucz Katalin 239, 283, 424, 438, 516

L

Lajti Rudolf 497
 Lakatos Mária 412
 Laki Mihály 516
 Lakos László 441
 Lányi András 142, 143, 149, 312, 497
 Lasswell, Harold D. 339, 497
 Lauth, Hans-Joachim 183, 497
 Lawrence, Philip 28, 489, 494, 498
 Lawson, George 182, 498
 Lázár Ervin János 92
 Lázár Guy 412, 488, 498
 Lázár István 498
 Lengyel Gabriella 410, 415, 416
 Lengyel László 177, 188, 266, 271, 367, 412, 420, 477, 498
 Lengyel Péter 430, 432
 Levendel László 75, 76
 Ligeti Erika 384
 Lilla, Mark 28, 498
 Lilleker, Darren G. 18, 498
 Linz, Juan J. 14, 15, 53, 165, 252, 498
 Lipset, Seymour M. 26, 39, 40, 498
 Liska Tibor 171
 Litván György 112, 292, 318, 410, 412, 420

Lomax, Bill 84, 122, 397, 498
 Lőrinc László 498
 Losonczy Géza 118
 Losonczy Tamás 384
 Lovas Zoltán 368
 Lukács György 73, 74, 87
 Lukacs, John 52, 498
 Lukáts Miklós 439

M

Machajski, Jan W. 36, 498, 505
 MacLean, Ian 498, 509
 Madzsar Alice 109
 Magas, Branka 400, 423, 424, 425, 427, 428, 498
 Magyar Bálint 142, 144, 145, 148, 149, 294, 295, 296, 300, 301, 302, 375, 376, 411, 419, 420, 423, 424, 438, 444, 498, 507
 Magyar György 191
 Major Tamás 74
 Makk Károly 75, 368, 388, 498
 Maléter Pál 118, 214
 Mándy Iván 430, 432
 Mannheim, Karl 27, 30, 33, 34, 35, 189, 472, 499
 Mann, Michael 197, 499
 Maravall, José Maria 252, 499
 Mark, James 119, 213, 481, 498, 499
 Márkus György 293
 Márkus László 499
 Maróthy László 316
 Márton Áron 77, 168, 276, 286, 287
 Márton János 77, 274, 516
 Marton László 75
 Marx Gyula 440, 441
 Matheovics Ferenc 275
 Matolcsy György 220, 477
 Matúz György 516
 Mécs Imre 120, 215, 292, 318, 375, 376, 410, 419, 420, 423, 424, 438, 516
 Medvetz, Thomas 44, 45, 358, 400, 402, 403, 473, 476, 499

Medvigy Endre 477
 Melegh Attila 247, 258, 499
 Mendrey László 313, 516
 Merton, Robert K. 27, 28, 499
 Mészöly Miklós 376, 380, 382, 383, 385, 394, 396, 410, 412, 414, 416, 430, 431, 432, 500
 Meyer, Michael 181, 499
 Mézes Flórián 500
 Mezey Károly 441
 Mezey Katalin 385
 Michels, Robert 36, 47, 196, 500
 Michnik, Adam 16, 55, 57, 91, 96, 141, 146, 162, 163, 178, 203, 241, 401, 402, 468, 500
 Mills, Charles W. 196, 500, 511
 Mislivetz Ferenc 172, 306, 311, 368, 370, 371, 379, 380, 382, 412, 500
 Mitrovits Miklós 500
 Mlynar, Zdenek 123, 500
 Modor Ádám 93
 Molnár Péter 306, 367, 426, 437, 516
 Monori Áron 500
 Morvay László 279
 Müller Rolf 500
 Murányi Gábor 500

N

Nádas Péter 73
 Nagy András 91, 410, 415, 416, 446, 501
 Nagy Bálint 89, 410
 Nagy Endre 501
 Nagy Ferenc József 269
 Nagy György 501
 Nagy Imre 76, 116, 118, 138, 171, 180, 209, 213, 214, 215, 216, 218, 226, 249, 250, 308, 317, 331, 376, 448
 Nagy Jenő 91, 93, 171, 173, 295, 410, 415, 416, 501
 Nagy Márta 516
 Nagy Zoltán 220
 Némedi Dénes 491

Neményi Mária 368, 430, 432, 516
 Németh György 501
 Németh László 73, 86, 282
 Németh Miklós 195, 216, 236, 317, 318, 321, 326, 328, 329, 440, 441, 501
 Németh Zsolt 306, 437
 Nové Béla 501
 Nyers Rezső 130, 189, 207, 208, 216, 267, 270, 326, 329, 440, 441
 Nyíró András 501

O

Obersovszky Gyula 233
 Oblath Gábor 220
 Oláh Sándor 366
 Oltványi Ambrus 142, 146, 147, 148, 501
 Oplatka András 501
 Orbán István 220
 Orbán Viktor 215, 223, 228, 248, 250, 305, 306, 307, 308, 311, 312, 336, 370, 419, 420, 424, 426, 428, 437, 444, 501, 516
 Örkény István 73
 Örley István 83
 Ormos Mária 329
 Orosz István 133, 142, 145, 149, 501
 Öry Csaba 312, 423, 424, 516
 Öskü Csaba 502
 Osváth György 220

P

Pákh Tibor 132, 497, 502
 Pálffy Dezső 516
 Pál József 438
 Pallós László 516
 Palotás János 439
 Pándi Pál 75
 Pártay Tivadar 77, 268
 Parti Nagy Lajos 383, 430, 432

Pásztor Gábor 384
 Pataki Ferenc 75
 Pauer Gyula 384
 Pécsi Vera 367
 Pelle Andrea 516
 Péter Vladimir 384
 Petőcz György 502
 Pető Iván 149, 239, 248, 300, 302, 364, 367, 368,
 409, 411, 412, 423, 424, 426, 428, 438,
 444, 498, 502, 507, 516
 Petrasovits Anna 272
 Petri György 73, 89, 109, 115, 410, 412, 414, 416,
 430, 431, 432, 502
 Petschnig Mária Zita 367
 Pogány Ágnes 502
 Pokol Béla 143, 502
 Pokorni Zoltán 312, 316, 423, 424, 444, 516
 Pomogáts Béla 366, 370, 380, 382, 385, 502
 Pongor Zoltán 516
 Pozsgay Imre 65, 71, 72, 73, 75, 78, 142, 149, 189,
 207, 208, 212, 216, 218, 230, 267, 269,
 274, 276, 282, 304, 317, 319, 321, 326,
 332, 338, 418, 440, 441, 502, 503, 516
 Prepelicay István 439, 516
 Pünkösti Árpád 503

R

Rácz Sándor 113, 215, 233, 318, 503
 Rádai Eszter 385
 Radnai György 516
 Radnóti Sándor 125, 364, 368, 410, 412, 414, 416,
 430, 431, 432, 503
 Raffay Ernő 233, 440, 441
 Rainer M. János 116, 484, 503
 Rajk László 72, 93, 214, 367, 368, 369, 410, 415,
 416, 438, 440
 Rakovszky Zsuzsa 430, 432
 Ránki Dezső 73
 Ravasz Károly 503
 Rényi Ágnes 491

Révész András 270, 272
 Révész Béla 223, 482, 493
 Révész Sándor 503
 Révész Tamás Mihály 271
 Richter Anna 504
 Rieder Gábor 504
 Ripp Erzsébet 482
 Ripp Zoltán 13, 482, 499, 504, 519
 Rockenbauer Zoltán 312, 437, 516
 Romsics Ignác 504
 Róna-Tas Ákos 504
 Roszik Gábor 233, 440, 441
 Rott Nándor 439
 Rozgonyi Ernő 516
 Rózsahegy László 220
 Rusai László 92, 504
 Ruttner György 266, 271

S

Sági Matild 495
 Ság László 516
 Sajó András 191, 504
 Salamon Konrád 516
 Salamon László 239, 283, 424, 438, 516
 Sándor László 367, 379
 Sándor Péter 487, 489, 497
 Sárközy Tamás 193, 504
 Sasváry Róbert 504
 Schamschula György 438
 Schiffer András 371
 Schlett István 191
 Schmidt Mária 505
 Serfőző L. 505
 S. Hegedűs László 516
 Sík János 516
 Siklós Csaba 427, 428
 Simai Mihály 75
 Simó Zoltán 516
 Sinkó Ervin 505
 Sinkó Eszter 516

Sipos József 477
 Solt Ottilia 89, 91, 149, 191, 300, 410, 415, 416,
 439, 490, 505
 Sólyom László 57, 191, 213, 285, 291, 424
 Somogyvári István 223, 506, 516
 Sonnevend Júlia 506
 Soós Károly Attila 220, 292, 439, 517
 Soros György 220
 Spéder Zoltán 367
 Speidl Zoltán 506
 Spiró György 109, 430, 432
 Standsky Éva 506
 Stark Szilárd 506
 Stumpf István 77, 482, 506
 Such György 423, 424, 517
 Sükösd Miklós 482, 506
 Sulyok Miklós 478
 Surányi György 190, 220, 477
 Surján László 248
 Szabad György 175, 222, 225, 250, 257, 285, 291,
 425, 426, 428, 438, 445, 506, 517
 Szabó Dezső 86
 Szabó Iván 292, 438, 444
 Szabó Lajos Mátyás 318
 Szabó Máté 14, 82, 87, 506, 507
 Szabó Miklós 69, 82, 108, 112, 117, 118, 124, 142,
 148, 149, 170, 292, 356, 409, 410, 411,
 412, 426, 439, 507, 517, 519
 Szabó Tamás 283, 292, 438
 Szabó Zoltán 329, 368, 374, 387
 Szájer József 306, 312, 437
 Szakács Sándor 502
 Szakolczai György 277, 517
 Szalai Erzsébet 142, 143, 144, 147, 149, 171, 172,
 185, 191, 200, 410, 411, 412, 420, 477,
 507, 517, 519
 Szalai Júlia 312, 372, 410, 412, 420, 430, 431,
 432
 Szalai Pál 91, 101, 102, 103, 137, 142, 143, 146,
 149, 150, 154, 156, 171, 172, 266, 410,
 412, 414, 416, 487, 507
 Szalay Antal 480
 Szalay Péter 223, 517
 Szalkai István 220
 Száz János 367
 Széchenyi Ágnes 507
 Székely József 142, 143, 146, 508
 Szelényi Iván 433, 508, 519
 Szelényi Szonja 433
 Szelényi Zsuzsanna 425, 437
 Szénási Sándor 385, 508
 Szenes Zsuzsa 384
 Szentágothai János 74, 440, 441
 Szent-Iványi István 439, 517
 Szerdahelyi Péter 517
 Szigethy Gábor 423, 425
 Szíjjártó Károly 406
 Szilágyi József 118, 214
 Szilágyi Sándor 89, 112, 410, 415, 416, 503,
 508
 Szilvássy György 260, 324, 330, 517
 Szinetár Miklós 75
 Szőnyi Tamás 508
 Szőnyi-Virág Imre 369
 Szűcs Zoltán Gábor 508
 Szűrös Mátyás 227, 233, 440, 441

T

Takács Imre 270
 Talata József 92, 508, 509
 Tamas, Bernard Ivan 479, 509
 Tamás Ervin 368
 Tamás Gáspár Miklós 57, 72, 90, 91, 94, 98, 124,
 127, 142, 143, 149, 164, 171, 281, 295,
 364, 368, 371, 410, 415, 416, 423, 425,
 439, 440, 441, 509, 517
 Tardos Márton 144, 220, 292, 302, 439
 Tellér Gyula 439
 Thürmer Gyula 367
 Timkó Iván 423, 425, 446
 Tirts Tamás 312, 437, 517
 Tőkei Ferenc 75

Tölgyessy Péter 57, 143, 213, 223, 224, 228, 229,
235, 239, 296, 300, 302, 335, 336, 425,
428, 439, 444, 510, 517

Tömpe István 517

Tordai Csaba 510

Torgyán József 248, 269, 439

Tornai József 385

Tóth András 213, 510, 517

Tóth Gy. László 505

Tóth István György 517

Tóth János 72

Tóth Zoltán 517

Trombitás Zoltán 427, 428

U

Ugrin Emese 439

Ugrin József 275

Újhelyi Szilárd 412

Ungár Klára 437, 517

Ungvári Tamás 368

Ungvárszki Ágnes 510

Ungváry Rudolf 412

Urbán László 306, 310, 437, 510, 517

V

Vágvölgyi B. András 423, 425, 517

Vajda Lajos 83

Vajda Mihály 91, 94, 142, 144, 148, 345, 356, 410,
414, 416, 510, 511

Váncsa István 412

Ványi Éva 511

Váradi Júlia 385

Várady Szabolcs 478

Varga Csaba 77, 274, 517

Varga László 412

Varga-Sabján László 517

Vargha János 411

Várhegyi Éva 367, 477

Vásárhelyi Mária 412, 511

Vásárhelyi Miklós 118, 120, 215, 292, 370, 410,
411, 412, 419, 420, 426

Vass István 511

Vass László 487, 489, 497

Vasy Géza 511

Veér András 380, 382

Veres Pál 384

Veres Péter 77, 168, 208, 273, 274, 282

Vértes András 517

Vida István 480, 511

Vígh Károly 77, 279, 517

Vince Mátyás 368

Vissi Ferenc 517

Vitányi Iván 75, 329, 367, 368, 369, 371, 373, 376,
380, 382, 393, 394, 511

Vitézy László 312, 423, 425

Vízi András 142, 511

Vona Ferenc 441

Vörös Vince 77, 287, 511

Voszka Éva 419, 420, 477, 517

W

Wildmann János 512

Winkler Tamás 517

Wittner Mária 233

Z

Zalán Tibor 412

Zám Mária 517

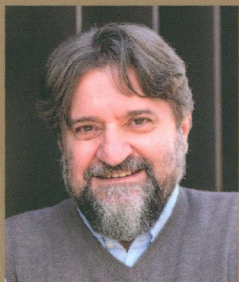
Závada Pál 412

Zétényi Zsolt 279, 280, 425, 439

Zsigmond Attila 440, 441

Zsigó Jenő 376

Zsille Zoltán 512

Bozóki András egyetemi tanár a budapesti Közép-Európai Egyetem Politikatudományi Tanszékén. Rendszeresen oktat az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán és többször is tanított vendégprofesszor-ként a New York-i Columbia

Egyetemen, valamint más nyugati egyetemeken. Számos nemzetközi szakfolyóirat szerkesztőbizottságának tagja. 18 könyv (társ)szerzője, 24 könyv (társ) szerkesztője.

A szerző néhány korábbi műve:

Lépték és irónia (2018)

Virtuális demokrácia (2012)

Anarcho-demokraták (2007)

Anarchism in Hungary: Theory, History, Legacies
(2006)

The Future of Democracy in Europe (2004)

*The Roundtable Talks of 1989: The Genesis of
Hungarian Democracy* (2002)

*The Communist Successor Parties of Central and
Eastern Europe* (2002)

*A rendszerváltás foratókönyve. Kerekasztal-
tárgyalások 1989-ben. I–VIII. kötet* (1999–2000)

Intellectuals and Politics in Central Europe (1999)

A könyv azt vizsgálja, hogy kik voltak és mit akartak a magyar rendszerváltás legaktívabb résztvevői, és milyen szerepet játszott a demokratikus átalakulásban az ellenzéki értelmiség. Miért épp az értelmiségiek kerültek közel a politika formálásának lehetőségéhez a hanyatló Kádár-korszak idején? Vajon ugyanazok az aktivisták voltak-e folyamatosan kulcsszerepben, vagy periódusonként váltották egymást? Mik voltak az ellenzéki megszólalás lehetőségei az első és második nyilvánosságban, hogyan különült el, majd olvadt össze a kettő? Milyen volt az ellenzéki értelmiségi csoportok közötti munkamegosztás? Hogyan változtak az ellenzéki értelmiségiek gondolkodását formáló eszmék ebben a korszakban?

Az értelmiség rendszerváltásban betöltött szerepét vizsgálva valójában az „értelmiség hosszú évtizedéről” érdemes beszélnünk, hiszen a kritikai beszéd kultúrájának megjelenése és elterjedése jóval megelőzte a rendszerváltást, és néhány évig még a rendszerváltás után is fennmaradt. Ez a „hosszú évtized” a Charta '77-tel való szolidaritási petíciótól a disszidens értelmiségiek szamizdat orgánumainak létrejöttén és a demokratikus ellenzék megszerveződésén (1977-1987), a hálózatépítésen és pártosodáson (1988), a kerekasztal-tárgyalásokon (1989) és a parlamenti politizálás megindulásán át (1990) egészen a Demokratikus Charta politikai felíveléséig és hanyatlásáig (1991–1994) tartott. E korszakban jelentős személyi átrendeződések történtek az ellenzéki értelmiségben: a disszidensektől a tárgyalások résztvevőin át az új parlament összetételéig és a rendszerváltás utáni mozgalmak résztvevői köréig jellemző volt az ellenzéki szereplők cirkulációja. A vizsgált történelmi korszak egyes periódusai között jóval nagyobb volt az ellenzéki értelmiségi csoportok összetételének változása, mint folytonossága.

Az ellenzékiek eszméit olyan fogalmak alakították, mint a hatalom humanizálása, az engedetlenség, az antipolitika, a civil társadalom, és mindenekelőtt az egyetemes emberi jogok. A békés rendszerváltáshoz vezető radikális reform gondolata megnyitotta az utat a reformértelmiség csatlakozásához. A szabadság, a népszuverenitás, a képviseleti kormányzat, az erőszakmentesség, a konszenzusra törekvés és az Európába visszatérés alapelvei pedig lehetővé tették az alkotmányozást.

4990 Ft

ISBN 978-963-414-501-1

webshop.harmattan.hu

L'Harmattan

Bozóki András

GÖRDÜLŐ RENDSZERVÁLTÁS

Az értelmiség politikai szerepe
Magyarországon

L'Harmattan

